

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

**100 rokov obyvateľstva Slovenska:
od vzniku Československa po súčasnosť**

Muzeológia a kultúrne dedičstvo 2018

Názov: **100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť**

Autori: © **RNDr. Branislav Šprocha, PhD.**

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV
INFOSTAT – Výskumné demografické centrum

© **prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.**

Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Recenzenti: **Doc. Mgr. Ľuboš Kačírek, PhD.**

Doc. PhDr. Michal Šmigel', PhD.

Ing. Boris Vaňo

1. vydanie

Vydavateľ: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, FiF UK v Bratislave

Publikácia je výsledkom riešenia grantových úloh:

MŠ SR VEGA č. 2/0057/17 „Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku“

MŠ SR VEGA č. 1/0113/17 „Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí.“

ISBN 978-80-89881-14-7

Obsah

	Úvod	5
2.	Pramene, zdroje údajov a prehľad literatúry	8
2.1	Pramene a zdroje údajov	8
2.2	Prehľad literatúry	19
3.	K niektorým faktorom populačného vývoja Slovenska	22
3.1	Hospodársky, politický vývoj a životné podmienky v prvej polovici 20. storočia	22
3.2	K niektorým aspektom populačného vývoja po druhej svetovej vojne	31
3.3	Faktory transformácie reprodukcie po roku 1989	37
3.4	Charakter a úloha populačnej a rodinnej politiky	44
3.4.1	Populačná politika v medzivojnovom období	44
3.4.2	Charakter populačnej politiky v rokoch 1938–1945	54
3.4.3	Populačná politika socialistického obdobia	80
3.4.4	Populačná a rodinná politika po roku 1989	91
4.	Starý demografický režim a demografická revolúcia	96
4.1	Predpoklady nástupu demografickej revolúcie na Slovensku	101
5.	Vznik a zánik manželských zväzkov	108
5.1	Sobáše a sobášnosť	109
5.2	Sobášnosť podľa rodinného stavu	121
5.2.1	Sobášnosť slobodných	122
5.2.2	Kohortná analýza sobášnosti slobodných	132
5.2.3	Sobášnosť rozvedených a ovdovených	136
5.3	Rozvodovosť	142
5.3.1	Vek rozvedených a dĺžka trvania manželstva pri rozvode	145
5.3.2	Niektoré ďalšie aspekty rozvodovosti	151
6.	Pôrodnosť a plodnosť	159
6.1	Historický vývoj pôrodnosti a plodnosti	159
6.2	Transformácia plodnosti podľa veku a poradia	164
6.3	Časovanie plodnosti	171
6.4	Plodnosť v generačnej perspektíve	175
6.4.1	Konečná plodnosť a bezdetnosť	175
6.4.2	Štruktúra žien podľa parity	180
6.4.3	Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny	182
6.4.4	Transformácia generačnej plodnosti odkladaním	185
7.	Potrátovosť a ukončené tehotenstvá	194
7.1	Umelá potrátovosť	194

7.1.2	Interrupcie a vek ženy	199
7.1.3	Časovanie umelej potratovosti	204
7.1.4	Interrupcie podľa veku, rodinného stavu a počtu detí ženy	205
7.1.5	Poradie interrupcie	208
7.2	Spontánne potraty	210
7.3	Ukončené tehotenstvá	214
8.	Úmrtnosť	220
8.1	Úmrtnosť do konca 2. svetovej vojny	220
8.2	Úmrtnosť po druhej svetovej vojne	233
9.	Migrácia	249
9.1	Zahraničná migrácia	249
9.1.1	Zahraničná migrácia do vzniku Československa	249
9.1.2	Zahraničná migrácia v medzivojnovom období	250
9.1.3	Nútené odsuny a deportácie	253
9.1.4	Zahraničná migrácia po druhej svetovej vojne	255
9.1.5	Sťahovanie medzi Slovenskom a Českom	259
9.2	Vnútoraná migrácia	261
9.2.1	Vnútoraná migrácia v medzivojnovom období	261
9.2.2	Vnútoraná migrácia po druhej svetovej vojne	263
10.	Počet obyvateľov a populačné prírastky	268
11.	Štruktúra obyvateľstva podľa pohlavia a veku	273
11.1	Štruktúra podľa pohlavia	273
11.2	Štruktúra podľa veku	278
11.2.1	Prospektívny pohľad na proces demografického starnutia	286
12.	Štruktúra obyvateľstva podľa rodinného stavu	291
12.1	Vývoj zloženia obyvateľstva podľa rodinného stavu	291
12.1.1	Slobodné obyvateľstvo	295
12.1.2	Ženatí a vydaté osoby	299
12.1.3	Ovdovené osoby	301
12.1.4	Rozvedené osoby	303
13.	Najvyššie dosiahnuté vzdelanie	306
13.1	Gramotnosť obyvateľstva	306
13.2	Vzdelanostná štruktúra v rokoch 1950–2011	308
13.2.1	Niektoré faktory vzdelanostnej štruktúry v rokoch 1950–1991	312
13.2.2	Faktory transformácie vzdelanostnej štruktúry po roku 1989	314
14.	Ekonomická a odvetvová štruktúra	320
14.1	Ekonomická štruktúra	320
14.2	Odvetvová štruktúra	327
15.	Domácnosti a rodiny	331
15.1	Domácnosti a rodiny v medzivojnovom období	332
15.2	Domácnosti a rodiny po druhej svetovej vojne	336
15.2.1	Intenzita vytvárania cenzových domácností	340

15.2.2	Deti v rodinných domácnostiach	351
16.	Národnostná štruktúra	354
16.1	Špecifiká zisťovania etnicity na území Slovenska	354
16.1.1	Národnosť alebo materinská reč?	356
16.1.2	Národnostná štatistika v sčítaniach medzivojnového obdobia	360
16.1.3	Opätovný príklon k jazyku	367
16.2	Vývoj národnostnej štruktúry a jej priestorové rozmiestnenie	369
16.2.1	Národnostná štruktúra do polovice 20. storočia	369
16.2.2	Národnostná štruktúra po druhej svetovej vojne	382
17.	Náboženská štruktúra	392
17.1	Náboženská štruktúra do polovice 20. storočia	394
17.2	Náboženská štruktúra v sčítaniach obyvateľov 1991–2011	400
	Záver	409
	Pramene a literatúra	414
	Zoznam grafov	439
	Zoznam tabuliek a obrázkov	445

Úvod

Rokykončiace číslou osem majú v histórii Slovenska svoje špecifické postavenie. Jedným z nesporne najdôležitejších je rok 1918. Konkrétne 28. októbra 1918 Národný výbor československý vyhlásil vytvorenie samostatného Československa a 30. októbra 1918 sa prijatím Martinskej deklarácie prihlásila k novému štátu aj slovenská politická špička. Definitívne sa tak rozpadlo „tisícročné“ spojenie územia a obyvateľstva Slovenska s Uhorskom a Rakúsko-Uhorskou monarchiou a na politickej mape strednej Európy vzniká nový štátny útvar Československo. Aj keď do momentu uznania jeho definitívnej územnej podoby ešte mladá republika musela prejsť niekoľkými krízami (napr. sedemdnáťročná vojna o Tešínsko, vojna s Maďarskou republikou rád) a muselo byť podpísaných niekoľko ďalších zmlúv (napr. Versaillská, Saintgermainská, Trianonská a pod.).

Dnes 28. októbra 2018 teda presne o sto rokov neskôr pri oslavách tohto významného historického míľnika dopisujeme posledné riadky tejto knihy, ktorá je výsledkom našej viac ako desaťročnej mravenčej práce zameranej na výskum populačného vývoja na Slovensku. Pri spätnom ohliadnutí je až zarážajúce, akými veľkými zmenami prešlo obyvateľstvo Slovenska a celkovo slovenská spoločnosť od vzniku Československa. Môžeme povedať, že za tak v histórii relatívne krátky časový úsek sa zmenila na nepoznanie. Platí to aj o reprodukčnom správaní a hlavných populačných štruktúrach. Práve hlbšia syntéza jednotlivých procesov demografickej reprodukcie a hlavných demografických štruktúr je cieľom predloženej monografie. Tá nadväzuje, rozširuje a v mnohých smeroch syntetizuje naše poznatky získané prostredníctvom dlhoročného cieleného výskumu a publikované v desiatkach rôznych kníh a časopisov doma i v zahraničí. Unikátnosť monografie spočíva nielen v jej samotnom zameraní, keďže nepoznáme žiadnu prácu, ktorá by sa venovala populačným dejinám Slovenska v tak širokom časovom zábere, ale aj samotnom prístupe, ktorý je založený predovšetkým na využití moderných prístupov a analýz obrovského množstva základných údajov, ktoré nikdy doposiaľ neboli v takomto rozsahu použité a spracované. Okrem toho však nezabúdame aj na širší kontext, ktorý sprevádzal a podmieňoval charakter demografickej reprodukcie a populačných štruktúr. Preto sú v monografii spracované aj výsledky nášho dlhoročného archívneho výskumu zameraného práve na problematiku populačného vývoja, populačných a rodinných politík, či formovania a realizácie niektorých dôležitých akcií demografickej štatistiky, akými nesporne boli sčítania ľudu.

Snahou našej práce je podať v tejto monografii komplexný pohľad na 100 rokov populačného vývoja a jeho zmien na Slovensku. Na tento účel bolo zdigitalizovaných niekoľko sto tisícov historických údajov a konštruované desiatky základných i sofistikovaných demografických ukazovateľov a modelov, aby bolo možné čitateľovi priniesť jedinečný pohľad na históriu obyvateľstva Slovenska vo viac ako storočnej epoche.

Práve obdobie od vzniku Československa do súčasnosti predstavuje v tomto smere jedinečný časový úsek, v ktorom došlo k dramatickým, dynamickým a v mnohých aspektoch pre Slovensko historicky jedinečným transformačným zmenám. Za relatívne krátky čas sme svedkami výrazného predlžovania života, poklesu počtu detí, veľkosti rodín a domácností. Do popredia sa dostáva v minulosti neznáma otázka populačného starnutia, bezdetnosti, či rodenia detí mimo manželstva. V poslednom štvrtstoročí sme tiež svedkami rozpadu historicky konštituovaného modelu skorej a takmer univerzálnej sobášnosti. Zvyšuje sa riziko rozvodosti a naopak na minimum sa znížila pravdepodobnosť ovdovenia v reprodukčnom veku. Sme svedkami dramatických zmien v mierach ekonomickej aktivity. Transformuje sa aj odvetvová, či vzdelanostná štruktúra.

Celkovo je publikácia rozdelená do 17. kapitol. Po úvode sa snažíme čitateľovi poskytnúť aspoň základný obraz o použitých údajoch, archívnom výskume a základnej literatúre týkajúcej sa problematiky populačného vývoja na Slovensku v sledovanom období. V ďalšej kapitole poukazujeme na charakter reprodukčného správania populácie Slovenska pred vznikom Československa s dôrazom na starý demografický režim a proces demografickej revolúcie (tranzície, prechodu). Keďže populačný vývoj a populačné štruktúry sú formované nielen samotnými demografickými procesmi, ale významnú úlohu zohráva aj širší kontext rôznych externých faktorov, vo štvrtej kapitole približujeme niektoré hlavné podmienenosti súvisiace so životnými, hospodárskymi podmienkami, politickým a spoločenským vývojom. Nemenej dôležitými je aj komplex rôznych opatrení, nariadení, legislatívnych úprav v rámci jednotlivých politík, so zameraním najmä na charakter populačnej a rodinnej politiky.

Samotné obsahové jadro monografie je možné rozdeliť do dvoch veľkých častí. Prvú predstavujú kapitoly pojednávajúce postupne o jednotlivých demografických procesoch. Podrobne tak čitateľa oboznamujeme s vývojom a zmenami v sobášnom správaní, s časovaním tohto procesu i transformáciou v generačnom pohľade. Z pohľadu rozvodovosti sa zameriavame nielen na vývoj jej intenzity, ale analyzujeme aj niektoré ďalšie aspekty spojené s rozvodom manželstva, ako napríklad dĺžku trvania manželstva pri rozvode, prítomnosť maloletých detí, príčiny rozvodu a pod. Pomerne veľký priestor sme venovali pôrodnosti a plodnosti. Pozeráme sa nielen na jej komplexnú transformáciu od druhej polovice 19. storočia, ale upozorňujeme aj na zmeny spojené s časovaním, charakterom, legitimitou, paritou. Špeciálna pozornosť je tiež venovaná generačnému prístupu a otázkam odkladania plodnosti po roku

1989. Za účelom komplexnejšieho poznania prokreatívneho správania je v nasledujúcej kapitole analyzovaný proces potratovosti a štruktúra ukončených tehotenstiev. Poukazujeme na veľký význam interrupcií najmä v minulom politickom režime, ako aj na postupné premeny v štruktúre ukončených tehotenstiev v spojitosti s vekom, rodinným stavom a počtom už narodených detí žene. Posledné dve kapitoly z prvej časti sú venované vývoju a transformácii procesu úmrtnosti a migračným pohybom. Zameriavame sa nielen na samotný vývoj strednej dĺžky života, ale aj na príčiny a faktory, ktoré uvedené zmeny podmienili. Z pohľadu migrácie hodnotíme v dlhých časových radoch zahraničnú zložku so zvlášť pohľadom na sťahovanie medzi Slovenskom a Českom, ako aj vnútornú migráciu.

Druhá pomyselná jadrová časť monografie sa zameriava na vybrané populačné štruktúry. Podrobne analyzujeme vek, pohlavie, proces populačného starnutia. Nasleduje podrobné hodnotenie vývoja štruktúry obyvateľstva podľa rodinného stavu a na to nadväzujúce zloženie rodín a domácností. Pomerne veľký priestor sme venovali aj analýze vývoja gramotnosti a po druhej svetovej vojne štruktúry obyvateľstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Nasledujúce dve kapitoly sú venované komplexnejšiemu zhodnoteniu vývoja národnostnej a náboženskej štruktúry zasadennej do širšieho politického a spoločenského kontextu. V poslednej kapitole analyzujeme vývoj ekonomickej aktivity, jej transformáciu a podmienenosti spoločne so zmenami, ktorými prešlo zloženie obyvateľstva podľa odvetví národného hospodárstva.

Veríme, že publikácia a v nej prezentované výsledky zaujmú nielen demografov, sociológov, historikov a etnológov, ktorí k problematike populačného vývoja a histórii obyvateľstva Slovenska majú asi najbližšie, ale budú slúžiť aj širšej vedeckej či laickej obci.

Na tomto mieste by sme chceli vysloviť veľké poďakovanie recenzentom rukopisu monografie, doc. Mgr. Ľubošovi Kačírkovi, PhD., doc. PhDr. Michalovi Šmigelovi, PhD. a Ing. Borisovi Vaňovi za ich kritické pripomienky, návrhy, cenné rady, ktoré výraznou mierou prispeli ku skvalitneniu výsledného textu.

Naša vďačnosť patrí tiež Vedeckej grantovej agentúre Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémii vied za ich podporu pri realizácii prác na projektoch, ktorých výstupom je aj predložená monografia.

V neposlednej rade naše veľké poďakovanie patrí naším životným partnerkám a celej rodine, bez podpory ktorých by náš viac ako desaťročné trvajúci výskum histórie obyvateľstva Slovenska nebol možný.

2. Pramene, zdroje údajov a prehľad literatúry

2.1 Pramene a zdroje údajov

Výskum populačného vývoja Slovenska v podstate až do roku 1919 závisí predovšetkým od údajov publikovaných uhorskou štatistikou. Vzhľadom na charakter a možnosti dochovaných prameňov však dejiny obyvateľstva Slovenska v Uhorsku stále nie sú dostatočne prebádané a natoľko známe, aby sme mohli hovoriť o uspokojivej situácii. Navyše stav výskumu v oblasti slovenskej historickej demografie v spojitosti s časovou náročnosťou a komplexnosťou danej problematiky nedáva nádej na výraznejšiu zmenu v blízkej budúcnosti. Jedným z hlavných problémov, na ktorý v tomto období slovenská historická demografia naráža, je nemožnosť demografickej analýzy populačného vývoja a demografických štruktúr obyvateľstva súčasného Slovenska. Uhorská štatistika publikovala údaje o jednotlivých demografických udalostiach do úrovne žúp,¹ prinajlepšom okresov. V prípade populačných štruktúr len v niektorých prípadoch (napr. materinský jazyk, náboženstvo) vieme analyzovať aj obecnú úroveň.

Celkovo sme pre obdobie od 70. rokov 19. storočia do súčasnosti pracovali s niekoľkými druhmi zdrojov údajov. Prvú veľkú skupinu predstavujú výsledky oficiálnych sčítaní ľudu. Od polovice 19. storočia vznikom štatistickej služby a osobitného štatistického úradu v roku 1848 sa aj v Uhorsku vytvorili predpoklady k rozvoju kvalitnej demografickej štatistiky. Za prvé moderné sčítanie možno považovať až census z roku 1869, ktorý realizoval štatistický úrad. Zákonný článok o sčítaní ľudu z 29. marca 1869 zdefinoval 10 ročné intervaly censov vždy k 31. decembru v rokoch končiacich nulou.² Tieto sčítania zachytávali všetko civilné (1869, 1880, 1890), resp. všetko prítomné obyvateľstvo (1900 a 1910). Výsledky moderných sčítaní ľudu boli postupne po každom sčítaní spracovávané a publikované štatistickým úradom v Budapešti vo forme novozaloženej štatistickej edície *Magyar statis-*

¹ V druhej polovici 19. storočia len 6 žúp (Liptovská, Nitrianska, Šarišská, Tekovská, Trenčianska, Turčianska) ležalo celým svojím územím na Slovensku. V prípade ďalších 4 (Zvolenská, Bratislavská, Spišská, Gemersko-malohontská) to bolo viac ako 90 % a u Oravskej, Hontianskej, Zemplínskej a Ostrihomskej sa rozsah územia na Slovensku pohyboval na úrovni 50–87 %. Zvyšných 5 žúp (Abovsko-turnianska, Komárňanská, Novohradská, Užská, Rábska) svojou prevažnou časťou územia zasahovalo do okolitých štátov, pričom v prípade posledných troch menovaných na Slovensku bolo len niekoľko obcí.

² MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In: *Historická demografie* 38, 2014, 1, s. 61.

ztikai közlemények.³Väčšina údajov bola publikovaná maximálne do úrovne administratívnych žúp, prinajlepšom za okresy. Do úrovne obcí, ktoré v podstate jedine umožňujú rekonštruovať údaje za dnešné Slovensko, boli dostupné len niektoré údaje, ako počet obyvateľov, pohlavie, národnosť (materinský jazyk), náboženské vyznanie a gramotnosť.

Rozpadom Rakúsko-Uhorska na území Slovenska prakticky zanikla štatistická služba. Kompetencie uhorského štatistického úradu až do roku 1919 neboli na Slovensku vykonávané. Kým v českých krajinách prevzala hlavnú úlohu zemská štatistická kancelária,⁴ktorá dala základ vzniku neskoršieho československého štatistického úradu,⁵ na Slovensku sa štatistická služba prakticky nanovo tvorila postupným oživovaním verejnej správy. Tú sa darilo organizovať efektívnejšie prakticky až od prelomu rokov 1918/1919, postupným preberaním regionálnych a miestnych úradov od Uhorsku (Maďarsku) lojálneho úradníctva.⁶ Štatistický úrad vznikol v Československej republike koncom januára 1919.⁷ Nový štatistický úrad stál najmä na tradíciách rakúskej štatistiky s prihliadnutím na niektoré uhorské (slovenské) špecifiká, čo bolo dôležité pre podchytenie kontinuity populačného, spoločenského, hospodárskeho a i. vývoja. Hoci v roku 1919 vznikol štatistický úrad a sčítanie ľudu bolo v Československu sprvu plánované na rok 1920, špecifické problémy súvisiace s ohrozením Slovenska a jeho postavením v rámci Československej republiky viedli k organizovaniu mimoriadneho sčítania ľudu na Slovensku v roku 1919. Neorganizoval ho však štatistický úrad, ale vykonal ho vo vlastnej réžii najvyšší správny orgán na Slovensku, Ministerstvo Československej republiky s plnou mocou pre správu Slovenska.⁸

³V našom prípade sme využili najmä údaje za obce publikované v: *A Magyar korona országaiban Az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei*. I. kötet. (ďalej Népszámlálás 1880). Budapest : Az országos magyar kir. statisztikai hivatal, 1882; *A Magyar korona országaiban az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei*. II. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1882; *A Magyar korona országainak helységnévtára*. (ďalej Népszámlálás 1890). Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1892; *A Magyar korona országainak 1900. Évi népszámlálása*. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. (ďalej Népszámlálás 1900). Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1902; *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. (ďalej Népszámlálás 1910). Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1912.

⁴Národní archiv České republiky v Prahe (ďalej NAČR), f. Předsednictvo ministerské rady, 1918–1945 (ďalej f. PMR), škat. 3285, sign. č. 482/1919.

⁵NAČR, f. Státní úřad statistický I., (1916) 1919–1946 (1950) (ďalej f. SÚS), sign. č. 3321/1919; tiež TIŠLIAR, Pavol. Státny plánovací a štatistický úrad (1945–1951). In: *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945–1960)*. B. Šprocha–P. Tišliar (eds.). Bratislava : Infostat, 2009, s. 8–9.

⁶Touto problematikou sme sa podrobnejšie zaoberali v publikácii TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.

⁷Vznikol na základe zákona č. 49/1919 Sb. z. a n. o organizácii štatistickej služby z 28. januára 1919.

⁸Sčítaním ľudu z roku 1919 sme podrobne zaoberali vo viacerých prácach, osobitne však v publikácii TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919 : Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : STATIS, 2007.

Výsledky Šrobárovho popisu ľudu mali byť využité pri mierových rokovaníach v Paríži, no k tomu napokon nedošlo. Časť výsledkov sa sprístupnila až v roku 1920 v osobitnej publikácii⁹ s obmedzeným obsahom (počet domov, obyvateľov, národnostné a náboženské zloženie).¹⁰

Prvé československé sčítanie, naplánované už na koniec roku 1920, bolo omnoho podrobnejšie ako mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku.¹¹ Išlo o riadne vopred avizovanú súpisovú akciu, ktorou Československá republika nadviazala na 10 ročné cykly rakúsko-uhorských censov. Po metodickej stránke ho riadil štatistický úrad. Ten sa následne ujal i spracovania výsledkov, ktoré po ukončení zberu údajov detailne publikoval. Celé sčítanie prebiehalo pod gesciou zakladateľa československej demografie Antonína Boháča.¹²

Definitívne výsledky prvého sčítania ľudu v Československej republike z 15. februára 1921 boli publikované postupne v rokoch 1924–1927 v pramennej edícii *Československá statistika*.¹³ Dôležitým sumárom pre regionálnu a miestnu úroveň sa ukázal byť samostatný štatistický lexikón obcí Slovenska z roku 1927.¹⁴ O rok neskôr štatistický úrad publikoval tiež administratívny lexikón obcí, ktorým sa zavŕšila etapa spracovania výsledkov sčítania.¹⁵

Aj napriek tomu, že zákon o sčítaní ľudu definoval do budúcnosti päťročné sčítacie intervaly, nasledujúca sčítacia akcia sa uskutočnila až 1. decembra 1930.¹⁶ Výsledky z tohto cenzu boli publikované opätovne vo viacerých zväzkoch *Československej statistiky*,¹⁷ ktoré sa postupne uverejňovali v rokoch 1934–1938. Okrem toho v roku 1936 bol samostatne vydaný aj štatistický lexikón obcí na Slovensku.¹⁸

Po Mníchovskej konferencii a Viedenskej arbitráži, ktoré priniesli odtrhnutie rozsiahleho územia Slovenska susedným Maďarskom, Poľskom a Nemeckom sa koncom roka 1938 uskutočnilo jednoduché sčítanie obyvateľstva. Realizátorom bolo Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny. Výsledky tohto sčítania boli publikované len

⁹*Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava : MPS, 1920.

¹⁰Do súčasnosti sa zachovala len časť zo sčítacích hárkov za Nitriansku župu (MVSR–Štátny archív v Nitre /ďalej ŠA Nitra), f. Nitrianska župa I., 1464–1922, sčítanie 1919). Zvyšok materiálu bol na žiadosť československého štatistického úradu postúpený zo Slovenska do Prahy, kde v roku 1950 skončil v zberných surovinách (bližšie NAČR, f. Ústřední archiv Ministerstva vnitra, 1949–1950, sign č. 221.)

¹¹NAČR, f. MV-SR, škat. č. 246, sign. č. 8418/19.

¹²NAČR, f. SÚS I., škat. č. 45, sign. č. P-3541-1.

¹³Územia Slovenska sa priamo dotýkali najmä zväzky číslo 9, 22, 23 a 37.

¹⁴*Štatistický lexikón obcí v republike Československej : III. diel Slovensko*. Praha : Státní úřad statistický, 1927.

¹⁵*Administrativní lexikón obcí v republice Československé*. Díl II. Morava a Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus. Praha : Státní úřad statistický, 1928.

¹⁶Z. č. 256/1920 Sb. z. a n. §2 a VI. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n., ktorým sa sčítanie ľudu v roku 1921 vykonalo.

¹⁷Išlo o zväzky číslo 98, 104, 107, 113, 116, 126, 146, 151 a 153.

¹⁸*Štatistický lexikón obcí v krajine Slovenskej*. Praha : Státní úřad statistický, 1936.

v sumárnej podobe za jednotlivé okresy, pričom išlo len o počet domov, štátnu (krajinskú) príslušnosť, náboženstvo, národnosť a celkový počet prítomných osôb.¹⁹

Vznikom Slovenskej republiky (1939–1940) sa vytvoril nový Štátny štatistický úrad v Bratislave. Prevzal celú štatistickú službu, vrátane populačnej štatistiky. V roku 1940 realizoval riadne „plánované“ sčítanie obyvateľstva. Zákon o sčítaní z roku 1940 označil tento census ako „prvé sčítanie ľudu“ (z pohľadu Slovenskej republiky).²⁰ Svojou organizáciou, metodikou a charakterom homožno prirovnáť k medzivojnovým štatistickým akciám z rokov 1921 a 1930. Na druhej strane sčítanie ľudu z roku 1940 malo svoje viaceré špecifiká, ktoré sa neobjavili v sčítacích akciách nikdy predtým, ale anipotom. Išlo predovšetkým o spôsob zisťovania národnosti a z nej prameniaca segregácia židovského a rómskeho (cigánskeho), ktoré malo povinnosť sa hlásiť k „svojej národnosti.“ Sčítanie sa realizovalo len na území vtedajšej Slovenskej republiky. Údaje o južných častiach, ktoré zabralo Maďarsko je možné doplniť výsledkami podobných sčítaní z rokov 1938 a 1941.²¹

Originálny materiál zo sčítania ľudu, ktorého rozhodujúci okamih bol stanovený na 15. december 1940, sa v súčasnosti nachádza v Slovenskom národnom archíve, kde tvorí samostatný archívny fond.²² Ani toto sčítanie nikdy nebolo spracované kompletne. Štátny štatistický úrad zverejnil prvé výsledky v druhej polovici marca 1941.²³ Išlo však iba o predbežné dáta, do ktorých neboli zarátané osoby dodatočného januárového súpisu. Predbežné výsledky obsahovali iba údaje o počte osôb, domov a bytov a špeciálne informácie o počte osôb židovskej národnosti. Ďalšie konkrétnejšie dáta už počas existencie Slovenskej republiky (1939–1945) prakticky publikované neboli. Jedným z najpravdepodobnejších dôvodov nezverejnenia výsledkov tohto cenzu bola obava z reakcie nemeckej politickej špičky na Slovensku.²⁴

¹⁹Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku (ďalej Územie a obyvateľstvo...). Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1939, s. 8–17.

²⁰Z. č. 265/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 8. októbra 1940. O návrhu zákona sa rokovalo už od začiatku septembra 1940 najmä v predsedníctve vlády a na ministerstve vnútra, ktoré bolo zodpovedné za jeho organizovanie a priebeh. Pozri bližšie SNA, f. Ministerstvo vnútra, 1938–1945 (ďalej f. MV), škat. č. 700, sign. č. 3091/40.

²¹V roku 1938 sa provízorne sčítanie ľudu v Maďarsku týkalo iba pričlenených území. Údaje boli publikované v edícii *Magyar statisztikai közlemények*. 108 kötet. pod názvom *Az 1938. évi Felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás*. Budapest : M.K. központi statisztikai hivatal, 1939. V roku 1941 bolo organizované sčítanie ľudu v Maďarsku. Niektoré základné výsledky je možné získať z miestopisu *Magyarország Helységnévtára* 1941. Budapest : M.K. központi statisztikai hivatal, 1942. Základné údaje pozri v *A Felvidék településeinek vallási adatai (1880–1941)* I. es II. kötet. Budapest : Központi statisztikai hivatal, 1999.

²²SNA, f. Sčítanie ľudu z roku 1940. Veľkosť súboru je 670,50 bežných metrov.

²³Predbežné výsledky sčítania ľudu : Slovenská republika má okolo 2,653.564 obyvateľov. V Bratislave žije 138.000 ľudí – Slovenské mestá podľa veľkosti. In: *Slovenská pravda*, 23. marec 1941, s. 1; tiež podrobnejšie v *Štatistické zprávy*, 1941, II, 6, séria A, 1.

²⁴SCHVARC, Michal. Majorita – minorita. Vzťah Nemcov a Slovákov v rokoch 1939–1945 na príklade obce Handlová. In: Mičko, P. a kol. *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938–1948*. Banská Bystrica : UMB, 2009, s. 65.

V konečnom dôsledku postihol sčítanie ľudu rovnaký osud ako tomu bolo s cenom v roku 1938. Informácie o počte prítomného obyvateľstva a domoch v obciach boli neskôr publikované v osobitnom topografickom lexikóne sídel z roku 1942.²⁵ Až po skončení druhej svetovej vojny sa v správach štatistického úradu publikovali informácie o veku obyvateľstva celkovo a v okresných súhrnoch údaje o jeho ekonomickej aktivite, národnosti a náboženskom vyznaní.²⁶ Až v súčasnosti sa podarilo po niekoľkoročnom výskume publikovať časť podrobnejších výsledkov o národnosti obyvateľstva v jednotlivých obciach.²⁷

Po druhej svetovej vojne a obnove Československa sa v roku 1946 realizoval jednoduchší súpis obyvateľstva.²⁸ Dôvodom bola snaha o zabezpečenie zásobovania obyvateľstva, zistenie ekonomickej aktivity a povojnovom stave populácie. Už v roku 1947 však bol uverejnený počet obyvateľov v administratívnom lexikóne²⁹ a tiež údaje o ekonomickej aktivite vydané Štátnym plánovacím a štatistickým úradom v Bratislave.³⁰ Podrobnejšie výsledky súpisu boli vydané v roku 1951 v rámci edície Československá statistika.³¹

Prvé povojnové sčítanie ľudu v Československu sa uskutočnilo 1 marca 1950. Jeho súčasťou bol tiež súpis poľnohospodárskych, priemyselných a živnostenských závodov, a preto dostal označenie národné sčítanie. Išlo o posledné sčítanie, v ktorom základ predstavovalo prítomné obyvateľstvo. Naposledy sa v období minulého politického režimu stalo jeho obsahovým prvkom tiež náboženské vyznanie. Oproti medzivojnovým cenom sa výrazne zmenilo chápanie národnosti. Pod pojmom národnosť sa rozumela príslušnosť k národu, s ktorým kultúrnym a pracovným spoločenstvom je sčítaný vnútorne spätý, a ku ktorému sa hlási. Novinkou taktiež bolo zavedenie zisťovania najvyššieho dosiahnutého vzdelania (namiesto znalosti čítania a písania) a vyčerpávajúceho zisťovania domov a bytov, no bez vzájomného prepojenia na sčítané osoby. Veľkým problémom spojeným s analyzovaním výsledkov tohto sčítania je nízky počet vydaných pramenných diel (až na konci 50. rokov), ktoré navyše dlho zostávali utajené (pre verejnosť až do roku 1962). Celkovo oficiálne výsledky boli prezentované v 4 dieloch pod spoločný

²⁵*Lexikón obcí Slovenskej republiky*. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1942.

²⁶*Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946*. Bratislava 1946, s. 16–19, tiež pozri SNA, f. Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave, 1945–1951 (1952) (ďalej f. ŠPŠÚ), škat. č. 38, bez sign., *Štatistická príručka Slovenska 1947* (ďalej ŠPS 1947). Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947, s. 6 a n; podrobnejšie tiež SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 1, bez sign.

²⁷TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava : Slovenský národný archív, 2011.

²⁸Na Slovensku na základe Vyhlášky povereníctva pre výživu a zásobovanie č. 168/1946, zo dňa 19. 9. 1946, č. 168.

²⁹*Soznam obcí na Slovensku podľa administratívneho stavu k 1. júlu 1947*. Praha : SÚS, 1947, 56s.

³⁰*Povolanie obyvateľstva na Slovensku podľa súpisu civilného obyvateľstva zo dňa 4. októbra 1946*. Bratislava: ŠPŠÚ, 1947, 409 s.

³¹Soupis obyvateľstva v Československu v letech 1946–1947. In: *Československá statistika*, sv. 184, řada IV., seš. 15. Praha : SÚS, 1951, 561 s.

označením Sčítaní ľudu a soupisu domů a bytů v republice Československé ke dni 1. března 1950.³² Pre naše účely sme využili predovšetkým údaje o vekovo-pohlavnej štruktúre, rodinnom stave, najvyššom dosiahnutom vzdelaní a plodnosti žien. Väčšina výsledkov prezentovala údaje za celé krajiny, kraje, prípadne okresy. V registratúre Štatistického úradu Slovenskej republiky sa však zachovali aj vybrané obecné sumáre,³³ ktoré sa najmä v spojitosti národnostnou a náboženskou štruktúrou stali cenným zdrojom informácií.

Druhé povojnové sčítanie ľudu v Československu sa uskutočnilo 1. marca 1961. Na rozdiel od všetkých predchádzajúcich moderných sčítaní na území Slovenska bolo založené na bývajúcim obyvateľstve a podľa koncepcie tzv. censových domácností. To umožnilo previesť (prostredníctvom tzv. medziokresnej a medzikrajskej burzy) osoby dočasne prítomné v inej obci do miesta ich registrovaného pobytu (trvalého bydliska). Okrem toho zavedenie censovej domácnosti prispelo k objektívnejšiemu poznaniu životných a najmä bytových podmienok rodín, keďže bolo umožnené prepojenie sčítaných osôb s bytmi a domami. Vychádzajúc zo základu rodinných vzťahov takto koncipované údaje rozšírili informácie o štruktúre rodín a domácností, o veľkosti rodín, o počte a zložení neúplných rodín so závislými deťmi a najmä o rozsahu viacgeneračného súžitia. Výsledky boli publikované v 3 zväzkoch Československej statistiky v roku 1965 pod spoločným názvom Sčítaní ľudu, domů a bytů v ČSSR k 1. březnu 1961.³⁴ Aj v tomto prípade sme vzhľadom na ciele našej práce využili predovšetkým údaje o vekovo-pohlavnej štruktúre, rodinnom stave, najvyššom dosiahnutom vzdelaní, plodnosti žien a ekonomickej aktivite.

Dalšie sčítanie sa uskutočnilo 1. decembra 1970. Oproti predchádzajúcemu cenzu v analyzovaných štruktúrach k výraznejším metodickým zmenám nedošlo. Významným kvalitatívnym posunom bolo využitie počítača, čo umožnilo ďaleko väčšie

³²Sčítaní ľudu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání ľudu a soupisu domů a bytů za kraje a okresy a města. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 3. Praha: SÚS, 1957, 171 s.; Sčítaní ľudu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl II. Věkové složení a povolání obyvatelstva. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 26. Praha: SÚS, 1958, 315 s.; Sčítaní ľudu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl III. Plodnost žen. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 6. Praha: SÚS, 1957, 204 s.; Sčítaní ľudu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl IV. Hospodářský lexikon obcí. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 27. Praha: SÚS, 1957, 345 s.

³³Tieto výsledky boli spracované a zaradené do národnostného atlasu obyvateľstva: BENŽA, Mojmír – KUSEDOVÁ, Dagmar – MAJO, Juraj – TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný atlas Slovenska*. Bratislava : DAJAMA, 2015 a historické atlasu obyvateľstva: Kol. *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18.–1. pol. 20. storočia)*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017.

³⁴Sčítaní ľudu, domů a bytů v ČSSR k 1. březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 35, Praha: ÚKLKS, 1965, 350 s.; Sčítaní ľudu, domů a bytů v ČSSR k 1. březnu 1961. Díl II. Sociální, ekonomická a profesionální skladba obyvatelstva. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 36, Praha: ÚKLKS, 1965, 373 s.; Sčítaní ľudu, domů a bytů v ČSSR k 1. březnu 1961. Díl III. Domy, byty, domácnosti a rodiny. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 37, Praha: ÚKLKS, 1965, 283 s.

možnosti triedenia, kombinácie údajov a široké publikovanie výsledkov. Z nich sme pre naše účely využili najmä publikácie obsahujúce hlavné štrukturálne znaky (vek, pohlavie, rodinný stav, najvyššie dosiahnuté vzdelanie, ekonomická aktivita, plodnosť žien).³⁵

Z posledných dvoch československých sčítaní ľudu, domov a bytov 1980 a 1991 a nasledujúcich dvoch slovenských sčítaní obyvateľov, domov a bytov 2001 a 2011 sme už disponovali primárnymi databázami³⁶ za osoby, domy, byty, hospodáriace i cenové domácnosti. Vďaka tomu bolo možné bez problémov zostaviť akékoľvek kombinačné triedenia bez závislosti na oficiálne publikované údaje. Vzhľadom na ciele práce a v nadväznosti na predchádzajúce sčítania sme pracovali predovšetkým s vekom, pohlavím, rodinným stavom, najvyšším dosiahnutým vzdelaním, ekonomickou aktivitou, odvetvím ekonomickej aktivity a počtom narodených detí.

Druhou veľkou skupinou údajov sú pohyby obyvateľstva. V nich sú každoročne publikované informácie týkajúce sa jednotlivých demografických udalostí (sobáš, rozvody, pôrody, úmrtia, sťahovanie). Prvé súborné pohyby obyvateľstva (*Népmozgalma*)³⁷ v obmedzenom rozsahu začal vydávať uhorský štatistický úrad od roku 1876. Keďže nejde o súvislú časovú radu a niektoré pramenné publikácie nám v čase písania tejto monografie neboli dostupné, budeme pre naše účely využívať až súvislú radu od roku 1900 do roku 1918 publikovanú v edícii *Magyar Statisztikai Közlemények*.³⁸ Ako sme uviedli vyššie, vzhľadom na problémy spojené s presahmi žúp mimo územie dnešného Slovenska, nie je možné konštruovať analytické indikátory pre celú jeho populáciu. Pracujeme s tými župami, ktorých územie z viac ako troch štvrtín ležalo na Slovensku. Ešte problematickejšia situácia vznikla počas prvej

³⁵ Išlo o publikácie: Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Tabulky za SSR. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 51, Praha: FSÚ, SŠÚ 1974; Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Plodnost všech žen a žen vdaných podle věku ženy v době sčítání, manželské páry a faktická manželství podle věku obou manželů (druha a družky), vdané ženy podle počtu a stáří závislých dětí a podle věku a ekonomické aktivity ženy. In: *Československá statistika* sv. 116, Praha: FSÚ, SŠÚ, 1974.

³⁶ Sčítanie ľudu, domov a bytov z 1. novembra 1980, primárna databáza, ŠÚ SR; Sčítanie ľudu, domov a bytov z 3. marca 1991, primárna databáza, ŠÚ SR; Sčítanie obyvateľov, domov a bytov z 26. mája 2001, primárna databáza, ŠÚ SR; Sčítanie obyvateľov, domov a bytov z 21. mája 2011, primárna databáza, ŠÚ SR.

³⁷ *Magyarország népesedésmozgalma 1876-ban*. Budapest : Athenaeum, 1878. Následne potom už za dvojročné periódy: *A Magyar Koronaországainak ... évi népmozgalma*. Budapest : Athenaeum, x. Publikované takto boli roky 1890–1891; 1892–1893. *A Magyar Koronaországainak 1897. Évi népmozgalma statisztikája*. Budapest, 1900. Úplné rady údajov za Pohyby však až od roku 1900.

³⁸ *Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905; *Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907; *Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910; *Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916; *Népmozgalma 1913–1918 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.

svetovej vojny. Publikované pohyby obyvateľstva mali obmedzený informačný aj geografický rozsah, a preto údaje z rokov 1913–1918 prezentovali len vtedajšie obvody. Získané výsledky preto prezentujú len populáciu obvodu na ľavom brehu Dunaja a pravom brehu Tisy, do ktorých predovšetkým patrili slovenské župy.

Po prvej svetovej vojne od roku 1919 bola obnovená publikačná séria pohybov obyvateľstva československou štatistikou vydávaná ako súčasť edície *Československá statistika*.³⁹ Tieto pramenné diela pokrývali obdobie rokov 1919–1937 bez väčších problémov spojených s územným rozsahom.

Ďalším problematickým obdobím pri rekonštrukcii dejín obyvateľstva Slovenska sú roky 1938–1945. Za roky 1939–1943 síce Štátny štatistický úrad v Bratislave publikoval za územie Slovenskej republiky v edícii *Štatistické zprávy*⁴⁰ niektoré základné výsledky o prirodzenom pohybe obyvateľstva, ako aj určité podrobnejšie triedenia sobášov, narodených a zomretých, no väčšina zo zbieraných údajov napokon zostala len v rukopisnej podobe a v plnom rozsahu sa nezachovala.⁴¹ Dodatočná rekonštrukcia demografických udalostí za roky 1939–1945 preto bola veľmi problematickým procesom. V rokoch 1945–1946 sa na matričných úradoch, ktoré boli počas vojnových udalostí opustené, alebo ktorých chod bol narušený, vykonávali dodatočne zápisy. Rovnako sa získavali údaje z matrik obcí, ktoré boli odstúpené Maďarsku po Viedenskej arbitráži za časť roku 1945 a predovšetkým za roky 1939–1944 s cieľom rekonštruovať základné ukazovatele prirodzeného pohybu obyvateľstva celého Slovenska.⁴² Tie boli následne publikované v pramennom diele *Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1948*⁴³ spolu s podrobným triedením údajov za celé Slovensko z roku 1945.

³⁹Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1919–1920. In: *Československá statistika sv. 53*, řada XIV., sešit 1 (ďalej ČSS sv. 53). Praha : Státní úřad statistický (ďalej SÚS), 1929; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1921–1922. In: *Československá statistika sv. 59*, řada XIV., sešit 2 (ďalej ČSS sv. 59). Praha : SÚS, 1929; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1923–1924. In: *Československá statistika sv. 63*, řada XIV., sešit 3 (ďalej ČSS sv. 63). Praha : SÚS, 1930; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1925–1927. In: *Československá statistika sv. 77*, řada XIV., sešit 4 (ďalej ČSS sv. 77). Praha : SÚS, 1932; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1928–1930. In: *Československá statistika sv. 121*, řada XIV., sešit 5 (ďalej ČSS sv. 121). Praha : SÚS, 1936; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1931–1933. In: *Československá statistika sv. 145*, řada XIV., sešit 6 (ďalej ČSS sv. 145). Praha : SÚS, 1938; Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934–1937. In: *Československá statistika sv. 163*, řada XIV., sešit 7 (ďalej ČSS sv. 163). Praha : SÚS, 1941.

⁴⁰*Štatistické zprávy* r. 2, 6/1941, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. ; *Štatistické zprávy* r. 3, 1/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 2–9; *Štatistické zprávy*, r. 3, 2–3/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 22–32; *Štatistické zprávy*, r. 3, 4/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 58–72; *Štatistické zprávy* r. 3, 7/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 102–103; *Štatistické zprávy* r. 3, 10/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 142–154; *Štatistické zprávy* r. 3, 11–12/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 158–180; *Štatistické zprávy* r. 4, 3/1943, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 26–37.

⁴¹*Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959.

⁴²Tamže.

⁴³Tamže, s. 12–13.

Po druhej svetovej československá štatistika opätovne obnovila publikačnú sériu *Pohybov obyvateľstva*, ktoré vychádzali za každý jeden rok. Na túto prax nadviazal aj Štatistický úrad Slovenskej republiky od roku 1993 až do súčasnosti. Tie sa stali hlavným zdrojom údajov o jednotlivých demografických procesoch až do súčasnosti. Okrem toho pre obdobie rokov 1992–2017 sme disponovali aj anonymizovanými primárnymi údajmi z hlásení o uzavretí manželstva (Obyv 1-12), narodení (Obyv 2-12), z listu o prehliadke mŕtveho a štatistického hlásenia o úmrtí (Obyv 3-12), z hlásenia o rozvode (Obyv 4-12), z hlásenia o sťahovaní (Obyv 5-12, dostupné pre roky 1996–2017) a z formulára žiadosť o umelé prerušenie tehotenstva a hlásenie potratu (Z MZ-SR 7-12).

Ďalší typ prameňov, ktorý sme využili k analýzam populačného vývoja, predstavujú štatistické ročenky. V Uhorsku začali vychádzať od roku 1871 a boli v nich publikované základné údaje o počte demografických udalostí (pôrody, úmrtia, sobáše) a niektoré ďalšie triedenia (napr. legitimita, vek) spolu s hrubými mierami. Najnižšou administratívnou jednotkou opäť boli župy. Dôležitými zdrojmi informácií rôzneho druhu sa stali štatistické ročenky, príručky a demografické príručky aj po vzniku Československa.⁴⁴

Pre výpočet väčšiny demografických ukazovateľov sme okrem počtu udalostí v príslušnom triedení potrebovali aj vekovú štruktúru obyvateľstva Slovenska. Preto dôležitým zdrojom údajov o vekovej štruktúre k 1.7. a 31.12. pre obdobie rokov 1920–1970 sa stala publikácia Českého štatistického úradu: Vekové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979.⁴⁵ Pre roky 1980–2017 sme údaje o vekovej štruktúre obyvateľstva Slovenska čerpali z databázy ŠÚ SR DATAcube.⁴⁶ Komplikovanejšia situácia bola z pohľadu vekovej štruktúry Slovenska pre obdobie rokov 1938–1944 a 1900–1918. V prvom prípade sme konštruovali odhad založený na interpolácii medzi poslednými známymi údajmi z rokov 1937 a 1945. V prípade uhorských žúp zasahujúcich z prevažnej časti svojej plochy na územie dnešného Slovenska bola zostavená intercenzálna interpolácia vekovo-pohlavnej štruktúry, a to medzi rokmi 1900 a 1910 s bilanciou do roku 1918. Základom pre ňu sa stali výsledky uhorských sčítaní ľudu 1900⁴⁷ a 1910.⁴⁸

⁴⁴*Statistická příručka republiky Československé I.* (ďalej SPRČS I.). Praha: SÚS, 1920; *Statistická příručka republiky Československé II.* (ďalej SPRČS II.). Praha: SÚS, 1925; *Statistická příručka republiky Československé III.* (ďalej SPRČS III.). Praha: SÚS, 1928; *Statistická příručka republiky Československé IV.* (ďalej SPRČS IV.). Praha: SÚS, 1932; *Statistická ročenka ČSR 1934* (ďalej SRRČS 1934). Praha: SÚS, 1934; *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947. *Demografická příručka*. Praha: Svoboda, 1967; *Demografická příručka*. Praha: FSÚ, 1982; *Demografická příručka*. Praha: ČSÚ, 1996.

⁴⁵ČSÚ. *Vekové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979* (ČSSR, ČSR, SSR). Praha 1981, s. 4–41 a 112–115.

⁴⁶<<http://datacube.statistics.sk/>> [12.6.2018].

⁴⁷Népszámlálás 1900, s. 152–175.

⁴⁸Népszámlálás 1910, s. 90–99.

V prípade porovnávania úrovne a vývoja niektorých demografických procesov medzi Slovenskom a vybranými európskymi krajinami sa opierame o niektoré medzinárodné špecializované databázy ako The Human Fertility Database,⁴⁹ Human Fertility Collection,⁵⁰ The Human Mortality Database⁵¹, ako aj údaje publikované v Yearbook of League of Nations.⁵²

Archívne pramene nám slúžia predovšetkým pre interpretáciu a hľadanie širších kontextov zvolenej témy. Tieto pramene priamo dokladajú jednotlivé historické míľniky, zachytávajú lokálny, ale aj nadregionálny dejinný vývoj. Nemusia byť pritom len štatistickej povahy, aby sme ich mohli využiť pri hodnotení demografického vývoja obyvateľstva. Keďže vplyv na populačný vývoj majú mnohé oblasti spoločensko-politického, hospodárskeho, ale tiež kultúrneho charakteru, aj archívne dokumenty použité ako primárny prameň sme v tejto publikácii používali z rôznych archívnych celkov a archívov Slovenskej a Českej republiky. Archívne dokumenty sú svojou povahou jedinečné. Vyžadujú však aj prísnejšiu kritiku.

Pramene štatistickej povahy, ktoré sa v našich archívoch nachádzajú v pomerne hojnom počte, sme použili najmä na dokreslenie populačného vývoja. Vzhľadom k vymedzenej téme práce sme sa snažili opierať najmä o úradne publikované, skompletizované štatistiky a z archívnych fondov sme použili najmä sumáre sčítaní a dochované sčítacie hárky. Úradná štatistika publikovala jednotlivé javy najčastejšie z celoštátneho (československého), prípadne celoslovenského hľadiska. Sledovaniu viacerých ukazovateľov na regionálnej (okresnej) a miestnej úrovni sa venovala ďaleko menšia pozornosť. Práve v takýchto prípadoch možno využiť sumáre pochádzajúce v prevažnej väčšine z úradnej činnosti regionálnych, či miestnych štátnych a samosprávnych orgánov.

Osobitne je potrebné spomenúť archívne fondy inštitúcií, ktoré zastrešovali štatistickú službu. V medzivojnovom období bol takouto inštitúciou *Státní úřad statistický republiky Československé*, ktorého prekvalifikovanú registratúru v súčasnosti uschováva *Národní archiv České republiky* so sídlom v Prahe.⁵³ Tento archívny celok obsahuje viacero zaujímavých informácií o prípravnom procese a realizácii medzivojnových sčítaní ľudu, ale rovnako aj materiál, dotýkajúci sa základnej agendy celoštátnej štatistickej služby. Tú tvoril zber a sumarizovanie údajov z rôznych oblastí spoločenského a hospodárskeho života Československej republiky. Po zániku Československa v roku 1939 na Slovensku funkciu vrcholného orgánu štatistickej služby zastával Slovenský štatistický úrad so sídlom v Bratislave. V súčasnosti neexistuje osobitný archívny fond tohto pôvodcu. Torzá písomností Slovenského štatis-

⁴⁹<https://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php> [15.8.2018].

⁵⁰<https://www.fertilitydata.org/cgi-bin/index.php> [15.8.2018].

⁵¹<https://www.mortality.org/> [15.8.2018].

⁵² Jednotlivé ročníky Yearbook of League of Nations sú dostupné na <http://digital.library.northwestern.edu/league/stat.html> [15.8.2018].

⁵³NAČR, f. SÚS.

tického úradu v Bratislave sa nachádzajú v archívnom fonde jeho nástupcu, *Štátneho plánovacieho a štatistického úradu v Bratislave*, zväčša ako pravé priora.⁵⁴ Tu sa možno o. i. stretnúť aj s niektorými celoslovenskými sumármi sčítania ľudu 1940.⁵⁵ Ide však o publikované dáta, ktoré boli zverejnené ešte v prvej polovici 40. rokov.

Okrem archívnych dokumentov štatistických úradov je možné excerptovať údaje hromadnej povahy aj z ďalších centrálnych inštitúcií celoslovenského, resp. celoštátneho charakteru. S ohľadom na tvorbu a výkon populačnej politiky tu treba spomenúť najmä jednotlivé ministerstvá, z nich najmä Ministerstvo vnútra ČSR.⁵⁶ Archívne fondy ministerstiev vnútra Československa, Slovenskej krajiny a Slovenskej republiky (1939–1945) obsahujú väčšie množstvo údajov štatistického charakteru,⁵⁷ ktoré sa využívali pre výkon správy. Navyše správny systém bol využívaný aj na organizáciu zberu údajov a prvotné sumarizovanie výsledkov počas jednotlivých sčítaní ľudu. Na ministerstve vnútra sa tiež sústreďovali a riešili sťažnosti v súvislosti s priebehom censov.⁵⁸ Podobný charakter majú aj dochované archívne dokumenty, pochádzajúce z činnosti Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, ktorý vykonával na Slovensku vrcholnú správu v rokoch 1918–1928, ale aj z činnosti Krajinského úradu v Bratislave, ktorý splnomocneného ministra, ako vrcholný správny orgán na Slovensku, na konci 20. rokov vystriedal.⁵⁹ Obdobie prvých rokov Československej republiky možno dokumentovať tiež množstvom dokumentov, ktoré tvoria osobné fondy významných predstaviteľov slovenskej politiky. V prvom rade je treba spomenúť pozostalosť Vavra Šrobára,⁶⁰ Emanuela la,⁶¹ a Fedora Houdeka,⁶² kde sa nachádza aj množstvo štatistického materiálu k situácii na Slovensku v 20. rokoch 20. storočia.

Pre archívny výskum je typická najmä časová náročnosť. Nemožno sa tu pritom uspokojiť len so štúdiom archívnych celkov celoštátneho charakteru. Význam má rovnako aj podrobnejší výskum na lokálnej a regionálnej úrovni. Tento vývoj dokumentujú najmä dochované archívne fondy okresných úradov a písomností notárskych úradov, ktoré v rámci svojej vnútornej správy zhromažďovali a zostavovali aj materiál hromadnej povahy. Ten sa týkal popri inom aj demografickej oblasti, štruktúr obyvateľstva či jednotlivých demografických procesov. Rovnako dokumentujú jednotlivé faktory, ktoré na populačný vývoj vplývali.

⁵⁴SNA, f. ŠPŠÚ. Bližšie pozri tiež TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad..., c. d.

⁵⁵SNA, f. Sčítanie ľudu z roku 1930; f. Sčítanie ľudu z roku 1940.

⁵⁶NAČR, f. MV-SR.

⁵⁷SNA, f. MV.

⁵⁸Prikladom môže byť stará registratúra Ministerstva vnútra Československej republiky, ktorá obsahuje súbory písomností k sčítaniam ľudu z roku 1919, 1921 a 1930. NAČR, f. MV-SR.

⁵⁹SNA, f. MPS, f. KÚ. Problémom týchto archívnych fondov je torzovitosť, neúplnosť a pri krajinskom úrade doposiaľ nespripustnosť administratívneho fondového oddelenia.

⁶⁰SNA, osobný fond Vavro Šrobár, 1900–1948 (ďalej f. OFVŠ).

⁶¹SNA, f. osobný fond Emanuel Filo, (1925) 1935–1967 (1972).

⁶²SNA, osobný fond Fedor Houdek, 1848–1949 (ďalej f. OFFH).

2.2 Prehľad literatúry

Problemátike populačného vývoja a histórie Slovenska bola a je venovaná v odborných kruhoch pomerne značná pozornosť už dlhšiu dobu. Cieľom tohto prehľadu nie je v žiadnom prípade podať podrobný a kompletný sumár všetkých prác, ktoré sa tejto problematike venovali, a s ktorými môže čitateľ prísť do kontaktu, ale skôr upozorniť na niektoré komplexnejšie a podrobnejšie diela, ktorými sme sa pri zostavovaní našej monografie inšpirovali a prispeli k jej vzniku.

Asi prvú komplexnejšiu prácu na tému populačného vývoja Slovenska predstavuje dielo popredného slovenského pediatra Alojza J. Churu⁶³. Ťažiskom jeho záujmu bol predovšetkým pokles počtu narodených detí, plodnosti v širšom kontexte celospoločenských zmien. Ďalším významným priekopníkom slovenskej demografie a vedeckým pracovníkom zaoberajúcim sa otázkam zmien reprodukčného správania na Slovensku patrí Ján Svetoň.⁶⁴ Medzi špecializované práce snažiace sa o komplexnejšiu analýzu populačného vývoja Slovenska je možné tiež zaradiť kratšiu monografiu Vladimíra Srba. Ten na základe svojich dlhoročných skúseností a na prosbu pracovníkov Výskumného demografického centra v Bratislave (VDC) spracoval základný pohľad na vývoj obyvateľstva Slovenska v rokoch 1918–1938.⁶⁵ Povojnové obdobie populačného vývoja Slovenska okrem staršieho diela Svetoňa a Vávru⁶⁶ sa snažili priblížiť čitateľom v kolektívnej práci autori z VDC.⁶⁷ Analyzované boli postupne jednotlivé demografické procesy a vybrané populačné štruktúry od roku 1945 do konca 20. storočia. Práve so vznikom VDC je spojený hlbší záujem o problematiku a výskum v oblasti demografie, ktorý do značnej miery reflektoval dramatické a z mnohých pohľadov pre Slovensko historicky jedinečné zmeny, ktorými proces reprodukcie v poslednom štvrtstoročí prechádzal. Aj preto ťažiskom väčšiny publikácií pracovníkov VDC sa stalo obdobie po roku 1989. Do pozornosti je predovšetkým potrebné dať komplexnejšie syntetizujúce diela edičného radu Populačný vývoj, ktoré boli kontinuálne vydávané s odstupom dvoch až troch rokov po sebe.⁶⁸ Ďalej sú to viaceré špecializované práce zameriavajúce sa na proces plodnos-

⁶³CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936; CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava : Roľnícka osвета, 1938; CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939.

⁶⁴SVETOŇ, Ján: *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.

⁶⁵SRB, Vladimír. *Obyvateľstvo Slovenska 1918–1938*. Bratislava : INFOSTAT, 2002.

⁶⁶SVETOŇ, Ján – VÁVRA, Zdeněk. *Reprodukcia obyvateľstva v Československu po druhej svetovej vojne*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1965.

⁶⁷VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj na Slovensku v rokoch 1945–2000*. Bratislava: INFOSTAT, 2001.

⁶⁸VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2004*. Bratislava: INFOSTAT, 2005; VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006*. Bratislava: INFOSTAT, 2007; VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT,

ti⁶⁹, úmrtnosti⁷⁰, migrácie⁷¹, charakteristikám rodín a domácností⁷², či demografickému správaniu rómskeho obyvateľstva.⁷³ Na vyššie spomínané dielo Vladimíra Srba sme od začiatku našej spolupráce nadviazali sériou troch publikácií, ktoré postupne mapovali vývoj sobášnosti⁷⁴, úmrtnosti⁷⁵, plodnosti a celkovej reprodukcie⁷⁶ v medzivojnovom Slovensku. Málo preskúmané obdobie druhej svetovej vojny z pohľadu populačného vývoja Slovenska bolo cieľom ďalšej našej spoločnej monografie⁷⁷, čím sme sa snažili nadviazať na niektoré predchádzajúce práce venujúce sa tejto problematike. Zo starších to boli v podstate len krátke články autorov Jaromíra Korčáka, Václava Sekeru a Vladimíra Srba⁷⁸, prostredníctvom ktorých sa dozvedáme aspoň základné informácie o počte obyvateľov a populačnom vývoji Česka a čiastočne aj Slovenska. Z novších sa tejto problematike venoval už len Vladimír Srb⁷⁹ a niektoré nami iniciované články a state⁸⁰, ktoré slúžili ako základný materiál

2009; VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT, 2012; ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014*. Bratislava: INFOSTAT, 2015.

⁶⁹POTANČOKOVÁ, Michaela. *Plodnosť žien na Slovensku v období rokov 1950–2007 v generačnom pohľade*. Bratislava: INFOSTAT, 2008.

⁷⁰MÉSZÁROS, Ján. *Atlas úmrtnosti Slovenska 1993–2007*. Bratislava: INFOSTAT, 2008.

⁷¹JURČOVÁ, Danuša. *Migračné toky v Slovenskej republike*. Bratislava: INFOSTAT, 2010.

⁷²PILINSKÁ, Viera a kol. *Demografická charakteristika rodiny na Slovensku*. Bratislava: INFOSTAT, 2005; ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030*. Bratislava: INFOSTAT, 2014; ŠPROCHA, Branislav. Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku. In: I. Chorvát, Ivan – R. Džambazovič (eds.) *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava: STIMUL, 2015, s. 73–77.

⁷³VAŇO, Boris. *Demografická charakteristika rómskej populácie v SR*. Bratislava: INFOSTAT, 2001; VAŇO, Boris – MÉSZÁROS, Ján. *Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom*. Bratislava: INFOSTAT, 2004; ŠPROCHA, Branislav. *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava: PÚ SAV, INFOSTAT, 2014.

⁷⁴ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.

⁷⁵ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.

⁷⁶ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.

⁷⁷ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938–1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016.

⁷⁸Išlo o sériu článkov uverejnených v časopise Českého statistického úradu – Statistický zpravodaj: KORČÁK, Jaromír: Přirozená měna obyvatelstva za okupace. *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 3, s. 49–51; KORČÁK, Jaromír: Vzestup porodnosti za války. *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 5, s. 111–113; KORČÁK, Jaromír: Odhad počtu obyvatelstva na Slovensku. *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 6, 143–144; KORČÁK, Jaromír: Skryté oslabení československé populace. *Statistický zpravodaj*, r. IX., 1946, č. 1, s. 1–3; SRB, Václav: Porodnost v Československu a v cizině za války 1939–1945. *Statistický zpravodaj*, r. X., 1947, č. 2., 33–34.

⁷⁹SRB, Vladimír: Pohyb obyvatelstva na území Československa 1938–1944. *Demografie*, 1993, 35, 2, s. 73–94.

⁸⁰ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938–1945. In: Tišliar, P. (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013; ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny, I. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2014, 24, č. 4, s. 40–53; ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny 2. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 25, 1, s. 45–57; ŠPROCHA, Bra-

pre vznik spomínanej komplexnejšej monografie. Okrem nich určité informácie o demografickom vývoji nachádzame v širšie zameranej práci Antona Štefánka.⁸¹

Špecifické postavenie v oblasti demografického výskumu majú atlasy a niektoré s nimi spojené analytické práce. Z novších môžeme spomenúť napríklad Atlas obyvateľstva Slovenska⁸², Demografický atlas Slovenska⁸³ alebo Historický atlas obyvateľstva Slovenska.⁸⁴

Okrem jednotlivých demografických procesov bola značná pozornosť venovaná aj vývoju vybraných demografických štruktúr. Obdobie do polovice 20. storočia je zmapované predovšetkým v našich dvoch špecializovaných monografiách.⁸⁵ V dlhšom časovom aspekte boli jednotlivé populačné štruktúry analyzované aj v práci⁸⁶ k vyššie spomínanému Atlasu obyvateľstva Slovenska.

Na záver si dovoľíme ešte doplniť, že určitými predchodcami tejto monografie boli dve komplexnejšie publikácie⁸⁷ vydané v spolupráci s kolegom Jurajom Majom z Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Našou snahou bolo nielen podať komplexnejší a ucelenejší pohľad na populačný vývoj Slovenska, ale v mnohých ohľadoch uvedené práce rozšíriť a doplniť o niektoré novšie poznatky a vybrané špecifické oblasti. Tým sa nebojíme povedať, že sa predložená monografia radí medzi jedny z najpodrobnejších prác venujúcich sa populačnému vývoju na Slovensku v tak dlhom časovom horizonte a umožňuje vďaka tomu podať v mnohých aspektoch nový a doteraz.

nislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny III. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2016, 26, 1, s. 64–81.

⁸¹ŠTEFÁNEK, Anton: *Základy sociografie Slovenska: Slovenská vlastiveda III*. Bratislava, 1944.

⁸²Kol. autorov. *Atlas obyvateľstva Slovenska*. Bratislava : Esprit, 2006.

⁸³BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris – BAČÍK, Vladimír a kol. *Demografický atlas Slovenskej republiky*. Bratislava : Geo-Grafika, 2014.

⁸⁴Kol. *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18.–1. pol. 20. storočia)*. Bratislava : MKD, 2017.

⁸⁵ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1940*. Bratislava : INFOSTAT, 2009; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919–1940*. Brno: Tribun EU, 2012.

⁸⁶MLÁDEK, Jozef a kol. *Demogeografická analýza Slovenska*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2006.

⁸⁷ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. *Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy*. Bratislava : INFOSTAT, UK Bratislava, 2016; MAJO, Juraj – ŠPROCHA, Branislav. *Storočie populačného vývoja Slovenska II.: populačné štruktúry*. Bratislava : INFOSTAT, UK Bratislava, 2016.

3. K niektorým faktorom populačného vývoja Slovenska

Reprodukčné správanie je ovplyvňované celou škálou interných a externých faktorov. Interné pôsobia na reprodukciu priamo. Znamená to, že ich zmena sa prejaví aj na intenzite alebo časovaní (prípadne na oboch) demografického procesu prípadne celej reprodukcie. Zmena externých faktorov, ktoré pôsobia sprostredkované, naopak môže, ale aj nemusí podmieniť transformáciu reprodukcie prostredníctvom posunov v interných faktoroch.

Demografická reprodukcia a populačný vývoj nie je rezistentný voči externým transformáciám v spoločnosti a dokonca poznáme aj v histórii obyvateľstva Slovenska viaceré prípady rýchlej a pomerne významnej reakcie na zmenené podmienky. Miera vplyvu však závisí aj od samotného demografického procesu a rovnako aj od charakteru zmeny. Tie, ktoré sú komplexnejšie pôsobia na reprodukciu dlhodobejšie prípadne ju dokážu úplne transformovať. Ak dochádza len k čiastkovým krátkodobým zmenám vonkajších faktorov, aj samotné posuny v reprodukcii mávajú skôr epizodický charakter bez hlbšej odozvy a dopadov na daný demografický proces.

V prípade Slovenska môžeme pre obdobie 20. a začiatok 21. storočia v spojitosti s externými faktormi hovoriť najmä o hospodárskom vývoji a s tým spojených životných podmienkach rodín a domácností, ďalej o normatívnych a hodnotových aspektoch prejavujúcich sa aj prostredníctvom oficiálnej populačnej a rodinnej politiky a v konečnom dôsledku aj o nastavení podmienok, ktoré vznikali v jednotlivých politických zriadeniach.

3.1 Hospodársky, politický vývoj a životné podmienky v prvej polovici 20. storočia

Hospodársky vývoj na Slovensku do konca druhej svetovej vojny ovplyvnilo niekoľko zásadných faktorov. Vznik Československej republiky priniesol spojenie veľmi rozdielnych hospodárskych celkov. Finančne slabšia a hospodársky menej rozvinutá slovenská časť veľmi ťažko mohla obstáť v konkurenčnom boji s českými krajinami.⁸⁸ Pre medzivojnové obdobie tak bola typická najmä snaha prispôsobenia

⁸⁸ MIČKO, Peter. *Hospodárska politika Slovenského štátu : Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938–1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku a FHV UMB v Banskej Bystrici, 2010, s. 7.

sa novému vnútornému trhu. Slovensko však prijalo skôr úlohu pasívneho odbytišťa ako aktívneho výrobcu a dodávateľa, a to aj v primárnom sektore, ktorý bol v podstate dominantným prvkom slovenského hospodárstva.

Po rozpade Rakúsko-Uhorska síce zostala najväčšia časť kapacity priemyselnej výroby (60–70 %) ⁸⁹ v novovzniknutej republike a z Československa sa po hospodárskej stránke stal najsilnejší nástupnícky štát rozpadnutej monarchie, ⁹⁰ no so značnou priestorovou nerovnomernosťou. Západné krajiny boli jednoznačne priemyselne vyspelejšie ako územie Slovenska, nehovoriac o Podkarpatskej Rusi. ⁹¹ České krajiny prevzali z Rakúskej časti monarchie (Predlitavsko) viac ako 41 % štatisticky vyčísleného celkového majetku, kým Slovensko a Podkarpatská Rus z Uhorskej časti (Zalitavsko) len asi niečo viac ako 16 %. ⁹²

V československom hospodárstve tak mali dominantné postavenie české krajiny, v ktorých sa sústreďovalo vyše 90 % priemyselnej výroby. Paradoxne pritom aj napriek tomu, že východná časť republiky mala jednoznačne poľnohospodársky charakter, až tri štvrtiny poľnohospodárskej produkcie pochádzali z českých krajín. ⁹³

Už v prvých rokoch samostatnej republiky vznikol vážnejší hospodársky problém, ktorým sa začalo československé hospodárstvo transformovať a prispôbovať novej realite. Ten spočíval v odbyte tovarov pri existencii neporovnateľne menšieho vnútorného trhu. Niekdajšie typické odbytiská, ktoré sa vyvinuli v minulosti, vznikom hraníc nástupníckych štátov československé hospodárstvo stratilo. Export bol brzdený hlavne colnou politikou jednotlivých štátov. ⁹⁴ Vysoké clá sa postupne zaviedli aj na dovoz. Hoci po vzniku Československa sa vzhľadom k nedostatku potravín zachovával ich bezcolný dovoz, od roku 1925 to už neplatilo. ⁹⁵ Ekonomicky priemyselnejšia západná časť riešila problém straty bývalých odbytísk získaním silnejšej pozície na slovenskom a podkarpatskoruskom trhu. To so sebou prinášalo rastúci tlak na poddimenzované hospodárstvo v týchto oblastiach. ⁹⁶

Ďalším problémom v medzivojnovom hospodárskom vývoji bol vznik hospodárskych kríz. Prvá povojnová recesia, ktorej predchádzalo obdobie zvýšenej

⁸⁹ *Mýtus a realita hospodárskej vyspelosti Československa medzi svetovými vojnami*. Praha: Karolinum, 2000, s. 11; BLAŽEK, Michal. *Ekonomická geografia ČSSR*. Bratislava: Osveta, 1964, s. 65.

⁹⁰ FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske dejiny*. Bratislava: VŠE, 1992, s. 60.

⁹¹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi II. Štruktúry obyvateľstva*. Bratislava: Infostat, 2009, s. 131; *Dejiny Slovenska V. (1918–1945)*. Bratislava: Veda, 1985, s. 35.

⁹² PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodárske a sociální dějiny Československa 1918–1992 : 1. díl 1918–1945*. Brno: Doplněk, 2004, s. 38.

⁹³ *Mýtus a realita...*, c. d., s. 16.

⁹⁴ *Dejiny Slovenska*. Bratislava: AEP, 2000, s. 232.

⁹⁵ *Mýtus a realita...*, c. d., s. 12.

⁹⁶ HALLON, Ľudovít. *Industrializácia Slovenska 1918–1938. (Rozvoj alebo úpadok?)*. Bratislava: Veda, 1995, s. 44.

by,⁹⁷ sa Československa dotkla na konci roku 1921, pričom kulminovala o dva roky neskôr.⁹⁸ Celková výroba v tomto období poklesla približne o štvrtinu v porovnaní so stavom z roku 1921. Skrachovalo množstvo živnostenských podnikov, znížili sa veľkoobchodné ceny a urýchlil sa proces centralizácie výroby. Od začiatku roku 1924 postupne došlo k prekonávaniu povojnovej krízy a všeobecnému oživeniu hospodárstva.⁹⁹

Po relatívne pokojnom období postupného oživenia hospodárstva v rokoch 1924–1928 došlo k prvému väčšiemu prejavu krízy v poľnohospodárstve.¹⁰⁰ Po úrode v roku 1928, v dôsledku vysokých prebytkov poľnohospodárskych komodít, postupne poklesli ceny obilia a situácia prerástla až do agrárnej krízy. Tá trvala prakticky až do roku 1933, kedy sa pokles cien zastavil a v nasledujúcom roku došlo k miernemu cenovému vzostupu.¹⁰¹ K agrárnej kríze sa pridala rozsiahla celosvetová hospodárska kríza, ktorá vo svete prepukla koncom roku 1929 a zasiahla prakticky všetky oblasti hospodárstva vo väčšine vyspelých krajín sveta. V Československu bola táto kríza mimoriadne hlboká. Najväčší pokles výroby bol zaznamenaný v roku 1933, a to až o 40 %. Najviac postihnutými oblasťami bolo železiarstvo, ťažba uhlia, stavebníctvo, drevospracujúci priemysel, výroba skla a výrazné bolo aj zníženie textilnej výroby.¹⁰²

Celkový pokles výroby nebol zapríčinený len nízkou kúpyschopnosťou obyvateľstva. Dôležitým faktorom bolo aj značné obmedzenie zahraničného vývozu, komplikované dovoznými a ochrannými clami krízou postihnutých krajín. Hodnota exportu v Československu poklesla v roku 1933 na 28 % z úrovne z roku 1929,¹⁰³ pritom export predstavoval pred vypuknutím krízy približne 30 % národného dôchodku.¹⁰⁴ Napriek zastaveniu poklesu výroby v roku 1933, nedochádzalo k výraznejšiemu zlepšeniu odbytu výrobkov. Táto stagnácia v hospodárstve sa udržala prakticky až do roku 1935. K viditeľnejšiemu oživeniu došlo v priebehu nasledujúceho roku, čo bolo spôsobené jednak zlepšením podmienok v exporte a tiež vzostupom zbrojárskeho priemyslu. Predkrízová úroveň však bola dosiahnutá len v niektorých

⁹⁷K povojnovej obnove pozri napr. FALTUS, Jozef. *Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921–1923 v Československu*. Bratislava : SAV, 1966.

⁹⁸PRŮCHA, Václav a kol. *Nástin hospodárskych dejín v období kapitalizmu a socializmu*. Praha : Svoboda, 1987, s. 126.

⁹⁹FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske dejiny*. Bratislava : VŠE, 1992, s. 63; tiež *O priemysle Slovenska : Výročná správa Krajinskej skupiny pre Slovensko Ústredného zväzu čsl. priemyselníkov v Bratislave. 1924*. Bratislava : Ústredný zväz čsl. priemyselníkov, 1924, s. 9.

¹⁰⁰BARTLOVÁ, Alena. Hospodárska kríza na Slovensku v rokoch 1929–1933. In: *Historický časopis* 1984, 32, 2 s. 219.

¹⁰¹LACINA, Vlastislav. *Kríze Československého zemědelství 1928–1934*. Praha : ČSAV, 1974, s. 38.

¹⁰²FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Elena. *Hospodárske dejiny*, c. d., s. 63.

¹⁰³KŘÍŽ, Karel. *Perspektivy naší soudobé hospodářské krise*. Praha : Svaz národního osvobození, 1935, s. 8.

¹⁰⁴Mýtus a realita..., c. d., s. 49.

odvetviach, pričom pred recesiou sa do roku 1938 nepodarilo dosiahnuť.¹⁰⁵ V období pred rozpadom Československa sa hodnota vývozu pohybovala na približne 58 % predkrízovej úrovne.¹⁰⁶

Už tesne po vzniku samostatnej republiky sa začali formovať názory na Slovensko ako na agrárnu časť krajiny.¹⁰⁷ Slovensko však pritom patrilo k zaostalejším agrárnym oblastiam.¹⁰⁸ V dvadsiatych rokoch sa najväčšia časť exportu poľnohospodárskych plodín zo Slovenska orientovala do Česka.¹⁰⁹ Táto situácia sa však výrazne zmenila dôsledkom spomínanej agrárnej krízy, počas ktorej poklesol vývoz obilnín do českých krajín až o 70 %.¹¹⁰

Ešte horšia situácia bola v slovenskom priemysle. Jeho veľmi nízka konkurencieschopnosť sa premietla do postupného pohlcovania menších priemyselných podnikov hlavne silnejším českým kapitálom.¹¹¹ Vyššie výrobné náklady spojené s vysokými dopravnými tarifikami oslabovali pozície slovenských podnikov na československom trhu, ale aj celkovo vo vzťahu k zahraničnému exportu.¹¹² Dôsledky celosvetovej hospodárskej krízy znamenali pre slabučký slovenský priemysel katastrofu, z ktorej sa začal spamätávať až v druhej polovici 30. rokov. Typickými exportnými krajinami pre slovenské výrobky boli Maďarsko, Rakúsko a Nemecko. Vplyvom ochrany vnútorných trhov v týchto krajinách, sa kríza v priemysle ešte viac prehĺbovala. Podobná situácia nastala aj v prípade vývozu do českých krajín.¹¹³

V druhej polovici 30. rokov sa investície plynúce do rozvoja slovenského priemyslu postupne zvyšovali. Tento vývoj bol značne ovplyvnený tiež geopolitickou situáciou. Hospodárstvo Československa drasticky zasiahol mnichovský diktát a v prípade Slovenska najmä následná viedenská arbitráž. Výrazne sa zmenila aj orientácia zahraničného obchodu. Hospodárstvo republiky v čoraz väčšej miere bolo poznačené expanziou nemeckého kapitálu sprevádzané tiež umelými zásahmi do bankového a menového systému (napr. umelo nadhodnotený kurz marky a zlotého

¹⁰⁵FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Elena. *Hospodárske dejiny...*, c. d., s. 64.

¹⁰⁶HALLON, Ľudovít. *Industrializácia...*, c. d., s. 148.

¹⁰⁷BAUCH, Vlastislav. *Sociálno-ekonomický vývoj slovenského poľnohospodárskeho obyvateľstva*. Bratislava : Ústav marxizmu – leninizmu, 1986, s. 36 a n.

¹⁰⁸FALTUS, Jozef – PRŮCHA Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava : Vyd. politickej literatúry, 1967, s. 105.

¹⁰⁹HALLON, Ľudovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In: *Slovensko v Československu 1918–1939*. Zost. M. Zemko, V. Bystrický. Bratislava : Veda, 2004, s. 323.

¹¹⁰BARTLOVÁ, Alena. *Hospodárska kríza...*, c. d., s. 220.

¹¹¹HALLON, Ľudovít. *Industrializácia...*, c. d., s. 48.

¹¹²Podrobnejšie pozri: FALTUS, Jozef – PRŮCHA Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja...*, c. d., s. 77 a n.

¹¹³BARTLOVÁ, Alena. *Hospodárska kríza...*, c. d., s. 228.

a podhodnotenie koruny).¹¹⁴ Na druhej strane pokračoval pomerne významný odliv francúzskeho a britského kapitálu.¹¹⁵

Charakter a smerovanie hospodárstva Slovenska v rokoch 1938–1945 boli do značnej miery ovplyvnené celkovou spoločenskou, politickou situáciou, ktorá vznikla v rokoch 1938 a 1939. Hlavné historické medzníky pomohli vytvoriť primárne pozadie a kontext k viacerým prijatým opatreniam počas existencie Slovenskej republiky. Predovšetkým je potrebné spomenúť Mníchovské rokovania 30. septembra 1938, ktoré významne ovplyvnili územnú stabilitu, hospodársku výkonnosť, ako aj priamo životy značnej časti najmä populácie českých krajín. Napätá vnútropolitická situácia napokon vyústila do vyhlásenia autonómie Slovenska 6. októbra 1938. Kým Mníchov sa dotkol Slovenska len nepatrne (Nemecku bola odstúpená Petržalka a Devín), prvá viedenská arbitráž znamenala „susedské vyrovnanie“ sa s Maďarskom. Slovensko bolo nútené odstúpiť takmer 10,4 tis. km² územia na juhu krajiny s niečo viac ako 854 tis. obyvateľmi¹¹⁶. Už tri dni po maďarskej okupácii nariadil vojenský veliteľ anektovaného územia bezodkladné vysídlenie všetkých Slovákov a Čechov, ktorí sa sem prisťahovali po roku 1918. Tým stratilo strechu nad hlavou približne 100 tis. ľudí.¹¹⁷ Okrem toho na obsadenom území zostalo takmer 20 % slovenského priemyslu (z toho viac ako 35 % poľnohospodárskeho). Ešte väčšie straty predstavovalo samotné zabratie poľnohospodárskej pôdy. Išlo približne o jednu tretinu všetkej ornej pôdy, pričom je potrebné podotknúť, že zväčša tej najvyššej kvality. Zásadné boli aj straty v živočíšnej výrobe, keď Slovensko prišlo o asi tretinu koní a oviec, štvrtinu hovädzieho dobytku a ošípaných.¹¹⁸ Aj napriek týmto stratám dokázal vďaka intenzifikácii poľnohospodárskej výroby slovenský primárny sektor v prvých vojnových rokoch zabezpečiť potravinovú základňu pre obyvateľstvo.¹¹⁹ K zložitým politickým a hospodárskym problémom sa pridal aj rýchly rast nezamestnanosti. Ten bol spôsobený jednak ukončením sezónnych prác, nepriaznivým počasím, mobilizáciou a následnou demobilizáciou. To sa prejavilo jednak v primárnom sektore, ale tiež v obmedzení stavebníctva a zbrojárskej výroby.¹²⁰

V decembri si Poľsko uplatnilo svoj nárok na niektoré časti Kysúc, Oravy a Spiša. To bol ďalší postupný krok k rozbitiu Československa, ku ktorému došlo v marci 1939. Neprehľadnej situácie sa snažilo využiť Maďarsko. Výsledky viedenskej arbitráže považovalo za minimálne riešenie. Deň po vzniku Slovenského štátu (14. marec 1939) obsadilo Podkarpatskú Rus. Cieľom však bol aj záber väčšieho

¹¹⁴MIČKO, Peter. *Hospodárska politika...*, c. d., s. 16.

¹¹⁵Tamže.

¹¹⁶Blížšie pozri napr. HETÉNYI, Martin. *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945*. Nitra : 2008, s. 15.

¹¹⁷CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina (1938–1944)*. Bratislava : SAP, 1996, s. 7.

¹¹⁸Tamže, s. 9.

¹¹⁹MIČKO, Peter. *Hospodárska politika...*, c. d., s. 37.

¹²⁰Tamže, s. 37 a 38.

územia Slovenska na východe (až po Poprad). K tomu sa odhodlalo 23. marca, pričom spor napokon prerástol do tzv. malej vojny (od 23. marca do 4. apríla 1939). Možnosť väčšej eskalácie napätia napokon zastavilo Nemecko, ktoré nariadilo Slovensku, aby sa v prospech Maďarska zdalo ďalších 74 obcí s približne 40 tis. obyvateľmi žijúcimi zväčša na východe krajiny. Celkové územné straty na konci 30. rokov znamenali 850 obcí, približne 10,5 tis. km² a asi 860 tis. osôb. K drobným územným zmenám došlo ešte na severnej hranici, keď po napadnutí Poľska v septembri 1939 Slovensko ako agresor na strane Nemecka získalo naspäť zabrané územia odstúpené v decembri 1938 ako aj v 20. rokoch. Nový svetový konflikt sa až na posledné dva roky (1944 a 1945) Slovensku priamo vyhýbal, no jeho vplyv bolo možné cítiť vo väčšine oblastí života slovenskej spoločnosti.

Prvú päťročnicu existencie Slovenskej republiky (1939–1943) je možné označiť ako obdobie výrazného hospodárskeho oživenia. Dá sa pritom povedať, že vojnová konjunktúra sa dotýkala v podstate všetkých odvetví. Na vrchole v roku 1943 bol celkový objem priemyselnej výroby, ktorý oproti roku 1937 bol vyšší o 63 %.¹²¹

Faktory relatívne rýchleho hospodárskeho rastu, a to najmä v priemyselnej produkcii je možné podľa Průcha a kol.¹²² zhrnúť do viacerých navzájom pôsobiacich javov. Začiatky hospodárskej konjunktúry siahali ešte do obdobia existencie Československa, keďže pod vplyvom zahraničnopolitickej situácie a priameho ohrozenia ČSR bola v priebehu krátkeho času presúvaná pomerne veľká časť výrobných kapacít a zásob z českých krajín na Slovensko. Tie umožnili v podstate vo veľmi krátkej dobe rozšíriť produkciu bez väčších investícií. Okrem toho postupný proces industrializácie, ktorý bol opatrne naštartovaný na začiatku 30. rokov priniesol vznik niekoľkých kľúčových závodov, ktoré na sklonku 30. rokov spustili svoju výrobu. Štruktúra priemyslu bola vyhovujúca potrebám a požiadavkám najväčších importérov slovenských výrobkov a tie pomerne ľahko nachádzali odbyt. Na druhej strane odvetvia spotrebného priemyslu, ktoré v iných krajinách tvorili veľmi dôležitú súčasť ekonomík a zažívali vo vojnovom období značný útlm, boli na Slovensku poddimenzované. Na niektorých úsekoch dokonca nedokázali pokryť ani domáci dopyt, preto aj v tomto sektore bola možná určitá expanzia.

Dôležitým aspektom bolo aj obmedzenie českej konkurencie, čo umožnilo dočasnú prosperitu aj technicky zaostalejším podnikom. Navyše surovinový deficit, blokáda a naliehavosť dodávok nútili Nemecko využívať aj menej kvalitné výrobky. Rastúca inflácia viedla k tomu, že ceny finálnej produkcie zvyčajne predbiehali rast výrobných nákladov. Platby v zahraničnom obchode (najmä s nemeckou stranou) boli riešené clearingovým spôsobom, čo zvyšovalo dopyt po slovenských tovaroch. Išlo však len o dočasný benefit, keďže slovenská vláda z dôvodu zmrazovania po-

¹²¹PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodářské a sociální...*, c. d., s. 530.

¹²²Tamže, s. 531 a 532.

hľadávok sa snažila vývoz do značnej miery utlmovať. Veľmi dôležitým faktorom bolo prijatie rôznych subvencií, výhod prijatých s cieľom podporiť priemyselnú výrobu. Išlo najmä o daňové úľavy, nižšie dopravné tarify, výhodné vyvlastňovanie pozemkov, štátne záruky za hypotečné úvery, štátne príspevky na úrok, umorovanie investičných pôžičiek a colné úľavy na dovoz strojov a zariadenia. V neposlednom rade je tiež potrebné spomenúť, že Slovensko v podstate až do roku 1944 bolo ušetrené priamych vojnových operácií, náletov a iných činností, ktoré by poškodzovali, alebo inak brzdili priemyselnú výrobu.

Rast výroby však narážal na viaceré limity, ktoré predstavoval predovšetkým nedostatok palív, elektriny, strategických surovín, dopravných prostriedkov a kvalifikovanej pracovnej sily. Navyše sa postupne prehlbovali regionálne rozdiely, keďže východná a južná časť Slovenska značne zaostávali v úrovni industrializácie a aj v rokoch 1938–1945 zostali do značnej miery stranou hlavného rozvoja.

Rozvoj priemyslu mal však aj svoje tienisté stránky. Jednostranná zameranosť a prepojenosť najmä na vojenské potreby neumožňovala priemyselnej výrobe dostatočne uspokojovať aj potreby obyvateľstva. Dostupnosť viacerých komodít a výrobkov tak bola výrazne horšia ako v mierových časoch. Negatívne podľa Mička¹²³ je možné z pohľadu hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky hodnotiť proces arizácie židovských podnikov. Do ich čela sa zväčša dostávali neschopní majitelia, ktorí arizovaný majetok použili na vlastné obohatenie a samotný podnik často priviedli rýchlo do straty a ku krachu. Samotný proces mal však napokon aj d'aleko katastrofickejšie následky v podobe deportácií židovského obyvateľstva.

Veľkými problémami po viedenskej arbitráži prechádzal primárny sektor a najmä poľnohospodárstvo. O priamych dopadoch odtrhnutia južných oblastí sme sa zmienili už vyššie, a preto nemôže prekvapiť, že spočiatku poľnohospodárska výroba klesla o približne pätinu.¹²⁴ V ďalších rokoch sa situácia stabilizovala, k čomu do určitej miery mala prispieť aj značná finančná podpora, ktorá do poľnohospodárstva bola uvoľnená v roku 1942.¹²⁵

Dlhodobo hlavným problémom hospodárstva, ako aj sociálnej situácie značnej časti obyvateľstva bola pretrvávajúca vysoká nezamestnanosť. Tá bola pomerne rýchlo odstránená pôsobením viacerých faktorov. Vojnová konjunktúra zvýšila zamestnanosť v priemysle v porovnaní s rokom 1937 o približne 51 %. Najväčší rast pritom medzi rokmi 1937 a 1943 zaznamenalo hutníctvo a kovopriemysel (o viac ako 74 %) chemický priemysel (o viac ako 100 %) a garbiarsky priemysel (o takmer 135 %). Ďalšie pracovné príležitosti ponúkal odchod do krajín Veľkonemeckej ríše. Odhaduje sa, že v primárnom a čiastočne aj v sekundárnom sektore sa na prácach

¹²³MIČKO, Peter. *Hospodárska politika...*, c. d., s. 259.

¹²⁴PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodárske a sociálne...*, c. d., s. 532.

¹²⁵Tamže, s. 533.

v Ríši vystriedalo od 140 tis. do 200 tis. osôb.¹²⁶ Ani pomerne rýchlo rastúce horné hranice mzdy (zo 45 RM na 110 RM mesačne) medzi rokmi 1939–1944 nedokázali napokon zvrátiť klesajúci záujem slovenských pracovníkov o prácu v Ríši. Príčinou boli jednak zvyšujúce sa možnosti zamestnania na Slovensku, zhoršovanie sociálnych, životných a pracovných podmienok v Nemecku, ako aj samotné nebezpečenstvo náletov.¹²⁷ Paradoxne nútený odchod osôb českej národnosti, ktoré na Slovensku v medzivojnovom období nachádzali uplatnenie najmä v štátnej správe a verejných službách, uvoľnil takmer 20 tis. pracovných miest pre príslušníkov slovenskej inteligencie.¹²⁸ Rovnako z odtrhnutia južných oblastí a ich pripojenia Maďarsku profitovali osoby žijace sa poľnohospodárskou výrobou, keďže sa znížil konkurenčný tlak a prudko vzrástol dopyt po ich výrobkoch. Zvyšovanie odbytu vzhľadom na situáciu pocítili aj remeselníci a živnostníci.¹²⁹

Hospodársky rast so sebou priniesol aj zvyšovanie nominálnych miezd. Priemerná mesačná mzda medzi rokmi 1938–1944 vzrástla o približne 97 %. Problematické však bolo zvyšovanie životných nákladov, ktoré predovšetkým ovplyvňoval rast cien, a to aj napriek ich regulácii už krátko po vzniku Slovenskej republiky. Dôvodom boli obavy obyvateľstva z nedostatku základných komodít a s tým súvisiaci nadmerný výkup potravín. S tým súvisel napokon aj nedostatok niektorých komodít na trhu (obuv, masť, múka a i.) a zavedenie prídelového systému.¹³⁰

Rok 1943 môžeme v hospodárskom vývoji označiť za zlomový. V posledných dvoch vojnových rokoch sa index priemyselnej výroby znížil na necelých 59 % z roku 1937, pričom ešte v roku 1943 predstavoval takmer 163 %.¹³¹ Výrazne klesla aj zamestnanosť na 81 % z roku 1937, pričom maximum dosiahnuté v roku 1943 predstavovalo 151 %. Pokles zaznamenala aj produktivita práce na necelých 73 % z referenčného roku 1937.

Výsledok štátneho rozpočtu sa prepadal do čoraz väčšieho deficitu. Kým napríklad v roku 1940 bol deficit na úrovni -523 mil. Ks, v roku 1944 to už bolo -5891 mil. Ks. Daňové príjmy, aj keď vzrástli takmer trojnásobne, nedokázali pokryť čoraz dynamickejšie rastúce výdavky. Schodok štátneho hospodárenia vytváral rast vnútorného štátneho dlhu, keďže zahraničný dlh Slovenská republika v podstate nemala. Väčšina zo štátneho dlhu vznikla v posledných dvoch rokoch vojny. Inflačnú špirálu roztácal aj vývoj obeživa. Zlom opätovne nastal v roku 1943, keď v závere tohto roku obiehala na Slovensku 3,3krát viac peňazí ako v roku 1939. Pre ilustráciu ešte dodávame, že na konci marca 1945 bolo v obehu viac ako 11,6 mld. Ks, kým ku

¹²⁶HALLON, Ľudovít. Sociálna politika štátu. In: J. Roguľová (ed.). *Slováci a druhá svetová vojna*. Bratislava : LIC, 2015, s. 143.

¹²⁷Tamže.

¹²⁸Tamže, s. 140.

¹²⁹Tamže.

¹³⁰LACKO, Martin. *Slovenská republika 1939–1945*. Bratislava : Perfekt a ÚPN, 2008, s. 134.

¹³¹PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodárské a sociálne...*, c. d., s. 531.

koncu roka 1939 to bolo len 1,7 mld. Ks.¹³² Životná úroveň obyvateľstva sa najmä po roku 1943 zhoršovala aj vzhľadom na rýchlo rastúce maloobchodné a veľkoobchodné ceny. V rokoch 1944 a 1945 už index veľkoobchodných cien prekračoval výrazne hranicu 200 % v porovnaní s rokom 1939.¹³³ V podstate identická situácia bola aj u maloobchodných cien. V januári 1943 dosahovali hranicu 172 %, no v máji 1944 (posledný dostupný údaj) už index pokoril výrazne hranicu 220 %. Ceny potravín rastlinného pôvodu vzrástli dvojnásobne a u potravín živočíšneho pôvodu sa zvýšili dokonca 2,5krát.¹³⁴ S týmto vývojom úzko súvisela hodnota indexu životných nákladov. V máji 1944 (posledný údaj) už dosiahla 216 % v porovnaní s rokom 1939.¹³⁵

Aj v zahraničnom obchode, ktorý predstavoval dôležitý prvok slovenského hospodárstva, sa situácia začala zhoršovať od roku 1943. Najprv odpadlo ako dôležitý obchodný partner Taliansko a postupne sa znižoval záujem o výrobky aj v ďalších krajinách (napr. v Bulharsku, Rumunsku a vo Švajčiarsku). Hľadanie nových odbyťísk však nebolo moc úspešné, pričom čoraz nevýhodnejším sa stal aj export produktov do Nemecka.¹³⁶ V roku 1944 navyše už Nemecko nerešpektovalo hospodárske možnosti krajín a po príchode nemeckých vojsk prešlo v podstate do neskrývaného drancovania slovenských materiálnych a finančných prostriedkov.¹³⁷ Najhoršia situácia vznikla v oblasti civilného sektora a oblasti zásobovania obyvateľstva, keďže slovenské závody pracovali väčšinou v obmedzenej miere, alebo bola ich výroba úplne zastavená z dôvodu prebiehajúcich vojenských operácií alebo nedostatku surovín.¹³⁸

Hospodársky vývoj na zabranom južnom území nebol tak priaznivý ako v Slovenskej republike ani v prvých rokoch po viedenskej arbitráži. Hospodárske a sociálne pomery sa po pripojení k Maďarsku zhoršili. Primárny sektor stratil svoje tradičné odbyťiská pričom ich náhrada v agrárne zameranom Maďarsku nebola jednoduchá. Navyše ceny poľnohospodárskych produktov boli nižšie a naopak priemyselný tovar drahší, čím sa pre roľníkov výmenné relácie stali nepriaznivejšie ako v Československu.¹³⁹ Súčasne došlo k znevýhodneniu výmenného kurzu československých korún, odbúraníu sociálnych výdobytkov z medzivojnového Československa a rastu daňového zaťaženia.¹⁴⁰

¹³²Tamže, s. 539.

¹³³PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodářské a sociální...*, c. d., s. 539.

¹³⁴MIČKO, Peter. *Hospodářská politika...*, c. d., s. 288.

¹³⁵PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodářské a sociální...*, c. d., s. 539.

¹³⁶MIČKO, Peter. *Hospodářská politika...*, c. d., s. 222–223.

¹³⁷Tamže, s. 225.

¹³⁸Tamže, s. 234.

¹³⁹Tamže.

¹⁴⁰Tamže.

Výroba i zamestnanosť v priemyselných odvetviach stagnovali. Podľa povojnového zisťovania v roku 1944 v priemysle na južnom Slovensku pracovalo len necelých 22,5 tis. osôb, čo znamenalo zníženie podielu týchto osôb na celoslovenskom úhrne z takmer 20 % na necelých 13 %.¹⁴¹ Hospodárske kruhy pokladali zabrané územie ako odbytisiská priemyselnej výroby Maďarska. Industriálny rozvoj bol značne brzdený. Nezamestnanosť dramaticky vzrástla.¹⁴² Údaj z januára 1939 hovorí, že na južnom území Slovenska a v Podkarpatskej Rusi bolo nezamestnaných takmer 53 tis. osôb, pričom spolu s rodinnými príslušníkmi nezamestnanosťou trpelo približne 161 tis. osôb, čo bol približne každý piaty až šiesty obyvateľ.¹⁴³ Zhoršila sa tiež zdravotná a sociálna starostlivosť,¹⁴⁴ pričom na zabratom území snáď nebolo možné nájsť žiadnu spoločenskú vrstvu, ktorej životné podmienky by sa po arbitráži nezhoršili.¹⁴⁵

3.2 K niektorým aspektom populačného vývoja po druhej svetovej vojne

Okrem priamych vplyvov opatrení populačnej politiky (pozri nižšie) na charakter a intenzitu reprodukčného správania obyvateľstva socialistického Slovenska pôsobili viaceré ďalšie vonkajšie faktory, ktoré dotvárali celkový obraz špecifických podmienok, v ktorých sa realizovali manželské a reprodukčné zámery mladých ľudí. Jedným z dôležitých aspektov vplývajúcich aj na charakter populačnej politiky a realizovaných opatrení bolo vnímanie úlohy rodiny a starostlivosti o maloleté deti v rodine. Kým v prvých rokoch po uchopení moci vznikali často až utopické predstavy o budúcej existencii rodiny a jej úlohu pri starostlivosti o deti mali prevziať štátne inštitúcie,¹⁴⁶ od druhej polovice 60. rokov pozorujeme úplnú zmenu a opätovnú renesanciu úplnej rodiny aj v oficiálnej komunistickej doktríne. Na sklonku 40. a v 50. rokoch sa predovšetkým zdôrazňovala aktívna úloha ženy v pracovnom procese, jej zapojenie do spoločenského diania, ktoré často bolo prezentované ako oslobodenie sa žien od uzavretia v rodine a domácnosti a naplnenie

¹⁴¹Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946, s. 40.

¹⁴²PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodárske a sociálne...*, c. d., s. 545.

¹⁴³TILKOVŠZKY, Lóránt. Hospodárske a sociálne postavenie južného Slovenska za horthyovskej okupácie v rokoch 1938–1944. In: *Historický časopis*, 12, 1964, s. 335–336.

¹⁴⁴VRÁBEL, Ferdinand. Náprava „krívd“ z Trianonu? Niekoľko epizód z obsadzovania južného Slovenska maďarským vojskom v novembri 1938. In: MITÁČ, Ján. (ed.) *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945*. Bratislava : UPN, 2011, s. 43.

¹⁴⁵TILKOVŠZKY, Lóránt. *Hospodárske a sociálne...*, c. d. s. 346.

¹⁴⁶Pozri KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994, s. 62; HAMPLOVÁ, Dana. Stručné poznámky o ideových prístupoch k rodině v období socializmu. In: *Česko - francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. Praha: CEFRES, s. 109.

ich práva na sebarealizáciu mimo rodinu. V skutočnosti išlo o nutný prvok naplnenia pracovných síl v extenzívnom socialistickom hospodárstve v období povojnovej dynamickej industrializácie a odlive mužov zo sektoru služieb a ľahkého priemyslu do preferovaných odvetví.

„Ženám byla jejich pracovní mobilizace předložena jako dosažení rovnosti, jako cesta jejich emancipace: rovná šance na zaměstnání a rozsáhlý, energicky realizovaný program na osvobození ženy od handicapu mateřství výstavbou sítě školek a jeslí, jež přijímaly dítě od tří měsíců (kdy tedy končila mateřská dovolená) a nabízely i celotýdenní péči“ [...] „...na medicínsky předpis průmyslově vyráběné sušené mléko bylo shledáno zdravějším než mléko mateřské“ [...], „...dětský kolektiv v jeslích, vedený školenou pečovatelkou, stimuluje rozvoj dítěte lépe než diletantsky vedená péče v rodině; jak by mohla matka vědět, co dítě potřebuje, když na to nemá odborné školení?“¹⁴⁷ Postupne však oficiálna politika začala tento program opúšťať, pretože matky chronicky absentovali vo výrobnom procese v dôsledku častých ochorení svojich malých detí a čo bolo ešte horšie, ukazovalo sa, že náklady na jedno miesto v jasliach boli vyššie ako predstavovala kapitalizovaná nadhodnota z práce zamestnaných žien.¹⁴⁸ Opätovný návrat žien do domácností a prechod na jednoprijímový systém však už vzhľadom na pokračujúcu platovú nivelizáciu a celkovo nízke platové ohodnotenie mužov nebolo možné, pretože základná životná úroveň sa dala udržať len v prípade zamestnania oboch rodičov.¹⁴⁹ Sociálna situácia v rodine tak mladé ženy v podstate donútila k druhému príjmu. Platilo, že aj keby si bol muž zvýšil kvalifikáciu a intenzitu práce, nebol by finančný efekt ani zďaleka tak významný ako, keď žena (aj nekvalifikovaná) nastúpila do zamestnania.¹⁵⁰ Určitým východiskom z tejto situácie sa napokon ukázala byť úprava dĺžky materskej dovolenky a následne zavedenie jej platenej formy (pozri nižšie).¹⁵¹

Na druhej strane je však tiež potrebné pripomenúť, že naďalej pretrvávalo tradičné rozdelenie úloh muža a ženy pri starostlivosti o deti a domácnosť.¹⁵² Takéto dvojnásobné zaťaženie platenou a neplatenou prácou bolo ženami vnímané ako ob-

¹⁴⁷MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON, 1999, s. 155.

¹⁴⁸Tamže.

¹⁴⁹Tamže.

¹⁵⁰Tamže.

¹⁵¹Celkovo je potrebné povedať, že aj keď podiel detí umiestnených v jasliach z celkového počtu detí príslušnej vekovej skupiny postupne rástol (z 3 % v 50. rokoch na 15–18 % v prvej polovici 80. rokov), na Slovensku bolo bežným javom, že sa o malé dieťa po návrate žien do práce staral niekto z rodiny. Údaje tiež naznačujú, že inštitút ďalšej materskej dovolenky využívali častejšie menej vzdelané ženy ako vysokoškolačky. Bližšie pozri RAKOSNÍK, Ivo – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2016, s. 68.

¹⁵²HEINEN, Jacqueline. Public/private: gender - social and political citizenship in Eastern Europe. In: *Theory and Society*, 1997, 26, s. 179.

zvlášť namáhavé.¹⁵³ Aj keď sa postupne rozširovala sieť a kapacita zariadení pre najmenej deti a deti v predškolskom veku, tento nárast nezodpovedal dynamickému vzostupu mier zamestnanosti mladých žien. Okrem toho je treba tiež povedať, že tieto služby neboli dostupné pre všetky ženy s malými deťmi, pričom problematická situácia bola najmä v malých vidieckych obciach.¹⁵⁴ Rovnako problematické zostávalo aj poskytovanie ďalších služieb pre mladé rodiny s deťmi, a to vrátane zásobovania.¹⁵⁵

V priebehu 60. rokov a najmä v období normalizácie sa situácia obracia a čoraz viac sa zdôrazňuje materské a výchovné pôsobenie žien, ich návrat k rodine a domácnosti. Spoločnosť vysoko oceňuje materstvo a rodičovstvo a ich nenahradiiteľnosť a pozitívne spoločenské a ekonomické dôsledky.¹⁵⁶ Významným faktorom úspešnosti prijímaného komplexu pronatalitných opatrení v tomto období bol aj špecifický charakter vtedajšej spoločenskej klímy. Po vpáde vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968 prevládalo v populácii rozčarovanie, skepsa a výsledkom tak okrem iného bola aj rezignácia nad politickým a spoločenským dianím a „stiahnutie“ sa do súkromnej sféry vlastných rodín.

Do roku 1953 bolo zavedené v Československu prídelové hospodárstvo, ktoré dokázalo v posledných rokoch svojej existencie už pomerne dobre pokrývať hlavné potreby domácností. Realizovaná menová reforma v roku 1953 priniesla nielen to, že značná časť obyvateľstva v podstate prišla o svoje úspory, ale tiež došlo k zrušeniu prídelového hospodárstva a nasadeniu voľných, ale v porovnaní s predchádzajúcim obdobím relatívne vysokých cien potravín a priemyselného tovaru. Postupne síce došlo k ich zníženiu, no tieto zmeny významnou mierou zhoršili životnú situáciu mladých rodín s deťmi v 50. rokoch. Celkovo je však možné povedať, že priemerné mzdy pracujúcich rástli len veľmi pomaly, odvíjali sa od hospodárskej činnosti, no súčasne sa tiež udržiavali aj relatívne nízke a čoraz viac štátom dotované ceny potravín. Tie spolu so spomínanou platovou nivelizáciou a plnou zamestnanosťou nenútili k vlastnej aktivite, zaručovali pohodlné aj keď pomerne obmedzené sociálne istoty.¹⁵⁷

Centrálne riadená ekonomika okrem výroby plánovala aj výstupy vzdelávacieho systému pomocou smerných čísel (kvót), ktoré určovali počty absolventov nielen jednotlivých stupňov vzdelávacieho systému, ale aj počty absolventov jednotlivých

¹⁵³SAXONBERG, Steven – SIROVÁTKA, Tomáš. Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. In: *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2006, roč. 8, č. 2, s. 185.

¹⁵⁴KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 63.

¹⁵⁵Tamže.

¹⁵⁶KOUBEK, Jozef. Populační politika Československé republiky v letech 1945–1980. In: *Demografie*, 1981, 23, 1, s. 32.

¹⁵⁷KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 56 a 58.

odborov a špecializácií.¹⁵⁸ Vo všeobecnosti prevládal názor nedostatku manuálnych povolání, a preto sa vyvíjal predovšetkým tlak na plnenie smerných čísiel na učňovských školách. Naopak v prípade terciárneho vzdelávania panovali obavy z „nadproduktie“ vysokoškolsky vzdelaných osôb, ktorých by nebolo možné umiestniť na pracovné miesta.¹⁵⁹ Ako uvádza Simonová,¹⁶⁰ dosiahnutie vysokého vzdelania a kvalifikácie nebolo v socialistickej spoločnosti spájané s odpovedajúcou spoločenskou pozíciou a už vôbec nezaručovalo vysokú životnú úroveň. Napríklad Petr Matejů vo svojej analýze údajov z druhej polovice 70. rokov dokázal, že variácia príjmov súvisela s dosiahnutým vzdelaním len minimálne.¹⁶¹ Centrálné zásahy plánovaného hospodárstva tiež výrazne deformovali trh práce. Išlo v prvom rade predovšetkým o degradáciu duševnej a tvorivej práce, ktorá vyžadovala vyššie vzdelanie, vlastnú iniciatívu a investície do ľudského kapitálu zo strany jednotlivca. Na druhej strane dochádzalo k vyzdvihovaniu a zvýhodňovaniu zamestnancov vykonávajúcich manuálne často rutinné práce. Preto ich mzdové ohodnotenie bolo často vyššie ako v prípade osôb s vysokoškolským vzdelaním.¹⁶² Podľa niektorých výpočtov¹⁶³ sa absolvent vysokej školy na Slovensku svojou kumulovanou mzdou vyrovnal osobe so základným vzdelaním vo veku 30–34 rokov a osobe so stredoškolským vzdelaním dokonca až po dovŕšení 40. roku života. Vzhľadom na uvedené aspekty vznikol model, keď vzdelanostné dráhy boli ukončované skoro, u mužov najčastejšie na učňovských školách a u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou.

Proces industrializácie a s tým spojené budovanie novej hospodárskej infraštruktúry na Slovensku po druhej svetovej vojne neumožňoval do značnej miery presunúť materiálne, finančné a ľudské kapacity na výstavbu nového bytového fondu. Navyše prevládalo iluzórne presvedčenie, že bytov je dostatok, a preto plánovaná bytová výstavba bola v prvých desaťročiach veľmi nízka.¹⁶⁴ Situácia sa začala zlepšovať až v 70. rokoch, keď popri družstevnej výstavbe sa výrazne zvýšil aj počet bytov dokončených v rámci komunálnej a čiastočne aj podnikovej výstavby. Voľný trh s bytmi neexistoval a štát v rámci hromadnej bytovej výstavby byty prideloval. Vo všeobecnosti existoval nedostatok bytov, ktorý bol navyše značne priestorovo diferencovaný. Postihoval predovšetkým mestské prostredie, pričom najviac trpeli mladé manželské páry a najmä v takom prípade, keď obaja manželia pracovali

¹⁵⁸DŽAMBAZOVIČ, Roman. *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2007, s. 29.

¹⁵⁹Tamže.

¹⁶⁰Tamže, s. 65.

¹⁶¹MATEJŮ, Petr. Vzdelání - mzda - životní úroveň. In: *Sociologický časopis*, 1986, 22, 6, s. 599–614.

¹⁶²DŽAMBAZOVIČ, Roman. Chudoba..., c. d., s. 37.

¹⁶³Pozri LONDÁKOVÁ, Elena. Pochybné rovnostárstvo. Ženy za socializmu. In: *História revue*, 2004, roč. 4, č. 9–10, s. 33–36; KALINOVÁ, Lenka. *Sociální vývoj Československa 1969–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.

¹⁶⁴KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 65.

v nevýrobnej sfére.¹⁶⁵ Prideľovanie bytov sa opieralo predovšetkým o sociálne triedny prístup a často sa vyznačovalo dlhou čakacou dobou. Určité zvýhodnenie je možné pozorovať u manželských dvojíc s deťmi.¹⁶⁶ Ďalšou negatívnou stránkou problematiky bývania bolo, že propagandistická prax „bývanie pre každého za dostupnú cenu“ sa naplňala prostredníctvom nízkej kvality bývania a nevhodnej štruktúry bytov v hromadnej výstavbe.¹⁶⁷ Ako uvádza Kučera,¹⁶⁸ dlhodobý nedostatok bytov, ktorý najviac pociťovali mladé manželské páry v kombinácii s nízkou úrovňou bývania predstavovali jeden z dôležitých faktorov limitujúcich reprodukciu a veľkosť rodiny. Vlastný byt získala značná časť mladých neskoro, často až po narodení posledného plánovaného dieťaťa. Plne to preukázali výsledky sčítania ľudu 1961 po zavedení konceptu cenzonej domácnosti, keď bolo možné jasne rozlíšiť početné nútené súžitia mladých párov po narodení dieťaťa (detí) so svojimi rodičmi v jednej domácnosti. Kvantifikácia bytovej núdze sa opierala o názor, že každá cenzovala domácnosť by mala mať svoj vlastný byt.¹⁶⁹ Pre začiatok 60. rokov táto bola vyčíslená na približne 200 tis. bytov. V ďalších dvoch sčítaniach sa počet domácností bývajúcich s ďalšou cenзовou domácnosťou zvyšoval až na viac ako 450 tis.¹⁷⁰ Znamenalo to, že len necelé tri štvrtiny cenзовých domácností bývali samostatne.¹⁷¹ Posledné československé sčítanie z roku 1991 prinieslo určité zníženie núteného spolužitia na približne 400 tis. cenзовých domácností. Najčastejšie išlo pritom o prípady, keď užívateľ bytu žil spoločne s domácnosťami svojho zaťa alebo nevesty alebo o súžitie so svojimi rodičmi prípadne prarodičmi.¹⁷² Samostatne tak tesne po skončení minulého režimu bývalo takmer osem z desiatich domácností.¹⁷³

Systém extenzívnej a egalitarnej sociálnej starostlivosti sprevádzajúci ľudí „od kolísky až po hrob“ limitoval alternatívne možnosti mladých ľudí, no súčasne však znižoval náklady spojené s materstvom a rodičovstvom.¹⁷⁴ Okrem toho pomáhal spoluvytvárať podmienky pre relatívne ľahko predvídateľné reprodukčné a rodinné správanie mladých ľudí nezaťažené takmer žiadnou dávkou neistoty. Na druhej stra-

¹⁶⁵KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 65.

¹⁶⁶SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. In: *Historical Social Research*, 2011, 36, 2, s. 259.

¹⁶⁷VAŇO, Boris. opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In: B. Bleha (ed.) *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, 2009, s. 305.

¹⁶⁸KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 66.

¹⁶⁹VOLKO, Viliam. K objektivizácii potreby a zdrojov bytového fondu. In: *Demografie*, 1980, 22, 3, s. 226.

¹⁷⁰Údaje prevzaté z *Vývoj společnosti ČSSR (Podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů) Textová část*. Praha: FSÚ, 1985, s. 173.

¹⁷¹Vývoj..., c. d., s. 173.

¹⁷²Tamže, s. 167.

¹⁷³Zostavené z údajov publikovaných v *Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. Slovenská republika*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1992, s. 166.

¹⁷⁴Tamže, s. 166.

ne autoritatívny režim do značnej miery limitoval rozsah možností seberealizácie mimo rodinu.¹⁷⁵

Existujúce špecifické podmienky minulého režimu nevytvárali v odkladaní materských a rodičovských dráh atraktívnu alternatívu. Na druhej strane rodina a rodinné väzby predstavovali veľmi dôležitý zdroj sociálneho kapitálu. Vzájomná pomoc príbuzných a priateľov pri starostlivosti o deti, drobných opravách, renováciách, získavaní tovaru a služieb na „čiernom trhu“ alebo „podpultovom predaji“ nahrádzala poddimenzovaný, zle fungujúci sektor služieb.¹⁷⁶ Táto zvláštna forma podriadenia záujmov a potrieb jednotlivých členov rodine viedla k veľmi silnej normativite života v rodine s deťmi. Môžeme to chápať ako odozvu k slabým možnostiam seberealizácie, a to s ohľadom na voľno časové aktivity (limitované možnosti cestovania do zahraničia, nedostatok konzumného tovaru, slabé možnosti pre neoficiálnu dobrovoľnícku činnosť), ako aj kariérne vyhliadky (nízka návratnosť vzdelania, limitované možnosti súkromného podnikania a kariérneho rastu - často viac podmieneného členstvom v strane, ako vlastnými schopnosťami a vzdelaním).¹⁷⁷

Po druhej svetovej vojne došlo na Slovensku aj k významným zmenám v epidemiologickej situácii. Výsledkom bolo výrazné zníženie dojčenskej úmrtnosti a predlžovanie života. Išlo najmä o dôsledok prehlbenia, rozšírenia a sprístupnenia odborne organizovanej zdravotnej starostlivosti a úspechu pri boji s infekčnými ochoreniami prostredníctvom účinnej liečby a zavedeniu plošných očkovaní. Od polovice 60. rokov sa však tieto priaznivé efekty vyčerpali a nasledujúcu stagnáciu v úmrtnostných pomeroch v čoraz väčšej miere podmieňoval celý okruh problémov. Išlo najmä o kombináciu postupného zastarávania technického vybavenia, nedostatočné kapacity, uzavretosť východného bloku a nemožnosť importu liečiv, techniky, ako aj zhoršovanie životného prostredia, zvyšovania počtu osôb pracujúcich v rizikových zamestnaniach, ako aj nezdravou životosprávou podmienenou nadmerným konzumom lacných štátom dotovaných potravín, alkoholických nápojov a tabakových výrobkov.¹⁷⁸

Centrálne riadenie počas minulého režimu významnou mierou ovplyvnilo aj proces vnútornej migrácie. Sociálne nivelizačná plánovacia koncepcia spolu s účinným mechanizmom centrálne riadeného rozmiestňovania bytovej výstavby viedli k potlačeniu regionálne selektívnej funkcie migrácie, čo sa prejavilo postupným znižovaním migračnej mobility a tiež uzatváraním migračných procesov do relatívne

¹⁷⁵FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions. Childbearing Trends and Policies in Europe. In: FREJKA, Tomas et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview*. Demographic Research, 2008, roč. 19, č. 1, s. 8.

¹⁷⁶SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central..., c. d., s. 258.

¹⁷⁷Tamže, s. 258 a 259.

¹⁷⁸KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 67.

malých územných celkov.¹⁷⁹ Na druhej strane viaceré obce, ktoré nemali podľa ústredných orgánov perspektívu ďalšieho rozvoja, mali zostať „na dožitie“. K tomu prispieval aj striktný zákaz individuálnej bytovej výstavby v ich katastrálnom území¹⁸⁰ a projekt urbanizácie Slovenska. Ten sa začal presadzovať od polovice 70. rokov a výraznou mierou podmienil vznik hierarchickej štruktúry osídlenia. Centrálné riadenie nasmerovalo migračné prúdy do vybraných strediskových obcí a centier obvodného významu (najčastejšie okresných miest), keďže do nich bola lokalizovaná hromadná bytová výstavba a nové pracovné príležitosti.

3.3 Faktory transformácie reprodukcie po roku 1989

Rozpad východného bloku a nástup spoločenskej, hospodárskej a politickej transformácie výraznou mierou zasiahli stabilitu mechanizmov podieľajúcich sa na formovaní socialistického modelu rodinného a reprodukčného správania. V prípade Slovenska je možné hovoriť o období do roku 1999 a po roku 1999. Kým prevažná časť 90. rokov sa niesla vo veľmi nízkom raste HDP, vysokej inflácii a nezamestnanosti, čo prinieslo sklamanie, neistotu, zhoršenie životnej úrovne obyvateľstva, po roku 1999 sa ekonomická situácia vďaka hospodárskym reformám stabilizovala a Slovensko zaznamenávalo jeden z najvyšších ekonomických rastov v európskom priestore.¹⁸¹

Ako píše Sobotka¹⁸², po roku 1989 komplex nových faktorov začal pôsobiť a pretvárať životné dráhy ľudí. Na jednej strane stála spoločenská a politická sloboda s novými a výrazne rozšírenými alternatívnymi možnosťami k niektorým demografickým prechodom na ceste k dospelosti, na druhej to bola tvrdá realita transformujúcich sa centrálne riadených ekonomík k trhovým. Išlo predovšetkým o nový fenomén nezamestnanosti, zväčšovanie príjmových nerovností, zhoršovanie životných podmienok, prehlbovanie rozdielov medzi spoločenskými vrstvami, inflácia, ako aj výrazné zmeny v charaktere a nastavení sociálnych a rodinných politík.¹⁸³ Dôležitým faktorom celkovej premeny časovania a štruktúry jednotlivých prechodov k dospelosti sa stáva intenzifikácia a expanzia vysokoškolského vzdelávania. Život-

¹⁷⁹Bližšie pozri napr. HAMPL, Martin – KÜHNEL, Karel. Migratory trends in former Czechoslovakia. In: *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 1993, 27, pp. 53–71.

¹⁸⁰KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 142.

¹⁸¹POTANČOKOVÁ, Michaela – VAŇO, Boris – PILINSKÁ, Viera – JURČOVÁ, Danuša. Slovakia: Fertility between tradition and modernity. In: Frejka, T. – Hoem, I. – Sobotka, T. – Toulemon, L. (eds.). *Childbearing trends and policies in Europe*. Demographic research 19, Special collection 7, s. 1001.

¹⁸²SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989 : collapse and gradual recovery. In: *Historical Social Research* 2011, 36, 2, s. 246–247.

¹⁸³Tamže.

né dráhy sa v porovnaní s predchádzajúcimi stávali oveľa viac diverzifikované. Túto pluralitu do značnej miery podmienilo a podmieňuje aj problematické sklbenie života v manželstve, materstvo a rodičovstvo s novými životnými postojmi, hodnotami a normami. Hlavným znakom sa preto stáva odkladanie prvého sobáša, ako aj narodenia prvého dieťaťa do vyššieho veku v kontexte zmien časovania a vôbec celkového nastavenia jednotlivých prechodov k dospelosti.

K dôležitým zmenám v reprodukčnom správaní patrí nárast akceptácie intímnych vzťahov medzi nevydatými a neženatými, bezdetnosti, kohabitáciám nielen ako predmanželskej skúške vzťahu, ale aj ako alternatíve k manželstvu a tiež k rodeniu detí mimo manželský zväzok najmä v spojitosti so stabilnými pármí. Súčasne sú však naďalej rodina a rodičovstvo veľmi dôležité a vysoko cenené a zostávajú pre mnohých ľudí medzi najdôležitejšími životnými prioritami. Čo sa však zmenilo je motivácia k rodičovstvu. Rodenie detí je už menej často vnímané ako povinnosť voči spoločnosti alebo ako neodvratný osud a čoraz častejšie sa stáva výsledkom plánovaných rozhodnutí dvojíc, ktoré vo svojom rozhodovacom procese zvažujú viaceré pozitívne i negatívne efekty rodičovstva na ich vzťah, životný štýl a životnú úroveň. Rodičovstvo na jednej strane prináša pocit sebanaplnenia a individuálnej radosti, no súčasne je brané veľmi vážne, keďže je dávany veľký dôraz na zodpovedné rodičovstvo a blaho detí.¹⁸⁴

Príčiny zmien v reprodukčnom správaní sa vo všeobecnosti hľadajú v dvoch základných interpretačných rovinách. Prvá dáva do popredia posuny v hodnotách, normách, postojoch a názoroch obyvateľstva. Druhá skupina sa zameriava predovšetkým na štrukturálne zmeny. Pomerne komplexný súhrn hlavných faktorov, ktoré ovplyvňovali charakter reprodukčného správania transformujúcich sa krajín bývalého východného bloku priniesol Frejka.¹⁸⁵ Rozdelil ich do 4 skupín, pričom ekonomické tvoria dve špecifické skupiny. Do prvej patria dočasné faktory, ktoré súviseli s prvými krízovými transformačnými rokmi, pričom do druhej zaradil dlhodobé ekonomické faktory formujúce sa s prechodom na trhovú ekonomiku.

1.) Ekonomické faktory pôsobiace predovšetkým v prvých rokoch transformácie¹⁸⁶

- masívna inflácia,
- vysoká nezamestnanosť najmä mladých ľudí a žien,
- strata predchádzajúcich istôt a nárokov (napr. na bezplatné zdravotnícke ošetrovanie, vzdelanie, zamestnanie, príjem a pod.),

¹⁸⁴FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions. Childbearing Trends and Policies in Europe. In T. Frejka et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview*. Demographic Research, 2008, 19, 1, s. 10.

¹⁸⁵FREJKA, Tomas. Overview Chapter 5: Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. In: T. Frejka et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview*. Demographic Research, 2008, 19, 5, s. 162–166.

¹⁸⁶Tamže, s. 163 a 164.

- pokles sociálnych funkcií a služieb poskytovaných rôznymi organizáciami (zdravotné kliniky, jedálne a opatrovateľské služby pre deti),
- pokles reálnych príjmov jednotlivcov, ako aj domácností,
- oddaľovanie platieb, alebo dokonca neplatenie za odvedenú prácu,
- vynútenie odchodov na neplatené voľno (často aj na veľmi dlhú dobu),
- nárast diskriminácie žien na pracovnom trhu,
- znižovanie kapacity a podpory pre verejne poskytovanú starostlivosť o deti a najmä najmladšie deti (do 3 rokov), nedostatok voľných bytov, rastúce náklady na bývanie, žiadne alebo nedostatočné úverové možnosti (najmä pre mladých),
- rastúce disparity v príjmoch, vznik stavu deprivácie a anómie u niektorých skupín obyvateľstva.¹⁸⁷

2.) Ekonomické faktory súvisiace s rozvojom trhovej ekonomiky¹⁸⁸

- reštrukturalizácia trhu s nárastom dostupnosti konzumného tovaru a služieb,
- zužovanie trhu práce a rastúci stupeň súťaže na trhu práce,
- potreba zvyšovania kvalifikácie a získania potrebných zručností,
- rastúca neistota v zamestnaní,
- nové možnosti budovania kariéry najmä pre vybraných jednotlivcov s vyšším vzdelaním,
- rastúce priame výdaje za starostlivosť o dieťa, vzdelávanie, zdravie, ako aj zvyšovanie finančnej spoluúčasti,
- rast nepriamych nákladov na dieťa.

3.) Sociálne, kultúrne a psychologické faktory¹⁸⁹

- zmena noriem, hodnôt a postojov k manželstvu, kohabitáciám, separáciám, rozvodom, deťom narodeným mimo manželstva, modernej kontracepcii,
- aj napriek začínajúcemu viac egalitárnemu modernému vnímaniu postavenia žien a mužov, naďalej prevláda značne tradičný pohľad na úlohy oboch pohlaví v spoločnosti,
- uchovávanie značne nerovnomerného rozloženia zodpovedností a práce v domácnostiach medzi mužmi a ženami (nakupovanie, starostlivosť o deti, upratovanie, varenie a pod.),
- pokračovanie alebo ďalšie prehlbovanie nestability manželstiev,
- výrazne lepší prístup a častejšie využívanie modernej kontracepcie,

¹⁸⁷Pozri tiež LESTHAEGHE, Ron – SURKYN, John. New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging value orientations? In: *Economic Survey of Europe 2002/1*. Economic Commission for Europe, New York and Geneva: United Nations, 2002, s. 197–216; PHILIPPOV, Dimitar. Fertility in times of discontinuous societal change. In: I. Kotowska – J. Józwiak eds. *Population of Central and Eastern Europe. challenges and opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003, s. 665–689.

¹⁸⁸FREJKA, Tomas. Overview Chapter 5: Determinants of family formation..., c. d., s. 163.

¹⁸⁹Tamže, s. 164.

- dočasná alebo trvalá emigrácia za prácou, štúdiom zabezpečujúca príjem, prevody finančných prostriedkov (remittances), ale súvisiaca s destabilizáciou rodinných väzieb,
- prehlbujúca sa sociálna stratifikácia so zvýrazňovaním rozdielov medzi dolnou, strednou a hornou spoločenskou triedou,
- masívna expanzia vzdelávania a dosahovania vyššieho najmä terciárneho vzdelania,
- expanzia konzumného správania,
- rast možností vo vzdelávaní, voľno časových aktivitách a medzinárodnom cestovaní.

4.) Politické faktory¹⁹⁰

- rozpad a nekonceptnosť v rodinných politikách,
- neexistencia jasných cieľov a stratégií rodinných politik,
- existencia obmedzených benefítov prinášaných rodinnou politikou.

Analýza transformácie reprodukčného správania v jednotlivých postkomunistických krajinách strednej a východnej Európy ukázala, že diferenciacia faktorov týchto zmien na krízové ekonomické teórie, resp. kultúrnu a ideačnú difúziu sú značným zjednodušením a môžu viesť k zmätočným, protirečivým záverom a to dokonca aj v prípadoch, keď sa uvažuje pôsobnosť oboch faktorov súčasne.¹⁹¹ Okrem krízových ekonomických faktorov sa pre reprodukciu postupne ukazujú byť dôležitými aj ďalšie ekonomické faktory, ktoré sa v špecifických podmienkach minulého politického režimu neuplatňovali. Ide o prirodzené determinanty formujúce sa ako dôsledok posunov od centrálne riadenej k trhovej ekonomike (pozri vyššie bod 2). Keď uvedené zjednodušíme a do značnej miery zovšeobecníme, môžeme súhlasiť s Frejkom, že nahradenie režimu štátneho socializmu trhovou ekonomikou a novo sa formujúcimi demokratickými vládncami inštitúciami sú príčinou demografických zmien v období transformácie.¹⁹² Radikálna a pomerne náhla premena ekonomického, politického a sociálneho pozadia bola základom pre nastupujúce zmeny v hodnotovom systéme, normách a postojoch spojených so zakladaním rodiny a rodením detí. Šírenie viacerých západných vzorcov reprodukčného správania spolu s normami a hodnotami pokračovalo, pretože sa k tomu v podstate vytvorili príslušné podmienky.

Situácia v bývalom východnom bloku však nie je z pohľadu šírenia zmien druhej demografickej revolúcie tak jednoduchá. Ukazuje sa, že niektoré zmeny v reprodukčnom správaní sú na Slovensku, ako aj v ďalších postkomunistických krajinách skôr doménou nižšie postavených spoločenských skupín, osôb s nízkym

¹⁹⁰Tamže.

¹⁹¹Tamže, s. 160.

¹⁹²Tamže.

vzdelaním, s problematickým postavením na trhu práce a pod. Ide pritom o paradox, keďže práve tieto skupiny osôb vykazujú vo všeobecnosti príklon ku tradičným normám v reprodukčnom a rodinnom správaní, kým vysokoškolsky vzdelané osoby naopak častejšie tolerujú nové formy rodinného a reprodukčného správania, ale v realite sa skôr správajú „tradičnejšie“.¹⁹³ Rovnako Sobotka¹⁹⁴ poukazuje, že úspešnejšie krajiny bývalého východného bloku v procese svojej celospoločenskej a hospodárskej transformácie sa dokázali s celou inštitucionálnou štruktúrou priblížiť viac k štruktúram západnej Európy, čo generuje významné zmeny v hodnotách, životných podmienkach a reprodukčných vzoroch. Proces „westernizácie“ v týchto krajinách tak pokročil rýchlejšie ako v krajinách s problematickou transformáciou. Slabé ekonomické vyhliadky, neistota a nízka úroveň sociálnej ochrany môžu v nich prispievať k pretrvávaniu niektorých predchádzajúcich reprodukčných vzorcov. Ide predovšetkým o skoršie časovanie materstva a rodičovstva, keďže tieto stratégie sú často aplikované za účelom redukcie neistoty do budúcnosti, pretože alternatívne životné stratégie sú v ekonomicky a spoločensky nestabilných podmienkach nedostupné alebo sa vyznačujú vyššou dávkou rizika.¹⁹⁵

Viaceré z týchto zistení tak nezapaďajú do konceptu druhej demografickej tranziície (pozri nižšie). Preto Sobotka očakáva, že existujú dva možné spôsoby šírenia a presadzovania sa zmien reprodukčného správania v krajinách bývalého východného bloku. V prvom prípade sú kultúrne a hodnotové zmeny poháňané ekonomickým blahobytom a sú charakterizované sekulárnym individualizmom, orientáciou na osobnú sebarealizáciu ako predpokladmi pre k značným zmenám v rodinnom správaní. V druhom spôsobe sa zmeny rodinného správania najprv objavujú u spoločensky znevýhodnených skupín obyvateľov ako odpoveď na štrukturálne zmeny v spoločnosti. Následne je toto správanie akceptované a prebrané ďalšími sociálnymi skupinami, čo následne vedie k širším zmenám v postojoch k nemu.¹⁹⁶

Celková erózia spoločenských pomerov sa tak podpísala pod diskontinuitu reprodukčného správania. Najmä v generáciách žien narodených v druhej polovici 70. rokov a v 80. rokoch dochádzalo k medzigeneračnému prehlbovaniu a opúšťaniu dovtedy široko aplikovaného modelu skorého vstupu do manželstva, rodičovstva a rýchlej kompletizácie veľkosti rodiny (prevažne do 30. roku života). Životné dráhy sa čoraz viac heterogenizovali a naďalej heterogenizujú a dochádza k ich výraznej rekonštitúcii. Kým pred rokom 1989 často ukončenie vzdelávania, nástup do zamestnania, uzavretie manželstva, vyriešenie bytovej otázky a narodenie dieťaťa

¹⁹³SOBOTKA, Tomáš. Overview Chapter 5: Determinants of family formation and childbearing..., c. d., s. 201–207.

¹⁹⁴SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central..., c. d., s. 476 a 477.

¹⁹⁵Bližšie pozri FRIEDMAN, Debra – HECHTER, Michael – KANAZAWA, Satoshi. A theory of the value of children. In: *Demography*, 1994, 31, 3, s. 383.

¹⁹⁶FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions..., c. d., s. 10 a 11.

predstavovali sekvencie životných dráh časovo nie príliš od seba vzdialené, prípadne dokonca súsledné, v súčasnosti sledujeme značný prerod a hierarchizáciu jednotlivých udalostí. Veľmi dôležitú úlohu pri tom zohráva predlžovanie obdobia života stráveného štúdiom, prípravou na povolanie a čas potrebný na získanie trvalého pracovného miesta a s tým spojeného dostatočného kapitálu na rezidenčnú samostatnosť. Vstup do manželstva a rodičovstva je s týmito prechodmi k fáze dospelosti v mnohých aspektoch nekompatibilný. Aj preto dochádza k značnej hierarchizácii jednotlivých životných krokov. Do popredia sa najprv dostáva nadobudnutie dostatočného objemu ľudského kapitálu, získanie trvalého miesta na pracovnom trhu, vyriešenie bytovej otázky a až potom prichádzajú do úvahy otázky týkajúce sa reprodukcie a manželstva. Predlžovanie vzdelávania spolu s problematickou situáciou mladých ľudí (a najmä absolventov) na trhu práce, rastúci dôraz na flexibilitu a súčasne pracovná nestabilita spolu s problémami pri riešení rezidenčnej samostatnosti spôsobujú, že dochádza k odkladaniu reprodukcie do vyššieho veku. Ako sme uviedli vyššie, okrem štrukturálnych faktorov na zmenu charakteru plodnosti vplyvajú aj normatívne faktory. Sme tak svedkami výraznej rekonštitúcie vekových noriem spojených s ideálnym vekom vstupu do manželstva a rodičovstva, keď najmä skoré načasovanie týchto životných sekvencií je vnímané skôr negatívne. Navyše sa v normatívnom diskurze mení aj časová postupnosť jednotlivých krokov vedúcich k dosiahnutiu spoločenského statusu dospelého jedinca. Práve normatívne zmeny sú kľúčovými pre koncept druhej demografickej revolúcie, ktorá sa často používa ako teoretický koncept zastrešujúci zmeny v rodinnom a reprodukčnom správaní prebiehajúce a šíriace sa naprieč európskym kontinentom od konca 60. rokov minulého storočia.

Koncept druhej demografickej revolúcie (tranzície) predstavuje súbor viacerých zmien v správaní (nielen reprodukčnom) a hodnotovom systéme, ktoré vedú k zvýrazňovaniu významu individualizmu, osobnej slobody, majú vplyv na stabilitu manželských zväzkov, ako aj samotnej funkcie manželstva a rodiny a v pôvodnej podobe jedným z najdôležitejších znakov je aj pokles plodnosti pod záchovnú hodnotu.¹⁹⁷ Tieto zmeny sú úzko prepojené s podstatnými posunmi v hodnotách zviazaných s rodinou, formovaním rodiny, rodinným životom a deťmi a sú poznačené oslabovaním tradičnej rodiny ako inštitúcie.¹⁹⁸ Nadväzujú na viaceré štrukturálne

¹⁹⁷ Bližšie pozri napr. Pozri napr. van de KAA, Dirk. The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: G. Beets et al. (eds.) *Population and family in Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*. NIDI/CBGS Publication, No. 30, Swets and Zeitlinger, Berwyn, Pennsylvania/Amsterdam, s. 81–126; van de KAA, Dirk. The idea of a Second Demographic Transition in industrialized countries. In: *Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security*, Tokyo, Japan, 29 January 2002; LESTHAEGHE, Ron. The second demographic transition in Western countries: An Interpretation. In: K.O. Mason – A.M. Jenses (eds.) *Gender and family change in industrialized countries*. Oxford: Clarendon Press, 1995, s. 17–62.

¹⁹⁸ SOBOTKA, Tomáš. Overview Chapter 6:..., c. d., s. 172.

zmeny (modernizáciu, rast terciárneho sektora, sociálneho štátu, expanziu vyššieho vzdelávania), kultúrne zmeny (sekularizáciu, rast individualistických hodnôt, prehlbovanie dôležitosti sebanaplnenia a sebavyjadrenia) a technologické zmeny (prijatie modernej kontracepcie, rozvoj asistovanej reprodukcie, dynamické šírenie nových informačných technológií).¹⁹⁹ Hlavným rysom ideálnych a kultúrnych zmien je preto výrazné zaujatie pre sebarealizáciu, možnosť slobodnej voľby, osobnostného rozvoja a životného štýlu, ako aj emancipácia, ktoré sa odrážajú v spôsobe formovania rodiny, postojom smerom k regulácii plodnosti a motiváciách k rodičovstvu.²⁰⁰ Sme svedkami posunu z obdobia, keď centrom rodinných vzťahov bolo dieťa, do obdobia keď ústredným bodom sa stáva samotný vzťah páru (nielen manželského). Ide o posun zo zlatého veku manželstva k úsvitu kohabitácií, posun z éry, keď dieťa bolo kráľom pre rodičov, do obdobia, keď stredobodom sa stáva pár a jeho dieťa, posun od preventívnej kontracepcie k seba naplňujúcej koncepcii a tiež posun od uniformných k pluralitným rodinám a domácnostiam.²⁰¹

Aj keď krajiny bývalého východného bloku prechádzajú viacerými behaviorálnymi zmenami typickými pre druhú demografickú revolúciu až po rozpade komunistického bloku, niektoré z nich bolo možné pozorovať už v 60.–80. rokoch a súviseli so špecifickými podmienkami, ktoré vytvoril bývalý režim. Išlo napríklad o široko rozšírené predmanželské intímne kontakty. Napríklad podľa Potančokovej a kol. až tri štvrtiny slovenských žien v reprodukčnom veku mali pozitívny vzťah k predmanželskému sexu.²⁰² Táto liberalizácia sexuálnej morálky a správania pri slabom využívaní účinnej antikoncepcie často znamenala, že do manželstva partnerky vstupovali tehotné. Dá sa povedať, že tieto predmanželské koncepcie boli iniciátorom sobáša. Okrem toho sa postupne zvyšovala nestabilita manželských zväzkov, čo podporovala aj liberalizácia rozvodovej legislatívy a tiež v niektorých krajinách boli pomerne bežnými postmanželské kohabitácie u rozvedených a ovdovených ľudí.²⁰³

¹⁹⁹Tamže.

²⁰⁰van de KAA, Dirk. Anchored narratives: The story and findings of half a century of research into determinants of fertility. In: *Population Studies*, 1996, 50, 3, s. 425.

²⁰¹Tamže, s. 11.

²⁰²POTANČOKOVÁ, Michaela et al. s. Slovakia: Fertility between tradition and modernity..., c. d., s. 997.

²⁰³SOBOTKA, Tomáš. Overview Chapter 6: The diverse faces..., c. d., s. 190 a 191.

3.4 Charakter a úloha populačnej a rodinnej politiky

3.4.1 Populačná politika v medzivojnovom období

Vznikom Československej republiky sa začala pomerne skoro formovať aj populačná politika. Možno ju však označiť ako nekoncepčnú, neucelenú a protichodnú. Nepredchádzala plánovito a koncepcne problémom, ktoré v populačnom vývoji obyvateľstva vznikali, ale snažila sa len ex-post reagovať na vznikajúce problémy.

V prípade Československa je potrebné si tiež v kontexte populačných politík uvedomiť, že došlo k spojeniu dvoch rozdielnych populácií, ktoré mali často úplne protichodné potreby. Nachádzali sa v inom štádiu demografického vývoja, žili v úplne rozdielnych podmienkach.²⁰⁴ Tieto problémy sa ešte prehĺbili pričlenením Podkarpatskej Rusi. Takto sa vytvorilo jedno zo základných východísk formovania populačnej politiky. Do nového štátneho útvaru vstúpili prakticky až tri rozdielne populácie, ktoré sa odlišovali najmä celkovým progresom a vývojom transformácie plodnosti obyvateľstva, ale tiež rozdielnou úmrtnosťou.²⁰⁵

V Čechách sa začali prvé prejavy demografických zmien a transformačného procesu plodnosti obyvateľstva prakticky už v prvej polovici 19. storočia. Sprvu sa zvyšoval sobášny vek a postupne došlo v nasledujúcich desaťročiach aj k poklesu manželskej plodnosti, výraznejšie pozorovateľnej v celej populácii najmä od 80. rokov 19. storočia.²⁰⁶ Pokles manželskej plodnosti v českých krajinách si všimlo aj niekoľko popredných demografov a národohospodárov. Preto sa už na prelome 19. a začiatku 20. storočia objavili názory reagujúce nielen na celkový pokles plodnosti, ale vznikali aj prvé úvahy o hroziacej depopulácii.²⁰⁷ Ako jeden z príčin úbytku plodnosti bola v tomto období uvádzaná teória blahobytu, prípadne i racionalizmus a dosiahnutie určitého stupňa kultúry. Vyskytli sa aj iné názory, ktoré poukazovali na hospodárske pozadie a hľadali súvislosti so životnou úrovňou. Antonín Boháč v roku 1914 označil obmedzovanie manželskej plodnosti ako sociálne a spoločenské

²⁰⁴TIŠLIAR, Pavol. K disproporciám a protichodnosti populačnej politiky v medzivojnovom Československu a jej prejavom na Slovensku. In: TIŠLIAR, P. – ŠPROCHOVÁ, T. – VARGOVÁ, L. (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : MKD, 2015, s. 67–68.

²⁰⁵Bližšie pozri napr. práce: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava : Stimul, 2008; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava : STIMUL, 2008; ŠPROCHA, Branislav. Úmrtnosť rómskej populácie na Slovensku. In: *Demografie*, 2008, 50, 4, s. 276–287; tiež ŠPROCHA, Branislav. Stručný náčrt populačného vývoja Slovenska v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2008, 18, 2–3, s. 40–59; ŠPROCHA, Branislav. Analýza úmrtnostných pomerov na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2008, 19, 1–2, s. 75–102.

²⁰⁶BOHÁČ, Antonín. Český problém populační a některé pozoruhodné jevy v naší měně přirozené. In: *Obzor národohospodářský*. Praha : J. Otto, 1914, s. 73.

²⁰⁷Napr. BLÁHA, Arnošt I. *Dnešní krise rodinného života*. Brno : Vlastním nákladem, 1933; BOHÁČ, Antonín. Český problém populační..., c. d., s. 7–32; BOHÁČ, Antonín. Obyvatelstvo v Československé republice. In: *Československá vlastivěda, řada II. – Národopis*. Praha : Sfinx, 1937, s. 1–96 a i.

hnutie, ktoré tak nevnímal ako individuálne rozhodnutie.²⁰⁸ Dôležitým sa pritom podľa neho stávalo prepojenie s centrami týchto zmien, ktoré sa najskôr odohrávali najmä v mestskom prostredí.²⁰⁹ Môžeme tak hovoriť o zmenách v populačnej klíme a komplexný proces, ktorý priniesol vedomé obmedzovanie plodnosti znamenajúcej znižovanie veľkosti rodiny a tým aj samotnej plodnosti poznáme pod názvom demografická revolúcie (prechod, tranzícia).

Na Slovensku sa počiatky zmien populačnej klímy viažu na spoločenské a hospodárske zmeny. Tie v Uhorsku odštartovala revolúcia na prelome rokov 1848 a 1849, a to najmä v súvislosti s postupnými zmenami vo vlastníctve pôdy a procesom vyvážovania z poddanských povinností a robôt.²¹⁰ Prakticky až v 80. rokoch 19. storočia sa zreteľnejšie prejavy poklesu manželskej plodnosti začali vyskytovať aj v niektorých regiónoch Uhorska. Išlo najmä o saské obyvateľstvo v Sedmohradsku a niektoré župy na juhu Slovenska (Hont, Tekov, Novohrad). Vo svojej podstate však predstavovali zatiaľ len regionálne zníženie manželskej plodnosti, ktoré sa ešte výraznejšie na celoslovenskej úrovni neprejavovali.²¹¹ Oproti vývoju v susedných českých krajinách však na Slovensku poklesu manželskej plodnosti nepredchádzalo zvyšovanie sobášneho veku. Ten sa dlhodobo historicky udržiaval na pomerne nízkych hodnotách.

Základom obživy väčšiny obyvateľstva Slovenska bola pôda. Zmeny v jej vlastníctve viedli, pri extenzívnej forme hospodárenia a pri pokračujúcom dedení delení pôdy k vytváraniu nesebestačných hospodárstiev. Neschopnosť obživy v primárnom sektore vytvárala na jednej strane pracovné rezervy pre pomaly sa rozbiehajúci priemysel, ale zároveň, vzhľadom k dynamike celého tohto procesu, na druhej strane vznikali početné masy obyvateľstva bez možnosti získania stabilného zamestnania. Tento proces napokon vyvrcholil na vidieku agrárnym preľudnením, ku ktorému sa v 80. rokoch 19. storočia pridala aj agrárna kríza.²¹² Zvyšujúca sa nezamestnanosť bola východiskom pre vznik masových migračných pohybov za prácou. V dôsledku toho napokon od poslednej štvrtiny 19. storočia reálne z viacerých chudobnejších regiónov Slovenska odišlo niekoľko stotisíc obyvateľov do zahraničia.²¹³ Migračné

²⁰⁸BOHÁČ, Antonín. Český problém populační..., c. d., s. 69–71.

²⁰⁹Tamže, s. 74 a 113.

²¹⁰TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí (teoretické a metodologické východiská z pohľadu historickej demografie). In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 25, 2, s. 5 a n.

²¹¹BOHÁČ, Antonín. Český problém populační..., c. d., s. 71.

²¹²Pozri bližšie napr. HOLEC, Roman. *Pol'nohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava : VEDA, 1991.

²¹³Napr. JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálno-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia. In: *Historický časopis*, 1987, 35, 3, s. 381. Od začiatku 20. storočia do vypuknutia prvej svetovej vojny sa zo žúp východného Slovenska (Abov, Gemer, Spiš, Šariš a Zemplín) ročne v priemere vysťahovalo skoro 17 500 osôb. Pozri bližšie TAJTÁK, Ladislav. Slovenské vysťahovalectvo a migrácia v rokoch 1900–1914. In: *Historický časopis*, 1975, 23, 3, s. 383. K postihnutým územiam patrila aj oblasť Oravy, kde tento problém vrcholil najmä na prelome 19. a 20. storo-

pohyby negatívne vplývali na formovanie populačnej klímy a reprodukciu obyvateľstva. Vysoká migrácia sa udržiavala aj na začiatku 20. storočia. Dočasne bola utlmená vojnovým konfliktom, ktorý aj na Slovensku prispel k vzniku demografickej krízy. Najmä v rokoch 1915–1918 došlo k rapidnému zníženiu sobášnosti a plodnosti a nárastu úmrtnosti.²¹⁴ Straty nenahradila ani povojnová kompenzačná fáza, ktorej efekt navyše skoro vyprechal. Práve v medzivojnovom období sa najvýraznejšie začala prejavovala zmena populačnej klímy a transformácia reprodukcie v rámci demografickej tranzície sa zdynamizovala.²¹⁵

Rozdielne časovanie zmeny v plodnosti a rozdielna populačná klíma, teda predovšetkým odlišné názory v prístupe k zakladaniu rodiny, k plánovaniu počtu detí, ale aj k používaniu antikoncepcie a pod., treba vnímať ako komplex východísk pri utváraní populačnej politiky. Tá v prípade medzivojnového Československa mala navyše sťaženú situáciu aj rozdielnymi hospodársko-spoločenskými a sociálnymi potrebami jednotlivých regiónov nového štátneho útvaru. Československá republika zdedila po zaniknutej Rakúsko-Uhorskej monarchii najpriemyselnejšia a hospodársky vyspelejšie oblasti, no medzi východom a západom existovali už spomenuté výrazné rozdiely. Pre hospodársky vyspelejšie západné časti Československa sa východ stával novým vnútorným trhom a prirodzeným odbytkom pre tovary. Vysoká nezamestnanosť, ktorá prežívala na Slovensku ešte z konca 19. storočia ako výsledok väzby obyvateľstva predovšetkým na primárny sektor s nedostatočne rozvinutým a slabým priemyslom, sa konkurenciou vyspelejšieho českého priemyselného kapitálu ešte viac prehľbovala.²¹⁶ Únik z biedy sa preto znova začal sústreďovať na pracovné príležitosti nielen sezónneho charakteru vo vnútri hraníc Československa, ale hlavne opätovnou snahou o zahraničnú migráciu. Tú už preukázateľne registrujeme od roku 1919/1920 predovšetkým vyšším počtom žiadostí o vysťahovalecké pasy.²¹⁷

Existenčné problémy sa stali hlavným dôvodom vysťahovalectva, no zároveň ich treba vnímať aj ako jeden zo základných faktorov, ktorý vplýval rovnako i na populačnú klímu. Agrárna kríza a transformácia hospodárstva na nové spoločensko-

čia. BOHÁČ, Antonín. Otázka populační a vystěhovalectví. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha, 1928, s. 26; BIELIK, František. Slovenské vysťahovalectvo a jeho miesto v našich národných dejinách. In: *Vysťahovalectvo a život krajanov vo svete*. Martin 1982, s. 25.

²¹⁴Podrobnejšie napr. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Demografie: revue pro výzkum populačního vývoje*, 2010, 52, 1, s. 103–119; tiež ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The fertility of women in the primary sector in Slovakia according to censuses conducted between 1900 and 2001. In: *Bylye Gody*, 2015, 3, s. 625–662.

²¹⁵Podrobnejšie pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, 2014, 38, 1, s. 102 a n.

²¹⁶Podrobnejšie pozri napr. PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992 I. díl období 1918–1945*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2004, s. 21 a n.

²¹⁷NAČR, f. MV-SR, sign. č. 8794/1921; 13450/IV. ai 1921; 13450/IV. ai 1921; tiež TIŠLIAR, Pavol. Beginnings of Organisation of Emigration in the Czechoslovak Republic. In: TIŠLIAR, P. – ČEPLŮ, S. (eds.). *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : TSP, 2014, s. 43–62.

hospodárske pomery už v 2. polovici 19. storočia prestali vytvárať na manželov tlak mať vyšší počet detí. Ten sa pozvoľna vytrácal aj v súvislosti s postupným zlepšovaním detskej a dojčenskej úmrtnosti, hoci Slovensko patrilo ešte v medzivojnovom období k regiónom s najhoršími úmrtnostnými pomermi v Európe. Určitú brzdu celého procesu transformácie plodnosti predstavovala na Slovensku vysoká religiozita obyvateľstva a odmietavý postoj cirkvi ku kontracepčným praktikám.

Kým v západných častiach republiky populácia takmer stagnovala a hovorilo sa o budúcej depopulácii, na východe sa pociťovala relatívna preľudnenosť a z toho plynúce sociálne a existenčné problémy. Práve tieto výrazné disproporcie napokon vyústili v istých ohľadoch do protichodne vedenej populačnej politiky Československa. Na jednej strane dochádzalo k značnému úsiliu o podporu rodiny, zameranej špeciálne predovšetkým na starostlivosť o deti a mládež. Na druhej strane politika tej istej vládnej garnitúry smerovala k vedomej regulácii populácie najmä prostredníctvom zahraničnej migrácie.²¹⁸ Republiku tak za aktívnej pomoci ústredných orgánov Československa natrvalo opustili najmä v dvadsiatych rokoch desiatky tisíc osôb.²¹⁹ Drvivá väčšina z nich pritom pochádzala zo Slovenska a Podkarpatskej Rusi.²²⁰

Táto protichodnosť bola výsledkom chýbajúcej premyslenej ucelenej koncepcie populačnej politiky. Prijímané právne normy, ktoré formovali sociálnu, zdravotnú, migračnú a rodinnú politiku boli len výsledkom reakcií na existujúce problémy. Negatívne sa premietala aj existencia duálneho právneho systému, ktorý Československo zdedilo po zaniknutej monarchii a snaha o jeho unifikáciu.²²¹ Tá sa nezaobišla bez dočasne prijímanej legislatívy, platnej iba pre niektoré časti republiky. V demokratickom prostredí bolo ťažko možné prijímať v regiónoch s nízkou manželskou plodnosťou populárne sociálne opatrenia zvyšujúce životnú úroveň obyvateľstva a zvýhodňujúce viacpočetné rodiny a na druhej strane prijímať rôzne nepopulárne opatrenia, ktoré by mohli viesť k zníženiu relatívneho preľudnenia v ostatných regiónoch Československa. Podstatne menej komplikované a reálne bolo zavádzať do praxe viaceré sociálne opatrenia a relatívne preľudnenie a zvýšenú nezamestnanosť v niektorých oblastiach riešiť pomocou „organizovaného odchodu ľudí za prácou“ do zahraničia, ktorá častokrát získala napokon charakter trvalého odchodu z Československa.

²¹⁸ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha : Česká demografická společnost, 2006, s. 186.

²¹⁹Vystaňovaľský zákon bol v Československu prijatý v roku 1922 pod číslom 71.

²²⁰TIŠLIAR, Pavol. Migračná politika na Slovensku v kontexte populačnej politiky v medzivojnovom období. In: *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2015, s. 44–56; Bližšie napr. SVETONĚ, Ján. Slovenské vystaňovaľstvo v období uhorského kapitalizmu. In: *Vývoj obyvateľstva Slovenska : výber z diela k nedožitým 65. narodeninám J. Svetoňa*. Bratislava : EPOCH, 1970, s. 181–206.

²²¹Podrobnejšie v TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie..., c. d.

Nie príliš priaznivý populačný stav v českých krajinách nútil zamýšľať sa nad možnosťami aktívneho propopulačného zásahu. Najmä lekári koncipovali viacero návrhov, ktoré mali zvýšiť sobášnosť a podporiť plodnosť. Išlo najmä o sociálne opatrenia smerované do ochrany a života rodiny. Popritom sa objavili aj eugenické požiadavky, a to už tesne po vzniku Československa. V Česku bola založená už v roku 1919 Česká eugenická spoločnosť a v roku 1925 aj Československý ústav pre národnú eugeniku na čele s Vladislavom Růžičkom. Hlavnou úlohou ústavu sa stal zber údajov k domácej analýze eugenických pomerov, ktoré mali prispieť k vedec-kému zdôvodneniu populačnej, biologicko-výchovnej a sociálno-výchovnej politiky. Po zneužití a prispôsobení eugeniky nacistami a rasistami sa československí autori dištancovali od rasovo-diskriminačných teórií, ktoré sa šírili v 30. rokoch najmä z Nemecka.²²²

Nepriaznivý stav manželskej plodnosti v českých krajinách, ale preukázateľne už v 20. rokoch aj v mnohých regiónoch Slovenska,²²³ prispel k vzniku viacerých návrhov, ktoré mali zlepšiť podmienky rodín a podporiť tak zároveň manželskú plodnosť. Išlo najmä o sociálne opatrenia týkajúce sa ochrany a života rodiny, podpory matiek a detí a oblasti aktívnej starostlivosti o deti a mládež. Československá republika sa tak zaradila v medzivojnovom období medzi prvé krajiny na svete, ktoré túto časť sociálno-zdravotnej politiky riešili aktívne.²²⁴ V oblasti podpory plodnosti obyvateľstva je potrebné spomenúť prijatie prvých opatrení o materskej dovolenke, ktoré sa priznávalo poisteným pracujúcim ženám 6 týždňov pred a 6 týždňov po pôrode.²²⁵ Od druhej polovice 20. rokov bola v prípade štátnych zamestnankýň zavedená aj platená 3 mesačná materská dovolenka.²²⁶ Legislatívna činnosť v Československu sa tiež zaoberala ochranou žien a matiek zákazom ich nočnej práce.²²⁷

S prvými prídavkami na deti sa možno na Slovensku stretnúť už v roku 1920, keď sa vyplácali niektorým kategóriám zamestnancov k dávkam penzijného poistenia. Išlo o tzv. vyživovacie príspevky, ktoré štát poskytoval osobám vyššieho veku.²²⁸ V roku 1926 boli prijaté dva zákony, ktoré upravili prídavky na deti štátnym

²²²ŠUBRTOVÁ, Alena. Dějiny populačního myšlení..., c. d., s. 179–180.

²²³Priklady prináša rozsiahla práca Alojza J. Churu: CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 2..., c. d.; CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? I. diel. ..., c. d.; CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 1..., c. d.; tiež HRNČIAROVÁ, Daniela. „Slovensko bez dorastu?“ od A. Churu a populačná politika na Slovensku na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia. In: P. Tišliar (ed.) Populačné štúdie Slovenska 6. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 7–32.

²²⁴KOUBEK, Josef. Populační politika v právních předpisech Československé republiky v letech 1918–1938. In: *Demografie*, 1980, 22, 2, s. 126.

²²⁵Z. č. 689/1920 Sb. z. a n.; tiež Z. č. 221/1924 Sb. z. a n., Z. č. 184/1928 Sb. z. a n., Z. č. 185/1928 Sb. z. a n.

²²⁶Z. č. 103/1926 Sb. z. a n.

²²⁷Z. č. 91/1918 Sb. z. a n.

²²⁸Z. č. 89/1920 Sb. z. a n.

zamestnancom (úradníkom, sudcom, profesorom a učiteľom všetkých typov škôl a dôstojníkom armády).²²⁹ Prídavky na deti tak ešte neboli riešené celoplošne. Dotýkali sa síce skupín obyvateľstva s najnižšou plodnosťou,²³⁰ no z pohľadu sociálneho statusu išlo určite o lepšie zabezpečené sociálne vrstvy spoločnosti, ktorých plodnosť nebola ovplyvnená zlou finančnou situáciou.

Podpora a pomoc rodinám²³¹ bola riešená niekoľkými právnymi normami, kde v súvislosti s aktívnou sociálno-populačnou politikou treba spomenúť zriadenie stavebného fondu ministerstva sociálnej starostlivosti na podporu stavieb malých bytov pre chudobnejších občanov a pomoc novomanželom, ktorý priznával poistenkám nárok na „výbavu“ vo výške 400 až 600 Kč.²³² Ochrana rodiny bola sústredená do povinnosti rodičov vyživovať, vychovávať a zaopatrovať deti a táto zásada platila i v prípade osvojenia, adopcie dieťaťa.²³³ V tejto súvislosti je potrebné spomenúť i zákaz práce detí, ale aj zákon o 8 hodinovom pracovnom čase,²³⁴ či platenú dovolenku,²³⁵ ktoré v istom zmysle zasahovali aj do ochrany rodinného života.

Zdravotná politika štátu smerovala v prvom rade k zamedzovaniu šírenia infekčných ochorení, ale tiež k zníženiu úmrtnosti detí. Napriek tomu, že počas medzivojnového obdobia úmrtnosť obyvateľstva postupne vplyvom zlepšenia, nielen hygienických pomerov, ale aj zvýšenou dostupnosťou zdravotnej starostlivosti klesala, predsa sa úmrtnosť detí a najmä dojčiat udržala aj v prvej polovici 40. rokov na vysokých hodnotách.²³⁶

V medzivojnovom Československu bolo prijatých viacero právnych noriem, ktoré upravovali povinnosť očkovania a hlásenia výskytu rôznych infekčných ochorení,²³⁷ či inštitucionalizovali zdravotnú starostlivosť.²³⁸ Osobitne je potrebné spomenúť legislatívne opatrenia smerujúce k aktívnemu sledovaniu zdravotnej starostli-

²²⁹Z. č. 103/1926 Sb. z. a n. a z. č. 104/1926 Sb. z. a n. V prípade osôb vykonávajúcich aktívnu vojenskú službu ešte boli priznávané zvláštne vyživovacie príspevky podľa zákonov č. 530/1919 Sb. z. a n., 120/1921 Sb. z. a n. a 279/1936 Sb. z. a n.

²³⁰Touto problematikou sme sa podrobnejšie zaoberali vo viacerých prácach, napr. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Demografie*, 2010, 52, 1, s. 103–119.

²³¹Problém rodinného práva v medzivojnovom období sme podrobnejšie načrtli v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava : Stimul, 2008.

²³²Z. č. 98/1919 Sb. z. a n., z. č. 184/1928 Sb. z. a n.

²³³Z. č. 4/1931 Sb. z. a n.; z. č. 56/1928 Sb. z. a n.

²³⁴Z. č. 91/1918 Sb. z. a n.

²³⁵Z. č. 67/1925 Sb. z. a n.; tiež z. č. 262/1921 Sb. z. a n.

²³⁶Pozri podrobnejšie v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava : Infostat, 2008, s. 14 a n.

²³⁷Z. č. 412/1919 Sb. z. a n., vl. nar. č. 298/1920 Sb. z. a n., z. č. 241/1922 Sb. z. a n., z. č. 191/1923 Sb. z. a n., vl. nar. 193/1923 Sb. z. a n., z. č. 116/1934 Sb. z. a n., vl. nar. 50/1920 Sb. z. a n., vl. nar. 239/1920 Sb. z. a n., vl. nar. 161/1927 Sb. z. a n.

²³⁸Ako príklad môže poslúžiť vl. nar. 10/1920 Sb. z. a n., ktoré vytváralo podmienky pre vznik stáleho poradného zboru pre podchytenie tuberkulózy, príp. vl. nar. č. 15/1920 Sb. z. a n., ktorým sa kreoval stály zbor pre boj s pohlavnými chorobami a prostitúciou.

vosti školopovinných detí, v kontexte spoločne riadenej zdravotno-školskej politiky.²³⁹ Skupinu zdravotnej legislatívy, ktorú možno klasifikovať ako súbor opatrení k propopulačnej politike krajiny predstavovali i zákony a nariadenia na ochranu zdravia pri práci²⁴⁰ a súbor noriem k zdravotnému, úrazovému a starobnému poisteniu obyvateľstva.²⁴¹

Celkové hodnotenie populačnej a sociálno-zdravotnej politiky medzivojnového Československa tak skutočne vyznieva rozporuplne. Protirečivosť medzi migračnou politikou a propopulačnými opatreniami vyplývala aj zo snahy o posilnenie českého a slovenského živlu v strednej Európe.²⁴² Československo totiž patrilo k štátom so silným zastúpením minorít. Spomenuté snahy o posilnenie českého a slovenského elementu v strednej Európe boli jednou zo základných myšlienok pri vzniku Svazu československých rodín v Prahe v roku 1937, ktorého cieľom bolo presvedčať verejnosť a zodpovedné kruhy, aby venovali patričnú pozornosť populačnému problému najmä vo vzťahu k československým rodinám.²⁴³ Z pozície vedenia migračnej politiky však štát priamo neobmedzoval a nebránil odchodu tisícov osôb v produktívnom a reprodukčnom veku do zahraničia a počas medzivojnového obdobia nedokázal účinnejšou hospodárskou politikou obyvateľstvo zamestnať.

Už v roku 1914 Antonín Boháč pri opise českého populačného problému reagoval aj na možnosť relatívneho preľudnenia a na živelné vyst'ahovalectvo tak, že za istých okolností môže priniesť obyvateľstvu a vlastnému štátu prospech. Vyst'ahovalci mohli vytvárať v zahraničí určité kompaktné osídlenie a istým spôsobom formovať české kolónie a vytvoriť tak priestor pre „*národnú a jazykovú expanziu*“. A. Boháč však uvažoval triezvo a videl tieto prípadné možnosti len v okolí existujúceho českého jazykového osídlenia, teda v nemeckom prostredí, nie napríklad v severnej Amerike, kam smerovali tisíce vyst'ahovalcov z Európy, a pri ktorých predpokladal v budúcnosti jazykovú asimiláciu.²⁴⁴ Táto myšlienka však nebola ojedinelá a vznikom Československa úplne nezanikla.

Keďže z územia Československa odchádzali desiatky tisíc ľudí, bolo nevyhnutné zaujať k tomu oficiálny postoj. Príčinou migračných pohybov zo Slovenska bola už spomenutá nezamestnanosť a neschopnosť primárneho sektoru a slabého priemyslu

²³⁹ Z. č. 226/1922 Sb. z. a n. a vykonávacie nariadenie č. 64/1925 Sb. z. a n. Prehliadky žiakov vykonávali na útraty štátu školskí lekári dvakrát ročne.

²⁴⁰ Zákaz nočnej práce žien, zákaz práce detí, ktorým sme už spomenuli. Okrem toho je potrebné tejto skupiny zaradiť vl. nar. 60/1929 Sb. z. a n. o vytvorení Komisie pre technickú a zdravotnú ochranu zamestnancov; vl. nar. 41/1938 Sb. z. a n. o všeobecných predpisoch na ochranu života a zdravia pomocných robotníkov.

²⁴¹ Z. č. 207/1919 Sb. z. a n.; z. č. 268/1919 Sb. z. a n.; z. č. 272/1919 Sb. z. a n.; z. č. 89/1920 Sb. z. a n.; z. č. 689/1920 Sb. z. a n.; z. č. 221/1924 Sb. z. a n.; z. č. 148/1925 Sb. z. a n.; z. č. 221/1925 Sb. z. a n.; z. č. 26/1929 Sb. z. a n.; z. č. 43/1929 Sb. z. a n.; z. č. 99/1932 Sb. z. a n.

²⁴² KOUBEK, Josef. Populační politika..., c. d., s. 135.

²⁴³ ŠUBRTOVÁ, Alena. Dějiny populačního myšlení..., c. d., s. 179.

²⁴⁴ BOHÁČ, Antonín. Český problém populační..., c. d., s. 9–13.

užiť stále pribúdajúce populačné prebytky. Migrácia teda mala pracovný charakter a dotýkala sa ekonomicky aktívnych ľudí, prevažne mužov, živiteľov rodín.²⁴⁵ V mnohých prípadoch znamenala trvalé vysťahovanie. Pokiaľ migranti získali stabilné zamestnanie, nasledovali ich často aj ďalší členovia rodiny. Štát takto prichádzal na jednej strane o možnosti využiť vo svoj prospech ekonomickú silu, ale na druhej strane to riešilo akútny populačný problém preľudnenia. Postihnuté boli najmä severné oblasti Slovenska (Orava, Kysuce, severovýchod), ktoré si zachovávali vyššiu plodnosť aj počas celého medzivojnového obdobia. Práve odtiaľ už v poslednej štvrtine 19. storočia začali prúdiť tisíce vysťahovalcov a vysokú mieru emigrácie si tieto regióny zachovali aj v 20. rokoch 20. storočia. Hoci po vzniku Československa intenzita vysťahovalectva klesla, nešlo o dôsledok zlepšovania domácich pomerov, ale priamy vplyv mali predovšetkým reštrikčné opatrenia imigrantských krajín. Spojené štáty americké, kam migrovalo najviac osôb zo Slovenska, zaviedli už v roku 1921 systém kvót na presný počet imigrantov z jednotlivých krajín. Táto kvóta v roku 1924 dosiahla pre Československo 3073 osôb, čo zďaleka nepostačovalo uspokojiť všetkých záujemcov.²⁴⁶ Pokles možností sťahovania do Spojených štátov sa kompenzovala migráciou do susednej Kanady, prípadne iných krajín južnej Ameriky a tiež do krajín západnej Európy.²⁴⁷

Lev Zavřel, odborový radca z ministerstva sociálnej starostlivosti, na porade o problémoch vysťahovalectva v roku 1928 otvorene skonštatoval, že ak sa nemajú sociálne a zárobkové pomery v Československu zhoršovať a ak má ostať zachovaná aj životná úroveň širokých vrstiev obyvateľstva, je vysťahovalectvo pre Československo jednoducho nevyhnutnosťou.²⁴⁸ Migrácia totiž bola považovaná za akúsi „*nutnú ventiláciu*“, ktorá odstraňovala možné príčiny rôznych hospodárskych a sociálnych konfliktov, ktorým sa takto do istej miery predchádzalo.²⁴⁹ Antonín Boháč v tejto súvislosti poukázal na skutočnosť, že Československá republika patrila v 20.

²⁴⁵ Išlo najmä o drobných samostatných vlastníkov pôdy, ktorí často pred odchodom predávali svoje pozemky a samozrejme o poľnohospodárskych robotníkov a nádenníkov, teda najnižšie sociálne skupiny.

²⁴⁶ NÁČR, f. MV-SR, sign. č. 69581/1921, sign. č. 86032/1924.; tiež BOHÁČ, Antonín. *Otázka populační...*, c. d., s. 28. Len v prvom štvrtroku 1924 v Československu požiadalo o vysťahovalecký pas 33597 osôb, z toho až 27805 uviedli ako imigračnú krajinu USA. V drivej väčšine išlo o osoby pochádzajúce zo Slovenska.

²⁴⁷ Napr. do Francúzska sa v rokoch 1920–1937 vysťahovalo z Československa takmer 76 tis. osôb, z toho skoro 45,5 tis. pochádzajúcich zo Slovenska. BALÁŽ, Claude. *Vysťahovalectvo z Československej republiky do Francúzska v medzivojnovom období v súdobých štatistikách*. In: *Nadmerné ubúdanie obyvateľstva Slovenska v období r. 1700–1938*. Bratislava : Slovenská demografická a štatistická spoločnosť, 1987, s. 28.

²⁴⁸ ZAVŘEL, Lev. *Vystěhovalectví*. In: *Československé vystěhovalectví: jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 17–18.

²⁴⁹ Tamže, s. 19. Orgány štátnej správy na Slovensku však mali „vhodným spôsobom“ obyvateľstvo odhovárať od odchodu do Ameriky. Poukazuje na to priamo obežník ministra s plnou mocou z 21. júna 1920 adresovaný župným úradom na Slovensku. Podrobnejšie pozri ŠA Nitra, f. Župa Nitra I., 1919–1922, sign. č. 914/ 1920 prez.

rokoch 20. storočia k tým európskym krajinám, v ktorých vysťahovalectvo prichádzalo do úvahy ako jeden z prostriedkov riešenia populačného problému.²⁵⁰ Vysťahovalectvo na Slovensku chápal ako východisko z agrárnej preľudnenosti vidieka a konkrétny spôsob riešenia práve vysokej nezamestnanosti v krajine.

S týmto značne rezignovaným postojom sa možno stretnúť aj v neskoršom období, kedy sa znova začalo pozeráť na vysťahovalcov, ako na istý spôsob „kolonizácie“ československého živlu a kultúry vo svete. Hľadali sa možnosti spolupráce, vzájomného obchodu a pod. Koncom roku 1928 vznikol *Československý ústav zahraničný* a práve jednou z jeho základných úloh bolo „... účelne usmŕňovati *vystěhovalectví proud*“.²⁵¹ Už pri príprave a prerokovaní návrhu vysťahovaleckého zákona z roku 1922, ktorý legislatívci postavili z pozície slobody vysťahovať sa, cítiť v úvode dôvodovej správy rezignáciu na akékoľvek možnosti zamedziť a účinne znížiť zahraničnú emigráciu smerovanú z Československa.²⁵² Pod pojmom pozitívna práca a pozitívne vplývanie na osoby rozhodnuté emigrovať, si československá vláda predstavovala nielen zistiť príčiny a dôvody vysťahovalectva (sic!), ale aj „*správně řídití vystěhovalectví proud - to je potřebné k účinné štátní vystěhovalectvé politice*“.

V roku 1926 ministerstvo sociálnej starostlivosti zriadilo komisiu pre vysťahovalectvo a kolonizáciu, poradný orgán, ktorý sa mal aktívne zaoberať vysťahovaleckou problematikou. Táto komisia videla hlavné príčiny vysťahovalectva „*popri tradíciách zakorenených hlavne na Slovensku*“, najmä v hospodárskom tlaku, ktorý vyplýva z relatívnej preľudnenosti a z toho plynúcej disparity medzi rastom obyvateľstva a možnosťami obživy.²⁵³ Odhliadnuc od „*tradícií vysťahovalectva*“, spomenutý postoj o disparite stál prakticky na pozíciách neomaltuziánstva. Príčiny vysťahovalectva sa rovnako hľadali aj na porade o vysťahovalectve v roku 1928. Hovorilo sa o konsolidácii a zintenzívnení domáceho hospodárskeho života, o podpore slovenského priemyslu aktívnou investičnou a priemyselnou politikou, o odstránení zväzujúcej železničnej tarifnej politiky, o daňových úľavách počas kríz, lacnom úvere, zriaďovaní regionálnych sprostredkovateľní práce a pod.²⁵⁴ Z uvedeného je teda zrejmé, že nájsť vhodné riešenia na odstránenie nezamestnanosti a vysťahovalectva ani tak problém nebol, ako boli problémom skôr možnosti samotnej realizácie. Práve tu sa nám ponúka aj odpoveď na otázku, prečo mala populačná politika

²⁵⁰ BOHÁČ, Antonín. Otázka populační a vystěhovalectví. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 24.

²⁵¹ Archiv národního muzea v Prahe, osobný fond Antonín Boháč, škat. 5, list J. Auerhana, predsedu Československého ústavu zahraničného, adresovaný Predsedníctvu ministerskej rady v Prahe, nedatovaný, pravdepodobne z roku 1938.

²⁵² SNA, f. KÚ, sign. č. 16849/36 prez.; *Deset let Československé republiky*. III. Praha : Státní tiskárna v Praze, 1928, s. 96.

²⁵³ ZAVŘEL, Lev. *Vystěhovalectví...*, c. d., s. 17–18.

²⁵⁴ *Československé vystěhovalectví: jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 108–109.

v Československu protichodný charakter a chýbala jej účinná koncepcia. Snahy o riadené „kolonizovanie sveta“ československým obyvateľstvom možno skôr považovať za snahu o zakrytie neschopnosti koncepcie riešiť tento problém vo vnútri krajiny.

Postoj čelných predstaviteľov Československa v oblasti migračnej politiky však nebol úplne jednotný. Časť politikov na jednej strane istým spôsobom schvaľovala a pozitívne prijímala masové vysťahovalectvo, druhá časť ho však vnímala so znepokojením, keďže vysťahovalectvo sa dotýkalo osôb v ekonomicky aktívnom veku. Smer, ktorý sa napokon presadil, bol do značnej miery skôr kompromisom medzi týmito dvoma politickými východiskami. Snahou totiž bolo „účinne organizovať“ migračný prúd z Československa, čo sa prejavilo hlavne v oblasti ochrany, pomoci a snahe poskytnúť emigrantovi dostatok informácií.²⁵⁵ Migračná politika našla v praxi vyjadrenie najmä vytvorením zdravotnej revíznej stanice vo Svatobořiciach, kde sa migranti podrobovali zdravotnej prehliadke a získavali tak osvedčenie o zdravotnom stave potrebné pre vstup do niektorých imigračných krajín. Vybudovaný bol aj migračný tábor („zberná“ vysťahovalecká stanica) v Libni, odkiaľ potom migranti organizovane cestovali ďalej.²⁵⁶ Prakticky tak len reštrikčné opatrenia, resp. kvóty imigrantských krajín brzdili snahu o odchod mnohých osôb z medzivojnového Československa.

Kontrastne oproti vysokému vysťahovalectvu na Slovensku v medzivojnovom období vyznievala vnútorná migrácia. V tomto smere patrilo Slovensko k značne konzervatívnym oblastiam republiky. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1921 rovnaké rodisko a bydlisko uviedli takmer tri štvrtiny obyvateľstva. Ani v 20. rokoch sa situácia výraznejšie nezmenila, keď v druhom medzivojnovom sčítaní išlo stále o niečo viac ako 70 % osôb.²⁵⁷ Migračné pohyby vnútri Slovenska, či v rámci jeho administratívnych jednotiek (približne 12 % osôb sa narodilo v inej obci, ale žilo v rovnakom okrese) neboli tak významným javom ako napríklad v západnej časti Československa, kde spoločné rodisko a bydlisko mala len približne polovica osôb. Korešpondovalo to však s celkovým charakterom ekonomickej aktivity na Slovensku,²⁵⁸ keďže primárny sektor podporoval usadlý spôsob života. Určitou výnimkou boli len niektoré imigračné centrá. V prvom rade išlo najmä o bratislavskú aglomeráciu, keď okres Bratislava vidiek len v priebehu 20. rokov vykázal vyše

²⁵⁵Deset let..., c. d., s. 97.

²⁵⁶NAČR, f. MV-SR, sign. č. 76560/1921; NAČR, f. MV-SR, sign. č. 10269/A-1921. Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali v príspevku TIŠLIAR, Pavol. Organizovanie vysťahovalectva v Československej republike na začiatku 20. rokov 20. storočia. In: *Mobilita a jej odraz v kultúre*. Michalovce : Zemplínske múzeum, 2013, s. 7–20.

²⁵⁷ULLRICH, Zdeněk. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930 : textová část. In: *Československá statistika*, sv. 146. Praha 1937, s. 6*.

²⁵⁸TIŠLIAR, Pavol. Náčrt ekonomickej aktivity obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období na základe výsledkov sčítaní ľudu. In: *Kapitoly z dejín hospodárskeho vývinu Slovenska v medzivojnovom období (1918–1939)*. D. Fukasová – I. Fialová (eds.). Bratislava : SNA, 2011, s. 37–38.

27% prírastok obyvateľstva sťahovaním.²⁵⁹ K ďalším priestorom s vyšším podielom migrantov patrili okresy s niektorými veľkými mestami a hospodárskymi centrami Slovenska (napr. Žilina, Trenčín, Banská Bystrica, Lučenec, Košice a pod.).²⁶⁰

Ako je zrejmé z tohto krátkeho prehľadu, prijímaná legislatíva v medzivojnovom Československu na populačnom poli skôr operatívne riešila existujúce sociálne a sociálno-zdravotné problémy a jej konečný dopad na populačný vývoj, respektíve reprodukciu nemožno označiť za rozhodujúci faktor. Tým boli najmä socio-ekonomické podmienky rodín a niektoré kultúrne aspekty (zvyky a tradície, viera a pod.), ktoré sa spoločne odrážali v každodennom živote.

3.4.2 Charakter populačnej politiky v rokoch 1938–1945

V rokoch 1938 až 1945 prežila populácia Slovenska viaceré významné zmeny, ktoré sa prejavili na jej celkovom populačnom vývoji. Išlo predovšetkým o narastanie politicko-spoločenského napätia vo vnútri krajiny, ako aj v celej strednej Európe, ktoré vyústili do Mníchovských rokovaní a Viedenskej arbitráže. Vnútropolitická situácia eskalovala do vyhlásenia autonómie Slovenska. V marci 1939 politický tlak Nemecka znamenal vyhlásenie Slovenského štátu²⁶¹ a následne aj vznik Protektorátu Čechy a Morava, čím Československá republika definitívne zanikla. Krátky vojenský konflikt Slovenska s Maďarskom, znamenal stratu niektorých ďalších území, najmä na východe, ako aj pričlenenie Podkarpatskej Rusi k Maďarsku. Po vypuknutí druhej svetovej vojny boli k Slovensku pričlenené niektoré územia na severe zabrané v predchádzajúcom období Poľskom. Takto sa územne sformovala samostatná Slovenská republika. Do jej vnútorného života od začiatku zasahovalo Nemecko. Narastanie nemeckej agresivity, ktoré sa prejavovalo nielen vo vnútri Nemecka, ale postupne aj v zahraničnej politike, sa do značnej miery dotklo aj aktívne vedenej populačnej politiky. Jej podoba sa dá azda najvýstižnejšie definovať ako dôrazne propopulačná politika v agresívnej a rasovo-diskriminačnej forme, ktorá sa prejavovala nielen názormi na nutnosť väčšieho životného priestoru pre nemecký národ, v idealizácii jednotného silného a rasovo čistého nemeckého národa, ale zreteľne aj v segregácii, perzekúcii a likvidácii predovšetkým židovského, ale aj psychicky a fyzicky postihnutého obyvateľstva krajiny. Idealizácia nemeckej ženy ako vzornej a príkladnej matky, ktorej hlavnou úlohou bolo porodiť a vychovať zdravé a silné deti pre nemecký národ našlo sympatie

²⁵⁹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia..., c. d., s. 130.

²⁶⁰ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Možnosti sledovania vnútornej migrácie na Slovensku vo výsledkoch medzivojnových sčítaní ľudu. In: Šmigel, M., Tišliar, P. (eds.). *Migračné procesy a Slovensko (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 198.

²⁶¹ Slovenský štát s veľkým „S“ sa bežne používal aj po prijatí ústavy a definovaní Slovenskej republiky.

a vzor aj v mnohých iných krajinách.²⁶² Tieto názory, ktoré sa pomerne rýchlo šírili Európou hlavne v pravicových, nacionálne orientovaných, ale aj rôznych konzervatívnych skupinách politikov, našli viacerých priaznivcov aj na Slovensku už pred vyhlásením samostatného štátu, predovšetkým v radikálnom krídle HSĽS. Vplyv, vzor, ale aj tlak nemeckého „protektora, spojenca a poradcu“, sa výrazne prejavoval pri riešení viacerých problémov v krajine. Nešlo pritom len o vedenie vojensko-politickej propagandy. Mnohé opatrenia v Tretej ríši zaujali pozornosť aj slovenských politikov, ktorí sa ich snažili aplikovať na slovenské pomery. Z pohľadu populačnej politiky je treba na prvé miesto postaviť postupné osvojovanie si agresívnej rasovo-diskriminačnej rétoriky predovšetkým voči židovskému, ale aj cigánskemu (rómskemu) obyvateľstvu a opatrenia, ktoré boli prijaté a reálne vykonané voči týmto skupinám obyvateľstva. Vzorom a poradcom sa Nemecko v podstate vo všetkých kľúčových oblastiach života krajiny.

Prijatím júlovej ústavy v roku 1939 bol Slovenský štát definovaný ako republika na čele s prezidentom, vládou, štátnou radou a Snemom Slovenskej republiky, ktorý bol pokračovaním autonómneho krajinského snemu.²⁶³ Ak k nim pripíšeme HSĽS ako prakticky jedinú politickú platformu, tak máme zároveň vymenované základné elementy formujúce nielen populačnú politiku krajiny, ale rovnako aj celý totalitný systém Slovenskej republiky (1939–1945). Ľudácky režim, totalita príznačná vládou jednej politickej strany a štátna ideológia, v ktorej opätovne po vzore Nemecka bol hľadaný akýsi „slovenský národný socializmus“ so silným akcentom na kresťanskú morálku, centralizmus mocenského aparátu a správy, prakticky s vylúčením samosprávnej zložky, štátna kontrola hospodárskeho života, represie voči vlastnému obyvateľstvu, ktoré sa značne podieľali aj na vytváraní atmosféry strachu, sa prejavili prakticky v každej oblasti spoločenského života. Celý politický systém Slovenskej republiky (1939–1945) bol vyjadrením tohto režimu. Fungoval do značnej miery aj na základe želaní a tlaku Nemecka. Presadzovanie a aplikovanie nacistických prvkov do politického systému Slovenska nastalo najmä po salzburských rokovaníach v roku 1940, keď s podporou Nemecka získalo rozhodujúci vplyv na kľúčové oblasti v štáte radikálne krídlo HSĽS.

Každodenný život obyvateľstva bol popri politickom systéme výraznejšie ovplyvnený najmä celkovou hospodárskou situáciou. Tento faktor možno z pohľadu

²⁶² Ako príklad v slovenskej politike v súvislosti s populačnou politikou môže byť vyjadrenie Ernesta Rosivála, spravodajcu Sociálneho a zdravotného výboru Snemu Slovenskej republiky, ktorý pri obhajobe návrhu zákona o ochrane plodu 29. marca 1941 v sneme uviedol: „*Populačnému tlaku nemeckému, plodnosti nemeckých matiek nemôže odolať žiadna Maginotová línia a tá Franciia, ktorá v dobe Napoleonovej tvorila 40 % celého obyvateľstva európskeho, v dobe Adolfa Hitlera musí ustúpiť podľa prirodzeného vývojového zákona.*“ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 60. zasadanie, 29.3. 1940

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762>>[24.9.2017]

²⁶³ TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie..., c. d., s. 108.

vytvárania rodiny a rodinného života považovať za jeden z kľúčových. Vo všeobecnosti je možné slovenské hospodárstvo do roku 1943 označiť za rastúce a v ďalšom vývoji stagnujúce. Ukazovalo sa to najmä v priemyselnej produkcii, ktorá súvisela predovšetkým s vojnovou konjunktúrou, nemeckými investíciami na Slovensku, daňovými úľavami, právnymi normami smerujúcimi k podpore priemyselnej činnosti,²⁶⁴ ako aj vhodne vedenou hospodárskou politikou slovenských národohospodárov.²⁶⁵ Problematické však bolo zvyšovanie cien,²⁶⁶ ku ktorému došlo napriek úradne stanoveným maximálnym cenám už krátko po vzniku Slovenského štátu, keďže medzi obyvateľstvom rástli obavy, ktoré viedli k väčším výkupom najmä potravín. Na druhej strane bol pomalší rast platov a napokon aj nedostatok niektorých komodít na trhu (obuv, masť, múka a i.).²⁶⁷

Jedným z výrazných hospodársko-sociálnych problémov, ktoré dlhodobo sužovali Slovensko bola vysoká nezamestnanosť. Spomenuli sme ju stručne už pri charakteristike populačnej politiky v medzivojnovom období. Keďže práve nezamestnanosť predstavovala najvýznamnejšiu príčinu vyst'ahovalectva, došlo k prijatiu právnej úpravy podpory nezamestnaným.²⁶⁸ Tá bola počas medzivojnového obdobia niekoľkokrát novelizovaná.²⁶⁹ Vytvoril sa tak pomerne rozsiahli právny rámec, ktorým sa snažili československí politici zmierňovať vplyvy nezamestnanosti a s tým spojené sociálne ťažkosti rodín. Napriek tomu sa tento problém nepodarilo v medzivojnovom období odstrániť, keďže popri ťažkostiach s transformáciou slovenského hospodárstva na nové československé pomery a vnútorný trh sa na stagnácii slovenského priemyslu výraznou mierou podieľala aj hospodárska situácia, ktorá presahovala hranice Československa a vrcholila svetovou hospodárskou krízou v prvej polovici 30. rokov. V období vzniku samostatného Slovenska sa počet registrovaných nezamestnaných odhadoval ešte na viac ako 66 tis. osôb.²⁷⁰ Nezamestnanosť na Slovensku výraznejšie klesla až v čase vojrovej konjunktúry začiatkom 40. rokov, ktorá nielenže znamenala spomenuté zvyšovanie výroby, ale rovnako aj

²⁶⁴ Jedným z najdôležitejších zákonov bol zákon o podpore výstavby priemyslu č. 299/1940 Sl. z., ktorý do istej miery dopĺňal aj z. č. 307/1940 Sl. z. o daňových úľavách pre investície.

²⁶⁵ MIČKO, Peter. Hospodárska politika..., c. d., s. 46.

²⁶⁶ K problematike zásobovania obyvateľstva a hospodárskej situácii na Slovensku počas 2. svetovej vojny pozri bližšie prácu ŠKORVANKOVÁ, Eva. Stravovanie a zásobovanie obyvateľstva potravinami v období Slovenskej republiky (1939–1945). In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska* 6. Bratislava : MKD, 2015, s. 63–167.

²⁶⁷ LACKO, Martin. Slovenská republika..., c. d., s. 134; tiež ŠKORVANKOVÁ, Eva. Stravovanie a zásobovanie..., c. d., s. 88 a n.

²⁶⁸ Z. č. 63/1918 Sb. z. a n.

²⁶⁹ Z. č. 63/1919 Sb. z. a n., z. č. 127/1919 Sb. z. a n., 157/1919 Sb. z. a n., 195/1919 Sb. z. a n., z. č. 569/1919 Sb. z. a n., z. č. 322/1921 Sb. z. a n., z. č. 482/1921 Sb. z. a n., z. č. 115/1922 Sb. z. a n., z. č. 400/1922 Sb. z. a n., z. č. 263/1923 Sb. z. a n., z. č. 139/1924 Sb. z. a n. a ďalšie. Osobitne boli riešené štátne príspevky k podpore nezamestnanosti pre nezamestnaných, ich rodinných príslušníkov, tiež zavedený tzv. gentský systém podpory v nezamestnanosti.

²⁷⁰ *Budujeme sociálny štát 1939–1944*. Bratislava : Slovenská pracujúca pospolitosť, 1944, s. 11.

možnosť získania práce sčasti na vnútornom slovenskom pracovnom trhu, ale tiež sprostredkované predovšetkým v Nemecku.

Výrazný pokles nezamestnanosti tak nebol výrazným úspechom hospodárskej politiky Slovenskej republiky (1939–1945), ale išlo predovšetkým o prirodzený dôsledok vojnového stavu, ktorý zapojil do výrobného procesu všetky ľudské rezervy. Pracovné pobyty v Nemecku absolvovalo ročne v priemere asi 40 000 osôb a počas druhej svetovej vojny celkovo zhruba 200 tisíc obyvateľov Slovenska.²⁷¹ Prakticky došlo k odstráneniu nezamestnanosti, na čom mala určitý podiel aj nová úprava organizácie sprostredkovania práce. Počas medzivojnového obdobia boli na Slovensku sporadicky zakladané verejné sprostredkovateľne práce, ktoré finančne udržiavali najmä okresné a obecné samosprávy z vlastných prostriedkov a dobrovoľne. Ich hlavnou úlohou bolo vedenie pomerne rozsiahlej agendy nezamestnanosti,²⁷² ktorú preberali od okresného úradu v príslušnom okrese.²⁷³ Likvidáciou okresnej samosprávy v roku 1940 a presunom jej kompetencií na župnú samosprávu bolo potrebné vyriešiť aj vzťahy k niekdajším okresným podnikom a ústavom. Týkalo sa to predovšetkým verejných sprostredkovateľní práce. V roku 1940 preto došlo k ich likvidácii. Na ich miesto nastúpili nové úrady práce organizované už ako štátne úrady.²⁷⁴ Ich štruktúra bola prispôbená existujúcej okresnej a župnej organizácii.²⁷⁵ Priamou nadriadenou inštitúciou úradom práce sa stal novovytvorený Ústredný úrad práce v Bratislave, označovaný aj ako Slovenský úrad práce, ktorý pôsobil pod Ministerstvom vnútra Slovenskej republiky (1939–1945).²⁷⁶ Úlohou siete úradov práce bolo v prvom rade účinné zabezpečovanie a sprostredkovanie voľných pracovných miest.

Populačná politika na Slovensku bola výsledkom spomenutých politicko-hospodárskych okolností. Možno povedať, že v tomto období sa pomerne rýchlo vytvorila istá konkrétna programová koncepcia aktívnej populačnej politiky, ktorá sa do značnej miery snažila reagovať na existujúce a vznikajúce problémy

²⁷¹ Pozri napr. MIČKO, Peter. Slovenskí robotníci v Nemecku a Protektoráte. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. stololetí II*. Hradec Králové : Otiis, 2007, s. 134–142.

²⁷² V rokoch 1921– 1928 agendu nezamestnanosti na Slovensku realizovalo Slovenské oddelenie Ministerstva sociálnej starostlivosti v Bratislave, kde sa realizovali refundácie podpôrv nezamestnanosti pre okresné úrady. Pozri bližšie kompetencie tohoto úradu, SNA, f. Slovenské oddelenie Ministerstva sociálnej starostlivosti v Bratislave, 1921–1928 (ďalej SoMSS), škat. č. 1, sign. č. 1/21 prez.; tiež MVSR – Štátny archív v Bratislave, pobočka v Pezinku (Modre) (ďalej ŠA Bratislava, p. Pezinok (Modra)), f. Okresná verejná sprostredkovateľňa práce v Modre, 1934–1940, škat. č. 1, sign. č. 14/40.

²⁷³ TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie..., c. d., s. 67 a n.

²⁷⁴ Nar. s mocou zákona č. 284/1940 Sl. z. Zrušilo sa ním aj prechodne platné nar. s mocou zákona č. 147/1940 Sl. z., ktorým sa zriaďoval Ústredný úrad práce.

²⁷⁵ Nar. s mocou zákona č. 284/1940 Sl. z., § 5. ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresný úrad ochrany práce v Rožňave, 1932–1949 (ďalej OSP Rožňava), škat. č. 7, sign. č. 93/1943 adm. a škat. č. 9, sign. č. 25/1944 adm.

²⁷⁶ Nar. s mocou zákona č. 284/1940 Sl. z., §§ 3 a 6.

v spoločnosti, hoci svojším spôsobom. Značný význam pri utváraní názoru na vývoj populácie na Slovensku mali nielen opatrenia a postoje k populácii a jej vývoju presadzované v Nemecku, ale významne tu pôsobili aj názory vychádzajúce z kresťanských zásad, hoci niekedy používané účelovo. Ďalším momentom bol totalitný režim a jednostranne chápaný patriotizmus. Ten staval do rovnakej pozície pojmy štát – národ – osoby slovenskej národnosti. Práve z „národnej a kresťanskej“ pozície sa zdôrazňoval aj význam rodiny, jednotlivca pre národ a štát. Okrem toho ovplyvňoval aj celkové nazeranie na populačný vývoj, názor na antikoncepciu či prerušenie tehotenstva, ako aj postoj predstaviteľov štátu k postaveniu a úlohe ženy v rodine a spoločnosti. Azda aj kvôli kresťanskej morálke neboli na Slovensku napokon aplikované všetky extrémne názory týkajúce sa rasovej hygieny.²⁷⁷ Z pozície rasovo-diskriminačnej politiky, ale aj politiky reciprocity boli riešené otázky vybraných menšín. V ich prípade sa charakter totalitného politického systému prejavoval azda najpreukázateľnejšie. Celkovo bola populačná politika vedená propopulačne, k čomu smerovalo viacero právnych noriem a opatrení, hoci vo väčšine prípadov sa o početnom raste populácie Slovenska hovorilo len jednostranne, v súvislosti s rastom slovenského národa. Názory o silnej a početnej rodine a priamo jej oslava, sa dostali nielen do oficiálnej štátnej propagandy, čo sa odrazilo v aktívnej snahe o ideologické ovplyvňovanie spoločnosti, ale tieto názory prechádzali prakticky celou verejnou správou a ovplyvnili i spolkovú, štátom v podstate kontrolovanú činnosť. Ako jednoduchý príklad možno uviesť zmenu „Sviatku matiek“ na „Deň slovenskej rodiny“, ku ktorej došlo v roku 1940. Zdôrazňovať sa pri tom mal predovšetkým význam rodinnej starostlivosti a výchovy o deti a dorast. Túto akciu oficiálne podporovalo i v ďalších rokoch ministerstvo školstva.²⁷⁸

Po vytvorení slovenskej krajinskej vlády, na čele ktorej stál J. Tiso, sa problematika rodiny a rodinného života začala vnímať z pohľadu kresťanskej morálky.²⁷⁹ Keď predseda autonómnej vlády 21. februára 1939 predstúpil s novým vládnym progra-

²⁷⁷ Príkladom môže byť časť správy ústavno-právneho výboru k vládnej osnove zákona o ochrane plodu z roku 1941, kde sa obhajoval a v zákone aj presadil úplný zákaz interrupcie. „Sú krajiny, napríklad v Nemecku, kde teoreticky nestavajú sa sice proti včasnému prerušeniu tehotnosti, ale je to viazané na nemocničné ústavy. Predpisy pre administratívne pokračovanie sú také, že vyšetrovanie, zistenie stavu - schválenie, superrevidovanie atď., potrvávajú tak dlho, že prakticky vyčká sa predčasný pôrod. Od svetovej vojny mnoho sa hovorí o takzvaných indikáciách eugenických. Z dôvodu rasovej hygieny mala by sa tehotnosť prerušiť, keď je obava, že rodičia duševne chorí, abnormálni, menejcenní splodili by takýchto potomkov. Zákony dedičnosti nie sú matematicky exaktné ani z ďaleka nepoznáme ich presnosť a pravidelnosť. Naproti tomu je fakt, že alkoholici, morfinisti, kokainisti, duševne úchyľní ľudia majú zdravé nadané deti.“ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 60. zasadanie, 29. 3. 1941

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762>> [24.11.2016]

²⁷⁸ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresná starostlivosť o mládež v Dobšinej, 1938–1945 (1947) (ďalej f. OSM Dobšiná), škat. č. 1, bez sign.; tiež škat. č. 2, bez sign.; tiež škat. č. 3, bez sign.

²⁷⁹ HRNČIAROVÁ, Daniela – ŠKORVANKOVÁ, Eva. Ženy v období autonómneho Slovenska. In: *Historické štúdie*. Bratislava : Stimul, 2013, s. 261–298.

mom pred autonómny snem, vyhlásil ako základ sociálnej politiky slovenskej vlády starostlivosť o rodiny. Rodinu definoval ako „*prameň, z ktorého plynie život, je prvá škola, ktorá učí myslieť, je prvý chrám, ktorý učí modliť sa; je prvá dielňa, ktorá učí pracovať a je aj prvá spoločnosť, ktorá učí spolunažívať v láske a spravodlivosti*“.²⁸⁰ Propopulačné myšlienky možno nájsť tiež vo vyhlásení: „*Malý slovenský národ viac, ako ktorý iný, potrebuje zdravé, silné, hospodársky zaistené a patrične rozvetvené rodiny, aby ich súhrn dával v jadre existenčne silný a duchom mocný celok, ktorý čestne obstojí v ťažkých skúškach života*“. Preto si slovenská vláda dávala za cieľ zlepšovať podmienky zakladania nových rodín, najmä zlepšovaním možností ich hmotného zabezpečenia. Podmienky rodinného života mali vylepšovať rodinné prídavky, odstupňované podľa počtu detí, ktorých jedným z cieľov malo byť aj odbremenenie ženy od zamestnania a jej návrat k „rodinnému krbu“.²⁸¹ Zavedenie „rodinných miezd“ sa stalo aj súčasťou programového vyhlásenia Tukovej vlády po vzniku Slovenského štátu.

Prvým návrhom, ktorý sa však napokon nestal základom systému rodinných prídavkov pre robotníkov bol poslanecký návrh zákona, ktorý predložil Rudolf Čavojský s niekoľkými ďalšími poslancami už v roku 1940.²⁸² Základom priznania prídavkov na deti robotníkov sa stal až vládny návrh zákona pochádzajúci z prostredia ministerstva vnútra,²⁸³ ktorý snem schválil v roku 1941.²⁸⁴ Účinnosť nadobudol

²⁸⁰ Snem Slovenskej krajiny 1939; 1. volebné obdobie. 1. zasadanie. Tesnopisecká zpráva o 2. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v dňoch 21., 22. a 23. februára 1939 <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178717>> [13.5.2014]

²⁸¹ Snem Slovenskej krajiny 1939; 1. volebné obdobie. 1. zasadanie. Tesnopisecká zpráva o 2. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v dňoch 21., 22. a 23. februára 1939 <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178717>> [13.5.2014]

²⁸² Snem Slovenskej republiky 1940; 1. volebné obdobie, 3. zasadanie, parlamentná tlač č. 244; <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=285>> [13.5.2014]

²⁸³ Snem Slovenskej republiky 1940; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, parlamentná tlač č. 398. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=438>> [13.5.2014] V dôvodovej správe návrhu ministra vnútra bol ako hlavný dôvod zavedenia rodinných prídavkov akcentovaný aj depopulačný problém: „*Liberalistické zásady uplatňované v hospodárskom živote priniesly časom svoje zhubné ovocie v sociálnom živote celého sveta. Čím viac bolo ponúknutých síl na trhu práce, tým viac sa stlačovala výška miezd, vyplácaných robotníkom. Nebral sa, ba podľa všeobecného presvedčenia ani nemohol sa brať ohľad na to, či takto platená mzda vystačila robotníkom na výchovu ich detí. Prvým zhubným následkom bola depopulácia, ktorá svojím rozsahom ohrozovala už aj existenciu jednotlivých národov. Sociálne problémy musia sa vyriešiť, ak chceme odstrániť horeuvedené zhubné následky. Podľa ducha našej Ústavy majú sa problémy v našom hospodárskom a sociálnom živote vyriešiť podľa kresťanských zásad. Spôsob aplikovania kresťanských zásad na hospodársky a sociálny život je uvádzaný v pápežských sociálnych encyklikách a v kresťanskej sociológii. Pri riešení každej hospodárskej a sociálnej otázky sa musí vychádzať z dvoch hlavných zásad, a to zo zásady sociálnej spravodlivosti a zo zásady sociálnej lásky. Tieto zásady majú sa uplatniť aj pri riešení mzdového problému. Zásada sociálnej spravodlivosti pri riešení mzdového problému dochádza k výrazu tým, že mzda má byť primeraná výkonu robotníka. Zásada sociálnej lásky pri riešení tohto problému nachádza zasa svoj výraz v tom, že mzda, robotníkovi vyplatená má byť taká aby si mohol z nej slušne vydržiavať svoju rodinu a vychovávať svoje deti.*“

²⁸⁴ Z. č. 217/1941 Sl. z.

1. septembra 1941.²⁸⁵ Na základe tohto zákona mal každý zamestnanec, ktorý podliehal povinnému nemocenskému poisteniu nárok na prídavok na každé nezaopatrené dieťa, o ktoré sa priamo staral do veku 14. rokov, prípadne staršie, ak študovalo až do veku 24 rokov.²⁸⁶ Rodinné prídavky vyplácal osobitne vytvorený Fond rodinných prídavkov, ktorý spravovala Robotnícka sociálna poisťovňa Bratislava a finančné prostriedky naň plynuli jednak zo štátneho rozpočtu, ale aj príspevkov zamestnávateľov.²⁸⁷ Výška prídavkov bola odstupňovaná podľa počtu príspevkových dní povinného nemocenského poistenia.²⁸⁸ Nárok na prídavky mal iba jeden rodič. Ani v tomto prípade však ešte nešlo o celoplošné vyplácanie prídavkov všetkým pracujúcim. Podporované prídavkami boli v tomto období len robotnícke rodiny. Dôvodová správa k návrhu zákona priamo uviedla, že problém miezd sa netýka úradníctva, ktoré malo vyššie príjmy ako pracujúci robotníci.²⁸⁹ V konečnej podobe zákona o rodinných prídavkoch robotníkom sa vsunula oproti pôvodnej osnove zákona aj možnosť udeľovania jednorazových výpomocí viacčlenným rodinám, ktoré boli v núdzi.²⁹⁰

Výpomoc štátnym zamestnancom bola riešená zákonom o drahotnom prídavku z 2. júla 1942,²⁹¹ ktorý bol doplnený ešte v ten istý rok ďalším zákonom o drahotnom prídavku a jednorazovej vianočnej výpomoci štátnym zamestnancom. Tento zákon zmenil štvrt'ročné vyplácanie drahotných prídavkov na mesačné.²⁹² Zo sociálnych opatrení obdobného rázu možno spomenúť aj jednorazové zimné výpomoci Robotníckej sociálnej poisťovne a Penzijného ústavu súkromných úradníkov v Bratislave, ktoré boli vyplácané v roku 1941 dôchodcom, poberateľom vdovských a sirotských dôchodkov vo výške dvojnásobku výšky mesačného dôchodku.²⁹³ V nasledujúcich rokoch sa tieto akcie ďalej opakovali, no za rôznych podmienok, najmä

²⁸⁵ Zákon dopĺňalo vládne nariadenie z 13. októbra 1941 č. 227/1941 Sl. z., ktoré podrobnejšie špecifikovalo spôsob výplaty prídavkov na deti a neskôr v roku 1944 aj nariadenie s mocou zákona č. 141/1944 Sl. z., ktorým sa zmenil zákon v ustanoveniach nárokov na prídavky, keď nárok strácala osoba, ktorej prislúchalo výchovné podľa z. č. 103/1926. Toto nariadenie upravovalo drahotnú výpomoc pre deti robotníkov, keď bola stanovená suma výpomoci na každé nezaopatrené dieťa poisteného zamestnanca.

²⁸⁶ Z. č. 217/1941 Sl. z., §2.

²⁸⁷ Spravovanie *Fondu rodinných prídavkov* bolo upravené v roku 1942 osobitným vládnym nariadením č. 159/1942 Sl. z.

²⁸⁸ Z. č. 217/1941 Sl. z., §4.

²⁸⁹ Snem Slovenskej republiky 1940; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, parlamentná tlač č. 398.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=438>> [13.5.2014] „Prídavky na deti sa predbežne zavedú len u robotníkov a nie aj u úradníkov, a to najmä preto, že problém je aktuálny hlavne u robotníctva, ktorého zárobky sú vo veľkej väčšine prípadov hodne nižšie než zárobky úradníctva.“

²⁹⁰ Z. č. 217/1941, §10. Tiež pozri správu sociálneho a zdravotného výboru k osnove zákona. Snem Slovenskej republiky 1940; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, parlamentná tlač č. 416.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=456>> [13.5.2014]

²⁹¹ Z. č. 129/1942 Sl. z.

²⁹² Z. č. 232/1942 Sl. z.

²⁹³ Nar. s mocou zákona č. 266/1941 Sl. z.

konkretizácie výšky jednorazovej výpomoci odstupňovanej podľa charakteru dôchodku.²⁹⁴ Výnimku vo všetkých právnych normách tvorilo perzekvované židovské obyvateľstvo, na ktoré sa žiadne z týchto ustanovení nevzťahovalo.

Návrat žien k rodinnému krbu²⁹⁵ nebol v roku 1939 vnímaný len ako snaha o zvyšovanie opatery o deti a zlepšovanie ich výchovy. Rovnako ju tiež nemožno chápať ako snahu zvýšiť pôrodnosť. J. Tiso priamo uviedol, že uprázdnením miest, ktoré ostanú po vydatých ženách sa zvýšia pracovné príležitosti pre mužov, „čo bude len na prospech zakladania ďalších rodín.“²⁹⁶ V rovnakom duchu vystúpil v rozprave aj poslanec Jozef Drobný, ktorý videl príčinu zamestnanosti žien v existenčných dôvodoch.²⁹⁷ Vnímanie práce žien štátnou politikou možno azda najjednoduchšie doložiť stavom v školstve, ktorý nastal už v roku 1939 a bol do značnej miery zapríčinený aj územným oklieštením Slovenska. Príchodom učiteľov zo zabraného územia vznikol vyšší dopyt po pracovných miestach v školstve a do istej miery i prezamestnanosť v rezorte školstva, čo štát vyriešil práve na úkor vydatých žien, učiteliek. Navrhovaná osnova a napokon schválený zákon o úprave služobného pomeru vydatých učiteliek sa totiž s nedostatkom miest vysporiadal tak, že vychádzal zo zásady, aby z učiteľskej služby odišli tí, u ktorých sociálne pomery „nevyžadovali zárobkovú činnosť“. ²⁹⁸ Práve z tohto dôvodu sa problém odchodu dotýkal vydatých učiteliek, učiteliek ručných prác a opatrovateliek, ktoré dostali odstupné. Pritom nebol problém priamo do dôvodovej správy k osnove zákona

²⁹⁴ Nar. s mocou zákona č. 164/1942 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 10/1943 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 163/1943 Sl. z.; Nar. s mocou zákona č. 181/1943 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 141/1944 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 162/1944 Sl. z.; nar. č. 219/1944 Sl. z.; nar. č. 231/1944 Sl. z.; nar. č. 235/1944 Sl. z. a nar. č. 251/1944 Sl. z.

²⁹⁵ Podrobnejšie sa touto problematikou zaoberala E. Škorvanková a D. Hrnčiarová. Pozri bližšie: ŠKORVANKOVÁ, Eva. Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : SSP, 2013, s. 167–332; HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej panej. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : SSP, 2013, s. 333–389.

²⁹⁶ Snem Slovenskej krajiny 1939; 1. volebné obdobie. 1. zasadanie. 2. schôdza, 21.–23. 2. 1939

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178717>> [13.5.2014]

²⁹⁷ „V otázke zamestnávania vydatých žien v štátnych službách je veľmi zdravé stanovisko a to: ženu vrátiť rodine. 99% vydatých žien nie preto bere na seba bremeno štátnej služby, aby z týchto príjmov holdovala luxnému životu. Príjem manželky je len doplnenie obyčajne malého príjmu manžela, aby rodina aspoň takto mohla skromne žiť. Na zamestnávanie vydatých žien v štátnych službách koniec koncov doplatí nielen žena, ale i štát. Služiť aj rodine aj štátu sa nedá, to ide nielen na úkor zdravia ženy, ale i na úkor služby. Najlepšie východisko by bolo priznať manželovi rodinný prídavok, ktorý by mohol byť vyplácaný po určitéj výške jeho platu. Vyrieši sa takto pomerne lacno otázka zamestnávania vydatých žien v štátnych službách. V poslednom čase sa mnohé ženy uchádzajú o odbytné, žiadosti ležia na úradoch, lebo nevedia čo s nimi. Vládne nariadenie o odchode vydatých štátnych zamestnankýň pre Slovensko neplatí. Bolo by treba túto časť vládneho nariadenia aplikovať i pre Slovensko pre také prípady, keď zamestnankyňa o odbytné dobrovoľne žiada.“ Snem Slovenskej krajiny 1939; 1. volebné obdobie. 1. zasadanie. 2. schôdza, 21.–23. 2. 1939.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178717>> [13.5.2014]

²⁹⁸ Z. č. 246/1939 Sl. z. a tesnopis parlamentná tlač č. 38: Snem Slovenskej krajiny 1939; 1. volebné obdobie. 1. zasadanie. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=39>> [13.5.2014]

uviesť: „...je preto sŕna potreba (keďže nie je dostatok voľných miest – pozn. PT), aby sa čo najviac učiteľských miest uvoľnilo v najkratšom čase. Keby sa tak nestalo, mohlo by to mať vážne politické následky, lebo verejnosť by iste poukazovala na to, že samostatný slovenský štát nevie vyriešiť nezamestnanosť slovenskej inteligencie.“²⁹⁹ Tou inteligenciou sa rozumeli v prvom rade učitelia.

Z pohľadu manželského práva ostal v platnosti manželský zákon prijatý ešte v roku 1919,³⁰⁰ ktorým došlo pri podstatných veciach len k obmene staršieho uhorského zákonného článku XXXI:1894. Aj v 40. rokoch teda ostal platný fakultatívny civilný sobáš, postavený na roveň cirkevnému.³⁰¹ K úprave manželského práva došlo v rokoch 1940 a 1943, kedy sa zmenil v manželských sporoch občiansky sporový poriadok. Nové právne úpravy zdôrazňovali predovšetkým povinnosť súdu napomôcť zmiereniu manželov a o rozlukách, ako definitívnom ukončení manželstva, rozhodoval už len senát a nie samosudca.³⁰² V dôvodovej správe k novele navrhovateľ zmeny Martin Sokol konštatoval, že „...počet manželských rozlúk na Slovensku v posledných rokoch je menší, ako v nedávnej minulosti.“³⁰³ Táto skutočnosť je v úzkej súvislosti so všeobecným zvýšením morálnej a etickej úrovne nášho ľudu a dáva zrejme najavo, že mravná výchova národa aj na tomto poli prináša svoje ovocie“, tiež „...aby sa ešte vo väčšej miere zamedzili prípady manželských rozlúk, ktoré sú často umožňované terajším právnym stavom, je potrebné novelizovať príslušné právne predpisy a tak zaistiť zvýšenú ochranu sväzku manželského“.³⁰⁴

Bytová otázka v krajine a jej riešenie sa v oficiálnej politike rovnako často vyskytovali ako jedna zo základných opôr k rozvoju rodinného života a spoločnosti, a to už prakticky vo vyhlásení vlády Slovenskej krajiny vo februári 1939. Aj vláda Slovenskej republiky (1939–1945) prijala niekoľko opatrení k zvýšeniu bytovej starostlivosti. Pokračovalo sa až do roku 1943 v každoročnom prijímaní daňových úľav na opravy domov pre ich majiteľov, ktoré sa poskytovali už počas medzivojno-

²⁹⁹ Kultúrny výbor snemu sa len stručne vyjadril k návrhu zákona, keď vo svojej správe uviedol: „Kultúrny výbor zistil, že veľký počet neumiestnených učiteľských síl možno zapojiť do práce len tak, keď sa najde možnosť uvoľniť učiteľské miesta, zaplnené osobami, ktorých existencia nebude ohrozená odchodom z aktívnej učiteľskej služby. Sem patrí značná časť vydatých učiteľiek“. Snem Slovenskej krajiny 1939; 1. volebné obdobie. 1. zasadanie, 42. správa Kultúrneho výboru Snemu Slovenskej republiky.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=43>> [13.5.2014]

³⁰⁰ Z. č. 320/1919 Sb. z. a n.

³⁰¹ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Náčrt vývoja sobášnosti..., c. d., s. 17 a n.; pozri tiež MÚČSKA, Vincent. Vývoj manželského práva na území Slovenska : Od najstarších čias do konca 20. storočia. In: *Príručka ku genealogickému výskumu na Slovensku a v slovacikálnom zahraničí*. Martin : SGHS, 2004, s. 36–38.

³⁰² Z. č. 31/1940 Sl. z. a z. č. 41/1943 Sl. z.

³⁰³ Rozvody a rozluky boli počas medzivojnového Slovenska oproti západnej časti Československej republiky mimoriadne nízka. V rokoch 1922–1936 bolo na Slovensku rozvedených 20 manželstiev a rozlúčených 930. *Statistická ročenka republiky Československé 1938*. Praha : SÚS, 1938, s. 31.

³⁰⁴ Snem Slovenskej krajiny 1943; 1. volebné obdobie. 9. zasadanie, tlač. 727.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=195806>> [18.6.2015]

vého obdobia.³⁰⁵ V roku 1942 bolo prijaté nariadenie, ktoré sťažovalo búranie domov.³⁰⁶ To bolo postavené pod dozor príslušného okresného úradu, ktorý vydával povolenie až po riadnom preskúmaní situácie. Podporu stavebného ruchu zabezpečoval súbor viacerých zákonov a nariadení, z nich k dôležitejším patrili najmä zákon o vyvlastnení nehnuteľností na diela verejného záujmu a na ciele stavebného ruchu, ktorým sa zriaďovalo Všeobecné stavebné družstvo v Bratislave³⁰⁷ a zákon o podpore stavebného podnikania.³⁰⁸ Podpora podľa tohto zákona tvorila do 40 % stavebného nákladu, podľa novely z roku 1943 do 65 %, za ktorú štát ručil vo forme hypotekárnej pôžičky. Ako uviedol propagačný materiál Slovenskej pracujúcej poľnohospodárskej jednoty, za tejto podpory vraj bola do konca roku 1943 Všeobecným stavebným družstvom podporená výstavba 1856 obytných domov.³⁰⁹ K významnejším právnym normám, ktoré v 40. rokoch upravovali bytovú starostlivosť, je potrebné zaradiť aj zákon č. 178 z 26. júna 1940.³¹⁰ Ten upravoval nielen spôsob užívania bytov, ale priamo nútil vlastníka k prenájmu neobývaných bytov, prípadne nevyužitých bytových priestorov.³¹¹ Upravoval rovnako aj zabezpečenie bytov pre štátnych zamestnancov. V dôvodovej správe k vládnej osnove zákona sa dôvodilo všeobecným nedostatkom bytov na trhu a existenciou voľných bytov, ktoré ostali po odchode príslušníkov Protektorátu Čechy a Morava a Židov. Perzekúcia židovského obyvateľstva sa dotýkala aj bytovej otázky. V roku 1940 bol prijatý zákon o dočasných správcoch pre domy Židov a o výpovediach židovským nájomníkom,³¹² ktorý umožňoval Ústrednému hospodárskemu úradu z hospodárskych alebo sociálnych dôvodov uvaliť dočasnú správu na domový majetok Židov. Išlo prakticky o ďalšiu etapu arizácie, núteného konfiškovania, prechodu majetku z vlastníctva židovského obyvateľstva, ktoré sa v roku 1939 dotklo aj ich živností a podnikov.³¹³

Pronatalitná populačná politika opierajúca sa silno o kresťanské zásady sa azda najväčšmi prejavila v prijatí osobitného zákona o ochrane plodu a materstva v roku 1941.³¹⁴ Umelé prerušenia tehotenstiev patrili ešte z čias monarchie ku spoločnosťou

³⁰⁵ Nadväzovalo sa na z. č. 255/1937 Sb. z. a n. vl. nar. č. 57/1939 Sl. z.; upravovali sa a špecifikovali pravidlá v ďalších normách: nar. s mocou zákona č. 132/1940 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 276/1941 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 26/1942 Sl. z. a napokon z. č. 6/1943 Sl. z.

³⁰⁶ Nar. s mocou zákona č. 111/1942 Sl. z. o zákaze búrania obytných domov.

³⁰⁷ Z. č. 177/1940 Sl. z.

³⁰⁸ Z. č. 75/1941 Sl. z. doplnený z. č. 40/1943 Sl. z.

³⁰⁹ Budujeme sociálny štát..., c. d., s. 23.

³¹⁰ Z. č. 178/1940 Sl. z. nahradil z. č. 118/1928 Sb. z. a n.

³¹¹ Z. č. 178/1940 Sl. z., §§3 a 4.

³¹² Nar. č. 257/1940 Sl. z.

³¹³ VI. nar. č. 137/1939 Sl. z. o dôverníkoch a dočasných správcoch priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách; z. č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a o Židoch zamestnaných v podnikoch. Sériu týchto noriem dopĺňalo aj nar. s mocou zákona č. 203/1940 Sl. z. o súpise židovského majetku; ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., ktorým sa vláda splnomocnila, aby konala vo veciach arizácie a napokon nar. č. 303/1940 Sl. z. o židovských podnikoch.

³¹⁴ Z. č. 66/1941 Sl. z. o ochrane plodu.

kritizovaným, „skrytým“ a trestným činnosťami.³¹⁵ V medzivojnovom období na Slovensku platil uhorský zákonný článok o zločinoch a prečinoch z roku 1878, označovaný aj ako slovenský trestný poriadok. Za úmyselné vyhánanie plodu bola stanovená trestná sadzba väznenia na dva alebo tri roky, odstupňovaná podľa toho, či išlo o tehotenstvo slobodnej alebo vydatej ženy. Potrestaná nebola len samotná žena, ale trestná sadzba 5 rokov bola určená aj pre realizátora. Pri úmrtí ženy po zákroku bola stanovená trestná sadzba na 15 rokov väzenia.³¹⁶ Pre územie a obyvateľstvo Slovenska sa problémom abortov z populačného hľadiska zaoberal Alojz J. Chura, ktorý ako neskorší predseda Krajinského ústredia starostlivosti o mládež v druhej polovici 30. rokov publikoval aj najpodrobnejšiu populačnú analýzu vývoja obyvateľstva medzivojnového Slovenska.³¹⁷ Okrem iných faktorov, ktoré vplývali na manželskú plodnosť Slovenska a viedli k už spomínanému zníženiu pôrodnosti, priradil A. J. Chura ako významný faktor aj interrupciu a antikoncepciu. Aborty, pokiaľ sa diali bezdôvodne, boli vykonávané mimo nemocničné prostredie, čo spôsobovalo neraz aj ďalšie zdravotné komplikácie žene, ktorá podstúpila zákrok zväčša v nehygienickom prostredí. Do nemocničného ošetrovania sa tak dostávala len časť žien, ktorým vznikli po zákroku vážnejšie zdravotné komplikácie. Aj z tohto dôvodu neexistovala presnejšia štatistika potratovosti. A. J. Chura však na základe vlastných skúseností predpokladal pre roky 1932–1934 počet interrupcií a spontánnych potratov v počte od 25 do 32 tisíc prípadov ročne.³¹⁸ To by v priemere znamenalo asi 30 potratov na 100 pôrodov. Išlo teda o pomerne vysoký pomer predpokladanej celkovej potratovosti. Vyšší podiel potratov sa pritom zrejme týkal, podľa vybraných štatistík, vydatých žien.³¹⁹

Po vzniku Slovenskej republiky (1939–1945) sa už v ústave venovala osobitná pozornosť ochrane materstva, keď v §86 ústavy bola priamo deklarovaná zvýšená ochrana právneho poriadku manželstva, rodiny a materstva.³²⁰ Zákon o ochrane plodu, ktorý sa opieral o toto ustanovenie ústavy sprísňoval existujúce tresty za umelo vyvolané potraty, keď sa sadzba u slobodnej ženy zvýšila z dvoch na tri roky

³¹⁵Zák. čl. V:1878 o zločinoch a prečinoch, §285. Podrobne sa otázkam regulácie plodnosti v 1. pol. 20. storočia venovala E. Škorvanková v práci: ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v Československu v prvej polovici 20. storočia. In: P. Tišliar – T. Šprochová – L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska* 7. Bratislava : MKD, 2015, s. 83–105.

³¹⁶Zák. čl. V:1878, §§285, 286.

³¹⁷CHURA, J. Alojz: Slovensko bez dorastu? I. diel..., c. d.; CHURA, Alojz J. – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu? II. diel..., c. d.; jej podrobnejší rozbor smerovaný k populačnej politike pozri bližšie v práci, HRNČIAROVÁ, Daniela. „Slovensko bez dorastu?“ od. A. Churu a populačná politika na Slovensku na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia. In: P. Tišliar (ed.). *Populačná politika Slovenska* 6. Bratislava : MKD, 2015, s. 7–32.

³¹⁸CHURA, Alojz J. Slovensko bez dorastu? I. diel..., c. d., s. 167–168.

³¹⁹A. Chura sa tu opieral o výsledky pochádzajúcej z bratislavskej ženskej kliniky, keď sa podiel vydatých žien pri odohnaní plodu pohyboval na úrovni 80,2 %. Pozri bližšie CHURA, Alojz J. Slovensko bez dorastu? I. diel..., c. d., s. 169.

³²⁰Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., §86.

a u vydatej z troch na päť rokov väzenia. Pri vykonávateľovi abortu z piatich na desať rokov väzby, no hlavne úplne zakazoval prerušenie tehotenstva.³²¹ Zámerom pôvodnej osnovy zákona, ktorá sa dostala do snemu však nebola len vyššia trestná sadzba, ale rovnako sa pôvodný vládny návrh snažil vymedziť prípady, v ktorých bolo možné potrat vykonať. Podľa platných zákonných predpisov v prípade ohrozenia života tehotnej ženy lekár mohol zákrok vykonať bez toho, aby bol trestne stíhaný. Vo vládnom návrhu zákona sa navrhovalo, aby bol zákrok vykonaný výlučne iba v nariadeniach patriacich pod ministerstvo vnútra, navyše len prednostom príslušného oddelenia alebo jeho riadnym zástupcom potom, čo by ohrozenie života matky potvrdili dvaja úradní lekári. Interupcia sa mala vykonať len vtedy, keď už neexistoval iný spôsob ako zachrániť život ženy. Rovnako sa navrhovalo, aby sa za trestné považovalo prijatie akejkoľvek odmeny za zákrok. Naopak, pri prerušení tehotenstva zo zdravotných dôvodov bola zdôrazňovaná bezplatnosť zákroku. V prípade nedodržania spomenutých pravidiel sa mal akýkoľvek iný postup lekára považovať za zločin a trestom mal byť doživotný zákaz výkonu lekárskeho povolania.³²² Správa ústavno-právneho výboru vládny návrh zákona o ochrane plodu označila za potrebnú úpravu právneho systému na Slovensku, smerujúcu nielen k ozdraveniu slovenskej rodiny, ale aj s úmyslom dosiahnuť „*zvýšenie populácie slovenského ľudu*“.³²³ V sneme sa však schvaľovala už upravená a doplnená verzia pôvodnej osnovy zákona, ktorá prešla cez rokovania parlamentných výborov, najmä sociálneho a zdravotného. Tu sa už vládna osnova chápala len v zmysle zvýšenia sadzieb za prerušenie tehotenstva, no predovšetkým, prijala sa zásada úplného zákazu interrupcií, bez umožnenia akýchkoľvek lekárskeho zákrokov. Táto verzia bola napokon aj prijatá.

Ústavno-právny výbor sa postavil k problematike ochrany materstva a plodu prioritne z pozície kresťanskej morálky. Umelé ukončenia tehotenstva označil ako vraždu podľa Božieho zákona a kresťanskej viery, ale aj ako zločin proti národnému životu a ohrozenie budúcnosti národa. „*A nakoľko vyhnanie plodu sa v posledných časoch značne rozšírilo vplyvom nesprávnych mravných náhľadov a mylných sociálnych názorov, treba tento delikt radikálne potlačovať. Treba ho potlačovať v záujme vlastnej sebazáchovy a v záujme lepšej a šťastlivejšej budúcnosti národa... Dnes je najmä prekonaný názor takzvanej indikácie sociálnej. Bieda a ťažké hospodárske pomery sa nemôžu liečiť vraždou človeka a žiadna pospolitost' nemôže mať záujem na utrácaní plodov.*“³²⁴

³²¹ Z. č. 66/1941 Sl. z., §2

³²² Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 4. zasadanie, parlamentná tlač č. 310. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=350>> [6.8.2017]

³²³ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, 29. marca 1941. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762>> [6.8.2017]

³²⁴ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, 29. marca 1941.

Na spoločné rokovanie ústavno-právneho, sociálneho a zdravotného výboru 25. marca 1941 si poslanci pozvali aj zástupcov vtedajšej lekárskej vedy zo Slovenskej univerzity v Bratislave, pôrodníka prof. Michala Šeligu a neskoršieho rektora univerzity internistu prof. Emanuela Fila, ktorí sa vyslovili proti nutnosti interrupcie z lekárskeho dôvodu.³²⁵

Nový zákon sa postavil negatívne aj voči antikoncepcii.³²⁶ Už v roku 1940 možno badať tendenciu k zamedzeniu reklamy antikoncepcie. V apríli 1940 takto vydala obežník Ústredňa štátnej bezpečnosti v Bratislave pre jednotlivé okresané úrady a notárov, aby zakročili voči lekárnikom, ktorí propagovali tieto prostriedky vo svojich výkladoch.³²⁷ Nový zákon bol nepomerne prísnejší k reklame a šíreniu antikoncepcie. Potrestaný vysokou pokutou alebo mesačným väzením mal byť ten, kto vyrábal, rozširoval, dovážal a predával, ale aj prechovával s cieľom ďalšieho šírenia prostriedky, ktoré slúžili výlučne proti počatiu. Na druhej strane, ako sa uviedlo v správe ústavno-právneho výboru, „...*netrescú sa ochranné prostriedky, ktoré majú súčasne chrániť pred pohlavnými chorobami, lebo by to viedlo k ich rozšíreniu. Treba zdôrazňovať, že týmto sa nevyslovuje súhlas s používaním ochranných prostriedkov, rešpektuje sa plne kresťanské stanovisko, ale len s trestnoprávnym hľadiskom upravuje sa materiál, takže uvažujú sa tresty len na určité skutkové podstaty pri výrobe a rozširovaní ochranných prostriedkov.*“³²⁸

Poslanec a spravodajca Vojtech Tvrdý správu ústavno-právneho výboru zakončil slovami: „*Končím s tým, že mnohé povolania ukladajú občanom povinnosť hrdinstva a prípadne aj obeť života. Stav manželský ... vyžaduje tiež hrdinskosť a ak je treba i obeť života. Preto každý Slovák kresťan a každá matička - rodička môže len súhlasiť s novým slovenským zákonom o ochrane plodu života, ktorý je dobrým prostried-*

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762>> [6.8.2017] „*V zašlom liberalistickom svete ujímaly sa také náhľady v otázke umelého prerušenia tehotnosti, ktoré sa protivily večným zákonom prirodzeného práva, protivily sa zdravému rozumu, lepšiemu citu a ohrozovaly životné základy národov a štátov. Hlásalo sa, aby bolo vyhnatie plodu vôbec beztrestné, lebo vraj žena má právo voľne disponovať so svojím telom. Žiadalo sa, aby bolo dovolené vyhnúť plod, ak je daná indikácia lekárska, to jest pôrod by ohrozoval ženu na živote alebo zdraví. Žiadalo sa, aby bolo dovolené vyhnúť plod, ak je daná indikácia eugenická, to jest dieťa by bolo pravdepodobne duševne alebo telesne zaťažené, indikácia kriminálna: keď oplodenie nastalo následkom trestného činu, napríklad násilného smilstva. A konečne stále a stále mätala takzvaná indikácia sociálna, to jest, že sa má dovoliť vyhnúť plodu, ak sociálne pomery, v ktorých žena žije, sú také, že nemožno očakávať zdatné potomstvo a nemožno od nej žiadať, aby plod donosila.*“

³²⁵ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, 29. marca 1941.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762>> [22.12.2015]

³²⁶ Z. č. 66/1941 Sl. z., §4.

³²⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938–1945 (ďalej f. OÚ Dobšiná), škat. č. 12, sign. č. 604/1940 prez.

³²⁸ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, 29. marca 1941.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762>> [22.12.2015]

*kom na ozdravenie slovenskej rodiny a národa v kresťanskom duchu našej Ústavy a v duchu slovenského národného socializmu“.*³²⁹

Spomínaný E. Filo sa ochrane materstva venoval aj z pohľadu svojej profesie lekára. Svoj názor prezentoval nielen pri spomínanej porade snemových výborov v roku 1941, ale na tomto presvedčení úplného odmietania interrupcií nezmenil nič ani v ďalších rokoch. Keď sa v roku 1942 ujímal funkcie rektora Slovenskej univerzity v Bratislave, venoval svoju inauguračnú prednášku práve problematike ochrany materstva.³³⁰ V prednáške sa popri odbornej lekárskej časti, venovanej predovšetkým chorobám v tehotenstve, ktoré najviac ohrozujú zdravie a život matky, ale aj plodu, stotožňoval s názormi o aktívnej populačnej politike vedenej v propopulačnom zmysle. Umelé prerušenie, usmrtenie plodu, považoval za vraždu dieťaťa.³³¹ Interrupciu nepovažoval za spôsob liečby choroby, práve naopak. Tvrdil, že zásadou starostlivosti o materstvo nesmie byť umelé prerušenie „*pod titulom zachovania života chorej matky, ale boj proti chorobám ako patologickým stavom so snahou zachovať pri tom materstvo, ktoré je a ostáva zjavom fyziologickým, lebo prerušenie nie je ešte liečba choroby.*“³³²

Právny rámec zdravotníctva a zdravotnej starostlivosti počas Slovenskej republiky (1939–1945) ostal v platnosti prakticky bez výraznejších zmien z predchádzajúceho obdobia. Pre zdravotníctvo na území Slovenska mal značný význam ešte starší uhorský zákonný článok č. XIV:1876, ktorý s určitými zmenami a doplnkami³³³ platil na Slovensku až do začiatku 50. rokov 20. storočia.³³⁴ Ten určoval základné usporiadanie verejného zdravotníctva, dozor nad ním, definoval základné verejnoprávne vzťahy a naviazanosť na úrady verejnej správy. Organizačne prvostupňovou vrchnosťou vo verejno-zdravotných záležitostiach bol príslušný okresný náčelník (pôvodne ešte hlavný slúžny) pôsobiaci na čele okresného úradu. Jeho priamym podriadeným úradníkom, ktorý mal na starosti zdravotnú situáciu v okrese, bol okresný lekár. Ten dozeral aj nad obecnými a obvodnými lekármi. Po prijatí krajinského zriadenia na Slovensku v roku 1928 sa druhostupňovou inštanciou stal Krajinský úrad v Bratislave a po roku 1940 boli tieto kompetencie presunuté na novovytvorené župné úrady. Každé sídlo s viac ako 6000 obyvateľmi malo

³²⁹ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, 29. marca 1941. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762>> [22.12.2015]

³³⁰ SNA, osobný fond Emanuel Filo, (1925) 1935–1967 (1972) (ďalej OF E. Filo), neusporiadaný fond, bez sign.; tiež bola jeho prednáška publikovaná ako zvláštna príloha časopisu *Bratislavské lekárske listy*, r. XXIII., 1943, zošit 1.

³³¹ SNA, OF E. Filo, bez sign.; FILO, Emanuel. Ochrana materstva..., c. d., s. 5.

³³² Tamže, s. 19.

³³³ Doplnkami boli zák. čl. V:1886; zák. čl. XXI:1898; zák. čl. XXII:1887 a zák. čl. XXXVIII:1908, ktoré spoločne s niektorými nariadeniami Ministerstva vnútra menili a dopĺňali ustanovenia o očkovaní, šírení trachómu, o zmenách a úpravách zdravotnej služby v obciach, či riešili nemocničný štatút.

³³⁴ MICHAL, Gašpar. *Zdravotníctvo v sociálnej politike štátu*. Bratislava : Osveta, 1971, s. 61.

povinnosť zabezpečiť si vlastného lekára. Túto povinnosť mala aj skupina obcí s počtom 6000–10000 obyvateľov, ktorá takto vytvorila jeden zdravotný obvod. Na Slovensku bolo organizovaných 382 zdravotných obvodov.³³⁵ Silná prepojenosť správy a zdravotnej starostlivosti sa prejavila aj v tom, že zdravotné záležitosti patrili v Uhorsku ešte do rezortu ministerstva vnútra.³³⁶ Osobitné ministerstvo zdravotníctva sa vytvorilo až po vzniku Československej republiky v roku 1918. Avšak po vytvorení slovenskej krajinskej vlády v roku 1938 ani neskôr po vyhlásení Slovenského štátu k vytvoreniu rezortného ministerstva zdravotníctva nedošlo.³³⁷ Zdravotnú agendu malo na starosti Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny, resp. Slovenskej republiky (1939–1945), ktoré ju viedlo ako svoj V. odbor. Patrila doň celá organizácia verejného zdravotníctva, verejno-zdravotná a zdravotno-policiajná dozorná služba,³³⁸ ale tiež sociálno-zdravotná starostlivosť o matky a deti, dozor nad hospodárením liečebných ústavov, zásobovanie liekmi a pod. J. Tiso ako predseda krajinskej vlády, ale aj niekdajší medzivojnový minister zdravotníctva,³³⁹ vo vládnom vyhlásení ako prioritu zdravotníckeho odboru ministerstva vnútra popri otázkach zlepšenia financovania rezortu, spomenul najmä znižovanie dojčenskej a detskej úmrtnosti zvýšenou starostlivosťou o matky a deti a ochranou pred epidemickými chorobami.³⁴⁰

Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny plnilo aj funkciu bývalého Ministerstva sociálnej starostlivosti Československej republiky.³⁴¹ Treba povedať, že táto skutočnosť sa odrazila aj v súčinnosti a spoločnom vykonávaní týchto rozsiahlych agend, v mnohých prípadoch priamo označovaných ako jednotná zdravotno-sociálna agenda.³⁴²

V oblasti organizácie zdravotníctva mala vplyv na populáciu predovšetkým dostupnosť zdravotnej starostlivosti. Po vzniku Československa bola na Slovensku dostupnosť lekára značne sťažená. Zo spomenutých 382 zdravotných obvodov, kde

³³⁵ BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*. Bratislava : Osveta, 1989, s. 243.

³³⁶ Zák. čl. XIV:1876.

³³⁷ CHREŇOVÁ, Júlia. *Štruktúra ústredných orgánov na Slovensku v rokoch 1939–1945*. Bratislava : Archívna správa Ministerstva vnútra SSR, 1977, s. 81 a n.

³³⁸ Štát prevzal po vzniku Československa do svojej starostlivosti zdravotno-policiajnú dozornú agendu, ktorú predtým vykonávali obce. Dozor prevažne nad hygienou sa takto preniesol na štátnych lekárov, ktorí pôsobili vo svojich okrskoch a boli povinní liečiť chudobných, vykonávať očkovania proti kiahňam, dohliadať nad školskou mládežou a pod. Z. č. 332/1920 Sb. z. a n., §§2, 4 a 5.

³³⁹ Jozef Tiso sa stal ministrom zdravotníctva a telovýchovy ČSR v roku 1927.

³⁴⁰ Snem Slovenskej krajiny 1939; 1. volebné obdobie. 1. zasadanie. Tesnopisecká zpráva o 2. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v dňoch 21., 22. a 23. februára 1939.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178717>> [15.6.2016]

³⁴¹ Oba rezorty, zdravotníctvo a sociálnu starostlivosť boli prenesené na ministerstvo vnútra k 11. decembru 1938. Nariadenie vlády Slovenskej krajiny z 5. decembra 1938, publikované pod č. 316/1938 Sb. z. a n.

³⁴² Spoločne boli vedené na župnej úrovni. Pozri bližšie TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie..., c. d., s. 117–118.

mali pôsobiť štátni lekári, bolo v roku 1922 obsadených lekárom len 265.³⁴³ Tento stav sa v medzivojnovom období zlepšoval veľmi pomaly. Ľudia mali možnosť vyhľadať aj lekára so súkromnou praxou. V roku 1926 bolo na území Slovenska evidovaných len 1015 lekárov so súkromnou praxou, z ktorých 238 ordinovalo v liečebných ústavoch.³⁴⁴ To znamená, že na jedného lekára so súkromnou praxou pripadalo v tomto roku asi 4100 obyvateľov. Do roku 1935 sa tento stav zlepšil. Súkromnú prax na Slovensku už vykonávalo 1521 lekárov. Na súkromného lekára tak pripadalo vyše 2300 osôb.³⁴⁵ Súkromného lekára si však všetci dovoliť nemohli. Navyše existovalo aj nerovnomerné územné rozloženie pôsobnosti lekárov v jednotlivých regiónoch. Príkladom môže byť okres Spišská Stará Ves, kde pôsobil v medzivojnovom období iba jeden lekár na približne 9,5 tis. osôb.³⁴⁶

V každom okrese bola navyše zriadená zdravotná rada, orgán, ktorý tvoril okresný lekár, najviac 4 ďalší obvodní lekári, ale tiež zverolekár, zástupcovia nemocenských pokladníc a ďalší volení zástupcovia.³⁴⁷ Podstatou práce tejto rady bola poradná funkcia vo veciach verejného zdravotníctva pre výkon zdravotnej agendy okresným úradom.

Z pohľadu zdravotnej politiky si zasluhuje pozornosť reorganizácia sociálno-zdravotného poisťovníctva v Slovenskej republike (1939–1945), ktoré obyvateľom - poistencom, zabezpečovalo zdravotnú starostlivosť a hmotné zabezpečenie, pokiaľ z dôvodu choroby prechodne alebo natrvalo ostali práceneschopní. Rovnako sa poisťovníctvo dotýkalo ľudí, ktorí dosiahnutím istého veku získali nárok na riadny, alebo v prípade choroby invalidný dôchodok. Po vzniku Československej republiky existovala na Slovensku nesúrodá sústava viacerých odborových poisťovní. Patrili sem napríklad okresné nemocenské pokladnice, banské bratské pokladnice, poisťovne štátnych železníc, spolkové pokladnice a pod. Dôchodkové zabezpečenie bolo po vzniku Československa upravené už v roku 1919, keď bolo stanovené, že penzijnému poisteniu mali podliehať štátni a súkromní zamestnanci.³⁴⁸ Úrazové postenie bolo spočiatku organizované osobitnými vládnymi nariadeniami.³⁴⁹ Zjednotenie priniesli až zákony č. 221/1924 a 184/1928.³⁵⁰ Zjednotené boli okresné nemocenské poisťovne, ale rovnako aj sociálne, nemocenské, invalidné a starobné poistenie a poistenec, ktorí zaplatil polovicu výšky poistného (druhú polovicu platil zamest-

³⁴³ FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období*. Bratislava : Veda, 1999, s. 38.

³⁴⁴ FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku...*, c. d., s. 164.

³⁴⁵ Prepočítané podľa údajov CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu? II. diel..., c. d., s. 381 a n.; *Demografická príručka*. Vladimír SRB (ed.). Praha : Svoboda, 1967, s. 42.

³⁴⁶ CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu? II. diel..., c. d., s. 759 a 795.

³⁴⁷ Z. č. 326/1922 Sb. z. a n.

³⁴⁸ Z. č. 26/1919 Sb. z. a n.

³⁴⁹ Vl. nar. č. 16/1919 Sb. z. a n.; vl. nar. č. 509/1919 Sb. z. a n. a vl. nar. č. 199/1922 Sb. z. a n.

³⁵⁰ Tieto zákony dopĺňali ešte vládne nariadenia č. 112/1934 Sb. z. a n.; vl. nar. č. 97/1935 Sb. z. a n. a vl. nar. č. 216/1936 Sb. z. a n.

návateľ), mal na seba a rodinných príslušníkov nárok na nemocenské, invalidné a starobné poistné dávky.

Už v prvom roku existencie Slovenskej republiky (1939–1945) došlo k zriadeniu Penzijného ústavu súkromných úradníkov v Bratislave.³⁵¹ Išlo o dôsledok zániku Československej republiky, keďže Všeobecný penzijný ústav v Prahe stratil pôsobnosť na územie Slovenska a všetok jeho majetok prešiel na novozriadený Penzijný ústav. Následné nariadenie vlády zase pretvorilo Krajinskú úradovňu nemocenskej poisťovne na Nemocenskú poisťovňu súkromných úradníkov v Bratislave.³⁵²

Do roku 1940 na Slovensku fungovalo 31 poisťovní: 17 robotníckych, 2 ústavy súkromných zamestnancov vo vyšších službách a 8 ústavov pre zamestnancov verejných. Nariadením s mocou zákona o úprave sociálneho poistenia robotníkov došlo k vytvoreniu jednotnej Robotníckej sociálnej poisťovne.³⁵³ Toto nariadenie zrušilo okresné sociálne poisťovne,³⁵⁴ Revírnú bratskú pokladnicu³⁵⁵ a Slovenskú pokladnicu pre hospodárskych robotníkov,³⁵⁶ ktorých právomoc a majetok prešli na novovytvorenú Robotnícku poisťovňu. Upravilo sa aj nemocenské poistenie verejných zamestnancov, keď sa nositeľom nemocenského poistenia stala Nemocenská poisťovňa verejných zamestnancov v Bratislave namiesto Liečebného fondu štátnych a verejných zamestnancov v Bratislave, ktorý vznikol len v roku 1939.³⁵⁷ Napokon treťou poisťovňou, ktorá centralizovala poisťovníctvo bol Penzijný ústav súkromných úradníkov, zriadený na jar 1941.³⁵⁸ Takto sa prakticky od roku 1941 centralizoval systém sociálneho poistenia na Slovensku, na ktorý bol naviazaný aj systém rodinných prídavkov, ale hlavne nemocenská dávka, ktorú poisťovňa bola povinná poskytnúť poistencovi ako pomoc pri chorobe, pri materstve a napokon aj ako pohrebný príspevok.³⁵⁹ Z nich za zmienku stojí najmä pomoc pri materstve, keď poistenke pri pôrode bola hradená pôrodná asistentka, prípadne lekár. Výška peňažnej dávky bola odstupňovaná podľa tried slúžneho, teda podľa výšky ročných príjmov. Šesť týždňov pred pôrodom a šesť po pôrode mala poistenka nárok na peňažitú dávku. Ak svoje dieťa sama dojčila, mala nárok aj na príspevok za dojčenie. Tento príspevok sa rovnal polovici nemocenského a vyplácal sa do dvanástich týždňov po pôrode. V prípade úmrtia pri pôrode alebo pred skončením nároku na dávky

³⁵¹ VI. nar. č. 17/1939 Sl. z.

³⁵² VI. nar. č. 18/1939 Sl. z.

³⁵³ Nar. s mocou zák. č. 300/1940 Sl. z. Pôvodne bola v roku 1939 vytvorená Ústredná sociálna poisťovňa v Bratislave, a to vl. nar. 1939/55. č. Sl. z., ktorá sa premenovala na *Robotnícku sociálnu poisťovňu*.

³⁵⁴ Vytvorené na základe z. č. 221/1924 Sb. z. a n.

³⁵⁵ Vznikla na základe z. č. 242/1922 Sb. z. a n.

³⁵⁶ Vznikla na základe nariadenia MPS č. 137/1919 ÚN.

³⁵⁷ Nar. s mocou zák. č. 350/1940 Sl. z. a z. č. 270/1941 Sl. z. *Liečebný fond* vznikol na základe nariadenia vlády Slovenskej krajiny č. 30/1939 Úr. N. v znení vl. nar. č. 127/1939 Sl. z.

³⁵⁸ Nar. s mocou zák. č. 55/1941 Sl. z.

³⁵⁹ Tamže, §§22–24.

v materstve, boli zvýšené peňažné dávky vyplatené osobe, ktorá sa starala o výživu dieťaťa. Nárok na pomoc pôrodnej asistentky, prípadne lekára, sa vzťahoval tiež na prípady samovoľného potratu.

Ochrana proti epidemickým chorobám bola realizovaná najmä pokračovaním medzivojnových právnych a praktických usmernení, sčasti formou prijatia nových právnych noriem, ale aj ďalšími praktickými opatreniami. Právny základ ochrany proti nákazlivým chorobám bol jasne daný už počas medzivojnového obdobia a základné normy sme už spomenuli. Keďže úmrtnosť obyvateľstva s príčinou smrti na niektorú z nákazlivých chorôb bola pomerne vysoká a silno sa dotýkala najmä dojčenskej a detskej úmrtnosti, išlo o pomerne aktuálnu problematiku, prakticky v celej 1. polovici 20. storočia.

V medzivojnovom období sa viac-menej darilo zlepšovať, či možno lepšie povedané zmierňovať počty úmrtí z väčšiny najčastejšie sa vyskytujúcich infekčných ochorení. Situácia stagnovala pri záškrtke a brušnom týfuse, ktorých sa týkalo povinné ohlasovanie. Záškrt bolo odporúčané očkovať výnosom ministerstva zdravotníctva z roku 1929.³⁶⁰ Povinné preventívne očkovanie proti záškrtu bolo uzákonené na Slovensku v roku 1942, kedy bolo ustanovené, že všetky deti mali byť očkované na dvakrát. Prvýkrát do jedného roku, druhý, keď nastúpili do ľudovej školy. Povinnému očkovaniu nepodliehali len tie deti, ktoré už záškrt prekonali a získali takto imunitu. Poplatky za očkovaciu látku hradil v prípade detí z chudobného prostredia štát, pri poistených rodičoch verejnoprávna poisťovňa.³⁶¹ K nebezpečnejšej príčine úmrtí detí patril aj šarlach, ktorý bol v roku 1927 odporúčaný podľa nariadenia EMVZ liečiť hospitalizáciou a bolo navrhnuté predchádzať chorobe tiež očkovaním. Aj tejto choroby sa týkala ohlasovacia povinnosť.³⁶² Rovnako medzi nebezpečné choroby patrila detská obrna a pravé kiahne. Platila tu, rovnako ako pri väčšine infekčných chorôb, ohlasovacia povinnosť a pri obrne aj izolácia nakazených detí formou hospitalizácie.³⁶³ Chrápka patrila rovnako k častejšie sa vyskytujúcim ochoreniam, ktorým podliehali nielen deti, ale i dospelí. Aj tu platila ohlasovacia povinnosť a v čase epidémií platil i zákaz verejných zhromaždení.³⁶⁴

Bezpochyby k najproblematickejším infekčným chorobám v tomto období patrila tuberkulóza, ktorej výskyt a liečbu sťažovala najmä skutočnosť, že sa táto choroba šírila prevažne medzi sociálne najslabšími skupinami obyvateľstva. Kompetentné úrady sa v medzivojnovom období zamerali hlavne na propagačnú činnosť a prehlásením tuberkulózy za sociálne ochorenie presunuli hlavnú ťarchu na dobro-

³⁶⁰ BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. Dejiny zdravotníctva..., c. d., s. 227.

³⁶¹ Z. č. 71/1942 Sl. z.

³⁶² BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. Dejiny zdravotníctva..., c. d., s. 227.

³⁶³ Vl. nar. č. 161/1927 Sb. z. a n.

³⁶⁴ Vl. nar. č. 239/1920 Sb. z. a n.

voľné organizácie ako boli Masarykova liga proti tuberkulóze alebo ČSČK.³⁶⁵ Tieto organizácie sa napokon zaslúžili o vznik špeciálnych poradní, z ktorých pochádzali základné a najdôležitejšie protituberkulózne opatrenia vtedajšej doby. Išlo o diagnostiku, očkovanie a umiestnenie pacientov do liečební a ich detí do preventívnych zariadení. V roku 1938 existovalo 81 takýchto poradní.³⁶⁶ V roku 1939 bol prijatý zákon o zriadení štátneho zdravotne-sociálneho ústavu, ktorý začal pôsobiť pri ministerstve vnútra.³⁶⁷ Jeho úlohou bolo vykonávať odborné výskumy pre štátnu zdravotnú správu, ale tiež vychovávať a prakticky cvičiť zdravotnícky personál, podporovať výchovu v preventívnom a sociálnom lekárstve a konať verejno-zdravotnú propagandu. Jedno z jeho oddelení sa venovalo aj problémom tuberkulózy na Slovensku.³⁶⁸

Medzi častejšie infekčné choroby, ktoré sa na Slovensku v tomto období šírili patril aj trachóm. Ten bol pomerne neprijemnou infekčnou chorobou očí, ktorá často končila pri neliečení slepotou. Na Slovensku v medzivojnovom období pracovalo viacero protitrachómových staníc, ktoré úspešne zabráňovali šíreniu tejto nákazlivej choroby. Ešte začiatkom 30. rokov sa na trachóm liečilo asi 10 tisíc ľudí.³⁶⁹ Medzi praktické opatrenia štátu v 40. rokoch pri liečbe tejto choroby možno zaradiť napríklad tzv. „protirachitickú akciu“, keď deťom v roku 1941 v rámci preventívnych opatrení chýbal vitamín D a bolo potrebné zabezpečiť Vigantol-forte. Pre deti zo slabších vrstiev bol vitamín poskytovaný cez okresné starostlivosti o deti a mládež bezplatne. Akcia pokračovala aj v nasledujúcich rokoch.³⁷⁰

V súvislosti so zdravotníctvom a chorobnosťou obyvateľstva treba spomenúť aj prijatie zákona o odškodnení osôb v prípade chorôb z povolania.³⁷¹ Príloha k tomuto zákonu taxatívne vymenovala 25 chorôb z povolania, ktoré boli odškodňované formou osobitnej renty.

Starostlivosť o mládež prakticky pokračovala vo svojej predchádzajúcej činnosti.³⁷² Zotrvávala na organizovaní sústavy okresných starostlivostí, ktorá sa postupne

³⁶⁵ Na *Masarykovu ligu proti tuberkulóze* každoročne prispievali menšími čiastkami aj jednotlivé okresné samosprávy. Napríklad ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Revúca, inv. č. 2, uznesenie č. 73/1933 zo dňa 20. júla 1933 a 151/1933 zo dňa 15. decembra 1933; tamže, inv. č. 3, uznesenie č. 76/1936 zo dňa 9. júna 1936; tiež inv. č. 4, 160/1938 k č. 6910/1938 zo dňa 13. augusta 1938.

³⁶⁶ FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku...*, c. d., s. 76.

³⁶⁷ Z. č. 101/1939 Sl. z.; úpravu výkonov a poplatky pre tento ústav osobitne riešilo vl. nar. č. 218/1942 Sl. z.

³⁶⁸ BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva...*, c. d., s. 236.

³⁶⁹ Tamže, s. 232.

³⁷⁰ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 2, bez sign.; tiež škat. č. 3, bez sign.

³⁷¹ Z. č. 33/1942 Sl. z. Tento zákon nahrádzal z. č. 99/1932 Sb. z. a n. a vl. nar. č. 36/1938 Sb. z. a n. a z. č. 78/1938 Sb. z. a n.

³⁷² Osobitne sa podrobne zaoberala činnosťou poradní pre matky v rokoch 1939–1945 zaoberala A. Jakubcová v práci: JAKUBCOVÁ, Anna. *Starostlivosť o matky a deti na Slovensku počas rokov 1938–1945*. In: P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska* 4. Bratislava : MKD, 2014, s. 123–184.

dobudovala v rámci jednotlivých okresov a rozširovaním poradní pre matky a deti. OSM sa aktívnejšie angažovali najmä pri stravovacích akciách, zabezpečovali mliečne akcie, či zaopatrovali ošatenie a obuv pre školákov pochádzajúcich zo sociálne slabších vrstiev spoločnosti.³⁷³ V rovnakom duchu sa organizovali v roku 1942 napríklad aj mydlové akcie.³⁷⁴ Rovnako pod vedením ústredia pokračovali okresné starostlivosti v organizovaní „Dňa detí“, ktorého cieľom bolo získať finančnú zbierku v obvode pôsobiska OSM na podporu sirôt a polosirôt v okrese.³⁷⁵ Snaha o podchytenie väčšieho počtu najmä novonarodených detí poradňami pre matky a deti viedla v roku 1939 k vydaniu nariadenia ministerstva vnútra o povinnosti notárov hlásiť narodenie nemanželských detí okresným starostlivostiam. Tým sa snažili získať prehľad a väčšie možnosti starostlivosti najmä o deti z neúplných rodín.³⁷⁶ Začiatkom roku 1942 sa realizovala pomoc tehotným ženám a dojčiacim matkám, keď sa KÚSM podarilo pre ne získať zvýšené prídely cukru, múky, chleba a krupice, neskôr aj mäsa. Prídel sa vydával na základe lekárskeho predpisu a platil pre ženy v 9. mesiaci tehotenstva a do 7 mesiacov počas dojčenia.³⁷⁷

Z pohľadu ochrany a dozoru nad mládežou došlo v roku 1941 k novej zákonnej úprave, ktorá riešila ochranu detí a mládeže novými organizačnými zmenami.³⁷⁸ Úprava vychádzala aj z požiadaviek KÚSM, ktoré dlhodobejšie upozorňovalo najmä na zložitosť vedenia celej agendy.³⁷⁹ Nový zákon nahrádzal sčasti ešte staršie uhorské právne normy, ale tiež viaceré ustanovenia z medzivojnového obdobia, ktoré určovali predovšetkým ochranu detí v cudzej starostlivosti, nemanželské deti³⁸⁰ a funkciu verejného poručníka.³⁸¹ Celú dozornú funkciu nad osobami pod verejnou ochranou vykonával poručenský súd a verejný poručník, keďže poručenské súdy už nevedli ďalej sirotsky kataster, čím sa mal výkon ochrany zjednodušiť a najmä sprehľadniť.³⁸²

Vo vnútornej politike Slovenska sa v období druhej svetovej vojny uplatnil individuálny prístup k minoritám, založený predovšetkým na zahraničnopolitických vzťahoch Slovenska so susednými krajinami. Tento parciálny prístup sa napokon skoncentroval do súboru špecifických národnostných politík. Prvou bola segregáčna politika, ktorou sa vybrané minority zo spoločnosti nedobrovoľne vyčleňovali.

³⁷³ MVSR, ŠA Levoča, p. Poprad, f. OSM Kežmarok, škat. č. 3, sign. č. 144/43; ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 1, sign. č. 239/39.

³⁷⁴ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 3, bez sign.

³⁷⁵ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 1, bez sign.

³⁷⁶ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 1, sign. č. 2173/39.

³⁷⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 3, bez sign.

³⁷⁸ Z. č. 213/1941 Sl. z.

³⁷⁹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 3, bez sign.

³⁸⁰ Z. č. 256/1921 Sb. z. a n. a vl. nar. č. 29/1930 Sb. z. a n.

³⁸¹ Vl. nar. č. 29/1930 Sb. z. a n. a vl. nar. č. 40/1932 Sb. z. a n.

³⁸² ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 3, bez sign.; tiež dôvodová správa k vládnemu návrhu zákona Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie. 5. zasadanie, tlač 394.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=434>> [31.10.2014]

Spomenutý postoj sa prejavil nielen v separácii spoločenskej, ale tiež v hospodárskej, sociálnej a kultúrnej, a teda aj populačnej. Segregačná politika vyústila napokon do otvorenej rasovej politiky, uplatňovanej voči osobám židovskej a cigánskej národnosti, pre ktoré sa stal problém národnosti priamo otázkou povinnosti.

Druhý smer národnostnej politiky sa sústredil na súbor recipročných opatrení. Recipročná politika Slovenskej republiky bola aplikovaná na osoby maďarskej menšiny, ktorých postavenie bolo podmienené situáciou slovenskej menšiny v Maďarsku. Táto obojstrannosť bola oficiálne zakotvená aj v ústave Slovenskej republiky (1939–1945), keď sa priamo uviedla podmienka rovnakého právneho postavenia národnostnej menšiny totožnej s právnym postavením slovenskej menšiny v materskom štáte dotýkajúcej menšiny.³⁸³ Hoci bola dikcia ústavy všeobecná, v praxi sa uplatnila len vo vzťahu k maďarskej menšine.³⁸⁴

Iným prístupom slovenskej politickej špičky bol postoj k nemeckej menšine. Možno ho označiť ako privilegovanú politiku. Nemecká menšina získala silné pozície vo vnútornej politike nielen svojim počtom, ale najmä svojim silným zahraničným spojencom, Nemeckom a jeho „ochranným vzťahom“ k Slovensku. Kým v prípade židovskej a cigánskej menšiny išlo o segregáciu, rasový prístup a u maďarskej o reciprocitu, vzťah k nemeckej menšine bol charakterizovaný ako „most vzájomného porozumenia“ medzi Nemeckom a Slovenskom.³⁸⁵ Zneužitie nemeckej menšiny Nemeckom na rozbitie Československej republiky, vyhlásenie Slovenského štátu ako nemeckého satelitu, podpísanie ochrannej zmluvy medzi krajinami, vytvorenie exteritoriálneho ochranného pásma Nemeckom na Záhorí a otvorená „ochrana nemeckej menšiny“ Treťou ríšou na území Slovenskej republiky (1939–1945), však jasne determinovali limity tejto politiky.

Popri spomenutých minoritách bola svojou početnosťou výraznejšie zastúpená na Slovensku aj rusínska menšina. Tá v medzivojnovom období predstavovala jeden zo štátotvorných národov, keď súčasťou Československej republiky bola aj Podkarpatská Rus. Terminologická nejednotnosť a časté stotožňovanie s Rusmi, ktoré do značnej miery súviselo aj s početnejšou ruskou emigráciou žijúcou v medzivojnovom Československu, spôsobili už v roku 1921 umelé vytvorenie ruskej národnosti. Do tejto skupiny boli zahrnutí Karpatorusi, Veľkorusi a Ukrajinci. Oficiálne ruská národnosť predstavovala „Podkarpatskú vetvu Ruského národa“³⁸⁶ a v roku 1930 bola táto skupina prakticky len premenovaná na ruskú a maloruskú

³⁸³ Z. č. 185/1939 Sl. z., §95.

³⁸⁴ Podrobnejšie túto otázku riešil vo svojej publikácii Martin Hetényi. HETÉNYI, Martin. *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939–1945*. Nitra : UKF, 2011.

³⁸⁵ SCHVARC, Michal. Pozícia Karmasinovej Deutsche Partei vo vnútropolitickej kríze na jar a v lete 1940. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Universum, 2007, s. 77.

³⁸⁶ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919–1940*. Brno : Tribun EU, 2012, s. 179 a n.

národnosť s rovnakým obsahom.³⁸⁷ Po vzniku Slovenskej republiky (1939–1945) túto minoritu, resp. jej politických predstaviteľov, považovali na Slovensku skôr za štátne nespôahlivých. Slovenské úrady im nedôverovali a podozrievali ich z hungarizmu či boľševizmu.³⁸⁸ Nedôvera do značnej miery súvisela s rusínskou politikou v medzivojnovom období, keď jednak existovali snahy o začlenenie vybraných častí východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi, ale tiež z dôvodov častého stotožňovania ich etnicity s gréckokatolíckym vierovyznaním.³⁸⁹

Osobitné postavenie na Slovensku mala aj česká menšina. Zvláštny vzťah slovenskej politiky po štátoprávných zmenách v roku 1939 k tejto minorite tkvel jednak v chápaní národnosti, ale tiež v špecifickom postavení Čechov na Slovensku v medzivojnovom období. Spôsobilo to vytvorenie spoločnej československej národnosti, no predovšetkým učiteľská a úradnícka výpomoc z Česka, ktorá sa v počiatkoch chápala ako dočasná. Po vzniku Slovenskej republiky (1939–1945) sa počet osôb českej národnosti so štátnou príslušnosťou k Slovensku radikálne znížil a táto menšina nepatrila k minoritám, ktoré by sa špeciálne politicky angažovali, či vyvíjali osobitné kultúrno-spoločenské aktivity. Politiku Slovenska vo vzťahu k tejto menšine po odchode prevažne úradníckeho a učiteľského stavu s rodinami, možno označiť v rokoch 1939–1945 skôr ako neutrálnu a nevšímavú.

Popri týchto špecifických prístupoch existovala aj oficiálna a „jednotná“ národnostná politika, ktorá bola kodifikovaná základným zákon Slovenskej republiky (1939–1945), ústavou. Tu jej bola venovaná osobitná časť, ktorá oficiálne zaručovala slobodné hlásenie sa k národnosti a trestnosť pri činnosti, ktorá by viedla k odnárodňovaniu menšiny. Ústava tiež zaručovala slobodný kultúrny a jazykový rozvoj, ale tiež organizovanie vlastného politického života. Rozsah práv minorít, ako už bolo uvedené, závisel oficiálne od postavenia slovenskej menšiny v materských krajinách jednotlivých národností.³⁹⁰ Politické strany národnostných menšín riešil osobitný zákon z roku 1940, ktorý vymedzoval možnosti organizovania politického života minorít.³⁹¹

V národnostnej politike oproti medzivojnovému obdobiu došlo k značnému posunu. V rámci Československa možno vzťah k menšinám označiť skôr ako ústreto-

³⁸⁷ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace hustotaobytelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. In: *Československá statistika* sv. 98, řada VI., sešit 7 (ďalej ČSS sv. 98). Praha : SÚS, 1934, s. 46*.

³⁸⁸ KOVAL', Peter. Otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc v čase formovania slovenskej štátnosti. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Universum, 2007, s. 116–117.

³⁸⁹ Iné je náboženstvo a iné je národnosť : Šarišania a Zemplínčania, nezabúdajte, že ste Slováci. In: *Slovenská pravda*, 7. december 1940, s. 2.

³⁹⁰ Z. č. 185/1939 Sl. z., §§91–95.

³⁹¹ Z 1940/121 .č Sl. z.

vý. Ústava zaručovala slobodný rozvoj jazyka³⁹² a kultúry a nebola tu vyvíjaná otvorená a systematická protinárodnostná kampaň. Národnostná situácia bola pritom komplikovaná už tým, že rozpad Rakúsko-Uhorska bol odôvodňovaný aj jeho mnohonárodnostným charakterom a právom každého národa na sebaurčenie. Československo však z pohľadu majoritného národa, či lepšie štátotvorných národov vyznievalo značne problematicky, čo si uvedomovali aj politickí predstavitelia nového štátneho útvaru. Existenciou početných menšín, ale i niekoľkých štátotvorných národov (Česi, Slováci a Rusíni), sa v podstate oproti starej monarchii v tomto smere veľa nezmenilo. Pristúpilo sa teda k myšlienke vytvorenia spoločného československého národa, ktorým sa získala v krajine výraznejšia štatistická väčšina. K štatistickému znižovaniu zastúpenia minorít v republike napomohla aj koncepcia jednotlivých sčítaní ľudu a rozhodujúce výrazové prvky etnicity, ktoré boli pri sčítaniach zohľadňované.

Sčítanie ľudu Slovenskej republiky (1939–1945) z roku 1940 malo ambície komplexne zhodnotiť populáciu Slovenska so zdôrazňovaným prívlastkom „bez nátlaku a falošných údajov“.³⁹³ Pritom opak bol pravdou. Tento census bol totiž silno spolitizovaný, a to predovšetkým k vybraným minoritám a opäť s chápaním pojmov štát je národ, a tým sa myslí slovenský národ. Vo vládnom nariadení, ktoré nadviazalo na zákon o sčítaní ľudu a konkretizovalo termín konania, boli osobitne segregovaní Židia a Cigáni (Rómovia). Židia sa mohli hlásiť výlučne len k židovskej národnosti a Rómovia len k cigánskej. Odôvodňované to bolo najmä tým, že v minulosti bolo spomenutým skupinám obyvateľstva umožnené hlásiť sa aj k iným národnostiam a „...nebolo možné doteraz získať uspokojivého prehľad o počte židov a sociálnom rozvrstvení židovského obyvateľstva. Je preto účelné so zreteľom na predpisy o židoch upraviť ich prihlasovaciu povinnosť. Obdobne platí to i o príslušníkoch cigánskej rasy.“³⁹⁴ Židia sa teda mohli hlásiť len k židovskej národnosti.³⁹⁵ Inštrukcia pre sčítacích komisárov a revízorov sa pritom odvolávala na vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z., ktoré definovalo „pojmem Žid“.³⁹⁶ Táto definícia sa priamo prevzala do pravidiel sčítania ľudu z roku 1940 o „určení“ židovskej národnosti. Podľa spomenutého vymedzenia sa musela k tejto národnosti prihlásiť

³⁹² V §128 ústavy (z. č. 121/1920 Sb. z. a n.). Jazykový zákon (z. č. 122/1920 Sb. z. a n.) patril do spoločného balíka spoločne s ústavou a novou organizáciou politickej správy – župným zákonom, hoci do platnosti vošiel vl. nar. č. 17/1926 Sb. z. a n.) Pozri bližšie TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie..., c. d., s. 30 a n. Vyučovanie menšinových jazykov v školách upravoval z. č. 137/1923 Sb. z. a n.; v štátnych a samosprávnych orgánoch vl. nar. č. 310/1922 Sb. z. a n.; vl. nar. č. 27/1924 Sb. z. a n.; vl. nar. č. 229/1928 Sb. z. a n.

³⁹³ Snem schválil zákon o sčítaní ľudu : Sčítanie ľudu bude každých 10 rokov – Prvé sa prevedie do konca roku 1940. In: *Slovenská pravda*, 10. október 1940, s. 2.

³⁹⁴ Vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 18. októbra 1940.

³⁹⁵ 18§§a 19 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov .ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšina, škat. č. 65 sign. č. D-1732/44.

³⁹⁶ §1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach .18 apríla 1939.

nielen osoba, ktorá bola izraelitského vierovyznania, prípadne z neho prestúpila na inú vieru, ale zaradené sem boli aj osoby, ktoré mali aspoň jedného rodiča z tejto konfesie. Absurdne a abnormálne pôsobil najmä štvrtý a piaty bod tohto nariadenia, podľa ktorých bol považovaný za Žida aj ten, kto uzavrel manželstvo, prípadne žil v spoločnej domácnosti s osobou izraelitskej viery a ich potomkovia.³⁹⁷

Sčasti odlišné bolo nazeranie štátu na osoby cigánskej národnosti. Pojem „Cigán“ bol definovaný osobitnou vyhláškou Ministerstva vnútra Slovenskej republiky z 18. júna 1940.³⁹⁸ Cigánom bol „...iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci.“ Táto definícia bola z mnohých aspektov úplne nejednoznačná a v praxi vôbec nepoužiteľná. Nedávala totiž jasnú odpoveď na otázku, kto je a kto nie je Cigán (Róm). Bezpochyby toto bol dôvod, prečo ešte pred začatím zberu údajov Štátny štatistický úrad v Bratislave svojim osobitným vyhlásením informoval verejnosť o neplatnosti tejto definície pre zber údajov sčítania ľudu z roku 1940. Toto vyhlásenie publikovala aj Slovenská pravda 15. decembra 1940, teda deň pred oficiálnym začatím zberu dát.³⁹⁹

Z pohľadu segregácie prvé opatrenia namierené proti Rómom sa legislatívne prijali už v roku 1939 a do značnej miery kulminovali v roku 1941 hlavne vytvorením osobitných pracovných útvarov (táborov),⁴⁰⁰ keď už v roku 1940 bola prijatá namiesto brannej povinnosti pracovná povinnosť pre židovské a cigánske (rómske)

³⁹⁷ §1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z.

³⁹⁸ Vyhláška MV SR č. 18.635-Ic/1940, vykonávajúc §9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov z 29. mája 1940. Problematikou postavenia Rómov na Slovensku v rokoch 1939–1945 riešil vo viacerých prácach Karol Janas, napr. JANAS, Karol. Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941–1944. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938–1945 : Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov VII*. Bratislava : ÚPN, 2008, s. 329–341; JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory*. Trenčín : Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2008; JANAS, Karol. *Trenčianska župa (1940–1945) : K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín : TU A. Dubčeka, 2007; JANAS, Karol. Perzekúcia rómskeho obyvateľstva v slovenskej historiografii (Súčasný stav a perspektívy) In: *Nepriznaný holokaust Rómov v rokoch 1939–1945*. Bratislava : Minorita, SNM, UE SAV, 2007, s. 15–20 a i.

³⁹⁹ Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie : Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. In: *Slovenská pravda*, 15. december 1940, s.3: „...Pojem Cigána určený vo vyhláske Ministerstva vnútra zo dňa 18. júna 1940 č. 18635-Ic/1940, citovanej na 21. strane Inštrukcie podľa obežníka tunajšieho úradu č. 1230/I-40 zo dňa 30. novembra 1940 pre sčítanie ľudu neplatí...“

⁴⁰⁰ SNA, f. ÚPV, škat. č. 1, sign. č. 3534/41. Podľa návrhu z 21. februára 1941 boli pracovné tábory charakterizované nasledovne: „Pracovné tábory sú pracovné strediská s povinným pobytom a pridržaním k práci osôb tábora prikázaných s úlohou vychovať, trestať a karanténovať ľudí z dôvodov mravných alebo rasových. Podľa princípov, ktoré mi pán predseda vlády (V. Tuka – pozn. P. Tišliar) oznámil, majú byť utvorené pracovné tábory týmito sekciami: a) pre mužov mravne vadných, štítiacich sa práce, pre opilcov a podobných individuí; b) pre ženy mravne vadné, štítiace sa práce a podobné individuá; c) pre Cigánov a Židov, pre ktorých je nariadená pracovná povinnosť jak podľa branného zákona, tak aj podľa nariadenia s mocou zákona číslo 130/1940 Sl. z. Pre osoby uvedené v a) – c), ktoré sú do pracovného tábora nechovali sa riadne, zriadi sa tábor s drakonickými metódami.“ Podrobnejšie túto problematiku riešil vo svojej publikácii Karol Janas. JANAS, Karol. *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945)*. Bratislava : ÚPN, 2010.

obyvateľstvo po dobu 2 mesiacov v roku a pod dozorom ministerstva obrany.⁴⁰¹ Perzekúcie osôb cigánskej (rómskej) národnosti sa v 40. rokoch popri pracovnej povinnosti a protikočovním opatreniam dotýkali predovšetkým zaradovania týchto osôb do pracovných táborov pre asociálne osoby, ale rovnako sa vyskytli aj prípady priamej fyzickej likvidácie (rómsky holokaust), hoci nie v takom rozsahu ako pri židovskom obyvateľstve.⁴⁰²

Skupiny židovského a cigánskeho (rómskeho) obyvateľstva boli v zmysle oficiálnej štátnej politiky považované za menejcenných. Propaganda tieto skupiny obyvateľstva predstavovala často ako príčinu mnohých sociálnych, spoločenských a hospodárskych neuduhov a naopak ich vytlačením zo spoločnosti sa mala spoločnosť „očistiť“. Právne normy, ktoré tieto osoby zbavovali majetku (arizácia),⁴⁰³ netýkali sa ich daňové zvýhodnenia, ani drahotné prídavky. Už v roku 1939 bol zákonom definovaný „pojem žida“.⁴⁰⁴ Ďalším nariadením boli Židia vylúčení z verejných služieb, kde sa stanovilo, že Žid nesmel byť zamestnaný štátom a verejnými inštitúciami.⁴⁰⁵ Postupne im boli odoberané okrem majetku aj cestovné pasy⁴⁰⁶ a bol prijatý celý rad právnych noriem, ktoré toto obyvateľstvo prakticky úplne vylučovali zo spoločnosti. Právne perzekúcie vyvrcholili prijatím nariadenia o právnom postavení Židov v roku 1941.⁴⁰⁷ Tento „židovský kódex“ do značnej miery kopíroval nemeckú protižidovskú legislatívu a vymedzoval toto obyvateľstvo na základe etnických a náboženských princípov. Pozbavil ich viacerých základných práv.⁴⁰⁸ Z pohľadu populačnej politiky je potrebné upozorniť predovšetkým na zákaz manželstiev židovského obyvateľstva s nežidovským, ale rovnako aj vedomý mimomanželský pohlavný styk, ktorý bol klasifikovaný dokonca ako prečin a mal byť riešený väzbou do 5 rokov.⁴⁰⁹

⁴⁰¹ Nar. s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. Pokiaľ si hradili stravu, ubytovanie a ošatenie, doba pracovnej povinnosti sa znížila na jeden mesiac.

⁴⁰² Viacero prípadov spomína vo svojej práci Karol Janas. JANAS, Karol. Perzekúcie Rómov v Slovenskej..., c. d., s. 99 a n.

⁴⁰³ Z. č. 113/1940 Sl. z. – bol prvým arizačným zákonom.

⁴⁰⁴ Vl. nar. 63/1939 Sl. z.

⁴⁰⁵ Vl. nar. č. 74/1939 Sl. z.

⁴⁰⁶ Nar. s mocou zákona č. 215/1940 Sl. z.

⁴⁰⁷ Nar. č. 198/1941 Sl. z.

⁴⁰⁸ Z bežných napríklad zaviedlo toto nariadenie povinnú evidenciu židovského obyvateľstva, odňalo im volebné právo, výkon verejných funkcií, zakazovalo niektoré druhy povolání, naopak zavádzalo pracovnú povinnosť, ale aj osobné a domové prehliadky, obmedzilo listové tajomstvo, slobodu sťahovania, spolkové a zhromažďovacie právo. Vytvorila sa Ústredňa Židov ako inštitúcia, ktorá mohla zastupovať ich kolektívne záujmy, ale aj *Fond na podporu vysťahovalectva Židov* v piatej časti nariadenia. V druhej časti nariadenia boli Židia obmedzení pri nakladaní s vlastným majetkom, ale aj pri živnostenských oprávneniach a v tretej časti došlo k ich vylúčeniu z verejného života. Štvrtá časť nariadenia sa týkala prevodov nehnuteľného majetku, židovských podnikov a pod. a možnosti dosadenia dočasných správcov a dôverníkov pre domy a podniky a i.

⁴⁰⁹ Nar. č. 198/1941 Sl. z., §10.

Bezpochyby najväčšou tragédiou sa stali v roku 1942 deportácie židovského obyvateľstva mimo územie Slovenskej republiky (1939–1945), a to na základe dohody podpísanej Vojtechom Tukom ako slovenským premiérom s nemeckým vyslancom Hansom E. Ludinom na konci roku 1941. Zo Slovenska takto bolo napokon deportovaných vyše 70 tisíc Židov v dvoch etapách (marec–október 1942 a september 1944–marec 1945). Väčšina z nich zahynula v koncentračných táboroch.⁴¹⁰

V prípade rómskeho obyvateľstva sa deportácie týkali predovšetkým Rómov žijúcich v južných oblastiach zabraných Maďarskom. Na území Slovenskej republiky k hlavným segregačným zákonom a nariadeniam namiereným proti Rómom patrili najmä vyššie spomínaná vyhláška Ministerstva vnútra definujúca pojem Cigán, ďalej branný zákon a vyhláška o úprave niektorých pomerov Cigánov.

Branný zákon z januára 1940 zakazoval Cigánom a Židom slúžiť v ozbrojených zložkách Slovenského štátu. Vyhláška o úprave niektorých pomerov Cigánov z roku 1941 priniesla definitívne zrušenie kočovníckych listov. Ich držiteľia mali povinnosť sa do ôsmich dní od odobratia vrátiť do svojej domovskej obce alebo do obce, v ktorej sa dlhšie zdržiavali. Následne boli postavení pod policajný dozor a priestor obce mohli opustiť len s písomným súhlasom príslušného veliteľa četníckej stanice.⁴¹¹ Vyhláška sa však vzťahovala i na usadených Rómov. V prípade, že rómske rodiny bývali pri verejných alebo vicinálnych cestách, museli svoje obydlia odstrániť a presťahovať sa na nové od ostatného obyvateľstva oddelené a zvlášť k tomu určené miesto. V obciach s viac ako tromi rómskymi rodinami príslušný okresný úrad určil vajdov, ktorí starostovi obce zodpovedali za dodržiavanie všetkých noriem a zvyklostí.⁴¹²

Protirómske opatrenia vyvrcholili zaradovaním Rómov do pracovných táborov.⁴¹³ Išlo o miesta táborovej koncentrácie s povinným pobytom a prinútením k práci. Ich úlohou bolo oddeliť a trestať osoby z politických, rasových a mravných dôvodov, pričom hlavnou zložkou sa mali stať predovšetkým Rómovia.⁴¹⁴ Odvody Rómov do týchto táborových komplexov prebiehali narýchlo, pričom jednotlivé komisie svojvoľne rozhodovali o tom, kto je a nie je asociál.⁴¹⁵ Svojou koncepciou predstavovali pracovné tábory jednu z foriem rasového riešenia rómskej otázky vo vojnovnej Slovenskej republike, ktorá by napokon pravdepodobne vyústila

⁴¹⁰ KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát*. Praha : Anomal, 1992, s. 113–116.

⁴¹¹ Blížšie pozri NEČAS, Ctibor. *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně.

⁴¹² Tamže.

⁴¹³ Pozri napríklad JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory...*, c. d.

⁴¹⁴ Pozri napríklad NEČAS, Ctibor. *Nad osudem c. d.*, KOLLÁROVÁ, Zuzana. *Rómovia v období I. ČSR, II. ČSR a Slovenského štátu*. In: VAŠEČKA, Michal (ed.) *ČACÍPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 43–52.

⁴¹⁵ NEČAS, Ctibor. *Nad osudem...*, c. d.

v deportáciu do koncentračných táborov.⁴¹⁶ Situácia rómskeho obyvateľstva sa výrazne zhoršila v roku 1944 po vypuknutí Slovenského národného povstania a obsadení Slovenského štátu nemeckou armádou. Výsledkom odvetných akcií za partizánske hnutie bolo vypálenie a vyvraždenie viacerých osád, ktorých obyvateľstvo bolo obvinené z ukrývania a napomáhania partizánom.⁴¹⁷

Protirómske opatrenia zavádzané počas existencie vojnovkej Slovenskej republiky mali jednu spoločnú vlastnosť. Aj napriek úradnej definícii občana a cudzieho živlu postihovali nielen kočujúce osoby alebo osoby vyhýbajúce sa práci, ale dopadali na všetkých Rómov. Môžeme povedať, že toto obdobie prinieslo jeden z najdôležitejších zásahov do života rómskeho obyvateľstva na Slovensku s ďalekosiahlymi dôsledkami až do súčasnosti. Jurová⁴¹⁸ vidí hlavné dopady týchto nariadení predovšetkým v tom, že zapríčinili pretrhnutie dovtedy existujúcich väzieb s nerómskym obyvateľstvom, narušili diferenciacny proces prebiehajúci vo vnútri samotného rómskeho obyvateľstva, Rómov vyhnali do ešte väčšej izolácie od vývoja celej spoločnosti, urýchlili zánik tradičných zdrojov obživy a zničili jej etické normy.

3.4.3 Populačná politika socialistického obdobia

Populačná politika v období minulého politického režimu hrala v Československu svoju nezastupiteľnú úlohu a postupne sa rozvíjala do pomerne komplexnej podoby. Vo všeobecnosti je možné o populačnej politike socialistického Československa hovoriť ako o propopulačne a pronatalitne orientovanej.⁴¹⁹ Nešlo pritom ani tak o demografickú alebo sociálnu motiváciu, ako o to, že snahy o vysoké populačné prírastky boli výsledkom ekonomickej nutnosti v dôsledku extenzívneho využívania pracovných síl, ako aj politickej propagandy zameriavajúcej sa na preukázanie vitálnosti socialistickej spoločnosti v komparácii s kapitalistickými krajinami. Predovšetkým komplexný systém prijatý na začiatku obdobia normalizácie bol pozitívne vnímaný aj mimo východný blok.⁴²⁰ Do popredia sa okrem samotnej úspešnosti (nárastu pôrodnosti a plodnosti) dávali najmä jej niektoré ďalšie aspekty. Vzhľadom na nedemokratické prostredie, v ktorom sa tento komplex vyvíjal, bola

⁴¹⁶Tamže.

⁴¹⁷Napr. NEČAS, Ctibor. *Nad osudom...*, c. d., MANN, Arne. *Rómsky dejepis*. Bratislava: Kalligram, 2000.

⁴¹⁸JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers, 1993.

⁴¹⁹Bližšie k problematike populačnej politiky v bývalom Československu pozri napr. KOUBEK, Jozef. *Populační politika...*, c. d., s. 32–50; KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 60–67; VAŇO, Boris. *Štátne opatrenia...*, c. d., s. 297–313.

⁴²⁰Pozri napr. RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2016, s. 72; HÖHN, Charlotte – SCHUBNEL, Hermann. *Bevölkerungspolitische Massnahmen und ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern*. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1986, 12, 1, s. 3–50.

pozitívne hodnotená neexistencia explicitne stanovených kvantitatívnych cieľov, nepoužívanie žiadnych donucovacích alebo represívnych nástrojov na jej presadenie a predovšetkým využívanie materiálnych opatrení na vyrovnávanie rozdielov medzi rodinami s deťmi a bez detí, ako aj komplexný program výchovy k rodičovstvu so zapojením škôl a médií s cieľom pôsobiť aj na verejnú mienku.⁴²¹ Medzi prijímanými opatreniami prevládali najmä nástroje zamerané na stimulovanie pôrodnosti, a to predovšetkým materiálnej povahy.⁴²²

Ako sme uviedli v predchádzajúcej časti, na území Slovenska mali takéto opatrenia hlbšiu históriu. Socialistický režim na ne v mnohých smeroch nadväzoval a rozširoval ich. Každopádne socialistické obdobie prinieslo oproti predchádzajúcim zmenený prístup, ktorý sa vyznačoval priamym zasahovaním štátu do reprodukčného a rodinného správania obyvateľstva a vnášaním propagandy a ideológie do populačnej politiky.⁴²³ Tá sa stala súčasťou socialistickej starostlivosti o človeka, pričom sa prijal celý rad opatrení, ktoré mali za cieľ zvýšiť životnú úroveň rodín s deťmi, životnú úroveň a sociálne istoty starých ľudí a zlepšiť zdravotný stav obyvateľstva.⁴²⁴

V podstate až do polovice 50. rokov prijímané opatrenia nemali primárne za cieľ pôsobiť na populačný vývoj a intenzitu reprodukcie, keďže toto obdobie sa ešte stále vyznačovalo pomerne vysokou plodnosťou a pôrodnosťou, rýchlo klesajúcou úmrtnosťou a tým aj vysokými populačnými prírastkami. Väčšina opatrení bola materiálnej povahy a nasmerované boli k potlačeniu rozdielov v životnej úrovni medzi rodinami s rôznym počtom detí a k zvýšeniu životnej a kultúrnej úrovne obyvateľstva.⁴²⁵ Druhá polovica 50. rokov však priniesla obrat v priaznivom populačnom vývoji, na čo s určitým odstupom začína reagovať aj oficiálna verejná politika štátu. Ako uvádza Koubek⁴²⁶, socialistická spoločnosť sa snažila čeliť nepriaznivým tendenciám v populačnom vývoji (najmä klesajúcej pôrodnosti) rôznymi spôsobmi, z ktorých napokon získali navrch najmä tie, ktoré boli založené na materiálnej stimulácii pôrodnosti, a to jednak v podobe priamych investičných dávok obyvateľstvu, ako aj v podobe zvýšenej úrovne spoločenskej spotreby (dotácie na detské zariadenia, školské vzdelanie a pod.). Najmä na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov 20. storočia bol prijatý komplex progresívnych propopulačne a pronatalitne zameraných opatrení s cieľom oživiť demografickú reprodukciu obyvateľstva Československa.

⁴²¹BOLZ, Robert – SCHMID, Josef. Die Bevölkerungspolitik der Tschechoslowakei. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1980, 5, 1, s. 108–125.

⁴²²KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 32.

⁴²³VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., c. d., s. 298.

⁴²⁴KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 32.

⁴²⁵Tamže.

⁴²⁶Tamže.

Celkovo je možné opatrenia socialistickej populačnej politiky rozdeliť do niekoľkých veľkých skupín podľa oblasti ich smerovania. V našom príspevku sa zameriame na opatrenia súvisiace s tehotenstvom a pôrodom, ďalej opatrenia súvisiace so vznikom a zánikom manželstva, ako aj so životom v manželstve s maloletými deťmi v kontexte samotného vývoja pôrodnosti a potratovosti, ako aj sobášnosti spolu s rozvodovosťou.

Od roku 1924 až do roku 1948 platil zákon o poistení zamestnancov pre prípad choroby, invalidity a staroby č. 221/1924, ktorý poistenej žene určoval peňažitú dávku vo výške nemocenského poistenia šesť týždňov pred pôrodom a šesť týždňov po pôrode. V prípade, že ženy dieťa sami dojčili mali ešte nárok na peňažitú dávku vo výške polovice nemocenského poistenia do 12 týždňov od pôrodu. V roku 1948 zákon o národnom poistení č. 99/1948 predĺžil platenú materskú dovolenku poistených žien na 18 týždňov. V druhej polovici 50. rokov došlo k zvýšeniu dávok pobieraných počas materskej dovolenky, pričom tieto záviseli od dĺžky zamestnania u jedného zamestnávateľa. V prípade, že žena pracovala menej ako dva roky (ale aspoň 270 dní v posledných dvoch rokoch), dávky predstavovali 75 % z priemernej dennej mzdy. Pri dĺžke zamestnania od dvoch do päť rokov to bolo 80 % a nad päť rokov 90 % z priemernej čistej mzdy. V roku 1964 bola platená materská dovolenka predĺžená na 22 týždňov, pričom nevydaté ženy získali nárok na 26 týždňov a ženy, ktorým sa narodili súčasne dve a viac detí, dokonca 35 týždňov platenej materskej dovolenky. Došlo tiež k úprave výšky materských dávok. Do 18 týždňa zostala rovnako odstupňovaná, ako to určil zákon č. 54/1956 Zb. o nemocenskom poistení zamestnancov, no od 19. týždňa sa výška dávky riadila poradím dieťaťa, keď u prvého predstavovala 40 %, u druhého 50 % a u tretieho a ďalšieho 60 % priemernej čistej mzdy. Posledná úprava materskej dovolenky pochádzala z roku 1968, keď sa vydatým ženám priznal nárok na 26 týždňov platenej materskej dovolenky, nevydatým 35 týždňov a rovnako aj ženám, ktorým sa súčasne narodili dve a viac detí. Peňažná pomoc v materstve sa stanovila jednotne na 90 % z priemernej čistej mzdy a bola vyplácaná po celú dobu trvania materskej dovolenky. Postupne tiež došlo k rozširovaniu nároku na materskú dovolenku. Okrem zamestnaných žien s nemocenským poistením pribudli v roku 1956 členky priemyselných výrobných družstiev, v roku 1962 členky poľnohospodárskych družstiev a v roku 1968 aj slobodné umelkyne.

Ako je zrejmé z uvedeného prehľadu, materská dovolenka bola spočiatku veľmi krátka a nárok na ňu mala len určitá skupina žien. So zvyšujúcim sa zapájaním žien na pracovnom procese a nepostačujúcimi službami starostlivosti o najmenšie deti rástli tlaky na jej predĺženie, ako aj sprístupnenie ďalším skupinám žien. To súviselo aj s vnímaním meniacej sa funkcie žien v socialistickej spoločnosti, keď postupne došlo k renesancii obrazu ženy matky a osoby starajúcej sa o blaho a chod domácnosti.

Tieto aspekty prispeli k vzniku novej formy opatrení v podobe tzv. ďalšej spočiatku neplatenej materskej dovolenky (dnes známa ako rodičovská dovolenka). Tá bola zavedená v roku 1964 na prehlbenie starostlivosti o dieťa do jedného roku jeho života a nadväzovala priamo na materskú dovolenku. Podľa zisťovaní v priemysle ju využívala však len asi polovica robotníčok.⁴²⁷ Hlavným dôvodom, prečo ženy nastupovali do práce hneď po ukončení materskej dovolenky boli finančné pomery ich rodín.⁴²⁸ V roku 1969 bola preto ďalšia materská dovolenka predĺžená do dvoch rokov a v roku 1970 nadobudol platnosť zákon č. 154/1969 Zb. o materskom príspevku. Išlo o peňažnú dávku poberanú počas ďalšej materskej dovolenky ženami starajúcimi sa aspoň o dve maloleté deti, z ktorých staršie bolo vo veku do zahájenia povinnej školskej dochádzky a mladšie do jedného roku. Ďalej museli spĺňať podmienku ekonomickej činnosti a nemocenského alebo dôchodkového poistenia aspoň 270 dní v posledných dvoch rokoch pred pôrodom mladšieho dieťaťa.⁴²⁹ O rok neskôr došlo k predĺženiu čerpania príspevku na dva roky. So zavedením materského príspevku sa očakávalo, že väčšina žien zostane s deťmi doma do troch rokov ich veku.⁴³⁰ Okrem toho cieľom bolo tiež oživenie reprodukcie a zvýšenie početnosti populácie, ďalej zlepšenie starostlivosti o najmenšie deti a tiež zníženie zamestnanosti ich matiek, ktorá bola vnímaná ako nepriaznivo vysoká.⁴³¹ Ako uvádza Rákosník a Šustrová⁴³², išlo tiež o definitívny ústup od pôvodnej kolektivistickéj doktríny, keďže príspevkom bola mlčky uznaná výchovná funkcia rodiny, čo sa tiež prejavilo v poklese záujmu o ústavnú výchovu v podobe jasli. Ďalšou zmenou v roku 1982 sa zaviedla odstupňovaná výška materského príspevku podľa počtu a veku detí a vyplácal sa aj v prípadoch, keď sa žena starala len o jedno dieťa.⁴³³ Posledná úprava z roku 1989 predĺžila ďalšiu materskú dovolenku do troch rokov veku dieťaťa.

Do skupiny jednorazových finančných kompenzačných dávok patrila podpora pri narodení dieťaťa. Úprava z roku 1947 ju stanovila na 500 Kčs na každé narodené dieťa. V roku 1956 došlo k jej zvýšeniu na 650 Kčs a v roku 1968 na 1 000 Kčs. O tri roky neskôr sa podpora zdvojnásobila a nárok na ňu už mali všetky ženy.⁴³⁴ Od roku 1959 bola tiež zavedená zvláštna podpora pri narodení trojčiat. Podmienkou bolo, aby sa všetky tri deti dožili 28. dňa života. Išlo jednak o peňažnú pomoc vo výške 3 000 Kčs a ďalej hmotnú pomoc vo výške 4 000 Kčs v podobe výbavičky. Od roku 1969 hmotná pomoc bola zvýšená na 6 000 Kčs. Vzhľadom na to, že

⁴²⁷RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 64.

⁴²⁸JANDEROVÁ, Miroslava – NENTVICOVÁ, Božena. Mateřský příspěvek a výrobní problémy. In: *Zprávy populační komise* 9, 1970, č. 1, s. 17.

⁴²⁹Detailnejšie pozri KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 36 a 37.

⁴³⁰RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 64.

⁴³¹Tamže.

⁴³²Tamže.

⁴³³VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., c. d., s. 303.

⁴³⁴KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 35.

na podporu pri narodení mali do roku 1971 nárok i rodinné príslušníčky poistených osôb a od tohto roku všetky ženy, podpora mala charakter univerzálnej plošnej dávky.⁴³⁵

Veľmi dôležitým faktorom reprodukcie a samotného poklesu plodnosti populácie Slovenska v období reálneho socializmu⁴³⁶ sa postupne stali interrupcie a možnosť ženy požiadať o umelé prerušenie tehotenstva z iných ako zdravotných dôvodov. Jednu z hlavných príčin povolenia interrupcií predstavovali nelegálne potraty. Napríklad podľa štatistiky ministerstva zdravotníctva ešte v polovici 50. rokov v Československu pripadalo na 100 pôrodov takmer 13 zistených nelegálnych interrupcií.⁴³⁷ Ešte vyššie čísla priniesol Výzkum o rodičovstve z roku 1956, podľa ktorého štvrtina až tretina tehotenstiev žien končila nelegálnym potratom.⁴³⁸ Zásadný zlom v tejto oblasti priniesol zákon č. 68/1957 Zb. o umelom prerušení tehotnosti (účinný od 30.12.1957 do 1.1.1987). Ten umožňoval ženám podstúpiť v zdravotníckych zariadeniach interrupciu aj z iných ako zdravotných dôvodov. Povolenie na tento zákrok udeľovala tehotnej žene na jej žiadosť k tomu určená komisia. Dôvody uvádzané v žiadostiach však rýchlo odhalili, že ženy k tejto možnosti pristupovali nie zo zdravotných, ale predovšetkým zo sociálnych príčin.

Umelé ukončenie tehotenstva sa na Slovensku od roku 1958 pri široko definovaných sociálnych dôvodoch bez predchádzajúcej vedeckej i spoločenskej diskusie v podmienkach, keď účinná hormonálna a vnútromaternicová antikoncepcia neboli vôbec dostupné v kombinácii s len veľmi málo efektívnym spôsobom plánovania rodičovstva, stali jedným z najdôležitejších faktorov reprodukcie a spôsobov ako regulovať veľkosť rodiny. Niektoré výskumy z 50. rokov ukázali, že značná časť žien nepoužívala žiadnu antikoncepciu, alebo ak áno, boli odkázané predovšetkým na tradičné a nie vždy spoľahlivé kontracepčné metódy (prerušovaná súlož, metóda neplodných dní).⁴³⁹ S výrobou hormonálnej antikoncepcie a vnútromaternicových teliesok sa pritom v Československu začalo až od roku 1966.⁴⁴⁰ Antigest však mohol byť podľa predstaviteľov ministerstva zdravotníctva na začiatku 70. rokov vzhľadom na problematický dovoz potrebných surovín zo západného bloku dostupný len

⁴³⁵Tamže, s. 64.

⁴³⁶Blížšie k vzťahu medzi liberalizáciou interrupcií a plodnosťou v krajinách východného bloku pozri FREJKA, Tomas. Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe. In: *Population and Development Review*, 1983, 9, 3, s. 494–520.

⁴³⁷RAKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 174.

⁴³⁸SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. *Výzkum o rodičovství*. Praha, 1956, s. 107.

⁴³⁹Pozri napr. KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 121; SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, antikoncepce a potratů (1959). In: *Demografie*, 1961, 3, 3, s. 209–222.

⁴⁴⁰SOBOTKA, Tomáš. Potratovost'. In: PAVLÍK, Zdeněk (ed.). *Populační vývoj České republiky 1990–2002*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, s. 49.

pre 2–4 % žien v reprodukčnom veku.⁴⁴¹ Navyše modernejšie antikoncepčné prostriedky poisťovňa nepreplácala, boli len na lekárske predpis a ich cena bola relatívne vysoká. Okrem toho viacerí lekári k nim pristupovali s nedôverou a aj medzi laickou verejnosťou boli diskutované viaceré vedľajšie účinky.⁴⁴² V mnohých prípadoch dokonca gynekológovia odmietali predpísať antikoncepciu mladým bezdetným ženám alebo ženám s jedným dieťaťom, pričom k tomuto kroku pristupovali až u vydatých žien s viacerými deťmi. V podobnom duchu sa niesli aj inštrukcie ministerstva zdravotníctva, ktoré kládli dôraz na to, aby Antigest bol poskytovaný len ženám, ktoré mali najmenej dve deti.⁴⁴³ Prvoradým kritériom pre gynekológov v spojitosti s mladými a bezdetnými ženami bolo poskytnúť im len takú antikoncepciu, ktorá by neohrozovala ich plodnosť. Preto najúčinnnejšie moderné antikoncepčné prostriedky (tabletky, teliesko) neboli považované za vhodný nástroj na reguláciu časovania materstva pre mladé slobodné bezdetné ženy.⁴⁴⁴ Odporúčanými sa stali jednak tradičné prirodzené metódy (prerušovaná súlož, metóda neplodných dní) alebo zdravotne bezpečné metódy najmä kondóm a pesar.⁴⁴⁵ V súvislosti s kondómami je však potrebné povedať, že tieto boli dlhodobo veľmi zlej kvality a navyše ich bol na trhu nedostatok.⁴⁴⁶ Samotná tuzemská výroba antikoncepcie dlhodobo viazla. V podmienkach centrálného plánovania ekonomiky bol zdravotnícky výskum a zdravotnícky priemysel ako celok chronicky finančne poddimenzovaný. Import zo zahraničia bol v podstate nemysliteľný predovšetkým pre nedostatok devíz.⁴⁴⁷ Situácia sa však výraznejšie nezmenila ani v 70. a 80. rokoch, a to aj napriek určitým krokom, ktoré mali viesť k zaisteniu lepšej dostupnosti antikoncepcie. Potvrdili to napríklad niektoré výskumy: Šetření plodnosti (1977)⁴⁴⁸, Výzkum reprodukcie (1981)⁴⁴⁹ a Průzkum plánování rodičovství (1985).⁴⁵⁰ Podľa prvého z nich len približne 28 % žien bolo na Slovensku pred vstupom do manželstva poučených

⁴⁴¹ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 179.

⁴⁴² STLOUKAL. Libor. Potratovost'. In: PAVLÍK, Zdeněk (ed.). *Populační vývoj České republiky 1996*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 1997, s. 37.

⁴⁴³ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 180.

⁴⁴⁴ POTANČOKOVÁ Michaela. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. In: *Gender, rovné príležitosti*, 2007, 8, 2, s. 30.

⁴⁴⁵ Tamže.

⁴⁴⁶ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 179.

⁴⁴⁷ Tamže.

⁴⁴⁸ Podrobné boli výsledky publikované v 4 príspevkoch v časopise *Demografie*: SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (1. část). In: *Demografie*, 1979, 21, 1, s. 4–14; SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (2. část). In: *Demografie*, 1979, 21, č. 2, s. 97–106; SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (3. část). In: *Demografie*, 1979, 21, 3, s. 205–213; SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (Dokončení). In: *Demografie*, 1979, 21, 4, s. 302–310.

⁴⁴⁹ Základné výsledky publikované v DVORÁK, Jozef – SRB, Vladimír – ALEŠ, Milan. Výzkum reprodukce (1981). In: *Demografie*, 1983, 25, 1, s. 19–33.

⁴⁵⁰ Bližšie k výsledkom pozri KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – I. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 23–33 a KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – II. In: *Demografie*, 1987, 29, 2, s. 107–113.

o nejakej forme antikoncepcie. Jednoznačne najčastejšie používanou antikoncepciou metódou zostávala prerušovaná súlož (viac ako 48 % respondentiek), pričom moderné formy (tabletky, IUD) uviedla len necelá štvrtina opýtaných.⁴⁵¹ Podobne aj prieskum z polovice 80. rokov odhalil, že stále pretrvávali problémy s dostupnosťou niektorých druhov antikoncepcie (najmä hormonálnej), ako aj s možnosťami jej aplikácie predovšetkým u mladých žien.⁴⁵²

Podľa oficiálnych štatistík až do polovice 80. rokov moderné formy antikoncepcie (myslené tým hormonálna a vnútromaternicová) využívalo len niečo viac ako 13 % žien v reprodukčnom veku. Ani bezplatné poskytovanie hormonálnej a vnútromaternicovej antikoncepcie po roku 1986 túto nepriaznivú situáciu výraznejšie nezmenilo (v rokoch 1987 a 1988 niečo viac ako 14 %). Príčiny veľmi nízkeho počtu a podielu žien užívajúcich moderné metódy antikoncepcie v reprodukčnom veku okrem vyššie uvedených dôvodov spočívali tiež vo veľmi slabých vedomostiach a celkovom nedostatku spoľahlivých informácií o moderných kontracepčných metódach. Svedčia o tom aj oficiálne zistenia ministerstva zdravotníctva (napr. materiál *Informace o dnešním stavu antikoncepce ve světě a perspektivy*), v ktorom sa uvádza, že „stav antikoncepcie v ČSSR není dobrý a ve srovnání s vyspělými zeměmi zůstáváme v mnoha ohledech velmi pozadu“ a že „výchova na školách je v tomto směru minimální či žádná.“⁴⁵³

Pomerne ľahký prístup k interrupcii pri dlhodobých problémoch s dostupnosťou moderných foriem antikoncepcie do značnej miery utlmoval záujem o iné formy regulácie plodnosti.⁴⁵⁴ V súvislosti s tým viacerí autori hovoria dokonca o vzniku potratovej kultúry⁴⁵⁵, keď interrupcie boli všeobecne prijímané ako akási dodatočná antikoncepcia ex-post.⁴⁵⁶ V interrupciách bol získaný prostriedok k ukončeniu nechceného tehotenstva, čo sa odzrkadlilo nielen v priamom poklese intenzity plodnosti, počtu narodených detí, ale aj viedol k podceňovaniu a zanedbávaniu významu plánovaného rodičovstva a antikoncepcie. Interrupcie sa tak stali akousi divnou me-

⁴⁵¹SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (Dokončení)...c. d., s. 304.

⁴⁵²KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – II..., c. d., s. 108.

⁴⁵³Pozri RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 179.

⁴⁵⁴STLOUKAL, Libor. STLOUKAL, Libor. Potratovost'. In: Z. Pavlík ed. *Populační vývoj České republiky 1996*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 1997, s. 37.

⁴⁵⁵Pozri napr. STLOUKAL, Libor. Understanding the 'abortion culture' in Central and Eastern Europe. In: DAVID, Henry, Philip – SKILOGIANIS, Joanna (eds.) *From Abortion to Contraception: A Resource to Public Policies and Reproductive Behaviour in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999, s. 23–37; FREJKA, Tomas. Overview Chapter 3: Birth regulation in Europe: Completing the contraceptive revolution. In: FREJKA, Tomas a kol. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. Demographic Research*, 2008, 19, 5, s. 79; KUČERA, Milan – FIALOVÁ, Ludmila. *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Working Papers, WP 96:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1996.

⁴⁵⁶KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 120.

tódou plánovania rodičovstva, pričom samotný zákon bol niektorými ženami prijatý ako zníženie maloobchodných cien.⁴⁵⁷ Situácia v 80. rokoch po zavedení miniinterrupcií zašla až tak ďaleko, že niektoré ženy tieto zákroky považovali za akúsi reguláciu menštruácie.⁴⁵⁸ V roku 1987 navyše vstúpil do platnosti nový zákon č. 73/1986 Zb. o umelom prerušení tehotenstva, ktorý zrušil interrupčné komisie a žena podávajúca žiadosť o interrupciu už nemusela svoje rozhodnutie vôbec zdôvodňovať. Tým sa v podstate odstránila aj posledná prekážka a ženy tak mohli začať slobodne rozhodovať o svojom tehotenstve.

Značná pozornosť socialistického Československa bola venovaná najmä ochrane manželskej rodiny a detí. Išlo nielen o materiálne, ale aj rôzne formy morálnej podpory. Prvé kroky mladých ľudí po vstupe do manželstva malo uľahčiť zavedenie tzv. výbavného v roku 1947. Poskytovalo sa vo výške 1 000 Kčs, čo predstavovalo približne sumu o niečo nižšiu, ako bol priemerný mesačný príjem. Nárok na neho mali len poistenci, ktorí boli poistení minimálne 4 roky, pričom v prípade, že si ho mohli uplatniť obaja novomanželia priznávalo sa manželke.⁴⁵⁹ Zánik výbavného v roku 1956 bol odôvodnený snahami zvýšiť dôraz starostlivosti štátu priamo o rodinu s deťmi prostredníctvom prídavkov na deti.

Snahy o stabilizáciu povojnovej situácie rodín s deťmi v Československu viedli k zavedeniu prídavkov na dieťa (rok 1945) v súvislosti s menovou reformou a s ňou spojenou úpravou platov. Predstavovali v podstate vedľajší produkt vyrovnávania cenovej hladiny životných potrieb a miezd. Primárne tak boli zamerané na ovplyvňovanie životnej úrovne rodín s deťmi.⁴⁶⁰ Na každé dieťa bez ohľadu na poradie, počet detí, či platové podmienky rodič dostával mesačne 30 Kčs v podobe príspevku na výchovu a výživu. V roku 1947 bolo zavedené progresívne vyplácanie prídavkov podľa počtu detí.⁴⁶¹ Po menovej reforme v roku 1953 došlo takmer k zdvojnásobeniu prídavkov na dieťa. Ich nárast, avšak v menšej miere, priniesla aj zmena v roku 1957. Od roku 1959 boli prídavky testované na výšku príjmu rodičov. Rok 1968 priniesol zrušenie tohto prístupu a prídavky sa takmer zdvojnásobili. K ďalším zvyšovaniam prídavkov došlo aj v rokoch 1973, 1979 a 1985.⁴⁶² Celkovo je však potrebné povedať, že prídavky na deti neodzrkadľovali výšku nákladov na výživu a výchovu, nevytvárali motiváciu k narodeniu ďalšieho dieťaťa a často skôr plnili funkciu sociálnej dávky najmä v prípade nízkopríjmových skupín obyvateľstva.⁴⁶³

⁴⁵⁷Tamže.

⁴⁵⁸Tamže.

⁴⁵⁹KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 40.

⁴⁶⁰Tamže, s. 49.

⁴⁶¹Kým do roku 1947 na 5 detí poberali rodičia 150 Kčs, od roku 1947 to bolo 250 Kčs (bližšie pozri KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 37, tab. 1).

⁴⁶²Pozri VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., c. d., s. 304.

⁴⁶³KUČERA, Milan. Populace..., c. d., s. 63 a 64.

Pomoc mladým manželským rodinám s deťmi nadobúdala rôzne ďalšie formy. Napríklad podľa metodického pokynu ministerstva vnútra z roku 1973 mali byť do poradovníku pre pridelovanie bytov prednostne zaraďovaní mladí manželia s tromi a viac deťmi, alebo rodiny, ktorým sa narodilo tretie dieťa a v oblastiach s menšou bytovou tiesňou druhé dieťa. Prednostne do poradovníku boli zaraďovaní aj mladí manželia, ktorým sa narodilo dieťa alebo tehotenstvo bolo lekársky preukázané.⁴⁶⁴

Do komplexu opatrení na podporu rodín s deťmi je možné zahrnúť aj daňové úľavy. Prvýkrát boli zavedené v roku 1952, keď pri daňových odvodoch zvýhodňovali rodiny s deťmi. Daňová sadzba živiteľa sa znižovala podľa počtu závislých detí.⁴⁶⁵ V roku 1968 sa daňové stimuly zmenili na postihy pre tých, ktorí nemali deti alebo nežili v manželstve. Ak daňovník nevyživoval žiadnu osobu alebo len jednu, ktorá nebola dieťaťom, zvýšila sa mu sadzba dane v závislosti na veku, pohlaví a rodinnom stave.⁴⁶⁶

Dôležitou bola aj nepriama pomoc rodinám s deťmi sústreďujúca sa do zliav a dotácií poplatkov za deti v jasliach, materských školách, družinách a školských stravovacích zariadeniach. Okrem toho výrazne dotované boli aj ceny potravín, detského oblečenia a obuvi (do roku 1979), existovala zľava na nájomné v štátnych bytoch odstupňovaná podľa počtu narodených detí a pod. Tým sa vytvárali pre rodiny s deťmi určité sociálne istoty, ktoré boli len výnimočne rušené.⁴⁶⁷

V súvislosti so vstupom do manželstva je potrebné spomenúť tiež zníženie plnoletosti v roku 1949 u oboch pohlaví z 21 rokov na 18 rokov, pričom manželstvo zo závažných dôvodov (najmä tehotenstvo partnerky) povoľoval súd už od veku 16 rokov. Veľmi dôležitými zmenami prešla ja rozvodová legislatíva. V podstate od uhorského zákonného článku XXXI/1894 o manželskom práve (manželský zákon) platil na území Slovenska dvojstupňový prístup k rozvodu manželstva. Separácia manželov od stolu a lôžka rušila povinnosť spoločného manželského života, no neumožňovala jeho legislatívny zánik. Až rozluka manželstva znamenala právny zánik manželstva za života oboch manželov.⁴⁶⁸ S novým zákonom o rodine č. 256/1949 Zb. s účinnosťou od 1. januára 1950 došlo ku značnému zjednodušeniu prístupu k právnemu zániku manželstva. Zrušená bola dovtedajšia dvojstupňová konštrukcia a definovaný bol len rozvod manželstva. Súdne rozhodnutie o rozvode manželstva tak predstavovalo jediný spôsob zániku manželstva právnou cestou za života manželov. Okrem toho namiesto taxatívneho vymedzovania dôvodov rozluky

⁴⁶⁴Tamže, s. 64.

⁴⁶⁵KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 39.

⁴⁶⁶Tmaže.

⁴⁶⁷KUČERA, Milan. Rodinná politika a její demografické důsledky v socialistickém Československu. In: *Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. Praha: CEFRES, 2001, s. 57.

⁴⁶⁸Pozri KUČERA, Milan. Populace..., c. d., s. 62.

⁴⁶⁸LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. *Pramene práva na území Slovenska II. 1790–1918*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012, s. 305–308.

(resp. rozvodu) manželstva, bola zavedená len jedna objektívna príčina: hlboký a trvalý rozvrat vzájomných vzťahov medzi manželmi. Princíp prevažnej viny na rozvrate zisťovaný do roku 1949 bol nahradený princípom výlučnej viny.⁴⁶⁹ V praxi to znamenalo, že o rozvod nemohol požiadať manžel, ktorý rozvrat zavinil. Súd tak nemohol manželstvo rozviesť proti vôli výlučne nevinného manžela. Výrok o vine⁴⁷⁰ ako súčasť rozsudku pritom súd uviesť nemusel, ak o to požiadali obaja manželia. Táto zábrana sa v praxi ukázala byť pomerne veľkou komplikáciou. Výrok o vine pritom mal predovšetkým majetkovo právne dôsledky. Rozvedený manžel bez možnosti uspokojiť vlastné potreby mal nárok oproti bývalému manželovi, aby mu na ich úhradu prispieval podľa svojich možností. Rovnako sa na túto skutočnosť prihliadalo pri delení majetku. Okrem toho však výrok o vine sledoval aj psychologický efekt, keďže mal znamenať odsudzujúci postoj verejnosti voči vinnému manželovi.⁴⁷¹ Legislatíva tiež úzko dbala na záujmy maloletých detí. Manželstvo tak nemohlo byť rozvedené, v prípade, že to bolo v rozpore s ich záujmami. Súčasťou rozvodového konania sa preto stalo pojednávanie o výchove a výžive detí v období po rozvode. Súdna prax veľmi rýchlo zistila, že pomerne prísne rozvodové predpisy brzdia síce vzostup počtu rozvodov, no v realite dochádza k hromadeniu tzv. mŕtvych manželstiev.⁴⁷² Preto zákonné opatrenie predsedníctva Národného zhromaždenia č. 61/1955 Zb. (účinné od 1. januára 1956) situáciu zmenilo tak, že vo všeobecnosti síce nebolo naďalej možné vyhovieť návrhu na rozvod manželstva podávaného výlučne vinným manželom bez súhlasu nevinného, ale vo výnimočných prípadoch, ak to vyžadoval záujem spoločnosti a za podmienky, že manželia už po dlhú dobu nežili spolu⁴⁷³, mohol súd rozvod povoliť aj proti vôli nevinného z manželov. Nová koncepcia predovšetkým sledovala cieľ umožniť zánik veľkému počtu mŕtvych manželstiev, a to predovšetkým takých, kde manželia nielen už dlhšie spolu nežili, ale už nadviazali aj nové partnerské vzťahy.⁴⁷⁴ Najvyšší súd tiež prostredníctvom zákonného článku 66/1952 Zb. o organizácii súdov nariadil, aby pri prvom súdnom pojednávaní sa pokúsili o zmierenie manželov. Cieľom bolo oboznámiť sa s pomermi, zistiť pohnútky, ktoré viedli k podaniu návrhu na rozvod a predostrieť

⁴⁶⁹TUTTEROVÁ, Jitka – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Vývojové trendy rozvodovosti po roce 1950 v ČSR a SSR v kontextu legislatívnych zmien. In: *Demografie*, 1989, 31, 3, s. 201 a 202.

⁴⁷⁰Výrok o vine podobne ako v predchádzajúcom období mal predovšetkým majetkovo právne dôsledky. Rozvedený manžel bez možnosti uspokojiť vlastné potreby mal nárok oproti bývalému manželovi, aby mu na ich úhradu prispieval podľa svojich možností. Rovnako sa na túto skutočnosť prihliadalo pri delení majetku. Okrem toho však výrok o vine sledoval aj psychologický efekt, keďže mal znamenať odsudzujúci postoj verejnosti voči vinnému manželovi. Bližšie pozri TUTTEROVÁ, Jitka – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Vývojové trendy..., c. d., s. 202.

⁴⁷¹Tamže.

⁴⁷²Ide o manželské zväzky, ktoré neplnili svoju spoločenskú funkciu. Manželvia často spolu ani nežili. Prípadne dokonca si našli už nových partnerov, s ktorými žili vo faktickom manželstve.

⁴⁷³V praxi sa uplatnila hranica troch rokov, pričom z výnimky sa veľmi rýchlo stalo pravidlo. Bližšie pozri KUČERA, Milan. Populace..., c. d. s. 96.

⁴⁷⁴TUTTEROVÁ Jitka – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Vývojové trendy..., c. d., s. 202.

dôvody, ktoré by mohli viesť k uzmierneniu a predložiť konkrétne odporúčania. Pri bližšie o desať rokov neskôr bol vydaný pokyn, aby súdy pri zmierovaní spolupracovali s národnými výbormi, spoločenskými orgánmi a organizáciami, no v praxi zostali bez príslušnej odozvy.⁴⁷⁵ Obligatórne zmierovacie riadenie bolo od 1. apríla 1964 jednou z procesných podmienok rozvodového konania, no novelou občianskeho súdneho poriadku č. 49/1973 Zb. (s účinnosťou od 1.7.1973) bolo zrušené a nahradené povinnosťou súdu viesť manželov priamo v rozvodovom konaní k odstráneniu príčin rozvratu a k ich uzmierneniu. Pristúpilo sa k tomu na základe praktických skúseností, keď sudcovia pre nedostatok potrebných podkladov nemohli dať manželom konkrétne odporúčania k odstráneniu príčin rozvratu pričom samotné zmierovacie konanie sa ukázali ako veľmi neefektívne.⁴⁷⁶

Nová ústava z roku 1960 podmienila rekodifikáciu rodinného práva prostredníctvom zákona o rodine č. 94/1963 Zb. (účinný od 1. apríla 1964). Rozvod naďalej zostal jedinou formou právneho zániku manželstva. Pri rozvodovom konaní súd síce naďalej zisťoval príčiny rozvratu manželstva, ale upustilo sa od formálneho výroku o vine. Subjektívne hľadisko princípu viny na rozvode bolo nahradené objektívnym hľadiskom. Súd tak mohol na návrh jedného z manželov manželstvo ukončiť, ak vzťahy medzi manželmi boli tak vážne rozvrátené, že manželstvo ďalej nemohlo plniť svoj spoločenský účel. Pri rozhodovaní o rozvode pritom súd musel prihliadať najmä na záujmy maloletých detí.

Veľmi dôležitými nástrojmi socialistickej populačnej politiky smerom k mladým manželským rodinám sa stali zvýhodnené alebo prednostné pôžičky. Prvú povojnovú formu mladomanželských pôžičiek priniesol zákon č. 56/1948 Zb. o štátnej podpore novomanželom. Mladé rodiny do 35. roku veku každého z manželov, od ktorých svadby neuplynuli viac ako dva roky, si mohli požičať 36 tis. Kčs, pri zvýhodnenej úrokovej sadzbe 3,5 %. Narodením dieťaťa sa pôžička stala bezúročnou a odpísala sa šestina z nej. Ďalšia šestina bola odpísaná pri narodení druhého a každého ďalšieho dieťaťa. Podávanie žiadostí však bolo značne komplikované a aj jej administratívne spracovanie bolo zdĺhavé. Okrem toho pôžička slúžila len na nákup vybavenia do domácností a potrieb pre deti, čo pri značne obmedzenej ponuke a dostupnosti spotrebného tovaru bol značný problém.⁴⁷⁷ K širšiemu presadeniu novomanželských pôžičiek v tomto období zabránila aj menová reforma z roku 1953. Príčinou bolo, že právna úprava sa adekvátne nezmenila v smere nového pomeru medzi cenami a mzdami. Preto sa novomanželské pôžičky stali pre priemernejších novomanželov takmer nedostupné.⁴⁷⁸ K významnej zmene tohto opatrenia došlo až v roku 1973 zákonom č. 14/1973 Zb., ktorý umožnil poskytovať pôžičky

⁴⁷⁵Tamže, s. 203.

⁴⁷⁶KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 96.

⁴⁷⁷RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu...*, c. d., s. 50.

⁴⁷⁸Tamže, s. 51.

so štátnym príspevkom mladým manželom na obstaranie bytu alebo na nákup bytového zariadenia. Výška pôžičky mohla v tomto období dosiahnuť maximálne 30 tis. Kčs pri úročení 1 % na obstaranie bytu a 2,5 % pri nákupe zariadenia do bytu s dobou splatnosti 10 rokov. Ak sa občania, ktorý uzavrel pôžičku narodilo dieťa, vznikol mu nárok na štátny príspevok vyplácaný štátnou sporiteľňou. Ten predstavoval 2 000 Kčs pri prvom dieťati, 4 000 Kčs pri druhom a každom ďalšom dieťati, ktorý sa použil ako mimoriadna splátka novomanželskej pôžičky. Okrem toho štátna sporiteľňa mohla na žiadosť manželov (občana) pri narodení každého dieťaťa povoliť odklad splácania až na jeden rok. Pôžičky síce neboli univerzálne, ale hranica celkového mesačného príjmu oboch manželov bola stanovená veľmi priaznivo na 5 000 Kčs. Odhaduje sa, že mladomanželské pôžičky čerpali takmer 3/4 rodín majúcich na ne nárok. Väčšinou boli žiadané na vybavenie domácnosti,⁴⁷⁹ pričom maximálna suma v tej dobe predstavovala približne 1,5 ročný pracovný príjem.⁴⁸⁰ Výhodnosť novomanželských pôžičiek dokumentuje aj miera zaťaženia domácností splátkami, ktorá sa pohybovala pod hranicou 10 % z domáceho rozpočtu.⁴⁸¹ V dôsledku inflácie však požičaný objem peňazí strácal na hodnote, preto sa v roku 1987 pristúpilo k úprave. Zvýšila sa horná hranica poskytnutej pôžičky na 50 tis. Kčs, predĺžila sa doba splatnosti na 15 rokov a tiež došlo k zvýšeniu stropu priemernej mesačnej mzdy žiadateľa na 6 tis. Kčs. Rozpad socialistického bloku a postupný prechod na trhové hospodárstvo v kontexte ďalších spoločenských a ekonomických zmien prispeli k zrušeniu novomanželských pôžičiek v danej podobe, a to od 1.1.1991.

3.4.4 Populačná a rodinná politika po roku 1989

Obdobie po roku 1989 predstavuje politicky, spoločensky a hospodársky novú etapu vo vývoji Slovenska, čo sa prejavilo aj na vývoji populačných opatrení. V prvých rokoch po páde železnej opony išlo predovšetkým o snahu odstrániť paternalistické zásahy štátu, ktorý v období reálneho socializmu ideologizoval populačné opatrenia.⁴⁸² K hlavným znakom novovznikajúcej rodinnej politiky v nových spoločenských a hospodárskych podmienkach je predovšetkým prenos zodpovednosti za reprodukciu a rodinu zo štátu na obyvateľstvo. Štát nachádza svoje kompetencie v oblasti formovania podmienok, aby mohol každý realizovať svoje reprodukčné zámery a tiež v poskytovaní informácií, ktoré sú na realizáciu reprodukč-

⁴⁷⁹PELIKÁN, Jozef. Pět let existence půjček se státním příspěvkem mladým manželům. In: *Demografie*, 1978, 20, 4, s. 331 a 332.

⁴⁸⁰RYCHTAŘIKOVÁ, Jitka. Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes. In: *Demografie*, 1995, 37, 3, s. 159.

⁴⁸¹PELIKÁN, Jozef. Pět let..., c. d., s. 336.

⁴⁸²VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., c. d., s. 300.

ných zámerov potrebné.⁴⁸³ Za strategické ciele štátnej rodinnej politiky sú považované: dosiahnutie relatívnej ekonomickej nezávislosti rodín, úspešnosť rodín v realizácii ich funkcií, stabilita rodinných vzťahov, vytváranie optimálnych podmienok na sebareprodukciu spoločnosti a úspešné zladenie rodičovských a pracovných povinností. Je možné povedať, že viaceré nástroje populačnej a rodinnej politiky zostali v platnosti aj po roku 1989. Zrušené boli napríklad mlaďomanželské pôžičky (od 1.1.1991), zaniklo prideľovanie bytov z hromadnej výstavby, došlo k rušeniu siete predškolských zariadení (najmä detských jasli) a ich transformácia. Významným prvkom je snaha viac zainteresovať do starostlivosti o najmenšie deti aj mužov a tým umožniť matkám malých detí zapojiť sa aktívne na trh práce. Je potrebné však povedať, že aj napriek týmto legislatívnym úpravám, naďalej na Slovensku platí, že starostlivosť o deti a predovšetkým najmenšie deti je predovšetkým doménou žien. V kombinácii so slabými možnosťami práce na skrátene, čiastočné, plávajúce či inak upravené úväzky, nedostatočným pokrytím služieb starostlivosti o deti do 6 rokov (a najmä najmladšie deti), sú práve ženy konfrontované s najväčším objemom stratených príležitostí. Z finančného hľadiska je potrebné navyše dodať, že peňažné transféry od štátu poskytované v spojitosti s narodením dieťaťa a starostlivosťou o neho ani zďaleka nedokážu vykompenzovať stratu príležitostí ani finančnú záťaž, ktorú so sebou prináša predmetná životná udalosť.⁴⁸⁴

Opatrenia rodinnej politiky majú na Slovensku zväčša univerzálnu povahu, keďže sú viazané viac na životné udalosti (napr. narodenie dieťaťa) prípadne fázu životného cyklu, ako na životnú úroveň, výšku alebo úplnú absenciu príjmu, pričom dôraz kladú na relatívne nízke finančné transféry.⁴⁸⁵ Tie sa týkajú najmä služieb starostlivosti o deti a ich dostupnosti, čo je úzko prepojené s vysokou mierou penalizácie materstva, teda negatívnej korelácie medzi materstvom a zamestnanosťou žien.⁴⁸⁶ Napríklad podľa údajov OECD⁴⁸⁷ patrila miera zamestnanosti žien Slovenska s malými deťmi do 3 rokov k jednej z najnižších medzi najvyspelejšími krajinami sveta.⁴⁸⁸ Podpriemerná je aj zamestnanosť matiek detí vo veku 3–5 rokov. Ako uvádza Gerbery⁴⁸⁹, rodinná politika na Slovensku disponuje síce bohatou škálou nástrojov pokrývajúcich potreby rodín v rôznych fázach životného cyklu, no trpí dvomi základnými okruhmi problémov. Prvým je slabšia dostupnosť služieb inštitu-

⁴⁸³Tamže.

⁴⁸⁴Tamže, s. 309.

⁴⁸⁵GERBERY, Daniel. Rodinná politika na Slovensku v komparatívnej perspektíve. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2016, 26, 3, s. 53.

⁴⁸⁶Tamže, s. 54 a 55.

⁴⁸⁷Pozri <http://www.oecd.org/els/family/database.htm#labour_market> [10.09.2018]

⁴⁸⁸Podľa databázy OECD Family database nižšiu mieru zamestnanosti malo len Maďarsko (13 %). Podobne nízku (22–23 %) dosahovali Česká republika a Estónsko. Naopak najvyššiu zamestnanosť nachádzame v Holandsku, Portugalsku, Slovinsku, Švajčiarsku a v Luxembursku, kde podľa údajov z roku 2014 prekračovala hranicu 70 %.

⁴⁸⁹GERBERY, Daniel. Rodinná politika..., c. d., s. 58.

cionálnej starostlivosti pre rodiny s deťmi v predškolskom veku a s tým súvisiace problémy zosúladenia rodinného a pracovného života, čo zvyšuje náklady spojené s rodičovstvom. Druhou skupinou problémov je podľa autora nastavenie niektorých opatrení a finančných transférov, ktoré nepomáhajú dostatočne redukovať sociálne riziká spojené s rodičovstvom.⁴⁹⁰

Gerda Neyer⁴⁹¹ vo svojom príspevku poukazuje na skutočnosť, že väzby medzi rodinnou politikou a pronatalitnou politikou, politikou zamestnanosti a starostlivosti o deti je potrebné zasadiť do širšieho kontextu rodovo senzitívneho sociálneho štátu. Účinok rodinnej politiky na plodnosť nezávisí len od jej nastavenia, ale tiež od vzťahu medzi ňou, pohlavím a trhom práce. V ostrom kontraste s uvedeným sa ukazuje byť podľa nej práve nastavenie rodinných politík v bývalých krajinách východného bloku. Väčšina z nich (vrátane Slovenska) realizovala politiku reinštitucionalizácie rodinnej starostlivosti (najmä o najmenšie deti) a redukovali finančné zaistenie verejnej starostlivosti o deti. V porovnaní s ostatnými európskymi krajinami poskytujú priemerné až nízke pokrytie starostlivosti o deti a vytvára sa tu oveľa menej projektov na rozšírenie a zabezpečenie verejných zariadení, ako v konzervatívnych krajinách západnej Európy. Vytváranie systému rodičovských dovolení v Európe signalizuje uznanie faktu zo strany štátu, že zamestnanosť a starostlivosť o deti sú v zásade nezlučiteľné. Najmä bývalé východoeurópske krajiny sa snažili a viaceré naďalej snažia umožniť matkám, aby sa starali o deti radšej samé, ako by im umožnili účasť na pracovnom trhu za rovnakých podmienok ako majú muži (čiže na plný úväzok a bez dlhodobých prerušení v zamestnaní).⁴⁹² Nedostatok zariadení starajúcich sa o deti, nízka úroveň dávok, dlhá rodičovská dovolenka alebo dovolenka určená na starostlivosť a rodová segregácia naznačujú značné komplikácie pri snahe skĺbiť zamestnanie a materstvo. V takomto systéme je potom veľmi problematické, ak nie nemožné, aby sa žena mohla po rodičovskej dovolenke, alebo rokoch strávených starostlivosťou o deti vrátiť do zamestnania a dlhodobo si udržať životnú úroveň. Preto úspešnými sa zdajú byť skôr také opatrenia, ktoré sa zameriavajú na zamestnanosť žien, udržanie ich príjmovej úrovne, rodovú rovnosť, flexibilitu a podporu starostlivosti o deti.⁴⁹³

Začiatok 90. rokov na Slovensku tiež priniesol zmenu v kontracepčných praktikách. Predovšetkým sme svedkami posunov od indukovaných potratov ku kontracepcii, z tradičných k moderným metódam regulácie plodnosti, ako aj v pohľadoch a názoroch na plánovanie rodiny predtým chápanej ako kontrola počtu narodených detí smerom k želanej veľkosti rodiny, teraz čoraz viac reflektovanej ako potreba

⁴⁹⁰Tamže.

⁴⁹¹NEYER, Gerda. Rodinná politika a plodnosť v Európe: pronatalitní politika v súvislosti s politikou genderovou, politikou zamestnanosti a opatreniami týkajúcimi sa péče o deti. In: *Demografie*, 2009, 51, 4, s. 243.

⁴⁹²Tamže, s. 243.

⁴⁹³Tamže, s. 249.

vhodného načasovania tehotenstiev. Sprístupňovanie modernej kontracepcie prispelo k procesom odkladania tehotenstiev, dynamickému poklesu intenzity umelej potratovosti a pravdepodobne aj poklesu počtu neželaných tehotenstiev.⁴⁹⁴ Podiel žien využívajúcich moderné metódy antikoncepcie v reprodukčnom veku vzrástol až na takmer 28 % (roky 2007 a 2008), no v posledných rokoch sa ich podiel opäť znížil pod hranicu 20 %.⁴⁹⁵ Príčinou je najmä pokles podielu žien s hormonálnou antikoncepciou.⁴⁹⁶

Dostupnosť moderných foriem antikoncepcie v kombinácii s liberalizáciou potratovej legislatívy predstavujú nástroje, ktoré umožnili ženám a párom odkladať reprodukciu do vyššieho veku, resp. oveľa efektívnejšie nastaviť časovanie tehotenstiev ako v minulosti, čo im súčasne dovoľuje mať väčšiu kontrolu nad ďalšími životnými oblasťami, ako je vzdelávanie, zamestnanie, budovanie kariéry, či vstup do manželstva.⁴⁹⁷

Na záver ešte v krátkosti pripomenieme zmeny v oblasti bývania a starostlivosti o najmenšie deti. Predovšetkým je potrebné povedať, že pád socialistického režimu znamenal aj koniec štátom dotovanej hromadnej bytovej výstavby a prideľovanie bytov štátom. Výsledkom okrem iného bol aj dramatický prepád počtu novopostavených bytov, ktorých sa v 90. rokoch súhrnne postavilo len niečo viac ako 120 tis. Zodpovednosť za bývanie v podstate až na určité špecifické výnimky prešla na každého jednotlivca. Najmä v 90. rokoch nefunkčnosť trhu s bytmi, voľné ceny, nedostatok nájomných bytov a nedostupnosť bankových produktov na kúpu nehnuteľnosti znamenali výrazné zhoršenie bytovej situácie pre mladých. V posledných desiatich - pätnástich rokoch s možnosťou hypotekárneho úveru dostupnejšieho pre širšiu verejnosť a čiastočne aj štátna podpora vo фонде rozvoja bývania prispeli k určitému zlepšeniu situácie. Rovnako sa zvýšil aj dopyt po nových bytoch na čo reagovala oživením aj bytová výstavba. Aj napriek tomu je však situácia mladých v oblasti bývania pomerne problematická, a to najmä v ekonomicky najrozvinutejších oblastiach.

Útlm zaznamenali aj predškolské zariadenia. Týkalo sa to najmä detských jasí, ktoré boli po roku 1989 vnímané pomerne negatívne a k ich rušeniu dochádzalo aj z ekonomických dôvodov. Rovnako rušené boli viaceré materské školy. Napríklad na začiatku 90. rokov ešte na Slovensku fungovalo viac ako 4 tis. materských škôl

⁴⁹⁴POTANČOKOVÁ Michaela a kol. Slovakia: Fertility..., c. d., s. 997.

⁴⁹⁵Zdravotnícka ročenka Slovenskej republiky 2015. Bratislava: NCZIS, 2017, s. 84.

⁴⁹⁶Jedným z dôvodov klesajúceho trendu je každoročné znižovanie počtu novozavedených antikoncepcií. Kým napríklad v rokoch 2005–2008 išlo o viac ako 110 tis. prípadov ročne, v roku 2015 to už bolo menej ako 68 tis. Keďže miera užívania antikoncepčných prostriedkov je citlivá aj na vek ženy, bude dôležitým faktorom aj starnutie kontingentu žien v reprodukčnom veku.

⁴⁹⁷SOBOTKA, Tomáš. Postponement of childbearing and low fertility in Europe..., c. d., s. 27; PRESSER, H. B. Comment: A gender perspective for understanding low fertility in posttransitional societies. In: R. A. Bulatao – J. B. Casterline (eds.). *Global fertility transition, supplement to Population and Development Review* 27, New York: Population Council, s. 178.

a do roku 2012 ich počet klesol na menej ako 2,9 tis. V posledných rokoch sme však svedkami určitého nárastu. Všeobecným znakom predškolských zariadení po roku 1989 je vyššia finančná náročnosť a horšia dostupnosť najmä v niektorých regiónoch v dôsledku nedostatočných kapacít a tiež predchádzajúceho masívneho rušenia škôlok. Aj z pohľadu návštevnosti došlo k určitému zhoršeniu situácie. Najmä v prvej polovici 90. rokov sa pomer medzi počtom detí umiestnených v materskej škole a celkovým počtom detí vo veku 3–5 rokov výrazne znížil z viac ako 90 % na približne 70 %. V nasledujúcom období sa situácia zlepšila. Treba však súčasne povedať, že samotná miera umiestnenia detí v predškolských zariadeniach úzko súvisí s vekom dieťaťa. U detí do troch rokov Slovensko stále výrazne zaostáva za tzv. barcelonskými cieľmi, keďže podľa odhadov zariadenia poskytujúce starostlivosť o ne využíva necelých 5 %. Podľa spomínaných cieľov by miera účasti mala dosahovať až jednu tretinu. Príčiny je potrebné hľadať jednak v problematickej dostupnosti týchto zariadení, keďže ich na Slovensku stále funguje len veľmi malý počet, ďalej finančnej nedostupnosti vzhľadom na skutočnosť, že mnohé z nich sú súkromné a výška nákladov prekračuje úroveň príspevku, ktorý štát poskytuje rodinám na starostlivosť o dieťa, ako aj v určitej psychologickú averzii voči týmto zariadeniam. Podľa barcelonských cieľov by miera umiestnenia detí vo veku od troch rokov do začiatku pravidelnej školskej dochádzky mala dosahovať hodnotu 90 %, no na Slovensku sa nad hranicu 80 % dostáva len v predškolskom veku.

4. Starý demografický režim a demografická revolúcia

Reprodukčný režim pred nástupom prvej demografickej revolúcie (tranzície) označovaný tiež ako „starý poriadok“ (*ancien regime*)⁴⁹⁸ sa vyznačoval vo všeobecnosti vysokou intenzitou plodnosti a úmrtnosti, nízkymi populačnými prírastkami, čo spoločne vytváralo progresívny typ vekovej štruktúry populácie.

Kým plodnosť bola relatívne stabilná a k dočasným zmenám dochádzalo len v období demografických kríz a následnej kompenzačnej fáze, úmrtnosť citlivo reagovala na vonkajšie negatívne podnety ako epidémie, hladomory, vojny a pod. S tým bola úzko spojená jej častá oscilácia a výrazné znižovanie populačných prírastkov na veľmi nízku úroveň. Počas dlhšie trvajúcich nepriaznivých období dokonca dochádzalo k úbytku populácie, a preto dynamika jej rastu bola v historickom kontexte veľmi nízka.⁴⁹⁹

Veľmi dôležitým aspektom plodnosti bola absencia širšie spoločensky sa uplatňujúcej vedomej redukcie počtu detí. Pre Slovensko bola typická aj veľmi nízka plodnosť nevydatých žien, keďže nemanželská plodnosť bola v období starého demografického režimu vo všeobecnosti marginálnym fenoménom.⁵⁰⁰ Absencia dobrovoľných krokov potláčať plodnosť v závislosti od počtu už predtým narodených detí vytvárala zo vstupu do manželstva a života v manželstve kľúčový životný a reprodukčný prechod. Manželstvo nebolo len centrálnym priestorom určeným na reprodukciu, ale primárnym faktorom s rozhodujúcimi priamymi účinkami na realizovanú plodnosť.⁵⁰¹ Stalo sa základným samoregulačným mechanizmom reprodukcie populácií „starého režimu“. ⁵⁰² K vnútorným faktorom reprodukcie je možné zaradiť aj ovdovenie, keďže riziko ovdovenia bolo v tomto období vysoké, čím významnou mierou ovplyvňovalo počet rokov prežitých v manželstve. Smrť hrala

⁴⁹⁸K problematike charakteru demografického systému počas existencie starého režimu pozri napríklad FLINN, Michael, W. *The Demographic System, 1500–1820*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1981, s. 13–24.

⁴⁹⁹Pre európsky priestor pozri napríklad LIVI BACCI Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s.14–15. Na porovnanie historický vývoj svetovej populácie a jednotlivých kontinentov nájde čitateľ napríklad v práci LIVI BACCI Massimo. *A Concise History of World Population*. Oxford: Blackwall Publishers, 2001, s. 27.

⁵⁰⁰SALVINI, Silvana – SANTINI, Antonio. Marital and Nonmarital Fertility. In: *Demography: Analysis and Synthesis*. Vol. I., . London: Elsevier, 2006, s. 398.

⁵⁰¹Tamže.

⁵⁰²DUPÂQUIER Jacques. De l'animal à l'homme. Le mecanisme autorégulateur des populations traditionnelles. In: *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1972, no. 2, s. 177–211.

v starom režime porovnateľnú úlohu akú hrá v spojitosti s reprodukciou v súčasnosti rozvod.⁵⁰³

Z teoretického hľadiska sa na proces plodnosti v starom režime dá nazerať prostredníctvom konceptu prirodzenej plodnosti. Spočiatku⁵⁰⁴ bola definovaná ako plodnosť ľudskej populácie, ktorá nevykazuje žiadne vedomé úsilie nasmerované na obmedzovanie pôrodov. Neskôr⁵⁰⁵ bol koncept upravený, pričom režimom prirodzenej plodnosti sa myslelo také reprodukčné správanie manželských párov, ktoré nebolo ovplyvnené počtom detí. Manželia sa reprodukčne správali stále rovnako bez ohľadu na to, koľko detí sa im už narodilo. Slovensko z pohľadu existencie „starého režimu“ reprodukcie nebolo výnimkou. V podstate až do konca 19. storočia sa plodnosť a úmrtnosť udržiavali na veľmi vysokej úrovni. Napríklad hrubá miera pôrodnosti pod úroveň 40 ‰ trvalo klesla až v prvej dekáde 20. storočia a pod hladinu 35 ‰ v predvečer prvej svetovej vojny. Kombinácia vysokej pôrodnosti a vysokej úmrtnosti (aj keď už v tejto dobe klesajúcej) spolu vysokými stratami zahraničnou migráciou⁵⁰⁶ vytvárali len nízke populačné prírastky.

V druhej polovici 19. a prvej polovici 20. storočia sa tento typ reprodukcie postupne transformoval do nového kvantitatívno-kvalitatívneho modelu, pre ktorý bola charakteristická nízka plodnosť a úmrtnosťou, a s tým súvisiaci nástup populačného starnutia. Tento proces prebiehal v rámci širšie koncipovaných zmien reprodukcie, ktoré dostali súhrnné označenie demografická revolúcia (tranzícia, prechod). Nový režim po skončení demografickej revolúcie sa vyznačoval výrazne nižšou intenzitou plodnosti, ktorá bola dosiahnutá predovšetkým vedomou reguláciou veľkosti rodiny manželským párom. Transformácia plodnosti v rámci demografickej revolúcie tak priniesla nielen nový kvantitatívny, ale aj kvalitatívny rozmer reprodukcie.⁵⁰⁷

Demografická revolúcia predstavuje historický, nereverzibilný transformačný proces reprodukčného správania, ktorý je integrálnou súčasťou komplexnej a výrazne vnútorne diferencovanej globálnej revolúcie modernej doby.⁵⁰⁸ Proces

⁵⁰³SALVINI, Silvana – SANTINI, Antonio. Marital and Nonmarital..., c. d., s. 398.

⁵⁰⁴HENRY Louis. Fondements théoriques des mesures de la fécondité naturelle. In: *Revue de l'Institut International de Statistique / Review of the International Statistical Institute*. 1953, 21, 3, s. 135–151.

⁵⁰⁵HENRY Louis. Some Data on Natural Fertility. In: *Eugenics Quarterly*, 1961, 8, 2, s. 81–91; HENRY, Louis. Mesure du temps mort en fécondité naturelle. In: *Population*, 1964, 19, s. 485–514.

⁵⁰⁶Na základe rozdielov medzi výsledkami sčítaní ľudu a demografickej bilancie prirodzeného Pohybu obyvateľstva by od 1.1.1870 do 31.12.1910 Slovensko mohlo zahraničnou migráciou stratiť až 587 tis. osôb.

⁵⁰⁷Podobné členenie môžeme nájsť napríklad v práci CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications*. Oxford: Oxford University Press, 1992, s. 2. Autor v spojitosti s procesom transformácie plodnosti v rámci demografickej revolúcie hovorí tiež o troch štádiách. Prvé pred-tranzičné vyznačujúce sa dlhodobým ekvilibrom vysokej plodnosti a úmrtnosti zodpovedá vyššie spomínanému starému režimu. Po presadení sa demografickej revolúcie dochádza k jeho destabilizácii, ktorá sama o sebe predstavuje špecifické vývojové štádium. Po ukončení demografickej revolúcie nastupuje post-tranzičné štádium s moderným ekvilibrom nízkej plodnosti a úmrtnosti.

⁵⁰⁸PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce*. Praha: Academia, 1973, s. 365.

demografickej revolúcie môžeme pritom zjednodušene charakterizovať ako premenu extenzívnej formy reprodukcie na formu intenzívnu. Ide o kvalitatívno-quantitatívnu, v celej histórii ľudstva ojedinelú premenu charakteru reprodukcie, ktorá je vo svojich prejavoch najviac preukázateľná v zmene intenzít úmrtnosti a plodnosti a vo vývoji vekovej štruktúry.⁵⁰⁹ Okrem toho dochádza k zmene vzťahu obyvateľstva k vlastnej reprodukcii od biologicky podmienenej k výrazne sociálnej podmienenosti.⁵¹⁰

Je to historický proces, ktorý na určitom stupni vývoja spoločnosti vzniká a na druhom končí, pričom jednotlivé zložky tohto vývoja spoločnosti (napr. životná, kultúrna úroveň, rozvoj výrobných síl, stupeň industrializácie, urbanizácie a iné) a ani predchádzajúci demografický vývoj nemusia byť rovnaké pre jej nástup. Základnou podmienkou začiatku premeny extenzívnej formy reprodukcie na intenzívnu je predovšetkým správna kombinácia jednotlivých faktorov, pretože tie vo svojej spojitosti predstavujú súčasť prevratných, zložitých, mnohostranných a vnútorne široko diferencovaných zmien.⁵¹¹ Zjednodušene povedané, konkrétne podmienky môžu byť nastavené rôzne i priebeh demografickej revolúcie môže byť odlišný. Samotný výsledok však vždy bude rovnaký, pokles intenzít plodnosti, úmrtnosti a zmeny vo vekovej štruktúre.⁵¹² Demografická revolúcia pozostáva z logických na seba nadväzujúcich historických fáz, cez ktoré prešla a prechádza každá populácia na ceste k modernite.⁵¹³

Určiť presne, kedy v procese plodnosti končí starý režim a dochádza k jeho transformácii, je pomerne náročné. Podľa Pavlíka za hranicu, kedy už bezpečne môžeme hovoriť o nástupe nezvratných a prevratných zmien režimu plodnosti, je možné označiť obdobie, v ktorom hodnota hrubej miery pôrodnosti trvalo klesla pod 35 ‰.⁵¹⁴ Chesnais túto hranicu stanovil ešte o niečo nižšie, a to na 30 ‰.⁵¹⁵

Prvou krajinou na svete, v ktorej hrubá miera pôrodnosti klesla pod úroveň 30 ‰, bolo Francúzsko. Došlo k tomu už na začiatku 30. rokov 19. storočia. V 80. rokoch 19. storočia nasledovali susedné štáty Belgicko a Švajčiarsko. Ďalej sa k nim pridala skupina severských a anglicky hovoriacich krajín: Švédsko, Dánsko, Veľká Británia, Austrália a Nový Zéland. Na začiatku 20. storočia klesá hrubá miera pôrodnosti pod uvedenú hranicu v Nórsku, Holandsku, Nemecku a v USA. Pred vypuknutím prvej svetovej vojny k tomu dochádza v Česku, Rakúsku, Maďarsku, ako

⁵⁰⁹PAVLÍK, Zdeněk. *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje*. Praha: Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, 1977, s. 164.

⁵¹⁰PAVLÍK, Zdeněk – RYCHRAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie*. Praha 1986, s. 510.

⁵¹¹Tamže, s. 509–510.

⁵¹²Tamže, s. 510.

⁵¹³CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition...*, c.d., s. 2.

⁵¹⁴PAVLÍK, Zdeněk. *Demografická revoluce...*, c. d., s. 169.

⁵¹⁵CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition...*, c.d., s. 117.

aj vo Fínsku a Kanade. Po skončení prvej svetovej vojny v 20. rokoch sa k Slovensku pridali štáty južnej Európy: Taliansko, Španielsko a Portugalsko. V 30. rokoch pokles pod vymedzenú hranicu identifikujeme v Poľsku, Bulharsku a Rumunsku a ako posledné v 40. rokoch reagovala bývalá Juhoslávia a ZSSR.⁵¹⁶

Z pohľadu úmrtnosti sa na Slovensku až do 80. rokov 19. storočia hrubá miera úmrtnosti pohybovala na a nad hranicou 35 ‰. Ak za hranicu nástupu trvalých kvantitatívno-kvalitatívnych zmien v charaktere reprodukcie z pohľadu úmrtnosti (druhá fáza demografickej revolúcie) označíme hranicu 25 ‰⁵¹⁷, potom pod túto úroveň sa Slovensko trvalo dostalo až na začiatku 20. storočia. Ani hodnota strednej dĺžky života pri narodení sa výraznejšie v posledných dvoch dekádach 19. storočia ešte nelíšila od predpokladanej úrovne pre tzv. starý demografický režim. Tá sa podľa Livi-Bacciho⁵¹⁸ pohybovala na úrovni 30–35 rokov a len ojediniele prekračovala hranicu 40 rokov.⁵¹⁹ K nej sa síce napríklad trvalo dostalo Švédsko už v 20. rokoch 19. storočia, no vo väčšine severských a západoeurópskych štátov to bolo až v polovici 19. storočia a v populáciách južnej Európy dokonca až v 80. a 90. rokoch 19. storočia.⁵²⁰ V prípade Slovenska predpokladáme, že k pokoreniu hranice 40 rokov došlo v prvom desaťročí 20. storočia. Ďalším dôležitým znakom starého režimu z pohľadu úmrtnosti na Slovensku bol veľký vplyv detskej a najmä dojčenskej úmrtnosti, keď ešte na začiatku 20. storočia takmer polovicu všetkých úmrtí tvorili deti do 5 rokov. Z pohľadu príčin smrti hlavnú úlohu zohrávali dlhodobé epidemicke a infekčné ochorenia, ktoré tvorili dve tretiny až tri štvrtiny všetkých zomretých.⁵²¹ Príčinu daného stavu je potrebné hľadať v celkovom systéme podmienok, ktoré ovplyvňovali populačný vývoj vtedajšej spoločnosti. Na vysokej intenzite úmrtnosti sa podpisoval komplex rôznych faktorov formujúci tzv. syndróm zaostalosti.⁵²² Práve tento syndróm bol najsilnejšou brzdou demografického rastu populácie Slovenska až do konca 19. storočia.

V histórii procesu demografickej revolúcie dochádza tiež k rôznym špecifickým prejavom, ktoré sú odrazom meniacich sa sociálnych a ekonomických podmienok. V podstate akousi prvou fázou alebo skôr predfázou v krajinách, v ktorých tento proces transformácie reprodukčného správania začal najskôr, je pokles plodnosti spojený so znižovaním úrovne sobášnosti a najmä podielu osôb vstupujúcich

⁵¹⁶Tamže.

⁵¹⁷PAVLÍK, Zdeněk – RYCHRAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. Základy demografie..., c. d., s. 508.

⁵¹⁸LIVI-BACCI Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s. 76.

⁵¹⁹Tamže.

⁵²⁰Odvozené podľa údajov z databázy The Human Mortality Database (www.mortality.org)

⁵²¹LIVI-BACCI, Massimo. *Populace...*, c. d., s. 77.

⁵²²Tamže.

do manželstva.⁵²³ Hlavným mechanizmom tohto vývoja bolo predovšetkým odkladanie sobášov do vyššieho veku. Táto neparitná limitácia manželskej plodnosti mohla podľa Coala⁵²⁴ znižovať realizovanú úroveň plodnosti až o polovicu v porovnaní s maximálnou možnou. V prípade Slovenska je prepojenie plodnosti a charakteru sobášnosti veľmi dôležité vzhľadom na ich úzky vzťah, keďže prevažná časť detí sa rodila vydatým ženám. Z dlhodobého hľadiska sa však ukazuje, že Slovensko patrilo k populáciám s tzv. neeurópskym sobášnym správaním⁵²⁵, ktoré sa vyznačovali vysokou intenzitou sobášnosti, nízkym podielom trvalo slobodných osôb a tiež nízkym až veľmi nízkym priemerným vekom pri vstupe do prvého manželstva⁵²⁶ (pozri kapitola 5). Z tohto hľadiska je teda zrejmé, že na V prípade Slovenska je prepojenie plodnosti a charakteru sobášnosti veľmi dôležité vzhľadom na ich úzky vzťah, keďže prevažná časť detí sa rodila vydatým ženám. Z pohľadu transformácie plodnosti je však zrejmé, že k žiadnym výraznejším zmenám sobášneho správania nedochádzalo. Podobne aj Fialová⁵²⁷ predpokladá, že na Slovensku sa prvá fáza poklesu plodnosti spojená s odkladaním vstupu do manželstva neprejavila.⁵²⁸

Aj preto Slovensko začínalo svoju transformáciu plodnosti na vyššej úrovni, ako tomu bolo vo viacerých krajinách severnej a západnej Európy (pozri graf 1). Podľa dostupných údajov hodnota úhrnnej plodnosti na Slovensku na začiatku 20. storočia dosahovala takmer 6 detí na ženu. Vo Francúzsku však už v 80. rokoch 19. storočia pripadalo na jednu ženu menej ako 3,5 dieťaťa. Výrazne nižšiu úhrnnú plodnosť mali aj ďalšie krajiny západnej a severnej Európy. V priemere tu na jednu ženu pripadalo o 1–2 deti menej ako na Slovensku. Navyše v týchto populáciách došlo tiež ku skoršiemu poklesu úhrnnej plodnosti, a preto už v medzivojnovom období sa väčšina z nich nachádzala výrazne pod hranicou 2,5 dieťaťa na ženu a niektoré (Švédsko, Nórsko, Anglicko a Wales, Švajčiarsko, Česko) dokonca aj pod hranicou 2 detí. Na druhej strane stáli niektoré populácie východnej a juhovýchodnej Európy (vrátane Slovenska), v ktorých pokles úhrnnej plodnosti začal s oneskorením niekoľkých desiatok rokov. Zaujímavá situácia bola aj na juhu Európy, kde štartovacia úroveň síce bola nižšia ako na Slovensku, ale pokles plodnosti tu prebiehal pomal-

⁵²³PAVLÍK, Zdeněk – RYCHRAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie...*, c. d., s. 528.

⁵²⁴COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe since the Eighteenth Century As a Chapter in Demographic History. In: A. J. Coale – S.C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1986, s.8.

⁵²⁵Bližšie k tejto problematike pozri napr. HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, s. 101–143; LIVI-BACII, Massimo: *Popolace...*, c. d., s. 123–132.

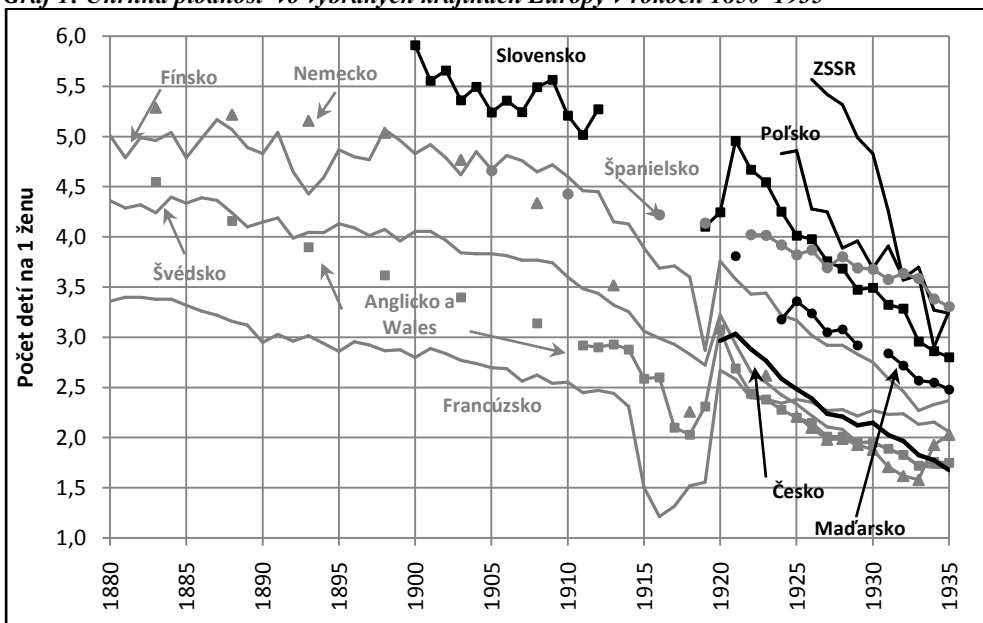
⁵²⁶Tamže.

⁵²⁷FIALOVÁ, Ludmila: Druhá fáza demografickej revolúcie ČSR a SSR. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 4.

⁵²⁸Tamže.

šie, a preto tieto populácie patrili v medzivojnovom období tiež do skupiny krajín s najvyššou plodnosťou v Európe.

Graf 1: Úhrnná plodnosť vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1850–1935⁵²⁹

Pozn.: šedou farbou sú krajiny býv. západného bloku, čiernou krajiny východného bloku

4.1 Predpoklady nástupu demografickej revolúcie na Slovensku

Kvantitatívno-kvalitatívna transformácia reprodukčného správania predstavuje historický zlom v charaktere demografickej reprodukcie, ktorý však reálne podmienil celý komplex na seba nadväzujúcich ďalších externých faktorov. Ich empirické vyjadrenie v prípade Slovenska stále naráža na veľmi obmedzený výskum historickej demografie a ďalších príbuzných vedných disciplín. Aj preto je možné sa tejto problematike venovať skôr len v teoretickej rovine, ako ho priamo empiricky dokazovať.

Môžeme povedať, že reprodukčné správanie obyvateľstva je odrazom populačnej klímy. Tá zjednodušene vyjadruje vnímanie oblasti reprodukcie obyvateľstvom resp. spoločnosťou a navonok sa manifestuje napríklad časovaním vstupu do manželstva, rodičovstva, názormi a ideálmi o počte detí, používaníu kontracepcie a pod. Ide teda o súbor spoločensky akceptovaných hodnôt a noriem, ktoré sa dotýkajú prokreácie

⁵²⁹ Zostavené z údajov publikovaných v CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition...*, c. d., s. 543–554; pre Česko údaje z www.czso.cz; pre Slovensko výpočty autorov.

a rodinného života. Možno ju teda označiť aj ako časť spoločenského vedomia. K jej hlavným znakom patrí určitá zotrvačnosť, inercia voči jednoduchým externým zmenám podmienok, čo znamená, že sa formuje dlhodobo a k nejakej radikálnej zmene jej orientácie, alebo k posunom jej charakteru dochádza zvyčajne len v prípade vážnejších zásahov do života spoločnosti, prípadne dlhodobým pôsobením zmien, najmä v hospodársko-sociálnej a spoločenskej oblasti. Zjednodušene povedané, socioekonomické a kultúrne podmienky, populačná politika, environmentálne podmienky, životná úroveň sa môžu zmeniť, no nemusí sa to v krátkodobom horizonte takmer vôbec prejavíť na zmenách populačnej klímy, a teda ani priamo v intenzite a časovaní plodnosti.

Predpoklady zmien populačnej klímy smerom k nástupu vedomého obmedzovania plodnosti na Slovensku treba hľadať už v priebehu druhej polovice 19. storočia. Východiskom boli spoločensko-hospodárske zmeny, ktoré prebehli v tomto období. Základným zdrojom obživy obyvateľstva bol primárny sektor, v ktorom prevládalo extenzívne poľnohospodárstvo, na mnohých miestach ešte s využívaním trojpoľného systému hospodárenia.⁵³⁰ Výhodou pre extenzívnu formu hospodárenia bola početná rodina, využiteľná ako pracovná sila. Zmeny, ku ktorým došlo v 2. polovici 19. storočia, však začali narúšať tento spôsob hospodárenia.

Azda najvýraznejšou spoločensko-sociálnou a hospodárskou zmenou v polovici 19. storočia v Uhorsku bolo zrušenie poddanstva. Išlo o urbárskych poddaných. Spájalo sa so zmenami vo vlastníctve pôdy⁵³¹ a pozvoľným ukončením robotových povinností. Netýkalo sa to však zmluvných roľníkov a želiarov, ktorí sa museli osobitne z povinností vykúpiť. Nerovnomerne rozdelená pôda, ktorá bola aj výsledkom nedôsledností v procesoch komasácie a segregácie⁵³², začala vytvárať predpoklady k výhodnejšiemu životu s menejdetnými rodinami. Pôda sa navyše dedila a delila, čím začali relatívne rýchlo vznikať ekonomicky nesebestačné hospodárstva, čo nútilo ich vlastníkov vyhľadávať aj ďalšie formy zamestnania. Viazanosť populácie na primárny sektor a najmä poľnohospodárstvo ako základný zdroj obživy pretrvávala aj na začiatku 20. storočia, keďže medzi rokmi 1890 a 1910 došlo len k minimálnemu poklesu podielu ekonomicky aktívnych v primárnom sektore (zo 70 na 61 %).⁵³³

⁵³⁰PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. I. díl období 1918–1945*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2004, s. 43–44.

⁵³¹Týkalo sa to spočiatku necelej štvrtiny celkovej výmery pôdy v slovenských župách. Pozri bližšie: PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*. Bratislava: Pravda, 1974, s. 45.

⁵³²HOLEC, Roman. *Polnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava: VEDA, 1991, s. 37.

⁵³³FALTUS, Jozef. Zamestnanie obyvateľstva Slovenska a priemyselné závody na Slovensku podľa uhorského sčítania k 31. 12. 1910. In: *Slovenská archivistika*, 1987, 22, 2, s. 73; STODOLA, Emil. *Štatistika Slovenska*. Martin, 1912, s. 42.

Dôležitou zmenou bol aj nárast námezdné pracujúcich v poľnohospodárstve, pracujúcich na veľkostatkoch, ako aj v postupne sa rozvíjajúcich ďalších hospodárskych sektoroch. V 70. a 80. rokoch 19. storočia sa však v Uhorsku začala prejavovať agrárna kríza, ktorá vypukla v Európe v súvislosti s dovozom lacného amerického obilia. Pretrvala do polovice 90. rokov a jedným z jej dôsledkov bolo zníženie počtu samostatne hospodáriacich roľníkov, ktorých drobné poľnohospodárske podniky skrachovali a tak ostávali bez práce.⁵³⁴ Táto situácia sa v živote obyvateľstva prejavila predovšetkým v probléme ako uživiť rastúcu populáciu a viedla k postupnej agrárnej preľudnenosti vidieka. Východiskom z tohto stavu sa stala predovšetkým pracovná migrácia, ktorá postupne nadobudla masový charakter. Vysta-hovalectvo za prácou do zahraničia malo priamy populačný efekt, kým sezónna pracovná migrácia sa skôr prejavovala nepriamo vo forme dlhšieho odlúčenia partnerov.

Proces sociálno-spoločenských a hospodárskych zmien v živote obyvateľstva do značnej miery brzdili rezíduá poddanských a starých feudálnych vzťahov. Ešte koncom 19. storočia prebiehali na mnohých miestach Slovenska procesy vyvážovania z poddanských povinností a robôt.

Štrukturálne faktory sú však len jednou skupinou, ktoré mohli stáť za zmenou reprodukčného správania. Ako uvádza Pavlík⁵³⁵, populačný vývoj nezávisí bezprostredne len na hospodárskom vývoji danej krajiny. Oveľa väčšiu váhu má hmotná a kultúrna úroveň obyvateľstva. To by vysvetľovalo, prečo demografická revolúcia prebiehala v štátoch s rôznou hospodárskou úrovňou súčasne alebo takmer súčasne. Pavlík⁵³⁶ si ďalej kladie dôležitú otázku, a to, do akej miery je demografická revolúcia závislá na úrovni obyvateľstva svojho štátu a do akej miery je podmienená prenosom (difúziou) inovácií pri kontakte s iným štátom, kde podobné populačné zmeny už prebiehajú, alebo dokonca sú už ukončené. Podobné zistenia priniesol aj Princetonský European Fertility Project. Jedným z jeho hlavných výsledkov bolo, že vedci v spojitosti s demografickou revolúciou a transformáciou plodnosti oveľa vážnejšie začali pristupovať k vplyvu kultúrnych a regionálnych faktorov.⁵³⁷

Podľa modelu RWA⁵³⁸ (z anglického ready, willing, able) na to, aby došlo k prijatiu novej formy reprodukčného správania, je potrebné splniť tri základné

⁵³⁴HOLEC, Roman. Poľnohospodárstvo na Slovensku..., s. 51.

⁵³⁵PAVLÍK, Zdeněk. *Nástin populačného vývoje...*, c. d., s. 66.

⁵³⁶Tamže.

⁵³⁷ANDERSON, Barbara. A. Regional and Cultural Factors in the Decline of Marital Fertility in Europe. In: A. J. Coale – S.C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1986, s. 293.

⁵³⁸Blížšie pozri COALE, Ansley. J. The demographic transition reconsidered. In: *IUSSP-Proceedings of the International Population Conference*. Liège, Belgium: Eds. Ordina, 1973; LESTHAEGHE, Ron – VANDERHOEF, Camille. Ready, Willing, and Able: A Conceptualization of Transitions to New Behavioral Forms. In: J.B. Casterline (ed.) *Diffusion Processes and Fertility Transition: Selected Perspectives*. Washington: National Academies Press, 2001, s. 240–264; LESTHAEGHE, Ron – NEELS,

predpoklady. Predovšetkým každá zmena správania je podmienená psychologicky. Manželské alebo partnerské dvojice sa začnú riadiť novým reprodukčným správaním (modelom) vtedy, ak im prinesie viac výhod ako doposiaľ zaužívaný model. Nové správanie navyše musí byť rentabilnejšie, čiže benefity z neho plynúce musia prevýšiť náklady. Na druhej strane osoby ju musia vedomo akceptovať, utvrdzovať sa, že táto forma je lepšia a že sa ňou chcú riadiť. Veľmi dôležitý aspekt pre celkové presadenie zmien v reprodukčnom správaní predstavuje legitimita prostriedkov, ktorými je dosahovaná. Nový spôsob reprodukcie, a to, ako ho dvojice dosahujú, musí byť kultúrne (eticky a morálne) akceptovateľný. Poslednou a nemenej dôležitou podmienkou je existencia vhodných, prijateľných podmienok, nástrojov a techník na to, aby bolo možné nový model reprodukcie praktikovať.

Východoeurópske spoločnosti sa na rozdiel od západnej a severnej Európy vyznačovali nižšou priechodnosťou medzi spoločenskými vrstvami. Najmä v rurálnom prostredí bola možnosť vzostupu a zmeny spoločenského postavenia odchodom z rodiny výrazne obmedzenejšia. Podporovalo to aj rodinné vlastníctvo pôdy, na ktorej hospodárili všetky žijúce generácie. Problematická bola často aj veľkosť takéhoto spoločného hospodárstva, ktorá neumožňovala vzájomné delenie, keďže následne by nebolo možné z novovzniknutého hospodárstva samostatne vyžiť.⁵³⁹

Pozíciu Slovenska z pohľadu transformácie plodnosti v rámci procesu demografickej revolúcie môžeme sledovať pomocou Coalových indexov⁵⁴⁰ a indexov kontroly počtu detí v rodine vytvorených Coalom a Trussellom⁵⁴¹.

Dôležitým pre proces transformácie plodnosti je predovšetkým úroveň a vývoj indexu manželskej plodnosti. E. van de Walle⁵⁴² dokázala, že bezpečne môžeme hovoriť o poklese plodnosti podmienenom vedomým obmedzovaním počtu detí prostredníctvom kontracepčných metód až v prípade, keď index manželskej plodnosti klesne trvalo pod hranicu 0,5. V prípade, že sa index pohybuje na hranici 0,6, je možné kontrolu plodnosti len predpokladať. Dolná hranica, keď transformácia

Karl. From the First to the Second Demographic Transition – An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 2002, 18, 4, s. 325–360.

⁵³⁹HORSKÁ, Pavla. Nový demografický režim. In: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá Fronta, 1998, s. 199.

⁵⁴⁰COALE, Ansley. J. Factors associated with the development of low fertility: an historic summary. In: *United Nations World Population Conference, Belgrade, 1965*, New York. s. 205–207; COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: S. J. Behrmann – L. Corsa – R. Freedman *Fertility and Family Planning*, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press. 1969, s. 3–24.

⁵⁴¹COALE, Ansley J. – TRUSSELL, James T. Model fertility schedules: Variations in the age structures of childbearing in human populations. In: *Population Index* 1974, 40, 2, s. 185–258.

⁵⁴²Van de WALLE, Etienne. *The female population on France in the nineteenth century*. Princeton, 1974.

plodnosti je zavŕšená, je ohraničená hodnotou 0,35.⁵⁴³ Iný spôsob vymedzenia začiatku obmedzovania plodnosti v rámci demografickej revolúcie navrhli Coale a Treadway.⁵⁴⁴ Ide o obdobie, kedy došlo k trvalému a nezvratnému poklesu manželskej plodnosti o 10 % z pôvodnej stabilnej hodnoty.

Na grafe 2 môžeme vidieť dlhodobú vývojovú trajektóriu indexu manželskej plodnosti vo vzťahu k indexu vydatých žien a indexu všeobecnej plodnosti. Ako je zrejmé z hodnôt manželskej plodnosti, na Slovensku až do konca 19. storočia k výraznejším zmenám nedochádzalo. Index sa pohyboval stabilne nad hranicou 60 %. O vysokej plodnosti nás pre toto obdobie informuje aj index všeobecnej plodnosti, ktorý sa v rokoch 1880–1900 pohyboval v úzkom rozpätí 44–45 % z celkovej plodnosti Hutteritov. Keďže tá dosahovala 12,4 dieťaťa na ženu,⁵⁴⁵ v prípade Slovenska by to bolo približne 5,5–5,6 dieťaťa na ženu. V predvečer prvej svetovej vojny index manželskej plodnosti mierne klesol pod hranicu 60 %. Oproti predchádzajúcej stabilnej hodnote to predstavovalo približne 6,6 %. Aj keď vzhľadom na vyššie uvedené kritériá ešte nie je možné jednoznačne potvrdiť výraznejší nástup vedomého obmedzovania plodnosti, dá sa predpokladať, že ku kontrole plodnosti v slovenskej populácii začalo pomaly dochádzať. Priemerný počet detí na jednu ženu podľa indexu všeobecnej plodnosti klesol približne na 5 detí. Po druhej svetovej vojne sa hodnota indexu manželskej plodnosti výraznejšie nezmenila vzhľadom na prebiehajúcu kompenzačnú fázu. Index všeobecnej plodnosti aj napriek tomu klesol k hranici 4,2 dieťaťa na ženu a rovnako sa znížil aj index podielu vydatých žien na približne 57 %, no naďalej Slovensko jednoznačne patrilo k populáciám s tzv. neeurópskym sobášnym správaním. Výrazne odlišnú situáciu môžeme identifikovať na začiatku 30. rokov 20. storočia. Index manželskej plodnosti sa prepadol až pod hranicu 45 %, čo v porovnaní s úrovňou na konci 19. storočia bolo zníženie o takmer 30 %. Nielen svojou hodnotou, ale aj mierou poklesu vieme jednoznačne povedať, že v 20. rokoch došlo na Slovensku k výraznému rozšíreniu vedomej kontroly plodnosti. Priemerný počet detí na ženu vypočítaný z indexu všeobecnej plodnosti sa oproti roku 1921 znížil o viac ako 1 dieťa (3,2 dieťaťa). Koniec transformácie plodnosti nachádzame vzhľadom na hodnotu indexu manželskej plodnosti na začiatku 60. rokov.

V spojitosti s typizáciou sobášneho správania John Hajnal určil ako hranicu medzi európskym a neeurópskym typom úroveň indexu podielu vydatých žien (Im) na približne 0,55. Slovensko túto hranicu od druhej polovice 19. až do konca 20. storočia pomerne výrazne prekračovalo, čo len potvrdzuje jeho špecifické sobášne sprá-

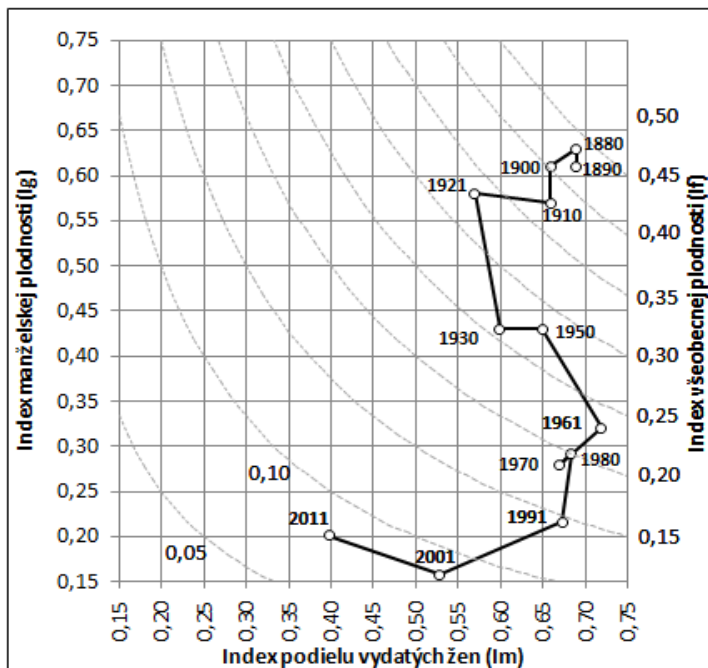
⁵⁴³PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie...*, c. d., s. 293.

⁵⁴⁴COALE, Ansley, J. – TREADWAY, Ron. A Summary of the Changing of Overall Fertility, Marital Fertility, and the Proportion Married in the Provinces of Europe. In: A. J. Coale – S.C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1986, s. 37.

⁵⁴⁵Tamže, s. 34.

vanie. V posledných dvoch sčítaniach (2001 a 2011) však vidíme, že dochádza k výraznému poklesu a index podielu vydatých žien sa dokonca dostáva na úroveň 40 %. Historicky jedinečný model sobášneho správania pretrvávajúci na Slovensku viac ako jedno storočie tak v priebehu dvoch intercenzálnych období bol opustený, čo len svedčí o prevratných zmenách prebiehajúcich v reprodukčnom správaní po roku 1989.

Graf 2: Vývojová trajektória indexu manželskej plodnosti, indexu podielu vydatých žien a indexu všeobecnej plodnosti v populácii Slovenska, roky 1880–2011⁵⁴⁶

Iným nástrojom ako nepriamo určiť stupeň vedomého obmedzovania veľkosti rodiny je Coale-Trusselov model. Pod pojmom vedomé obmedzovanie autori chápu rozhodnutie manželského páru vedome ukončiť svoju ďalšiu reprodukciu, pričom hlavným motívom je počet už narodených detí a tým snaha nemať ďalšie. Základom modelu je predpoklad, že toto rozhodnutie sa odrazí aj vo vývoji vekovo-spezifických mier plodnosti vydatých žien v porovnaní s populáciou, u ktorých nebola pozorovaná vedomá kontrola plodnosti. V takomto prípade by mala frekvenčná krivka plodnosti sledovanej populácie s vekom relatívne rýchlejšie klesať ako

⁵⁴⁶ Zostavené z údajov publikovaných vo VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910. In: *Demografie*, 1983, 25, 3, s. 206; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia...*, c. d., s. 42; výpočty autorov.

v populácii s prirodzenou plodnosťou. Výsledkom matematického modelu⁵⁴⁷ je potom číselný odhad miery zámerného obmedzovania veľkosti rodiny (malé „m“). Vo všeobecnosti platí, že čím vyššie kladné hodnoty nadobúda, tým sa dá predpokladať väčšia snaha o kontrolu svojej manželskej plodnosti. Záporné hodnoty malého „m“ a úroveň približne do 0,3 značí žiadne, resp. veľmi slabé obmedzovanie plodnosti. V podstate až pri hodnotách nad 0,5 platí, že môžeme u sledovanej populácie hovoriť o jednoznačnej snahe vedome obmedziť veľkosť svojej rodiny.

Empirický odhad miery vedomej kontroly plodnosti populácie Slovenska pre vybrané roky prezentuje tabuľka 1. Pre porovnanie boli do tabuľky zahrnuté aj hodnoty malého „m“ pre ženy Hutteritov. Získané výsledky potvrdzujú vyššie uvedený predpoklad, že na začiatku 20. storočia síce už môžeme vidieť v niektorých vekových skupinách hodnoty mier obmedzovania signalizujúce snahu o kontrolu, ale v celkovom kontexte sa nedá ešte hovoriť o širšom celospoločenskom presadení sa transformácie plodnosti. Situácia sa však radikálne mení v medzivojnovom období, keď najmä na začiatku 30. rokov už jednoznačne môžeme hovoriť o ovplyvnení priebehu mier manželskej plodnosti vedomou snahou o reguláciu počtu narodených detí v rodine. V povojnovom období sa proces kontroly plodnosti dokončuje a populácia Slovenska sa zaraďuje do skupiny krajín, kde manželia vo svojej reprodukčnej histórii výrazne ovplyvňujú počet narodených detí.

Tab. 1: Miera vedomého obmedzovania plodnosti na Slovensku vo vybraných rokoch⁵⁴⁸

Populácia	m	m vo vekových skupinách			
		25–29	30–34	35–39	40–44
Slovenské župy 1900	0,26	0,27	0,16	0,33	0,25
Slovenské župy 1910	0,31	0,38	0,19	0,45	0,26
Slovensko 1921	0,38	0,23	0,53	0,37	0,37
Slovensko 1930	0,49	0,66	0,60	0,49	0,46
Slovensko 1950	0,85	0,98	0,84	0,92	0,82
Slovensko 1961	1,24	1,50	1,36	1,30	1,18
Hutteriti 1921–1930	-0,08	-0,05	0,02	-0,09	-0,10

⁵⁴⁷Model je založený na porovnaní dvoch sérií špecifických mier plodnosti - sledovanej populácie a populácie s prirodzenou plodnosťou, ktorá predstavuje štandard odhadnutý autormi na základe reálnych údajov. Pri výpočte sa zvyčajne vynechávajú krajné vekové intervaly do 20 rokov a nad 45 rokov z dôvodu malej početnosti udalostí a v prípade najmladších vekových skupín je príčinou aj vysoká prevalencia predmanželských koncepcií. V ďalšom kroku sú tieto súbory konfrontované s modelom populácie, ktorá zámerne obmedzuje svoju plodnosť.

⁵⁴⁸Zostavené z výpočtov autorov, vstupné údaje do modelu: A Magyar korona országainak 1900. Évi népszámlálása, 5 kötet..., c.d., s. 242–273; A Magyar szent korona országainak 1910. Évi népszámlálása, 61 kötet ..., c. d., s. 171–185; ČSS sv.9..., c. d., s.202–203; ČSS sv. 98..., c. d., s. 135–142; Sčítání lidu v Republice Československé ke dni 1. března 1950. Díl II., Věkové složení a povolání obyvatelstva. In: Československá statistika, sv. 26, Praha: Státní úřad statistický, 1958, s. 8; Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva, Československá statistika sv. 35, Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, 1965, s. 12–13.

5. Vznik a zánik manželských zväzkov

Pre proces demografickej reprodukcie na Slovensku predstavovalo uzavretie manželstva dlhodobovo veľmi dôležitý životný prechod. Svedčia o tom aj empirické údaje, keď drvivá väčšina detí sa v podstate až do konca 20. storočia rodila vydatým ženám (pozri kapitola 6). Na druhej strane, ak žena zostala trvalo slobodná, existovala veľmi vysoká pravdepodobnosť, že zostane aj bezdetná. Ako upozorňujú viaceré etnologické výskumy, predovšetkým katolícke rurálne prostredie so silnými vnútornými kontrolnými mechanizmami miestnej spoločnosti vytvorili z manželstva jediný akceptovateľný konštrukt legitímneho párového spolužitia muža a ženy s prokreačnou úlohou. Vstup do manželstva pritom bol na Slovensku dlhodobovo takmer univerzálnym prechodom v životných dráhach mladých slobodných osôb. Okrem toho v porovnaní so severozápadnými spoločenstvami išlo o prechod, ktorý sa najmä v prípade žien realizoval v pomerne mladom veku. K upevneniu týchto charakteristických črt sobášneho správania po druhej svetovej vojne výraznou mierou prispelo aj nastavenie rodinných a reprodukčných podmienok a populačná klíma v období minulého politického režimu. Na prvý pohľad stabilné mechanizmy skorej a takmer univerzálnej sobášnosti však už v 80. rokoch začali dostávať trhliny a v podstate sa tento model úplne rozpadol vo veľmi krátkom čase s príchodom celospoločenskej transformácie, ktorú so sebou priniesli búrlivé 90. roky. V priebehu štvrtstoročia sa historicky sformovaný model sobášneho správania zmenil na nepoznanie. Jedným z cieľov nasledujúcej kapitoly bude preto prostredníctvom empirických údajov poukázať na jeho hlavné charakteristické črty, ich vývoj v čase, a tiež analyzovať zmeny, ktorými prešiel v posledných približne 100 rokoch od vzniku samostatného Československa až do súčasnosti. V druhej časti tejto kapitoly sa pozrieme na opačný proces - zánik manželstva rozvodom a ovdovením. Ide o dva základné, demografickou štatistikou sledovateľné spôsoby ukončenia manželského zväzku. Legislatívne ukončenie manželstva, ako aj ovdovenie prinášajú značný zásah do života zúčastnených s viacerými sociálnymi, ekonomickými, psychologickými a ďalšími dôsledkami. Okrem toho rozvod a ovdovenie nepriamo vplývajú aj na charakter a intenzitu demografickej reprodukcie, spolupodieľajú sa na zániku úplných rodín a následnej konštitúcii niektorých ďalších typov rodinných i nerodinných cenzových domácností, a tiež sú dôležitými aspektmi formovania zloženia obyvateľstva podľa rodinného stavu. Kým rozvodovosť úzko súvisí s rozvodovou legislatívou, existujúcou rodinnou politikou a populačnou klímou, normatívnym vnímaním rozvodu, stupňom religiozity, mierou individualizmu, prechovávaním tradícií, ale tiež dosiahnutým vzde-

laním, orientačnou rodinou, predchádzajúcim vývojom sobášnosti, ukončenie manželstva ovdovením je úzko spojené s intenzitou a charakterom procesu úmrtnosti ženatých a vydatých osôb. V súvislosti s oboma aspektmi zániku manželstva môžeme povedať, že aj keď právne ukončenie manželstva bolo na Slovensku v porovnaní s niektorými krajinami Európy umožnené relatívne skoro, rozvodovosť začala hrať dôležitejšiu úlohu v procese demografickej reprodukcie v podstate až po druhej svetovej vojne. Opačná situácia bola dlho v prípade ovdovenia, a to predovšetkým v dôsledku existencie nepriaznivých úmrtnostných pomerov na Slovensku.

5.1 Sobáše a sobášnosť

Vstup do manželstva predstavoval z pohľadu reprodukcie na Slovensku veľmi dôležitý prechod v životných dráhach mladých ľudí. Pre samotnú reprodukciu pritom boli dôležité najmä dva faktory spojené so sobášnym správaním. Prvý tvorilo načasovanie, kedy (najmä) slobodní muži a ženy vstupovali do manželstva. Druhým významným aspektom bol celkový podiel osôb, ktoré počas svojho reprodukčného obdobia nedokázali z rôznych dôvodov uzavrieť manželstvo. Vzhľadom na spomínané úzke prepojenie života v manželskom zväzku a rodenia detí, obe veličiny časovanie, ako aj intenzita prvosobášnosti mohli predstavovať veľmi dôležitý regulačný mechanizmus realizovanej plodnosti. Prvý je možné vyjadriť priemerným vekom mužov a žien pri prvom sobáši. Okrem spoločenských konvencií, zvykov a noriem ho významne ovplyvňovali aj legislatívne opatrenia.⁵⁴⁹ Výsledkom intenzity sobášnosti slobodných osôb v reprodukčnom veku bol počet a podiel mužov a žien, ktorým sa aspoň raz podarilo vstúpiť do manželstva. Okrem toho dĺžku spolužitia v manželstve ovplyvňovalo na Slovensku najmä úmrtie jedného z manželov. Rozhodujúcim pre konečnú realizovanú plodnosť potom bol nielen vek, kedy k ovdoveniu došlo, ale aj to, ako rýchlo sa podarilo ovdovenej osobe opätovne vstúpiť do manželstva. Vo všeobecnosti sa ukazuje (pozri nižšie), že väčšie šance na skorší sobáš po ovdovení mali muži ako ženy, mladší vdovci a vdovy, a tiež osoby s vyšším spoločenským postavením. Najmä po druhej svetovej vojne so zlepšovaním úmrtnostných pomerov a širšouspoločenskou akceptáciou rozvodu, legislatívne ukončenie manželstva postupne v reprodukčnom veku preberá úlohu ovdovenia, ako hlavného rušivého faktoru manželskej plodnosti. Pre konečnú realizovanú plodnosť tak v spojitosti so sobášnosťou zostával kľúčovým vek vstupu do manželstva a teda počet rokov prežitých v manželstve. V súlade s medzipôrodnými intervalmi

⁵⁴⁹Bližšie k manželskému právu a legislatívnemu rámcu rodinného práva na prelome 19. a v 20. storočí pozri TIŠLIAR, Pavol. Predpoklady k uzavretiu a ukončeniu manželstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2007, 17, 1–2, s. 93–105.

potom vyšší priemerný vek pri prvom sobáši mohol významne znížovať úroveň realizovanej plodnosti. Rovnako častejšie staropanenstvo či staromládenectvo oproti priemernej hodnote sa mohlo podpisovať nielen na konečnej plodnosti, ale aj na štruktúre žien podľa parity a najmä zastúpenie trvalo bezdetných. Podrobnejšia analýza sobášneho správania populácií v európskom priestore potvrdila, že medzi časovaním vstupu do manželstva a podielom osôb, ktoré zostali trvalo slobodné existuje veľmi tesný vzťah. Pri určitom zovšeobecnení a zjednodušení môžeme povedať, že čím vyšší bol priemerný vek pri prvom sobáši, tým sa zvyšovalo riziko, že väčší podiel mužov a žien nestihne do konca reprodukčného veku vstúpiť do stavu manželského. Okrem toho sa tiež ukázalo, že v európskom priestore je možné historicky hovoriť o dvoch hlavných modeloch sobášneho správania.

Pri určitom zovšeobecnení a zanedbaní určitých výnimiek a prechodných stavov v prípade niektorých populácií⁵⁵⁰ bol európsky priestor z pohľadu sobášnosti v dlhom 19. storočí rozdelený pomyselnou líniou tiahnuťou sa od Petrohradu po Terst na východnú a západnú časť. Pri detailnejšom pohľade hranica prechádzala moravsko-slovenským pomedzím a územie Slovenska už bolo klasifikované ako oblasť s tzv. neeurópskym⁵⁵¹ sobášnym správaním. Populácie na západ od tejto línie sa vyznačovali podľa autora tejto klasifikácie, Johna Hajnala⁵⁵², vyšším priemerným vekom pri sobáši (väčšinou viac ako 24 rokov u žien a viac ako 26 rokov u mužov) pri súčasne vyššom zastúpení osôb, ktoré na konci reprodukčného obdobia zostávali trvalo slobodné (viac ako 10 %). Pre model sobášneho správania na východ od tejto hranice bol typický výrazne skorší vek pre vstup do manželstva (ženy okolo 21 rokov a muži 24 rokov), a tiež výrazne nižšie zastúpenie mužov a najmä žien, ktoré sa nikdy neoženili a nevydali (okolo 5 %).⁵⁵³

Charakter sobášneho správania z pohľadu podielu trvalo slobodných osôb a časovania vstupov do prvého manželstva je možné pre územie Slovenska tzv. Hajnalovou metódou analyzovať z výsledkov sčítania ľudu od roku 1880 (grafy 3 a 4). Rovnako výsledky sčítaní zo začiatku 20. storočia nám umožňujú sledovať postavenie Slovenska v európskom priestore (graf 5 a 6). Získané výsledky potvrdzujú, že muži a najmä ženy na Slovensku dlhodobo (v podstate až do konca 20. storočia) vstupovali do prvého manželstva v mladom až veľmi mladom veku a mimo manželský stav zostávala po skončení reprodukčného obdobia len malá časť osôb.

Ak sa pozrieme detailnejšie na údaje o sobášnom správaní pred vznikom Československa zistíme, že podiel trvalo slobodných mužov po dovŕšení 50. roku života sa

⁵⁵⁰Bližšie pozri ROTHENBACHER, Franz. *The European Population 1850–1945*. Palgrave, 2002, s. 33–35.

⁵⁵¹Autor tejto klasifikácie, John Hajnal, pre určité zjednodušenie používa označenie európsky model sobášneho správania pre krajiny na západ od tejto línie.

⁵⁵²Bližšie pozri HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley. *Population in History*. Arnold, Londres, 1965, pp. 101–143.

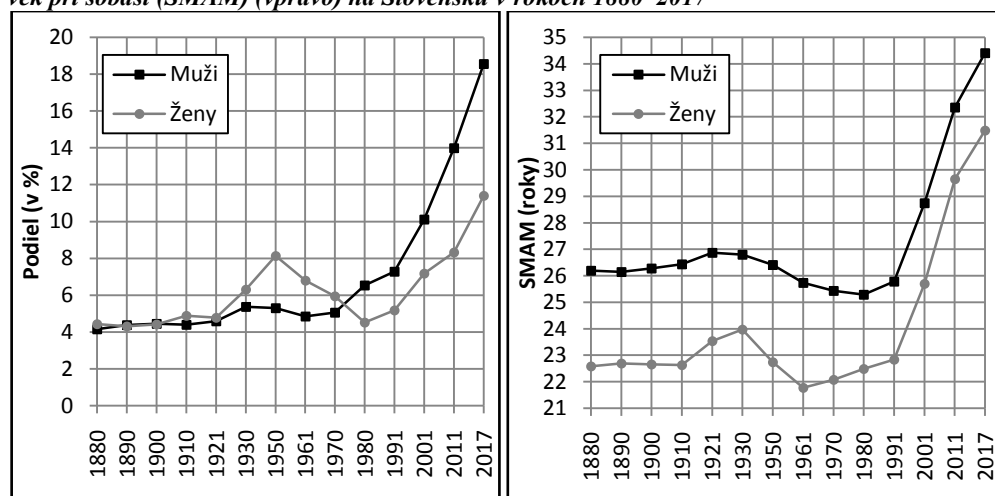
⁵⁵³Bližšie pozri napr. LIVI-BACCI, Massimo. *Populace...*, c. d., s. 124

pohyboval na úrovni 3–4 % a v prípade žien to bolo 3–5 %. Priemerný vek pri sobáši dosahoval u mužov 26,0–26,5 roku a menej ako 23 rokov u žien. Okrem toho, že tieto výsledky jednoznačne potvrdili príslušnosť Slovenska k populáciám vyznačujúcim sa z pohľadu sobášneho správania ku skorým a takmer univerzálnym vstupom do manželstva, upozornili aj na značnú stabilitu tohto systému. Až pred prvou svetovou vojnou môžeme u mužov vidieť veľmi mierny rast priemerného veku a súčasne u žien určité zvýšenie podielu trvalo slobodných osôb. Táto skutočnosť môže tiež poukazovať na existujúce disproporcie na sobášnom trhu z pohľadu zastúpenia sobášaschopných mužov a žien. Najmä v dôsledku masovej emigrácie sa na sobášnom trhu mohol vytvoriť určitý nedostatok potenciálnych ženíchov, čo následne mohlo znížiť šance určitej časti slobodných žien vstúpiť do manželstva.

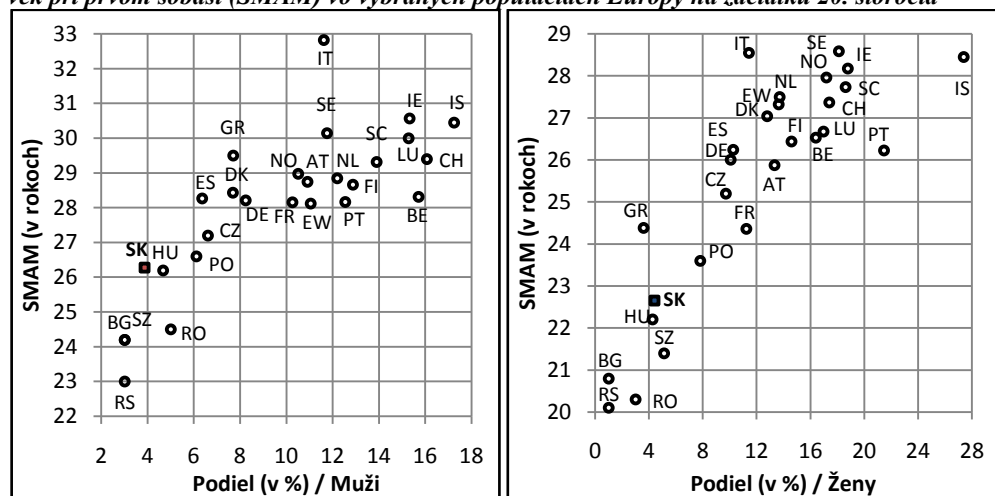
Vývoj v ďalších rokoch do značnej miery ovplyvnila prvá svetová vojna, a to predovšetkým v ženskej časti populácie. U mužov sme síce svedkami mierneho zvýšenia hodnôt SMAM k hranici 27 rokov a podielu trvalo slobodných nad 5 % (sčítanie 1930), no u žien tento trend bol ďaleko výraznejší. Nerovnováha na sobášnom trhu a najmä nedostatok potenciálnych ženíchov spôsobil, že sa zvyšoval nielen podiel slobodných žien na konci reprodukčného veku (až do sčítania 1950 na úroveň 8 %), ale rástol aj priemerný vek pri prvom sobáši k hranici 24 rokov (sčítanie 1930). Aj napriek tomu naďalej Slovensko patrilo ku krajinám so skorými manželskými štartmi a veľmi nízkym podielom trvalo slobodných osôb. Tento model sobášneho správania ešte zvýraznilo obdobie po druhej svetovej vojne, keď priemerný vek pri prvom sobáši u oboch pohlaví klesol a najmä u žien sa znížil aj podiel slobodných na konci reprodukčného veku (rok 1980 niečo viac ako 5 %). Výsledky posledných dvoch sčítaní, ako aj intercenzálna bilancia zloženia obyvateľstva Slovenska podľa veku, pohlavia a rodinného stavu ku koncu roku 2017 potvrdzujú nastúpený trend výrazného odkladania manželských štartov (graf 4) a aj samotného nárastu podielu osôb bez skúseností so životom v manželskom zväzku (graf 3). Detailne sa k tejto problematike ešte vrátíme využitím ďalších ukazovateľov intenzity a časovania sobášnosti, ktorých konštrukcia nám moderná demografická štatistika umožňuje.

Na špecifický model sobášneho správania Slovenska v európskom priestore poukazuje aj porovnanie hodnôt priemerného veku pri prvom sobáši a podielu trvalo slobodných zo začiatku 20. storočia. Spolu s niektorými ďalšími populáciami východnej a juhovýchodnej Európy patrilo do skupiny krajín s veľmi nízkym priemerným vekom pri prvom sobáši a takmer univerzálnou sobášnosťou slobodných. Úplne odlišná situácia pritom bola v západnej a najmä severnej Európe.

Graf 3 a 4: Podiel slobodných mužov a žien na konci reprodukčného veku (vľavo) a priemerný vek pri sobáší (SMAM) (vpravo) na Slovensku v rokoch 1880–2017⁵⁵⁴

Graf 5 a 6: Podiel slobodných mužov (vľavo) a žien (vpravo) vo veku 50–54 rokov a priemerný vek pri prvom sobáší (SMAM) vo vybraných populáciách Európy na začiatku 20. storočia⁵⁵⁵

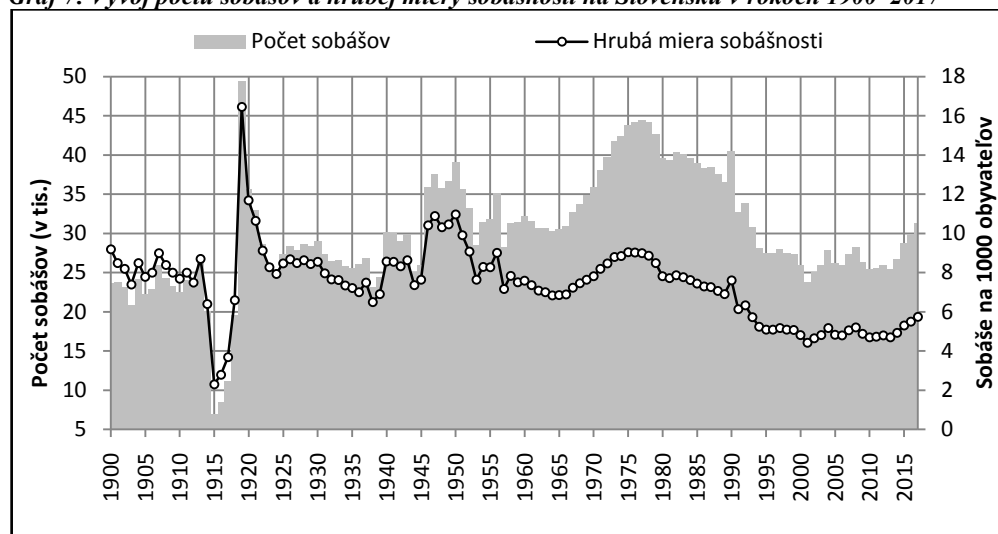
Údaje z moderných sčítaní od roku 1880 nám umožňujú analyzovať proces sobášnosti Slovenska nepriamo prostredníctvom štruktúry obyvateľstva podľa rodinného stavu. Prvé priame, no súčasne treba povedať aj časovo a územne útržkovité informácie o intenzite sobášnosti pochádzajú už zo začiatku 50. rokov. V podstate až do začiatku 20. storočia však ide o údaje týkajúce sa žúp zasahujúcich v prevažnej miere na územie dnešného Slovenska (pozri kapitolu 2). Ďalšie informácie sú k dis-

⁵⁵⁴ Vypočítané z údajov zo sčítaní obyvateľov 1880 – 2017, bližšie pozri kapitolu 2, výpočty autorov.

⁵⁵⁵ Vypočítané z údajov publikovaných v ROTHENBACHER, Franz. *The European Population...*, c. d., dátové DVD a pre Slovensko sčítanie ľudu 1900, bližšie pozri kapitolu 2, výpočty autorov.

pozíciipre polovicu 70. rokov a následne od polovice 80. rokov 19. storočia až do súčasnosti. Kvôli úplnosti ešte dodávame, že pre staršie obdobie (od začiatku 30. do konca 40. rokov 19. storočia) disponujeme údajom o hrubej miere sobášnosti pre celé Uhorsko. Tása pomerne stabilne pohybovala na úrovni 7,0–7,5 sobáša na 1000 obyvateľov. Od začiatku 40. rokov sa mierne zvýšila nad hranicu 8 ‰, a to až do roku 1848 (s výnimkou rokov 1845 a 1847). Prvý údaj o sobášnosti za slovenské župy z roku 1851 hovorí, že na 1000 obyvateľov pripadalo viac ako 12 sobášov. Takto vysoká hrubá miera sobášnosti je aj vzhľadom na nasledujúce zistenia nezvyčajná a pravdepodobne je skôr výsledkom epizodického nárastu sobášnosti po odznení nepriaznivých revolučných okolností. Predpoklad efektu kompenzačnej fázy nepriamo potvrdzuje aj podobne vysoká úroveň hrubej miery sobášnosti v celom Uhorsku, a tiež rýchly a súčasne výrazný prepád jej hodnôt v nasledujúcich rokoch. Ešte v roku 1852 na 1000 obyvateľov slovenských žúp síce pripadalo viac ako 9 sobášov, no v roku 1853 to už bolo len niečo viac ako 7 sobášov. Aj v prvej polovici 70. rokov nachádzame v slovenských župách relatívne vysokú úroveň sobášnosti, keďže jej hrubá miera sa pohybovala na hranici 10,5–12,0 ‰. Časovo súvislejší rad údajov od polovice 80. rokov 19. storočia hovorí, že hrubá miera sobášnosti sa v slovenských župách stabilne pohybovala na hranici 9–10 ‰. Od roku 1900 disponujeme údajmi už aj za dnešné územie Slovenska. Podľa nich s výnimkou predvojnového roku 1913 (viac ako 27 tis. sobášov) vstupovalo ročne do manželstva približne 21–24 tis. párov (pozri graf 7).

Hrubá miera sobášnosti v predvojnovom období oscilovala na úrovni 7,4–9,2 ‰ s mierne klesajúcim trendom. Tento stav potvrdili aj hodnoty úhrnnej sobášnosti mužov a žien za slovenské župy (graf 8). Priemerne na jedného muža pripadalo v rokoch 1900–1912 približne 1,3 až 1,5 sobáša a na jednu ženu 1,0 až 1,2 sobáša, pričom u oboch pohlaví identifikujeme spomínaný mierny pokles. Na tak vysokých hodnotách celkovej sobášnosti sa podieľala nielen sobášnosť slobodných osôb, ale dôležitú úlohu zohrávala aj sobášnosť ovdovených. Ak budeme predpokladať, že hodnota úhrnnej sobášnosti slobodných mužov by sa mohla pohybovať mierne nad hranicou 0,9 sobáša na osobu (vzhľadom na podiel trvalo slobodných osôb a úhrnnú sobášnosť slobodných z druhej polovice 20. rokov), potom by sa sobáše rozvedených a v tomto období najmä ovdovených mohli na celkovej úrovni sobášnosti podieľať jednou štvrtinou až jednou tretinou. Nielen výsledky sčítaní, ale aj úhrnná sobášnosť pritom potvrdila, že na Slovensku mali na začiatku 20. storočia vyššie šance na vstup do manželstva muži. Aj v tomto prípade však platí, že nezanedbateľnú časť tvorila sobášnosť ovdovených, ktorá tiež predstavovala dôležitý diferencujúci faktor celkovo vyššej úhrnnej sobášnosti vzhľadom na priaznivejšie šance vdovcov na ďalšie manželstvo.

Graf 7: Vývoj počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti na Slovensku v rokoch 1900–2017⁵⁵⁶

Detailnejší pohľad na charakter sobášnosti v slovenských župách v predvojnovom období ukazuje, že model sobášnosti sa vyznačoval výraznou stabilitou svojich mechanizmov, a to na strane mužov i žien. U mužov sobášnosť dosahovala maximum vo veku 20–24 a 25–29 rokov, kde boli koncentrované tri štvrtiny z jej celkovej intenzity. V ženskej časti populácie dominovala sobášnosť vo veku 17–19 rokov a 20–24 rokov s približne 68–70% podielom na celkovej sobášnosti. Priemerný vek pri sobáši sa u mužov stabilne pohyboval na úrovni 29,5–30,5 roka a u žien 24,8–25,4 roka. Stabilitu sobášnych pomerov však v nasledujúcich 5 rokoch významne narušil vojnový konflikt. Nepriaznivé socioekonomické podmienky, ktoré sa postupne vytvorili počas prvej svetovej vojny, a tiež priame dopady v podobe odchodu veľkého počtu mladých mužov do armády negatívne ovplyvnili počet sobášov i samotnú intenzitu sobášnosti. Už prvý rok vojny sa hrubá miera sobášnosti dostala na hranicu 6 ‰, aby v rokoch 1915 a 1916 klesla pod úroveň 3 ‰. Počet uzavretých manželstiev sa prepadol na 7 tis. v roku 1915 a necelých 8,5 tis. v roku 1916. Posledné dva vojnové roky síce priniesli mierne oživenie, keď hrubá miera sobášnosti vzrástla na 3,7 ‰ resp. 6,6 ‰ (rok 1918) a počty sobášov presiahli 11 tis. resp. 19,5 tis. (1918), no až rok 1919 znamenal nástup kompenzačnej fázy v plnej sile. Počty manželstiev uzavretých v roku 1919 prekročili hranicu 48,4 tis. a hrubá miera sobášnosti sa dostala na úroveň 16,5 ‰. Slovensko tak vstúpilo do samostatného Československa s historicky nebývalou vysokou intenzitou sobášnosti. To potvrdili aj hodnoty úhrnnej sobášnosti, ktoré sa u žien dostali na úroveň takmer 1,8 sobáša a u mužov dokonca predstavovali takmer 2,4 sobáša. Na tejto atypickej

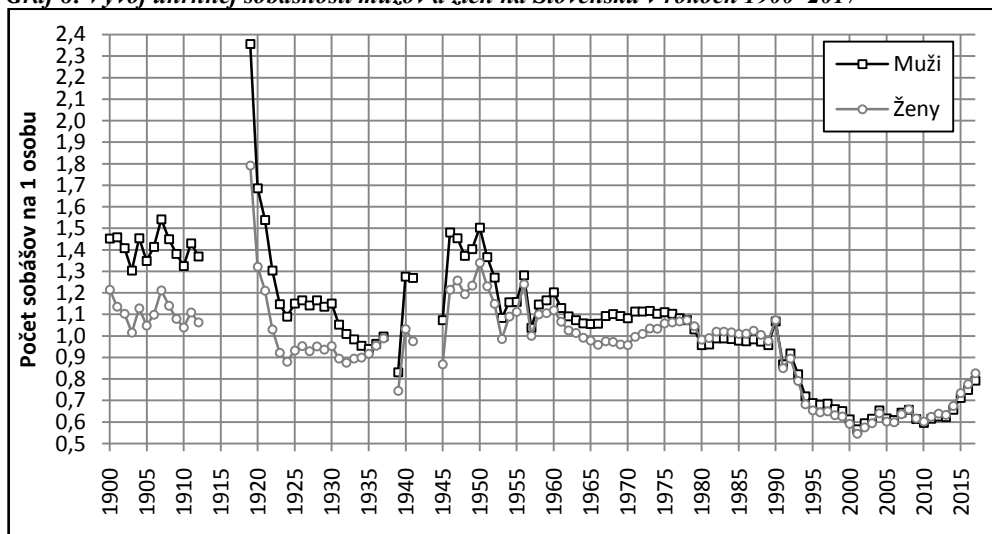
⁵⁵⁶ Zostavené z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚ SR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

intenzite sa podieľala jednak kompenzácia nerealizovaných, odložených prvých sobášov mladých osôb, ktorým vstup do manželstva prekazil vojnový konflikt a s ním spojené nepriaznivé sobášne pomery, ale tiež snahy ovdovených na ďalší manželský zväzok (pozri nižšie). Že išlo o špecifickú situáciu potvrdzuje pokles počtu sobášov a intenzity sobášnosti. Ten dočasne vyvrcholil v roku 1924 na úrovni niečo viac ako 25 tis. manželstiev a 8 sobášmi na 1000 obyvateľov. Na jedného muža v tomto roku pripadalo už len 1,1 sobáša a na jednu ženu dokonca menej ako 0,9 sobáša. Okrem odznievajúcej kompenzačnej fázy a s ňou spojenej anticipácie, keď v prvých povojnových rokoch do manželstva vstupovali vo zvýšenej miere aj mladšie osoby (čím sa čiastočne vyčerpal ich efekt na sobášnosť v ďalších rokoch), nepriaznivo na sobášnosť pôsobili aj prvé hospodárske problémy mladej republiky. Najmä z pohľadu sobášnosti žien, ktorá sa až v druhej polovici 30. rokov vyrovnala s intenzitou sobášnosti mužov, môžeme medzi negatívne aspekty zaradiť existujúci nepomer medzi pohlaviami a najmä počtom osôb s možnosťou vstupu do manželstva. Príčina je potrebné hľadať predovšetkým v prvej svetovej vojne. Do c. a k. armády bolo zo Slovenska odvedených približne 400 tis. mužov, väčšina v reprodukčnom veku a veku najvyššej sobášnosti. Súčasne sa odhaduje, že vojnový konflikt neprežilo približne 69–70 tis. z nich. Vďaka tomu sa vytvoril v populácii Slovenska značný nepomer medzi pohlaviami, ktorý sa na procese sobášnosti podpi-soval celé medzivojnové obdobie. Podľa dostupných údajov vieme, že v reprodukčnom veku tesne po vojne od veku 25 rokov prevažovali v každej vekovej skupine ženy. Ak sa pozrieme podrobnejšie na pomer medzi osobami, ktoré mohli vstúpiť do manželstva, a to s vekovým odstupom typickým pre sobáš, zistíme, že v reprodukčnom veku na začiatku 20. rokov chýbalo približne 57–60 tis. mladých sobášaschopných mužov. Okrem zníženia počtu potenciálnych manželov sa tento nepomer prehĺbil aj v dôsledku nárastu počtu ovdovených žien. Kumulácia oboch efektov spôsobila, že aj na začiatku 30. rokov ešte stále v reprodukčnom veku výrazne prevládal počet slobodných a ovdovených žien, čo ovplyvňovalo nielen počet uzavretých manželstiev, ale aj samotnú intenzitu sobášnosti v ženskej časti populácie.

Druhá polovica 20. rokov priniesla určitú stabilizáciu, keď sa počty uzavretých manželstiev pohybovali v rozpätí 28–29 tis. a na 1000 osôb pripadlo 8–9 sobášov, no už začiatok 30. rokov priniesol ďalšie zhoršenie. Vysvetlenie spočíva predovšetkým v ďalšom zhoršení životných podmienok počas hospodárskej krízy. V roku 1935 počet sobášov dosiahol druhé medzivojnové minimum, keď do manželstva vstúpilo len niečo viac ako 25,5 tis. párov, hrubá miera sobášnosti predstavovala 7,3 ‰ a úhrnná sobášnosť sa dostala u mužov na 0,94 a u žien na 0,90 sobáša. Odznievanie hlavných dopadov medzinárodnej krízy, oživenie ekonomiky najmä vďaka vojenskej priemyselnej výrobe, znižovanie nezamestnanosti, a tým aj zlepšovaniu životných podmienok na sklonku existencie medzivojnového Československa sa podpísali aj pod mierny nárast sobášnosti. V roku 1937 počet sobášov presiahol

26,8 tis., hrubá miera sobášnosti dosiahla 7,6 ‰ a úhrnná sobášnosť sa dostala u oboch pohlaví na približne 1 sobáš.

Graf 8: Vývoj úhrnnej sobášnosti mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900–2017⁵⁵⁷

Sobášnosť predstavuje proces, ktorý pomerne rýchlo reaguje na zmenu vonkajších podmienok, čo sa prejavilo na jej vývoji aj v kritických rokoch 1938 a 1939. Zhoršenie politickej situácie, všeobecná mobilizácia na jeseň v roku 1938 a následné verdikty Mníchovskej dohody a prvej Viedenskej arbitráže vytvorili pomerne nepriaznivú spoločenskú a populačnú klímu. Napätie však nepoľavilo ani v roku 1939. Výsledkom zložitej situácie bol napokon rozpad okliešteného Česko-Slovenska, vznik samostatného Slovenského štátu⁵⁵⁸ a tzv. Malá vojna s Maďarskom v marci 1939. Oba roky priniesli pokles počtu sobášov, ako aj intenzity sobášnosti, ktorá sa dostala na úroveň zo začiatku a konca prvej svetovej vojny (graf 7 a 8). Upokojenie politickej situácie, zlepšenie životných podmienok a najmä odstránenie nezamestnanosti spoločne so zlepšovaním populačnej klímy, ku ktorej prispievali aj niektoré opatrenia štátnej rodinnej a populačnej politiky prijímané po vzore nacistického Nemecka, viedli k oživeniu sobášnosti. Okrem toho do reprodukčného veku postupne začali vstupovať aj početné generácie osôb narodené po prvej svetovej vojne. Na začiatku 40. rokov tak počet sobášov dosahoval približne 29–30 tis., hrubá miera sa dostala nad hranicu 8 ‰ a úhrnná sobášnosť mužov predstavovala takmer 1,2 sobáša a v prípade žien približne 1,0 sobáš.⁵⁵⁹ Posledné dva vojnové roky sa však vzhľadom

⁵⁵⁷ Vypočítané z údajov publikovaných v *Népmozgalma 1900–1912*, v *Pohyboch obyvateľstva 1919–1991* a z primárnych údajov ŠÚ SR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁵⁵⁸ Od 21. júla 1939 až do svojho zániku v máji 1945 bol oficiálny názov Slovenská republika.

⁵⁵⁹ Údaj predstavuje odhad založený na vekovej štruktúre populácie Slovenskej republiky zo sčítania ľudu 1940.

na zhoršujúce podmienky a najmä priame zapojenie územia Slovenska do vojnových operácií niesli v poklese sobášnosti a počtu uzavretých manželstiev. V roku 1944 tak počet sobášov dosiahol hranicu približne 25 tis. a v roku 1945 niečo viac ako 26 tis. Na 1000 obyvateľov pripadalo 7,2 resp. 7,5 sobáša, pričom úhrnná sobášnosť v roku 1945 klesla pod úroveň 1,0 sobáša na muža a 0,9 sobáša na ženu.

Publikované údaje nám tiež umožňujú analyzovať vývoj sobášnosti v oblastiach zabraných po Viedenskej arbitráži (tzv. pohraničie). Jedným z hlavných zistení je skutočnosť, že sobášnosť v pohraničí bola o niečo vyššia. Do určitej miery by sa tak potvrdzovala skutočnosť, keď osoby maďarskej národnosti častejšie vstupovali do manželstva. Do úvahy je možné zobrať u časti populácie aj kladné vnímanie opätovného pripojenia k Maďarsku. To by tiež mohlo vysvetľovať, prečo práve v prvých rokoch po zabratí pohraničných území sobášnosť v tomto priestore tak dynamicky vzrástla s vrcholom v roku 1941 na úrovni takmer 9,5 %. Vývoj v nasledujúcich rokoch viac menej kopíroval vývoj vo vnútrozemí a rozdiely v intenzite sobášnosti medzi populáciou Slovenskej republiky a populáciou pohraničia sa vyrovnali.

Obdobie po druhej svetovej vojne je možné z pohľadu procesu sobášnosti rozdeliť do niekoľkých vývojových etáp. V prvých povojnových rokoch nastupuje určitá kompenzačná fáza, ktorej efekt najmä z pohľadu počtu uzavretých manželstiev zvýraznili početné generácie z 20. rokov. Okrem toho priaznivo pôsobili aj niektoré legislatívne opatrenia, ako napríklad zníženie plnoletosti z 21 na 18 rokov, zavedenie výbavného a novomanželských pôžičiek. Úhrnná sobášnosť sa u oboch pohlaví dostala významne nad hranicu jedného sobáša a ročne do manželstva vstupovalo 35–39 tis. párov, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 10–11 %. Začiatok 50. rokov však priniesol dramatický pokles sobášnosti s vrcholom v roku 1953, keď sa úhrnná sobášnosť dostala pod hranicu 1 sobáša u oboch pohlaví. Ako uvádza Milan Kučera,⁵⁶⁰ významnou mierou k tomu prispelo zhoršenie životnej situácie obyvateľstva po zrušení prídelového systému a realizácii menovej reformy. Dôležitým aspektom tiež mohlo byť vyčerpanie kompenzačnej fázy a čiastočne (najmä z pohľadu počtu uzavretých sobášov) aj pokles počtu mužov a žien vo veku najvyššej sobášnosti, keďže v reprodukčnom veku sa súčasne nachádzali málopočetné generácie narodené počas prvej svetovej vojny a hospodárskej krízy z 30. rokov. Rok 1956 priniesol pomerne výrazné zvýšenie sobášnosti a počtu sobášov, pričom nasledujúci rok sa niesol v opačnom trende. Tieto výkyvy sú spájané s ohláseným zrušením výbavného od januára 1957. Stabilizácia podmienok priniesla určitý nárast sobášnosti na konci 50. a začiatku 60. rokov. Ročne sa uzatváralo 30–35 tis. manželstiev, hrubá miera sobášnosti sa pohybovala na úrovni 6,9–7,8 % a úhrnná sobášnosť stále u oboch pohlaví prekračovala hranicu 1 sobáša. Model sobášnosti sa však stabilizoval a už

⁵⁶⁰KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 54.

nedochádzalo k tak výrazným medziročným výkyvom. Druhá polovica 60. rokov a začiatok 70. rokov priniesli ďalšie oživenie sobášnosti. Jednak do veku najvyššej sobášnosti sa začali dostávať generácie mužov a žien narodené v 40. a na začiatku 50. rokov, ale dôležitým najmä z pohľadu intenzity vstupov do manželstva bolo prijatie celého komplexu pronatalitných a prorodinne orientovaných opatrení (pozri kapitola 3). Okrem toho nesmieme tiež zabudnúť aj na určitú zmenu populačnej a rodinnej klímy po udalostiach v roku 1968, ktoré znamenali posilnenie orientácie smerom do rodiny a uzavretie sa bežného obyvateľstva v súkromí svojich domácností. Dôležitým faktorom bol tiež nárast bytovej výstavby a spolu s mladomanželskými pôžičkami zvýšenie šance mladých ľudí pre získanie, alebo zariadenie vlastného bývania.

Nárast počtu sobášov vrcholil v rokoch 1976–1978, keď do manželstva vstúpilo viac ako 44 tis. párov a hrubá miera sobášnosti dosiahla 9 ‰. Hodnoty úhrnnej sobášnosti mužov dosiahli svoje maximum (1,1 sobáša) už v polovici 70. rokov, kým u žien pozitívny trend trval o niečo dlhšie a maximálnu úroveň nachádzame až v druhej polovici 70. rokov, keď na jednu ženu pripadalo približne 1,15 sobáša. Oživenie sobášnosti však malo len krátke trvanie a už na začiatku 80. a najmä v druhej polovici 80. rokov registrujeme pokles počtu uzatváraných manželstiev. Prispelo k tomu nielen znižovanie populačnej základne osôb vo veku najvyššej sobášnosti, ale aj znižovanie jej intenzity. Na konci 80. rokov pred začiatkom prevratných zmien v rodinnom a reprodukčnom správaní tak do manželstva ešte vstúpilo niečo viac ako 36,5 tis. párov, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo necelých 7 sobášov na 1000 obyvateľov. Pokles hodnôt úhrnnej sobášnosti sa u mužov zastavil pod hranicou 1 sobáša, kým u žien ešte tesne prekračoval túto úroveň (graf 8). Ako je možné vidieť z grafu 6 a aj tohto údaju, v 80. rokoch už mali o niečo vyššiu šancu na vstup do manželstva ženy.

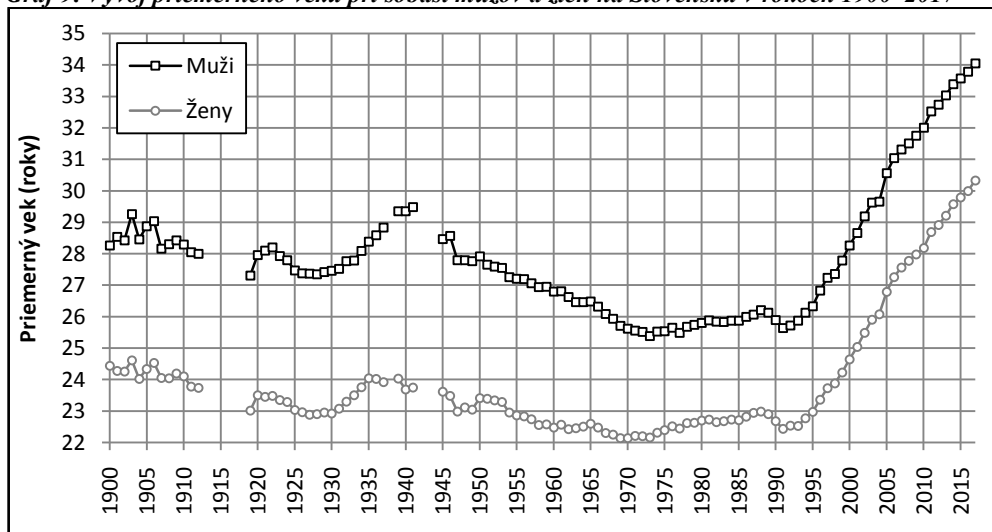
Nasledujúce obdobie predstavuje vo vývoji rodinného a reprodukčného správania na Slovensku historicky špecifickú kapitolu. Tá priniesla definitívne opustenie modelu skorej a takmer univerzálnej sobášnosti. Vstup do manželstva sa naopak pre mladých stáva čoraz častejšie prechodom, ktorý absentuje v ich životných dráhach. Ak predsa len k nemu dochádza, deje sa tak v oveľa vyššom veku, ako sme tomu boli zvyknutí v celej známej histórii procesu sobášnosti na Slovensku. Rok 1990 môžeme považovať za akýsi predeľ medzi starým a novo sa formujúcim modelom. Avizované zrušenie mladomanželských pôžičiek od januára nasledujúceho roku prinieslo posledný výrazný nárast sobášnosti a počtu sobášov. Okrem toho sa táto anticipácia podpísala aj pod dočasné zníženie priemerného veku pri prvom sobáši (pozri nižšie). Tento špecifický vývoj sa následne premietol do dramatického prepadu počtu sobášov a intenzity sobášnosti (pozri grafy 7 a 8). Čiastočné oživenie bolo len dočasným a nasledujúce obdobie prinieslo kontinuálny pokles, ktorý vrcholil na začiatku 21. storočia, keď do manželstva už vstúpilo menej ako 24 tis. párov, hrubá miera sobášnosti sa pohybovala na úrovni 4,4 ‰ a úhrnná sobášnosť u mužov i žien

sa prepadlajú oboch pohlaví pod hranicu 0,6 sobáša na osobu. Rozsah a dynamiku poklesu počtu sobášov ešte umocňuje skutočnosť, že práve v období 90. rokov a začiatku nového storočia do veku najvyššej sobášnosti vstupovali početné generácie mužov a žien narodených v 70. rokoch. Ďalšie roky priniesli striedanie obdobia rastu a následného poklesu sobášnosti, pod ktorý sa negatívne podpísala aj nedávna hospodárska kríza. Počet uzavretých manželstiev sa pohyboval v rozpätí 25–28 tis. Na 1000 obyvateľov tak pripadalo menej ako 5 sobášov, pričom úhrnná sobášnosť neprekračovala u oboch pohlaví hranicu 0,7 sobáša. Od roku 2013 sme však svedkami určitého oživenia sobášnosti. Počet uzavretých manželstiev sa medziročne zvyšoval až v roku 2017 prekročil pomerne výrazne hranicu 31 tis. Hrubá miera sobášnosti sa dostala tesne pod úroveň 6 sobášov na 1000 obyvateľov a úhrnná sobášnosť mužov už takmer dosahuje 0,80 sobáša a v prípade žien je to dokonca 0,83 sobáša. Naposledy takúto úroveň sobášnosti a počty sobášov zaznamenalo Slovensko na začiatku 90. rokov minulého storočia. Ako si ukážeme nižšie, hlavnú úlohu na tomto vývoji zohralo oživenie sobášnosti slobodných osôb. Zdá sa, že v mladších generáciách by predsa len podiel trvalo slobodných mužov a žien nemusel dosahovať také vysoké hodnoty, ako tomu nasvedčovali prierezové údaje z konca 90. rokov a začiatku 21. storočia. Na druhej strane však až ďalší vývoj môže tento predpoklad potvrdiť, alebo vyvrátiť. Vzhľadom na identifikované oscilácie v posledných rokoch je zrejmé, že model sobášnosti sa na Slovensku ešte definitívne nevyprofiloval. S tým však súvisí aj otázka, či v posttranzičnom období budeme môcť vôbec očakávať nejakú stabilizáciu sobášnosti, alebo budeme skôr svedkami ďalších vývojových oscilácií.

Výsledky moderných sčítaní ukázali, že až do začiatku 90. rokov sa vstup do manželstva u mužov a najmä žien realizoval v mladom až veľmi mladom veku. Podrobný vývoj priemerného veku pri sobáši na Slovensku od začiatku 20. storočia do roku 2017 prezentuje graf 9. Základom pre jeho konštrukciu boli redukované vekovo-špecifické miery sobášnosti podľa pohlavia, ktoré prezentujú časovanie sobášnosti bez ohľadu na rodinný stav. Znamená to, že výslednú hodnotu ovplyvňujú síce v prevažnej miere sobáše slobodných, no nezanedbateľnú úlohu dlho zohrávali aj opakované sobáše rozvedených a ovdovených. Ako už bolo uvedené vyššie, v predvojnovom období sa priemerný vek pri sobáši u mužov pohyboval nad hranicou 28 rokov, kým u žien dosahoval prevažne viac ako 24 rokov. Mierne zvýšenie po prvej svetovej vojne súviselo so špecifickou kompenzačnou fázou a zložením snúbencov, keď do manželstva vstupovali vo väčšej miere aj (väčšinou staršie) ovdovené osoby. Následná stabilizácia sobášneho modelu priniesla mierny pokles priemerného veku u oboch pohlaví, ktorý však narušili 30. roky. Zhoršenie životných podmienok zdá sa, že prinieslo pomerne výrazné odkladanie sobášov, a tým aj nárast priemerného veku pri sobáši. V mužskej časti populácie tento trend pokračoval vlastne až do 40. rokov, keď priemerný vek prekročil hranicu 29 rokov. U žien došlo v druhej polovici 30. rokov ku stabilizácii na úrovni 24 rokov. Vzhľadom

na čoraz väčšiu dominanciu slobodných medzi snúbencami a vývoj časovania prvých sobášov (pozri nižšie), povojnové obdobie prinieslo u žien a najmä u mužov pomerne výrazný pokles priemerného veku pri sobáši. Ten sa v mužskej časti populácie dostal pod alebo na hranicu 26 rokov a u žien sa pohyboval na úrovni 22–23 rokov. Približne od polovice 70. rokov môžeme identifikovať mierny rast priemerného veku, ktorý dočasne prerušil začiatok 90. rokov so svojou anticipáciou z dôvodu rušenia mladomanželských pôžičiek.

Graf 9: Vývoj priemerného veku pri sobáši mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900–2017⁵⁶¹

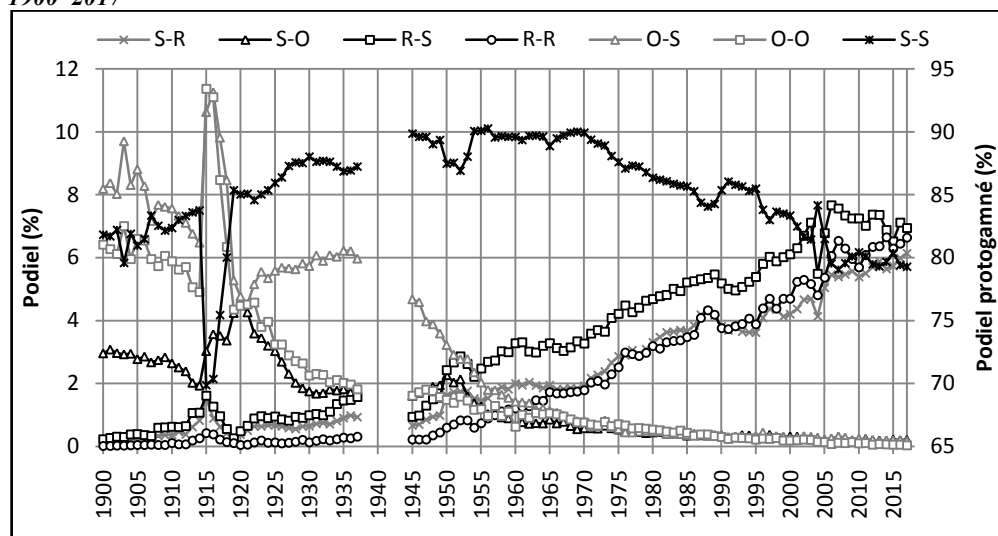
Nasleduje kontinuálny a pomerne výrazný rast, ktorého hlavným faktorom je jednoznačne odkladanie prvých sobášov (pozri nižšie). Tento trend do určitej miery tiež posilňuje aj odkladanie manželských štartov a predlžovanie doby uplynulej od sobáša po rozvod v prípade opakovaných manželstiev. Podľa posledných dostupných údajov z roku 2017 tak priemerný vek pri sobáši sa na Slovensku u mužov pohybuje nad hranicou 34 rokov a u žien prekročil úroveň 30 rokov. Znamená to, že v porovnaní so začiatkom 90. rokov do manželstva vstupujú muži v priemere o 8 rokov a ženy o 7,5 rokov staršie

⁵⁶¹ Vypočítané z údajov publikovaných v Népmozgalma 1900–1912 a v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a primárnych údajov ŠÚ SR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

5.2 Sobášnosť podľa rodinného stavu

Medzi uzavretými manželstvami na Slovensku majú dlhodobo dominantné postavenie prvé sobáše. Samotná štruktúra sobášov je pritom ovplyvňovaná vekom, početnosťou a štruktúrou snúbencov podľa rodinného stavu, ďalej úrovňou sobášnosti slobodných, rozvedených a ovdovených, ako aj predchádzajúcim vývojom procesov sobášnosti, rozvodovosti a úmrtnosti. Ako však bolo povedané, na Slovensku dlhodobo prevládali sobáše slobodných, ktoré u mužov tvorili vždy viac ako 90 % a u žien mali dokonca ešte o niečo vyššie zastúpenie. Určitú výnimku predstavovalo obdobie začiatku 20. storočia, vojnové a prvé povojnové roky s vyšším zastúpením ovdovených (štvrtina u mužov a 15 % u žien). V posledných rokoch dochádza vzhľadom na pokles intenzity sobášnosti slobodných v kombinácii s pomerne dynamickým nárastom rozvodovosti (pozri kapitola 5.3) pri minimálnom vplyve úmrtnosti v produktívnom veku a veľmi nízkej šanci na vstup do ďalšieho manželstva u ovdovených k ďalším posunom v štruktúre snúbencov podľa rodinného stavu. Najmä na úkor slobodných rastie zastúpenie rozvedených mužov (13–14 %) a rozvedených žien (12–13 %), kým ovdovené osoby predstavujú už len marginálnu skupinu sobášiacich sa.

Prevaha slobodných sa dlhodobo prejavila aj pri analýze manželstiev podľa vzájomného rodinného stavu snúbencov. Váha protogamných sobášov vzhľadom na klesajúce zastúpenie prípadov, keď aspoň jeden z manželov mal už skúsenosť so životom v manželstve, od začiatku 20. storočia rástla. Tento trend prerušila len prvá svetová vojna a krátke povojnové obdobie. Po druhej svetovej vojne už obojstranne prvé sobáše až do 70. rokov predstavovali približne 90 % zo všetkých uzavretých manželstiev, kým na začiatku 20. storočia to bolo približne 82 % (graf 10). Ako je zrejmé z grafu 10, v prvej polovici 20. storočia klesalo najmä zastúpenie sobášov, kde jedna alebo obe osoby boli ovdovené (najmä ovdovená žena so slobodným mužom, obaja vdovci). V medzivojnovom období ďalej klesalo zastúpenie sobášov obojstranných vdovcov, no naopak čoraz častejším sa stávali situácie, keď vdovec alebo rozvedený muž uzatváral manželstvo so slobodnou ženou. Po druhej svetovej vojne však aj tieto prípady boli čoraz zriedkavejšie, a aj preto podiel uzatváraných manželstiev, kde jeden alebo obaja snúbenci už mali predchádzajúcu skúsenosť so životom v manželstve tvorili približne len jednu desatinu. Rastúca rozvodovosť a s tým spojený počet rozvedených však postupne prispievali k zvyšovaniu zastúpenia prípadov, keď do manželstva vstupoval rozvedený muž so slobodnou ženou, slobodná žena s rozvedeným mužom alebo išlo o sobáš dvoch rozvedených snúbencov. To sa podpísalo aj na poklese podielu protogamných sobášov až k hranici 80 %. Podľa posledných dostupných údajov tak manželstvá s aspoň jednou rozvedenou osobou predstavujú už takmer pätinu všetkých sobášov (graf 10).

Graf 10: Vývoj štruktúry sobášov podľa rodinného stavu snúbencov na Slovensku v rokoch 1900–2017⁵⁶²

Pozn.: prvé písmeno určuje rodinný stav ženicha a druhé rodinný stav nevesty (S – slobodný/-á, R – rozvedený, rozlúčený/-á; O – ovdovený/-á); sobáše rozvedených s ovdovenými osobami nedosahovali v celom sledovanom období ani 1 %, a preto nie sú v grafe zobrazené

5.2.1 Sobášnosť slobodných

Podrobná analýza sobášnosti slobodných na Slovensku po prvej svetovej vojne⁵⁶³ sa opiera o výsledky tabuliek života. Tie bolo možné vzhľadom na dostupné údaje konštruovať pre obdobie rokov 1919–1937 a 1945–2017.

Kompenzačná fáza po prvej svetovej vojne sa prejavila aj na úrovni tabuľkovej prvosobášnosti. Podľa výsledkov prierezových tabuliek sobášnosti slobodných by pri zachovaní intenzity vstupov do prvého manželstva z roku 1919 zostalo na konci reprodukčného slobodných len približne 0,5 % mužov a žien. S odzníevaním efektu kompenzácie sa pomerne rýchlo zvyšoval aj podiel trvalo slobodných, ktorý v roku 1924 dosiahol svoje prvé medzivojnové maximum na úrovni 9 % u mužov a takmer 10 % u žien. V druhej polovici 20. rokov síce u žien môžeme vidieť mierne oživenie, keď tabuľková prvosobášnosť presahovala hranicu 91 %, no s príchodom 30. rokov sa dostáva postupne na úroveň 89–90 %. V mužskej časti populácie sme po dočasnom poklese v dôsledku hospodárskej krízy svedkami určitého oživenia vrcholiaceho v roku 1937 nad hranicou 94 %.

Rovnako aj obdobie po druhej svetovej vojne prinieslo nárast sobášnosti slobodných na Slovensku a priblíženie sa tabuľkovej prvosobášnosti k hranici 100 %. Pre-

⁵⁶² Vypočítané z údajov publikovaných v Népmozgalma 1900–1912, v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

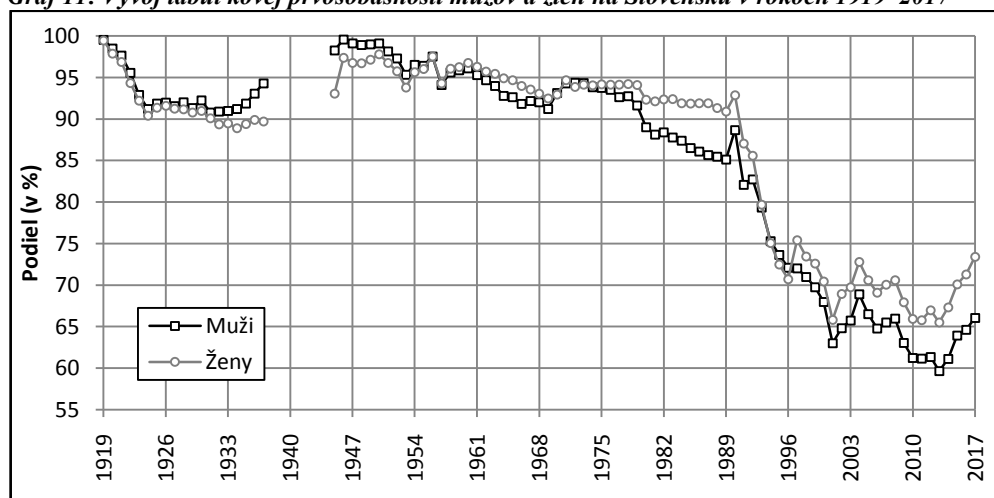
⁵⁶³ Publikované údaje neumožňujú analyzovať proces sobášnosti slobodných od začiatku 20. storočia, ako je tomu v prípade iných ukazovateľov použitých v tejto kapitole.

dovšetkým u mužov sa až do začiatku 50. rokov podiel osôb, ktoré by pri zachovaní intenzity sobášnosti slobodných vstúpili aspoň raz do manželstva, pohyboval na úrovni 98–99 %. U žien to bolo približne 97 %. Okrem priaznivého povojnového „zlatého veku rodiny“ určitý vplyv na tak vysokú úroveň sobášnosti slobodných mal aj pokles priemerného veku pri prvom sobáši (pozri nižšie) postupne podmieňovaný komplexom vznikajúcich špecifických podmienok minulého politického režimu. Určité zhoršenie životnej úrovne po zrušení prídellového systému, ako aj menová reforma a zmeny v podpore mladomanželov prispeli aj v prípade sobášnosti slobodných k dočasnému poklesu. V rokoch 1953 a 1957 sa preto hodnota tabuľkovej prvosobášnosti u oboch pohlaví dostala pod hranicu 95 %. Nasledujúce desaťročie sa nieslo v znamení väčšej stabilizácie, no súčasne aj mierneho poklesu. O niečo výraznejšie sa tento trend prejavil u mužov. Podľa tabuliek z konca 60. rokov by zostalo trvalo slobodných približne 9 % mužov a 7,5 % žien. Zmena spoločenskej a politickej klímy po roku 1968, ako aj postupné prijatie komplexu rôznych pronatalitných a prorodinne orientovaných opatrení prispeli k pomerne výraznému oživeniu sobášnosti slobodných osôb. Na začiatku 70. rokov sa hodnota tabuľkovej prvosobášnosti dostala u oboch pohlaví nad hranicu 94 %. U mužov však priaznivý vývoj mal kratšie trvanie auž v polovici 70. rokov dochádza k poklesu. Na konci 70. rokov poslednýkrát prekračuje tabuľková prvosobášnosť hranicu 90 %, kým u žien naďalej zostávala nad hranicou 94 %. Nasledujúce desaťročie však aj u slobodných žien prinieslo pozvoľný pokles sobášnosti až pod hranicu 91 %. U mužov pokračoval pokles až k hranici 85 %. Ohlasované zrušenie mladomanželských pôžičiek prinieslo už vyššie spomínané medziročné oživenie prvosobášnosti u mužov na 89 % a u žien na takmer 93 %. Nasledujúce roky však priniesli veľmi dynamický a celkovo výrazný pokles sobášnosti slobodných. Tabuľková prvosobášnosť sa už v prvej polovici 90. rokov prepadla pod hodnotu 75 %, no pokles aj keď nie už s takou dynamikou pokračoval ďalej. Ak by intenzita sobášnosti slobodných pozorovaná na začiatku 21. storočia pretrvala, potom by so životom v manželstve do konca reprodukčného veku nemala žiadnu skúsenosť až takmer tretina žien a približne 37 % mužov. Nasledujúce roky sa niesli v striedaní období oživenia a následného poklesu (pozri graf 11). Zhoršenie hospodárskej situácie počas celosvetovej ekonomickej recesie sa podpísalo aj pod pomerne výrazný prepád hodnôt tabuľkovej prvosobášnosti, a preto Slovensko v roku 2013 zaznamenáva svoju historicky najnižšiu úroveň tabuľkovej prvosobášnosti. V prípade jej pretrvania by do manželstva do konca reprodukčného veku aspoň raz vstúpilo len približne 60 % mužov a necelé dve tretiny žien. Posledné roky však opäť priniesli mierne oživenie. Hodnoty tabuľkovej sobášnosti slobodných mužov sa do roku 2017 dostali na úroveň 66 % a u žien prekročili hranicu 73 %. Pri zachovaní tejto úrovne by mimo manželský zväzok zostala žiť približne tretina mužov a štvrtina žien.

Ako sme uviedli vyššie, na Slovensku v historickom vývoji existovali obdobia s pomerne značnými rozdielmi medzi pohlaviami v intenzite vstupovania do man-

želstva. Z pohľadu prvých sobášov sa až v posledných dvoch desaťročiach vytvorila pomerne stabilná situácia, keď vyššie šance na prvý sobáš majú ženy. Opačný jav nachádzame na Slovensku po prvej, ako aj po druhej svetovej vojne. V medzivojnovom období sa táto situácia ešte prehlbovala (pozri graf 11). Po druhej svetovej vojne sa rozdiely v intenzite sobášnosti slobodných vyrovnali približne do polovice 50. rokov. V nasledujúcej dekáde už o niečo častejšie do prvého manželstva vstupovali ženy. Tento trend trval približne do konca 60. rokov. Na špecifickú situáciu v nasledujúcej dekáde intenzívnejšie reagovala mužská zložka a opätovne sme svedkami častejšieho vstupu do prvého manželstva na strane mužov. Ukončenie priaznivého pôsobenia na proces sobášnosti so sebou prinieslo aj opätovný návrat situácie, keď do prvého manželstva častejšie vstupujú ženy. Súčasne sme svedkami postupného prehlbovania rozdielov medzi pohlaviami, ktoré vrcholilo v druhej polovici 80. rokov, keď tabuľková sobášnosť slobodných žien bola približne o 5–6 p.b. vyššia.

Graf 11: Vývoj tabuľkovej prvosobášnosti mužov a žien na Slovensku v rokoch 1919–2017⁵⁶⁴

Na začiatku 90. rokov približne do roku 1996 vznikla situácia, keď do prvého manželstva častejšie vstupovali muži. Bol to výsledok kombinácie dočasného zvýšenia tabuľkovej prvosobášnosti, ktorá vo väčšej miere ovplyvnila úroveň sobášnosti slobodných mužov a následne prudkého poklesu, ktorý dynamickejšie prebiehal u žien. Druhá polovica 90. rokov v podstate až do súčasnosti sa už niesli v znamení prehlbovania rozdielov v prospech ženskej časti populácie. Podľa posledných údajov z roku 2017 je tabuľková prvosobášnosť žien o približne 7,4 p.b. vyššia.

⁵⁶⁴ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1960, 1989–1991, v Tabulkach sňatečnosti svobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961–1988 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

Z dlhodobého hľadiska je zaujímavé, že vyššia úroveň tabuľkovej sobášnosti slobodných mužov sa viaže predovšetkým na niektoré špecifické obdobia v populačnom vývoji Slovenska, ktoré sa vyznačovali oživením reprodukcie a tiež samotnej sobášnosti. Zdá sa, akoby mužská zložka rýchlejšie a najmä dynamickejšie vo svojom sobášnom správaní reagovala na niektoré zmeny v životných podmienkach. Rovnako nesmieme zabúdať ani na vplyv rozdielov v početnosti slobodných mužov a žien vo veku najvyššej sobášnosti, a tým na vznik určitej nerovnováhy na sobášnom trhu v dôsledku „nedostatku“ vekovo vhodných snúbencov.

V medzivojnovom období najvyššiu pravdepodobnosť uzavrieť manželstvo mali slobodní muži vo veku 25–29 rokov a 30–34 rokov. Vzhľadom na stanovený vek dospelosti na 21 rokov a povinnú vojenskú službu bola pomerne nízka šanca, že do manželstva prvýkrát vstúpia pred dovŕšením 20. roku života. Okrem toho v medzivojnovom období tiež klesala aj pravdepodobnosť sobáša vo veku 20–24 rokov, a preto sa postupne čoraz väčšia časť tabuľkových sobášov slobodných realizovala až po dovŕšení 25 rokov. Potvrdili to aj naše empirické údaje. Kým v prvých povojnových rokoch sa do dovŕšenia 25. roku života uskutočnila približne polovica zo všetkých tabuľkových sobášov slobodných mužov, v druhej polovici 30. rokov to už bolo len niečo viac ako pätina. Po skončení kompenzačnej fázy sa šanca na prvé manželstvo znižovala s výnimkou najmladších v podstate vo všetkých vekových skupinách. Približne od polovice 20. rokov dochádza k určitej stabilizácii s výnimkou veku 20–24 rokov, kde pozorujeme až do konca medzivojnového obdobia klesajúci trend (graf 12). V starších vekových skupinách oživenie zabrzдила viackrát spomínaná hospodárska kríza. Jej efekt na sobášnosť však bol len dočasný a s postupnou revitalizáciou životných podmienok dochádzalo aj k oživeniu sobášnosti slobodných, a to najprv vo veku 25–29 rokov a s určitým odstupom aj vo veku 30–39 rokov. Vzhľadom na zvyšovanie intenzity sobášnosti vo veku nad 25 rokov a najmä v druhej polovici reprodukčného obdobia sa nielen zvyšoval podiel realizovaných sobášov v tomto veku, ale dochádzalo aj k zvyšovaniu ukazovateľov časovania. Kým v prvých povojnových rokoch priemerný vek pri prvom sobáši mužov dosahoval približne 26 rokov, do roku 1924 vzrástol na 27 rokov, aby po období dočasného mierneho poklesu opäť kontinuálne rástol až k hranici 28 rokov (rok 1937, pozri graf 14).

Najväčšie šance na vydaj, ako aj najvyšší podiel tabuľkových sobášov (50–60 %) sa v medzivojnovom období u slobodných žien nachádzal vo veku 20–29 rokov. Na druhej strane vo veku nad 35 rokov bola pravdepodobnosť na uzavretie prvého manželstva už pomerne nízka. Z vývojového hľadiska po odznení kompenzačnej fázy došlo k pomerne výraznému poklesu a určitej stabilizácii pri pokračujúcom znižovaní šancí na vydaj u najmladších žien. Oživenie sobášnosti slobodných žien v druhej polovici medzivojnového obdobia bolo značne obmedzené (týkalo sa najmä žien medzi 25. a 30. rokom života), pričom v mladšom veku (do 25 rokov) dokonca môžeme identifikovať pokračujúci pokles (graf 13). Výsledkom týchto

zmien aj u žien bol v prvej polovici 20. rokov nárast tabuľkového priemerného veku pri prvom sobáší z približne 22 na 23 rokov a následne v 30. rokoch nad hranicu 24 rokov (graf 14).

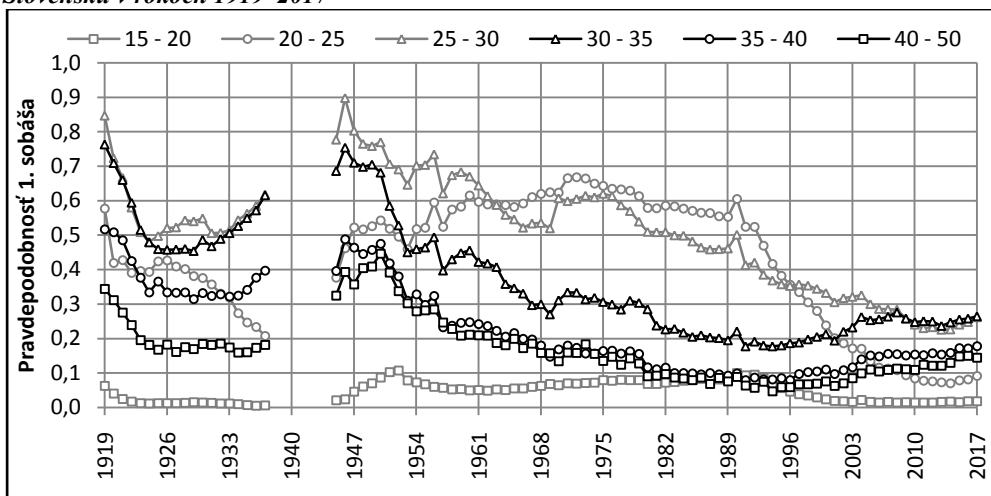
Vývoj modelu sobášnosti po druhej svetovej vojne sa niesol predovšetkým v duchu posilňovania skorých manželských štartov. Týka sa to predovšetkým mužskej časti populácie, u ktorej môžeme identifikovať pomerne významný pokles pravdepodobností vstupu do prvého manželstva v druhej polovici reprodukčného veku (pozri graf 13). Naopak do popredia sa dostali mladšie vekové skupiny, pričom približne od polovice 60. rokov už najvyššie šance na sobáš mali slobodní muži medzi 20. a 25. rokom života. O niečo nižšia pravdepodobnosť bola v nasledujúcej 5ročnej vekovej skupine a až so značným odstupom sa pohybovali šance na sobáš vo veku 30–35 rokov. Medzi 20. a 30. rokom života sa realizovalo približne osem z desiatich tabuľkových sobášov slobodných mužov, pričom váha vekovej skupiny 20–25 rokov vzrástla z pôvodných 40 % až na 60 %. O špecifickosti modelu sobášnosti svedčí aj fakt, že vstúpiť prvýkrát do manželstva po dovŕšení 35. rokov bolo približne rovnako málo pravdepodobné, ako sa ženiť pred 20. rokom života (graf 12, pozri 80. roky). Vzhľadom na uvedené zmeny v pravdepodobnostiach priemerný vek pri prvom sobáší u mužov postupne klesal až pod hranicu 25 rokov, kde sa v podstate udržal až do konca minulého politického režimu.

K nim môžeme zaradiť predovšetkým pomerne krátke obdobie prípravy na povolanie. V dôsledku plnej zamestnanosti (keď pracovať bolo povinnosťou) absentoval tlak na získanie určitého postavenia v zamestnaní pred sobášom. Svoju úlohu zohrávalo aj sexuálne správanie. Nízka úroveň používania moderných kontracepčných metód často viedla k predčasnemu tehotenstvu. Pretrvávajúci negatívny pohľad na slobodné matky a ich deti nútili riešiť vzniknutú situáciu vydajom, a to aj za cenu, že manželský partner nemusel byť biologickým otcom dieťaťa. Podľa Milana Kučeru⁵⁶⁵ k tomu prispievalo aj odstránenie alebo zmiernenie predchádzajúcich sociálnych zábran uzatvárania sobášov u zdravotne alebo inak znevýhodnených osôb, ľahkovážne vstupovanie do manželstva určitej časti mladých ľudí po krátkej známosti, do určitej miery aj spoločensky podporované formou rôznych finančných či iných výhod. Niektoré výskumy z vtedajšej doby ukázali, že vstup do manželstva bol pre viacerých prvým samostatným krokom v živote.⁵⁶⁶

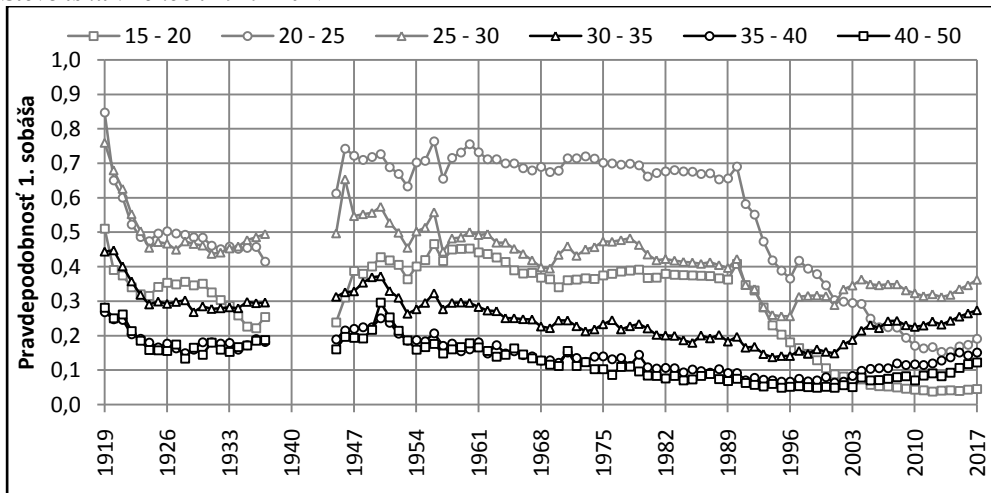
⁵⁶⁵KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 88.

⁵⁶⁶Tamže.

Graf 12: Vývoj pravdepodobnosti sobáša slobodných mužov medzi dvoma vybranými vekmi na Slovensku v rokoch 1919–2017⁵⁶⁷

Graf 13: Vývoj pravdepodobnosti sobáša slobodných žien medzi dvoma vybranými vekmi na Slovensku v rokoch 1919–2017⁵⁶⁸

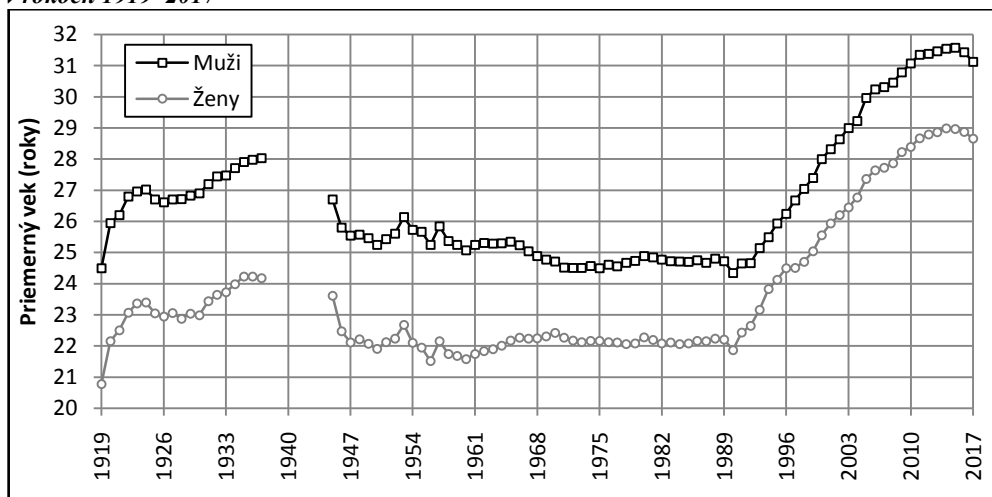
U žien socialistické obdobie prinieslo jednoznačnú dominanciu veku 20–25 rokov. Postupne sa tiež pomerne výrazne zvýšili šance na vydaj aj u -násťročných dievčat. Už od polovice 50. rokov pravdepodobnosť vstupu do prvého manželstva bola len o niečo nižšia ako vo veku 25.–30. rokov. Na druhej strane v druhej polovi-

⁵⁶⁷ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1960, 1989–1991, v Tabulkach sňatečnosti svobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961–1988 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁵⁶⁸ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1960, 1989–1991, v Tabulkach sňatečnosti svobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961–1988 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

ci reprodukčného veku sa slobodné ženy vydávali čoraz zriedkavejšie a predovšetkým vo veku nad 35 rokov išlo skôr o marginálny jav. Z celkového počtu tabuľkových sobášov slobodných žien sa vo veku do 25 rokov realizovalo 85–90 %, pričom podiel manželstiev uzavretých pred dovŕšením 20. roku života v druhej polovici 50. rokov vzrástol až k hranici 45 %, aby sa následne až do konca 80. rokov stabilizoval na úrovni približne 40 %. Hodnoty tabuľkového priemerného veku pri prvom sobáši sa po rýchlom povojnovom poklese následne viac menej stabilizovali až do konca 80. rokov na úrovni 22 rokov (graf 14).

Graf 14: Vývoj tabuľkového priemerného veku pri prvom sobáši mužov a žien na Slovensku v rokoch 1919–2017⁵⁶⁹

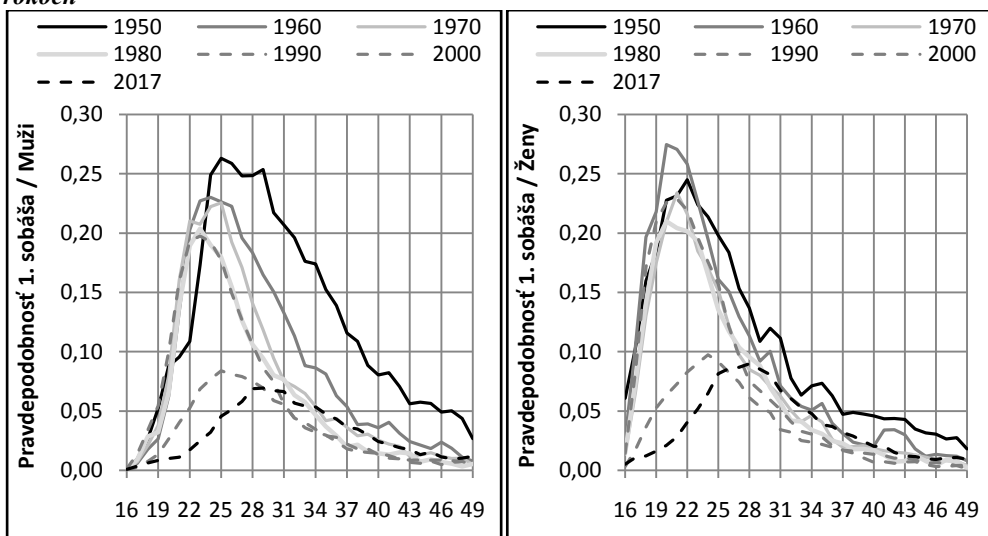
Posun koncentrácie sobášnosti slobodných mužov do mladšieho veku v období minulého politického režimu potvrdzujú aj nasledujúce grafy 13 a 15. Zobrazujú vývoj vekovo-spezifických pravdepodobností vstupu do prvého manželstva a tabuľkový podiel slobodných mužov vo vybraných vekoch. Medzi rokom 1950 a 1960 došlo k výraznému posunu rozloženia pravdepodobností sobáša slobodných mužov smerom k mladším vekom. V 60. rokoch ešte registrujeme pokles sobášnosti vo veku nad 25 rokov, no v ďalších dvoch desaťročiach sa model sobášnosti už viac menej stabilizoval. Maximálnu úroveň pravdepodobnosti dosahovali slobodní muži vo veku 22–24 rokov. Samotný priebeh kriviek poukazuje na prudký nárast šancí na vstup do prvého manželstva od dovŕšenia dospelosti až po dosiahnutie spomínaného maxima a následný prudký pokles. Výsledkom toho bola tiež značná koncentrácia sobášnosti slobodných do relatívne úzkeho vekového intervalu. Interdecilové

⁵⁶⁹ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1960, 1989–1991, v Tabulkach sňatečnosti svobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961–1988 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

rozpätie tabuľkových sobášov slobodných mužov sa v spomínanom období stabilizovalo na 8–10 rokov, pričom uvedených 80 % tabuľkových sobášov sa realizovalo vo veku 20–29 rokov.

U žien sa priebeh vekovo-špecifických pravdepodobností sobáša slobodných v povojnovom období až do začiatku 90. rokov v podstate výraznejšie nemenil. Typickým bol rýchly rast šanci na vydaj už v mladom a veľmi mladom veku s maximom okolo 20. až 22. roku života a následný prudký pokles. Aj preto vo veku 20 rokov už približne tretina až 40 % žien bola vydatá a do dovŕšenia 25. roku života sa podarilo vstúpiť do prvého manželstva takmer ôsmim ženám z desiatich. Okrem skorého časovania vstupov do prvého manželstva to znamenalo tiež značnú koncentráciu sobášnosti slobodných žien do úzkeho vekového intervalu, keď 80 % tabuľkových sobášov sa dlhodobo realizovalo v rozmedzí 8–9 rokov, a to približne medzi vekmi 18–26 rokov.

Graf 15 a 16: Pravdepodobnosti sobáša slobodných mužov a žien na Slovensku vo vybraných rokoch⁵⁷⁰

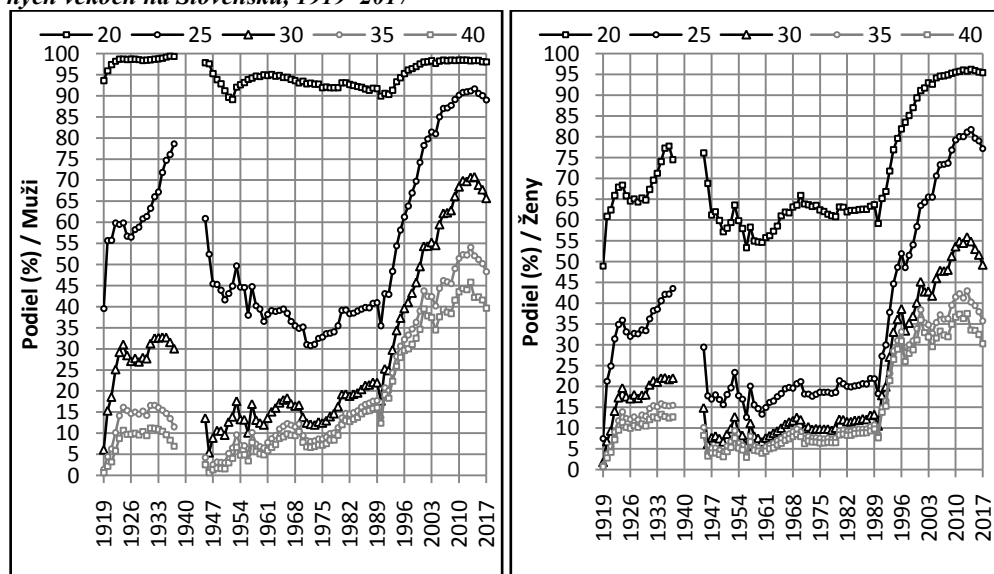

Celospoločenské, hospodárske, politické a kultúrne zmeny po roku 1989 ukončili stabilitu sobášneho modelu slobodných mužov a žien na Slovensku. Dramatický prepád intenzity, s akou do prvého manželstva vstupovali slobodné osoby, ako aj nárast priemerného veku pri prvom sobáši (pozri graf 14) boli podmienené najmä hlbokou premenou samotného sobášneho správania. K jej hlavným znakom patrilo predovšetkým odkladanie prvých sobášov do vyššieho veku, zvyšujúca sa preferencia alternatívnych foriem párového spolužitia (rôzne formy kohabitácií) a asi len v obmedzenej miere celo-

⁵⁷⁰Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1950, 1960 v Tabulkach sňatečnosti svobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961–1988 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

životná. V nových podmienkach sa vstup do manželstva v mladom veku ukázal byť do značnej miery nekompatibilný s nárokmi na mladých ľudí kladených v novo sa formujúcej spoločnosti a v transformujúcom sa trhovom hospodárstve požadujúcom vyššiu úroveň vzdelania, kvalitu ľudského kapitálu, flexibilitu, čo bolo v ostrom protiklade s dlhodobými záväzkami, akým je manželstvo. Navyše značnú úlohu zohrali aj zmeny v štrukturálnych podmienkach. Zrušenie benefitov pre mladé manželské páry, zhoršenie bytovej situácie a tým sťaženie ich rezidenčnej situácie v kombinácii s normatívnymi a hodnotovými zmenami prispeli k výraznému prepadu pravdepodobností sobáša slobodných mužov vo veku do 30 rokov a slobodných žien vo veku do 28 rokov. Najväčší pokles sa však odohral vo vekových skupinách, ktoré sa ešte v 80. rokoch vyznačovali najvyššou intenzitou sobášnosti slobodných, a ktoré tak boli kľúčové pre celkovú intenzitu sobášnosti slobodných osôb na Slovensku (pozri graf 12 a 13 a tiež graf 17 a 18).

Graf 17 a 18: Vývoj tabuľkovej sobášnosti slobodných mužov (vľavo) a žien (vpravo) vo vybraných vekoch na Slovensku, 1919–2017⁵⁷¹

Celkovo je možné proces transformácie sobášnosti slobodných po roku 1989 rozdeliť do dvoch základných fáz. Prvá je spojená s dramatickým prepadom pravdepodobností, s akou do svojho manželstva vstupovali slobodní muži a ženy v prvej polovici reprodukčného veku. Jej dôsledkom bol pokles podmienených pravdepodobností medzi 15.–30. rokom života u mužov a 15.–25. rokom u žien (graf 12 a 13), ako aj výrazné zníženie podielu osôb, ktoré vstúpili do manželstva v týchto vekoch (pozri graf 17 a 18). Dramatickosť a rýchlosť s akou došlo

⁵⁷¹ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1960, 1989–1991, v Tabulkách sňatečnosti svobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961–1988 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

k premene sobášneho správania potvrdzuje aj porovnanie kriviek vekovo-špecifických pravdepodobností sobáša slobodných medzi rokom 1990 a 2000 na grafoch 15 a 16. U mužov a predovšetkým u žien je možné už v druhej polovici 90. rokov identifikovať postupné zvyšovanie podmienených šancí na vstup do prvého manželstva vo veku nad 25. (u mužov až nad 30.) rokom (pozri graf 12 a 13). Proces rekuperácie (dobiehania) odložených manželských štartov sa však na charaktere vekovo-špecifických pravdepodobností sobáša slobodných začal vo väčšej miere prejavovať až na začiatku 21. storočia. Hlavným znakom tejto druhej vývojovej fázy transformácie sobášneho správania je postupný nárast šancí na vstup do prvého manželstva u slobodných mužov po 30. a u žien po 27. roku života. Ak porovnáme roky 2000 a 2017 s predchádzajúcim vývojom kriviek v 90. rokoch na grafoch 15 a 16, je zrejmé, že proces rekuperácie je len mierny a s ním spojený nárast sobášnosti slobodných v druhej polovici reprodukčného veku zatiaľ výraznejšie nedokáže kompenzovať dramatický pokles v mladších vekových skupinách. Navyše sa ukazuje, že prvá fáza transformácie sobášnosti slobodných (odkladanie) ešte úplne neskončila a naďalej sme svedkami mierneho poklesu šancí na vstup do prvého manželstva u oboch pohlaví.

Historický model skorej a takmer univerzálnej sobášnosti slobodných, o ktorom bezpečne vieme povedať, že ho na Slovensku praktizovali muži a najmä ženy už od druhej polovice 19. storočia, sa tak v priebehu niekoľkých rokov rozpadol. V súčasnosti už ide skôr o marginalizovaný jav a typickou črtou sobášneho správania čoraz väčšieho počtu slobodných osôb narodených od 70. rokov je odkladanie manželského štartu do druhej polovice reprodukčného veku. Okrem toho sme svedkami značnej pluralizácie sobášneho správania slobodných osôb. Potvrdzuje to nielen tvar kriviek pravdepodobností prvosobášnosti, na ktorých už nie je možné identifikovať žiadne výrazné maximum, ale aj vývoj hodnôt interdecilového rozpätia. Kým ešte na konci 80. rokov sa 80 % celkovej sobášnosti slobodných mužov koncentrovalo do intervalu niečo viac ako 9 rokov, posledné hodnoty hovoria, že tento interval sa predĺžil už na takmer 16 rokov. Podobne aj u žien registrujeme predĺženie interdecilového rozpätia, a to z približne 8,5 roka na 15 rokov.

Jedinečnosť transformácie sobášnosti slobodných na Slovensku v poslednom štvrtstoročí spojenej najmä s procesom odkladania manželských štartov potvrdzuje aj vývoj priemerného veku pri prvom sobáši (graf 14), podiel tabuľkových sobášov slobodných realizovaných v druhej polovici reprodukčného veku, či vývoj podielu tabuľkových slobodných osôb vo vybraných vekoch (graf 17 a 18). Tabuľkový priemerný vek u oboch pohlaví od konca 80. rokov vzrástol o takmer 6,5 roka. U mužov už dlhšiu dobu prekračuje hranicu 31 rokov a u žien sa v poslednom období dostal tesne pod úroveň 29 rokov. Z pohľadu dynamiky jednoznačne najrýchlejšie rástol tento ukazovateľ časovania prvých sobášov v 90. rokoch. Obdobie posledných 10–15 rokov sa však nesie v znamení znižovania dynamiky nárastu hodnôt tabuľkového priemerného veku pri prvom sobáši, dochádza k jeho stabilizácii

a v posledných rokoch sme dokonca svedkami mierneho poklesu. Aj to prispieva, resp. je úzko spojené so spomínaným oživovaním sobášnosti slobodných mužov a žien na Slovensku.

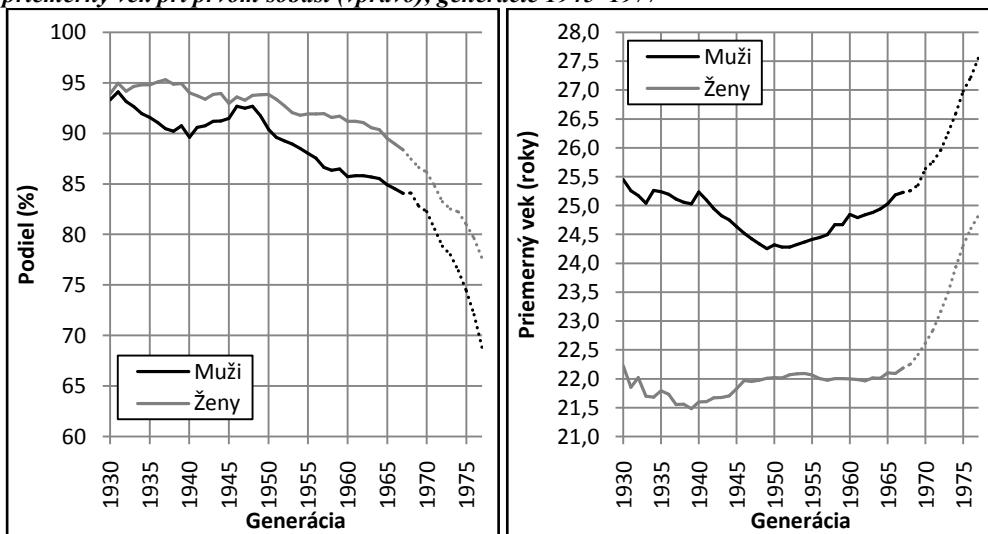
Realizácia tabuľkových sobášov v druhej polovici reprodukčného veku bola na Slovensku najmä u žien skôr marginálnou záležitosťou. Napríklad v medzivojnovom období váha tabuľkových sobášov vo veku 30–49 rokov predstavovala u mužov približne pätinu až jednu štvrtinu, no u žien išlo len o asi desatinu z celkovej prvosobášnosti. V povojnových rokoch sa ich zastúpenie ešte viac znížilo na približne desatinu v mužskej a 5 % v ženskej časti populácie. Odkladanie sobášnosti a čiastočná rekuperácia vo vyššom veku priniesla od začiatku 90. rokov kontinuálny nárast podielu tabuľkových sobášov slobodných realizovaných po dovŕšení 30. roku života. V súčasnosti tak u mužov predstavujú takmer jednu polovicu a u žien takmer tretinu zo všetkých tabuľkových sobášov slobodných.

5.2.2 Kohortná analýza sobášnosti slobodných

Stabilita hlavných mechanizmov modelu sobášneho správania, ktorá panovala na Slovensku v podstate už od začiatku 60. rokov až do konca 80. rokov, sa odzrkadlila aj na vývoji kohortných ukazovateľov. Podstatné vývojové trendy, ktoré sme identifikovali v prierezovom pohľade tak môžeme nájsť aj vo vývoji hodnôt konečnej sobášnosti slobodných osôb (pozri graf 19). U žien sa konečná sobášnosť slobodných udržiavala na hranici 95 % a až v kohortách zo 40. rokov vidíme určitý pokles a stabilizáciu približne na úrovni 93 %. K tomu do určitej miery prispelo aj oživenie sobášnosti slobodných v 70. rokoch. V oveľa väčšej miere sa však prejavilo u slobodných mužov. V ich prípade sme najprv svedkami poklesu konečnej sobášnosti u osôb narodených v 30. rokoch z približne 94 % na 90 %. Vývoj v mladších kohortách z prvej polovice 40. rokov sa niesol v znamení nárastu, ktorý vrcholil práve u mužov vstupujúcich do manželstva v čase najvýraznejšieho efektu pronatalitných a propopulačných opatrení prijatých na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov. Nielen v priereze, ale aj v kohortnej perspektíve však platilo, že dlhšie bol priaznivý vývoj spojený so ženskou časťou populácie. U mužov narodených na začiatku 50. rokov už môžeme registrovať postupný, ale medzigeneračne kontinuálny pokles konečnej sobášnosti slobodných, a to výrazne pod hranicu 90 %. V najmladších kohortách, ktoré v roku 2017 už ukončili svoju reprodukciu, sa konečná sobášnosť slobodných mužov pohybovala tesne pod úrovňou 85 %. Vzhľadom na dramatický pokles sobášnosti po roku 1989, dlhodobé pretrvávajúce na nízkej až veľmi nízkej úrovni sa môžeme oprávnene domnievať, že pokles konečnej plodnosti bude pokračovať aj v kohortách z konca 60. a z prvej polovice 70. rokov. Podľa predbežných údajov by pri zachovaní súčasného stavu mohla konečná sobášnosť slobodných u mužov narodených v druhej polovici 70. rokov dokonca klesnúť na alebo pod 70 %.

U žien sa približne od kohort z prvej polovice 50. rokov intenzita konečnej sobášnosti slobodných mierne znížila, no opätovne stabilizovala na úrovni 91–92 %. Pod hranicu 90 % sa dostávajú až kohorty z druhej polovice 60. rokov, pričom ďalší vývoj sa bude tiež niesť v pokračovaní klesajúceho trendu. Pri zachovaní súčasnej známej úrovne by konečná prvosobášnosť u žien narodených v druhej polovici 70. rokov mohla klesnúť pod hranicu 80 %. Z uvedeného je zjavné, že takmer štvrtstoročie trvajúca transformácia sobášnosti slobodných osôb prejavujúca sa predovšetkým výrazným poklesom prierezových ukazovateľov intenzity a ich určitou následnou stabilizáciou na nízkej úrovni významne ovplyvňuje a bude naďalej ovplyvňovať aj úroveň konečnej sobášnosti slobodných.

Graf 19 a 20: Generačná tabuľková sobášnosť slobodných mužov a žien (vľavo) a generačný priemerný vek pri prvom sobáši (vpravo), generácie 1945–1977⁵⁷²

Pozn.: Plnou čiarou sú znázornené osoby vo veku 50 a viac rokov a prerušovanou čiarou osoby vo veku 40–49 rokov

Kohortný tabuľkový priemerný vek pri prvom sobáši sa u mužov narodených v 30. rokoch pohyboval stabilne nad hranicou 25 rokov. Anticipácia manželských štartov v povojnovom období, ako aj pokračujúci posun prvých sobášov do mladšieho veku sa prejavili na postupnom poklese kohortného priemerného veku. Ten vrcholil v kohortách z druhej polovice 40. a začiatku 50. rokov pod hranicou 24,5 roka. Už v generáciách z prvej polovice 50. rokov však identifikujeme začiatok pozvoľného rastu, ktorý pravdepodobne stál za vyššie spomínaným znižovaním konečnej sobášnosti slobodných mužov. V najmladších kohortách mužov, ktorí v roku

⁵⁷² Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1945–1960, 1989–1991, v Tabulkach sňatečnosti svobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961–1988 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

2017 prekročili hranicu 50 rokov sa kohortný priemerný vek pri prvom sobáši už opäť dostal nad hranicu 25 rokov. Načrtnutý vývoj v nasledujúcich kohortách však ukazuje na ďalšie zintenzívnenie procesu odkladania prvých sobášov, čo sa odzrkadlilo aj na hodnotách kohortného priemerného veku pri prvom sobáši, ktorý v generáciách z mužov z druhej polovice 70. rokov už prekračuje hranicu 27,5 roka. Súčasne však je tiež potrebné upozorniť, že tieto hodnoty ešte nemusia byť konečné, keďže uvedené generácie v čase písania tejto knihy ešte nedovŕšili 50. rok života.

Kohortný priemerný vek pri prvom sobáši žien sa vyznačoval o niečo vyššou medzigeneračnou stabilitou. Po miernom poklese pod hranicu 22 rokov v generáciách z 30. rokov sme svedkami opätovného mierneho nárastu a následnej stabilizácii v kohortách od druhej polovice 40. až do druhej polovice 60. rokov na úrovni 22 rokov.

V kohortách zo začiatku 70. rokov je však táto stabilita významne narušená a môžeme identifikovať veľmi dynamický nárast. Podľa predbežných údajov v kohorte z roku 1977 už priemerný vek pri prvom sobáši prekročil úroveň 24,8 roka.

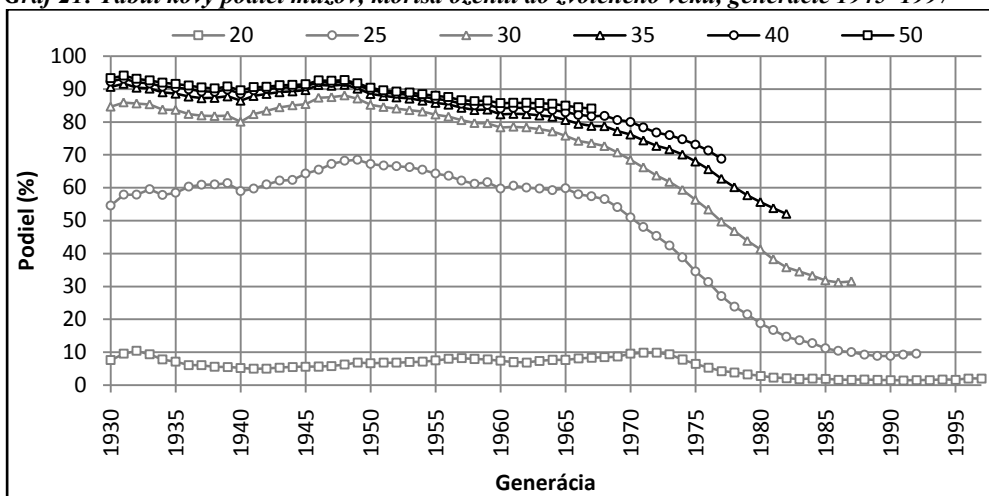
Transformácia matrimoniálneho správania, ktorá tak dynamicky prebieha od začiatku 90. rokov, sa zreteľne prejavuje už aj na kohortných ukazovateľoch. Úroveň konečnej sobášnosti slobodných zatiaľ vieme hodnotiť len pre malú skupinu transformujúcich sa generácií. Veľmi cenné informácie však prináša aj analýza vývoja generačnej tabuľkovej sobášnosti v mladšom veku.

V mužskej populácii sa podiel osôb, ktoré do dovŕšenia 20. roku života vstúpili do manželstva dlhodobo pohyboval tesne pod alebo na hranici 10 %. V najmladších kohortách z 80. a 90. rokov však tento podiel nedosahuje už ani 2 %. Vo veku 25 rokov však dlhodobo viac ako 60 % slobodných mužov bolo ženatých. Od generácie z polovice 60. rokov však vidíme výrazný pokles a smerom k mužom narodeným na začiatku 90. rokov sa tabuľková prvosobášnosť prepadla na hranicu 10 %. Rovnako sa znížil aj podiel ženatých do veku 30 a 35 rokov. V prvom prípade platilo, že po dovŕšení 30. roku života už generačná tabuľková prvosobášnosť sa výraznejšie nemenila, keďže v tomto veku už viac ako 80 % mužov vstúpilo do manželstva. Platilo až do kohort zo 60. rokov. Nasledujúci medzigeneračný pokles sa u najmladších generácií mužov zastavil na úrovni približne 30 %. V prípade mužov vo veku 35 rokov platí, že vzhľadom na súčasný pokles sobášnosti slobodných ešte viac ako polovica mužov narodených v prvej polovici 80. rokov nestihla vstúpiť do manželstva.

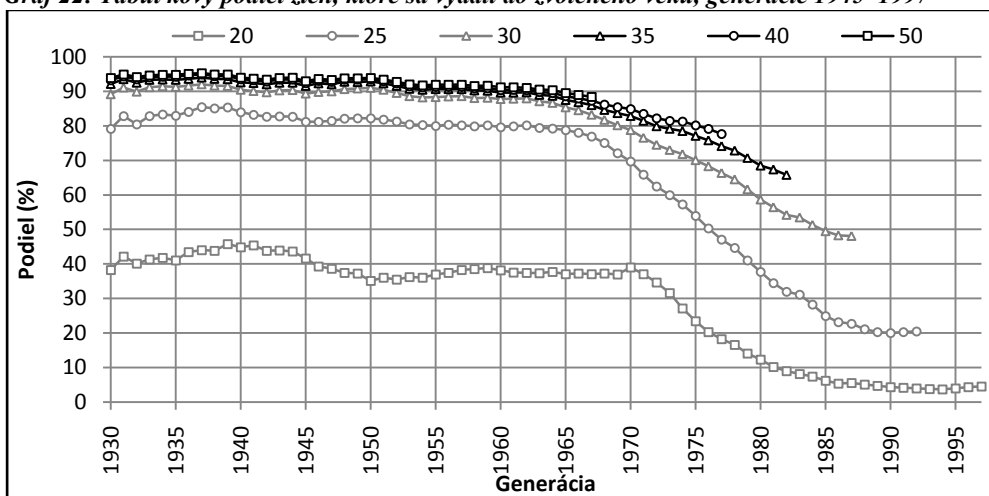
Stabilita mechanizmov sobášnosti slobodných bola predovšetkým doménou žien a prejavila sa aj na vývoji kohortnej tabuľkovej prvosobášnosti vo vybraných vekoch. V najmladšom veku (20 rokov) zostávala jej úroveň (35–40 %) približne rovnaká (len s malými fluktuáciami) až do kohort z konca 60. rokov. Od kohort zo začiatku 70. rokov však podiel žien zažívajúcich manželský debut do tohto veku dra-

maticky klesal. Rozhodujúcim bol vývoj u žien narodených práve v 70. rokoch (a najmä v ich prvej polovici).

Graf 21: Tabuľkový podiel mužov, ktorí sa oženi do zvoleného veku, generácie 1945–1997⁵⁷³

Graf 22: Tabuľkový podiel žien, ktoré sa vydali do zvoleného veku, generácie 1945–1997⁵⁷⁴

V konečnom dôsledku však platí, že v kohortách z druhej polovice 90. rokov je zrejme, že model skorého manželského štartu je už len marginálnym javom približne 5 % žien. Rozsah medzigeneračného odkladania manželských štartov najlepšie ilustruje vývoj tabuľkovej prvosobášnosti vo veku 25 rokov. Na Slovensku až do ko-

⁵⁷³ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1945–1960, 1989–1991, v Tabulkach sňatečnosti svobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961–1988 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁵⁷⁴ Tamže.

hort z polovice 60. rokov išlo približne o 80 % žien. Hodnota z poslednej sledovanej generácie 1992 hovorí, že manželský debut do tohto veku zažila len asi každá piata slobodná žena. Vo veku 30 rokov, kedy len približne 10 % žien zostávalo v generáciách 1945–1960 slobodných, sa v kohorte 1987 hodnota tabuľkovej prvosobášnosti prepadla až na 48 %. Vzhľadom na vývoj hodnôt tabuľkovej sobášnosti slobodných žien vo veku 35 rokov, je zrejmé, že v generáciách z druhej polovice 70. rokov výrazný pokles realizovanej sobášnosti pokračoval. V kohorte 1982 vo veku 35 rokov zostávali ešte dve tretiny žien slobodných.

5.2.3 Sobášnosť rozvedených a ovdovených

Aj napriek tomu, že rozhodujúcim faktorom pre proces sobášnosti na Slovensku je dlhodobá intenzita a časovanie manželských štartov slobodných mužov a žien, dôležitú úlohu z pohľadu demografickej reprodukcie a formovania rodinného stavu zohrávali aj sobáše rozvedených a ovdovených. Vo všeobecnosti pritom platilo, že o niečo vyšší podiel opakovaných sobášov nachádzame v mužskej časti populácie. Ako ukazuje podrobnejšia analýza intenzity sobášnosti rozvedených a ovdovených, súvisí to predovšetkým s vyššími šancami na druhé a ďalšie manželstvo na strane mužov.

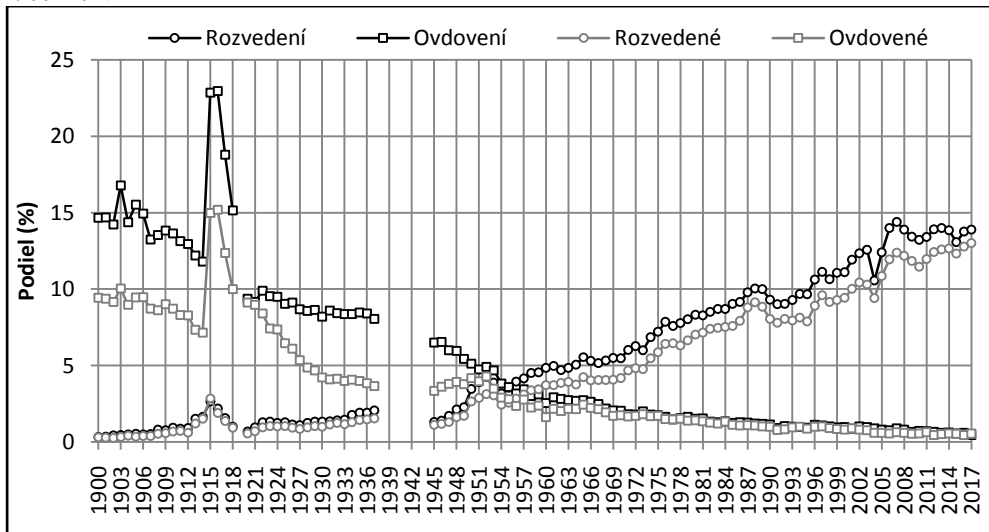
Z vývojového hľadiska podiel sobášov ovdovených osôb mal vo všeobecnosti u oboch pohlaví klesajúci trend. Na začiatku 20. storočia predstavovali približne 15 % všetkých uzavretých manželstiev mužov a niečo menej ako desatinu u žien. Vojnové a prvé povojnové roky priniesli výrazný nárast (pozri graf 23), ktorý však už začiatkom 20. rokov prešiel do poklesu a určitej stabilizácie na 8,0–8,5 % u mužov. Naopak u žien znižovanie zastúpenia sobášov ovdovených ďalej pokračovalo, a to až pod úroveň 5 %. Zlepšovanie úmrtnostných pomerov najmä v mladšom veku po druhej svetovej vojne prinieslo ďalšie kontinuálne znižovanie váhy ovdovených medzi osobami vstupujúcimi do manželstva. Podľa súčasných údajov sobáše, kde aspoň jedna z osôb ovdovela nepredstavujú už ani 1 %. Na druhej strane zvyšovanie intenzity rozvodovosti a počtu rozvedených osôb v populácii Slovenska stálo za nárastom podielu sobášov rozvedených. Prvé výraznejšie (dočasné) zvýšenie priniesli nepriaznivé podmienky prvej svetovej vojny (pozri graf 23). V medzivojnovom a najmä v období po druhej svetovej vojne sa zastúpenie rozvedených osôb vstupujúcich do manželstva postupne v podstate kontinuálne zvyšovalo. Približne od 60. rokov majú sobáše rozvedených osôb miernu prevahu medzi opakovanými manželstvami. Z približne 5 % u mužov a necelých 4 % u žien sa ich váha zvýšila na súčasných 14 % v mužskej a približne 13 % v ženskej časti populácie (pozri graf 23). Z uvedeného vývoja je zrejmé, že situácia sa v opakovanej sobášnosti vymenila. Kým pred druhou svetovou vojnou ešte prevládali u druhých a ďalších manželstiev sobáše ovdovených, po druhej svetovej vojne sa čoraz viac

dostávajú do popredia sobáše rozvedených, kým manželstvá ovdovených sa stávajú značne marginálnou záležitosťou bez väčšieho vplyvu na celkový proces sobášnosti.

Počet opakovaných sobášov ovplyvňuje niekoľko vzájomne pôsobiacich faktorov. Predovšetkým je to intenzita, s akou do druhého a ďalšieho manželstva vstupujú rozvedené a ovdovené osoby. Druhým faktorom je štruktúra rozvedených a ovdovených (najmä veková) a jej prípadné zmeny. Dlhodob platí, že mladšie osoby po rozvode alebo ovdovení majú vyššie šance na vstup do ďalšieho manželstva. Tretím determinantom je početnosť exponovanej populácie rozvedených a ovdovených osôb.

Ako sme uviedli vyššie, postupne hlavnú úlohu medzi opakovanými sobášmi prebrali sobáše rozvedených mužov a žien. Je to výsledok spolupôsobenia niekoľkých zmien v reprodukčnom správaní. Predovšetkým sa zvyšovala nielen intenzita rozvodovosti, a tým aj počet rozvedených, ale zlepšili sa aj úmrtnostné pomery osôb žijúcich v manželstve v mladom veku, a tým sa znížilo riziko ich ovdovenia. Navyše rozvodovosť dosahuje dlhodobo najvyššiu úroveň vo veku 30–40 rokov, kým k ovdoveniu dochádza čoraz častejšie až vo vyššom veku, a preto aj šanca na vstup do ďalšieho manželstva zostáva pri rozvedených osobách vyššia ako v prípade ovdovených.

Graf 23: Vývoj podielu sobášov rozvedených a ovdovených mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900–2017⁵⁷⁵

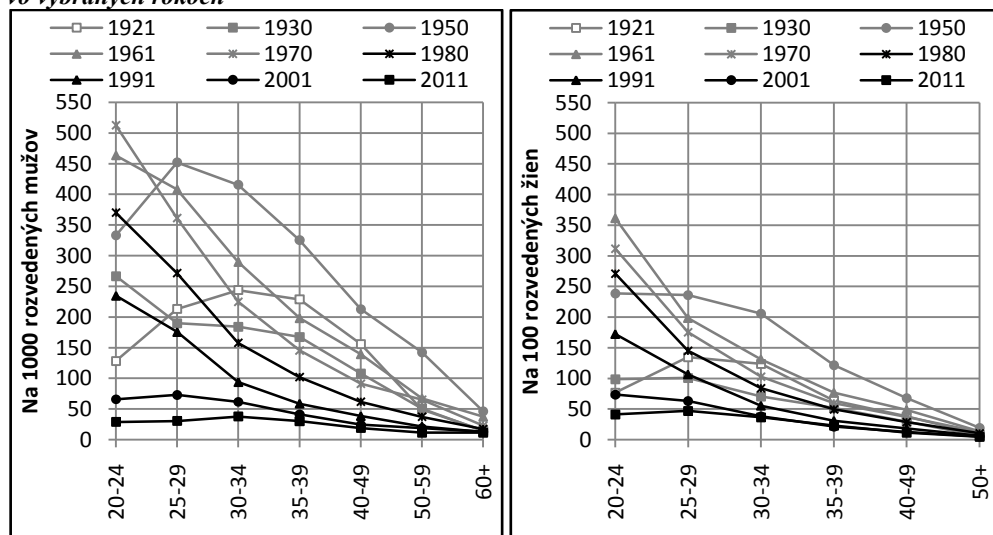
Zaujímavým vývojom prešla aj samotná intenzita, s akou sa opätovne ženia a vydávajú rozvedení a ovdovení muži a ženy. Demografická štatistika na Slovensku

⁵⁷⁵ Vypočítané z údajov publikovaných v Népmozgalma 1900–1912, v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

poskytuje dva základné analytické pohľady. Prvý sa opiera o vek rozvedených a ovdovených osôb opakovane vstupujúcich do manželstva. Ideálne pritom je pracovať s čistými mierami sobášnosti. Keďže štruktúru obyvateľstva podľa veku, pohlavia a rodinného stavu poskytujú v dlhodobom horizonte len výsledky sčítaní, bolo možné daný ukazovateľ konštruovať len k rokom cenzov 1921–2011. Druhý prístup pracuje s dobou, resp. časovým úsekom, ktorý uplynul od rozvodu alebo ovdovenia po vstup do ďalšieho manželstva. Odpovedá tak na otázku, aká časť z rozvedených a ovdovených by sa opakovane oženila, vydala a tiež v akom časovom úseku od skončenia predchádzajúceho manželstva k tomu došlo.

Ak sa zameriame na vek, výsledky potvrdzujú, že mladšie osoby mali dlhodobo výrazne vyššie šance po rozvode alebo ovdovení opakovane vstúpiť do manželstva. Platilo to predovšetkým pre mužov a ženy do 30. rokov. Z pohľadu pohlavia je tiež zrejмый pomerne značný rozdiel, a to jednoznačne v prospech mužskej zložky (porovnaj grafy 24 a 25).

Graf 24 a 25: Čisté miery sobášnosti rozvedených mužov (vľavo) a žien (vpravo) na Slovensku vo vybraných rokoch⁵⁷⁶

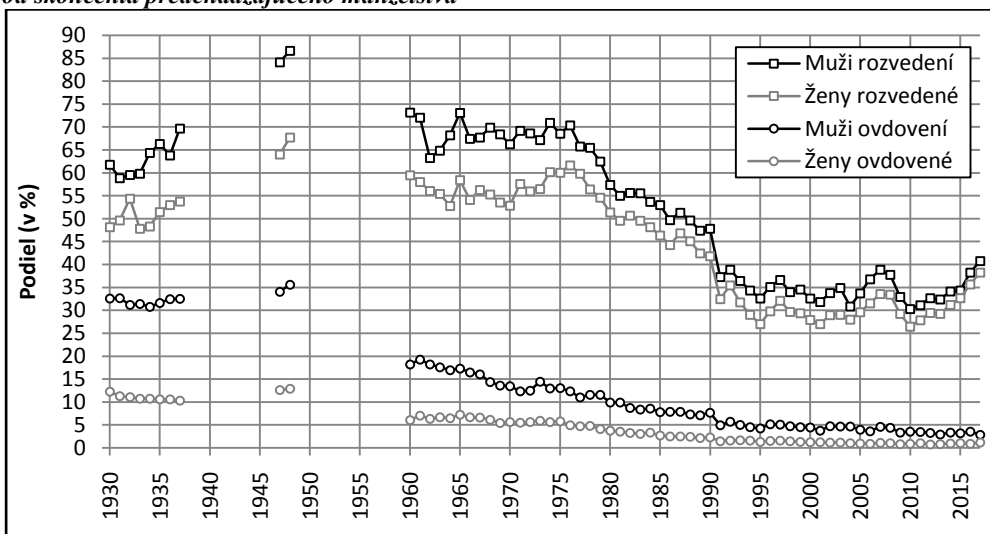
Z vývojového hľadiska platilo, že v prípade rozvedených sa intenzita sobášnosti od medzivojnového obdobia zvyšovala s maximom v povojnových 50. rokoch. Následne v 60. a 70. rokoch došlo k stabilizácii na pomerne vysokej úrovni. V ďalšom období v podstate až do súčasnosti sme svedkami poklesu šancí na opakovaný vstup

⁵⁷⁶Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991, z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017 a sčítaní obyvateľov 1921–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

do manželstva, a to naprieč celým vekovým spektrom u oboch pohlaví a tiež bez ohľadu na rodinný stav.

Vysokú pravdepodobnosť, že sa rozvedená osoba na Slovensku opätovne oženie alebo vydá, potvrdzuje aj vývoj hodnôt úhrnnej sobášnosti rozvedených podľa doby uplynulej od rozvodu (graf 26). V podstate až do polovice 70. rokov minulého storočia platilo, že pri zachovaní intenzity z daného obdobia by sa opakovane oženie 60–70 % rozvedených mužov a vydalo 50–60 % rozvedených žien. V druhej polovici 70. rokov však vidíme nástup pomerne výrazného poklesu intenzity sobášnosti rozvedených, ktorý sa približne od polovice 90. rokov stabilizoval na úrovni 30–35 % u mužov a 27–33 % u žien. V posledných rokoch sme svedkami určitého oživenia sobášnosti rozvedených, keď úhrnná sobášnosť sa u mužov dostala nad hranicu 40 % a u žien prelomila hodnotu 38 % (graf 26).

Graf 26: Úhrnná sobášnosť rozvedených a ovdovených mužov a žien podľa doby uplynulej od skončenia predchádzajúceho manželstva⁵⁷⁷

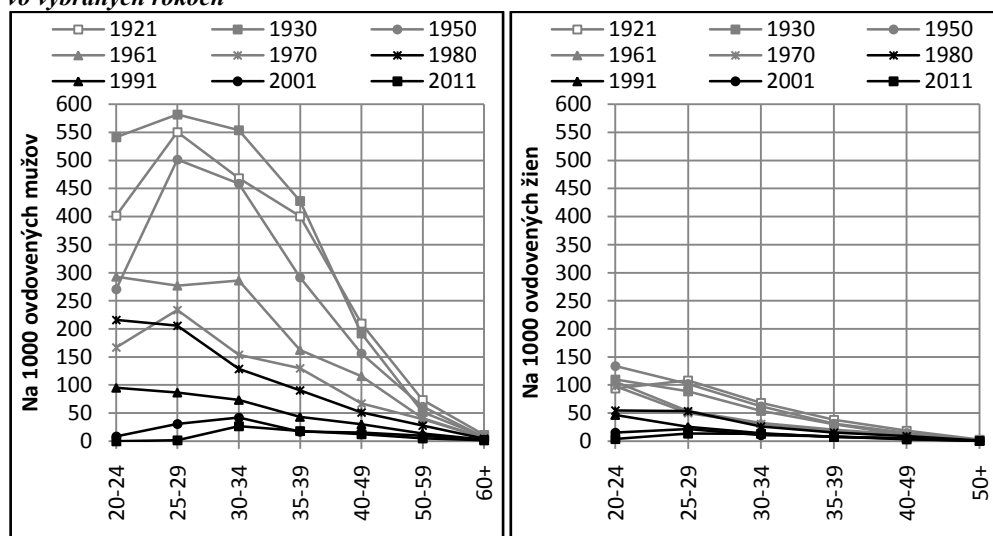

Sobášnosť ovdovených mala do určitej miery odlišný priebeh. V medzivojnovom období a na začiatku 50. rokov dosahovala svoju maximálnu úroveň. Okrem toho práve v týchto rokoch môžeme identifikovať najväčšie rozdiely medzi pohlaviami. Potvrdzuje to aj porovnanie grafov 27 a 28, kde je skutočne možné identifikovať, ako výrazne sa líšili šance ovdovených mužov a žien na ďalší sobáš. S klesajúcou intenzitou opakovanej sobášnosti v podstate už od 60. rokov dochádzalo postupne aj k vyrovnávaniu týchto rodových diferencií. V posledných dvoch desaťročiach intenzita sobášnosti ovdovených klesla na minimálnu úroveň v podstate vo všetkých ve-

⁵⁷⁷Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1930–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

kových skupinách. Súčasne je tiež potrebné povedať, že aj riziko ovdovenia je v reprodukčnom veku a v staršom produktívnom veľmi nízke. To výraznou mierou tiež ovplyvňuje, kto by potenciálne mohli byť ovdovení ženisi a nevesty. Čoraz väčšiu časť z nich po druhej svetovej vojne a najmä v súčasnosti predstavujú osoby v seniorskom veku, u ktorých je intenzita sobášnosti už všeobecne veľmi nízka.

Graf 27 a 28: Čisté miery sobášnosti ovdovených mužov (vľavo) a žien (vpravo) na Slovensku vo vybraných rokoch⁵⁷⁸

Naopak existencia nepriaznivých úmrtnostných pomerov v mladšom veku v prvej polovici 20. storočia vytvárala značné predpoklady na to, že do ďalšieho manželstva mohli vstupovať ešte relatívne mladí vdovci a vdovy. Preto intenzita sobášnosti ovdovených bola výrazne vyššia. Potvrdila to aj hodnota úhrnnej sobášnosti ovdovených. Tá bola konštruovaná z mier sobášnosti ovdovených mužov a žien podľa doby uplynulej od ovdovenia (graf 26). V prípade zachovania intenzity opakovanej sobášnosti z 30. rokov by do ďalšieho manželstva vstupovala približne tretina vdovcov a niečo viac ako desatina vdov. V povojnovom období došlo ešte k miernemu nárastu, no od 60. rokov vidíme kontinuálny pokles. Podľa posledných údajov z roku 2017 by opätovne oženili len približne 3 % mužov a niečo viac ako jedno 1 % žien.

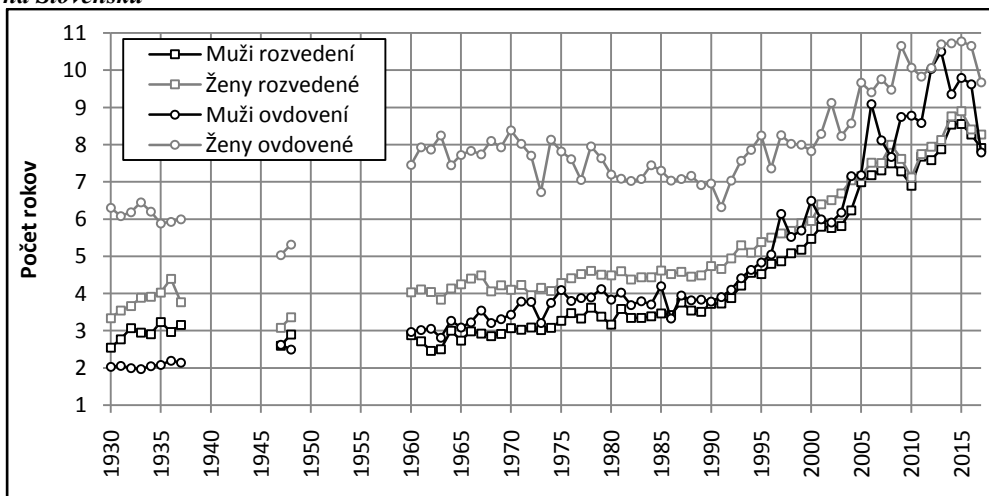
Zaujímavé výsledky priniesla aj analýza časovania opakovaných sobášov. Jednoznačne najdlhšie trvalo vstúpiť do ďalšieho manželstva ovdoveným ženám. V 30. rokoch to bolo približne 6 rokov, v povojnovom období sa priemerná doba od ovdov-

⁵⁷⁸Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991, z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017 a sčítaní obyvateľov 1921–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

venia po sobáš pohybovala na úrovni 7–8 rokov, aby od začiatku 90. rokov došlo k pomerne významnému predĺženiu tohto intervalu až nad hranicu 10 rokov. Na druhej strane vidíme, že vyššia sobášnosť ovdovených a najmä rozvedených mužov bola podmienená aj výrazne kratším intervalom od ukončenia predchádzajúceho a vznik nasledujúceho manželstva. V medzivojnovom období, ak muž ovdovel a opäť sa rozhodol oženiť, v priemere k tomuto kroku pristupoval po dvoch rokoch. Pri rozvedených to boli približne 3 roky a u rozvedených žien sa interval postupne predlžil na 4 roky.

Najrýchlejšie do manželstva po druhej svetovej vojne vstupovali rozvedení muži, a to po 3–4 rokoch od rozvodu. Vo všeobecnosti síce dochádzalo k predlžovaniu sledovaného intervalu u rozvedených i ovdovených (s výnimkou ovdovených žien), ale až 90. roky priniesli pomerne dramatický nárast. V súčasnosti sa tak ďalší sobáš rozvedených osôb v priemere realizuje po 8,0–8,5 rokoch, kým v prípade ovdovených je to po necelých 9 rokoch. Pravdepodobne aj toto predlžovanie intervalov negatívne ovplyvnilo samotnú intenzitu opakovanej sobášnosti. Úzky vplyv medzi časovaním a úrovňou sobášnosti rozvedených a ovdovených potvrdzuje aj vývoj v posledných rokoch, keď naopak došlo k miernemu oživeniu intenzity pri skrátení intervalu medzi manželstvami.

Graf 29: Priemerná doba od rozvodu / ovdovenia po vstup do ďalšieho manželstva mužov a žien na Slovensku⁵⁷⁹

⁵⁷⁹Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1930–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

5.3 Rozvodovosť

Manželstvo môže byť na Slovensku ukončené úmrtím jedného prípadne oboch manželov alebo legislatívnym výrokom o rozvode manželstva. K zrušeniu manželstva rozvodom (teda za života manželov) je pritom možné pristúpiť len v odôvodnených prípadoch, na návrh jedného z manželov, ak sú vzťahy medzi manželmi tak vážne narušené a trvalo rozvrátené, že manželstvo už nemôže ďalej plniť svoj účel a od manželov nemožno očakávať obnovenie manželského spolužitia.

Charakter a intenzita rozvodovosti sú vo všeobecnosti ovplyvňované celou škálou vzájomne sa podmieňujúcich faktorov. Môžeme hovoriť o hodnotových orientáciách, stupni religiozity, miere individualizmu, prechovávaní tradícií, úrovni dosiahnutého vzdelania, charaktere orientačnej rodiny oboch manželov či postupnej ekonomickej samostatnosti a emancipácii žien. Nesporne dôležitými sú aj otázky spojené s predchádzajúcou úrovňou a charakterom sobášnosti,⁵⁸⁰ existujúcou rodinnou (či populačnou) politikou a v neposlednom rade aj vývojom rozvodovej legislatívy.

Možnosť legislatívneho ukončenia manželstva bola na Slovensku v porovnaní s niektorými krajinami Európy uzákonená relatívne skoro, no rozvodovosť začala hrať dôležitejšiu úlohu v procese demografickej reprodukcie v podstate až po druhej svetovej vojne. Súčasne je tiež potrebné povedať, že značnými zmenami neprešiel len samotný proces rozvodovosti, ale aj niektoré jeho hlavné faktory, ktoré ho podmieňovali.

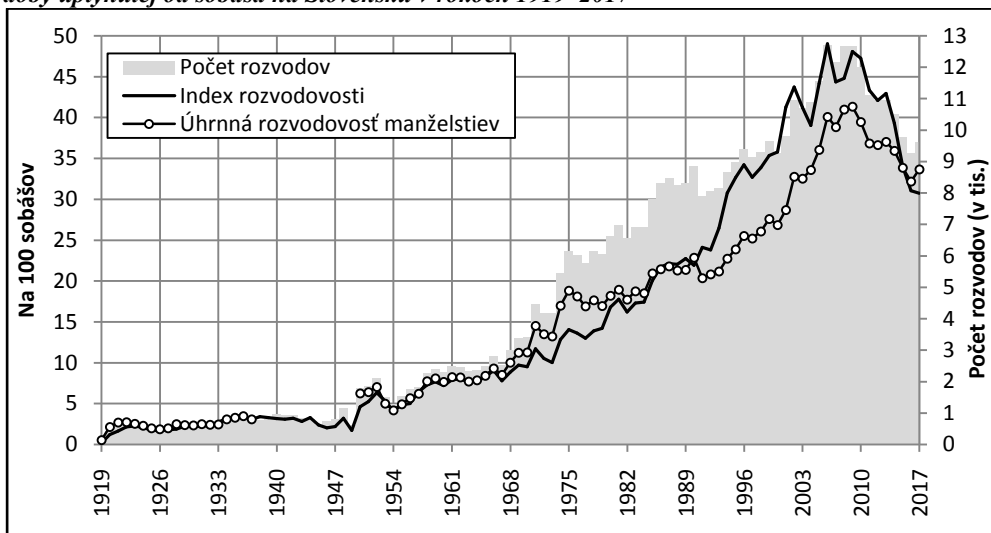
Počet rozvodov sa na Slovensku dlho udržiaval pod hranicou 1000 udalostí ročne. Prvýkrát ju prekročil až po druhej svetovej vojne a stabilne sa nad ňu dostal až od roku 1950 (pozri graf 30). Index rozvodovosti sa tak až do začiatku 50. rokov pohyboval do 4 rozvodov na 100 sobášov. Na 1000 obyvateľov pripadalo len 0,1–0,3 rozvodu. Veľmi nízku úroveň rozvodovosti potvrdzuje aj odhad úhrnnej rozvodovosti manželstiev. V prípade, že by zostali jej hodnoty zachované, zo 100 manželstiev by sa rozviedli maximálne len 3 páry. Túto hranicu Slovensko prekročilo až v druhej polovici 30. rokov. Prvý výraznejší nárast rozvodovosti prišiel až po druhej svetovej vojne na začiatku 50. rokov. V roku 1952 počet rozvodov pokoril hranicu 2 tis. udalostí. Hrubá miera rozvodovosti sa dostala nad úroveň 0,5 rozvodu na 1000 obyvateľov a na 100 sobášov pripadalo 5–6 rozvodov. Hodnota úhrnnej rozvodovosti manželstiev sa zvýšila zo 6 nad hranicu 7 %. V rokoch 1953 a 1954 rastúci trend zabrzdlilo stanovisko najvyššieho súdu a zisťovania kontrolného systému, ktoré prispeli k dočasnému zníženiu počtu rozvodov, ako aj intenzity rozvodovosti. V praxi došlo k predlžovaniu rozvodových konaní a viaceré rozhodnutia boli

⁵⁸⁰S tým nepriamo súvisia aj také indikátory, ako sú vek pri sobáši, vek pri rozvode, či dĺžka trvania rozvedeného manželstva, ktoré predstavujú jedny z hlavných hľadísk spojených s analýzou procesu rozvodovosti.

odsúvané na neskôr. Právne úpravy z polovice 50. rokov a 60. rokov prispeli len k miernemu nárastu počtu rozvodov a intenzity rozvodovosti. Ten bol ešte medziročne (1966–1967) prerušený miernym poklesom, ktorý zapríčinilo očakávanie súdov v súvislosti s vykonávaním a publikovaním niektorých stanovísk najvyššieho súdu v rozboroch a dozorných materiáloch. K obdobnej situácii došlo aj v druhej polovici 70. rokov (pozri graf 30).

Počet rozvodov sa nad hranicu 3 tis. udalostí ročne dostal až ku koncu 60. rokov. Rovnako aj úhrnná rozvodovosť presiahla hodnotu 10 % až v roku 1968. Ďalší výraznejší nárast počtu rozvodov a intenzity rozvodovosti priniesol začiatok 70. rokov. Nasledovala dvojročná stabilizácia, no tá netrvala dlho. Najmä vďaka liberalizácii legislatívy, keď v roku 1973 boli zrušené obligatórne zmierovacie komisie, sme svedkami ďalšieho prudkého nárastu. Počet rozvodov prekročil hranicu 6 tis. a na tejto úrovni sa udržal približne až do konca 70. rokov. V relatívnom vyjadrení to znamenalo viac ako 1 rozvod na 1000 obyvateľov, pričom na 100 sobášov pripadalo viac ako 10–14 rozvodov. V prípade zachovania intenzity rozvodovosti z rokov 1974–1984 by bolo legislatívne ukončených približne 17–19 % manželstiev.

Graf 30: Vývoj počtu rozvodov, indexu rozvodovosti a úhrnnej rozvodovosti manželstiev podľa doby uplynulej od sobáša na Slovensku v rokoch 1919–2017⁵⁸¹

Nasledovali dve obdobia prudkého nárastu (začiatok a polovica 80. rokov) a dočasnej stabilizácie. Od roku 1986 počet rozvodov pokoril hranicu 8 tis. udalostí ročne. Úhrnná rozvodovosť manželstiev ako aj index rozvodovosti sa od roku 1985 dostali nad hranicu 20 %. Určitý medziročný pokles na začiatku 90. rokov však bol

⁵⁸¹Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

len dočasným prechodom k historicky jedinečnej etape vo vývoji rozvodovosti na Slovensku.

V podstate až do roku 2006 počet rozvodov, ako aj intenzita rozvodovosti viac menej kontinuálne rástli. Už v polovici 90. rokov sa ročne rozvádzať približne 9 tis. manželstiev (1,7 ‰) a pri zachovaní intenzity rozvodovosti by sa rozviedla viac ako štvrtina manželských párov. Na 100 sobášov pripadalo približne 33 rozvodov. V roku 2002 počet rozvodov prekročil hranicu 10 tis. udalostí (viac ako 2 ‰), pričom rozvodom by zanikla už takmer tretina uzatvorených manželstiev a na 100 sobášov pripadalo takmer 44 rozvodov. Nepriaznivý vývoj však pokračoval aj v ďalšom období a vyvrcholil v rokoch 2006–2010, keď ročne zanikalo právnom cestou viac ako 12 tis. manželstiev (2,2–2,4 ‰) a na 100 sobášov pripadalo 45–49 rozvodov. Podľa údajov z rokov 2008 a 2009 by rozvodom skončilo približne 41 % zo všetkých manželstiev. V nasledujúcom období došlo k miernemu poklesu až do roku 2016 na necelých 9,3 tis. rozvodov, pričom úhrnná rozvodovosť sa dostala na úroveň 32 % a na 100 sobášov pripadalo približne 31 rozvodov. V poslednom dostupnom roku 2017 sme svedkami mierného nárastu, keď počet rozvodov dosiahol niečo viac ako 9,6 tis. udalostí. Pri zachovaní intenzity rozvodovosti by zo 100 manželstiev bolo legislatívne ukončených takmer 34 %. Vzhľadom na pomerne dynamický nárast počtu sobášov index rozvodovosti sa aj v roku 2017 mierne znížil, a to na necelých 31 %.

Nepriaznivý trend vo vývoji rozvodovosti na Slovensku najmä po druhej svetovej vojne v období špecifických podmienok reálneho socializmu v sebe odzrkadľoval vplyvy viacerých faktorov. Predovšetkým to bola postupná liberalizácia rozvodovej legislatívy len s ojedinelými pokusmi o mierne sprísnenie, ktoré v realite mali len krátkodobý efekt. Veľmi dôležitým bolo pretrvávajúce vysokej intenzity sobášnosti, keď do manželstva často vstupovali aj tie osoby, ktoré by v iných podmienkach zostávali slobodné. S tým je úzko spojený aj veľmi mladý vek snúbencov. Veľmi často sa napríklad stávalo, že vstup do manželstva bol vynútený tehotenstvom snúbenky, prípadne k nemu došlo po ľahkovážnych rozhodnutiach a po krátkej známosti. Spoločnosť nielenže tolerovala, ale v mnohých aspektoch skorý vstup do manželstva aj podporovala. Nemenej dôležitým bola absencia prípadne nepostačujúca výchova k zodpovednému manželstvu a rodičovstvu.⁵⁸² Okrem toho je tiež potrebné spomenúť problémy s rezidenčnou samostatnosťou mladých manželských párov, ktoré často v ranných fázach manželstva vyústili do núteného viacgeneračného súžitia. Veľmi často sa tiež spomína ako príčina rastúcej rozvodovosti zvyšovanie participácie žien v pracovnej sfére, zvyšovanie ich vzdelanostnej úrovne, individualizácia, samostatnosť, príklon k budovaniu kariéry a pod.⁵⁸³ Nemenej dôležitými sú aj

⁵⁸²KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 96.

⁵⁸³Tamže

normatívne faktory, keď spoločnosť postupne akceptovala rozvod ako riešenie situácie v rozvrátených a nefunkčných manželstvách. V poslednom štvrtstoročí síce niektoré vyššie spomínané faktory prestali byť aktuálne prípadne sa ich vplyv výrazne obmedzil (napr. sobáš v mladom veku, vynútené sobášy tehotenstvom a pod.), no intenzita rozvodovosti aj napriek tomu pomerne prudko rástla a zostávala na vysokej úrovni. Je zrejmé, že k tomu prispelo pokračovanie a prehlbovanie niektorých štrukturálnych zmien naštartovaných už v predchádzajúcom období (napr. rast vzdelanosti, individualizácia, ekonomická samostatnosť a pod.), no objavujú sa aj niektoré nové faktory spojené s celkovou premenou spoločnosti, pričom nesmieme zabúdať aj na posilňovanie spoločenskej akceptácie rozvodu ako konečného riešenia nefunkčného manželského zväzku.

5.3.1 Vek rozvedených a dĺžka trvania manželstva pri rozvode

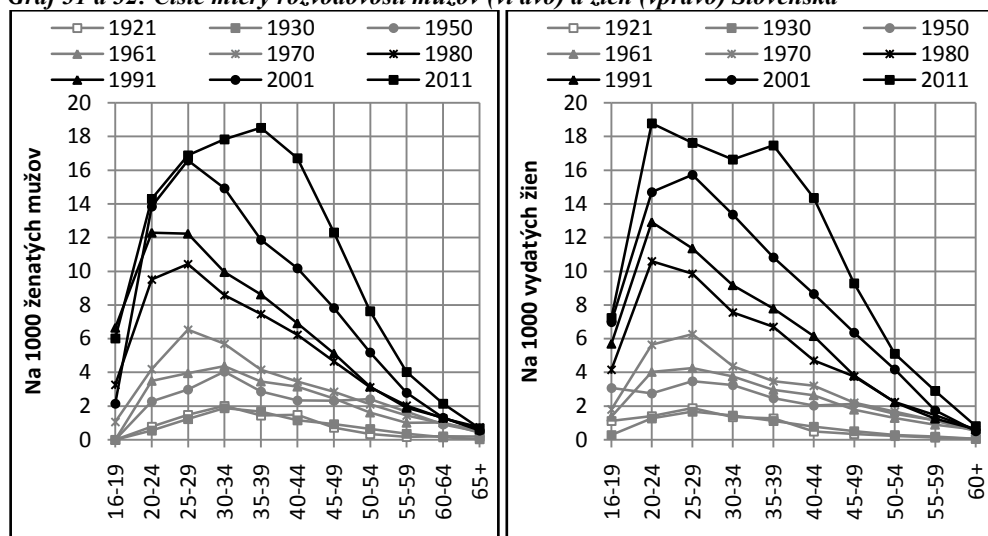
Intenzita a charakter rozvodovosti mužov a žien Slovenska sa podľa dostupných údajov zo začiatku 20. a 30. rokov príliš nemenili. V porovnaní s vybranými rokmi po druhej svetovej vojne, bola intenzita rozvodovosti meraná čistými mierami vo všetkých vekových skupinách výrazne nižšia. Z pohľadu vekového rozloženia rozvádžajúcich sa osôb platilo, že približne štvrtinu až tretinu tvorili muži vo veku 30–34 rokov a takmer rovnakú váhu mali rozvedené ženy vo veku 25–29 rokov. Druhú najpočetnejšiu skupinu predstavovali u mužov osoby vo veku 35–39 rokov (tvorili viac ako pätinu) a u žien osoby vo veku 30–34 rokov (niečo viac ako 23 %). Práve v týchto vekových skupinách môžeme identifikovať aj určité nevýrazné maximum rozvodovosti (graf 31 a 32). V 50. a na začiatku 60. rokov riziko rozvodu u oboch pohlaví vo všetkých vekových skupinách výrazne vzrástlo, no z pohľadu vekového rozloženia k výraznejším zmenám zatiaľ nedošlo. Až v 70. a najmä v 80. a na začiatku 90. rokov môžeme zreteľne identifikovať posun maximálnej úrovne rozvodovosti mužov i žien do mladšieho veku. Preto v ženskej časti populácie už na začiatku 80. rokov bolo riziko rozvodu vo veku 20–24 rokov najvyššie, pričom tento stav sa udržal až do začiatku 90. rokov. U mužov síce v 70. a 80. rokoch naďalej najvyššiu intenzitu rozvodovosti nachádzame vo veku 25–29 rokov, no zreteľne sa posilňovala aj úroveň a váha mladších vekových skupín. Išlo o pomerne intenzívny proces, keďže na začiatku 90. rokov bolo riziko rozvodu o niečo vyššie práve vo veku 20–24 (pozri graf 31).

Uvedené posuny potvrdil aj vývoj rozloženia rozvodov podľa veku rozvádžajúcich sa mužov a žien. U oboch pohlaví v období reálneho socializmu došlo k poklesu zastúpenia osôb vo veku 35 a viac rokov predovšetkým v prospech vekovej skupiny 25–29 ročných a čiastočne aj mladších. Rozvedení muži vo veku do 25 rokov predstavovali približne desatinu (od konca 70. do polovice 90. rokov) a ženy pätinu z celkového počtu rozvedených osôb. Zastúpenie vekovej skupiny 25–29-ročných a 30–34-ročných mužov sa vyrovnalo a spoločne predstavovali

45–50 % rozvedených. V období rokov 1973–1983 mala prvá menovaná veková skupina dokonca miernu prevahu. U žien najmä v 70. a prvej polovici 80. rokov išlo častejšie o osoby vo veku 25–29 rokov (20–27 %). Ku koncu 80. rokov sa však aj v ich prípade váha oboch vekových skupín vyrovnala.

Uvedené mladnutie vekového profilu rozvádžajúcich sa osôb úzko súviselo predovšetkým s posunom sobášnosti do mladšieho veku, jej vysokou intenzitou, nestabilitou manželstiev mladých párov, ktoré sa často brali po krátkej známosti, prípadne dokonca z donútenia po otehotnení partnerky. Okrem toho je potrebné tiež pripomenúť časté viacgeneračné súžitie v prvých rokoch manželstva. Tieto a ďalšie faktory výrazne ovplyvnili vnútorný charakter procesu rozvodovosti, keď sa maximálne riziko rozvodu postupne vyprofilovalo v prvých rokoch po uzavretí manželstva. To následne ovplyvnilo aj časovanie a rozloženie rozvodov podľa veku rozvedených.

Graf 31 a 32: Čisté miery rozvodovosti mužov (vľavo) a žien (vpravo) Slovenska⁵⁸⁴

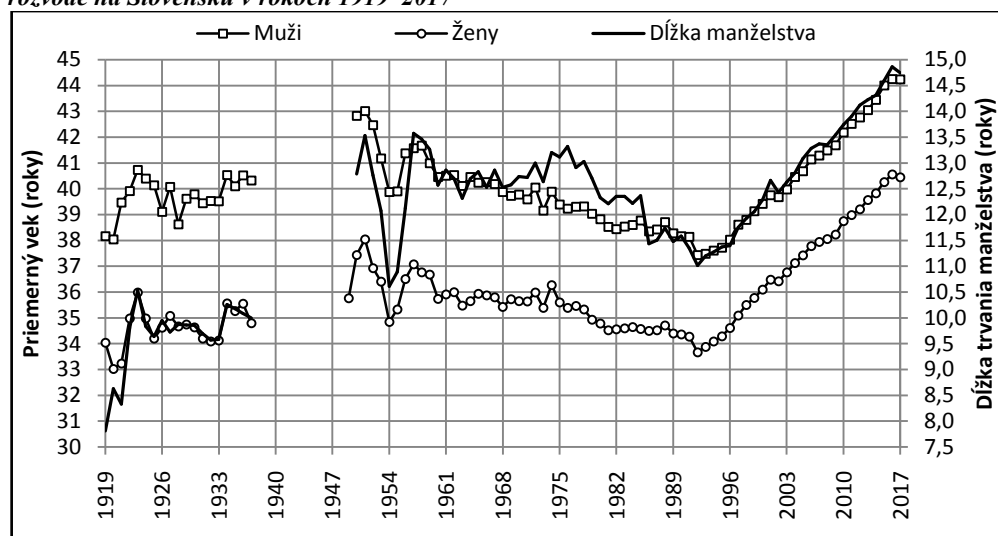
Dynamický nárast rozvodovosti, ku ktorému došlo po roku 1989, sa prejavil v podstate vo všetkých vekových skupinách. Najväčšie zmeny u mužov i žien nastali vo veku 35–59 rokov, kde sa intenzita rozvodovosti viac ako zdvojnásobila. Vďaka tomu sa významne transformoval aj charakter tohto procesu. Maximum rozvodovosti sa u mužov posunul až do veku 35–39 rokov. Čoraz väčší kontingent rozvádžajúcich sa mužov má 35 a viac rokov. Kým na začiatku 90. rokov tvorili tieto osoby približne polovicu zo všetkých rozvádžajúcich, podľa posledných dostupných údajov ide už o takmer osem z desiatich. V ženskej časti populácie síce ešte zostáva

⁵⁸⁴Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991, z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017 a sčítaní obyvateľov 1921–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

najvyššie riziko rozvodu vo veku 20–24 rokov, no aj v staršom veku (25–39 rokov) je už pomerne vysoké. Váha rozvádžajúcich sa žien starších 35 rokov vzrástla z pôvodných približne 40 % na viac ako dve tretiny. Príčinou prečo vo veľmi mladom veku stále identifikujeme maximum rozvodovosti vydatých žien tkvie najmä v tom, že osoby vstupujúce do manželstva v tomto veku predstavujú v súčasnosti už špecifickú subpopuláciu. Ich sobášne správanie je v ostrom protiklade v porovnaní s hlavným vývojovým smerovaním. Platí pritom, že ak vstúpia do manželstva vo veľmi mladom veku, riziko rozvodu je pomerne vysoké, čo sa po roku 1989 ešte zvýraznilo.

Zmeny vo vekovo-špecifických mierach rozvodovosti sa odzrkadlili aj na vývoji hodnôt ukazovateľov časovania tohto procesu. Z grafu 33 je zrejmé, že v medzivojnovom období k výraznejším posunom nedochádzalo. Výnimkou boli len prvé povojnové roky, kedy sme svedkami určitého starnutia vekového profilu mier rozvodovosti. Nasledovala stabilizácia pričom priemerný vek pri rozvode muža sa pohyboval v rozpätí 38,6–40,7 rokov a u žien dosahoval 34,1–36,0 rokov. Určitú fluktuáciu hodnôt priemerného veku pri rozvode v tomto období je potrebné tiež pripočítať relatívne malému počtu udalostí. Na začiatku 50. rokov po legislatívnej úprave bol priemerný vek rozvádžajúcich sa výrazne vyšší. V mužskej časti populácie dosahoval hranicu 43 rokov a u žien sa pohyboval v rozpätí 37–38 rokov. Aj vzhľadom na dĺžku trvania manželstva pri rozvode (pozri nižšie) je zrejmé, že vo zvýšenej miere boli právne ukončované predovšetkým nahromadené nefunkčné manželstvá, ktoré v predchádzajúcom období nebolo možné rozviesť, prípadne boli rozvedené len od stolu a lôžka. Keďže ich vplyv na časovanie bol len dočasný, v nasledujúcich rokoch hodnota priemerného veku prudko klesla. U mužov dokonca pod hranicu 40 rokov a u žien na úroveň 35 rokov. V druhej polovici 50. rokov stanovisko najvyššieho súdu a zisťovania kontrolného systému prispeli k predlžovaniu rozvodových konaní a samotné definitívne rozhodnutia sa odsúvali na neskôr. Spôsobilo to predlžovanie doby od sobáša po rozvod manželstva, a tým aj pomerne prudké medziročné zvýšenie priemerného veku pri rozvode u oboch pohlaví. Posun sobášov do čoraz mladšieho veku (najmä u mužov), zvyšovanie rizika rozvodu už v prvých rokoch existencie manželstva spolu s liberalizáciou rozvodovej legislatívy prispeli v ďalšom období k viac menej stabilnému klesaniu priemerného veku pri rozvode. Uvedený vývoj vyvrcholil v podstate až na začiatku 90. rokov, keď hodnota sledovaného ukazovateľa u mužov dosiahla hranicu 37,5 roka a u žien to bolo dokonca menej ako 34 rokov.

Dramatické zmeny v reprodukčnom správaní, odkladanie sobášov do vyššieho veku, predlžovanie intervalu ohraničeného sobášom a rozvodom manželstva prispeli v posledných dvoch desaťročiach k významnému nárastu priemerného veku pri rozvode u oboch pohlaví. Ten v súčasnosti už prekračuje u mužov 44 rokov a u žien sa dostal nad hranicu 40 rokov.

Graf 33: Priemerný vek pri rozvođe mužů a ťeny a priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvođe na Slovensku v rokoch 1919–2017⁵⁸⁵

Jednou z hlavných charakteristík rozvodovosti je rozloženie právne zaniknutých manželstiev podľa doby, ktorá uplynula od sobáša. Formovaná je predovšetkým rizikom rozvodu v závislosti od dĺžky trvania manželského zväzku.

V medzivojnovom období platilo, že približne 30 % manželstiev bolo rozlúčených do 5 rokov od sobáša. Približne tretina v dĺžke trvania manželstva 5–9 rokov a každé piate manželstvo v rozpätí 10–14 rokov od sobáša. Na manželstvá trvajúce 15 a viac rokov pripadalo len necelých 18 %. Riziko rozvodu prudko vzrástlo už v prvých rokoch a svoje maximum dosahovalo v rozmedzí 3–5 rokov od vstupu do manželstva (graf 34).

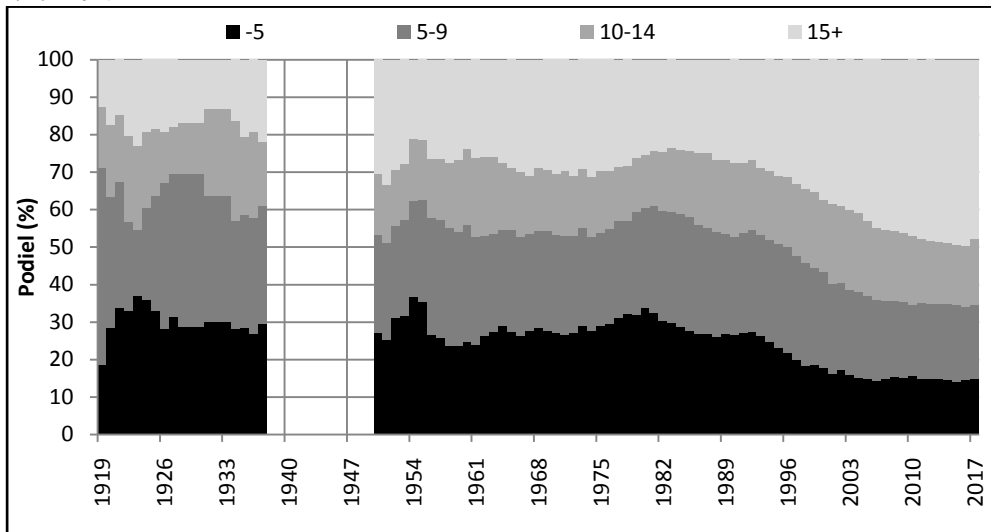
Na začiatku 50. rokov pripadala značná váha na rozvody dlhotrvajúcich manželstiev. Zastúpenie rozvodov manželov žijúcich v spoločnom manželskom zväzku 15 a viac rokov dosahovalo takmer tretinu. Potvrďuje sa tak predpoklad, že po zmene rozvodovej legislatívy sa rozvádzali najmä už dlhšie nefunkčné manželské zväzky. Tomu zodpovedalo aj nastavenia maximálnej úrovne rozvodovosti, ktoré nachádzame až po 6–7 rokoch od sobáša.

Predovšetkým v polovici 50. rokov sa do popredia dostali na úkor dlhotrvajúcich manželstiev zväzky rozvádzajúce sa už do 5 rokov od sobáša. Maximálne riziko rozvodu sa nachádzalo už v druhom roku od vstupu do manželstva. V druhej polovici 50. a na začiatku 60. rokov určitú prevahu nadobudli rozvody manželstiev s dĺžkou trvania 5–9 rokov. Nárast zaznamenala aj skupina rozvodov manželstiev trvajúcich od 10 do 14 rokov. Tie však dlhodobo predstavovali najmenej početnú

⁵⁸⁵ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

zložku, keďže len v tomto období a na konci 80. rokov sa podieľali približne 20 % z celkového počtu rozvodov. Maximálna intenzita rozvodovosti sa nachádzala v 4. a 5. roku trvania manželstva.

Graf 34: Štruktúra rozvodov podľa dĺžky trvania manželstva pri rozvoze na Slovensku v rokoch 1919–2017⁵⁸⁶

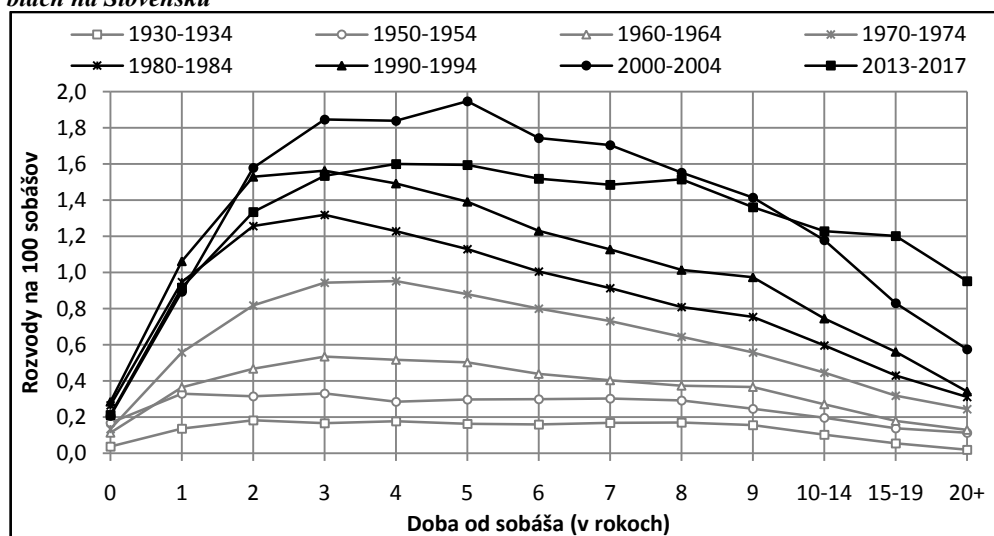
Od druhej polovice 60. rokov v podstate až do polovice 70. rokov sa ustálil vzorec, keď približne 30 % z rozvedených manželstiev pripadalo na zväzky rozvádzajúce sa po 15 a viac rokoch od sobáša. Len o niečo nižšiu váhu nachádzame u manželstiev s trvaním do 5 rokov a 5–9 rokov. Najväčšiemu riziku rozvodu boli vystavení manželia v treťom roku, pričom vysokú intenzitu nachádzame aj v druhom a štvrtom roku existencie ich manželstva.

V nadväznosti na predchádzajúci vývoj sobášnosti došlo na sklonku 70. rokov k významnému zvýšeniu podielu rozvodov krátko trvajúcich manželstiev (do 5 rokov). V roku 1980 predstavovali viac ako tretinu. S príslušným oneskorením vzrástol aj podiel rozvedených manželstiev s dĺžkou trvania 5–9 rokov. S tým úzko súviselo tiež posilnenie rizika rozvodu najmä v prvých dvoch až troch rokoch od vstupu do manželstva (graf 35). V druhej polovici 80. rokov sa zastúpenie sledovaných skupín vyrovnalo, pričom najvyššiu intenzitu dosahovala rozvodovosť v treťom roku existencie manželstiev. Hlavným znakom posledného štvrtstoročia je predovšetkým výrazný a kontinuálny nárast podielu rozvodov dlhotrvajúcich manželstiev (15 a viac rokov, tvoria už takmer 48 %) predovšetkým na úkor rozvodov manželstiev trvajúcich do 10 rokov. Na druhej strane sa medzi rokmi 1990–2017 podiel rozvodov manželstiev do 5 rokov od sobáša znížil z takmer 27 % na necelých 15 %

⁵⁸⁶Tamže.

a v prípade manželstiev trvajúcich pri rozvode 5–9 rokov to bolo z viac ako 26 % na približne 20 %. Príspevok rozvedených manželstiev po 10–14 rokoch od sobáša zostáva po roku 1989 približne rovnaký (16–20 %). Posunulo sa nielen maximum rozvodovosti, keď najväčšiemu riziku sú manželstvá vystavené po 4–5 rokoch od sobáša, no predovšetkým vzrástla intenzita s akou sú právne ukončované dlhotrvajúce manželstvá. Práve táto skutočnosť je hlavným faktorom, ktorý ovplyvňoval celkový nárast intenzity rozvodovosti na Slovensku. Ukazuje sa, že v slovenskej populácii je čoraz častejším javom, keď manželstvá sa rozvádzajú až po uplynutí dlhšej doby od sobáša.

Graf 35: Miery rozvodovosti manželstiev podľa doby uplynulej od sobáša vo vybraných obdobiach na Slovensku⁵⁸⁷

Zmeny v intenzite a charaktere rozvodovosti v spojitosti s dobou od vstupu do manželstva po rozvod sa prejavili aj na vývoji hodnôt priemernej dĺžky trvania manželstva pri rozvode (pozri graf 33). V medzivojnovom období sa manželstvá (s výnimkou prvých povojnových rokov) v priemere rozvádzali približne po 10 rokoch od sobáša. Na začiatku 50. rokov sa rozvádzali častejšie dlhšie trvajúce manželstvá, preto aj priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvode v tomto období dosahovala alebo prekročila hranicu 13 rokov. Nasledovalo obdobie poklesu (prevalha kratšie trvajúcich manželstiev), ktoré vzápätí vystriedal prudký medziročný nárast ako dôsledok už spomínaného odsúvania definitívnych rozhodnutí súdmi. V 60. a na začiatku 70. rokov sa priemerná dĺžka rozvádžajúceho manželstva pohybovala

⁵⁸⁷ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1930–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

viac menej stabilne na úrovni 12–13 rokov. Nad túto hranicu sa dostala dočasne len v rokoch 1974–1976 v súvislosti so zavádzaním novelizácie rozvodovej legislatívy do praxe a s vykonávaním a publikovaním stanovísk obsiahnutých v rozboroch a materiáloch najvyššieho súdu⁵⁸⁸. Následne v podstate až do roku 1992 priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvode klesala, a to na úroveň 11 rokov. Keďže v posledných dvoch dekádach došlo nielen k posunu maximálneho rizika rozvodu do neskoršieho obdobia po sobáša, ale predovšetkým sa zvýšila intenzita rozvodovosti dlhšie trvajúcich manželstiev, priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvode dynamicky vzrástla. V roku 2012 už prekročila hranicu 14 rokov a s výnimkou posledného roku sa ďalej mierne zvyšovala. Podľa posledného dostupného údaju sa priemerná dĺžka trvania rozvedeného manželstva dostala už takmer na úroveň 15 rokov.

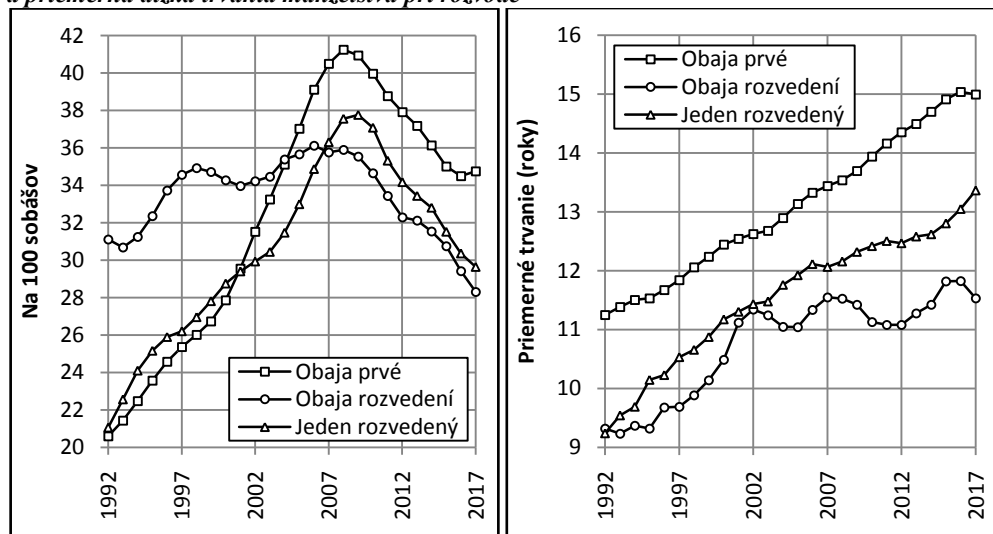
5.3.2 Niektoré ďalšie aspekty rozvodovosti

Rozvody druhého a vyššieho poradia predstavujú na Slovensku pomerne stabilne jednu desatinu z celkového počtu rozvodov, a to na strane muža i ženy. Pri samotnej analýze rozvodovosti sme rozlišovali protogamné manželstvá, manželstvá, kde obaja snúbenci boli rozvedení a manželské zväzky, kde len jedna strana už mala skúsenosť s predchádzajúcim rozvodom. Z vývojového hľadiska v podstate až do konca prvej dekády 21. storočia riziko rozvodu rástlo v podstate vo všetkých troch sledovaných skupinách. Najviac sa však zvýšilo v prípade obojstranne prvých manželstiev. Tento trend bol napokon tak výrazný, že pravdepodobnosť rozvodu protogamných manželstiev je vyššia, ako je tomu v manželstvách, kde jeden alebo obaja manželia už rozvod zažili. Práve v 90. rokoch (a môžeme sa domnievať, že aj v predchádzajúcom období) pritom platilo, že najväčšiemu riziku rozvodu boli vystavené manželské zväzky osôb už raz rozvedených. Intenzita rozvodovosti v ich prípade dosahovala hranicu 30–33 %, kým u protogamných zväzkov to bolo len niečo viac ako 20 %. Posledné roky sa však nesú v znamení určitého poklesu, čo bolo možné vidieť aj na hodnotách celkovej rozvodovosti. Podľa posledných dostupných údajov by sa pri zachovaní intenzity rozviedla približne tretina protogamných a 28 % manželstiev s aspoň jednou osobou, ktorá má skúsenosť s rozvodom. Zaujímavé je aj rozloženie rozvodov podľa poradia v súvislosti s dĺžkou trvania manželstva pri rozvode. U osôb so skúsenosťami s rozvodom je intenzita rozvodovosti v prvých rokoch od sobáša vyššia, no s každým ďalším prežitým rokom v manželskom zväzku riziko rozvodu klesá dynamickejšie ako u protogamných manželstiev. S tým súvisí aj hodnota priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvode. Platí, že obojstranne prvé manželstvá sa na Slovensku rozvádzajú v priemere po dlhšej dobe. Ak sa však manželia, ktorí už jedným rozvodovým konaním prešli,

⁵⁸⁸Blížšie pozri TUTTEROVÁ, Jitka – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Vývojové trendy..., c. d., s. 205.

rozhodnú právne ukončiť aj ich ďalší manželský zväzok, urobia tak v priemere skôr (graf 37). Súvisí to jednak s vekom, keďže tieto osoby uzatvárajú druhé a ďalšie manželstvá neskôr, často im v ich rozhodnutí nebráni prítomnosť maloletých detí a tiež už majú skúsenosť s rozvodovým konaním a životom rozvedenej osoby.

Graf 36 a 37: Rozvodovosť manželstiev podľa rodinného stavu snúbencov pri sobáši (vľavo) a priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvoде⁵⁸⁹

Dôležitou informáciou v súvislosti s procesom rozvodovosti je aj prítomnosť maloletých detí v rozvedených manželstvách. Po druhej svetovej vojne prevládal jednoznačný trend posilňovania váhy takýchto zväzkov. V prvej polovici 60. rokov predstavovali približne 60 % a od začiatku 80. rokov prekročili hranicu 70 %. Vrchol dosiahlo zastúpenie rozvedených manželstiev s maloletými deťmi v polovici 90. rokov, keď tvorili približne tri štvrtiny zo všetkých právne ukončených manželstiev. Od tohto momentu však ich zastúpenie pomerne prudko klesá a podľa posledných dostupných údajov z roku 2017 už nepredstavujú ani 60 %.

Neznižuje sa pritom len ich váha, ale aj priemerný počet maloletých detí pripadajúcich na jeden rozvod. Kým v prvej polovici 90. rokov pripadalo na jedno rozvedené manželstvo približne 1,2 dieťaťa a na jedno rozvedené manželstvo s maloletými deťmi viac ako 1,6 dieťaťa, v súčasnosti je to už len 0,9 dieťaťa pri všetkých rozvedených manželstvách a 1,5 dieťaťa po uzavretí manželstva dochádza k tomu, že deti sa častejšie rodia po dlhšom časovom odstupe. Tieto skutočnosti vytvárajú priestor, keď sú bezdetné manželstvá dlhšie vystavené pravdepodobnosti rozvodu. Okrem toho zastúpenie rozvodov s maloletými deťmi ovplyvňuje aj narastajúci podiel rozvodov starších manželstiev.

⁵⁸⁹Vypočítané z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

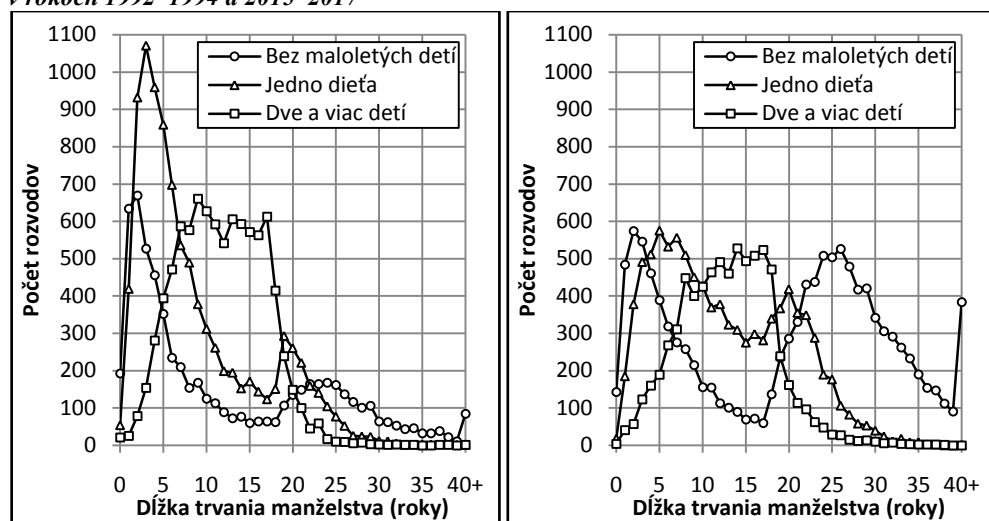
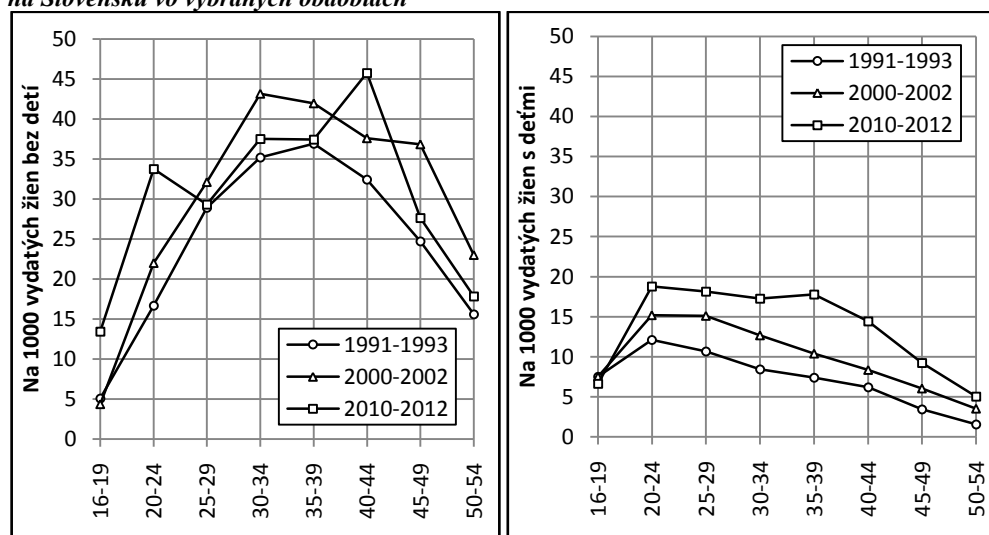
Prítomnosť a počet maloletých detí v rodine rozvádzajúcich sa manželstiev vo všeobecnosti úzko súvisí s vekom manželov a dĺžkou trvania manželstva. Platí, že ak v rozvedenom manželstve nie sú maloleté deti, potom najčastejšie sa manželstvo končí právnou cestou v prvých rokoch jeho existencie alebo až po uplynutí viac ako dvoch desaťročí od sobáša. Práve toto druhé maximum má v súčasnosti už miernu prevahu. Pre rozloženie rozvodov manželstiev podľa doby uplynulej od sobáša je dôležitý aj počet maloletých detí. Pri jednom dieťati sa maximum rozvodov nachádza tiež veľmi skoro po vstupe do manželstva. V prvej polovici 90. rokov to bolo po troch rokoch, v súčasnosti je vrchol po piatich rokoch od sobáša. Druhé maximum sa naopak nachádza po uplynutí väčšieho počtu rokov (20 rokov). Najviac rozvodov manželstiev s viac ako jedným maloletým dieťaťom sa v prvej polovici 90. rokov odohralo v pomerne širokom intervale po 9–17 rokoch od sobáša, kým v súčasnosti je to približne po uplynutí 13–16 rokov (graf 39).

Prítomnosť maloletých detí v manželstve objektívne znižuje riziko rozvodu. Potvrďuje to porovnanie nasledujúcich dvoch grafov 40 a 41, pričom táto skutočnosť s výnimkou najmladších vekov platila vo všetkých vekových skupinách. Na druhej strane aj u manželstiev s maloletými deťmi identifikujeme nárast pravdepodobnosti rozvodu. V súčasnosti najvyššie riziko rozvodu manželstva sa nachádza v širokom intervale 20–39 rokov, kým na začiatku 90. rokov bolo skôr v mladšom veku. Aj to je výsledok celkovej premeny časovania manželských a rodičovských štartov na Slovensku po roku 1989.

Riziko rozvodu bezdetných manželstiev bolo podľa posledných údajov vyššie na začiatku reprodukčného veku a potom na jeho konci. Aj v tomto prípade sa tak potvrdzuje, že vyššie pravdepodobnosti na legislatívne ukončenie manželstva majú osoby sobášiace sa v mladom a veľmi mladom veku a tiež manželstvá, ktoré nenaplnili svoje reprodukčné poslanie alebo, v ktorých už maloleté deti nežili.

Rozvodové konanie na Slovensku nemusí byť vždy ukončené právnym zánikom manželstva. Celkovo existujú štyri výsledky rozvodového konania znamenajúce právne ukončenie manželstva: manželstvo je rozvedené proti návrhu muža, proti návrhu ženy, pri súhlase oboch manželov alebo pri dlhodobej prítomnosti manžela alebo manželky v cudzine. Súd môže tiež návrh zamietnuť, navrhovateľ si svoj zámer rozmyslí a stiahne žiadosť o rozvod späť, prípadne súdne konanie zanikne po prerušení.

Špecifickým prípadom je, keď súd prehlási manželstvo za neplatné. Takéto manželstvo je z právneho hľadiska neexistujúce a teda ani nie je možné ho rozviesť. Počet návrhov na rozvod preto vždy bol a je vyšší ako počet rozvedených manželstiev. Daný typ informácie tiež hovorí o charaktere procesného konania a nepriamo signalizuje na dostupnosť rozvodu. Informácie o výsledku rozvodového konania boli podrobne v pramenných dielach publikované od roku 1976.

Graf 38 a 39: Rozvody podľa dĺžky trvania manželstva a počtu maloletých detí na Slovensku v rokoch 1992–1994 a 2015–2017⁵⁹⁰**Graf 40 a 41: Rozvodovosť podľa veku ženy a prítomnosti detí v rozvedenom manželstve na Slovensku vo vybraných obdobiach⁵⁹¹**

Pozn.: Rozvody triedené podľa veku ženy a prítomnosti detí sú vzťahované k vydatým bezdetným ženám resp. ženám, ktoré v sčítaniach uviedli, že sa im narodilo aspoň 1 dieťa.

Podiel kladne vybavených žiadostí na rozvod sa na Slovensku od polovice 70. rokovv podstate až do začiatku 90. rokov pohyboval na úrovni 63–70 %. Pätina až štvrtina žiadostí bola v tomto období stiahnutá späť a približne každý desiaty návrh

⁵⁹⁰ Tamže.

⁵⁹¹ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohybeobyvateľstva 1991, z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017 a sčítaní obyvateľov 1991, 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

súd zamietol. V nasledujúcich rokoch hlavným trendom bol nárast podielu kladne vybavených žiadostí, a to predovšetkým na úkor prípadov, keď si navrhovateľ svoj zámer rozmyslel. Už v polovici 90. rokov situácie, keď súd návrh na rozvod zamietol, boli veľmi zriedkavé (približne 2 zo 100). Vďaka tomuto vývoju na začiatku nového milénia už viac ako osem z desiatich návrhov na rozvod bolo úspešných a po zavedení nového zákona o rodine v roku 2005 sa podiel rozvedených manželstiev na celkovom počte podaných žiadostí dostal nad hranicu 90 %. Od roku 2008 stabilne tento spôsob ukončenia rozvodového konania tvorí 94 %. Len asi 4 návrhy zo 100 žiadateľ stiahne späť. Zamietavé stanovisko súdu už tak netvorí ani jeden prípad zo sto. Aj to svedčí o značnej dostupnosti rozvodu na Slovensku.

Zaujímavým je aj vývoj štruktúry podaných návrhov na rozvod podľa pohlavia navrhovateľa. Na začiatku 20. rokov 20. storočia platilo, že oveľa častejšie inicioval rozvod (resp. rozluku) manžel. Len približne v tretine prípadov návrh podávala žena. Postupne sa však zastúpenie žien zvyšovalo a už ku koncu 20. a na začiatku 30. rokov bol pomer medzi pohlaviami približne rovnaký. Po druhej svetovej vojne sa spočiatku situácia vrátila do stavu, keď o niečo častejšie návrh na rozvod podávali muži. Platilo to v podstate až do druhej polovice 60. rokov. Od začiatku 70. rokov častejšie o rozvod žiadajú ženy, pričom sa ich prevaha postupne prehlbovala. V polovici 90. rokov, keď dosiahli svoje maximum, takmer 70 % rozvodových konaní iniciovali ženy. V poslednom období síce došlo k miernemu poklesu, no aj napriek tomu naďalej platí, že až v dvoch tretinách prípadov je navrhovateľom na právne ukončenie manželstva na Slovensku žena. Neznamená to automaticky, že ženy viac inklinujú k legislatívnemu ukončeniu manželstva, ale hovorí to skôr o snahe žien častejšie pristúpiť k právnemu riešeniu problematického, rozvráteného manželského zväzku. Na druhej strane podiel prípadov, keď obe strany súhlasia s rozvodom už prekračuje hranicu 90 % a rovnako aj uvádzané príčiny rozvratu manželstva (pozri nižšie) signalizujú, že v prevažnej miere ide o situáciu, ktorá nastala po vzájomnej dohode medzi partnermi.

Informácie o počte pojednávaní a s nimi súvisiacej dĺžke konania môžu do určitej miery reflektovať komplikovanosť rozvodového konania, a to najmä v spojitosti s prítomnosťou maloletých detí. Napríklad určitý rozdiel nachádzame medzi rozvodmi s a bez maloletých detí. Ak ide o rozvody manželstiev, kde nie sú prítomné maloleté deti, osem z desiatich prípadov je ukončených už na prvom pojednávaní. Pri prítomnosti maloletého dieťaťa sa situácia mierne komplikuje, keďže až takmer každé tretie takéto rozvedené manželstvo potrebovalo viac ako jedno pojednávanie. Vo všeobecnosti však platí, že v posledných dvoch desaťročiach dochádza k zvyšovaniu podielu rozvedených manželstiev, ktorých výsledok konania bol vyriešený už po prvom pojednávaní. Kým v prvej polovici 90. rokov takéto situácie tvorili len približne tretinu z celkového počtu rozvedených manželstiev, v súčasnosti už predstavujú takmer tri štvrtiny prípadov.

Výrok o vine na rozvrate manželstva bol súčasťou rozvodového konania len do roku 1963. V nasledujúcich rokoch sa od princípu viny upustilo. V prvej polovici 20. rokov vinu na rozvrate manželstva súd častejšie nachádzal na strane ženy. Pravdepodobne aj kvôli tomu viac inklinovali podávať žiadosť o rozluku v tomto období muži. Postupne sa však podiel prípadov zavinenia u oboch pohlaví vyrovnával, pričom v 30. rokoch už dokonca o niečo častejšie súd pririekol vinu mužovi. Podiel prípadov, keď boli na rozvrate manželstva vinní obaja manželia dosahoval len približne 5 % a zanedbateľnou mierou sa na celkovom počte rozlúk podieľali prípady, keď súd výrok o vine nevyriekol vôbec. Úplne odlišná situácia vznikla po zmene rozvodovej legislatívy od roku 1950. Hlavnú úlohu zohrávali také situácie, keď súd od výroku o vine upustil. Postupne síce došlo k zníženiu ich zastúpenia, no aj napriek tomu predstavovali tretinu až 40 % zo všetkých rozvedených manželstiev. Najväčšiu váhu mali na začiatku 50. rokov, keď tvorili 45–52 %. Ak súd určil vinu na rozvrate manželstva, išlo častejšie o manžela. Podiel takýchto prípadov vzrástol z pôvodných približne 20 % nad hranicu 30 %. Častou bola tiež situácia, keď vinu niesli obaja manželia. Takéto prípady predstavovali približne štvrtinu z celkového počtu rozvedených manželstiev. Výlučne vinnou bola v tomto období žena len v 10–15 prípadoch zo sto.

Príčina rozvratu manželstva je uvádzaná podľa zistenia súdu. V Hlásení o rozvo-de (Obyv 4-12) by mala byť uvedená základná (prvotná) okolnosť, z ktorej nasledujúce zistené príčiny rozvratu vyplynuli. Nepripúšťa sa, aby na oboch stranách (muž i žena) figurovala ako príčina rozvratu manželstva kategória: súd nezistil zavinenie (kód 0). Naopak pri neuváženom uzavretí manželstva (kód 1), rozdielnosti pováh, názorov a záujmov (kód 6) a sexuálnych nezhodách (kód 8) je nutné, aby existovala zhoda na strane muža i ženy. Príčiny rozvratu manželstva boli až do nového zákona o rodine z roku 1949 taxatívne vymedzené. U oboch pohlaví v medzivojnovom období dominovali dve základné príčiny: opustenie manžela a hlboký rozvrat manželstva. Spolu pokrývali viac ako 90 % všetkých rozlúk. Ak bol vinným z rozvratu manželstva muž, v 60 % prípadov bolo príčinou opustenie manželky a v 30 % to bol hlboký rozvrat manželstva. Približne 4 % prípadov tvorilo cudzoložstvo. U vinných žien najčastejšou príčinou rozvratu manželstva bolo opustenie manžela, ktoré sa podieľalo na dvoch tretinách rozlúk. Necelú štvrtinu prípadov predstavoval hlboký rozvrat manželstva a niečo viac ako 6 % tvorilo cudzoložstvo.

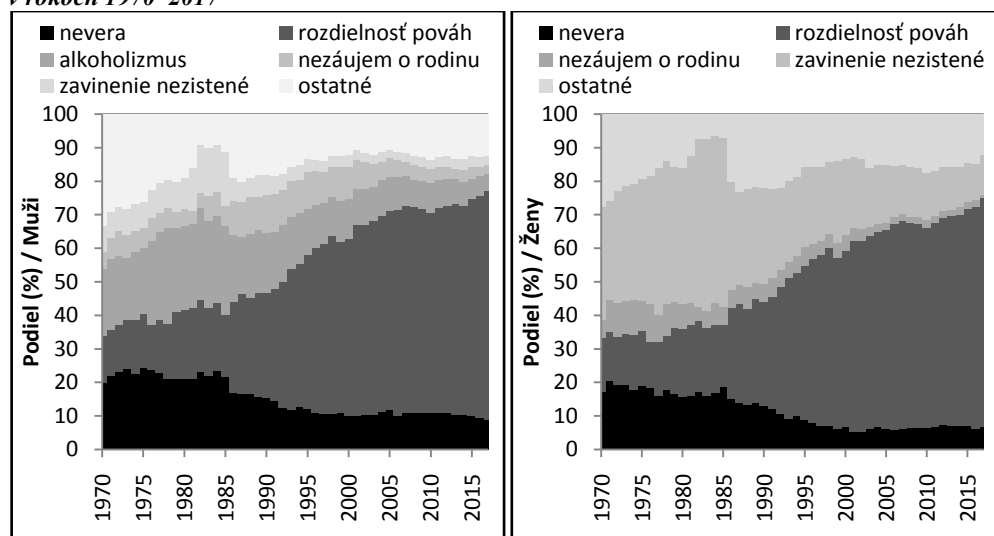
Po druhej svetovej vojne zoznam publikovaných príčin rozvratu manželstiev prechádzal častými a pomerne značnými úpravami. Preto je ich vzájomné porovnanie v dlhšom časovom horizonte problematické a získané informácie je potrebné brať len ilustračne. Navyše súdom zisťované príčiny rozvratov manželstiev prinášali a prinášajú v mnohých ohľadoch len orientačné a veľmi hrubé informácie o skutočných dôvodoch prečo k rozvodu došlo. K najhladšiemu priebehu rozvodového konania dochádzalo vtedy, ak sa manželia pred samotným konaním dohodli nielen na rozvo-de, ale aj na jeho zdôvodnení vrátane rozdelenia majetku. Súdu sa

v takýchto prípadoch nepodarilo zistiť skutočnú príčinu rozvratu manželstva a spravidla sa o to ani nepokúšal.⁵⁹²

Na strane muža v 50. rokoch najčastejšou príčinou rozvratu manželstva bola jeho nevera. Predstavovala 25–40 % z celkového počtu rozvodov. Ďalšou dôležitou príčinou v tomto období bolo opustenie spoločného súžitia (5–15 % prípadov) a povahové rozdiely v kombinácii s nerozvážnymi sobášmi (6–15 %). Postupne sa tiež zvyšoval podiel prípadov (z 3 % na 12 %), keď za rozvratom stál manželov alkoholizmus. Súd nenašiel žiadnu príčinu rozvratu na strane muža v tomto období približne v 13–25 % prípadov. Podobnú situáciu nachádzame aj u žien. V ich prípade však častejšie súdy nezistili žiadnu príčinu (28–42 %). Ak súd našiel príčinu na strane ženy, najčastejšie išlo podobne ako u mužov o neveru (25–40 %). So značným odstupom nasledovala skupina povahových rozdielov spolu s nerozvážnymi sobášmi (5–15 %) a opustenie spoločného súžitia (6–20 %). V 60. rokoch váha nevery na strane mužov mierne klesla a predstavovala príčinu približne štvrtiny všetkých rozvodov. Alkoholizmus, opustenie manželky a nezhody vyplývajúce z rozdielnej povahy alebo záujmov pokrývali spolu približne tretinu rozvodov (každá niečo viac ako 10 %). Len u ôsmich zo 100 rozvodov súd nezistil príčinu na strane muža. U žien táto situácia spolu s neverou dominovala, keď spolu pokrývali takmer polovicu všetkých prípadov. Ďalšia desatina pripadala na opustenie manžela a približne 11 % na nezhody vyplývajúce z rozdielnej povahy alebo záujmov manželov.

Od začiatku 70. do polovice 80. rokov alkoholizmus manžela predstavoval príčinu rozvratu v priemere každého štvrtého manželstva. Nevera manžela tvorila niečo viac ako 22 % a necelých 18 % pripadalo na rozdielnosť pováh. Len v necelej desiatine rozvodov súd príčinu rozvratu na strane muža nenašiel. U žien v predmetnom období postupne dochádzalo k zvyšovaniu váhy prípadov, keď príčina rozvratu nebola identifikovaná. V priemere išlo o štyri z desiatich rozvodov. Približne rovnaké zastúpenie mala rozdielnosť pováh a nevera, ktoré sa spolu podieľali na niečo viac ako tretine prípadov. Z ďalších príčin rozvratu manželstva sa častejšie ešte objavoval nezáujem o rodinu (8 %). Od roku 1986 je až do súčasnosti zoznam príčin rozvratu manželstva rovnaký. K hlavným znakom u oboch pohlaví patrí predovšetkým výrazný nárast zastúpenia kategórie rozdielnosť pováh, názorov a záujmov. Kým na začiatku druhej polovice 80. rokov predstavovali niečo viac ako štvrtinu všetkých rozvodov, v súčasnosti sa ich váha približuje k 70 %. Uvedený trend signalizuje na čoraz častejší výskyt rozvodov, ku ktorým manželia pristupujú po predchádzajúcej vzájomnej dohode. V súčasnosti preto znak príčiny rozvratu manželstva stratil svoju informačnú hodnotu, keďže v pozadí často stoja rôzne primárne príčiny rozvratu.

⁵⁹²KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 101.

Graf 42 a 43: Príčiny rozvratu manželstva na strane muža a na strane ženy na Slovensku v rokoch 1970–2017⁵⁹³

V súvislosti s touto skutočnosťou len uvedieme, že váha tzv. extrémnych príčin (nevera, alkoholizmus, nezáujem o rodinu, zlé zaobchádzanie), ktoré sa v minulosti podieľali na veľkej časti z rozvedených manželstiev, postupne klesala, a to u oboch pohlaví. Kým u mužov v roku 1986 ešte predstavovali viac ako polovicu prípadov, od roku 2011 to už nie je ani štvrtina. Na strane žien došlo k poklesu z približne 23 % na niečo viac ako 10 %. Výsledkom týchto presunov je tiež zníženie váhy prípadov, keď súd nenašiel príčinu u jednej zo strán. Predovšetkým v ženskej časti populácie došlo k výraznému poklesu, a to z úrovne takmer jednej tretiny na necelých 12 %.

Vďaka zvyšovaniu podielu príčiny rozdielnosť pováh, názorov a záujmov, sú čoraz zriedkavejšie situácie, keď súd určí, že za rozvratom stála len jedna strana. Ešte na začiatku 90. rokov takéto rozvedky predstavovali približne jednu tretinu z celkového počtu, no v súčasnosti to nie je ani jednu pätina. Zmenil sa tiež rodový aspekt. Ak súd určil pri rozvedenom manželstve príčinu len na jednej strane, oveľa častejšie išlo o muža (viac ako 80 % prípadov).

⁵⁹³ Zostavené z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1970–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

6. Pôrodnosť a plodnosť

6.1 Historický vývoj pôrodnosti a plodnosti

Počet narodených predstavuje základnú informáciu, ktorú poskytuje demografická štatistika. Je výsledkom vzájomného pôsobenia intenzity plodnosti a exponovanej populácie, teda počtu žien v reprodukčnom veku. Preto samotný pokles plodnosti nemusí vždy automaticky znamenať aj zníženie počtu narodených a naopak.

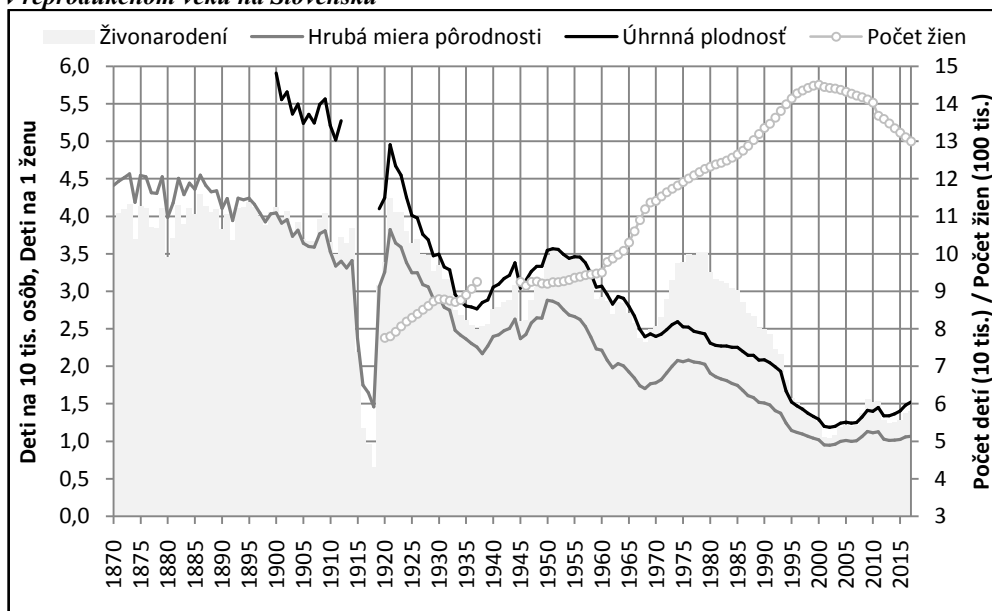
Až do začiatku prvej svetovej vojny sa počet živonarodených na Slovensku udržiaval viac menej stabilne nad hranicou 100 tis. udalostí ročne. V posledných troch desaťročiach 19. storočia v relatívnom vyjadrení na 1000 obyvateľov pozvoľne klesal z úrovne 44–45 ‰ na hodnotu 40 ‰. Trvalo túto hranicu hrubá miera pôrodnosti pokorila až na začiatku 20. storočia. Práve v prvej dekáde nového milénia sa pokles počtu živonarodených a pôrodnosti zintenzívnil a pred vypuknutím prvej svetovej vojny hrubá miera pôrodnosti dosahovala približne 33–34 živonarodených na 1000 obyvateľov. Pre populáciu slovenských žúp úhrnná plodnosť viac-menej stabilne klesala z pôvodných takmer 6 detí (rok 1900) na 5,0 až 5,3 dieťaťa na ženu v rokoch 1912 a 1913. Naopak vzhľadom na výsledky sčítaní 1900 a 1910 sa môžeme domnievať, že počet žien v reprodukčnom veku sa v tomto období zvyšoval.

Prvá svetová vojna výraznou mierou ovplyvnila intenzitu plodnosti a tým aj počty živonarodených detí. Prvý vojnový rok ešte nepriniesol väčšie zmeny. Celkovo sa narodilo takmer 107 tis. detí, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 34 ‰. V roku 1915 už došlo k dramatickému prepadu, keď počet narodených nedosiahol ani 74 tis. a hrubá miera pôrodnosti sa dostala pod hranicu 24 ‰. Klesajúci trend pokračoval až do posledného roku vojny. V roku 1918 sa na Slovensku narodilo len niečo viac ako 43 tis. detí a hrubá miera pôrodnosti klesla pod úroveň 15 ‰.

V prípade zachovania vývoja pôrodnosti z posledných predvojnových rokov by sa medzi rokmi 1915–1918 mohlo na Slovensku narodiť približne 430 tis. detí. V skutočnosti sa však narodilo o viac ako 200 tis. detí menej. Realita však zaostávala o približne 210 tis. novorodencov. Čiastočne tento pokles kompenzovalo povojnové zvýšenie pôrodnosti a plodnosti, ktorého vrchol spadal do roku 1921. Počet narodených detí dosiahol takmer 115 tis. Hrubá miera pôrodnosti sa vyšplhala dokonca na úroveň 38 ‰ a hodnota úhrnnej plodnosti sa poslednýkrát v histórii Slovenska dostala k hranici 5 detí na ženu. Prispela k tomu kombinácia viacerých efektov: skončenie dlhotrvajúceho vojnového konfliktu, návrat mužov z frontu, vznik samostatnej republiky, postupné zlepšovanie zásobovania a životných podmienok

v kombinácii s prudkým povojnovým nárastom sobášnosti. Pozitívny efekt sa však ukázal byť dočasným a od roku 1922 začína dochádzať k opätovnému poklesu pôrodnosti a plodnosti. Navyše tento trend bol v medzivojnovom období oveľa dynamickejší, ako tomu bolo pred začiatkom prvej svetovej vojny. Môžeme povedať, že kompenzačná fáza len dočasne prerušila kontinuálneho pokles intenzity plodnosti, ktorého začiatky je možné podľa viacerých autorov⁵⁹⁴ hľadať na Slovensku na konci 19. storočia.

Graf 44: Vývoj počtu narodených, hrubej miery pôrodnosti, úhrnnej plodnosti a počtu žien v reprodukčnom veku na Slovensku⁵⁹⁵

Pozn.: počet žien vo veku 15–49 rokov a úhrnná plodnosť v rokoch 1938–1944 predstavujú odhad

Práve postupné celospoločenské presadzovanie vedomého obmedzovania plodnosti v rámci demografickej revolúcie a dynamizácia tohto procesu v medzivojnovom období prispeli k pomerne rýchlemu poklesu intenzity plodnosti. Okrem toho je potrebné tiež spomenúť niektoré externé faktory, ako hospodárske problémy nového štátu, nezamestnanosť, pretrvávajúca agrárna preľudnenosť, či

⁵⁹⁴FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, 1990, 44, 1, s. 89–106; VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910. In: *Demografie*, 1983, 25, s. 202–207; VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980. In: *Demografie*, 1986, 28, 2, s. 110–117.

⁵⁹⁵Zostavené z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991, *Demografická príručka...*, c. d., s. 90 a 91, z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017 a databázy DATAcube, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

v 30. rokoch dopady a dozvuky hospodárskej krízy. Tie znižovanie pôrodnosti a plodnosti ešte viac urýchlili.⁵⁹⁶

Samotný pokles plodnosti bol natoľko významný, že jeho negatívny dopad na počet živonarodených detí prevážil pozitívny vývoj v počte žien v reprodukčnom veku. Ak nebudeme brať do úvahy povojnovú kompenzačnú fázu, potom od polovice 20. rokov do roku 1937⁵⁹⁷, teda v priebehu niečo viac ako jednej dekády, sa úhrnná plodnosť znížila z približne 4,1 dieťaťa na ženu na niečo menej ako 2,8 dieťaťa. V druhej polovici 30. rokov sa preto počet narodených detí dostal na hranicu 80. tis. a hrubá miera pôrodnosti klesla výrazne pod úroveň 25 %.

Pokles pôrodnosti pokračoval ďalej. Do značnej miery bol tento vývoj podmienený aj nepriaznivou politickou a spoločenskou situáciou vrcholiacou zabratím pohraničných území a v roku 1939 rozpadom Československa a vznikom Slovenskej republiky. Stabilizácia situácie, možno aj určitá eufória zo samostatnej republiky v kombinácii s prijímanými pronatalitnými opatreniami prispeli v nasledujúcich rokoch k oživeniu reprodukcie, a to až do roku 1944, keď počet detí dosiahol takmer 92 tis. (o takmer 12 tis. viac ako v roku 1937), hrubá miera pôrodnosti prekročila hranicu 26 % a úhrnná plodnosť sa pohybovala na úrovni približne 3,4 dieťaťa na ženu. Pre ilustráciu dodávame, že približne rovnakú plodnosť Slovensko naposledy dosahovalo v prvej polovici 30. rokov pred začiatkom veľkej hospodárskej krízy. Nepriaznivé udalosti koncu roka 1944 a prvej polovice roku 1945 súvisiace s priamym zasiahnutím Slovenska vojnovými operáciami prispeli k poklesu pôrodnosti plodnosti. Pri zachovaní intenzity plodnosti z roku 1945, by sa jednej žene počas jej reprodukčného obdobia narodili približne 3 deti. Okrem oživenia reprodukcie počas vojnovnej Slovenskej republiky, k zvýšeniu pôrodnosti a počtu narodených detí prispeli aj štrukturálne zmeny. Málopočetné generácie narodené počas prvej svetovej vojny, ktoré do veku maximálnej plodnosti (približne 20–29 rokov) postupne vstupovali už v prvej polovici 30. rokov, boli nahrádzané oveľa početnejšími generáciami žien, ktoré sa narodili počas kompenzačnej fázy v prvej polovici 20. rokov.

V súvislosti s uvedeným je potrebné tiež uviesť, že približne rovnaký vývoj nachádzame nielen v populácii územne oklieštenej Slovenskej republiky, ale pôrodnosť rástla aj na zabranom území.⁵⁹⁸ Je zrejmé, že na rozdiel od prvej svetovej vojny, druhá svetová vojna s výnimkou posledného roku priniesla paradoxne oživenie reprodukcie. Značnou mierou k tomu prispelo zlepšenie populačnej klímy podmienené snahami autoritatívneho režimu po vzore nacistického Nemecka o vytvorenie

⁵⁹⁶Viac pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia...*, c. d., s. 46–52.

⁵⁹⁷Posledný rok, pre ktorý disponujeme oficiálne publikovanými údajmi umožňujúcim výpočet úhrnnej plodnosti pre celé Slovensko.

⁵⁹⁸Bližšie pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938–1945...*, c. d., s. 90.

funkčnej prarodinne orientovanej populačnej politiky postavenej na silných kresťanských základoch a čiastočne aj štrukturálne zmeny žien v reprodukčnom veku.

Prvé povojnové mesiace v rokoch 1945 a 1946 priniesli len mierny rast pôrodnosti a plodnosti. Po prekonaní najväčších problémov a so stabilizáciou, resp. zlepšením zásobovania obyvateľstva dochádza k intenzívnejšiemu oživenia reprodukcie. Na konci 40. rokov sa už ročne narodilo viac ako 91 tis. detí, hrubá miera pôrodnosti presiahla hranicu 26 ‰ a hodnota úhrnnej plodnosti sa pohybovala na úrovni 3,3 dieťaťa na ženu (graf 44). Maximálnu úroveň dosiahlo povojnové oživenie plodnosti na začiatku 50. rokov. V rokoch 1951 a 1952 sa narodilo viac ako 100 tis. detí (takmer 29 ‰) a hodnota úhrnnej plodnosti predstavoval 3,6 dieťaťa na ženu. Ako uvádza Kučera,⁵⁹⁹ menová reforma v roku 1953 a zrušenie už vtedy dostatočného prídelového systému s nízkymi cenami, spôsobili zhoršenie životnej situácie rodín s deťmi. Okrem toho po druhej svetovej vojne sa dokončuje transformácia plodnosti v rámci demografickej revolúcie a postupne začína prevládať dvojdetný model rodiny. Tieto dva faktory spoločne prispeli významnou mierou k poklesu rodenia detí tretieho a vyššieho poradia a tým aj k celkovému znižovaniu intenzity plodnosti. Hodnota úhrnnej plodnosti do konca 50. rokov pozvoľne klesla na úroveň 3 detí na ženu, pričom počet narodených detí sa dostal pod hranicu 90 tis., čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 22 ‰. Veľmi dôležitým faktorom vo vývoji pôrodnosti a plodnosti sa stalo prijatie zákona o umelom prerušení tehotenstva od roku 1958. Medzi rokmi 1957, 1958 a 1959 klesol počet živonarodených detí o viac ako 9 tis., pričom úhrnná plodnosť sa znížila o 0,33 dieťaťa na ženu. Nepriaznivý vývoj v intenzite plodnosti nedokázalo zvrátiť ani zvyšovanie počtu žien v reprodukčnom veku, ktoré najmä v 60. rokoch naberalo na dynamike (pozri graf 44). Určité zastavenie poklesu počtu narodených a dokonca aj mierny nárast v prvej polovici 60. rokov (roky 1963 a 1964) sú podľa Kučeru⁶⁰⁰ spájané so sľubovaným predĺžením materskej dovolenky. V ďalšom vývoji však až do roku 1968 identifikujeme stabilný a pomerne rýchly pokles pôrodnosti a plodnosti. V rokoch 1967 a 1968 sa počet narodených detí dostal už pod hranicu 80 tis., hrubá miera pôrodnosti dosiahla 17 ‰ a úhrnná plodnosť sa prepadla až na hodnotu 2,4 dieťaťa na ženu. Tieto zmeny v pôrodnosti pritom prebiehali pri kontinuálnom raste počtu žien v reprodukčnom veku.

Nemenej dôležitým faktorom vývoja plodnosti bolo prijatie komplexného systému pronatalitných opatrení postupne zavádzaných od roku 1968 do roku 1973 (pozri kapitola 3). Vďaka tomu došlo nielen k dočasnému zastaveniu poklesu plodnosti, ale aj k jej krátkodobému oživeniu. V rokoch 1973–1976 sa hodnota úhrnnej plodnosti dostala nad hranicu 2,5 dieťaťa na ženu (maximum 2,6 v roku 1974). Pozitívny efekt

⁵⁹⁹KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 54.

⁶⁰⁰Tamže, s. 103.

týchto opatrení však bol len krátkodobý, pretože už na konci 70. rokov bola intenzita plodnosti takmer na rovnakej úrovni, ako pred ich zavedením. Oveľa väčší dopad malo prijatie pronatalitných opatrení na počet narodených detí. Z úrovne niečo viac ako 76 tis. (rok 1968) sa ich počty zvýšili až na úroveň 100 tis. (roky 1976–1979). Z historického pohľadu je to posledné obdobie, kedy sa na Slovensku narodil tak veľký počet detí a hrubá miera pôrodnosti prekročila hranicu 20 ‰. Vytvorenie výraznej demografickej vlny bolo výsledkom dvoch koexistujúcich pozitívne na pôrodnosť pôsobiacich skutočností. Prvou je spomínané oživenie (anticipácia) plodnosti v spojitosti s prijatými populačnými opatreniami v období, kedy do veku najvyššej plodnosti vstupovali alebo sa nachádzali početné generácie žien narodené v druhej polovici 40. a na začiatku 50. rokov.

Keďže pronatalitné opatrenia neboli ďalej rozvíjané a ich pomerne široká dostupnosť sa stala integrálnou súčasťou životných biografíí väčšiny mladých ľudí, prestali byť stimulom pre ďalšiu rast, alebo aspoň udržanie plodnosti na dosiahnutej úrovni. Ich účinok na intenzitu plodnosti sa vyčerpal na konci 70. a začiatku 80. rokov. Posledná dekáda existencie reálneho socializmu sa preto niesla v pokračovaní nastúpeného trendu znižovania pôrodnosti a plodnosti pri súčasnom (aj keď miernejšom) raste počtu žien v reprodukčnom veku. V roku 1989 počet narodených detí klesol na hranicu 80 tis. (15 ‰) a úhrnná plodnosť už nedosahovala ani 2,1 dieťaťa na ženu (2,08 dieťaťa). K určitému zrýchleniu týchto trendov v druhej polovici 80. rokov prispela aj liberalizácia zákona o interrupciách zrušením interrupčných komisií (rok 1986).

Obdobie po roku 1989 predstavuje po viacerých stránkach špecifický úsek vo vývoji plodnosti na Slovensku. Môžeme ho rozdeliť do dvoch základných vývojových fáz. Prvú predstavujú 90. roky a začiatok nového milénia, keď najmä v ich prvej polovici došlo k veľmi dynamickému prepadu prierezových ukazovateľov intenzity. Kým ešte v rokoch 1990 a 1991 hodnota úhrnnej plodnosti dosahovala hodnotu 2 detí, v roku 1995 to už bolo len niečo viac ako 1,5 dieťaťa. Počet narodených detí sa prepadol z takmer 80 tis. na 60. tis., čo znamenalo zníženie hrubej miery pôrodnosti na 11 ‰. V druhej polovici 90. rokov pokles pokračoval, no s miernejšou dynamikou. Fáza znižovania pôrodnosti a plodnosti vyvrcholila v roku 2002, keď úhrnná plodnosť nedosiahla ani 1,2 dieťaťa na ženu a počet narodených bol pod úrovňou 51 tis. detí (9,5 ‰). V dôsledku týchto zmien sa Slovensko v priebehu jednej dekády dostalo z pozície krajiny s jednou z najvyšších úrovní plodnosti v Európe do skupiny krajín s najnižšou plodnosťou na svete. Tá je vymedzená hornou hranicou 1,3 dieťaťa na ženu⁶⁰¹, ktorú Slovensko nedosahovalo celých

⁶⁰¹KOHLER, Hans-Peter – BILLARI, Francesco C. – ORTEGA, José A. The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s. *Population and Development Review*. 2002, 28, 4, s. 641–680; BILLARI, Francesco, A. – KOHLER, Hans-Peter. Patterns of low and very low fertility in Europe. *Population Studies*. 2004, 58, 2, s. 161–178.

osem rokov (od roku 2000 do roku 2007). Pozornosť si zaslúži aj vývoj počtu narodených detí a žien v reprodukčnom veku. Pod hranicou 60. tis. detí sa Slovensko nachádzalo od roku 1997 a prekonallo ju až v roku 2009. Paradoxne v období, keď sa narodilo najmenej detí⁶⁰², bolo v reprodukčnom veku historicky najviac žien (viac ako 1,4 mil.). Aj to potvrdzuje, akými dramatickými a dynamickými zmenami prešla a prechádza demografická reprodukcia na Slovensku v poslednom štvrtstoročí.

Druhá vývojová etapa sa nesie v znamení postupného rastu intenzity plodnosti. K zrýchleniu tohto trendu však došlo až medzi rokmi 2007–2009, kedy sa hodnota úhrnnej plodnosti zvýšila z úrovne 1,25 nad hranicu 1,40 dieťaťa na ženu (rok 2009). Nepriaznivé hospodárske podmienky spojené s celosvetovou hospodárskou krízou však ďalší rast zastavili a v roku 2010 došlo k poklesu úhrnnej plodnosti pod hranicu 1,40 dieťaťa na ženu. Ďalší vývoj však potvrdzuje, že negatívny vplyv hospodárskej krízy na úroveň plodnosti na Slovensku bol len dočasný. V poslednom sledovanom roku hodnota úhrnnej plodnosti prekonalala hranicu 1,50 dieťaťa na ženu.⁶⁰³ Zvyšujúca sa plodnosť sa odrazila aj na rastúcom počte živonarodených detí a hrubej miery pôrodnosti. Tento trend je výlučne výsledkom oživenia reprodukcie, pretože počty žien v reprodukčnom veku, ako aj veku najvyššej plodnosti majú klesajúcu tendenciu. Tá je podmienená predovšetkým odchodom veľmi početnej skupiny žien narodených v 70. a čiastočne aj v 80. rokoch minulého storočia. Tie sú nahradzané početne menšími kohortami z 90. rokov.

6.2 Transformácia plodnosti podľa veku a poradia

Rozloženie mier plodnosti podľa veku ženy predstavuje jeden zo základných vnútorných znakov tohto procesu. V priebehu niečo viac ako sto rokov pritom na Slovensku došlo k viacerým zložitým kvantitatívno-kvalitatívnym transformačným zmenám, ktoré sa odzrkadlili na charaktere reprodukčného správania. Vzhľadom na ich vonkajšie podmienenie môžeme hovoriť o troch základných obdobiach, ktoré sa na tvare frekvenčných kriviek plodnosti podpísali každé iným spôsobom.

Prvé začína ešte v 19. storočí nástupom demografickej revolúcie a postupným šírením vedomého obmedzovania rodenia detí vyšších poradií. Keďže väčšina z týchto udalostí sa realizuje v druhej polovici reprodukčného veku, výsledkom bol predo-

⁶⁰²S výnimkou vojnových rokov 1917 a 1918.

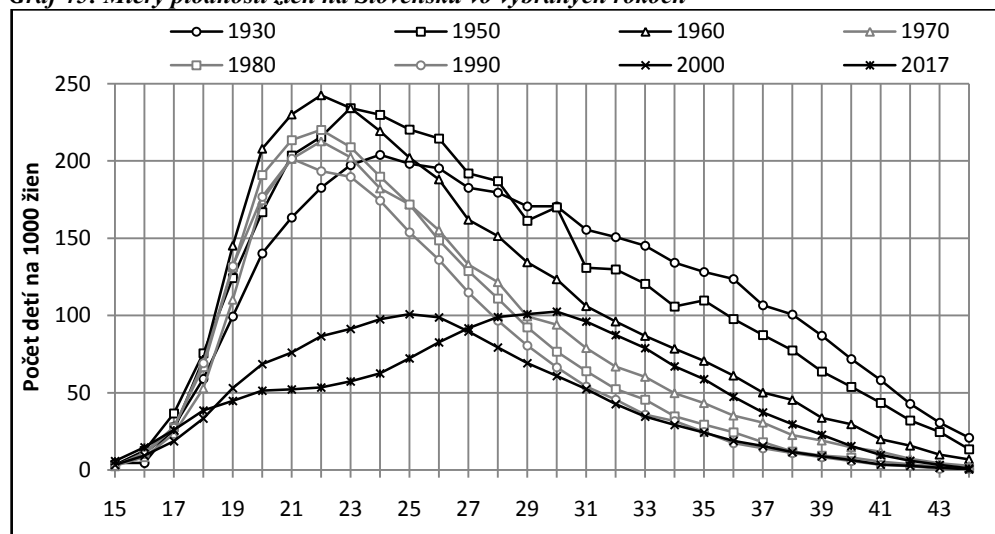
⁶⁰³Od roku 2012 (vrátane) došlo k metodologickej zmene vo vykazovaní počtu narodených detí. Do počtu živonarodených, z ktorých je počítaná aj úhrnná plodnosť, už nie sú započítavané deti narodené v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku. V dôsledku toho došlo k významnému poklesu počtu živonarodených, hrubej miery pôrodnosti, úhrnnej plodnosti. Okrem toho ovplyvnenými boli aj ukazovatele časovania plodnosti.

všetkým pokles intenzity plodnosti vo veku 30 a viac rokov.⁶⁰⁴ Potvrďuje to napríklad porovnanie mier plodnosti podľa veku v rokoch 1930 a 1950 (graf 45). Celková intenzita plodnosti tak klesala z dôvodu znižovania úrovne rodenia detí ženám vo veku nad 26 rokov. Na druhej strane povojnové roky tiež predstavujú obdobie, kedy sa začínala postupne formovať druhá z charakteristických črt reprodukčného správania. Jej hlavným znakom bolo posilňovanie plodnosti v mladých a veľmi mladých vekových skupinách. Postupne sa tak upevňoval model naplňovania reprodukčných zámerov v prvej polovici reprodukčného veku s maximálnou intenzitou plodnosti okolo 21. a 22. roku života. Ak porovnáme tento model s plodnosťou zo začiatku 20. storočia, zistíme, že aj keď sa Slovensko dlhodobo v európskom priestore vyznačovalo skorým časovaním plodnosti, tak výraznú koncentráciu reprodukcie do mladého veku, aká sa vytvorila po druhej svetovej vojne, tu nenájdeme. Charakter rozloženia kriviek plodnosti podľa veku matky zostával v podstate stabilný až do začiatku 90. rokov.

Nasledujúca transformácia reprodukčného správania sa niesla a stále nesie predovšetkým v znamení odkladania rodenia detí do vyššieho veku. Dochádza k celkovému starnutiu vekovo-špecifického profilu mier plodnosti. Z časového hľadiska môžeme tieto zmeny rozdeliť do dvoch základných fáz. Prvá v prevažnej miere bola realizovaná v 90. rokoch, keď došlo k výraznému poklesu intenzity rodenia detí ženám vo veku do 27 rokov. Najviac sa plodnosť znížila vo vekových skupinách, ktoré v predchádzajúcom reprodukčnom režime boli kľúčové. V grafickom vyjadrení sa táto zmena odrazila na dramatickom prepade a zahľadení dovtedy ostrého maxima vo veku 20–23 rokov (pozri graf 45).

Druhá fáza štartujúca na začiatku nového milénia sa nesie predovšetkým v znamení nastupujúceho dobiehania odložených reprodukčných zámerov, ktorých realizácia je už orientovaná do vyššieho veku. Celková intenzita plodnosti sa zvyšuje, no týka sa to predovšetkým druhej polovice reprodukčného veku. Typickým znakom transformačného procesu naštartovaného od začiatku 90. rokov sa stáva presun podstatnej časti reprodukcie do veku nad 30 rokov. Na rozdiel od situácie z prvej polovice 20. storočia vo vyššom veku sú realizované predovšetkým materské štarty a prípadne pôrody druhých detí, kým v minulosti išlo skôr o deti vyšších poradií. Nový model reprodukcie sa tak vyznačuje absenciou naplňovania reprodukčných zámerov v mladšom veku. Prvá polovica reprodukčného veku sa stáva z pohľadu demografickej reprodukcie málo produktívna a čoraz menej rozhodujúca pre celkovú úroveň plodnosti žien Slovenska.

⁶⁰⁴SRB, Vladimír. Obyvateľstvo Slovenska..., c. d., s.14; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková..., c. d., s. 44–45.

Graf 45: Miery plodnosti žien na Slovensku vo vybraných rokoch⁶⁰⁵

Ako je možné vidieť z grafu 46, v medzivojnovom období s výnimkou najmladších žien plodnosť klesala vo všetkých vekoch. Súčasne sa postupne vyrovnávala intenzita plodnosti žien vo veku 25–29 (s celkovo najvyššou úrovňou) a vo veku 20–24 rokov. Najnižšia plodnosť bola na začiatku a na konci reprodukčného obdobia. Po druhej svetovej vojne sa tento model čiastočne zmenil. Hlavnou reprodukčnou skupinou sa stal vek 20–24 rokov, v ktorom sa intenzita plodnosti výrazne zvýšila najmä na úkor starších vekov. V 60. rokoch síce došlo k miernemu poklesu aj v tomto veku, no ten bol do značnej miery saturovaný oživením zo začiatku 70. rokov. Najvyššou a len minimálne sa meniacou zostávala plodnosť v tejto vekovej skupine až do konca 80. rokov 20. storočia.

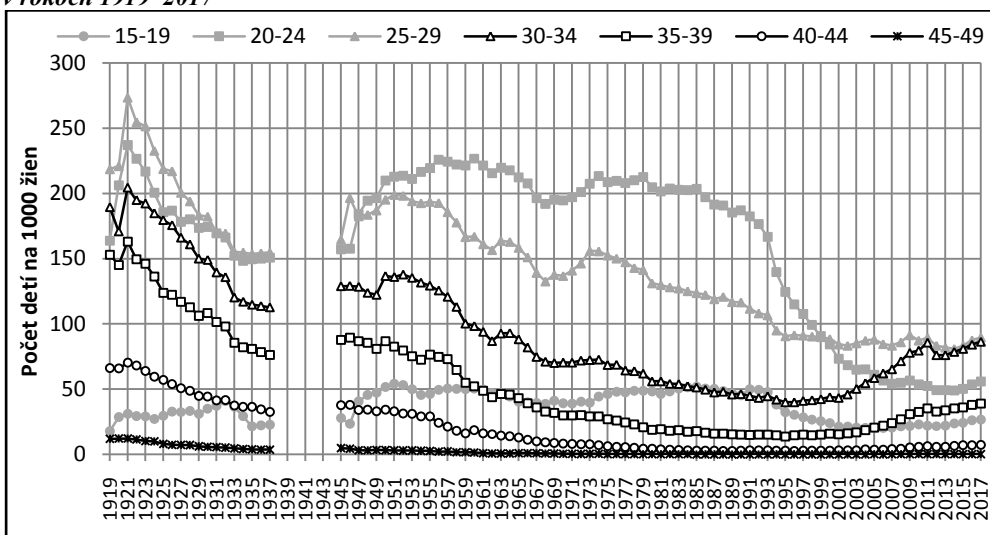
Pokles intenzity plodnosti v druhej polovici reprodukčného veku nezvrátil ani komplex pronatalitných opatrení. V podstate plodnosť na ich prijatie reagovala len vo veku do 25 rokov a čiastočne aj vo veku 25–29 rokov. Od druhej polovice 70. rokov však aj tu došlo k obnoveniu klesajúceho trendu. Orientácia plodnosti do najmladších vekov bola v období reálneho socializmu tak silná, že príspevky -násťročných dievčat k celkovej plodnosti boli na konci 80. a začiatku 90. rokov v podstate rovnaké ako vo vekovej skupine 30–34 rokov. Úplne marginálnym javom sa stalo rodenie detí ženám po dovŕšení 40. roku života.

Rok 1989 a následná dramatická celospoločenská transformácia priniesli výrazné a veľmi dynamicky sa presadzujúce zásahy do charakteru reprodukčného modelu. V nových podmienkach sa nastavenie reprodukčných dráh so skorými materskými štartmi neuplatnilo. Plodnosť vo veku do 25 rokov veľmi dramaticky klesla (pozri

⁶⁰⁵Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1930, 1950, 1960, 1970, 1980, 1990 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

graf 46). Vo veku 25–29 rokov síce spočiatku vidíme veľmi mierny pokles, no následne sa intenzita rodenia detí v tomto veku stabilizovala. Odlišne reagoval vývoj plodnosti vo veku 30–39 rokov, kde približne od začiatku nového milénia dochádza k pomerne rýchlemu rastu intenzity. Ten je spojený s nástupom a presadením rekuperácie odložených pôrodov. Mierne sa zvýšila tiež plodnosť vo veku 40 a viac rokov. Aj napriek tomu však ani zďaleka nedosahuje takú úroveň, ako v medzivojnovom období. Znamená to, že nový model reprodukcie zatiaľ krajné veky reprodukčného obdobia využíva na rodenie detí len ojedinele a hlavná časť reprodukcie sa posúva do konca 20. rokov a do prvej polovice 30. rokov života.

Graf 46: Vývoj mier plodnosti vo vybraných 5-ročných vekových skupinách na Slovensku v rokoch 1919–2017⁶⁰⁶

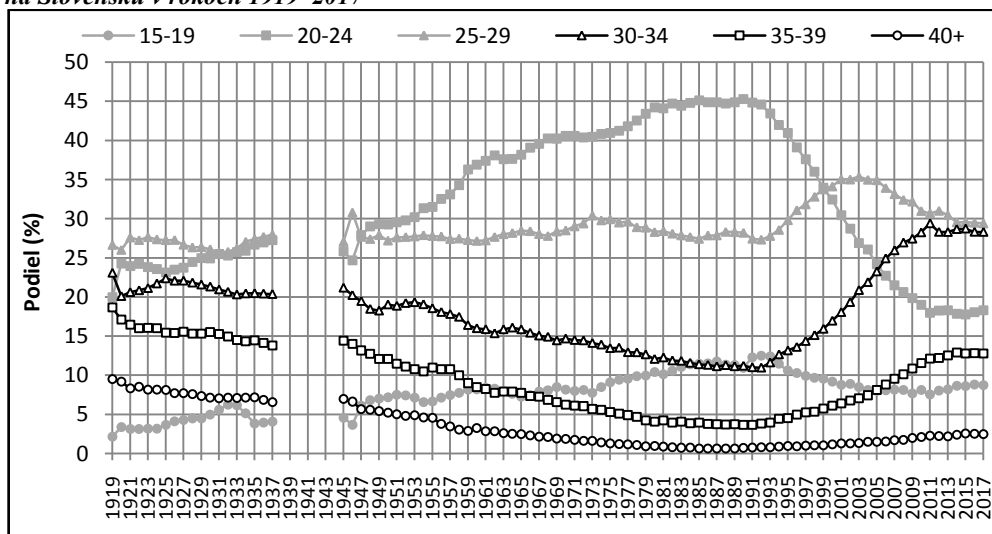
Historické transformácie charakteru plodnosti sa odzrkadlili aj na zmenách v štruktúre príspevkov jednotlivých vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti. V medzivojnovom období sa hlavná časť reprodukcie odohrávala vo veku 25–29 rokov (viac ako štvrtina z úhrnnej plodnosti) a vo veku 20–24 rokov (necelá štvrtina). Znamená to, že vo veku 20–29 sa realizovala približne polovica z celkovej intenzity plodnosti. Ďalšia pätina bola koncentrovaná do veku 30–34 rokov (pozri graf 47). Je zrejmé, že plodnosť tak bola rozprestretá do širšieho vekového intervalu. Po druhej svetovej vojne pokles intenzity plodnosti vo väčšine vekových skupín a naopak posilnenie najmladších vekov priniesli zmeny aj v príspevkoch. Z pôvodných približne 30 % na začiatku 50. rokov vzrástla váha vekovej skupiny 20–24 rokov až na 45 %. Posilnil sa tiež podiel najmladších žien. Váha plodnosti

⁶⁰⁶Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

vo veku do 20 rokov sa zvýšila z približne 5 % až na takmer 13 %. Vo veku 25–29 sa príspevky v podstate nemenili (27–28 %). V druhej polovici reprodukčného obdobia sa tak postupne realizovala čoraz menšia časť reprodukcie. Príspevky vo veku 30–34 rokov klesli z 20 % na 11 %, vo veku 35–39 rokov z viac ako 14 % na necelé 4 % a napokon vo veku 40 a viac rokov z približne 8 % na necelé 1 % (graf 47).

Hlavným znakom transformácie plodnosti po roku 1989 je predovšetkým starnutie vekového profilu ako odraz odkladania rodičovstva a následne čiastočnej rekupeácie vo vyššom veku. Plodnosť v druhej polovici reprodukčného veku tak rastie predovšetkým na úkor najmladších žien (do 25 rokov). V súčasnosti sa vo veku do 25 rokov z pôvodných viac ako 55 % už realizuje len asi štvrtina z celkovej reprodukcie. Na druhej strane vo veku 30–39 rokov to už je viac ako 40 %, pričom sa mierne zvyšuje aj váha vo veku 40 a viac rokov (graf 47).

Graf 47: Vývoj príspevkov vybraných 5-ročných vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti na Slovensku v rokoch 1919–2017⁶⁰⁷

Zaujímavým vývojom prešla veková skupina 25–29 ročných žien. Intenzita rodenia po počiatčnom poklese sa stabilizovala a na približne rovnakej úrovni sa udržiava až do súčasnosti. Jej príspevky zaznamenali najprv v 90. rokoch nárast až k hranici 35 %. V poslednej dekáde dochádza k poklesu pod úroveň 30 %. Vysvetlenie sa skrýva najmä vo vývoji plodnosti v ostatných vekových skupinách. Na začiatku transformačného obdobia dochádzalo k dramatickému poklesu intenzity plodnosti vo veku do 25 rokov pri takmer nemenej sa plodnosti vo veku 30 a viac rokov. Preto váha plodnosti vo veku 25–29 rokov rástla. Opačný efekt priniesla re-

⁶⁰⁷Tamže.

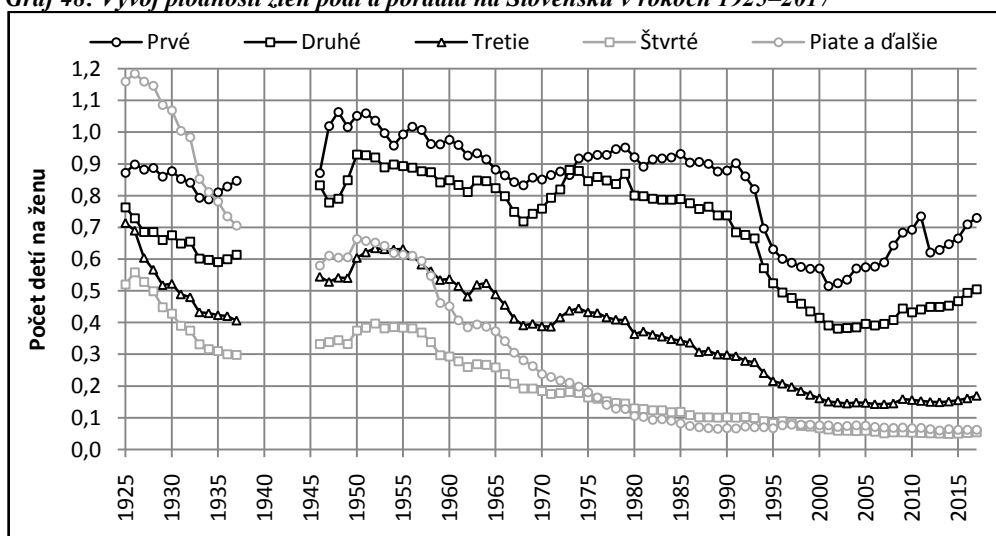
kuperácia a zvyšovanie plodnosti v druhej polovici reprodukčného veku približne v posledných 10–15 rokoch.

Celkový pokles plodnosti na Slovensku bol dlhodobo podmienený predovšetkým znižovaním intenzity rodenia detí vyššieho poradia. V medzivojnovom období prudko klesala najmä plodnosť piateho a vyššieho poradia, no postupne sa znižovala aj úhrnná plodnosť štvrtého a tretieho poradia. Svedčí to o širšom presadzovaní sa procesu demografickej revolúcie a transformácie plodnosti prostredníctvom vedomého obmedzovania veľkosti rodiny. Po druhej svetovej vojne síce došlo k dočasnému oživeniu, ktoré sa dotýkalo v podstate všetkých parít, no išlo o obdobie mimoriadne priaznivo naklonené realizácii reprodukčných zámerov. O dočasnej anticipácii plodnosti svedčia aj hodnoty úhrnnej plodnosti prvého poradia, ktoré sa dostali nad hranicu jedného dieťaťa. Po odznení tohto „zlatého veku rodiny“ sa opäť hlavným faktorom ďalšieho vývoja plodnosti na Slovensku stal pokles intenzity rodenia detí vyššieho poradia. Z grafu 48 je tiež zrejmé, že čoraz viac bola celková úroveň plodnosti závislá najmä na tom, ako sa vyvíjala plodnosť prvého a druhého poradia. Až s výrazným odstupom za nimi nasledovala kontinuálne klesajúca plodnosť tretieho poradia. Na začiatku 80. rokov sa znižovanie hodnôt úhrnnej plodnosti štvrtého a piateho a vyššieho poradia zastavilo a došlo k ich stabilizácii na veľmi nízkej úrovni. Na tejto úrovni pretrvávajú v podstate až do súčasnosti. Mierny pokles však od 50. rokov zaznamenala aj plodnosť prvého a druhého poradia. Zdá sa, že nebyť pronatalitných opatrení z konca 60. a prvej polovice 70. rokov, ich pokles by bol ešte výraznejší. Aj vďaka tomu sa hodnota úhrnnej plodnosti prvého poradia udržiavala dlhodobo nad hranicou 0,9 dieťaťa na ženu. Výnimkou bola len druhá polovica 60. rokov. V podstate identický priebeh zaznamenala aj plodnosť druhého poradia. Povojnový nárast vystriedal následne stabilný pokles s dosiahnutím dna v roku 1968. Ďalšie roky priniesli promptnú reakciu na prijaté pronatalitné opatrenia. Určitý rozdiel oproti intenzite rodenia prvých detí však nachádzame v časovom horizonte vyčerpania pozitívneho efektu. Z grafu 48 je zrejmé, že plodnosť druhého poradia začala opätovne klesať už v polovici 70. rokov. Okrem toho môžeme vidieť, že po dočasnej stabilizácii u oboch poradií na začiatku 80. rokov znovu platilo, že sa začala skôr znižovať intenzita rodenia detí druhého poradia. Kým pokles plodnosti prvého poradia začal znovu až začiatkom 90. rokov, v prípade druhých detí k tomu dochádzalo už v druhej polovici 80. rokov. Nastolený trend výrazne urýchlila transformácia spoločnosti po roku 1989. Hlavným faktorom tejto transformácie a s ňou prichádzajúcej rýchlo klesajúcej intenzity plodnosti už nebolo znižovanie plodnosti vyšších poradií, ale prepád rodenia detí prvého a druhého poradia. Prierezové ukazovatele v tomto období nadobúdali až absurdne nízku úroveň. Napríklad podľa údajov úhrnnej plodnosti prvého poradia z rokov 1997–2007 by podiel bezdetných žien na Slovensku mal dosiahnuť viac ako 40 %. Takto nízke hodnoty sú predovšetkým dôsledkom zmien v časovaní rodenia detí. Potvrďuje to aj úhrnná plodnosť prvého poradia očistená od zmien časovania. V prípade, že by nedochádzalo k odkladaniu

materstva a rodičovstva, intenzita rodenia prvých detí by v predmetnom období klesla maximálne na úroveň 0,73–0,75 prvého dieťaťa na ženu.

Proces odkladania a s tým spojené zmeny časovania prebiehajúce v 90. rokoch dramaticky ovplyvnili, a tým aj skreslili hodnoty prierezových ukazovateľov intenzity plodnosti. Realizovaná plodnosť a konečná bezdetnosť žien však určite nebude na Slovensku tak nízka. Navyše v poslednom desaťročí sme svedkami pomerne dynamického zvyšovania intenzity rodenia detí prvého poradia vďaka rekuperácii odložených materských štartov. Nezmenili na tom nič ani zmeny metodiky vykazovania detí narodených v zahraničí. Tie síce podmienili medziročný pokles (pozri roky 2011 a 2012), no z vývojového naďalej môžeme pozorovať nárast intenzity rodenia prvých detí. Úhrnná plodnosť prvého poradia sa podľa posledných údajov dostala už nad hranicu 0,7 dieťaťa na ženu. V prípade započítania detí narodených v zahraničí by to bolo dokonca viac ako 0,8 dieťaťa. Plodnosť druhého poradia síce tiež rastie, no dynamika týchto zmien je oveľa nižšia. Intenzita v prípade vyšších poradií zostáva dlhodobo na veľmi nízkej úrovni, aj keď v posledných rokoch aj v ich prípade (najmä u tretích detí) môžeme identifikovať určité mierne oživenie.

Graf 48: Vývoj plodnosti žien podľa poradia na Slovensku v rokoch 1925–2017⁶⁰⁸

⁶⁰⁸ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1925–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

6.3 Časovanie plodnosti

Rodenie detí na Slovensku bolo dlhodobo úzko spojené so životom v manželstve. Krátky časový úsek medzi vstupom do manželstva a narodením prvého dieťaťa sa navyše ešte skracoval v dôsledku zvyšujúceho sa podielu predmanželských koncepcií. Spoločenská podpora mladých rodín spolu so špecifickými reprodukčnými podmienkami v období minulého politického režimu upevňovali model skorej sobášnosti a plodnosti. Model vydať sa a stať sa matkou v mladom veku (do 25 rokov) bol pevnou súčasťou normatívneho diskurzu vtedajšej spoločnosti a bol považovaný po viacerých stránkach za výhodný. Klesajúca plodnosť vo veku nad 30 rokov a postupné obmedzovanie veľkosti rodiny na dve maximálne tri deti podmienili značnú koncentráciu reprodukcie v pomerne úzkom intervale.

Do konca medzivojnového obdobia sa hodnota priemerného veku pri prvom pôrode pohybovala na úrovni 23,3 až 24,0 roku. Z vývojového hľadiska najprv došlo k miernemu poklesu. Pravdepodobne hospodárska kríza a pokrízové obdobie 30. rokov prispeli k odkladaniu sobášnosti a plodnosti. Priemerný vek pri prvom pôrode rástol až k spomínanej hranici 24 rokov.

Priemerný vek pri pôrode a rovnako aj vekový medián plodnosti vzhľadom na obmedzovanie rodenia detí vyšších poradií klesali celé medzivojnové obdobie.⁶⁰⁹ Kým na začiatku 20. rokov sa polovica reprodukcie realizovala približne do 29. roku veku ženy a jej priemerný vek pri pôrode tesne prekračoval hranicu 30 rokov, na konci existencie medzivojnového Československa vekový medián klesol na 28 rokov a priemerný vek dosiahol 29 rokov. Podobne klesala tiež hodnota interdecilového rozpätia z 18,4 na približne 17,5 roka. Aj napriek tomu je však zrejmé, že reprodukcia bola stále realizovaná v pomerne širokom vekovom intervale.

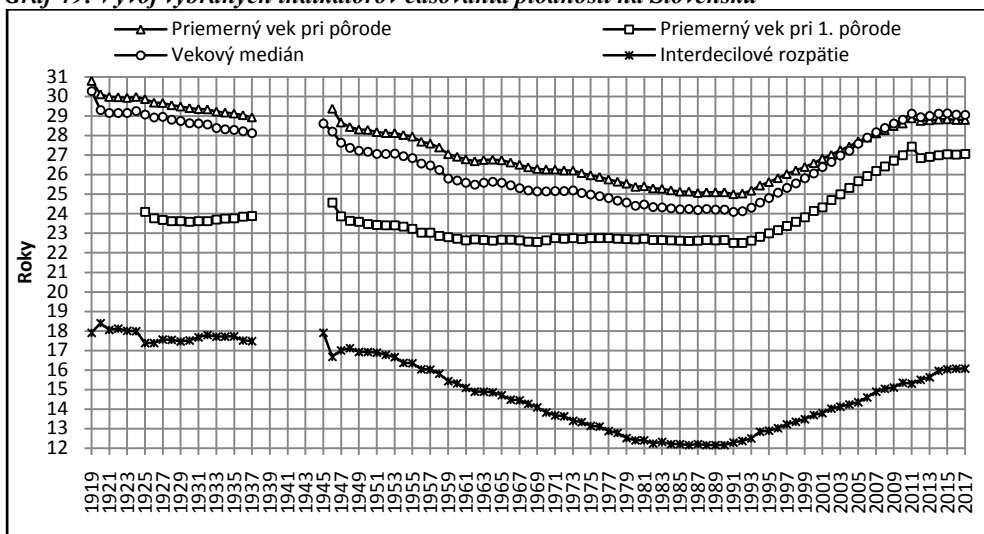
Priemerný vek (29,3 roku), ako aj vekový medián (28,6 roku) sa po druhej svetovej vojne mierne zvýšili. Rovnako došlo k predĺženiu intervalu, v ktorom sa realizovalo 80 % z celkovej intenzity plodnosti, na takmer 18 rokov. Nasledujúci vývoj sa v kontexte špecifických podmienok minulého režimu niesol jednak v znamení mierneho poklesu priemerného veku pri prvom pôrode, ale predovšetkým v kontinuálnom a pomerne výraznom znižovaní hodnôt priemerného veku pri pôrode, vekového mediánu, ako aj interdecilového rozpätia (pozri graf 49). Model skorej sobášnosti a realizácii reprodukcie v manželstve sa ešte viac upevnili. Tým boli ovplyvnené aj ukazovatele časovania plodnosti. Priemerný vek pri prvom pôrode sa na konci 50. rokov stabilizoval a ďalšie viac ako tri desaťročia sa ženy prvýkrát stávali matkami v priemere vo veku 22,5–22,9 roku. Nemennosť indikátorov časovania svedčí o stabilite mechanizmov vytvárajúcich model materských štartov a nepriamo tiež poukazuje na jeho celospoločenskú akceptáciu a výhodnosť

⁶⁰⁹ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková...*, c. d., s.88–89.

v kontexte vtedajších reprodukčných podmienok. Hodnoty vekového mediánu, ako aj priemerného veku pri pôrode (všetky poradia) sa až do začiatku 90. rokov kontinuálne znižovali. Hlavným faktorom bol pokračujúci pokles intenzity rodenia detí vyšších poradií pri presadzovaní sa dvojdetného modelu rodiny. Kým na začiatku 50. rokov ešte prekračovali 28 (priemerný vek) resp. 27 rokov (medián), o štyri desaťročia neskôr už ženy na Slovensku rodili deti v priemere vo veku 25 rokov a polovica z celkovej plodnosti sa realizovala do 24. roku života. Ešte dynamickejšie sa menili hodnoty interdecilového rozpätia. Z pôvodných 17 rokov postupne klesli na približne 12 rokov. Ďalším špecifickým znakom reprodukčnej biografie väčšiny žien rodiacich počas minulého politického režimu sa tak stala výrazná koncentrácia plodnosti do relatívne úzkeho vekového intervalu. Zaujímavou je aj príčina tohto javu. Kým hodnota dolného decilu sa od 50. do začiatku 90. rokov zmenila len minimálne (pokles z 20,6 na približne 19,6 roku), hodnota horného decilu klesla výrazne (z 37,5 roka na 32 rokov). Opätovne je to dôsledok obmedzovania rodenia detí vyšších poradií v druhej polovici reprodukčného veku. Koncentrácia plodnosti vrcholila v 80. a na začiatku 90. rokov, keď drvivá väčšina reprodukčných zámerov (90 % z plodnosti) bola realizovaná približne do dovŕšenia 32. roku života žien.

Diskontinuita životných podmienok po roku 1989 sa odrazila nielen na celkovej intenzite plodnosti, ale jedným z hlavných prejavov transformácie reprodukčného správania bolo a je odkladanie rodenia detí a najmä prvých detí do vyššieho veku. Samotný proces odkladania sa síce dotýka predovšetkým materských štartov, ale posuny v časovaní následne ovplyvnili aj vek narodenia druhých a prípadne ďalších detí. Svedčí o tom aj vývoj hodnôt indikátorov časovania plodnosti. Priemerný vek pri prvom pôrode sa medzi rokmi 1990 a 2017 zvýšil z necelých 23 rokov na viac ako 27 rokov. Vekový medián prekročil hranicu 29 rokov a priemerný vek pri pôrode sa k nej výrazne priblížil. Pluralizácia reprodukčných vzorcov sa potvrdzuje na hodnotách interdecilového rozpätia, keď z pôvodných 12 rokov v súčasnosti už výrazne prekračuje hodnotu 16 rokov. Aj v tomto prípade platí, že kým hodnota spodného decilu sa menila len pozvoľne (z 19,5 na 20,4 roka), horný decil rástol ďaleko dynamickejšie (z 32 na 36,5 roka). Kým prvá desatina reprodukcie sa stále realizuje vo veľmi mladom veku, zmenilo sa najmä načasovanie ukončovania reprodukcie. Netýka sa to však rodenia detí vyšších poradií, ale najmä druhých pôrodov a čoraz častejšie aj samotných materských štartov.

Slovensko dlhodobo predstavovalo populáciu, v ktorej rodenie detí bolo úzko spojené so životom v manželstve. Potvrdzujú to aj niektoré empirické údaje. Podiel detí narodených nevydatým ženám sa pred prvou svetovou vojnou udržiaval na úrovni 8 %. Po svetovom konflikte v rámci kompenzačnej fázy a zvýšenej sobášnosti došlo k dočasnému zníženiu pod hranicu 7 %. Následne až do prvej polovice 30. rokov sa podiel nemanželských detí zvyšoval až na takmer 9 %.

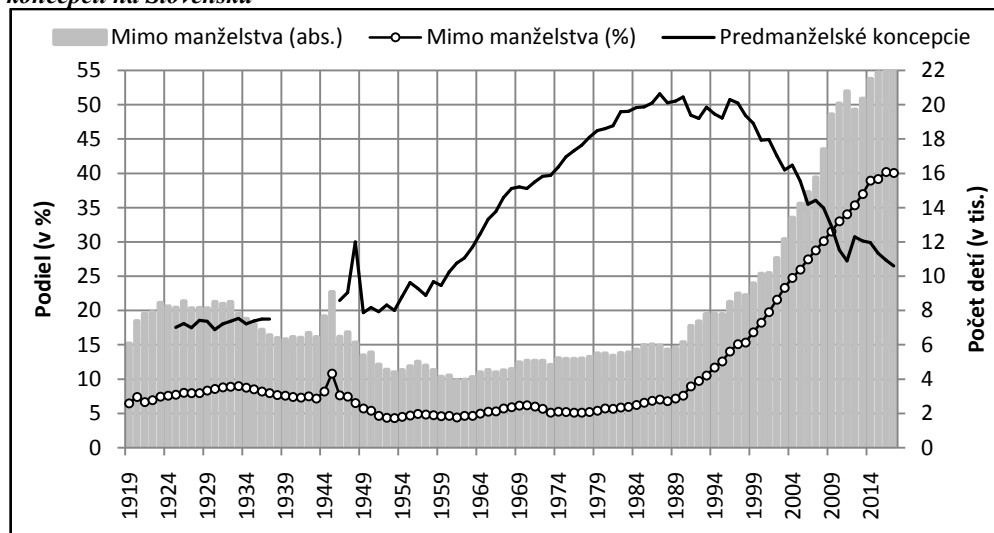
Graf 49: Vývoj vybraných indikátorov časovania plodnosti na Slovensku⁶¹⁰

Môžeme predpokladať, že tento vývoj bol určitou reakciou na zhoršujúce sa životné podmienky, ktoré eskalovali počas veľkej hospodárskej krízy. Od tohto momentu vidíme pokles súvisiaci nielen s celkovým znižovaním pôrodnosti, ale aj intenzity plodnosti nevydatých žien. Na konci 30. rokov deti narodené mimo manželstva predstavovali menej ako 8 %. Pokles pokračoval aj v prvých rokoch existencie Slovenskej republiky, čo podmienili aj viaceré snahy vtedajšieho režimu o obrodienie slovenskej rodiny. Podiel detí narodených mimo manželstva klesol až k 7 %. Posledný vojnový rok priniesol výrazný nárast podielu nemanželských detí až na hranicu 11 %. Špecifické podmienky postupne vznikajúce počas minulého politického režimu v kombinácii s charakterom pronatalitných opatrení, ktoré boli určené predovšetkým pre mladé manželstvá, sa podpísali pod celkovo nízke podiely detí narodených nevydatým ženám. Od začiatku 50. rokov až do konca 60. rokov podiel nemanželských detí často klesal pod hranicu 5 %. Na konci 60. rokov došlo k miernemu nárastu, no prijaté propopulačné opatrenia cielene zamierené na rodiny s malými deťmi tento trend zvrátili a podiel nemanželských detí opäť klesol k hranici 5 %. To bolo však naposledy. Už v 80. rokoch sa váha nemanželských detí dostala nad hranicu 7 %. Jedným z najdôležitejších znakov transformácie reprodukčného správania v poslednom štvrtstoročí je historicky bezprecedentný nárast počtu a podielu detí narodených nevydatým a najmä slobodným ženám. Od roku 2000 sa na Slovensku ročne narodilo mimo manželstva viac ako 10 tis. detí a v súčasnosti je to už viac ako dvojnásobok. Vývoj počtu narodených mimo manželstva pritom ostro kontrastuje s vývojom počtu detí narodených vydatým ženám.

⁶¹⁰Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

Aj preto sa od začiatku 21. storočia na Slovensku narodila mimo manželstva už viac ako pätina a od roku 2005 viac ako štvrtina všetkých detí. Rast pokračoval aj v ďalších rokoch, a preto v súčasnosti tvoria nemanželské deti už približne 40 % z celkového počtu narodených detí. Jedným z dôležitých javov celkovej transformácie reprodukčného správania po roku 1989, je tak uvoľňovanie prepojenia reprodukcie a života v manželstve.

Graf 50: Vývoj počtu a podielu detí narodených mimo manželstva a podielu predmanželských koncepcií na Slovensku⁶¹¹

Špecifickým prvkom reprodukčného modelu minulého politického režimu bol vysoký podiel predmanželských koncepcií (pozri graf 50). Tie predstavujú prvé deti, ktoré sa narodili vydatým ženám do 8 mesiacov od uzavretia manželstva. Údaje z medzivojnového obdobia pritom hovoria, že tieto prípady netvorili ani pätinu zo všetkých detí prvého poradia narodených v manželstve. Po druhej svetovej vojne došlo k miernemu zvýšeniu predmanželských koncepcií na približne jednu pätinu. Hlavný nárast však prinieslo až nasledujúce obdobie. V polovici 60. rokov predmanželské koncepcie tvorili jednu tretinu a v polovici 70. rokov už prekročili hranicu 40 %. Absolútny vrchol dosiahli v období od polovice 80. do polovice 90. rokov, keď približne polovica všetkých uzatváraných manželstiev bola ovplyvnená tehotenstvom nevesty. Hlavné príčiny vysokého počtu a podielu predmanželských tehotenstiev je možné hľadať v obmedzených možnostiach bránenia sa počatiu, slabšej alebo takmer žiadnej sexuálnej výchove a výchove k zodpovednému rodičovstvu, ako aj v spoločenskej akceptácii rodičovstva v mladom veku, ktoré navyše bolo ešte výz-

⁶¹¹Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

namne podporované rôznymi opatreniami pronatalitne a proroďinne orientovanej politiky. V posledných dvoch desaťročiach avšak j vďaka dostupnosti účinných moderných antikoncepčných prostriedkov umožňujúcich žene rozhodovať nielen koľko, ale aj kedy deti mať v kombinácii so zlepšujúcou sa informovanosťou o zodpovednom rodičovstve dochádza k výraznému poklesu predmanželských koncepcií. Tie podľa posledných údajov tvoria len niečo viac ako štvrtinu z celkového počtu prvých detí narodených v manželstve.

6.4 Plodnosť v generačnej perspektíve

Prierezové ukazovatele hodnotia intenzitu a časovanie plodnosti hypotetickej kohorty žien pozostávajúcej celkovo z 35 reálnych generácií. Každá z nich sa však vyznačuje svojou jedinečnou reprodukčnou históriou a v sledovanom období (roku) sa nachádza v rôznej fáze životného a rodinného cyklu. Táto skutočnosť sa odzrkadľuje na rozdielnej pravdepodobnosti žien, že v danom roku porodí dieťa.⁶¹² Keďže zmeny v reprodukčnom správaní sa šíria naprieč jednotlivými kohortami, je práve generačná analýza vhodným nástrojom na ich sledovanie. Navyše generačné ukazovatele vyjadrujú skutočnú intenzitu, charakter a časovanie procesu plodnosti. Hodnota konečnej plodnosti ako základného indikátora intenzity je tak očistená od efektu časovania a zmien v štruktúrach a v podstate je ovplyvnená len skutočnou realizovanou intenzitou plodnosti. V porovnaní s prierezovými ukazovateľmi sú preto generačné oveľa stabilnejšie a k ich zmenám dochádza len v prípade výraznej a dlhodobej premeny reprodukčného správania.

Určitou nevýhodou použitia generačného pohľadu je dostupnosť predmetných analytických indikátorov. Výslednú intenzitu, rozloženie generačných mier podľa veku, ako aj generačné ukazovatele časovania plodnosti je možné konštruovať až po skončení reprodukcie. Najmä v spojitosti s transformáciou reprodukčného správania na Slovensku po roku 1989 však veľký význam majú aj ukazovatele pre mladšie generácie s ešte neuzavretou reprodukciou.

6.4.1 Konečná plodnosť a bezdetnosť

Hlavným znakom vo vývoji konečnej plodnosti na Slovensku je jej kontinuálny medzigeneračný pokles. Ako je možné vidieť na grafe 51, v generáciách zo 60. a začiatku 70. rokov 19. storočia sa konečná plodnosť pohybovala pomerne stabilne nad hranicou 5 detí na ženu. Až u osôb narodených v polovici 70. rokov dochádza k jej postupnému poklesu. Ten bol spočiatku pozvoľný, no v generáciách z druhej

⁶¹²Ženy z mladších generácií majú vo všeobecnosti väčšiu šancu porodiť dieťa ako generácie žien v druhej polovici a najmä na konci reprodukčného veku.

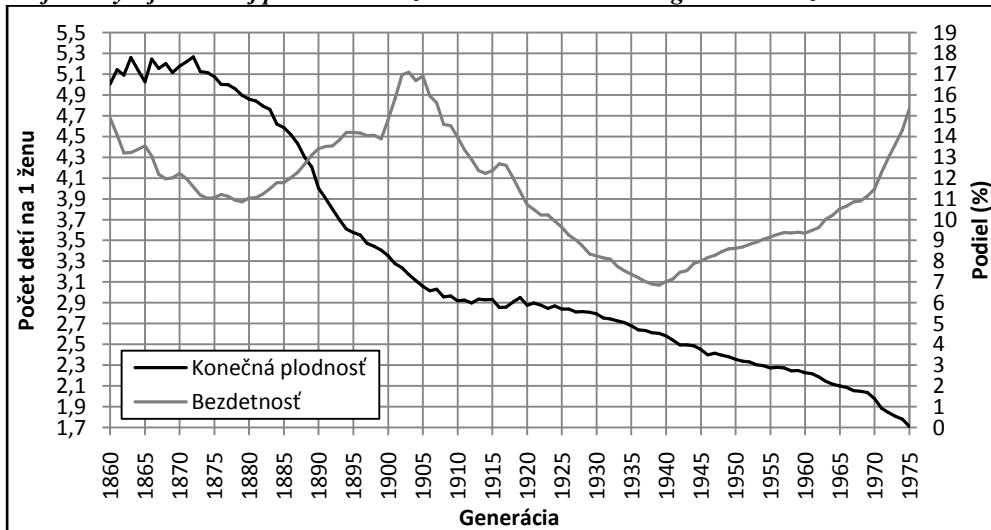
polovice 80. a 90. rokov 19. storočia sa tempo znižovania realizovanej plodnosti zrýchlilo. Napríklad medzi generáciami 1885 a 1895 hodnota konečnej plodnosti klesla približne o jedno dieťa (z 4,6 na približne 3,6 dieťaťa na ženu). V generáciách žien narodených v rokoch 1905–1920 došlo k určitej stabilizácii na úrovni približne 2,9–3,0 dieťaťa na ženu. Je zaujímavé, že ide pritom o dve skupiny žien s odlišnými historickými skúsenosťami, ktoré mohli mať dopady na ich realizovanú plodnosť. Staršie generácie v čase najvyššej plodnosti boli do značnej miery ovplyvnené negatívnymi dopadmi hospodárskej krízy a jej účinkami v nasledujúcich rokoch. Mladšie skupiny žien sa do veku najvyššej plodnosti dostávali v čase oživenia plodnosti počas existencie Slovenskej republiky, čo mohlo dočasne zabrzdiť nastúpený pokles realizovanej plodnosti. Ďalšia fáza znižovania konečnej plodnosti preto bola naštartovaná až od generácií žien narodených v 20. rokoch 20. storočia (pozri graf 51). Išlo pritom o pozvoľné, ale kontinuálne znižovanie priemerného počtu detí pripadajúcich na jednu ženu. Väčšina z týchto kohort prežila celú alebo aspoň značnú časť zo svojej reprodukcie v špecifických podmienkach, ktoré sa vytvorili počas minulého politického režimu. Hlavným faktorom tohto pozvoľného poklesu konečnej plodnosti bolo ďalšie obmedzovanie veľkosti rodiny na dve, maximálne tri deti. V porovnaní s transformáciou plodnosti v rámci demografickej revolúcie išlo však o málo dynamický vývoj. Napríklad medzi generáciami 1925 a 1945 sa konečná plodnosť znížila len o približne 0,4 dieťaťa na ženu, pričom až v generáciách z prvej polovice 40. rokov klesla pod hranicu 2,5 dieťaťa. K spomaleniu už tak nízkeho tempa medzigeneračného poklesu konečnej plodnosti prispelo tiež prijatie komplexu propopulačných a prorodinných opatrení na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov. Už v kohortách z konca 50. rokov však opäť dochádza k ďalšiemu poklesu. Naďalej však platilo, že v priemere sa jednej žene počas jej reprodukčného obdobia narodili viac ako dve deti. Situácia sa však zmenila v generáciách zo začiatku 70. rokov. Tie sú prvé v histórii Slovenska, ktorým sa podarilo dostať pod hranicu dvoch detí na ženu. Ďalší vývoj generačných mier plodnosti naznačuje, že v prípade najmladších generácií narodených v prvej polovici 70. rokov sa realizovaná plodnosť už dostala hlboko pod hranicu 2 detí (graf 51).

Skorý vstup do manželstva a takmer univerzálna sobášnosť žien na Slovensku vytvárali príhodné podmienky pre formovanie nízkej úrovne konečnej bezdetnosti. Keďže medzi životom v manželstve a reprodukciou existoval veľmi úzky vzťah, platilo, že najčastejšie bezdetnými zostávali ženy, ktorým sa nepodarilo do konca reprodukčného veku vstúpiť do manželstva. Naopak u vydatých žien sa drvivá väčšina matkou stala aspoň raz. Rowland⁶¹³ a Sobotka⁶¹⁴ uvádzajú, že v krajinách zá-

⁶¹³ ROWLAND, Donald T. Historical Trends in Childlessness. In: *Journal of Family Issues*. 2007, 28, 10, s. 1314–1315.

padnej a severnej Európy sa bezdetnosť žien z generácií z konca 19. a začiatku 20. storočia pohybovala na a nad hranicou 20 %. Na druhej strane krajiny východnej a juhovýchodnej Európy sa vyznačovali nižšou bezdetnosťou.

Graf 51: Vývoj konečnej plodnosti a bezdetnosti na Slovensku v generáciách žien 1860–1974⁶¹⁵

Na Slovensku sa podiel bezdetných žien narodených na začiatku 80. rokov 19. storočia pohyboval tesne nad hranicou 10 %. V generáciách z konca 19. a začiatku 20. storočia sa konečná bezdetnosť zvýšila. U žien narodených v rokoch 1890–1910 podiel bezdetných dosahoval a často aj prekračoval hranicu 15 %. Jednoznačne najvyššiu bezdetnosť zaznamenali ženy narodené v prvých rokoch 20. storočia (16–17 %, graf 51). Ide v podstate o takmer univerzálny európsky fenomén.⁶¹⁶ Príčiny vysokej bezdetnosti je potrebné hľadať v nepriaznivých podmienkach počas prvej svetovej vojny, ako aj v negatívnom pôsobení veľkej hospodárskej krízy v 30. rokoch. Mladšie generácie žien na Slovensku (a rovnako aj v Európe) mali už nižšiu bezdetnosť. V európskom priestore vo všeobecnosti najnižšie zastúpenie žien, ktoré sa ani raz nestali matkami, môžeme nájsť v generáciách zo 40. rokov.⁶¹⁷ Podobne aj

⁶¹⁴SOBOTKA, Tomáš. Bezdětnost v České republice. In: D. Hamplová – P. Šalamounová – G. Šamanová (eds.) *Životní cyklus sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav SAV, 2006, s. 62.

⁶¹⁵Vypočítané z údajov zo sčítaní ľudu 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítaní obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁶¹⁶Bližšie pozri napr. ROWLAND, Donald T. Historical Trends..., c. d.; SOBOTKA, Tomáš. Childlessness in Europe. : Reconstructing Long-Term Trends Among Women Born in 1900–1972. In: M. Kreyenfeld, Konietzka, D. (eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*, Springer Open, 2018, s. 17–53.

⁶¹⁷Tamže, s. 63; ROWLAND, Donald. T. Cross-National Trends in Childlessness. In: *Working Papers in Demography*, 1998, No. 73, s. 6.

na Slovensku minimálnu úroveň nachádzame u žien narodených v rokoch 1933–1944. V týchto kohortách podiel trvalo bezdetných klesol na 6–8 %. Tak nízku úroveň bezdetnosti môžeme pripísať viacerým skutočnostiam. Po druhej svetovej vojne došlo k upevneniu modelu sobášnosti a plodnosti v mladom a veľmi mladom veku, pričom tento režim sa udržal v podstate v nezmenenej podobe až do konca 80. rokov. Značný význam mala taktiež stabilita formujúcich mechanizmov. K nim môžeme zaradiť napríklad obmedzené možnosti ďalšieho vzdelávania, plnú zamestnanosť, postupne sa vytvárajúci komplex opatrení podporujúcich mladé rodiny s deťmi, minimum alternatív k manželstvu a rodičovstvu, vysokú normativitu materstva, problematickú dostupnosť moderných antikoncepčných prostriedkov najmä pre mladé bezdetné ženy a pod. V povojnovej Európe bola dobrovoľná bezdetnosť vnímaná ako niečo neprirodzeného, sebeckého⁶¹⁸ a v podstate nemysliteľného.⁶¹⁹ Mat' deti sa chápalo ako nevyhnutný dôsledok rozhodnutia žiť v manželstve.⁶²⁰

Komplex zmien, ktoré dostali označenie druhá demografická revolúcia (tranzícia), priniesli najprv v severnej, západnej a neskôr aj v južnej Európe odklon od zlatého veku rodiny s deťmi a podiel bezdetných žien začal rásť. Na druhej strane v krajinách východného bloku sa bezdetnosť žien narodených v 40. a na začiatku 50. rokov udržala na úrovni do 10 %, čo je aj prípad Slovenska (pozri graf 51). Od kohort z polovice 40. rokov však konečná bezdetnosť začala postupne rásť. Tento jav sa urýchlil najmä u žien narodených v 70. rokoch, ktoré najviac zasiahla celospoločenská transformácia po roku 1989. V ich prípade už hodnota konečnej bezdetnosti dosiahla úroveň približne 15 %.

Nástup zmien v charaktere a intenzite plodnosti a s tým spojený nárast podielu žien, v ktorých biografiách trvalo absentuje materstvo, úzko súvisí s viacerými faktormi. Ide predovšetkým o posuny v rodinných vzorcoch, odklon od života v manželstve a jeho náhradu rôznymi formami kohabitácií a neformálnymi partnerskými zväzkami, zvyšovanie podielu slobodných osôb a osôb dlhodobo bez partnera, zmeny na trhu práce, vyššiu participáciu žien v zamestnaní (presadzovanie dvojpríjmových rodín), predlžovanie vzdelanostných dráh (najmä u žien), rozširovanie možností účinného bránenia sa neželanému počatiu, ako aj zvyšujúcu sa krehkosť existujúcich manželských zväzkov, určitú postupnú akceptáciu bezdetnosti v spoločnosti a pod.

Na predlžovanie života bez materstva poukazujú aj výsledky povojnových sčítaní obyvateľov. Vo veku do 20 rokov vo všetkých z nich jednoznačne dominovali bezdetné ženy, no v starších cenzoach (1950 a 1970) podiel žien s aspoň jedným dieťa-

⁶¹⁸KIERNAN, Kathleen. E. Who remains childless? In: *Journal of Biosocial Science*, 1989, 21, 4, s. 387–398.

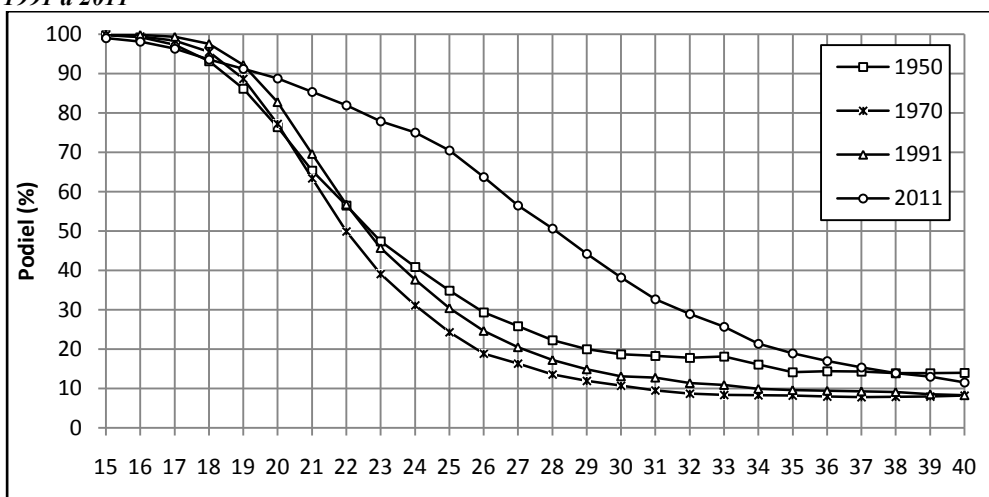
⁶¹⁹TOULEMON, Laura. Very few couples remain voluntarily childless. In: *Population: An English Selection*, 1996, 8, s. 1–28.

⁶²⁰KIERNAN, Kathleen. E. Who remains childless?..., c. d.

ťom prekračoval hranicu 20 % a aj na začiatku 90. rokov to bolo ešte stále niečo viac ako 17 %. Podľa údajov zo sčítania 2011 však bezdetných zostávalo už takmer deväť z desiatich žien. Na druhej strane to však tiež znamená, že naďalej sa nezanebateľná časť žien na Slovensku stáva matkou pred dovŕšením 20. roku života.

Porovnanie podielu bezdetných žien vo vyššom veku tiež poukazuje aj na prehlbovanie modelu skorého materstva, ku ktorému došlo po druhej svetovej vojne. Napríklad vo veku 25 rokov v sčítaní 1950 bolo ešte približne 35 % žien bezdetných. V roku 1970 ich podiel klesol na necelých 25 %. Na druhej strane proces odkladania materstva naštartovaný po roku 1989 prispel k tomu, že podľa posledného sčítania v roku 2011 vo veku 25 rokov zostávalo bezdetných ešte stále viac ako 70 % žien.

Graf 52: Podiel bezdetných žien Slovensku podľa veku (15–40 rokov) v sčítaniach 1950, 1970, 1991 a 2011⁶²¹

Zaujímavý pohľad na transformáciu rodičovských štartov prináša aj vek, kedy sa matkou stala polovica žien. Podľa sčítania 1950 to bolo medzi 22. a 23. rokom života. V sčítaniach 1961–1991 to bolo vďaka posunu materských štartov do mladšieho veku už medzi 21. a 22. rokom. Na druhej strane odkladanie rodenia prvých detí v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach prinieslo presun tohto intervalu až medzi 28. a 29. rok života. Podobne predlžovanie obdobia bezdetnosti u žien môžeme dokumentovať vývojom hodnôt priemerného počtu rokov, ktoré žena prežila do konca reprodukčného obdobia bez skúsenosti s materstvom. Ten sa na Slovensku od začiatku 50. do začiatku 90. rokov pohyboval na úrovni 22,0–23,5 roka. Podľa sčítania obyvateľov 2001 došlo v 90. rokoch k miernemu nárastu na približne 24,5 roka. V prvej dekáde 21. storočia sa však obdobie bezdetnosti výrazne predĺžilo,

⁶²¹Vypočítané z údajov zo sčítaní ľudu 1950, 1970, 1991 a sčítania obyvateľov 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

keďže priemerná doba strávená ženou bez toho, aby sa stala matkou sa dostala až k úrovni 28,5 roka. Znamená to tiež, že drvivú väčšinu z prvej polovice reprodukčného obdobia ženy na Slovensku prežívajú ako bezdetné.

6.4.2 Štruktúra žien podľa parity

Jedným z hlavných znakov transformácie plodnosti v rámci demografickej revolúcie je vedomá snaha manželskej dvojice regulovať počet narodených detí. Dochádza k tomu najmä po narodení posledného dieťaťa, ktoré skompletizovalo plánovanú ideálnu veľkosť rodiny. Podľa Henryho⁶²² sa populácie pred začatím tejto kvalitatívno-quantitatívnej transformácie vyznačovali minimálnymi vedomými zásahmi do vlastnej reprodukcie. Reprodukčné správanie tak nebolo podmienené predchádzajúcou reprodukčnou kariérou ženy, teda počtom už narodených detí. V populáciách, v ktorých sa presadili snahy aktívne a cielene pôsobiť na vlastnú reprodukciu a rozhodovať o počte narodených detí, začali kľúčovú úlohu zohrávať socio-ekonomické a normatívne faktory. Po narodení dieťaťa určitého poradia dochádza k vedomej snahe zabrániť ďalšej koncepcii. Tým sa postupne menilo aj zloženie žien podľa počtu narodených detí.

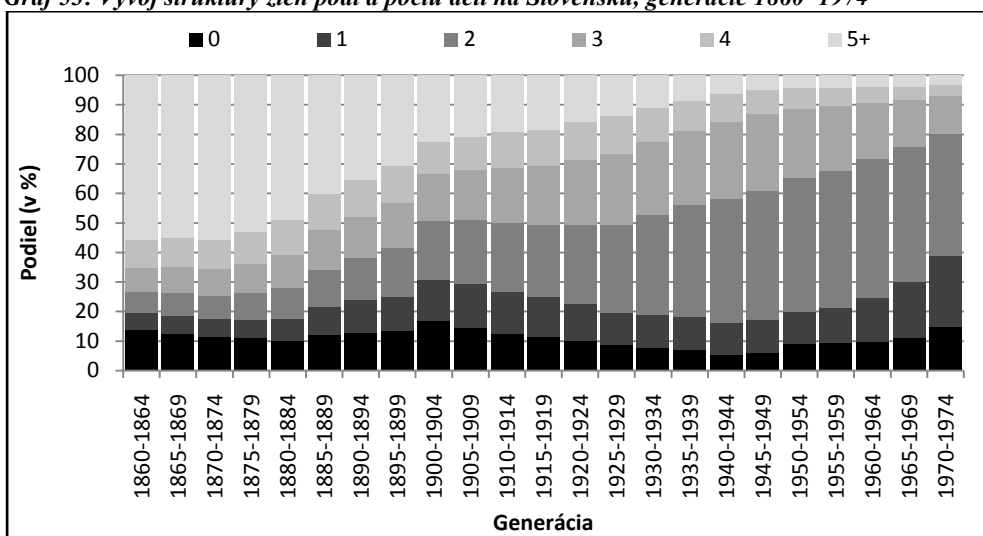
Hlavným mechanizmom transformácie plodnosti v rámci demografickej revolúcie bola vedomá regulácia plodnosti, teda snaha zamedziť narodenie ďalších detí po tom, ako sa páru narodil želaný počet. Práve toto správanie predstavuje na Slovensku rozhodujúci faktor, prečo od generácií z konca 70. a začiatku 80. rokov 19. storočia začala konečná plodnosť postupne klesať. Kým 55 % žien narodených do polovice 70. rokov malo v podstate stabilne v priemere päť a viac detí, už v kohortách z polovice 80. rokov to bolo približne 45 % a v generáciách z polovice 90. rokov dokonca len každá tretia žena. V kohortách zo začiatku 20. storočia ich podiel klesol na hranicu 20 %. V najmladších sledovaných kohortách už predstavuje tento typ reprodukčného modelu marginálny jav, keďže v populácii Slovenska netvoria tieto ženy už ani 4 %. Zaujímavosťou sa vyvíjal aj podiel žien so štyrmi deťmi. V najstarších kohortách sme najprv svedkami mierneho nárastu nad hladinu 10 %. Nad touto úrovňou sa v podstate udržal až do generácií žien zo začiatku 40. rokov. Od kohort narodených počas druhej svetovej vojny však aj v tejto skupine sledujeme pokles a to až pod hranicu 5 % (graf 53).

Redukcia váhy žien s vyšším počtom detí sa odrazila v náraste zastúpenia žien s dvomi a tromi deťmi. V priebehu troch desiatok generácií tak došlo k pomerne radikálnej heterogenizácii štruktúry žien podľa parity. Predovšetkým sa výrazne potlačil model s vysokým počtom detí a na jeho úkor sa do popredia dostali rodiny s jedným, tromi a predovšetkým dvoma deťmi.

⁶²² HENRY, Louis. Some data...c. d., s. 81–91.

Kým len približne 8 % žien narodených v prvej polovici 60. rokov 19. storočia malo tri deti, v generáciách z konca 90. rokov to už bol dvojnásobok. Vrchol trojdetný model rodiny na Slovensku dosahoval v kohortách 1930–1955, v ktorých predstavoval približne štvrtinu z celkového počtu žien. Smerom k mladším kohortám ho však vytlačal dvojdetný model, ktorý sa postupne stával dominantným prvkom reprodukčných dráh. V najstarších generáciách pritom išlo v podstate o marginálny jav, keďže dve deti malo len 7–8 % žien. Nad hranicu 10 % sa tento model rodiny dostal v generáciách z prvej polovice 80. rokov 19. storočia, no až v generáciách zo začiatku 20. storočia tvoril približne pätinu zo všetkých žien. V kohortách z prvej a druhej dekády 20. storočia jeho zastúpenie stagnovalo na úrovni 23–27 % a až u žien narodených v 30. rokoch opätovne vidíme rastúci záujem o tento model rodiny. Ten sa značne prehĺbil najmä v skupinách žien prežívajúcich celé alebo väčšiu časť zo svojho reprodukčného obdobia v minulom politickom režime.

Graf 53: Vývoj štruktúry žien podľa počtu detí na Slovensku, generácie 1860–1974⁶²³

Príklon k dvojdetnej rodine vyvrcholil u žien narodených v druhej polovici 50. a na začiatku 60. rokov minulého storočia. Približne 45–47 % žien z týchto generácií mali práve dve deti (graf 53). Smerom k mladším kohortám však vidíme mierne pokles, ktorý je vyústením postupného zvyšovania podielu jednodetnosti a čiastočne aj rastúcej bezdetnosti. Tieto dve reprodukčné stratégie, ktoré na Slovensku dlhodobo patrili skôr k málo využívaným, sa spájajú predovšetkým

⁶²³Vypočítané z údajov zo sčítaní ľudu 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítaní obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

s transformáciou plodnosti po roku 1989. Ich nositeľkami sú generácie žien narodené v 70. a 80. rokoch.

Ak zhrnieme celkový vývoj štruktúry žien podľa počtu narodených detí, môžeme povedať, že kým v najstarších sledovaných kohortách tri a viac detí mali približne tri štvrtiny žien, v najmladších to nebola ani štvrtina. Naopak v najstarších generáciách sa jedno alebo dve deti narodili len 13 % žien, no v kohortách z prvej polovice 70. rokov 20. storočia to už sú približne dve tretiny osôb. Medzigeneračný vývoj na Slovensku tak jednoznačne potvrdil výraznú transformáciu plodnosti, ktorej hlavným znakom najprv bolo obmedzovanie rodenia detí vyšších poradí, neskôr sa k nemu pridala orientácia na dvojdetnú a v menšej miere čiastočne aj trojdetnú rodinu pri súčasne veľmi nízkej bezdetnosti a jednodetnosti. Zmeny v reprodukčnom správaní naštartované v 90. rokoch prinášajú určitý odklon od dvojdetného modelu a na jeho úkor sa zvyšuje podiel žien s jedným dieťaťom, ako aj zastúpenie bezdetných žien.

6.4.3 Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny

V populáciách, ktoré vedome neobmedzovali svoju plodnosť, mali ženy pomerne vysokú šancu, že sa im narodí ďalšie dieťa, a to aj v prípade pôrodov vyšších poradí. V zmysle konceptu prirodzenej plodnosti sa manželská dvojica nebránila počatiu ďalšieho dieťaťa, a preto výsledná konečná plodnosť nezávisela od počtu predtým narodených detí. Postupné klesanie hodnôt pravdepodobností zväčšenia rodiny s vekom a počtom narodených detí nebolo prejavom vedomých snáh o ukončenie reprodukcie, ale dôsledkom biologických obmedzení - znižovania šancí otehotnieť, donosiť a porodiť živé dieťa.

Populácie, ktoré naopak regulujú svoju plodnosť a plánujú počet narodených detí, majú v generačnom pohľade najvyššie hodnoty pravdepodobnosti zväčšenia rodiny pri dieťati prvého poradia. U ďalších poradí je pravdepodobnosť okrem biologických faktorov výrazne podmienená snahou vedome sa brániť ďalšej koncepcii. Predovšetkým po narodení želaného počtu detí dochádza k veľkej snahe zamedziť ďalšiemu tehotenstvu, a teda aj k výraznému prepadu pravdepodobnosti.

Medzigeneračný vývoj šancí zvýšenia parity na Slovensku prezentuje graf 54. V najstarších kohortách môžeme vidieť, že rozdiely medzi narodením detí jednotlivých poradí boli minimálne bez ohľadu na to, či išlo o prvé (a0) alebo piate dieťa. S presadzovaním procesu regulácie plodnosti na želaný počet detí v rodine dochádzalo k postupnému poklesu pravdepodobností narodenia 3.–5. dieťaťa. Rozdiely v šanciach sa medzigeneračne zväčšovali, čo je tiež neklamným znakom spoločensky širšej akceptácie menších rodín, vedomého obmedzovania plodnosti na želaný počet narodených detí.

Okrem toho približne od generácií 1906–1910 došlo tiež k zániku paradoxu pravdepodobností narodenia prvého a druhého dieťaťa. Vo všeobecnosti platí, že

v populáciách bez širšieho uplatnenia regulácie plodnosti nadobúda pravdepodobnosť druhého pôrodu vyššie hodnoty ako šanca, že sa žene narodí prvé dieťa. Príčinou je prítomnosť určitej skupiny žien, ktoré nemôžu mať deti z biologických dôvodov. Ak krivky pravdepodobností neovplyvňuje obmedzovanie plodnosti, tie ženy, ktoré sa už raz stali matkami, majú väčšiu šancu porodiť druhé dieťa, pretože v tejto skupine už nefigurujú neplodné osoby.

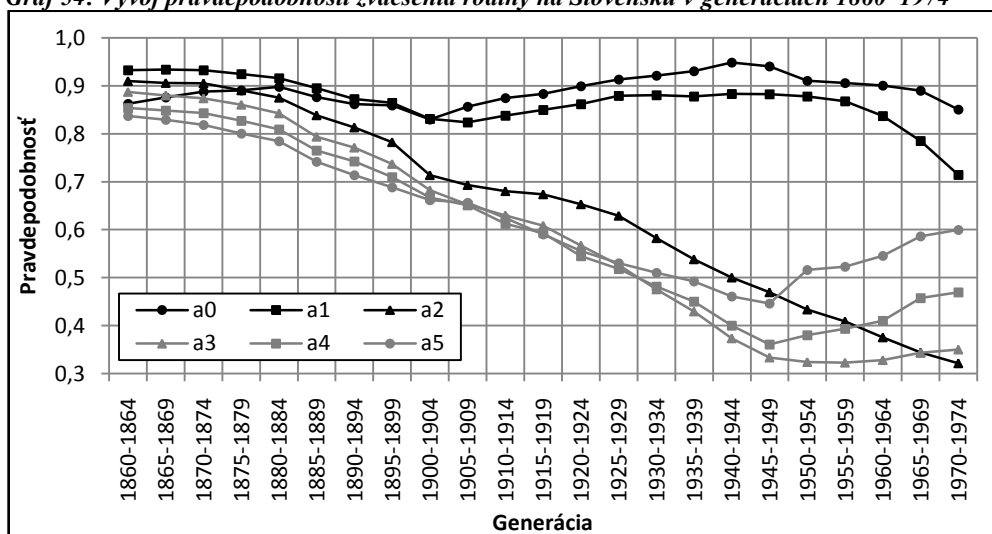
Veľmi nízka bezdetnosť, jednodetnosť a príklon k rodinám s najmenej dvomi deťmi zapríčinili, že pravdepodobnosť narodenia prvého a druhého dieťaťa sa pohybovali nad resp. takmer na hranici 90 % (graf 54). Snahy väčšej časti žien ukončiť svoju reprodukciu len s dvomi deťmi sa prejavovali v čoraz väčších rozdieloch medzi pravdepodobnosťami narodenia druhého a tretieho dieťaťa. Na druhej strane v prípade pravdepodobností narodenia dieťaťa vyššieho poradia došlo v generáciách 1946–1970 k zastaveniu a dokonca aj k miernemu nárastu šanci pôrodu štvrtého a piateho dieťaťa. Vzhľadom na podmienený charakter pravdepodobností stojí za tým existencia špecificky sa reprodukčne správajúcej subpopulácie. K jej hlavným znakom vzhľadom na uvedené hodnoty patrí práve častejší príklon k väčším rodinám.

V populácii Slovenska tak aj napriek silnému medzigeneračnému príklonu k dvojdetnému modelu rodiny stále koexistuje niekoľko nezanedbateľných reprodukčných režimov. Na jednej strane sa prevažná časť žien orientovala na model rodiny s dvomi deťmi. V mladších generáciách budeme navyše s veľkou pravdepodobnosťou svedkami prehlbenia modelu s jedným dieťaťom pri určitom zvýšení bezdetnosti. Čiastočne to môžeme už vidieť aj na miernom poklese hodnôt pravdepodobností prvého a druhého poradia v generáciách z druhej polovice 50. a začiatku 60. rokov (graf 54). Na celkový rozsah týchto zmien si však budeme musieť ešte počkať, až dané generácie ukončia svoju reprodukciu. Druhú skupinu žien charakterizuje vysoká šanca mať viacpočetnú rodinu. Ide o menšinový model formujúci sa až po selekcii žien inklinujúcich k nižšej realizovanej plodnosti. Do tejto skupiny spadajú predovšetkým osoby s nízkym vzdelaním, rómske ženy, a to najmä z prostredia segregovaných osád a tiež ženy zamerané na viacpočetnú rodinu, ktoré naplnenie svojich životných cieľov a plánov nachádzajú práve vo veľkej rodine.

Dlhodobý vývoj konečnej plodnosti na Slovensku ukázal, že jeho výsledkom je v najmladších generáciách pokles jej úrovne hlboko pod hranicu dvoch detí. Rovnako významne sa medzigeneračne v histórii Slovenska zmenila štruktúra žien podľa počtu detí. Oba ukazovatele sú pritom odrazom vývoja pravdepodobností narodenia dieťaťa určitého poradia, ktoré tiež prešli značnou transformáciou. V súvislosti s tým vyvstáva otázka ako tieto zmeny v pravdepodobnostiach zväčšenia rodiny ovplyvnili úroveň konečnej plodnosti, teda čo v skutočnosti stálo v pozadí medzigeneračného poklesu priemerného počtu detí narodených jednej žene. Išlo o pokles šanci mať druhé, tretie alebo ďalšie dieťa, alebo je to výsledok znižovania šanci

na to stať sa matkou vo všeobecnosti? Bol tento model stabilný naprieč generáciami, alebo dochádza k jeho modifikácii?

Graf 54: Vývoj pravdepodobností zväčšenia rodiny na Slovensku v generáciách 1860–1974⁶²⁴

Vysvetlivky: a0 - pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej žene; a1 - pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa žene s jedným atď.

Niektoré zahraničné výskumy⁶²⁵ ukázali, že pokles rodenia tretích a ďalších detí bol dominantným faktorom posunov od veľkých rodín a tým aj vysokej konečnej plodnosti k zachovanej hranici. Na druhej strane proces zníženia realizovanej plodnosti pod hranicu dvoch detí môže byť podmienený poklesom pravdepodobností narodenia prvého alebo druhého dieťaťa.⁶²⁶

Ako ukázal vo svojej práci Zeman a kol.⁶²⁷, v prvej fáze realizovaná plodnosť rýchlo klesala najmä v populáciách, v ktorých demografická revolúcia začala neskôr a kde podiel rodín s väčším počtom detí zostával na relatívnej vysokej úrovni. Dominantným činiteľom tohto procesu bolo práve znižovanie šancí narodenia detí vyšších poradí. Do určitej miery to potvrdili aj naše výsledky. Na poklese konečnej plodnosti medzi generáciami 1860–1864 a 1970–1974 sa v absolútnom i relatívnom

⁶²⁴Vypočítané z údajov zo sčítaní ľudu 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítaní obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

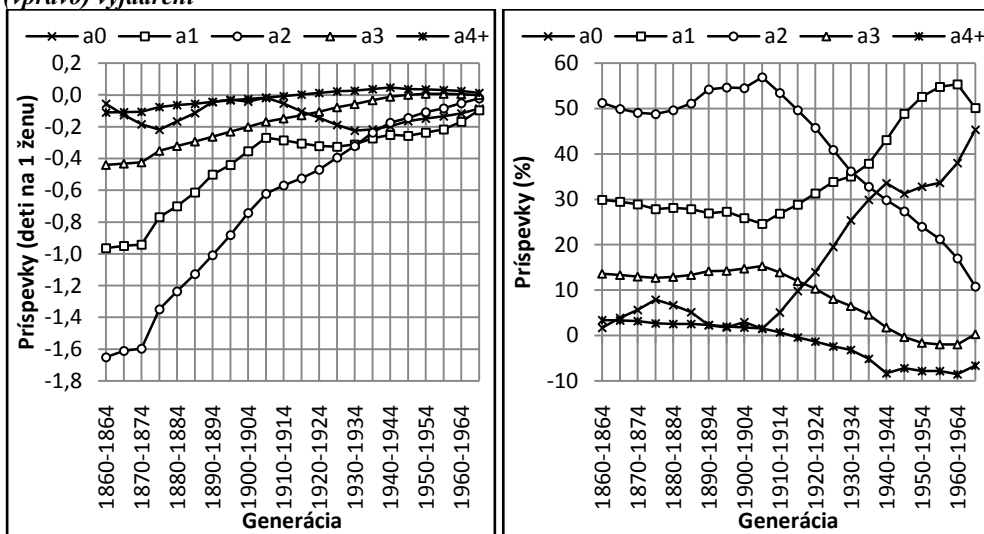
⁶²⁵Pozri napr. FREJKA, Tomáš. Parity distribution and completed family size in Europe. Incipient decline of the two-child family model. In: *Demographic Research*, 2008, 19, 14, s. 47–72; FREJKA, Tomáš –SARDON, Jean Paul. Cohort birth order, parity progression ratio and parity distribution trends in developed countries. In: *Demographic Research*, 2007, 16, s. 315–374; ZEMAN, Kryštof – BEAUJOUAN, Éva – BRZOZOWSKA, Zuzana – SOBOTKA, Tomáš. Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. In: *Demographic Research*, 2018, 38, 25, s. 651–690.

⁶²⁶Napr. ZEMAN, Kryštof et al. Cohort fertility..., c. d.

⁶²⁷ZEMAN, Kryštof et al. Cohort fertility..., c. d., s. 652.

vyjadrení v najväčšej miere podieľalo zníženie šanci stať sa matkou tretieho dieťaťa. To dominovalo na medzigeneračnom poklese konečnej plodnosti v podstate až do generácií z prvej polovice 30. rokov. V mladších kohortách sa postupne hlavným faktorom poklesu realizovanej plodnosti stalo znižovanie pravdepodobností narodenia druhého a postupne aj detí prvého poradia.

Graf 55 a 56: Príspevky zmien pravdepodobností zväčšenia rodiny k poklesu konečnej plodnosti medzi generáciami 1860–1864 a 1970–1974 na Slovensku v absolútnom (vľavo) a relatívnom (vpravo) vyjadrení⁶²⁸

6.4.4 Transformácia generačnej plodnosti odkladaním

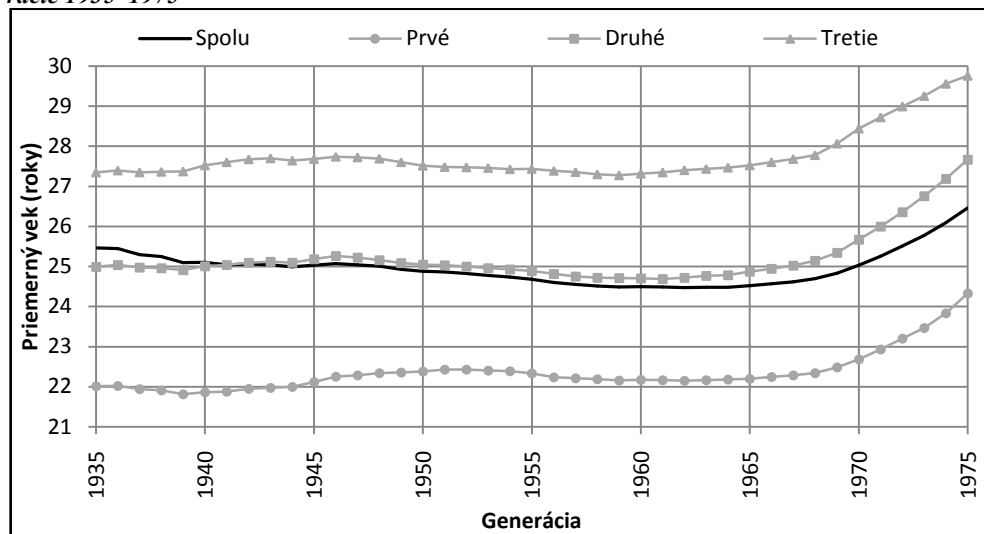
Dlhodobá stabilná úroveň generačného priemerného veku žien pri prvom pôrode na Slovensku ako hlavného ukazovateľa časovania vstupov do materstva na úrovni okolo 22 rokov (pozri graf 57) sa však približne od skupiny žien narodených v druhej polovici 60. rokov začala pomerne rýchlo zvyšovať. V generácii žien z polovice 70. rokov už presiahol 24 rokov, no ako naznačujú jeho hodnoty v mladších generáciách s ešte neukončenou reprodukciou⁶²⁹, ako aj dlhodobý vývoj prierezového priemerného veku pri prvom pôrode, ktorý už dosahuje 28 rokov, proces odkladania prvého materstva sa na Slovensku postupne medzigeneračne prehlbu-

⁶²⁸Vypočítané z údajov zo sčítaní ľudu 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítaní obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁶²⁹Napríklad v generácii žien narodených na konci 70. a na začiatku 80. rokov už generačný priemerný vek pri prvom pôrode prekročil hranicu 26 rokov. Vzhľadom na skutočnosť, že tieto skupiny žien majú pred sebou ešte časť zo svojho reprodukčného obdobia a sú vo veku (35–37 rokov), kedy sa dá predpokladať ešte u bezdetných osôb snaha stať sa matkou, že hodnota generačného priemerného veku ešte vzrastie.

je. Keďže v generačnej podobe sú jednotlivé materské prechody vzájomne prepojené a odvíjajú sa do značnej miery od časovania predchádzajúcej udalosti, s odkladaním prvých detí dochádza aj k zvyšovaniu priemerného veku pri narodení druhých a ďalších detí (graf 57). Generačný priemerný vek pri narodení druhého dieťaťa sa už z pôvodných približne 25 rokov dostal u žien narodených v polovici 70. rokov k úrovni 28 rokov a v prípade žien z konca 70. rokov (s ešte neukončenou reprodukciou) už dosahuje takmer 29 rokov. Aj v tomto prípade je viac než zrejmé, že smerom k mladším generáciám sa proces odkladania bude ešte čoraz viac prehĺbovať. Práve neskoršie nastavenie prvých materstiev však môže negatívne pôsobiť na časovanie druhých pôrodov, resp. vôbec samotné možnosti narodenia druhého dieťaťa. Ako sme ukázali vyššie (pozri graf 51), na Slovensku môžeme identifikovať pomerne stabilný medzigeneračný pokles konečnej plodnosti, ktorý medzi generáciami 1935 a 1975 predstavoval takmer jedno dieťa. Práve v najmladších generáciách (od polovice 60. rokov) pritom došlo k zintenzívneniu tohto poklesu (zníženie konečnej plodnosti o 0,34 dieťaťa), pričom hlavným faktorom bola klesajúca intenzita rodenia druhých a ďalších detí. Tá sa na celkovom znížení priemerného počtu detí narodených jednej žene podieľala viac ako 80 %.

Graf 57: Vývoj generačného priemerného veku pri pôrode podľa poradia na Slovensku, generácie 1935–1975⁶³⁰

Priebeh generačných pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám z generácií 1960 a 1965 poukazuje na stabilitu mechanizmov pomerne skorého a vysoko intenzívneho prechodu k prvému materstvu. Okrem toho vidíme známy

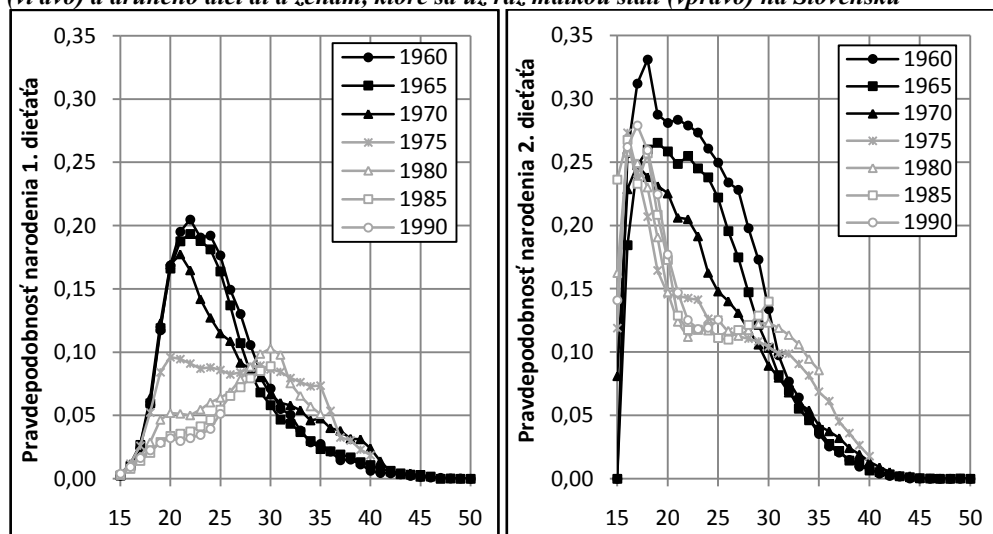
⁶³⁰Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1946–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

obraz veľmi dynamicky rastúcich šancí stať sa matkou už u -násťročných dievčat s vrcholom vo veku 21–23 rokov a následný v podstate rovnako dynamický pokles pravdepodobností. Potvrďuje sa tak aj značná akumulácia prechodov k prvému materstvu u žien vo veku do 25 rokov, keď do tohto veku bolo z celkového počtu prvých tabuľkových pôrodov realizovaných dlhodobo až 80 %. V mladších generáciách jednoznačne dochádza k modifikácii charakteru rozloženia vekovo-špecifických pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám. U bezdetných žien narodených na začiatku 90. rokov je zaujímavosťou, že najprv došlo k poklesu intenzity rodenia prvých detí v relatívne staršom veku, pričom vo veku do 20 rokov sa pravdepodobnosti oproti starším generáciám nezmenili. Uvedený jav je potrebné dať do súvislosti s časovaním nástupu prevratných socioekonomických zmien zo začiatku 90. rokov. Celková diskontinuita podmienok v kombinácii so zhoršením životných pomerov v prevažnej časti 90. rokov sa podľa nášho názoru stali hlavnými faktormi poklesu šancí stať sa prvýkrát matkou u žien narodených na začiatku 70. rokov, ktoré práve v tomto období boli vo veku 21–26 rokov (pozri graf 58). Ešte výraznejšie sa 90. roky podpísali pod pokles pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa u žien z generácie 1975. V ich prípade už identifikujeme aj zníženie intenzity rodenia prvých detí v mladšom veku. Tento jav sa ešte zvýraznil u mladších generácií z 80. a začiatku 90. rokov (graf 58). Súčasne však môžeme tiež v ich prípade vidieť pomerne významné znižovanie dynamiky poklesu pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa približne vo veku do 27 rokov. Okrem toho veľmi dôležitým zistením je aj zvyšovanie šancí narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám v druhej polovici reprodukčného veku ako prejav prehĺbujúcej sa rekuperácie odložených materských štartov. Z vekového profilu generačných pravdepodobností je u najmladších generácií zrejmé, že dominantným modelom v reprodukčných dráhach sa stalo odkladanie prvého materstva do vyššieho veku so zrýchľujúcim rastom pravdepodobností po 25. roku života a maximom okolo 30. roku života. Aký však bude definitívny priebeh a charakter kriviek pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa u bezdetných žien z generácií z druhej polovice 80. rokov však bude závisieť predovšetkým od úspešnosti dobiehania odložených prvých materstiev v druhej polovici reprodukčného obdobia.

Značný príklon k dvojdetnému modelu na Slovensku vrcholiaci práve v generáciách žien z prvej polovice 60. rokov prispieval k pomerne vysokým pravdepodobnostiam, že sa žene, ktorá sa už raz stala matkou narodí aj druhé dieťa (graf 59). Tieto šance boli dokonca vyššie, ako v prípade narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám. Previazanosť na predchádzajúcu reprodukčnú históriu a spomínaný pokles pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa v mladšom veku podmienili tiež výrazné zníženie šancí narodenia druhého dieťaťa u žien vo veku 19–27 rokov. Na druhej strane u malej skupiny veľmi mladých žien stále pretrváva model skorého a pomerne vysoko pravdepodobného rizika narodenia druhého dieťaťa do dovŕšenia 19. roku života (graf 59). V porovnaní s pravdepodobnosťami prvé-

ho poradia je v najmladších sledovaných generáciách však oživenie šancí rodenia druhých detí vo vyššom veku menej výrazné. Určitý náznak zlepšenia môžeme vidieť až u žien narodených v druhej polovici 80. a na začiatku 90. rokov, u ktorých šance na druhé dieťa rastú ešte pre dovŕšením 30. roku života (graf 59).

Graf 58 a 59: Vekovo-špecifické pravdepodobnosti narodenia prvého dieťaťa a bezdetným ženám (vľavo) a druhého dieťaťa ženám, ktoré sa už raz matkou stali (vpravo) na Slovensku

Podrobne zmeny v intenzite generačnej plodnosti podľa veku a poradia narodeného dieťaťa umožňuje sledovať nasledujúca séria grafov 60–63. Tie znázorňujú medzigeneračný vývoj kumulatívnych rozdielov vo vekovo-špecifických generačných mierach plodnosti medzi sledovanou a referenčnou generáciou. Ako sme uviedli v metodической časti, za referenčnú generáciu vzhľadom na kontinuálny nástup procesu odkladania, sme zvolili generáciu žien z roku 1965. Získané výsledky potvrdili, že kumulatívne rozdiely v realizovanej plodnosti sa postupne medzigeneračne prehlbovali. Najdynamickejší tento proces prebiehal v generáciách z prvej polovice 70. rokov (pozri graf 60). Napríklad kumulatívna generačná plodnosť žien narodených v roku 1975 vo veku 27 rokov (vek maxima odkladania) bola oproti generácii 1965 nižšia už o takmer 0,6 dieťaťa na ženu, kým v generácii 1970 to bolo len o 0,2 dieťaťa. Na druhej strane graf 60 a 61 tiež poukazujú na skutočnosť, že v generáciách z prvej polovice 80. rokov došlo k medzigeneračnému spomaleniu poklesu plodnosti v mladšom veku (graf 60). Najmä v prípade prvých detí sa proces odkladania už ďalej medzigeneračne výraznejšie neprehlbuje. Zdá sa teda, že fáza odkladania prvého materstva v mladšom veku sa postupne ukončuje a model prechodov k prvému dieťaťu do 27. roku života z generačného pohľadu nadobúda svoju stabilnejšiu podobu (graf 60). Ak sa pozrieme na konkrétne hodnoty, potom v generáciách žien narodených na začiatku 90. rokov proces

odkladania znamenal pokles realizovanej plodnosti v porovnaní s referenčnou generáciou o takmer jedno dieťa (graf 60), pričom v prípade prvých detí je to zníženie o takmer 0,5 dieťaťa (graf 61).

Porovnanie grafov 61–63 tiež potvrdzuje, že proces odkladania najvýraznejšie zasiahol na Slovensku rodenie prvých detí, keďže objem celkovej odloženej plodnosti v najmladších generáciách dosiahol v absolútnom i relatívnom vyjadrení najvyššie hodnoty. Súčasne je tiež zrejmé, že medzigeneračne sa proces odkladania prejavil a prehlboval aj u druhých a ďalších detí. Spoločným výsledkom tohto procesu tak bolo spomínané zníženie realizovanej plodnosti u žien narodených na začiatku 90. rokov o takmer jedno dieťa (graf 51). Uvedený vzorec o najväčších dopadoch odkladania na rodenie prvých detí typický aj pre ďalšie populácie s prebiehajúcou transformáciou plodnosti odkladaním⁶³¹ však na Slovensku neplatil úplne.

Na grafe 64 môžeme vidieť, že vo všetkých generáciách žien z druhej polovice 60. a 70. rokov (s výnimkou 1979) miera odkladania druhých detí prevažovala nad mierou odkladania prvých. Vzhľadom na vek, kedy tieto generácie dosahovali uvedené maximum odkladania, je zrejmé, že negatívne dopady socioekonomickej transformácie prebiehajúcej prevažnú časť 90. rokov a nepriaznivo ovplyvňujúcej životné podmienky prispeli k o niečo väčším snahám matiek jedného dieťaťa odložiť narodenie ďalšieho, ako odkladať prechod do prvého materstva u bezdetných. Až s generáciami z 80. rokov, ktoré dno odkladania dosahovali na konci 90. rokov, dochádza k vzniku klasického obrazu, kde proces odkladania najvýznamnejšie podmieňuje rodenie prvých detí.

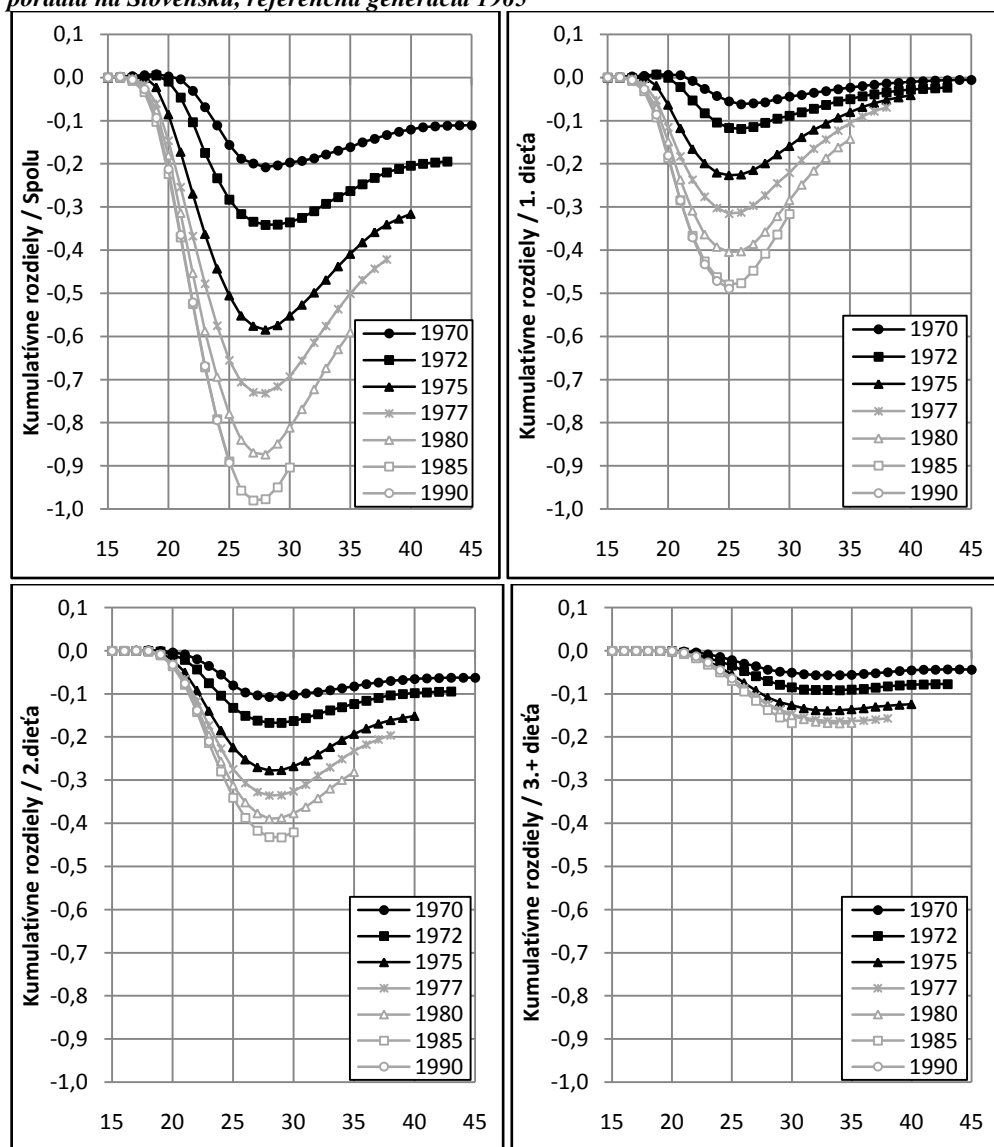
To, či sa odkladanie podpíše aj pod ďalšie znižovanie konečnej plodnosti však nezávisí len od celkového objemu odloženej plodnosti, ale aj od toho ako úspešné budú ženy v sledovaných generáciách v dobiehaní. Až rozdiel medzi mierou rekuperácie a odkladania na konci reprodukčného veku bude predstavovať potom výsledný rozdiel v konečnej plodnosti medzi sledovanou a referenčnou generáciou. V relatívnom vyjadrení potom túto úspešnosť môžeme vyjadriť indexom rekuperácie. Jeho hodnoty prezentuje graf 65. Analýzy procesu odkladania a rekuperácie v zahraničí⁶³² ukázali, že rodenie prvých detí síce je najviac ovplyvnené posunom

⁶³¹Pozri SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas. Postponement and recuperation in cohort fertility: new analytical and projection methods and their application. In: *European Demographic Research Papers 2011–2*, Vienna: Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences; SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas – NEELS, Karl. Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: Austria, Germany and Switzerland in a European Context. In: *Comparative Population Studies – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2011, 36, 2–3, s. 417–452

⁶³²Pozri napr. SOBOTKA, Tomáš et al. Postponement and recuperation in cohort fertility: new analytical..., c. d.

materských štartov do vyššieho veku, ale súčasne sa prevažnú časť z týchto odložených reprodukčných zámerov podarí dobehnúť.

Graf 60–63: Kumulatívne rozdiely vekovo-špecifických generačných mier plodnosti podľa poradia na Slovensku, referenčná generácia 1965⁶³³

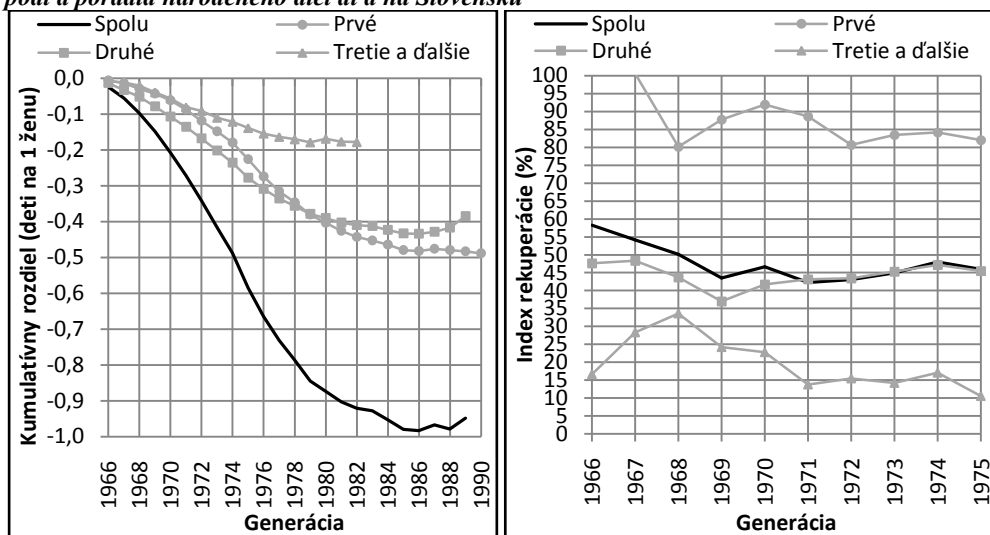

Podobnú situáciu nachádzame aj na Slovensku, keďže hodnota indexu rekuperácie prvého dieťaťa v generáciách 1966–1975 sa stabilne pohybovala na a nad hranicou 80 % (graf 65). Celkom odlišná situácia je však v prípade druhých

⁶³³Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1946–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

a ďalších detí. Z celkového objemu odložených druhých pôrodov sa podľa indexu rekuperácie vo vyššom veku realizovala v generáciách 1966–1975 ani nie polovica (graf 65). V mladších generáciách však môžeme vidieť určitý mierny rast, k čomu by mohla u žien narodených v 80. rokoch prispieť aj stabilizácia mier odkladania druhých detí, resp. v najmladších generáciách dokonca určité znižovanie ciekového objemu odkladania (pozri graf 64). V prípade tretích a ďalších detí je však situácia zrejma a hlavným znakom je len minimálne dobiehanie odloženej plodnosti tejto parity, keďže index rekuperácie dosahuje len 10–15 % u žien narodených v prvej polovici 70. rokov.

Graf 64 a 65: Miera odkladania (vľavo) a index rekuperácie (vpravo) generáčnej plodnosti podľa poradia narodeného dieťaťa na Slovensku⁶³⁴

Proces odkladania materstva predstavuje (nielen) na Slovensku jeden z najvýznamnejších transformačných procesov reprodukčného správania, ktorý kontinuálne pokračuje už viac ako štvrtstoročie. Svojou povahou a rozsahom ide o jedinečný aspekt, ktorý v slovenskej spoločnosti nemá žiadnu historickú paralelu. Nikdy doteraz sa na Slovensku ženy nestávali matkami tak neskoro, ako je tomu v súčasnosti. Navyše ako ukazujú naše poznatky s prehlbujúcou sa rekuperáciou proces odkladania a zvyšovania hodnôt všetkých indikátorov časovania plodnosti na Slovensku bude pokračovať. K tomu prispieva aj skutočnosť, že aj napriek dynamickým posunom plodnosti do vyššieho veku existuje ešte stále pomerne veľký priestor (napríklad v porovnaní s krajinami severnej a južnej Európy) na ďalšie prehlbovanie procesu starnutia vekového profilu reprodukcie. Súčasne je potrebné si

⁶³⁴Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1946–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

tiež uvedomiť, že s odkladaním materských štartov je ovplyvnené aj časovanie rodenia druhých a ďalších detí. To môže mať v spojitosti so zistenou nízkou mierou rekuperácie významný dopad nielen na samotnú úroveň konečnej plodnosti, ale aj štruktúru žien podľa počtu narodených detí. Pri zachovaní súčasného stavu a bez výraznejšieho nárastu mier rekuperácie druhých a ďalších detí je možné smerom ku generáciám žien narodených v 80. rokoch očakávať nielen mierne zvýšenie bezdetnosti, ale predovšetkým nárast jednodetnosti na úkor dvojdetného modelu rodiny. Model rodiny s tromi a viac deťmi, ktorý v minulosti na Slovensku bol spoludominantný, by sa stal skôr marginalizovanou reprodukčnou stratégiou.

Podrobná analýza transformácie plodnosti odkladaním v generačnej perspektíve potvrdila, že proces odkladania materstva sa začal výraznejšie presadzovať u žien narodených na začiatku 70. rokov. Tie práve na začiatku 90. rokov vstupovali do veku, kedy v minulom reprodukčnom režime sa stávali matkami najmä prvého a druhého dieťaťa, no diskontinuita životných podmienok tento režim výrazne ovplyvnila a došlo k nástupu odkladania materstva do vyššieho veku. Z ohľadom na samotný objem odkladania je tiež zaujímavé, že práve ženy narodené v 70. rokoch vo väčšej miere odkladali druhé deti ako svoje prvé materstvo. Dá sa z toho usudzovať v kontexte vtedajších podmienok, že išlo do značnej miery o reakciu na krízovú situáciu a až neskôr sa začali vo väčšej miere presadzovať normatívne a hodnotové zmeny v kombinácii s dlhotrvajúcimi štrukturálnymi posunmi v spoločnosti. Samotné odkladanie materstva sa následne ako nová reprodukčná stratégia následne šírila medzigeneračne a prehľbovala sa s každou ďalšou mladšou generáciou. Prvá fáza transformácie v podobe odkladania generačnej plodnosti a najmä odkladania prvého dieťaťa sa však u žien narodených v 80. rokoch postupne stabilizuje a model reprodukcie v prvej polovici reprodukčného veku začína nadobúdať ustálenejšiu podobu. Celkový rozsah starnutia generačných mier plodnosti, ako aj vývoj konečnej plodnosti a štruktúry žien podľa parity a tým aj podoby budúcej rodiny na Slovensku bude do značnej miery závisieť od vývoja mier rekuperácie. V prípade prvých pôrodov sa ukazuje, že tak ako v iných európskych populáciách väčšina z odložených materských štartov bude vo vyššom veku realizovaná. Hlavným faktorom budúceho vývoja sa tak stáva zatiaľ nízky index rekuperácie druhých a ďalších detí.

Odkladanie materstva do vyššieho veku na Slovensku je potrebné vnímať ako komplex viacerých parciálnych na seba naviazaných prechodov na ceste k dospelosti. Materstvo je tak len jedna zo životných tranzícií, ktorá sa posúva do vyššieho veku. Často je vnímaná tiež ako jedna z posledných v prípade nadobúdania statusu dospelého a je podmienená realizáciou niektorých predchádzajúcich (ukončenie vzdelávania, ekonomická a rezidenčná samostatnosť a tiež stabilný párový zväzok). Ako sme ukázali v našom prehľade, práve tieto prechody tiež prechádzajú od začiatku 90. rokov veľkými zmenami. Sme svedkami výrazného predlžovania obdobia štúdia mladých generácií žien. Rovnako tiež dochádza k významným

kvalitatívnym posunom v dosiahnutom vzdelaní, čo samo o sebe ovplyvňuje priamo i nepriamo časovanie materstva. Ak odhliadneme od zhoršenia životnej situácie a celkovej diskontinuity podmienok v prvej polovici 90. rokov, potom odkladanie materstva na Slovensku nie je len reakciou na krízové obdobie, ale aj na dlhodobé štrukturálne zmeny, ktoré prichádzajú s prechodom na trhové hospodárstvo. Z nich dôležitými sa stávajú najmä uplatnenie na trhu práce, získanie stabilného formálneho zamestnania, ako aj dostatočné finančné ohodnotenie a možnosť kariérneho rastu. Pomerne dôležitým aspektom spojeným s odkladaním materstva sa stáva rezidenčná samostatnosť. Viaceré signály potvrdzujú, že táto dimenzia je v mnohých aspektoch problematická a výsledkom je absencia samostatného bývania a pomerne časté súžitie mladých dospelých so svojimi rodičmi. Okrem ekonomických aspektov (finančná dostupnosť bývania, absencia nájomných bytov a pod.) k tomu môže prispievať aj transformácia párových vzťahov. Rovnako ako v prípade materstva aj vstup do manželstva je na Slovensku dlhodobo odkladaný do vyššieho veku, pričom mladé generácie žien a najmä mužov sa tiež vyznačujú aj pomerne nízkou intenzitou uzatvárania manželských vzťahov. Odklon od manželstva k rôznym formám neformálnych vzťahov však môže vysvetľovať len časť z tohto výrazného poklesu podielu osôb žijúcich v manželstve. Do úvahy musíme tiež zobrať osoby odmietajúce manželstvo, osoby preferujúce fenomén single a v postmodernej premene charakteru a kvality párových vzťahov aj osoby, ktorým sa dlhodobo nedarí nájsť vhodného partnera, resp. udržať si stabilný vzťah. Tieto prechody spolu s ďalšími štrukturálnymi a normatívnymi faktormi tak spoločne podmieňujú časovanie materstva a vytvárajú z neho na Slovensku starostlivo plánovaný životný prechod, ktorý je konfrontovaný s každodennou realitou jednotlivca a strategicky odkladaný na príhodné obdobie.

7. Potratovosť a ukončené tehotenstvá

Tehotenstvo ženy môže byť ukončené nielen narodením živého alebo mŕtveho dieťaťa, ale tiež spontánnym alebo indukovaným potratom (interrupciou). Potratovosť sa vo svojej podstate viaže k pôrodnosti i úmrtnosti, teda k obojom primárnym demografickým procesom. Vplyv na demografickú reprodukciu pritom môžeme vidieť priamy v podobe reprodukčných strát, keď tehotenstvo ženy neskončí narodením živého dieťaťa, alebo nepriamy v podobe možných dopadov na jej zdravotný a psychický stav. Vo všeobecnosti je potrat vnímaný ako negatívna demografická udalosť, často zaraďovaná do kategórie tzv. demografickej patológie znižujúcej demografickú dynamiku obyvateľstva. Najmä od 60. do konca 80. rokov interrupcie zohrávali v reprodukcii Slovenska významnú úlohu. Situácia sa zmenila až v 90. rokoch, pričom pokles indukovanej potratovosti bol výsledkom radikálnej premeny vnímania úlohy interrupcie, zodpovednejšieho prístupu k rodičovstvu a reprodukčnému zdraviu a tiež zlepšenia informovanosti o otázkach plánovaného rodičovstva, ako aj dostupnosti účinných a kvalitných foriem antikoncepcie. Práve pomerne výrazný pokles umelej potratovosti môžeme vnímať ako pozitívnu zmenu, ku ktorej došlo na Slovensku po roku 1989 z pohľadu reprodukčného správania.

Spontánne potraty sú svojou podstatou úplne odlišné od interrupcií. Sú skôr bližšie k procesu úmrtnosti a ich mechanizmus je tak podmienený predovšetkým biologicky, kým interrupcie sú až na niektoré výnimky (zo zdravotných dôvodov) normálne sa vyvíjajúce tehotenstvá. Kým v prípade spontánnych potratov je tak rozhodujúcim vznik patologického tehotenstva, interrupcie sú predovšetkým rozhodnutím žien (resp. párov), ktoré tehotenstvo považujú za tak závažný problém, že sa rozhodnú ho predčasne ukončiť. Aj z tohto dôvodu budeme oba druhy potratov analyzovať zvlášť, pričom sa sústredíme predovšetkým na interrupcie a teda proces umelej potratovosti.

7.1 Umelá potratovosť

Interrupcie sa na Slovensku od svojej legalizácie roku 1958 pri široko definovaných sociálnych dôvodoch bez predchádzajúcej vedeckej i spoločenskej diskusie v podmienkach, keď účinná hormonálna a vnútromaternicová antikoncepcia neboli vôbec dostupné v kombinácii s len veľmi málo efektívnym spôsobom plánovania rodičovstva, stali jedným z najdôležitejších faktorov reprodukcie a spôsobov ako

regulovať veľkosť rodiny. Niektoré výskumy z 50. rokov ukázali, že ženy boli skutočne odkázané predovšetkým na tradičné a nie vždy spoľahlivé kontracepčné metódy (prerušovaná súlož, metóda neplodných dní, kondómy). S výrobou hormonálnej antikoncepcie a vnútromaternicových teliesok sa v Československu začalo až od roku 1966. Navyše modernejšie antikoncepčné prostriedky poisťovňa nepreplácala, boli len na lekársky predpis a ich cena bola relatívne vysoká. Okrem toho viacerí lekári k nim pristupovali s nedôverou a aj medzi laickou verejnosťou boli diskutované viaceré vedľajšie účinky. V mnohých prípadoch dokonca gynekológovia odmietali predpísať antikoncepciu mladým bezdetným ženám alebo ženám s jedným dieťaťom a k tomuto kroku pristupovali až u vydatých žien s viacerými deťmi. Samotná tuzemská výroba antikoncepcie dlhodobo viazla. V podmienkach centrálneho plánovania ekonomiky bol zdravotnícky výskum a zdravotnícky priemysel ako celok chronicky finančne poddimenzovaný. Import zo zahraničia v podstate bol nemysliteľný predovšetkým pre nedostatok devíz.⁶³⁵ Situácia sa však výraznejšie nezmenila ani v 70. a 80. rokoch, a to aj napriek určitým krokom, ktoré mali viesť k zaisteniu lepšej dostupnosti antikoncepcie. V polovici 70. rokov moderné formy antikoncepcie (myslené tým hormonálna a vnútromaternicová) využívalo v Československu len niečo viac ako 13 % žien v reprodukčnom veku. Určitý nárast nastal na konci 70. a na začiatku 80. rokov, keď sa podiel žien používajúcich tieto formy antikoncepcie mierne zvýšil na 18–19 %. Za Slovensko disponujeme súvislou časovou radou od roku 1980. V podstate až do roku 1986 sa miera používania moderných antikoncepčných prostriedkov pohybovala na úrovni 12–13 %. Ani bezplatné poskytovanie hormonálnej a vnútromaternicovej antikoncepcie túto nepriaznivú situáciu výraznejšie nezmenilo (v rokoch 1987 a 1988 niečo viac ako 14 %). Na začiatku 90. rokov miera dokonca klesla pod 13 %. Až v druhej polovici 90. rokov dochádza k pozitívnej zmene. Približne od roku 2002 už každá štvrtá žena vo veku 15–49 rokov užívala vnútromaternicovú alebo hormonálnu antikoncepciu. Vrchol sledovaná miera dosiahla v rokoch 2007 a 2008, keď prekročila hranicu 28 %. Od tohto momentu vidíme sústavný a pomerne výrazný pokles. Podľa posledného dostupného údaja z roku 2016 tvoria ženy s modernou formou antikoncepcie už len 17 %. Jedným z dôvodov klesajúceho trendu je každoročné znižovanie počtu novozavedených antikoncepcií. Kým v rokoch 2005–2008 išlo o viac ako 110 tis. prípadov, v súčasnosti sa pohybujeme na úrovni necelých 63 tis. Z tohto pohľadu dôležitý bude aj vývoj počtu a najmä vekovej štruktúry žien v reprodukčnom veku. Je zrejmé, že samotná celková miera užívania antikoncepčných prostriedkov je citlivá na vek ženy (a s tým spojenú fázu jej životného cyklu), a preto svoju úlohu bude pravdepodobne zohrávať aj celkové starnutie kontingentu žien v reprodukčnom ve-

⁶³⁵STLOUKAL. Libor. Potratovosť. In: Z. Pavlík ed. *Populační vývoj České republiky 1996*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 1997, s. 37.

ku. Bez vekovo detailnejšej analýzy mier užívania hormonálnej a vnútromaternicovej antikoncepcie nie sme v súčasnosti schopní konštruktívne vyhodnotiť uvedený klesajúci trend užívania moderných antikoncepčných prostriedkov u žien vo veku 15–49 rokov. Navyše samotné užívanie jednotlivých metód antikoncepcie úzko súvisí s fázou reprodukčnej dráhy žien, keďže hormonálna antikoncepcia je predovšetkým doménou mladých žien a vnútromaternicovú skôr využívajú staršie ženy po skončení svojej reprodukčnej dráhy.⁶³⁶ Súčasne je treba tiež doplniť, že na Slovensku páry vo veľkej miere využívajú aj iné metódy ochrany pred neplánovaným počatím ako sú napr. kondómy alebo niektoré z tzv. tradičných foriem kontracepcie: metóda neplodných dní, prerušovaná súlož a ich kombinácie.⁶³⁷

Pomerne ľahký prístup k interrupcii pri dlhodobých problémoch s dostupnosťou moderných foriem antikoncepcie utlmoval pred rokom 1989 záujem o iné formy regulácie plodnosti.⁶³⁸ V súvislosti s tým Stloukal⁶³⁹ hovorí o vzniku potratovej kultúry, keď interrupcie boli všeobecne prijímané ako akási dodatočná antikoncepcia ex-post.⁶⁴⁰ Určité pozitívum z pohľadu samotného úkonu a jeho dopadu na ženu môžeme nájsť v zavedení šetrnejších v rannom štádiu tehotenstva vykonávaných miniinterrupcií. K tomuto kroku došlo začiatkom 80. rokov (prvé už od polovice 70. rokov) a postupne sa ich váha na celkovom počte indukovaných potratov zvyšovala. Prispelo k tomu aj zrušenie potratových komisií v roku 1987.

Aj keď dôvody uvádzané v žiadostiach o vykonanie interrupcie odzrkadľovali len časť z príčin, prečo sa žena snažila ukončiť tehotenstvo potratom⁶⁴¹, získané informácie jednoznačne potvrdzujú, že zdravotné faktory tvorili len malú časť z celkového počtu (14–25 %) vykonaných interrupcií. V prvých rokoch po legalizácii (1958–1962) jednoznačne dominovala príčina „viac detí“ (58–65 %). Len malá časť interrupcií bola vykonaná v dôsledku rozvratu rodiny (5–7 %) a z dôvodu bytovej tiesne (6–9 %).⁶⁴² Situácia sa výraznejšie nezmenila ani v 70. a prvej polovici 80. rokov. Ženy najčastejšie videli svoje tehotenstvo ako problémové najmä z dôvodu vyššieho počtu už narodených detí. Príčina najmenej tri žijúce deti stála v pozadí 28–35 % interrupcií. Postupne sa tiež zvyšovala váha finančnej tiesne rodiny (z 3 % až nad 17 %) a spojenej kategórie neurčitých príčin iné dôvody (z 8 % na 22

⁶³⁶ LERIDON, Henry – OUSTRY, Pascale – BAJOS, Nathalie. The growing medicalization of contraception in France. In: *Population & Societes*, 381, Paris: INED, 2002.

⁶³⁷ Blížšie pozri napr. POTANČOKOVÁ, Michaela. Potratovosť. In: B. Vaňo (ed.) *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, 2009, s. 33–40.

⁶³⁸ Tamže.

⁶³⁹ Tamže.

⁶⁴⁰ Pozri tiež KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 120

⁶⁴¹ Navyše postupne boli v žiadostiach uvádzané také príčiny, ktoré zodpovedali zákonnému vymedzeniu dôvodov pri ktorých bolo možné udeliť povolenie na interrupciu.

⁶⁴² SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. Potratovosť v Československu 1958–1962. In: *Demografie*, 1963, 5, 4, s. 303.

%). Bytová tieseň rodiny zapríčinila približne 7–11 % interrupcií a zlyhanie vnútro-maternicovej antikoncepcie tvorilo 3–8 % prípadov.

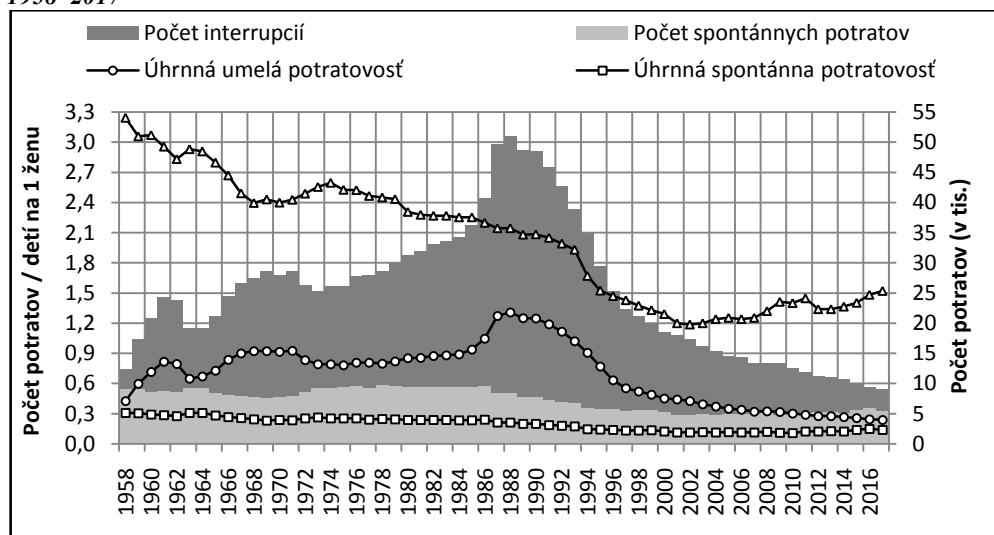
Keďže od roku 1950 do roku 1957 bolo na Slovensku možné vykonať interrupciu len zo zdravotných dôvodov, ich počty boli relatívne nízke. Spolu so spontánnymi potratmi išlo o približne 5,4–9,6 tis. udalostí.⁶⁴³ Legalizácia interrupcií z iných ako zdravotných dôvodov od roku 1958 prispela k pomerne dramatickému nárastu. Prvý rok platnosti nového zákona sa vykonalo na Slovensku približne 12,4 tis. zákrokov. V roku 1959 to bolo viac ako 17 tis. a v rokoch 1960–1962 počet interrupcií už prekročil hranicu 20 tis. Následné určité spresnenie a čiastočne aj sprísnenie legislatívy sa prejavilo len v dočasnom poklese (v rokoch 1963 a 1964 pod 20 tis.) a nasledovalo ďalšie obdobie rastu, ktoré trvalo v podstate až do začiatku 70. rokov. Prijatý komplex pronatalitných opatrení v rokoch 1968–1972 (pozri kapitola 3) spolu so spoločenskou a politickou situáciou po roku 1968 vytvorili pronatalitne nalaďenú populačnú klímu, ktorá sa prejavila aj v náraste plodnosti a miernom poklese počtu interrupcií a intenzity indukovanej potratovosti. Dočasne k tomu prispelo aj čiastočné obmedzenie prístupu k interrupciám zavedené v roku 1973. S určitým zovšeobecnením môžeme predpokladať, že prijatie pronatalitných opatrení prispelo k zmene rozhodnutia a mnohé tehotenstvá, ktoré by za normálnych okolností boli nechcené, pár vďaka nim akceptoval. Účinok týchto faktorov sa však pomerne rýchlo vyčerpal a počet indukovaných potratov už v roku 1980 prvýkrát prekročil hranicu 30 tis. V polovici 80. rokov končilo interrupciou už viac ako 36 tis. tehotenstiev. V ďalších dvoch medziročných obdobiach dynamika rastu prekonalá všetky očakávania. Už medzi rokmi 1985 a 1986 sa počet interrupcií zvýšil o viac ako 4 tis. udalostí. Nasledujúca liberalizácia potratovej legislatívy s platnosťou od začiatku roka 1987 znamenala ďalší skok, a to o viac ako 9 tis. interrupcií. Ich počet tak dosiahol hranicu 51 tis. Od tohto okamihu počty indukovaných potratov na Slovensku každoročne klesali. Na sklonku 80. rokov bol tento trend ešte málo výrazný, no v prvej polovici 90. rokov došlo k dramatickým zmenám. Kým v roku 1990 sa vykonalo ešte niečo viac ako 48 tis. interrupcií, v roku 1995 to už bolo menej ako 30 tis. Pokles sa však nezastavil a pokračoval aj keď s nižšou dynamikou ďalej. V roku 1999 sa dostávame pod hranicu 20 tis. (naposledy v roku 1964) a od roku 2005 dokonca pod úroveň 15 tis. interrupcií ročne. Podľa posledného dostupného údaju z roku 2017 počet indukovaných potratov klesol už dokonca k hranici 9 tis., čo je historicky najnižšia hodnota na Slovensku.

Na počte interrupcií a ich zmenách sa podieľalo súbežne niekoľko faktorov. Z demografických to bola predovšetkým početnosť a štruktúra žien v reprodukčnom veku (a najmä počet tehotných žien vystavených riziku interrupcie) a tiež intenzita

⁶⁴³ Prijatie trestného zákona v roku 1950 umožnilo vykonať interrupciu zo zdravotných dôvodov, no ministerstvo zdravotníctva začalo zisťovať počty legálnych interrupcií až od roku 1953.

s akou ženy žiadali o predčasné ukončenie tehotenstva. Tá v sebe ďalej odzrkadľovala legislatívne podmienky, normatívne vnímanie interrupcie, ako aj možnosti úspešného predchádzania neželaným tehotenstvám. Okrem toho je tiež potrebné brať do úvahy aj také aspekty ako je životná situácia tehotných žien, charakter vnímania tehotenstva a pod.

Graf 66: Vývoj počtu potratov, intenzity potratovosti a plodnosti na Slovensku v rokoch 1958–2017⁶⁴⁴

Vývoj intenzity umelej potratovosti v podstate kopíroval vývoj počtu interrupcií. Po legislatívnom uvoľnení interrupcií úhrnná indukovaná potratovosť prudko vzrástla až na hodnotu 0,8 interrupcie na ženu v reprodukčnom veku. Následné spresňovacie predpisy a určité reštrikcie dočasne znížili jej intenzitu (0,6 interrupcie na ženu), no už od polovice 60. rokov došlo k ďalšiemu nárastu, ktorý vrcholil na začiatku 70. rokov (0,9 interrupcie na ženu). Celkovo sa však 70. roky vyznačovali skôr nižšou úrovňou umelej potratovosti z dôvodov, ktoré boli uvedené vyššie. Pri zachovaní jej intenzity z rokov 1973–1978 by na jednu ženu pripadalo necelých 0,8 interrupcie. Ku koncu 70. rokov však opäť dochádza k prelomeniu tejto hranice a ku kontinuálnemu rastu, ktorý vyvrcholil v druhej polovici 80. a na začiatku 90. rokov. Medzi rokmi 1986–1992 sa úhrnná indukovaná potratovosť pohybovala stabilne nad hranicou 1 interrupcie na ženu, pričom najvyššiu úroveň dosiahla v prvých dvoch rokoch po liberalizácii. V rokoch 1987 a 1988 to bolo 1,25 resp. 1,29 interrupcie na ženu. Nasledujúci vývoj priniesol dramatický pokles, keď už

⁶⁴⁴Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1963–1991, v *Demografické príručce...*, c. d., s. 192, 199 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

na konci 90. rokov nedosahovala umelá potratovosť ani 0,5 interrupcie na ženu. Znižovanie intenzity, aj keď už nie tak dynamické, pokračovalo aj v ďalšej dekáde. Od roku 2011 tak priemerný počet interrupcií na jednu ženu v reprodukčnom veku klesol pod hranicu 0,3 a podľa posledného údaju z roku 2017 je to už menej ako 0,24 interrupcie na ženu.

Dramatický a v povojnovom období jedinečný pokles počtu interrupcií a samotnej intenzity indukovanej potratovosti v poslednom štvrtstoročí v sebe odráža niekoľko vzájomne sa podmienujúcich skutočností. Tehotenstvo a s ním spojené materstvo a rodičovstvo nie sú v určitých fázach životného cyklu a pri určitých životných podmienkach vo väčšinovej populácii vnímané ako žiaduce, a preto sme svedkami ich pomerne výrazného odkladania ako jedného z dôležitých aspektov celkovej transformácie reprodukcie. Na dosiahnutie tohto stavu sú interrupcie využívané len ako posledné (krajné) riešenie, pričom je kladený dôraz na účinné predchádzanie vzniku neželaného tehotenstva. Umožňuje to predovšetkým široká škála moderných a efektívnych kontracepčných prostriedkov. Súčasne významnú úlohu zohráva osвета, vzdelávanie v oblasti sexuálneho a reprodukčného správania, plánovaného rodičovstva, ktorá je na odlišnej kvalitatívnej i kvantitatívnej úrovni ako pred rokom 1989. Nemenej dôležitou je aj vlastná zodpovednosť za reprodukčné zdravie. Do úvahy je tiež potrebné vziať spoplatnenie interrupcií a postupné zvyšovanie poplatku za ne s výnimkou zdravotných dôvodov.

7.1.2 Interrupcie a vek ženy

Jedným z hlavných faktorov indukovanej potratovosti je vek ženy, a to najmä vek typický pre realizáciu reprodukčných zámerov. Riziko interrupcie pritom úzko súvisí aj s javmi, ktoré sú na tento vek napojené. Ide predovšetkým o fyziologickú schopnosť počatia, intenzitu sexuálneho života, charakter partnerského vzťahu, znalosť a dostupnosť kontracepčných prostriedkov, frekvenciu a dôslednosť ich používania a tiež to akým spôsobom reaguje dvojica (resp. žena) na prípadné tehotenstvo v spojitosti so svojimi životnými plánmi a okolnosťami.⁶⁴⁵

S výnimkou konca 50. a prvej polovice 60. rokov sa na Slovensku až do polovice 90. rokov vytvoril model umelej potratovosti s najvyššou intenzitou vo veku 25–29 rokov. Ani ďalšie dve vekové skupiny žien 30–34 a 20–24 rokov však až s výnimkou niektorých časových úsekov výraznejšie nezaostávali (graf 67). Pri určitom zovšeobecnení môžeme povedať, že interrupcie boli záležitosťou žien v širšom vekovom spektre s úzkym prepojením na vekové rozloženie mier plodnosti. Zaujímavým je nielen samotný vývoj mier plodnosti v jednotlivých vekových skupinách, ale aj ich vzájomné relácie na celkovej intenzite potratovosti. Kým v prvých rokoch po sprístupnení interrupcií aj z iných ako zdravotných dôvodov tento nástroj skôr

⁶⁴⁵STLOUKAL, Libor. Potratovosť..., c. d., s. 39.

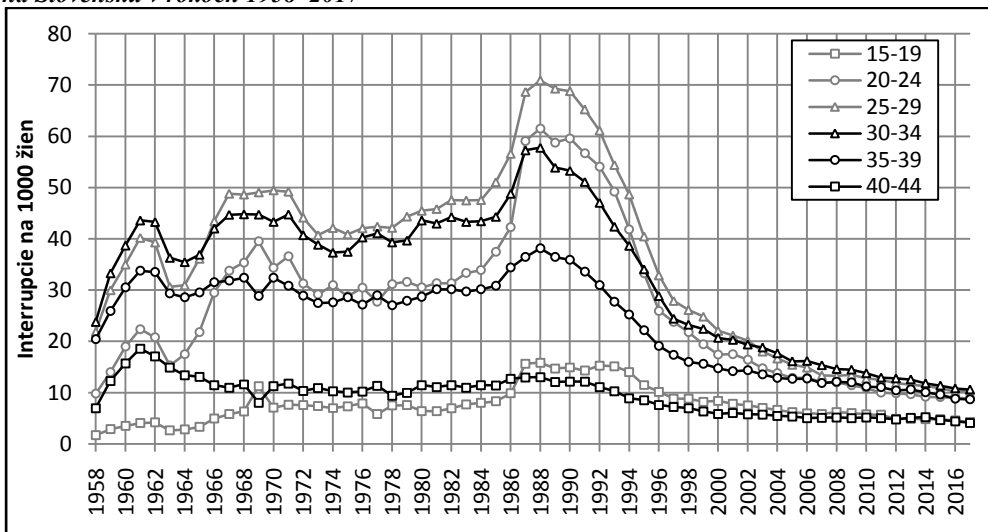
využívali ženy vo vyššom veku (na reguláciu konečnej veľkosti rodiny; pozri graf 67), po určitom sprísnení a spresnení potratovej legislatívy v prvej polovici 60. rokov sa čiastočne zmenil aj samotný charakter procesu. Do popredia sa postupne začali dostávať aj mladé ženy (20–24 rokov) a vznikla už spomínaná mierna prevaha mier vo veku 25–29 rokov. Tieto posuny súviseli aj s dokončovaním demografickej revolúcie, postupným presadzovaním dvojdetného modelu rodiny a tiež s koncentráciou plodnosti do úzkeho vekového intervalu v mladom veku. Približne od polovice 70. rokov pritom môžeme vidieť určitý rozdiel vo vývoji mier indukovanej potratovosti medzi mladšími a staršími vekovými skupinami. Kým intenzita s akou interrupcie podstupovali mladšie ženy (do 25 rokov) zostávala viac menej stabilná, vo vyššom veku (a najmä vo veku 25–29 rokov) dochádzalo k významnému rastu. Zdá sa, že čoraz väčší kontingent žien vo veku 25–34 rokov využíval po realizácii všetkých reprodukčných zámerov (postupne najčastejšie dvoch detí) interrupcie ako nástroj na ukončenie neželaného tehotenstva. V prípade mladších žien môžeme predpokladať, že svoju úlohu zohrala jednak zmena populačnej klímy, príklon k rodine a tiež pronatalitná politika a využívanie ich výhod, ktoré boli do značnej miery previazané na narodenie prvého prípadne druhého dieťaťa. Okrem toho nesmieme zabúdať, že od roku 1973 bol výrazne obmedzený prístup k interrupciám vydatým bezdetným ženám, alebo vydatým ženám len s jedným dieťaťom.

Zmena legislatívy v roku 1987 sa v podstate dotkla takmer všetkých vekových skupín. Najdynamickejšie však medziročne vzrástla intenzita vo veku 20–24 rokov, čím sa dostala na a v prvej polovici 90. rokov aj nad úroveň potratovosti vo veku 30–34 rokov. Išlo jednak o efekt uvoľnenia sprísnených podmienok pre mladé bezdetné ženy a tiež môžeme v tomto vývoji hľadať častejšiu snahu týchto žien zamedziť vstupu do manželstva a rodičovstva (prípadne narodenie druhého dieťaťa) v mladom veku ako súčasť nástupu celkovej transformácie plodnosti odkladaním. Aj keď v tomto období už mali byť prístupné (a zadarmo) moderné formy antikoncepcie aj pre mladé bezdetné ženy, zdá sa, že značná časť z nich stále využívala osvedčenú formu antikoncepcie ex-post v podobe interrupcií. Prispel k tomu aj rozmach šetrnejších miniinterrupcií od 80. rokov, ktoré sa v laickej verejnosti dokonca považovali za akúsi reguláciu menštruačného cyklu.⁶⁴⁶ Okrem toho po spoplatnení interrupcií v roku 1992 zostali práve miniinterrupcie zadarmo. Aj preto ich podiel postupne rástol z pôvodných 62 % v roku 1986 na takmer 80 % na začiatku 90. rokov. Po dosiahnutí maximálnej úrovne v roku 1988 miery indukovanej potratovosti začali prudko klesať, a to v podstate vo všetkých vekových skupinách. Najväčšie zmeny sa logicky odohrali vo veku, ktorý bol typický najvyššou intenzitou tohto procesu. Už na prelome milénia rozdiely medzi jednotlivými vekovými skupinami boli značne

⁶⁴⁶KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 120.

potlačené (s výnimkou najstarších a najmladších vekov) a v súčasnosti je úroveň indukovanej potratovosti vo veku 20–38 rokov takmer rovnaká.

Graf 67: Vekovo-špecifické miery indukovanej potratovosti vo vybraných vekových skupinách na Slovensku v rokoch 1958–2017⁶⁴⁷

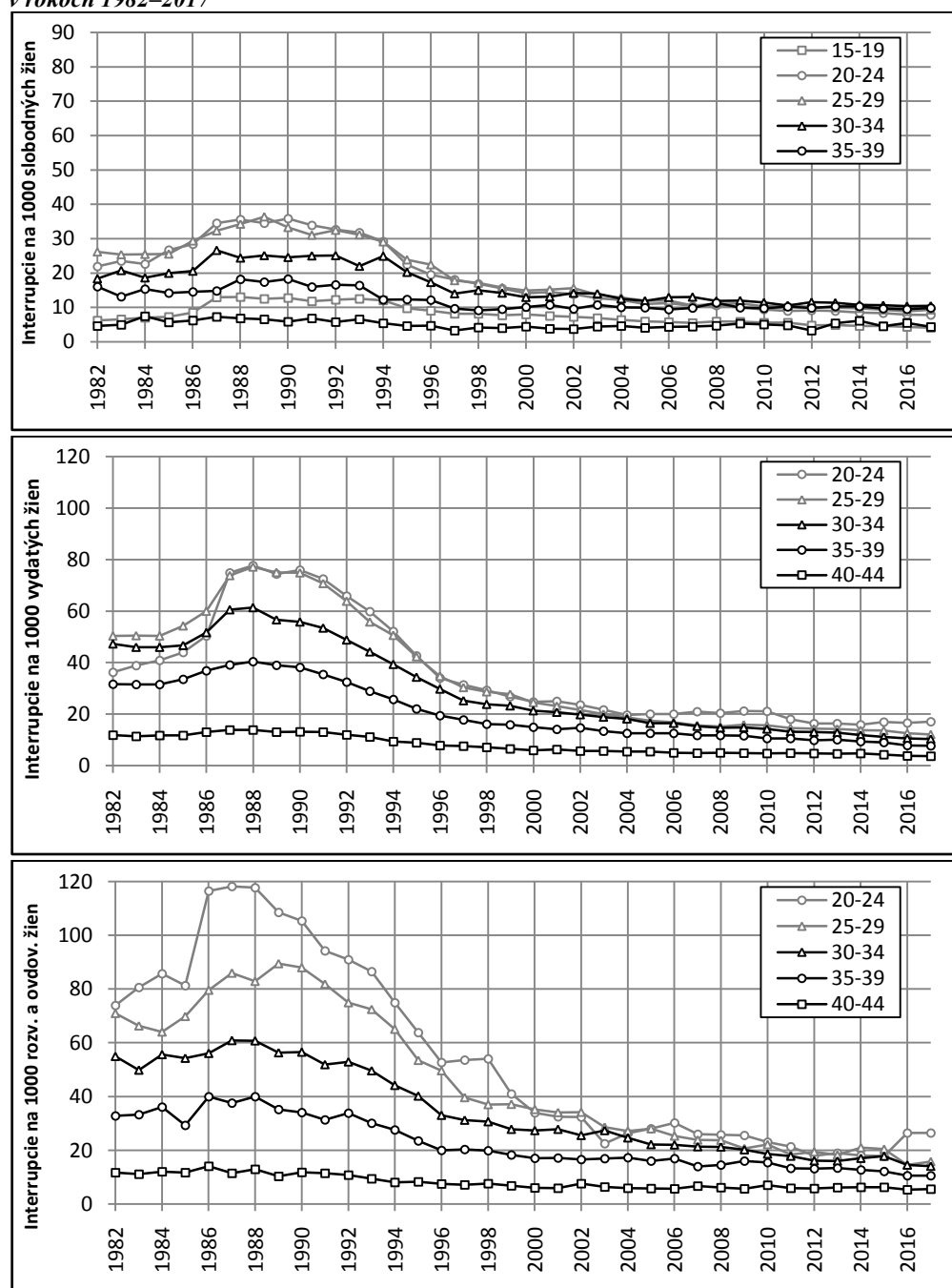

Intenzita umelej potratovosti žien podľa veku a rodinného stavu do značnej miery súvisí s rodinnou resp. partnerskou situáciou ženy, s frekvenciou jej intímnych kontaktov, stabilitou zväzku a tiež od socio-ekonomickej situácie, postojom k interrupciám najmä v spojitosti s niektorými špecifickými životnými situáciami (materstvo a rodičovstvo bez partnera). Najvyššiu intenzitu indukovanej potratovosti dosahovala skupina rozvedených a ovdovených žien vo veku do 30 rokov. Z pohľadu potratovosti predstavuje zvláštnu pomerne rizikóvu skupinu. Môžeme sa domnievať, že hlavnou príčinou je predovšetkým veľmi problematická životná situácia týchto žien, prítomnosť malého dieťaťa, či detí z predchádzajúceho manželstva a prípadne aj neexistencia nového stabilného vzťahu. Úroveň umelej potratovosti vydatých žien bola v tomto veku nižšia, pričom sa koncentrovala predovšetkým do veku 25–29 rokov. Nakoniec najnižšou intenzitou sa vyznačovali slobodné ženy. Ich maximum pritom bolo posunuté do veku 20–24 rokov.

Podľa Stloukala⁶⁴⁸ nízka indukovaná potratovosť slobodných mladých žien bola dôsledkom nedostatočných možností pre nemanželskú kohabitáciu (problém s rezidenčnou samostatnosťou) a s tým súvisiaca relatívne nízka frekvencia sexuálnych stykov.

⁶⁴⁷Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1963–1991, v *Demografické příručky...*, c. d., s. 199 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁶⁴⁸STLOUKAL, Libor. Potratovosť..., c. d., s. 41.

Graf 68–70: Intenzita umelej potratovosti podľa veku a rodinného stavu žien na Slovensku v rokoch 1982–2017⁶⁴⁹

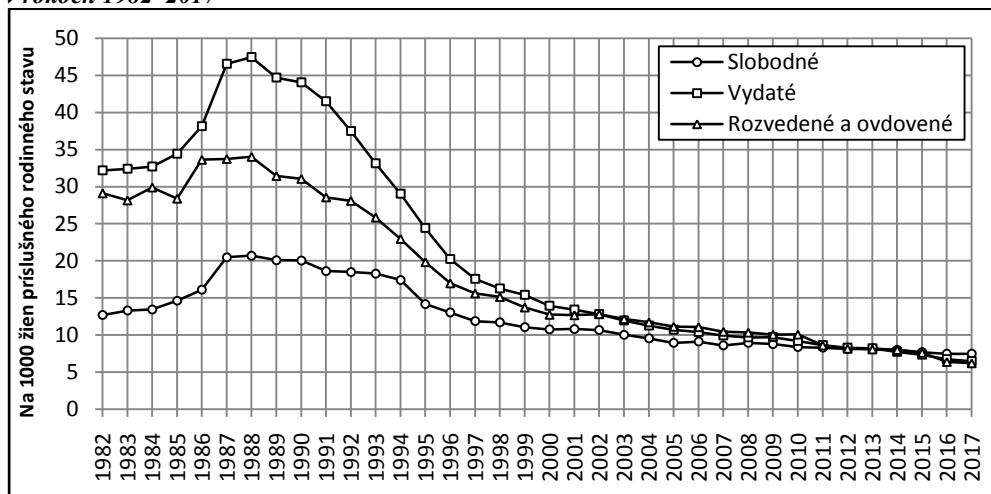
Pozn.: priemerný počet interrupcií vykonaných ženám podľa rodinného stavu a veku na 1000 žien príslušného rodinného stavu a veku.

⁶⁴⁹Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1982–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

Súčasne si je potrebné tiež uvedomiť, že neplánované tehotenstvo slobodnej mladšej ženy v tomto období veľmi často viedlo k vstupu do manželstva. Prispievali k tomu nielen normatívne postoje vtedajšej spoločnosti, ale aj viaceré socioekonomické nástroje, ktoré boli priaznivo naklonené sobášom v mladom veku. Tehotenstvo tak v podstate často len urýchlilo to, k čomu by pravdepodobne napokon aj tak došlo.

Pokles intenzity umelej potratovosti po roku 1989 zasiahol v podstate všetky skupiny žien podľa rodinného stavu. Najvýraznejšie sa znížila u vydatých žien vo veku 25–39 rokov a tiež u veľmi mladých rozvedených a ovdovených žien vo veku 20–24 rokov. Súčasne sme svedkami výraznej konvergenencie. Kým v 80. a ešte aj na začiatku 90. rokov jednoznačne najvyššiu intenzitu umelej potratovosti mali vydaté ženy a až potom nasledovali rozvedené a ovdovené a celkovo najnižšiu úroveň nachádzame u slobodných žien, v posledných rokoch je ich úroveň v podstate rovnaká (graf 71). Určitými zmenami prešiel aj charakter vekovošpecifických mier (graf 70). U rozvedených a ovdovených síce maximum stále zostáva vo veku do 30 rokov, no u slobodných vzniklo nevýrazné maximum vo veku 30–34 rokov a u vydatých sa dokonca posunulo do najmladšieho veku.

Graf 71: Celková intenzita indukovanej potratovosti podľa rodinného stavu žien na Slovensku v rokoch 1982–2017⁶⁵⁰

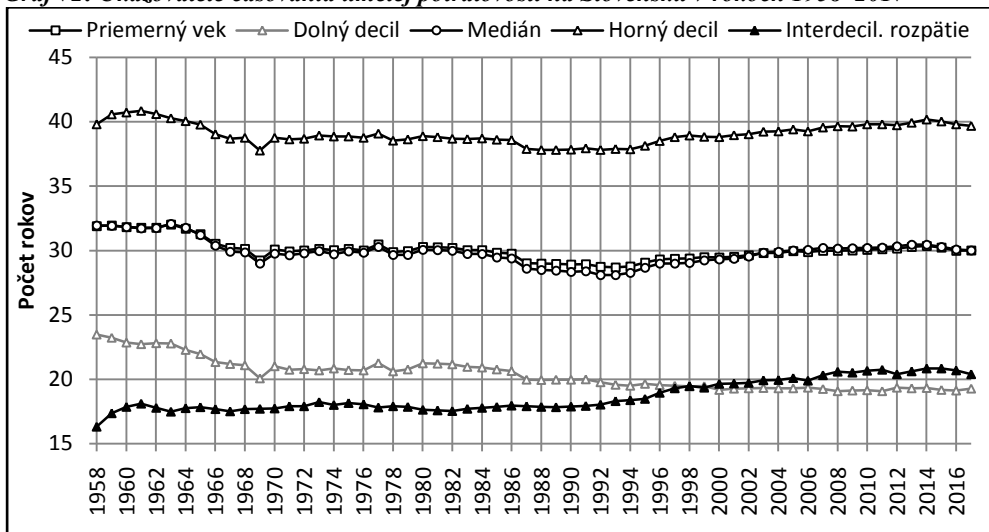
Pozn.: priemerný počet interrupcií vykonaných ženám podľa rodinného stavu a veku na 1000 žien vo veku 15–49 rokov.

⁶⁵⁰Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1982–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

7.1.3 Časovanie umelej potratovosti

Charakter umelej potratovosti a s ním spojené rozloženie vekovo-špecifických mier sa odzrkadlili aj na hodnotách ukazovateľov časovania a ich vývoji. Keďže na konci 50. a na začiatku 60. rokov interrupcie podstupovali skôr staršie ženy, aj priemerný vek a vekový medián siahali až k hranici 32 rokov. V súlade s ďalším vývojom, keď interrupcie začali využívať mladšie žiadateľky, ich hodnoty klesli a do začiatku 80. rokov sa stabilizovali približne na úrovni 30 rokov. Ďalšie zmeny v reprodukcií prispeli k určitému zníženiu priemerného veku, ako aj vekového mediánu na 29 resp. 28–29 rokov. Stále však boli vzhľadom na nastavenie časovania plodnosti výrazne vyššie a poukazovali na skutočnosť, že ich využívali najmä ženy kompletizujúce veľkosť svojej rodiny, resp. považujúce narodenie ďalšieho dieťaťa za neželané. Približne od polovice 90. rokov však dochádza ku kontinuálnemu nárastu, a to až k hranici 30,4 roku pri priemernom veku a 30,5 roku v prípade mediánu. Je to predovšetkým výsledok celkovej transformácie plodnosti odkladaním a s tým spojeného rizika vzniku neželaného tehotenstva do vyššieho veku. V poslednom období identifikujeme mierny pokles hodnôt indikátorov časovania umelej potratovosti. Ten pravdepodobne súvisí najmä s procesom oživenia reprodukcie a určitým spomalením procesu jej odkladania do vyššieho veku.

Veľmi podobne, až na vývoj v poslednom štvrtstoročí, sa správal aj dolný decil interrupcií. Pokles z relatívne vysokej úrovne z konca 50. a začiatku 60. rokov (pozri graf 72) a určitú stabilizáciu až do začiatku 80. rokov vystriedal pokles, ktorý však pozvoľna pokračoval aj v 90. rokoch. Na začiatku nového milénia sa hodnoty dolného decilu postupne stabilizovali na úrovni približne 19 rokov a v súčasnosti dosahujú úroveň 19,3 roka. Tento vývoj je odzrkadením niektorých vnútorných zmien v charaktere umelej potratovosti, ktorých znakom je aj posun čoraz väčšej časti interrupcií smerom k mladým a najčastejšie ešte bezdetným a slobodným ženám. Aj keď výraznými zmenami prechádzalo tiež rozloženie vekovo-špecifických mier umelej potratovosti, hodnota interdecilového rozpätia dlho zostávala pomerne stabilne na úrovni 17–18 rokov. Až od polovice 90. rokov sledujeme kontinuálny rast k hranici 21 rokov. Ten bol výsledkom posunu horného decilu z približne 38 rokov na 40 rokov. Je zrejmé, že prevažná časť umelej potratovosti (80 %) sa tak v súčasnosti odohráva v čoraz širšom vekovom intervale. To len potvrdzuje spomínané rozloženie mier interrupcií do takmer celého reprodukčného veku (s výnimkou najmladších a najstarších vekových skupín) a postupujúcu pluralizáciu časovania reprodukcie. Okrem toho je tiež určitým znakom heterogenity žiadateľiek o interrupciu. Už to nie sú len staršie vydaté ženy, ale dôležitú časť predstavujú aj mladé slobodné a bezdetné žiadateľky.

Graf 72: Ukazovatele časovania umelej potratovosti na Slovensku v rokoch 1958–2017⁶⁵¹

7.1.4 Interrupcie podľa veku, rodinného stavu a počtu detí ženy

Interrupcie na Slovensku dlhodobo predstavovali skôr nástroj regulácie veľkosti rodiny vydatých žien. Potvrdzujú to aj empirické údaje, keď až do začiatku 90. rokov osem z desiatich indukovaných potratov bolo vykonaných na žiadosť vydatej ženy. Tým sa charakter indukovanej potratovosti do značnej miery líšil od krajín bývalého západného bloku, kde interrupcie slúžili predovšetkým k ukončeniu neželaného tehotenstva mladých nevydatých (a najmä slobodných) žien.⁶⁵² V poslednom štvrtstoročí sa však situácia aj na Slovensku značne zmenila. Podiel interrupcií vykonaných vydatým ženám pomerne prudko klesol až na hranicu 40 %. Naopak zastúpenie slobodných žien na celkovom počte indukovaných potratov vzrástlo z približne 14 % (rok 1987⁶⁵³) na súčasných takmer 51 %. Od roku 2013 počet interrupcií slobodných žien prevyšuje počet interrupcií vykonaných vydatým ženám. Medzi rokmi 1987–2017 došlo tiež k zdvojnásobeniu váhy rozvedených a ovdovených žien, ktoré sa v súčasnosti podieľajú na približne 9 %. Okrem zmien v intenzite umelej potratovosti sa na tomto vývoji podieľali do značnej miery aj štrukturálne posuny, a to predovšetkým zmeny v zložení žien podľa rodinného sta-

⁶⁵¹Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1963–1991, v *Demografické príručce...*, c. d., s. 192, 199 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁶⁵²Bližšie pozri napr. FREJKA, Tomáš. Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe. *Population and Development Review* 1983, 9, 3, s. 494–520; FREJKA, Tomáš. Overview chapter 3: Birth regulation in Europe: Completing the contraceptive revolution. In: Frejka, T., Sobotka, T., Hoem, J.M., Toulemon, L. (eds.) *Childbearing Trends and Policies in Europe*. Demographic Research, 2008, 19, s. 73–84.

⁶⁵³Od roku 1971 až do roku 1986 boli v pramenných dielach publikované len údaje za vydaté a nevydaté ženy.

vu. Výrazný nárast počtu a podielu slobodných žien spolu so zvyšovaním váhy rozvedených tak vytvárajú v posledných dvoch dekádach značne odlišný charakter exponovanej populácie, ako tomu bolo v 70. a 80. rokoch. Čoraz početnejší kontingent nevydatých žien vystavených riziku interrupcie tak prispieva aj na zmene zloženia indukovaných potratov podľa rodinného stavu ženy.

Ak budeme analyzovať aj počet detí, v podstate až do polovice 70. rokov najčastejšie interrupciou končilo tehotenstvo vydatých žien s tromi a viac deťmi. V nasledujúcom období až do začiatku 90. rokov sa však hlavnou skupinou stali vydaté ženy s dvomi deťmi. Ich váha na celkovom počte indukovaných potratov mala navyše postupne rastúcu tendenciu. Kým v polovici 70. rokov pripadalo na vydaté ženy s dvomi deťmi približne 30 % všetkých interrupcií, od roku 1982 až do roku 1993 to už bolo viac ako 40 %. Uvedený trend len dokumentuje dovŕšenie presadzovania dvojdetného modelu rodiny, keď každé ďalšie tehotenstvo bolo pravdepodobne čoraz častejšie vnímané ako nežiaduce. Vývoj v posledných dvoch dekádach však túto charakteristickú črtu výrazne pozmenil. Podľa posledných dostupných údajov z roku 2017 interrupcie vydatých žien s dvomi deťmi predstavujú len niečo viac ako 14 %. Značný vplyv na tento vývoj mali predovšetkým zmeny v štruktúre žien podľa počtu narodených detí. Keďže počet žien s dvomi deťmi sa v reprodukčnom veku v populácii Slovenska významne znižoval, klesal tým aj početný rozsah exponovanej populácie vystavenej riziku interrupcie.

Značný pokles váhy dlhodobo zažívala kategória vydatých žien s tromi a viac deťmi. Ešte v druhej polovici 70. rokov predstavovala viac ako tretinu všetkých interrupcií, no od roku 2009 to nie je ani desatina. Podobne aj v jej prípade, sú hlavnou príčinou posuny v štruktúre žien podľa parity v reprodukčnom veku.

Vzhľadom na vysokú normativitu materstva a rodičovstva najnižšie zastúpenie interrupcií nachádzame u vydatých bezdetných žien. Až do konca 80. rokov ich podiel neprekročil hranicu 1 %. V posledných dvoch desaťročiach síce sledujeme mierny nárast, no podľa posledných dostupných údajov (rok 2017) stále predstavujú len niečo viac ako 6 %. Najmenšími zmenami prešla kategória vydatých žien s jedným dieťaťom. Ich podiel sa dlhodobo pohyboval v rozpätí 10–15 %.

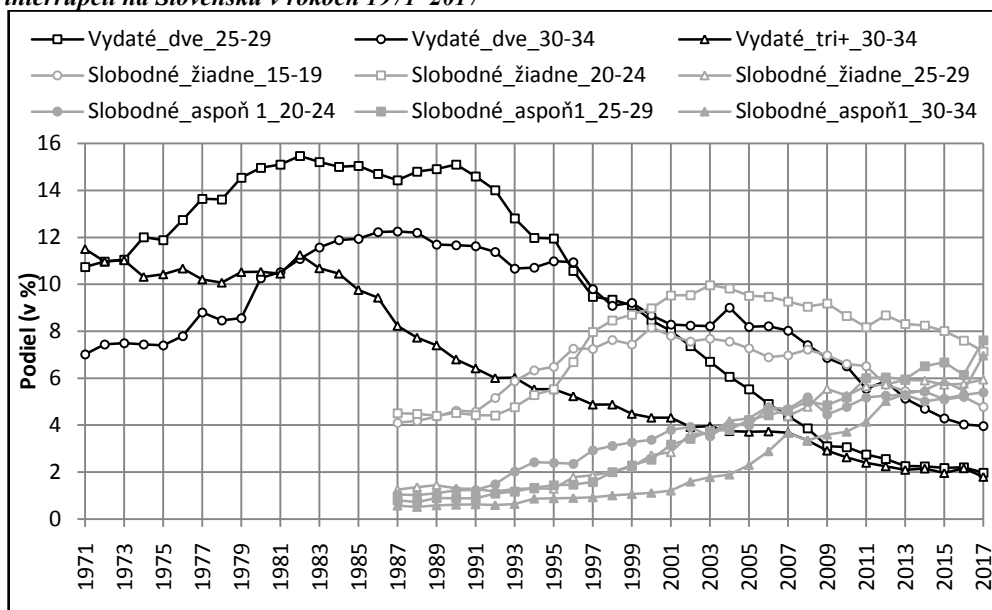
V prípade, že našu analýzu ešte doplníme o vek ženy a počet predtým narodených detí, môžeme si vytvoriť určitý obraz o „typickej“ žene, ktorá v jednotlivých obdobiach podstupovala interrupciu. Rovnako aj táto charakteristika prešla pomerne dramatickými zmenami. Okrem posunov v štruktúre žien podľa rodinného stavu a veku sa na sledovanej charakteristike odrazili aj také faktory, ako je časovanie plodnosti, zloženie žien podľa parity, či transformácia v normatívnom vnímaní ideálnej veľkosti rodiny. V priebehu 70. rokov najčastejšie podstupovali interrupciu vydaté ženy s dvomi deťmi vo veku 25–29 rokov spolu s vydatými ženami s tromi a viac deťmi vo veku 30–34 rokov. V každej z týchto skupín sa realizovala viac ako desatina z celkového počtu interrupcií. Navyše váha prvej skupiny postupne rástla a ku koncu 70. a na začiatku 80. rokov už predstavovala niečo viac ako 15 %. Vďa-

ka tomu až do polovice 80. rokov približne každá štvrtá interrupcia bola vykonaná práve vydatej žene s dvomi deťmi vo veku 25–29 rokov alebo vydatej žene s tromi a viac deťmi vo veku 30–34 rokov. Váha žien s vyšším počtom detí postupne klesala a do popredia sa čoraz viac dostávali vydaté ženy s dvomi deťmi. Od začiatku 80. rokov hranicu 10 % prekonalala aj skupina vydatých žien s dvomi deťmi vo veku 30–34 rokov.

Nad touto úrovňou sa spolu so skupinou 25–29 ročných vydatých žien s dvomi deťmi udržali až do polovice 90. rokov a predstavovali tak najčastejšie žiadateľky o interrupciu. V nasledujúcich rokoch sledujeme v oboch prípadoch pomerne značný pokles, a to až k hranici 2 % resp. 5 %. Na druhej strane približne od začiatku 90. rokov postupne začal rásť podiel slobodných žien, pričom hlavné slovo mali bezdetné slobodné ženy vo veku do 25 rokov. Ich váha od roku 1987 vzrástla z necelých 9 % na viac ako 17 %, kde sa udržala približne 5 rokov (2000–2004). Nasledoval síce mierny pokles na približne 14 %, no aj napriek tomu ide o skupinu žien, ktoré sa v súčasnosti v najväčšej miere podieľajú na celkovom počte interrupcií⁶⁵⁴. Zaujímavým je aj nárast podielu v minulosti marginálnej skupiny slobodných žien s jedným dieťaťom vo veku do 35 rokov. V súčasnosti sa tieto ženy podieľajú na celkovom počte interrupcií takmer 17 %. Tým sa v podstate vyrovnali najpočetnejším skupinám vydatých žien s dvomi deťmi (vo veku 30–39 rokov).

Z uvedeného je zrejmé, že interrupcie už nie sú tak výrazne koncentrované do jednej alebo dvoch typologických skupín žien podľa ich veku, rodinného stavu a počtu detí, ale sú rozložené do širšieho spektra žien. Do popredia sa pritom dostávajú skôr mladšie slobodné ženy, prípadne sa zvýšila aj váha nevydatých starších žien. Súvisí to aj s hlavnou zmenou funkcie indukovaného potratu. Kým v 70. a 80. rokoch predstavoval predovšetkým nástroj vydatých žien s dvomi a prípadne tromi deťmi (najčastejšie vo veku 25–34 rokov) cielene využívaným (namiesto antikoncepcie) na zamedzenie narodenia ďalšieho dieťaťa, v súčasnosti ide oveľa častejšie o nástroj ako ukončiť skôr náhodné tehotenstvo, ktoré buď ešte nenadobudli také zručnosti v používaní účinných foriem antikoncepcie (prípadne k nim nemajú z rôznych dôvodov prístup) alebo sú to staršie nevydaté ženy, ktorých intímne kontakty nie sú tak frekventované (ako u vydatých žien) a k otehotneniu došlo náhodne. V oboch prípadoch je takéto tehotenstvo pravdepodobne oveľa častejšie vnímané ako problematické, a preto častejšie končí interrupciou.

⁶⁵⁴Ide predovšetkým o druhú menovanú skupinu žien, ktorá od roku 2000 predstavuje hlavný okruh osôb, ktorým bola vykonaná interrupcia (8–10 %).

Graf 73: Príspevky vybraných skupín žien (vek, rodinný stav, počet detí) k celkovému počtu interrupcií na Slovensku v rokoch 1971–2017⁶⁵⁵

7.1.5 Poradie interrupcie

Jedným z negatívnych javov, ktoré prinieslo časté využívanie interrupcií ako akejsi formy antikoncepcie ex-post, bol nárast počtu a podielu žien, ktoré tento zárok podstupovali opakovane. Najmä od začiatku 80. rokov môžeme postupne vidieť výrazný nárast zastúpenia vydatých žien s druhým a ďalším indukovaným potratom. Kým v 70. rokoch viac ako 60 % interrupcií tvorili prvé zákroky, v polovici 90. rokov už takmer každá druhá žena zaznamenala minimálne jedno umelé ukončenie tehotenstva vo svojej reprodukčnej histórii. Aj to svedčí o mimoriadnej „popularite“ interrupcií ako metódy obmedzovania veľkosti rodiny. Na druhej strane tento stav bol tiež výsledkom problémov spojených s dostupnosťou, kvalitou a vôbec využívaním moderných antikoncepčných prostriedkov. Navyše uvedené hodnoty sú do značnej miery ovplyvnené aj predchádzajúcou liberalizáciou potratovej legislatívy a vývojom samotnej potratovosti v druhej polovici 80. rokov. Dopady špecifickej „potratovej kultúry“ preto môžeme sledovať aj pomerne dlho po nástupe spoločenských a politických zmien v roku 1989. Išlo predovšetkým o staršie ženy, u ktorých šanca podstúpiť druhý a ďalší zákrok vzhľadom na predchádzajúcu reprodukčnú históriu bola vyššia. Napríklad podiel žien podstupujúcich druhýkrát interrupciu sa od polovice 80. rokov do polovice 90. rokov v podstate stabilne pohyboval na úrovni 30 %. Výnimkou bol len špecifický rok 1987, keď zmenou legislatívy došlo

⁶⁵⁵Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1971–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

k určitému dočasnému navýšeniu váhy prvých interrupcií.⁶⁵⁶ Ešte lepšie môžeme doznievanie dopadov „potratovej kultúry“ vidieť pri interrupciách tretieho a ďalšieho poradia. Tie svoj vrchol dosiahli až v polovici 90. rokov, keď tvorili približne pätinu zo všetkých prípadov.

Ďalší vývoj môžeme nesporne hodnotiť pozitívne, keďže váha opakovaných interrupcií u vydatých žien výrazne klesá. Podľa posledných dostupných údajov z roku 2017 už 80 % spadá na prvé zákroky. Interrupcie druhého poradia predstavujú len niečo viac ako 13 % a na tretie a ďalšie tak pripadá necelých 7 %. O niečo menej pozitívnu je skutočnosť, že u nevydatých žien sa v posledných rokoch pokles zastavil. Hlavnú úlohu pritom zohráva vývoj opakovanej potratovosti slobodných žien, kde v posledných rokoch sa ich podiel mierne zvýšil nad hranicu jednej štvrtiny. Zdá sa, že aj naďalej tak na Slovensku môžeme identifikovať určitú špecifickú podskupinu žien⁶⁵⁷, pre ktoré interrupcie predstavujú opakovane dôležitý nástroj regulácie veľkosti rodiny.

Pravdepodobnosť interrupcie podľa počtu predchádzajúcich zákrokov⁶⁵⁸ jednoznačne potvrdzuje, že najväčšími zmenami prešlo správanie žien, ktoré ešte vo svojej reprodukčnej histórii žiadny indukovaný potrat nepodstúpili. Kým pri zachovaní prierezových hodnôt z roku 1987, by aspoň jedna interrupcia bola vykonaná viac ako 80 % žien, v súčasnosti je situácia úplne opačná, keďže takmer 82 % žien by interrupciu nikdy počas reprodukčného obdobia nepodstúpilo. Významne klesla tiež pravdepodobnosť druhej interrupcie žien, ktoré už jeden indukovaný potrat absolvovali. Pokles môžeme vidieť aj v skupine žien s dvomi interrupciami, no tu ani zďaleka nebol tak dramatický. Vzhľadom na uvedené zmeny je zrejmé, že približne od prvej polovice 90. rokov na Slovensku platí, že najnižšiu pravdepodobnosť interrupcie majú ženy bez tohto zákroku vo svojej reprodukčnej histórii, pričom riziko ďalšieho indukovaného potratu rastie s počtom predchádzajúcich. Model vysokej pravdepodobnosti prvej interrupcie sa transformoval do podoby nízkeho rizika, pri relatívne vyššej pravdepodobnosti, že interrupciu podstúpi žena opakovane, ak už nejaký zákrok vo svojej reprodukčnej histórii zaznamenala. Môžeme súhlasiť so Sobotkom (2002), že pravdepodobne je to výsledok postupného rozširovania počtu žien užívajúcich niektorú z foriem modernej antikoncepcie a klesajúceho počtu žien obmedzujúcich sa len na nespoľahlivé spôsoby ochrany pred neželaným

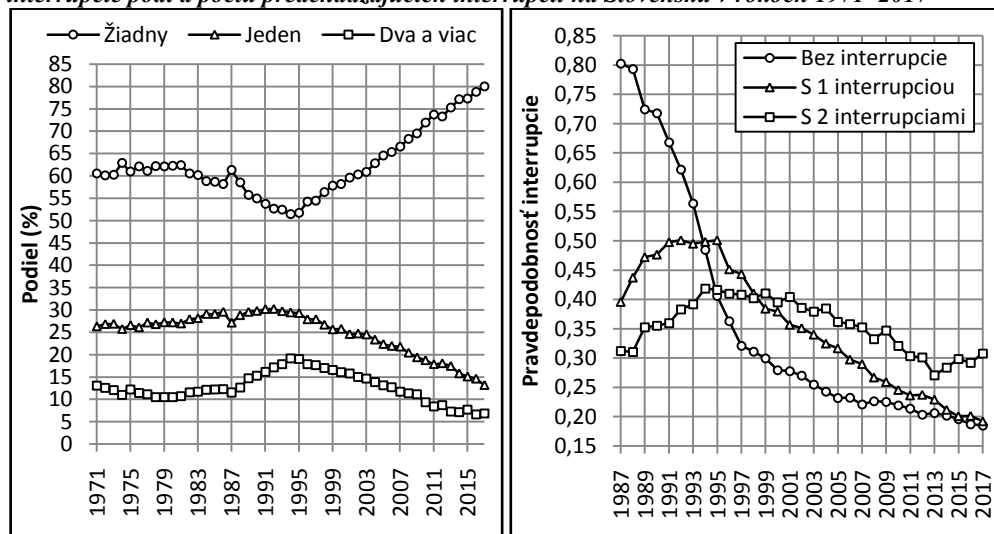
656Môžeme sa len domnievať, že možnosť ukončiť tehotenstvo predčasne využila aj určitá časť žien, ktorá by pri nezmenených legislatívnych podmienkach skôr porodila.

657Ide pravdepodobne predovšetkým o ženy zo znevýhodneného prostredia (napr. rómskych osád pozri ŠPROCHA, Branislav – POTANČOKOVÁ, Michaela. Potratovosť vo vybraných rómskych komunitách na Slovensku. In: *Demografie* 50, 1, s. 32–41.), ženy s nižším vzdelaním (podiel opakovaných interrupcií v súčasnosti dosahuje viac ako tretinu u žien s nanajvýš stredoškolským vzdelaním bez maturity, kým u žien s vyšším vzdelaním je to len pätina) a u žien, ktoré si nemôžu z ekonomických (alebo aj iných dôvodov napr. submisívne postavenie žien v miestnej spoločnosti) dovoliť používať moderné formy antikoncepcie.

658Údaj je vypočítaný z prierezových úhrnných mier umelej potratovosti podľa poradia zákroku.

tehotenstvom. Okrem toho do úvahy prichádza aj otázka lepšej informovanosti v oblasti sexuálneho správania, ako aj problematika časovania rezidenčnej samostatnosti, začiatku stabilného párového súžitia a pod.

Graf 74 a 75: Štruktúra interrupcií vydatých žien podľa poradia a pravdepodobnosť ďalšej interrupcie podľa počtu predchádzajúcich interrupcií na Slovensku v rokoch 1971–2017⁶⁵⁹

7.2 Spontánne potraty

Predstavujú biologicky podmienený proces vnútromaternicovej úmrtnosti pred dosiahnutím životaschopnosti plodu. Spontánny (tiež samovoľný alebo prirodzený potrat) je definovaný ako vypudenie plodu z maternice do 28. týždňa tehotenstva, vážiaceho menej ako 500 g., nevykazujúceho žiadne známky života (tlkot srdca, dýchanie, pulzácia pupočnej šnúry). Je to najčastejšia porucha tehotenstva, pričom sa odhaduje, že z celkového počtu zaznamenaných tehotenstiev spontánnym potratom končí v priemere asi pätina. Keďže veľmi skoré spontánne potraty zostávajú veľmi často nespozorované, skutočná incidencia tohto patologicky sa vyvíjajúceho tehotenstva je vyššia.⁶⁶⁰

Vo všeobecnosti počet spontánnych potratov ako aj úroveň spontánnej potratovosti úzko súvisia s intenzitou tehotenstiev a tiež ich rozložením podľa veku ženy. Práve vek ženy býva označovaný za jeden z najdôležitejších faktorov vzniku patolo-

⁶⁵⁹Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1971–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁶⁶⁰Odhaduje sa, že spontánnym potratom môže končiť 30–50 % všetkých oplodnených vaječných buniek.

gického tehotenstva. Viaceré štúdie⁶⁶¹ poukazujú na skutočnosť, že pravdepodobnosť straty plodu podľa veku matky kopíruje krivku v tvare písmena J, pričom zvýšené riziko nastupuje približne od 35. roku ženy. Podobne negatívne vplýva na donosenie dieťaťa aj nízky vek tehotnej ženy. Riziko spontánneho potratu sa výrazne zvyšuje pred osemnástym rokom veku. Významnú úlohu tu zohrávajú faktory, ako sú hormonálna nevyváženosť, nedozretosť organizmu a najmä maternice, jeho nepripravenosť na metabolické zmeny patriace k tehotenstvu.

Neúspešné ukončenie tehotenstva môže byť podmienené aj predchádzajúcou reprodukčnou históriou ženy, pričom kľúčovými faktormi sa ukazuje byť počet tehotenstiev, počet interrupcií a tiež spontánnych potratov.⁶⁶² Rovnako dôležitou je aj otázka medzipôrodných intervalov. Gourbin⁶⁶³ k exogénnym faktorom spontánnej potratovosti tiež zaradil niektoré sociálne (napr. legitimitu, príslušnosť k určitej kultúrnej, sociálnej, etnickej skupine, vzdelanie a sociálnu situáciu ženy) a behaviorálne faktory (fajčenie, konzumácia alkoholu, celková životospráva počas tehotenstva, návšteva gynekologických poradní a absolvovanie vyšetrení počas tehotenstva, dostupnosť zdravotníckej starostlivosti a pod.).

Počet spontánnych potratov na Slovensku sa až do polovice 60. rokov pohyboval na úrovni 9 tis. udalostí. Ku koncu 60. a na začiatku 70. rokov klesol v súlade so znížením počtu pôrodov a celkového počtu tehotenstiev pod hranicu 8 tis. Oživenie reprodukcie v 70. rokoch prinieslo následne nárast nad 9 tis. udalostí ročne, na ktorej sa udržal až do druhej polovice 80. rokov. Od tohto okamihu dochádza k trvalému poklesu vrcholiacemu v roku 2002. V podstate od roku 2001 až do roku 2007 sa počet spontánnych potratov registrovaných na Slovensku pohyboval pod hranicou 5 tis. udalostí ročne. Táto úroveň bola prelomená v roku 2011 a zotrvala až do súčasnosti.

Kým počet interrupcií a intenzita indukovanej potratovosti boli až do konca 80. rokov v protiklade s vývojom pôrodnosti a plodnosti, spontánne potraty a spontánna potratovosť viac menej s nimi úzko súviseli. Aj preto môžeme vidieť, že s výnimkou krátkého medziročného nárastu (medzi rokmi 1962 a 1963) úroveň spontánnej potratovosti klesala z hodnoty viac ako 0,30 potratu na ženu až do konca 60. rokov, keď sa dočasne stabilizovala na úrovni približne 0,23 potratu. Ako sme spomínali, predovšetkým oživenie reprodukcie prostredníctvom komplexu pronatalitných opatrení,

⁶⁶¹Pozri napr. NYBO ANDERSEN A.M., WOHLFAHRT, J., CHRISTENS, P., OLSEN, J., MELBYE, M. Maternal age and fetal loss: population based register linkage study. In: *British Medical Journal*, 2000, 320, s. 1708–1712; FRETTS, R.C., SCHMITTDIEL, J., MCLEAN, F. H., USHER, R. H., GOLDMAN, M. B. Increased Maternal Age and the Risk of Fetal Death. In: *The New England Journal of Medicine*, 1995, 333, s. 953–957; LA ROCHEBROCHARD, E., THONNEAU, P. Paternal age and maternal age are risk factors for miscarriage, results of a multicentre European study. In: *Human reproduction* 2002, 17, 6, s. 1649–1656; GOURBIN, C. Fetal Mortality. In: G. Caselli, J. Vallin, G. Wunsch (eds.) *Demography: Analysis and Synthesis*, Vol. I., 2006, s. 435–455.

⁶⁶²Pozri napr. LA ROCHEBROCHARD, E. – THONNEAU, P. Paternal age..., c. d.

⁶⁶³Pozri napr. GOURBIN, C. Fetal Mortality..., c. d.

čiasť zmeny populačnej klímy priniesli pokles počtu interrupcií a intenzity indukovanej potratovosti. Na druhej strane nárast početnosti koncepcií sa odzrkadlil na miernom zvýšení počtu, ako aj intenzity spontánnej potratovosti. Nad hranicou 0,25 spontánnych potratov sa intenzita udržala až do polovice 70. rokov. S klesajúcou plodnosťou sa následne znižovala aj hodnota úhrnnej spontánnej potratovosti. Kľúčovým pre súčasnú úroveň spontánnej potratovosti bolo obdobie druhej polovice 80. a prvej polovice 90. rokov, keď sa uskutočnila prevažná časť jej poklesu (opäť viac menej v súlade so znižujúcou sa plodnosťou). Od roku 1996 tak úhrnná spontánna potratovosť je viac menej stabilne pod hranicou 0,15 potratu na ženu, pričom v posledných troch rokoch sa blíži skôr k tejto úrovni (pozri graf 66).

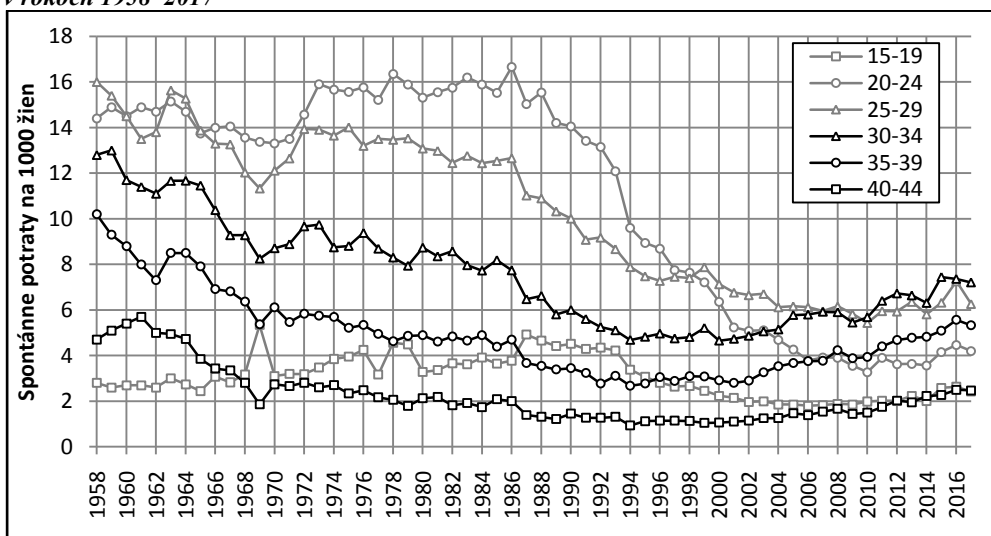
Nízka úroveň spontánnej potratovosti na Slovensku najmä v posledných dvoch desaťročiach poukazuje na stabilitu pomerov medzi normálnymi a patologicky sa vyvíjajúcimi tehotenstvami. Rovnako tiež nepriamo poukazuje na ustálený zdravotný stav žien v reprodukčnom veku k čomu rozhodne prispelo aj zlepšovanie prenatálnej starostlivosti a čoraz úspešnejšie udržiavanie rizikových tehotenstiev až do pôrodu. Práve limitované možnosti prenatálnej starostlivosti v minulosti spolu s niektorými vyššie menovanými faktormi (častejšie pôrody, vyšší počet často aj opakujúcich sa interrupcií, vyššia intenzita plodnosti v staršom, ale aj mladšom veku) mohla stáť za relatívne vyššou úrovňou spontánnej potratovosti v podstate až do polovice 80. rokov. Rovnako mierny nárast plodnosti spolu so starnutím jej vekového profilu môže byť jedným z dôvodov prečo spontánna potratovosť v posledných rokoch mierne vzrástla.

Úzka previazanosť s plodnosťou sa prejavila aj na rozložení mier spontánnej potratovosti podľa veku. So zvýrazňovaním plodnosti v mladom veku v období minulého politického režimu sa preto maximum spontánnej potratovosti vytvorilo vo veku 20–24 rokov (najmä v 70. a 80. rokoch), kým intenzita vo vyššom veku mala viac menej klesajúcu tendenciu (graf 76). Až s nástupom a postupným rozširovaním nového modelu reprodukčného správania po roku 1989 sa začal meniť aj charakter spontánnej potratovosti. Predovšetkým išlo o prudký pokles vo veku 20–24 rokov v kombinácii s miernym nárastom v druhej polovici reprodukčného veku (graf 76).

Približne od roku 2000 tak najvyššiu intenzitu spontánnej potratovosti na Slovensku nachádzame vo veku 25–29 rokov a v poslednom období je to dokonca vo veku 30–34 rokov. Najnižšiu intenzitu spontánnej potratovosti identifikujeme na začiatku a na konci reprodukčného veku. Takéto nastavenie je výsledkom úzkeho prepojenia s rozložením tehotenstiev a pôrodov podľa veku. Na druhej strane je však potrebné povedať, že predstavuje priemerný počet spontánnych potratov pripadajúcich na jednu ženu v príslušnej vekovej skupine, ale nemusí odzrkadľovať samotnú úroveň rizika s akým koncepcia končí spontánnym potratom. Nepriamo takúto informáciu môžeme získať, ak budeme spontánne potraty triedené podľa veku žien vzťahovať k celkovému počtu tehotenstiev podľa ich veku (a nie počtu žien). V podstate

pôjde o údaj, ktorý nám dáva obraz o tom aká časť tehotenstiev žien skončila spontánnym potratom. Práve začiatok a koniec reprodukčného veku sú dlhodobo vystavené vyššej pravdepodobnosti ukončenia tehotenstva spontánnym potratom.

Graf 76: Vývoj mier spontánnej potratovosti na Slovensku vo vybraných vekových skupinách v rokoch 1958–2017⁶⁶⁴

S rozložením mier spontánnej potratovosti podľa veku a ich zmenami súviseli tiež posuny v hodnotách priemerného veku ženy pri spontánnom potrate. Celkové mladnutie procesu plodnosti ako aj spontánnej potratovosti na Slovensku znamenalo, že hodnota priemerného veku klesala až do začiatku 90. rokov. Kým na konci 50. a začiatku 60. rokov bol priemerný vek pri spontánnom potrate stabilne nad hranicou 29 rokov, v roku 1992 už dosahoval len 26,4 roku. Od tohto momentu v kontexte hlavného vývojového trendu odkladania plodnosti a tým aj do značnej miery koncepcií, hodnota priemerného veku viac menej kontinuálne rástla. Od roku 2008 stabilne prekračovala hranicu 30 rokov a podľa posledného dostupného údajja sa už dostáva k hodnote 31 rokov.

⁶⁶⁴Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1963–1991, v Demografické príručce..., c. d., s. 192, 199 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

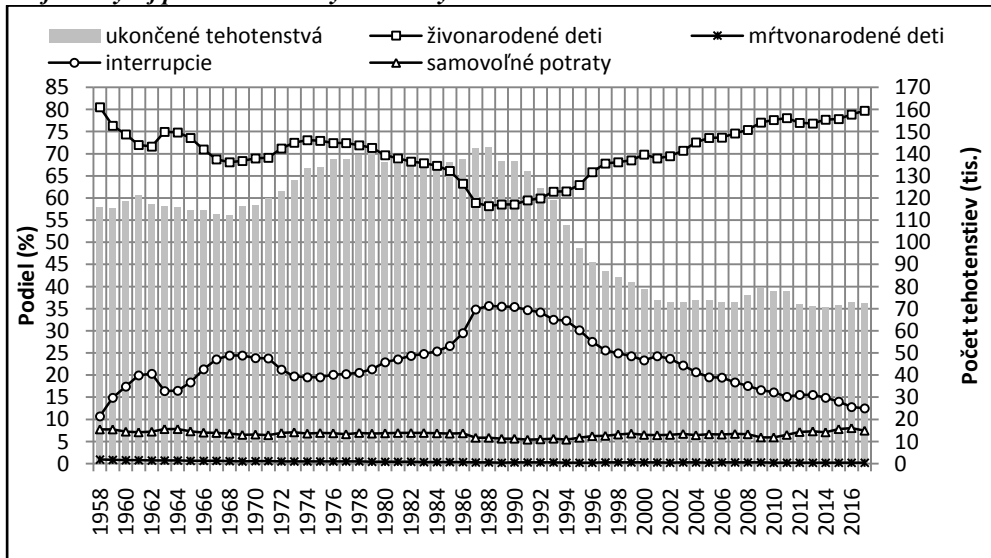
7.3 Ukončené tehotenstvá

Kombinácia údajov o potratoch a pôrodoch nám umožňuje analyzovať úroveň, časovanie, ako aj samotnú štruktúru ukončených tehotenstiev. Prvé základné informácie poskytuje graf 77. Počet ukončených tehotenstiev sa až do začiatku 70. rokov pohyboval pod hranicou 120 tis. ročne. Na druhej strane sa však mierne menila ich vnútorná štruktúra, a to predovšetkým nárastom podielu interrupcií. Tie vzrástli z pôvodných niečo viac ako 10 % na takmer štvrtinu, kým podiel tehotenstiev ukončených narodením živého dieťaťa sa postupne znižoval pod hranicu 70 %. Určité oživenie reprodukcie v 70. rokoch prispelo nielen k nárastu počtu tehotenstiev, ale aj k ich častejšiemu ukončovaniu pôrodom živého dieťaťa. Podiel interrupcií v tomto období mierne klesol. Pozitívny efekt však nevydržal dlho a postupne sme svedkami poklesu zastúpenia živonarodených detí a naopak nárastu interrupcií. Samotné počty tehotenstiev sa však výraznejšie nemenili a od druhej polovice 70. rokov sa pohybovali nad hranicou 130 tis., pričom na konci 70. rokov dočasne dosiahli aj úroveň 140 tis. K ďalšiemu výraznému poklesu podielu pôrodov živonarodených detí došlo v druhej polovici 80. rokov. Tento trend bol spojený s liberalizáciou potratovej legislatívy, čo sa naopak prejavilo na pomerne výraznom medziročnom náraste podielu interrupcií. Výsledkom tiež bol nárast počtu ukončených tehotenstiev, ktoré sa opäť dostali nad hranicu 140 tis. udalostí ročne. Od konca 80. rokov však dochádza k poklesu počtu tehotenstiev, ktorý urýchlila dynamická celospoločenská transformácia a s ňou spojené zmeny v reprodukčnom správaní. Ako sme uviedli, predovšetkým sme svedkami výrazného poklesu intenzity plodnosti a umelej potratovosti s čím súvisí aj značný pokles živonarodených detí, ako aj interrupcií. Situácia sa stabilizovala približne na začiatku nového milénia, keď viac menej stabilne je ročne ukončovaných 70–80 tis. tehotenstiev (graf 77). Z pohľadu vnútornej štruktúry ukončených tehotenstiev sledujeme priaznivý vývoj, keď dochádza k nárastu zastúpenia živonarodených detí. Ešte na začiatku 90. rokov pritom tvorili interrupcie približne 35 % a na pôrody živých detí pripadalo menej ako 60 %. V súčasnosti však dominancia živonarodených detí je oveľa výraznejšia, keď takto končí asi osem z desiatich tehotenstiev. Na interrupcie pritom pripadá už len necelých 13 %. Zvyšnú časť tvoria najmä samovoľné potraty, ktorých váha sa pohybovala na úrovni 5–8 % s minimom v druhej polovici 80. rokov a maximom na začiatku a konci sledovaného obdobia (graf 77). Mŕtvonarodené deti tvorili a tvoria zanedbateľnú časť z ukončených tehotenstiev. Navyše postupne došlo k poklesu ich zastúpenia z približne 1 % pod hranicu 0,5 %.

Intenzita s akou boli ukončované tehotenstvá žien na Slovensku úzko súvisela s vývojovými trendmi plodnosti a potratovosti. Keďže tieto mali v podstate zrkadlový priebeh, tak priemerný počet tehotenstiev pripadajúcich na jednu ženu sa až do začiatku 90. rokov udržiaval výrazne nad hranicou 3 udalostí. S výnimkou začiatku

80. rokov to bolo dokonca viac ako 3,5 tehotenstva na ženu. Štvrtinou a v druhej polovici 80. rokov tretinou k tomu prispievala úhrnná umelá potratovosť a 60 % až tromi štvrtinami podľa vývojovej fázy úhrnná plodnosť.

Graf 77: Vývoj počtu a štruktúry ukončených tehotenstiev na Slovensku v rokoch 1958–2017⁶⁶⁵

Vplyv samovoľnej potratovosti sa na celkovej intenzite ukončených tehotenstiev pohyboval viac menej stabilne na 6–7 % a len v druhej polovici 80. a na začiatku 90. rokov klesol pod túto úroveň. Aj keď od začiatku 90. rokov mal prvýkrát vývojový trend plodnosti a umelej potratovosti rovnaké smerovanie, pokles intenzity s akou ženy podstupovali interrupciu bol dynamickejší. Navyše oživenie plodnosti v poslednej dekáde sprevádzal ďalší pokles umelej potratovosti. To sa spoločne prejavilo aj na vývoji vplyvu oboch procesov na celkovej intenzite ukončovovaných tehotenstiev. Kým príspevok úhrnnej plodnosti opätovne presiahol hranicu 80 %, váha úhrnnej umelej potratovosti klesla až pod úroveň 13 %.

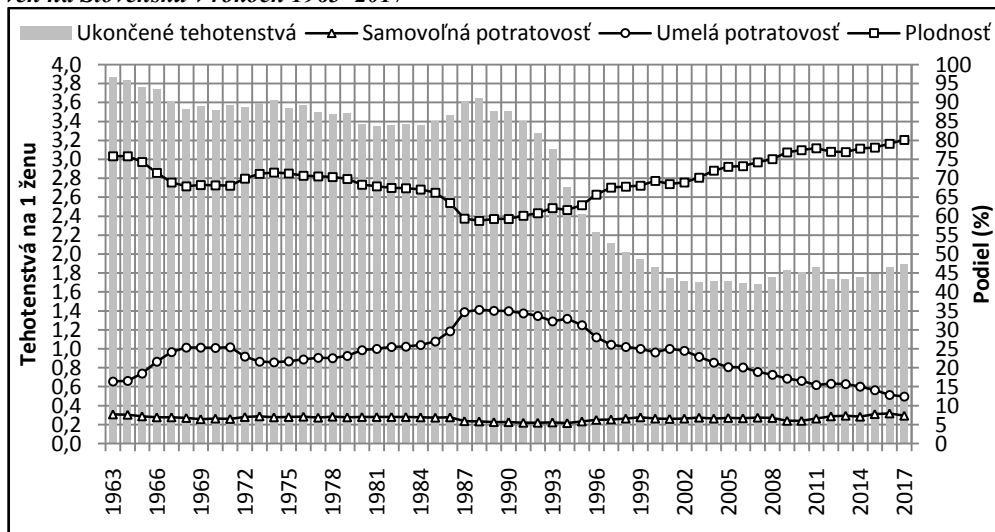
Z pohľadu vekovo-špecifických mier ukončených tehotenstiev, najvyššia intenzita bola až do začiatku 90. rokov spájaná s vekom 20–24 rokov. Nie je to prekvapivá skutočnosť, keďže v tejto vekovej skupine sa dlhodobo koncentrovala hlavná časť plodnosti. Pomerne vysokú intenzitu nachádzame aj vo veku 25–29 rokov a do určitej miery aj vo veku 30–34 rokov. V ich prípade už dôležitú úlohu zohrávala aj umelá potratovosť.

Najnižšie miery ukončovania tehotenstiev boli dlhodobo spájané najmä s poslednou dekadou reprodukčného veku. Od začiatku 90. rokov sme svedkami

⁶⁶⁵Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1963–1991, v Demografické příruce..., c. d., s. 192 a z primárných údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

nielen celkového poklesu intenzity s akou sú na Slovensku ukončované tehotenstvá, ale aj zmien jej vnútorného rozloženia podľa veku. Výrazne sa predovšetkým znížila úroveň vo veku dovtedy najvyššej intenzity. Vzhľadom na zmeny v časovaní plodnosti a potratovosti sa do popredia dostali vekové skupiny 25–29 a 30–34. Na druhej strane pomerne malé rozdiely v rozložení mier ukončovaných tehotenstiev svedčia o určitej vekovej diverzifikácii tohto procesu.

Graf 78: Vývoj intenzity ukončených tehotenstiev a vplyvu plodnosti a potratovosti na jej úroveň na Slovensku v rokoch 1963–2017⁶⁶⁶

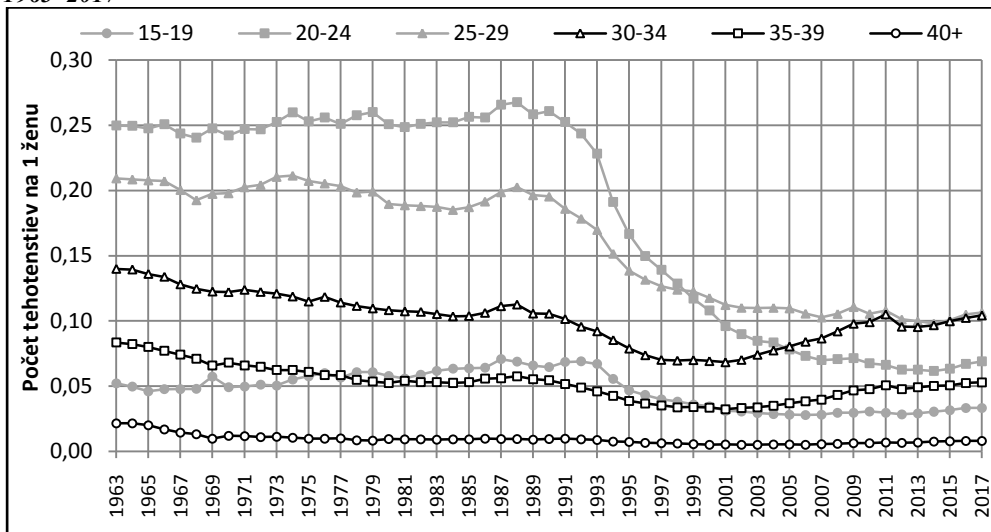
Postupné starnutie vekového profilu mier ukončovaných tehotenstiev v poslednom štvrtstoročí potvrdzujú aj hodnoty vybraných ukazovateľov časovania. Priemerný vek, ako aj vekový medián ženy pri ukončení tehotenstva sa najprv až do začiatku 90. rokov znižoval. Následne dochádza k nárastu ich hodnôt, a to v prípade priemerného veku z 26,4 až nad hranicu 29 rokov. Kým na začiatku 90. rokov polovica z celej intenzity tehotenstiev končila na Slovensku do dovŕšenia 24,3 rokov, v súčasnosti vekový medián už prekračuje úroveň 28 rokov. Pri oboch indikátoroch tiež môžeme vidieť, že posledné obdobie sa nesie skôr v stabilizácii časovania procesu ukončovania tehotenstiev.

Výsledkom mladnutia vekového profilu žien ukončujúcich svoje tehotenstvo pred rokom 1989 bol aj pokles hodnôt dolného a najmä horného decilu. Interdecilové rozpätie sa tak zúžilo a 80 % z celkovej intenzity ukončených tehotenstiev sa realizovalo v kratšom časovom intervale. Od konca 70. do začiatku 90. rokov to bolo približne v 15 rokoch. Odkladanie koncepcií do vyššieho veku so sebou nesie starnutie nielen plodnosti a potratovosti, ale aj ukončených tehotenstiev. Týka sa

⁶⁶⁶Tamže.

to najmä horného decilu, ktorý v súčasnosti už prekračuje hranicu 36 rokov. Na druhej strane desatina všetkých tehotenstiev na Slovensku sa realizuje stále v pomerne mladom veku, keďže dolný decil podľa posledných údajov len mierne prekračuje 19 rokov.

Graf 79: Vývoj vekovo-špecifických mier ukončených tehotenstiev na Slovensku v rokoch 1963–2017⁶⁶⁷

Štruktúra ukončených tehotenstiev úzko súvisí s vekom ženy, jej rodinným stavom, predchádzajúcou reprodukčnou históriou, ako aj životnou situáciou, či jej zdravím. Nasledujúca séria grafov 81–86 umožňuje sledovať podiely troch hlavných spôsobov ukončenia tehotenstva v jednotlivých vekových skupinách a ich zmeny v čase.

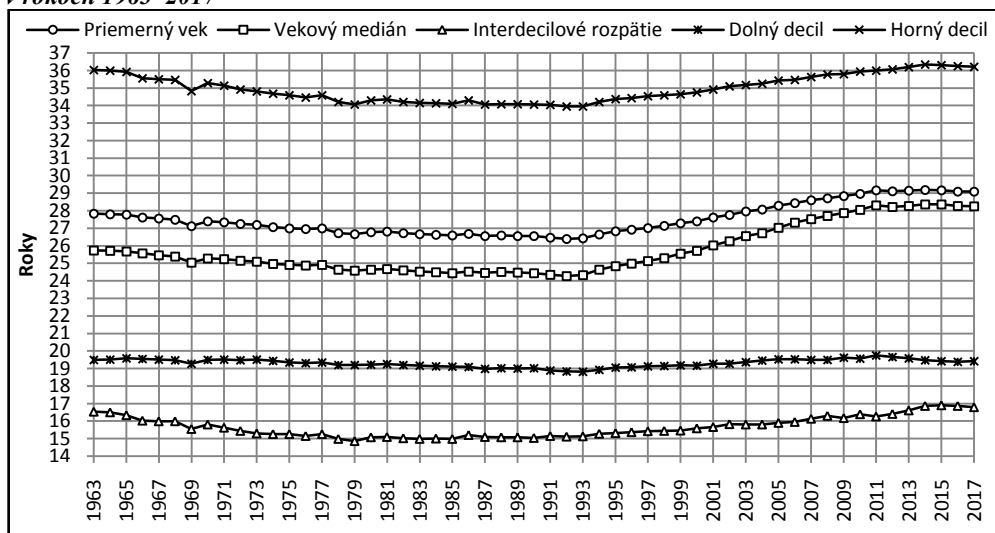
V prípade tehotenstva najmladších a mladých žien dlhodobo na Slovensku platí, že toto končí v prevažnej miere pôrodom. V súčasnosti je to až v 80 % tehotenstiev u žien vo veku do 25 rokov. Mierne vyššie zastúpenie interrupcií (nad 20 %) sa vyskytovalo len po liberalizácii potratového zákona a na začiatku 90. rokov (pozri grafy 81 a 82).

U žien vo veku 25–29 rokov už interrupcie zohrávali najmä na sklonku 80. a v prvej polovici 90. rokov väčšiu úlohu. V tomto období sa umelým potratom končilo približne 35 % všetkých tehotenstiev (graf 83). Vývoj v posledných dvoch dekádach však jednoznačne poukazuje na výrazné posilnenie pôrodov, ktoré tak v súčasnosti predstavujú viac ako 80 % všetkých tehotenstiev v tomto veku. Graf 84 potvrdzuje, že v minulom politickom režime s rastúcim vekom ženy (a tým pravde-

⁶⁶⁷Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1963–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

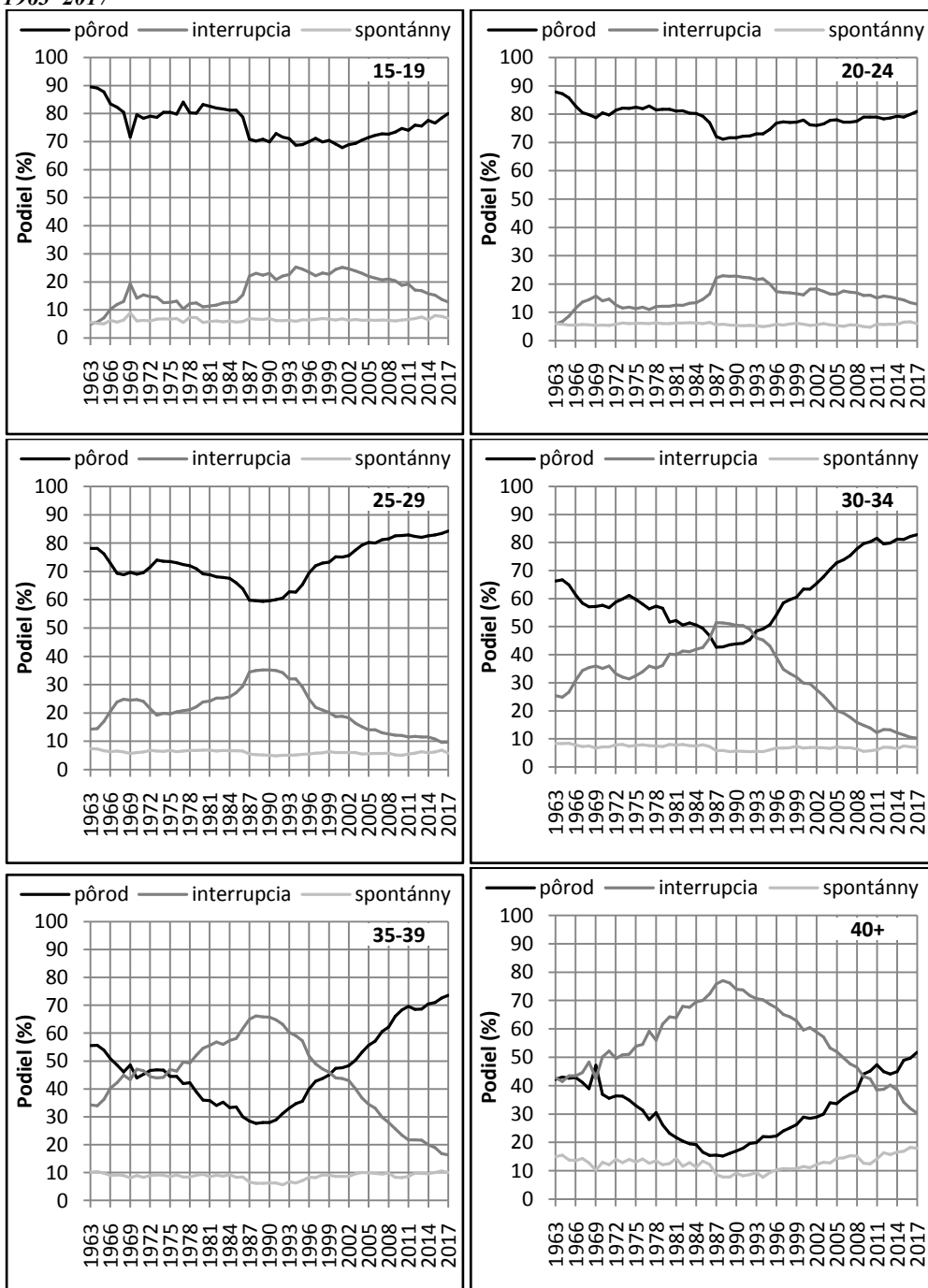
podobne aj počtom detí), rástlo aj zastúpenie tehotenstiev ukončených interrupciou. Vo veku 30–34 rokov tieto prípady mali rastúcu tendenciu (aj vzhľadom na celkové mladnutie reprodukcie a kompletizáciu veľkosti rodiny) a na sklonku 80. a začiatku 90. rokov dokonca mierne prevyšovali pôrody. Výrazné zmeny v časovaní plodnosti, keď druhá polovica reprodukčného veku sa stáva v čoraz väčšej miere cieľovou pre realizáciu reprodukčných zámerov, prispeli k zvráteniu tejto situácie. V súčasnosti tak aj v tomto veku majú jednoznačnú dominanciu pôrody (viac ako 80 %) a interrupciou končí len zhruba desatina tehotenstiev.

Graf 80: Vývoj vybraných ukazovateľov časovania ukončených tehotenstiev na Slovensku v rokoch 1963–2017⁶⁶⁸

Veľmi podobný vývoj môžeme nájsť aj vo veku 35–39 rokov. Určitou odlišnosťou bol častejší príklon k interrupciám, ktorými v rokoch najvyššej indukovanej potratovosti končili až dve tretiny tehotenstiev. V súčasnosti to už nie je ani pätina. Veľmi špecifická situácia bola dlhodobo v najstaršom veku. V období vrcholiacej potratovosti až tri štvrtiny všetkých tehotenstiev žien vo veku 40 a viac rokov končievali interrupciou. Nasledujúci pokles pokračuje až do súčasnosti, keď v posledných približne desať rokov dokonca došlo k vzniku miernej prevahy pôrodov. Odkladanie rodičovstva do čoraz vyššieho veku spoločne so zmenami vo vekových normách tak významnou mierou prispeli k tomu, že ani na konci reprodukčného veku nie je tehotenstvo ženy vnímané ako problematické a väčšina (viac ako 50 %) z nich končí narodeným dieťaťom.

⁶⁶⁸Tamže.

Graf 81–86: Štruktúra ukončených tehotenstiev na Slovensku vo vybraných vekoch v rokoch 1963–2017⁶⁶⁹⁶⁶⁹Tamže.

8. Úmrtnosť

Úmrtnosť priamo vstupuje do populačného vývoja a ovplyvňuje nielen početnosť, ale aj štrukturálne zloženie populácie. Úmrtnostné charakteristiky obyvateľstva Slovenska prešli od začiatku 20. storočia viacerými dôležitými zmenami. Samotný proces úmrtnosti sa pritom vyznačuje pomerne značnou mierou zotrvačnosti a inercie voči exogénnym faktorom nízkej úrovne komplexnosti. Znamená to, že intenzita a charakter úmrtnosti sa menia len pomaly a až pôsobením celého komplexu vonkajších faktorov môže dôjsť k zrýchleniu transformačného procesu. To je spôsobené aj samotnou povahou úmrtia ako biosociálneho javu. V podstate od narodenia na každého jednotlivca pôsobí celý súbor endogénnych a najmä exogénnych faktorov, ktorých účinky na organizmus sa časom kumulujú. Spolu s rozdielnymi rizikami úmrtia a individuálnou starostlivosťou o svoje zdravie sa následne podpisujú pod úroveň strednej dĺžky života pri narodení.⁶⁷⁰ Charakter úmrtnostných pomerov tak nie je len výsledkom nedávneho vývoja, ale do značnej miery je podmienený aj medzigeneračným zaťažením populácie formujúcim sa v dlhšom časovom horizonte. Preto poznanie dlhodobého vývoja úmrtnostných pomerov umožňuje lepšie pochopiť nielen súčasný stav, ale predstavuje dôležitý zdroj informácií aj pre formovanie predpokladov o jeho budúcom vývoji.

8.1 Úmrtnosť do konca 2. svetovej vojny

Počet zomretých ako základná informácia spojená s procesom úmrtnosti je ovplyvnená dvomi základnými faktormi. Prvý predstavujú úmrtnostné pomery a zdravotný stav populácie, s ktorými je previazaná kvalita, dostupnosť a využívanie zdravotnej starostlivosti, miera uvedomenia si zodpovednosti za vlastné zdravie a pod. Druhou skupinou sú viaceré socioekonomické charakteristiky populácie. Ide predovšetkým o vek a pohlavie, najvyššie dosiahnuté vzdelanie, rodinný stav, ekonomické postavenie, miesto bydliska.

Úmrtnostné pomery na území dnešného Slovenska môžeme na začiatku 20. storočia označiť ako veľmi nepriaznivé. Pretrvávajú nepriaznivých epidemiologických podmienok (o čom svedčí aj cholerová epidémia z prvej polovice 70. rokov), spolu s nízkou dostupnosťou a tým aj využívaním služieb zdravotníctva, ich slabou kvali-

⁶⁷⁰KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 129.

tou v kombinácii s celkovou materiálnou a informačnou zaostalosťou slovenskej spoločnosti (najmä vo vidieckom prostredí) vytvárali prihodné predpoklady na pretrvávajúce syndrómu zaostalosti, ktorý sa tak podpisoval pod celkovo vysokou intenzitou úmrtnosti.

Ako ukazujú výsledky úmrtnostných tabuliek pre územie Slovenska zo 70. rokov 19. storočia, stredná dĺžka života pri narodení u mužov sa pohybovala na úrovni len niečo viac ako 31 rokov. Oveľa lepšie na tom neboli ani ženy, keďže ich stredná dĺžka života pri narodení bola len o približne dva roky vyššia.⁶⁷¹ Pre porovnanie najdlhší život mali pred sebou muži i ženy v niektorých severských krajinách. Príkladom môže byť Nórsko, kde stredná dĺžka života pri narodení u mužov v tomto období už výrazne prekračovala hranicu 45 rokov a v druhej polovici 70. rokov 19. storočia dokonca presiahla úroveň 50 rokov. Ešte dlhší život mali pred sebou práve narodené nórske dievčatá, keďže stredná dĺžka života sa stabilne pohybovala nad hodnotou 50 rokov. S výnimkou niektorých krajín strednej a najmä východnej Európy nepriaznivé úmrtnostné pomery nachádzame v druhej polovici 19. storočia aj v južnej a juhovýchodnej Európe. Napríklad v Taliansku stredná dĺžka života mužov pri narodení dosahovala v 70. rokoch 19. storočia len približne 29–34 rokov a u žien to bolo 30–35 rokov.

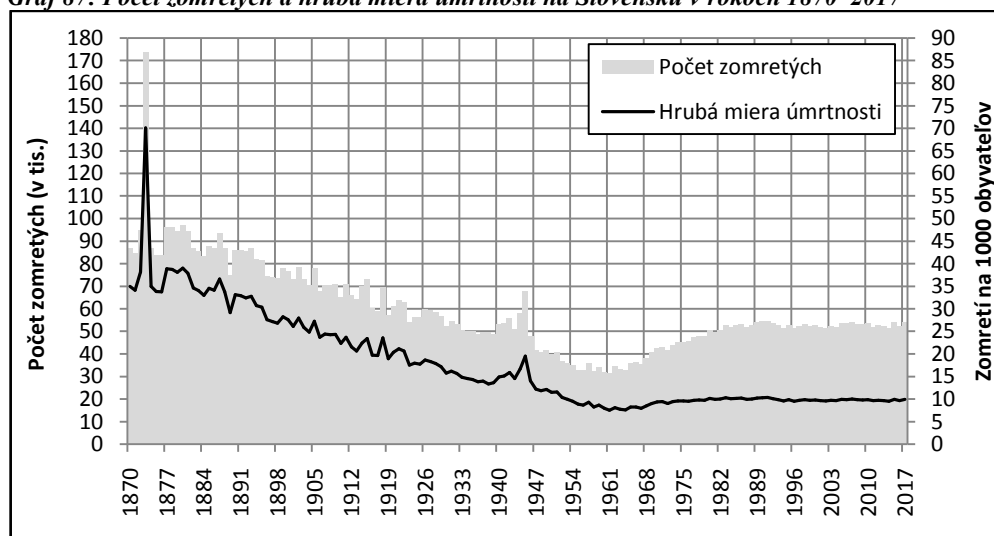
Z dlhodobého hľadiska však dochádzalo na Slovensku k postupnému zlepšovaniu úmrtnostných pomerov. Na začiatku 20. storočia by pri zachovaní úmrtnostných pomerov mal práve narodený chlapec šancu prežiť už 36,5 roka a narodené dievča niečo viac ako 38,6 roka. Počet zomretých sa v tomto období dostal stabilne pod hranicu 80 tis. úmrtí ročne, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 25–28 úmrtí na 1000 obyvateľov. Ak to porovnáme so známymi údajmi z druhej polovice 19. storočia, tak až do 90. rokov zomieralo ročne 80–90 tis. osôb a hrubá miera úmrtnosti sa stabilne pohybovala nad hranicou 30 ‰. Navyše druhá cholerozá epidémia v roku 1873 znamenala veľkú mortalitnú krízu, keď na Slovensku zomrelo viac ako 170 tis. osôb, čo znamenalo, že na každých 1000 obyvateľov pripadalo 70 úmrtí (graf 87).

Aj to svedčí o stále pretrvávajúcom úzkom prepojení úmrtnosti s epidemiologickou situáciou, a to najmä s infekčnými a epidemiologickými ochoreniami. Po odznení nepriaznivého vplyvu cholery sa obnovuje trend poklesu úmrtnosti, pričom pozvoľné zlepšovanie úmrtnostných pomerov pokračovalo až do začiatku 1. svetovej vojny. Počet zomretých sa do roku 1913 znížil na približne 64 tis., čo znamenalo, že na 1000 obyvateľov pripadalo približne 20 úmrtí. Hodnota strednej dĺžky života pri narodení v roku 1910 u mužov už prekročila hranicu 40 rokov a u žien sa priblížila k hodnote 43 rokov. V priebehu približne štyroch dekád sa ži-

⁶⁷¹Úmrtnostní tabulky 1920–1922. Československo, České země, Slovensko. In: *Zprávy a Rozbory*. Praha : Federální statistický úřad, 1978, s. 4.

vot mužov na Slovensku predĺžil o takmer 9 rokov a u žien o takmer 10 rokov, no aj napriek tomu naďalej výrazne zaostávali za demograficky vyspelou Európou. Pre porovnanie v niektorých severských krajinách (Nórsko, Švédsko) sa muži mali šancu dožiť viac ako 51 rokov a ženy dokonca viac ako 55 rokov. Na Slovensku práve narodení chlapci tak mali potenciálne pred sebou o 14 a dievčatá dokonca o viac ako 15 rokov kratší život.

Graf 87: Počet zomretých a hrubá miera úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1870–2017⁶⁷²

Do začiatku prvej svetovej vojny bola pre Slovensko typická aj o niečo nižšia dynamika zlepšovania úmrtnostných pomerov, čo uvedené rozdiely ešte prehlbovalo. Aj preto v predvečer Veľkej vojny hodnota strednej dĺžky života pri narodení u mužov bola o približne 15,5 roku a u žien o takmer 16 rokov nižšia ako vo Švédsku. Detailnejšiu analýzu príčin tohto stavu nie je zatiaľ vzhľadom na empirickú základňu možné uskutočniť. Predpokladáme však, že podobne ako v medzivojnovom období (pozri nižšie), Slovensko výrazne zaostávalo najmä v úmrtnosti dojčiat a detí do 5. roku života, pričom pod výrazne vyššiu úmrtnosť sa podpísala aj nepriaznivá epidemiologická situácia najmä z pohľadu infekčných ochorení.

Veľmi dôležitým faktorom nepriaznivých úmrtnostných pomerov Slovenska bolo pretrvávajúce pomerne vysokej dojčenskej a detskej úmrtnosti. Na začiatku 20. storočia z 1000 živonarodených detí sa v župách na Slovensku nedožilo prvého roku života viac ako 200 detí. Postupne síce dochádzalo k miernemu poklesu, no naďalej dojčenská úmrtnosť bola veľmi vysoká. Pred vypuknutím prvej svetovej vojny zo-

⁶⁷² Zostavené z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

mieralo z 1000 živonarodených približne 170–180 detí. Uvedený pokles podľa Vereša⁶⁷³ bol v súlade s celouhorským vývojom. Na druhej strane autor poukázal, že intenzita úmrtnosti najmladších detí bola na začiatku a v prvej dekáde 20. storočia nižšia ako v českých krajinách. Táto skutočnosť je podľa neho pomerne prekvapivá vzhľadom na nižší socioekonomický a tiež oneskorujúci sa demografický vývoj (z pohľadu nástupu a šírenia sa demografickej revolúcie). Okrem toho aj celkové úmrtnostné pomery boli podľa údajov strednej dĺžky života v českých krajinách o niečo lepšie, keďže narodené deti tu mali šancu prežiť v priemere o 2 až 3 roky dlhší život.⁶⁷⁴ Vysvetlenie tohto javu a samotného rýchlejšieho zlepšovania úmrtnostných pomerov dojčiat na Slovensku dáva do spojitosti s vyhlásením na tie doby moderného zdravotníckeho zákona v roku 1876.⁶⁷⁵ Okrem toho na Slovensku v dôsledku prevládajúceho primárneho sektora a málo dynamickej urbanizácii sa nevytvárali rozsiahle preľudnené mestské koncentrácie v priemysle pracujúcich robotníkov s výrazne zníženou kvalitou životných podmienok.⁶⁷⁶ Nepriamo by to potvrdzovali len o niečo horšie úmrtnostné pomery dojčiat v mestskom prostredí Košíc a Bratislavy.

Vojnový konflikt pozitívny vývoj úmrtnostných pomerov na Slovensku (ako aj v ďalších európskych krajinách) zastavil. Počet zomretých sa opätovne dostal na a nad hranicu 70 tis. osôb a hrubá miera úmrtnosti sa ku sklonku vojny vyšplhala až k 24 ‰ (graf 87). Stredná dĺžka života opätovne klesla pod hranicu 40 rokov.⁶⁷⁷ Uvedené výrazné zhoršenie úmrtnostných pomerov sa týkalo predovšetkým začiatku vojny a roku 1918. Kým v prvom prípade k tomu značnou mierou prispelo priame ohrozenie východných častí krajiny vojnovým konfliktom, v poslednom vojnovom roku to bolo predovšetkým zhoršenie epidemiologickej situácie, a to najmä v dôsledku celosvetovej epidémie španielskej chrípky.

Ako uviedol Vereš, dojčenská úmrtnosť bola na Slovensku do značnej miery úzko prepojená s vyživovacími podmienkami a pomerne rýchlo reagovala na ich akúkoľvek zmenu.⁶⁷⁸ Prvá svetová vojna sa preto už v prvých dvoch rokoch podpísala pod dramatické zhoršenie úmrtnosti najmenších detí. V roku 1915 z 1000 živonaro-

⁶⁷³VEREŠ, Pavel. Vývoj kojenecké úmrtnosti na Slovensku v letech 1900–1912. In: *Historická demografie*, 1985, 9, s. 175–183.

⁶⁷⁴Tamže, s. 176.

⁶⁷⁵Ide o zákonný XIV. článok z roku 1876 O sporiadaní záležitosti verejného zdravia, ktorý reorganizoval a vytvoril novú sieť zdravotníckej starostlivosti opierajúcu sa o obvodných lekárov. Ďalej sa zaviedla oznamovacia povinnosť v prípade vybraných infekčných ochorení a predovšetkým sa zvýšila pozornosť venovaná malým deťom.

⁶⁷⁶GRUNT, Juraj. Úmrtnostné tabuľky pre obyvateľstvo Slovenska v období 1900/01 a 1910/11. In: *Demografie* 1964, 6, s. 117–128.

⁶⁷⁷Najhoršie dopady prvej svetovej vojny na vývoj úmrtnostných pomerov môžeme identifikovať v krajinách, ktoré sa v najväčšej miere podieľali na jej priebehu. Napríklad vo Francúzsku, Taliansku, Anglicku a Walese stredná dĺžka života mužov pri narodení počas vojnových rokov klesla o viac ako 20 rokov, pritom vo Francúzsku dokonca nedosahovala ani 30 rokov.

⁶⁷⁸VEREŠ, Pavel. Vývoj kojenecké..., c. d.

dených zomrelo do prvého roka života niečo viac ako 240 detí. Na a tesne nad hranicou 200 ‰ sa doječenská úmrtnosť udržala aj ďalšie tri vojnové roky, pričom v poslednom k tomu do určitej miery prispela aj španielska chrípka (graf 89).

Slovensko vstupovalo do samostatného Československa s veľmi nepriaznivými úmrtnosťnými pomermi. Medzivojnové obdobie však opätovne naštartovalo pozitívny trend poklesu intenzity úmrtnosti a tým predlžovania života mužov i žien. Ten však bol naďalej výrazne ovplyvňovaný výskytom niektorých infekčných ochorení, medzi ktorými veľký význam zohrávali sezónne chrípkové epidémie. Okrem toho nepriamo na početnosť úmrtí vplývala aj pôrodnosť a počet narodených detí. Vzhľadom na pretrvávajúcu vysokú intenzitu úmrtnosti doječiat zvýšenie pôrodnosti so sebou prinášalo aj zvýšenie počtu zomretých osôb. Typickým príkladom bol rok 1921, v ktorom zaznamenávame celkovo najvyšší počet úmrtí (63,5 tis.) ako aj najvyššiu hrubú mieru úmrtnosti (viac ako 21 ‰). Okrem chrípkovej epidémie, ktorá síce už nemala takú silu ako „španielka“, no predsa len zhoršovala epidemiologickú situáciu a prispela určitou mierou k medziročnému nárastu počtu zomretých,⁶⁷⁹ hlavným faktorom bola vysoká pôrodnosť pri súčasne vysokej intenzite doječenskej a detskej úmrtnosti. Po skončení vojnového konfliktu a odznení nepriaznivých epidemiologických pomerov v dôsledku španielskej chrípky stúpila v roku 1919 hodnota strednej dĺžky života pri narodení u mužov nad hranicu 44 rokov a u žien nad úroveň 46 rokov. Ďalšie komplikované povojnové roky sa však najprv niesli v znamení mierneho poklesu hodnôt strednej dĺžky života, ktoré do značnej miery boli aj výsledkom zhoršenia úmrtnosťných pomerov u najmenších detí. V rokoch 1920–1922 doječenská úmrtnosť prekračovala hodnotu 180 ‰. Jej následný pokles na 150–160 ‰ sa odzrkadlil aj na počte zomretých, či syntetických indikátoroch úmrtnosti. V rokoch 1923 a 1924 prvýkrát stredná dĺžka života pri narodení žien presiahla 50 rokov. V mužskej časti populácie sa pohybovala na hodnote 47–48 rokov. Počet zomretých od tohto momentu trvalo klesol až do konca medzivojnového obdobia pod hodnotu 60 tis. osôb, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo približne 17 zomretých na 1000 obyvateľov. Úzka spojitosť medzi infekčnými ochoreniami a úmrtnosťou sa prejavovala aj v ďalšom období. Napríklad v rokoch 1926 a 1927 opätovne došlo k nárastu počtu zomretých (až na 59 tis.), hrubej miery úmrtnosti (18–19 ‰) a miernemu poklesu strednej dĺžky života pri narodení (muži 46,7 roku; ženy 48,3–48,8 roka) v dôsledku zhoršenej epidemiologickej situácie pri chrípkovej epidémii. Celkovo však môžeme medzivojnové obdobie existencie Československa označiť za významný úsek, v ktorom došlo k zrýchleniu nastoleného trendu zlepšovania úmrtnosťných pomerov na Slovensku. Počet zomretých sa od polovice 30. rokov dostal pod hranicu 50 tis. udalostí, hrubá miera úmrtnosti klesla pod úro-

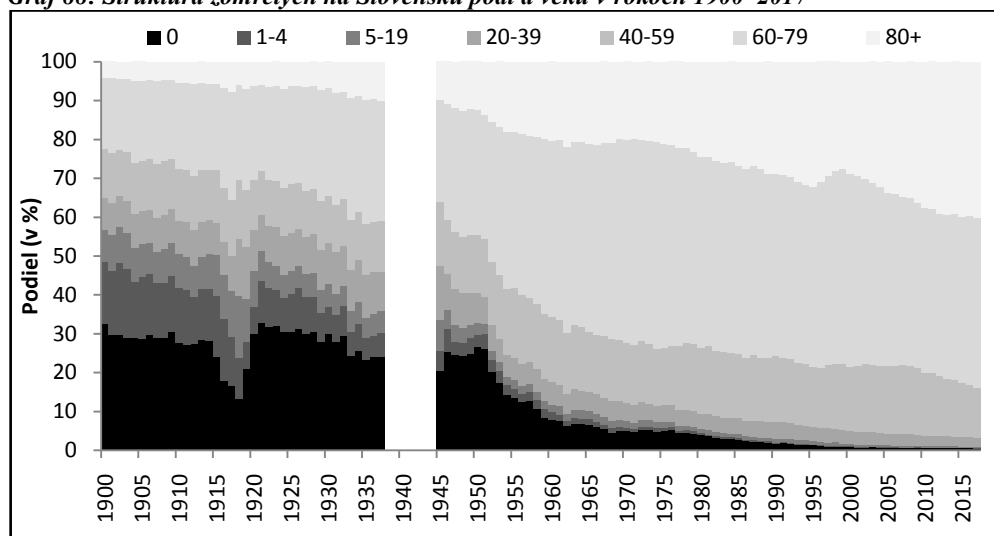
⁶⁷⁹PELC, H. *Zdravotní stav obyvatelstva Československé republiky v jejím prvním desetiletí*. Praha: Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, 1929.

veň 14 %, dojčenská úmrtnosť sa pohybovala v intervale 140–150 ‰ a stredná dĺžka života pri narodení sa predĺžila u mužov na takmer 52 rokov a u žien dokonca dosiahla hodnotu 55 rokov. Znamená to, že medzi rokmi 1920 a 1937 sa život práve narodeného chlapca predĺžil v priemere o približne 9,4 roka a v prípade dievčaťa to bolo dokonca o 12,6 roka. Z uvedeného je zrejmé, že o niečo dynamickejšie sa zlepšovali úmrtnostné pomery v ženskej časti populácie, čím dochádzalo k určitému prehlbovaniu rodových rozdielov v dĺžke života. Pre úplnosť dodávame, že kým v roku 1920 bola hodnota strednej dĺžky života pri narodení u chlapcov v porovnaní s dievčatami nižšia o približne jeden rok, na konci existencie medzivojnového Československa sa tento rozdiel prehĺbil už na takmer 2,8 roku.

Úroveň úmrtnosti je výrazne diferencovaná podľa veku a do určitej miery aj podľa pohlavia. Prvotný pohľad na prepojenie veku a intenzity úmrtnosti prináša štruktúra zomretých podľa jednotlivých vekových skupín. Pre úmrtnostné pomery Slovenska v podstate takmer pre celú prvú polovicu 20. storočia bolo typickou črtou vysoké zastúpenie detí a najmä najmenších detí medzi zomretými. Táto skutočnosť je spojená s pretrvávajúcou vysokou detskou a predovšetkým dojčenskou úmrtnosťou. Na začiatku 20. storočia zo všetkých úmrtí tvorili deti do 5 rokov takmer polovicu. Dominovali pritom úmrtia dojčiat, ktoré predstavovali takmer tretinu všetkých zomretých. Zomretí vo veku 60 a viac rokov na druhú stranu tvorili v tomto období len niečo viac ako 22 %. V predvečer prvej svetovej vojny podiel zomretých vo veku 0–4 rokov mierne klesol na približne 40 % z celkového počtu úmrtí, pričom úmrtia osôb vo veku 60 a viac rokov už tvorili takmer tretinu. Počas vojnových rokov výrazne klesol počet živonarodených detí, a preto aj napriek vysokej dojčenskej úmrtnosti podiel zomretých detí do jedného roka života mal klesajúcu tendenciu. Napríklad v roku 1918 pripadalo na zomreté dojčatá len niečo viac ako 13 % a na deti vo veku 1–4 rokov necelých 11 %. Podiel zomretých vo veku 60 a viac rokov sa výraznejšie nezmenil, prípadne dokonca mierne klesol. Naopak v roku 1918 sa zvýšilo zastúpenie zomretých v reprodukčnom veku. Súvisí to so špecifickým charakterom úmrtnosti podmieneným epidémiou španielskej chrípky. Tá zapríčinila výrazný nárast úmrtnosti a tým aj zvýšenie počtu zomretých vo veku 20–40 rokov. V povojnovom období zvýšenie pôrodnosti v kombinácii s vysokou dojčenskou úmrtnosťou podmienili nárast podielu zomretých detí do jedného roka života. V rokoch 1921–1926 tvorili 30–33 % z celkového počtu úmrtí. Staršie deti vo veku do 5 rokov predstavovali približne desatinu. S poklesom pôrodnosti a tiež so zlepšovaním úmrtnostných pomerov detskej zložky sa zastúpenie zomretých detí na celkovom počte úmrtí znižovalo. V druhej polovici 30. rokov už predstavovali len približne 30 %, pričom asi štvrtinu tvorili dojčatá a zvyšných 6 % deti vo veku 1–4 roky. Miernu prevahu na začiatku 30. rokov tak získali úmrtia osôb vo veku 60–79 rokov. Tie v roku 1937 predstavovali niečo viac ako 31 %. Úmrtia starších osôb sa podieľali len jednou desatinou. Približne rovnaký podiel mali aj zomretí vo veku 20–39 rokov a len o niečo viac (13 %) pripadal na úmrtia osôb vo veku 40–59 ro-

kov. Spoločne tak zomreť do 20. roku života v druhej polovici 30. rokov už predstavovali len niečo viac ako tretinu z celkového počtu úmrtí, kým na začiatku 20. storočia tvorili takmer 57 %. Po druhej svetovej vojne výrazný pokles dojčenskej a detskej úmrtnosti prispel k ďalšiemu zníženiu detskej zložky a do popredia sa v čoraz väčšej miere dostávali úmrtia v produktívnom a poproduktívnom veku. Ako je zrejmé z grafu 88, hlavnou skupinou sa stali úmrtia osôb vo veku 60–79 rokov, ktoré spolu s úmrtiami 80 a viacročných predstavujú viac ako 80 % všetkých zomretých.

Graf 88: Štruktúra zomretých na Slovensku podľa veku v rokoch 1900–2017⁶⁸⁰

Priebeh úmrtnosti podľa veku a pohlavia je možné najlepšie analyzovať prostredníctvom vekovo-špecifických pravdepodobností úmrtia. Od začiatku 20. storočia do konca medzivojnového obdobia došlo v podstate vo všetkých vekových skupinách a u oboch pohlaví, k zlepšeniu úmrtnostných pomerov. Jednoznačne najdynamickejšie sa znižovala úmrtnosť vo veku 1–9 rokov, ktorej úroveň v druhej polovici 30. rokov predstavovala len približne 30 % z pôvodnej hodnoty. Na polovicu tiež klesla intenzita úmrtnosti v reprodukčnom veku. V poreprodukčnom a najmä poproduktívnom veku však k tak výrazným zmenám nedošlo. Kým v mladších vekových skupinách platilo, že zlepšovanie úmrtnostných pomerov prebiehalo u mužov i žien približne rovnakým tempom, vo vyššom veku (50–69 rokov) sa rýchlejšie znižovala intenzita úmrtnosti v ženskej časti populácie.

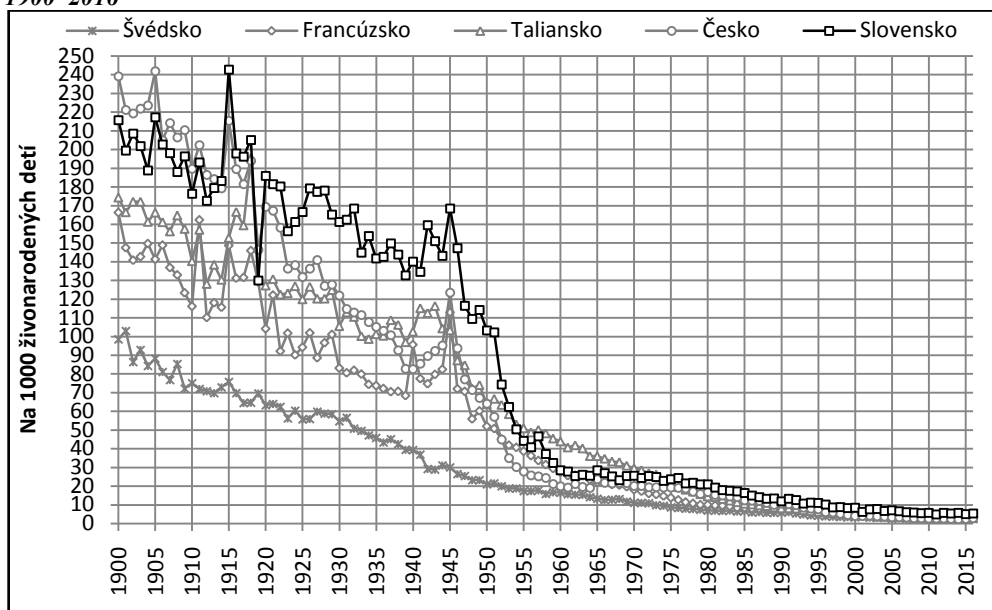
Hlavným faktorom predlžujúcej sa strednej dĺžky života pri narodení na Slovensku u oboch pohlaví od začiatku 20. storočia do konca medzivojnového obdobia

⁶⁸⁰ Vypočítané z údajov publikovaných v Népmozgalma 1900–1918, v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

bolo znižovanie dojčenskej a detskej úmrtnosti. Napríklad medzi rokom 1920 a 1930 sa predĺžila celkovo o 6,8 roka, pričom zníženie úmrtnosti v detskom veku sa na tom podieľalo až dvomi tretinami (4,5 roka). U žien bola situácia obdobná, keď v 20. rokoch došlo k predĺženiu života o 8 rokov a z toho 55 % (4,4 roku) spadalo práve na zlepšenie úmrtnostných pomerov v predreprodukčnom veku. Veľmi dôležitým zistením je tiež skutočnosť, že v tejto vekovej skupine dominovalo najmä znižovanie intenzity úmrtnosti najmenších detí (do 5 rokov). Na druhej strane je zrejmé, že v poreprodukčnom a najmä poproduktívnom veku k významnejším zmenám v úmrtnostných pomeroch nedochádzalo, a preto ich príspevky k rastu strednej dĺžky života boli značne obmedzené. Z pohľadu dynamiky predlžovania života bol rozhodujúcim jednoznačne vývoj v 20. rokoch. Zdá sa, že v priebehu nich došlo k výraznému odčerpaniu z možného potenciálu zlepšovania úmrtnostných pomerov na Slovensku za existujúcich podmienok v spoločnosti. Následne v 30. rokoch už rýchlosť predlžovania života u oboch pohlaví značne klesla.

Dynamizácia zlepšovania úmrtnostných pomerov na Slovensku v medzivojnovom období prispela aj k určitému priblíženiu sa k demograficky najvyspelejším krajinám Európy. Kým napríklad v roku 1920 slovenskí muži za švédskymi zaostávali v hodnote strednej dĺžky života pri narodení o viac ako 14 rokov, v druhej polovici 30. rokov to bolo približne o 11–12 rokov. U žien sa rozdiel zmenšil dokonca z takmer 16 rokov na približne 11 rokov. Aj napriek tomu úmrtnostné pomery na Slovensku naďalej zostávali nepriaznivé, pričom ich základ sa formoval už od najmenších detí. Ako sme spomenuli vyššie, dojčenská úmrtnosť síce klesla na a dokonca aj pod hranicu 150 ‰, no v severských krajinách už v tomto období z 1000 živonarodených detí zomieralo do prvého roku života len 35–40 detí (pozri graf 89).

Ako potvrdzuje dekompozícia rozdielov stredných dĺžok života pri narodení medzi Slovenskom a Švédskom (muži a ženy zvlášť), uvedené rozdiely v dojčenskej a čiastočne aj detskej (1–14 rokov) úmrtnosti boli kľúčovým faktorom výrazne horších úmrtnostných pomerov na Slovensku, a teda aj výrazne kratšej strednej dĺžke života pri narodení. Potvrdzuje to aj detailná štruktúra príspevkov k rozdielom stredných dĺžok života (pozri grafy 105 a 106 na s. 245). Na začiatku 20. storočia z celkového rozdielu viac ako 14 rokov u mužov pripadali na vrub detskej zložky približne tri štvrtiny (10 rokov, 76 %), pričom nepriaznivé úmrtnostné pomery dočiat znižovali hodnotu strednej dĺžky života pri narodení dokonca o takmer 6,4 roku (44 %). U žien bola situácia podobná, keďže takmer 11 z 15 rokov (73 %) rozdielu pripadalo na detský vek. Váha dojčenského a detského veku (1–14 rokov) bola takmer vyrovnaná. Kým počet rokov, o ktoré hodnotu strednej dĺžky života pri narodení u oboch pohlaví skracoval prvý rok života, sa v čase výraznejšie nezmenil (u mužov 6–8 rokov; u žien 5–7 rokov), príspevky osôb vo veku 1–14 rokov pomerne dynamicky klesali.

Graf 89: Vývoj dojčenskej úmrtnosti na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1900–2016⁶⁸¹

V druhej polovici 30. rokov sa v tomto veku koncentrovali už len približne 2 roky z celkového rozdielu stredných dĺžok života pri narodení medzi Slovenskom a Švédskom. K pozvoľnej konvergencii do určitej miery prispelo aj znižovanie diferencií v reprodukčnom a poreprodukčnom veku. Na začiatku 20. storočia v týchto vekových skupinách boli koncentrované z celkového zaostávania Slovenska viac ako 3 roky u mužov a niečo viac ako 4 roky u žien. V druhej polovici 30. rokov hodnota príspevkov k rozdielom strednej dĺžke života pri narodení klesla u oboch pohlaví na približne 2,6 roka. Postupne sme tak boli svedkami posilňovania váhy nepriaznivých pomerov v úmrtnosti dojčiat. Výrazne vyššia dojčenská úmrtnosť slovenských detí v druhej polovici 30. rokov u mužov tvorila viac ako 60 % a u žien takmer 57 % z celkového rozdielu medzi Slovenskom a Švédskom (pozri grafy 105 a 106 na s. 245).

V pozadí úrovne a charakteru procesu úmrtnosti sa skrývajú zložité vzťahy, ktorých poznanie do určitej miery umožňuje analýza príčin smrti. Najvýznamnejšie skupiny príčin smrti nás tiež informujú o epidemiologickej situácii a čiastočne aj o zdravotnom stave populácie. Okrem toho do veľkej miery ovplyvňujú samotnú intenzitu úmrtnosti, a tiež vytvárajú predpoklad pre vznik rozdielov v úmrtnosti medzi jednotlivými populáciami. V spojitosti s analýzou úmrtí podľa príčin smrti na Slo-

⁶⁸¹Zostavené z údajov publikovaných v The Human Mortality Database <<https://www.mortality.org/>> [15.8.2018] a pre Slovensko z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

vensku v prvej polovici 20. storočia je nutné poukázať na problematiku kvality získavaných údajov a ich vzájomnú porovnateľnosť v čase. Predovšetkým na začiatku 20. storočia bola klasifikácia príčin smrti len na svojom začiatku, keď medzinárodne uznávanou sa stala až v roku 1893. Okrem toho do konca medzivojnového obdobia prešla štyrmi revíziami. Každá revízia so sebou priniesla určité zmeny. Jednak sa menili definície príčin úmrtia, vznikali alebo zanikali niektoré nosologické jednotky, prípadne sa presúvali v rámci jednotlivých tried. Aj napriek tomu, že sme sa snažili, aby uvedené kategórie boli navzájom čo najviac kompatibilné, je potrebné s uvedenými skutočnosťami počítať a pri analýze a interpretácii získaných výsledkov nepreceňovať ich význam. V prípade Slovenska je však hlavným nedostatkom dlhodobovo veľmi vysoký podiel prípadov, keď príčinu smrti určovala laická osoba. Až do polovice 20. rokov podiel úmrtí, ktorých príčinu definoval laik, prekročoval hranicu 60 %. Aj napriek zlepšovaniu situácia sa definitívne takýchto prípadov nepodarilo zbaviť ani do konca medzivojnového obdobia, keďže ešte v roku 1937 u takmer 30 % úmrtí príčinu smrti určila nelekárska osoba. Pomerne vysoký podiel (viac ako 10 %) nadobúdali tiež úmrtia so zle definovanou príčinou smrti.

Údaje v uhorských štatistikách od začiatku 20. storočia do roku 1918 jednoznačne poukazujú na vysoký podiel infekčných a parazitárnych ochorení. Tie tvorili 25–30 % všetkých úmrtí. Ich zastúpenie pritom mierne vzrástlo najmä na konci vojnového konfliktu, keď prekročili hranicu 30 %. Ochorenia dýchacej sústavy predstavovali príčinu smrti približne u desatiny zomretých. Ich podiel však vzrástol počas prvej svetovej vojny, a to až na 14 %. V roku 1918 dokonca tvorili už jednu pätinu zo všetkých udalostí, pričom hlavným dôvodom bola spomínaná epidémia španielskej chrípky. Tráviaca sústava ako príčina smrti stála v pozadí menej ako desatiny úmrtí (6–9 %). Len na začiatku vojnového konfliktu sa jej váha dostala mierne nad hranicu 10 % pravdepodobne v dôsledku zhoršených sanitárnych a výživových podmienok vo východoslovenských regiónoch priamo zasiahnutých vojnovými udalosťami. Civilizačné ochorenia zohrávali v tomto období len malú úlohu. Podiel úmrtí na kardiovaskulárne ochorenia sa mierne zvýšil z 2 na 5 %, pričom nádory dokonca predstavovali len približne 1–2 %. Približne rovnaký podiel pripadal aj na vonkajšie príčiny. Spoločne týchto šesť skupín pokrývalo asi polovicu všetkých úmrtí. Len počas vojnového konfliktu a najmä v roku 1918 najmä v dôsledku nárastu ochorení dýchacej sústavy a infekčných ochorení ich zastúpenie vzrástlo až k hranici 65 %. Zvyšnú časť ochorení predstavovali predovšetkým príčiny smrti spojené s dojčenským vekom (tzv. vrodená slabosť), starobou a bližšie neurčené kategórie.

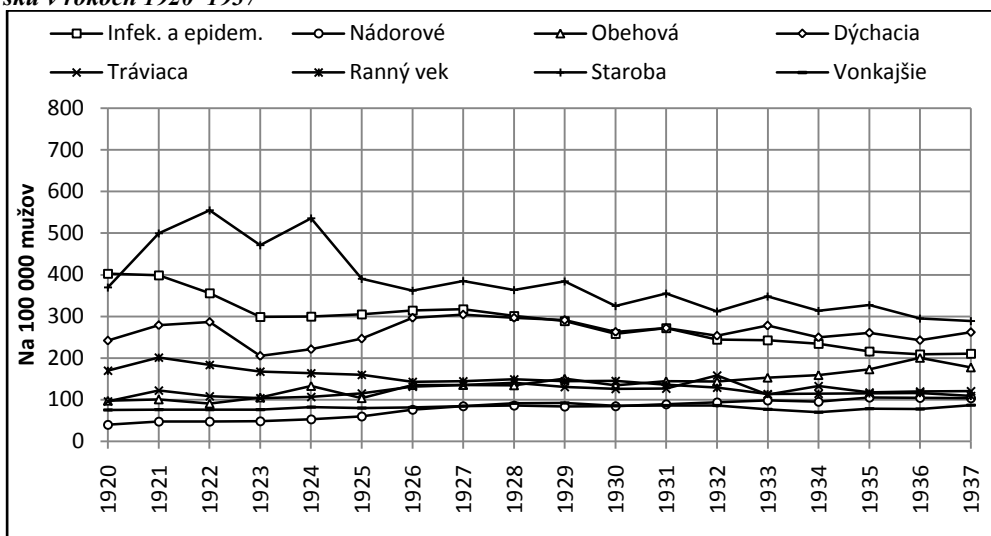
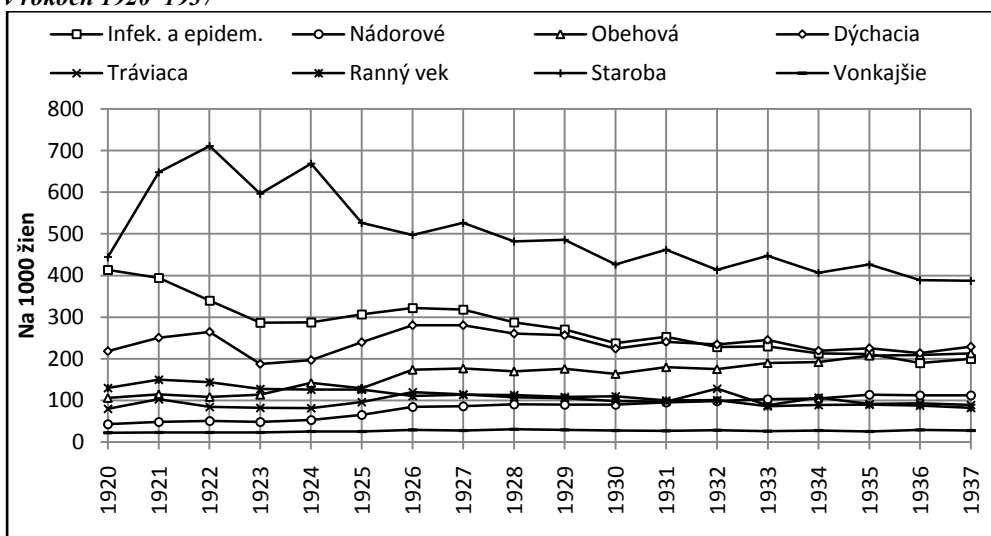
Na začiatku 20. rokov u oboch pohlaví najväčší podiel dosahovali úmrtia na ochorenia epidemické, endemické a infekčné (tvorili približne 20 %), nasledované starobou (14 % muži, 19 % ženy) a ochoreniami ranného veku spolu s vrodenými vadami (17 % muži, 14 % ženy). Nad hranicu 10 % sa ešte dostali choroby dýchacej sústavy (približne 13 % obe pohlavia) a skupina zle diagnostikovaných ochorení

a neurčitých príčin smrti (11 % muži, 13 % ženy). Civilizačné ochorenia u oboch pohlaví stále tvorili spolu len necelých 6 %. Môžeme sa domnievať, že určitá časť úmrtí zapríčinených „starobou“ v skutočnosti mohla predstavovať nediagnostikované kardiovaskulárne alebo onkologické ochorenia. Do polovice 30. rokov výrazne kleslo jednak zastúpenie zle určených a neurčitých príčin smrti (na približne 2 %) a tiež úmrtí, ktorých príčina bola klasifikovaná ako ochorenie ranného veku alebo vrodená vada (10 % muži, 8 % ženy). Veľmi dôležitým bolo aj znižovanie úmrtí na epidemické a infekčné ochorenia (15 %). Na druhej strane dochádza k miernemu nárastu podielu úmrtí z dôvodu „staroby“ (najmä u žien) a najmä civilizačných príčin smrti. Kardiovaskulárne a onkologické ochorenia už u mužov v tomto období predstavovali približne 15 % a u žien dokonca takmer 18 %. Keďže uvedený prehľad je skôr informatívny a okrem iného ovplyvnený aj rozdielmi vo vekovej štruktúre, pristúpili sme ku konštrukcii štandardizovaných hrubých mier úmrtnosti podľa pohlavia a vybraných skupín príčin smrti.⁶⁸²

Vývoj a rovnako aj samotná hodnota štandardizovaných hrubých mier úmrtnosti potvrdili niektoré predchádzajúce poznatky. Predovšetkým u oboch pohlaví identifikujeme pokles intenzity úmrtnosti na epidemické a infekčné ochorenia. Išlo predovšetkým o prvú polovicu 20. rokov, keď sa postupne po skončení vojnového konfliktu epidemiologická situácia stabilizovala. Pod dočasné a mierne zvýšenie štandardizovaných mier úmrtnosti na epidemické a infekčné ochorenia v rokoch 1926 a 1927 sa podpísala chrípková epidémia. Po jej odznení už nastupuje kontinuálny pokles intenzity úmrtnosti, a to až do konca medzivojnového obdobia. V roku 1937 sa úmrtnosť na infekčné a epidemické ochorenia dostáva približne na polovičnú úroveň. Podobnú dynamiku poklesu zaznamenávame aj v prípade úmrtí na „starobu“. Je zrejmé, že aj keď naďalej úmrtnosť v tejto kategórii zostávala najvyššia spomedzi všetkých skupín príčin smrti, jej vplyv na celkové úmrtnostné pomery sa výrazne zmenšil.⁶⁸³ Dlhodobu pomerne nepriaznivou zostávala úmrtnosť na ochorenia dýchacej sústavy, ktorej intenzita sa v medzivojnovom období u oboch pohlaví výraznejšie nemenila. Aj v ostatných skupinách príčin smrti epidemiologická situácia zostávala pomerne stabilná. Určitou výnimkou boli kardiovaskulárne a onkologické ochorenia, keďže u oboch pohlaví sme svedkami nárastu intenzity úmrtnosti. Na konci medzivojnového obdobia sa spoločne svojou intenzitou vyrovnali dovtedy najzávažnejším príčinám smrti (pozri graf 90 a 91).

⁶⁸²Umožnili nám to publikované údaje o príčinách úmrtí kombinované s vekom a pohlavím zomretého pre obdobie rokov 1919–1937. Takto triedené údaje v uhorských štatistikách absentovali.

⁶⁸³Výrazne tiež klesla úmrtnosť na zle definované príčiny smrti. Keďže sa čoskoro stala najmenej vplyvnou a jej úroveň súvisela skôr s diagnostickými možnosťami a mierou určovania príčin smrti lekárskej personálom, rozhodli sme sa ju z grafov 90 a 91 vynechať.

Graf 90: Štandardizovaná hrubá miera úmrtnosti mužov na vybrané príčiny smrti na Slovensku v rokoch 1920–1937⁶⁸⁴**Graf 91: Štandardizovaná hrubá miera úmrtnosti žien na vybrané príčiny smrti na Slovensku v rokoch 1920–1937**⁶⁸⁵

Z pohľadu epidemiologickej situácie nielen na Slovensku, ale aj v celom európskom priestore je práve obdobie konca 19. a prvej polovice 20. storočia veľmi významné. Okrem zmien v reprodukčnom správaní dochádza aj ku komplexnej trans-

⁶⁸⁴Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1937, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁶⁸⁵Tamže.

formácii v epidemiologickej situácii, ktoré dostali v práci Abdela R. Omrana⁶⁸⁶ označenie epidemiologická revolúcia (tranzícia). Z pohľadu príčin smrti je dôležitý predovšetkým druhý postulát hovoriaci o zmene vzorcov v mortalite a chorobnosti populácie, kde epidemické a infekčné ochorenia sú postupne vystriedané degeneratívnymi a civilizačnými ochoreniami.⁶⁸⁷ Stredná dĺžka života pri narodení sa dostáva na úroveň 40–50 rokov a podiel civilizačných ochorení rastie a dosahuje postupne 10–35 %. S postupom tranzície v tzv. období degeneratívnych a civilizačných ochorení stredná dĺžka života pri narodení výrazne prekročí hranicu 50 rokov a dominujúcim faktorom sa stávajú práve civilizačné a degeneratívne ochorenia. Slovensko je na základe tejto klasifikácie možné pre prvou svetovou vojnou zaradiť do druhej a ku koncu medzivojnového obdobia na rozhranie druhej a tretej etapy epidemiologickej revolúcie.

Obdobie po roku 1937 do konca druhej svetovej vojny je pre populačný vývoj Slovenska špecifickým časovým úsekom. Z dôvodu absencie viacerých údajov potrebných pre konštrukciu jemnejších ukazovateľov ho budeme v našej analýze hodnotiť zvlášť.

Ako sme uviedli vyššie, počet zomretých sa na Slovensku v druhej polovici 30. rokov pohyboval na úrovni 48,5–50 tis. osôb. V nasledujúcich rokoch došlo k nárastu s vrcholom v roku 1942, keď na celom území Slovenska (aj so zabraným pohraničím) zomrelo takmer 56 tis. osôb. Hrubá miera úmrtnosti vzrástla z 13 ‰ na približne 16 ‰. V spojitosti s dostupnými údajmi však nevieme povedať do akej miery k tomu prispela postupne zhoršujúca sa životná úroveň obyvateľstva, problémy so zásobovaním, priame vojnové straty prípadne zmeny v epidemiologickej situácii. Celkom oprávnené sa však môžeme domnievať, že nárast úmrtnosti v rokoch 1944 (takmer 17 ‰) a najmä 1945 už bol priamo spojený s vojnovými operáciami odohrávajúcimi sa na slovenskom území. V roku 1945 zomrelo na Slovensku viac ako 67,5 tis. osôb, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 19,5 úmrtia na 1000 obyvateľov. Len pre ilustráciu dodávame, že takúto úroveň hrubá miera úmrtnosti dosiahla naposledy na Slovensku v polovici 20. rokov 20. storočia.

Aj napriek jasne deklarovanej snahe zlepšovania starostlivosti o matku s dieťaťom (pozri kapitola 3), zostávala aj počas Slovenskej republiky dojčenská a detská úmrtnosť stále vysoká. Na začiatku jej existencie síce došlo k čiastočnému poklesu k hranici a pod hranicu 140 ‰, no v ostatných rokoch ju pomerne výrazne prevyšovala. Najhoršia situácia vznikla jednoznačne v rokoch 1942 (160 ‰) a 1945 (169 ‰). Kým prvý vrchol mohol byť do určitej miery spojený s predchádzajúcou vyššou pôrodnosťou, druhý je s najväčšou pravdepodobnosťou spojený s končiacim

⁶⁸⁶OMRAN, Abdel Rahim. The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change. In: *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 1976, 49, 4, s. 509–538.

⁶⁸⁷Tamže.

vojnovým konfliktom a nepriaznivými životnými podmienkami v prvých mesiacoch po jeho skončení.

Keďže publikované údaje o počte zomretých, ich veku a pohlaví máme k dispozícii za toto obdobie len pre roky 1939–1941 a 1945, bolo možné úmrtnostné tabuľky počítať len pre uvedené roky. Priemerná hodnota za obdobie 1939–1941 ukazuje, že práve narodení muži by sa mali šancu dožiť niečo viac ako 53 rokov a ženy 57 rokov. Oproti poslednej zaznamenatej hodnote z roku 1937 to bol u mužov nárast o približne 1,3 roka a u žien dokonca o 2,5 roka. Posledný vojnový rok však priniesol nielen výrazný nárast dojčenskej úmrtnosti, ale aj celkové zvýšenie intenzity úmrtnosti. Prechod frontu, priame vojnové operácie na území Slovenska v kombinácii so zhoršením životnej situácie nielen na sklonku vojny, ale tesne aj po jej skončení znamenali vznik problematickej epidemiologickej situácie, ktorá sa odzrkadlila aj na pomerne značnom prepade hodnôt stredných dĺžok života pri narodení. Tá v roku 1945 u mužov dosiahla len približne 42 rokov a u žien necelých 51 rokov. Oproti poslednej známej hodnote tak stredná dĺžka života pri narodení klesla v mužskej populácii o takmer 11 a u žien o 7 rokov. Išlo však len o dočasný a krátkodobý negatívny efekt, ktorý v nasledujúcich rokoch zvrátil pozitívny vývoj úmrtnostných pomerov.

Z pohľadu príčin smrti sa situácia v období rokov 1938–1945 výraznejšie nezmenila. Výnimkou bol len rok 1945. Na konci 30. a začiatku 40. rokov približne 13–15 % všetkých úmrtí zapríčinili nákazlivé a cudzopasné ochorenia. Ochorenia dýchacej sústavy sa podieľali na 16–19 %. Najčastejšie diagnostikovanou príčinou smrti bola naďalej staroba (19–21 % všetkých úmrtí). Takmer desatinu úmrtí tvorili zvláštne ochorenia útleho veku. Z pohľadu civilizačných ochorení najvyšší podiel dosahovali kardiovaskulárne ochorenia (viac ako 11 %), kým onkologické ochorenia tvorili len približne 5–6 %.

Štruktúra úmrtí podľa príčin smrti z roku 1945 bola výrazne poznačená vysokým podielom kategórie smrť z násilia a úrazov (viac ako 20 %). Pri detailnejšom pohľade na túto skupinu zisťujeme, že hlavnou zložkou boli úmrtia osôb v dôsledku vojenských operácií a s nimi súvisiacimi následkami. Z celkového počtu zomretých v roku 1945 predstavovali tieto príčiny smrti u mužov viac ako pätinu a u žien takmer desatinu prípadov.

8.2 Úmrtnosť po druhej svetovej vojne

Stabilizácia situácie, zlepšovanie zásobovania a životnej úrovne prinieslo v po-vojnových rokoch pomerne dynamické zníženie počtu zomretých, ako aj intenzity úmrtnosti. Už v roku 1946 počet zomretých klesol na necelých 47,6 tis. (14 %) a stredná dĺžka života pri narodení vzrástla na viac ako 52 rokov u mužov a takmer 56,4 roku u žien. Dojčenská úmrtnosť len mierne prekročila 147 ‰. Do konca 40.

rokov sa počty zomretých stabilizovali približne na úrovni 41 tis. (12 ‰) a stredná dĺžka života pri narodení mužov sa zvýšila až na 57,5–58,0 rokov a u žien dokonca výrazne prekročila hranicu 61 rokov. Dynamický pokles úmrtnosti a počtu zomretých však pokračoval aj v 50. rokoch. Podľa Milana Kučeru⁶⁸⁸ patrilo Československo v prvej polovici 50. rokov ku krajinám s najrýchlejšie sa znižujúcou intenzitou úmrtnosti a predlžujúcou dĺžkou života. Veľký význam pri tomto vývoji mala odborné organizovaná zdravotná starostlivosť o deti, čím sa dynamicky znižovala dojčenská úmrtnosť, ako aj úmrtnosť starších detí. Úspešne sa darilo bojovať s niektorými infekčnými ochoreniami prostredníctvom povinných očkovaní detí. Veľmi významným bolo systematické potláčanie negatívneho vplyvu tuberkulózy na celkovú úmrtnosť, ktorá ešte v medzivojnovom období znižovala strednú dĺžku života o 2–3 roky života⁶⁸⁹. Išlo predovšetkým o možnosť účinnej liečby, ako aj zavedením plošného očkovania na Slovensku v roku 1953.⁶⁹⁰ Prostredníctvom komplexných zdravotníckych opatrení a zmeny zdravotníckej starostlivosti pripravovanej ešte počas druhej svetovej vojny⁶⁹¹ sa medzi rokmi 1950 a 1960 hodnota strednej dĺžky života pri narodení zvýšila o 7,8 roku u mužov a takmer 9,3 roku u žien. Na začiatku 60. rokov tak v mužskej časti populácie prekročila hranicu 68 rokov a u žien 73 rokov. Dojčenská úmrtnosť v priebehu jednej dekády klesla z viac ako 103 ‰ (rok 1950) pod úroveň 30 ‰ (v roku 1960 na necelých 29 ‰). Počty zomretých na začiatku 60. rokov dosahovali historicky najnižšie hodnoty, keď ročne zomieralo 31,4–31,6 tis. osôb. Hrubá miera úmrtnosti sa vďaka priaznivým úmrtnostným pomerom a mladej vekovej štruktúre dostala dokonca pod hranicu 8 ‰.⁶⁹²

V 60. rokoch sa však priaznivý vývojový trend zastavil. Výnimkou bolo len mierne zlepšovanie dojčenskej úmrtnosti z necelých 29 ‰ na 26 ‰. Ročné počty zomretých, ako aj hodnoty hrubej miery úmrtnosti sa začali zvyšovať. Na konci 60. rokov opätovne prekročili hranicu 40 tis., čo znamenalo, že na 1000 obyvateľov pripadlo približne 9 zomretých. Nepriaznivý vývoj úmrtnostných pomerov sa prejavil aj na vývoji strednej dĺžky života. Tá sa u žien síce naďalej predlžovala, ale za celé desaťročie to nepredstavovalo ani 0,4 roka. Ešte horšia situácia vznikla v mužskej časti populácie, kde dokonca medzi rokmi 1960 a 1970 došlo k poklesu hodnoty strednej dĺžky života pri narodení o viac ako 0,8 roka. K vývojovej zmene nedošlo ani v ďalších dvoch dekádach. Počty zomretých tak ďalej rástli a na začiatku 80. rokov už prekročili hranicu 50 tis. úmrtí ročne a hrubá miera úmrtnosti sa dostala nad úroveň 10 ‰. Okrem stagnujúcich úmrtnostných pomerov sa pod tento

⁶⁸⁸KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 129.

⁶⁸⁹ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Úmrtnosť...*, c. d., s. 115.

⁶⁹⁰Primovakcinácia proti TBC bola na Slovensku zrušená až Vyhláškou Ministerstva zdravotníctva Slovenskej republiky č. 544/2011 Z.z. s platnosťou od januára 2012.

⁶⁹¹KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 129.

⁶⁹²Takúto nízku hrubú mieru úmrtnosti Slovensko už nikdy nezaznamenalo a vzhľadom na vývoj vekovej štruktúry sa ani nedá očakávať, že by v najbližšej dobe niekedy ešte dosiahlo.

stav podpísali aj zmeny vo vekovej štruktúre a predovšetkým postupné starnutie populácie Slovenska. Pozitívne je možné hodnotiť len ďalšie mierne znižovanie dojčenskej úmrtnosti pod hranicu 20 ‰, ku ktorému došlo na začiatku 80. rokov. Stredná dĺžka života mužov pri narodení sa od začiatku 70. rokov udržiavala viac menej na rovnakej úrovni (67 rokov). U žien síce postupne dochádzalo k predlžovaniu života, no v priemere to bolo iba o 1,25–1,35 roku za dekádu. Vzhľadom na uvedené disproporcie vo vývoji hodnôt stredných dĺžok života medzi mužmi a ženami, sa postupne prehlbovala aj mužská nadúmrtnosť. Z medzivojnového rozdielu 2–3 roky v prospech žien sa na konci 80. a začiatku 90. rokov zaostávanie mužov dostalo až na svoje maximum 8,5 roka.

Z medzinárodného hľadiska Slovensko s ďalšími krajinami strednej, východnej a južnej Európy prešli v prvých dvoch desaťročiach po skončení druhej svetovej vojny veľmi dynamickými zmenami v epidemiologickej situácii a úmrtnostných pomeroch. V historickom kontexte sa v európskom priestore vytvorila priestorová diferenciacia. Vo všeobecnosti najnižšiu úmrtnosť dosahovali krajiny západnej a najmä severnej Európy, kým populácie južnej a východnej časti starého kontinentu za nimi pomerne výrazne zaostávali.⁶⁹³ V polovici 60. rokov sa však obe skupiny k sebe značne priblížili. Vďaka tomu sa Slovensko v polovici 60. rokov zaradilo medzi populácie s pomerne priaznivými úmrtnostnými pomermi u mužov a priemernými u žien. Uvedená konvergencia úmrtnostných pomerov bola výsledkom súbehu viacerých faktorov. Kým v populáciách severnej a západnej Európy v 50. a 60. rokoch existoval za daných podmienok už len malý priestor na znižovanie úmrtnosti v dojčenskom a detskom veku a tiež na infekčné ochorenia, krajiny južnej a východnej Európy v tomto procese ešte stále značne zaostávali.⁶⁹⁴

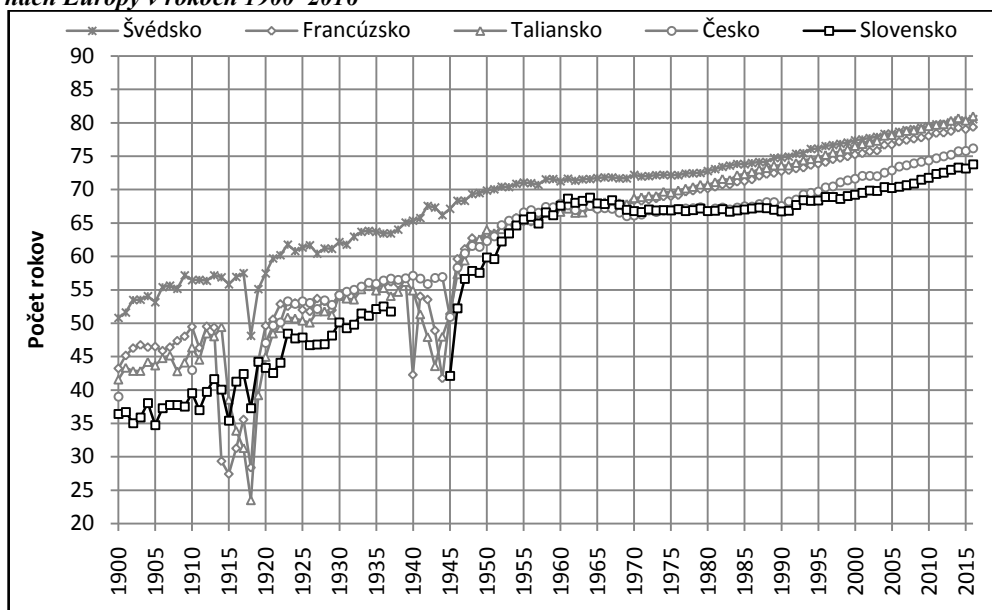
Od konca 60. rokov až do začiatku 90. rokov môžeme jednoznačne identifikovať prehlbovanie rozdielov v úmrtnosti medzi európskymi krajinami. Vznikajúce diferencie však už do značnej miery nekopírujú historický S–J a Z–V model, ale sledujú hranice dvoch hlavných politických zoskupení. Krajiny západného bloku sa vyznačovali pomerne dynamickým predlžovaním dĺžky života, kým populácie východného bloku, a teda aj Slovenska skôr stagnovali.

Vývoj pravdepodobností úmrtia na Slovensku vo vybraných vekoch naznačuje príčiny zmien úmrtnostných pomerov v 50. rokoch a ich následnej stagnácie až do konca 80. rokov. V prvom období sa síce najdynamickejšie znižovala úmrtnosť v najmladších vekoch, no k poklesu dochádzalo čiastočne aj v produktívnom a poproduktívnom veku (najmä u žien).

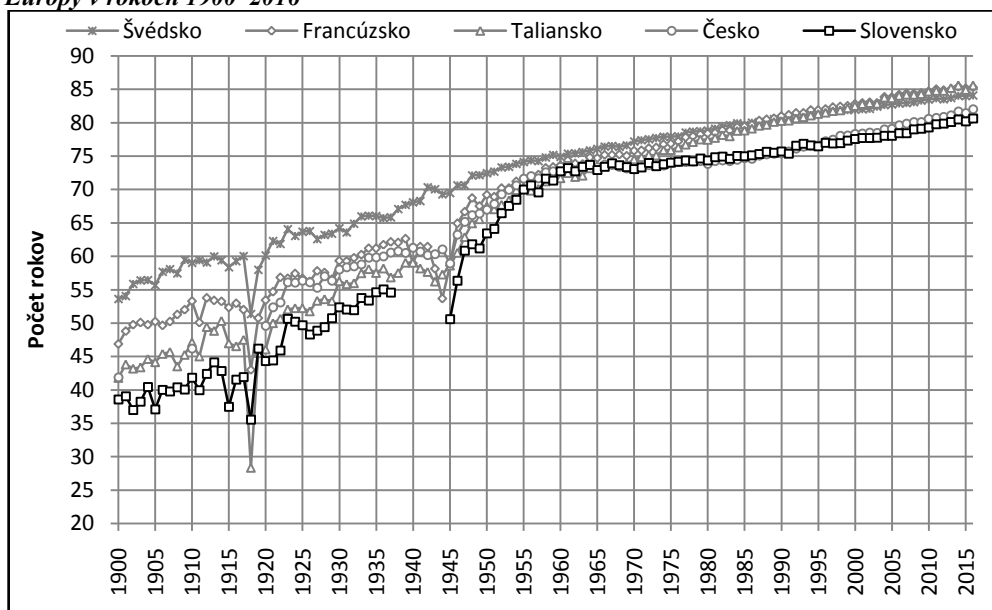
⁶⁹³Pozri napr. MESLÉ, France – VALLIN, Jean. Mortality in Europe: the divergence between east and west. In: *Population* 2002, 57, s. 157–197.

⁶⁹⁴MESLÉ, France – VALLIN, Jean. Mortality in Europe..., c. d.; MESLÉ, France. Mortality in Central and Eastern Europe: long term trends and recent upturns. In: *Demographic Research* 3, 45–70; RYCHTÁŘIKOVÁ, Jitka. The case of the Czech Republic: determinants of the recent favourable turnover in mortality. In: *Demographic Research*, 2004, s. 105–138.

Graf 92: Vývoj strednej dĺžky života pri narodení mužov na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1900–2016⁶⁹⁵

Graf 93: Vývoj strednej dĺžky života pri narodení žien na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1900–2016⁶⁹⁶

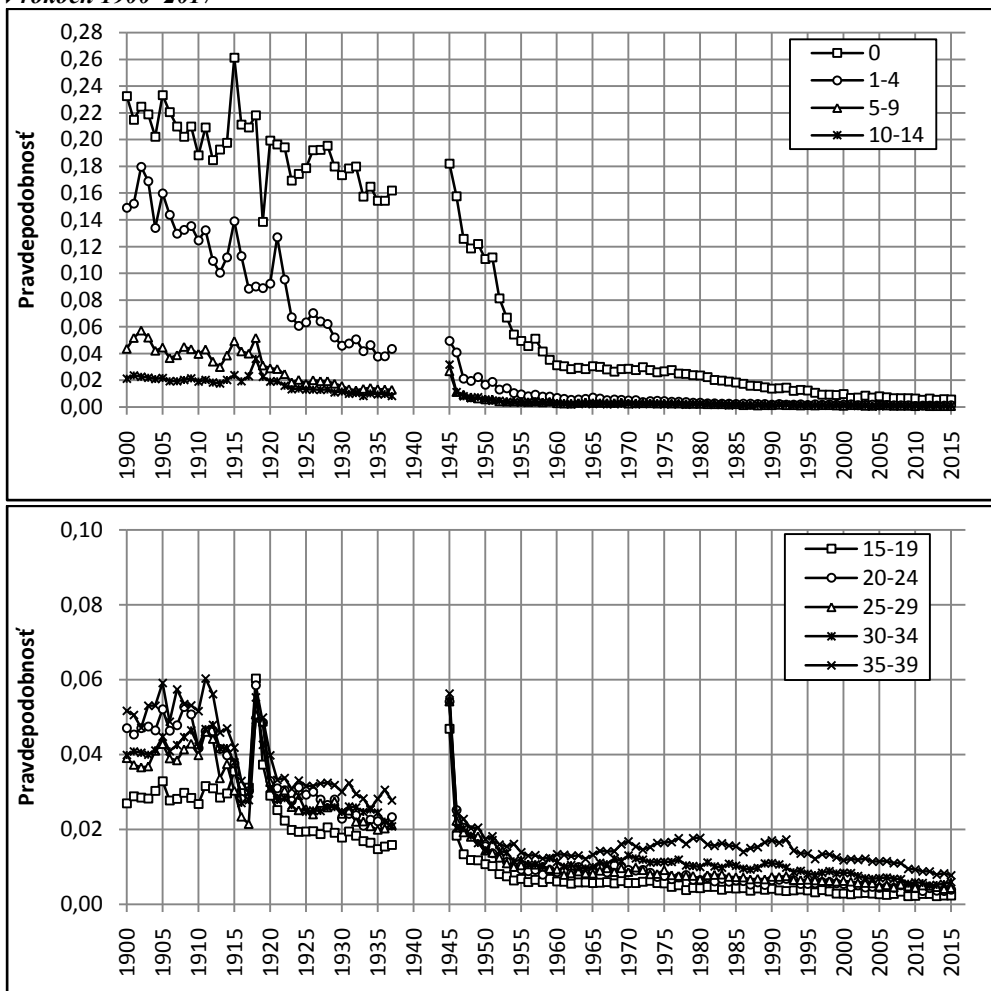

⁶⁹⁵Zostavené z údajov publikovaných v The Human Mortality Database <<https://www.mortality.org/>> [15.8.2018] a pre Slovensko vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁶⁹⁶Tamže.

Približne od polovice 60. rokov však vidíme zastavenie pozitívneho trendu (s výnimkou najmenších detí) a v prípade mužov vo veku nad 35 rokov dokonca aj zhoršovanie situácie. Ako je zrejmé z grafu 96, nárast pravdepodobností úmrtia sa týkal predovšetkým osôb vo veku 50–64 rokov.

Graf 94–97: Pravdepodobnosti úmrtia mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách v rokoch 1900–2017⁶⁹⁷

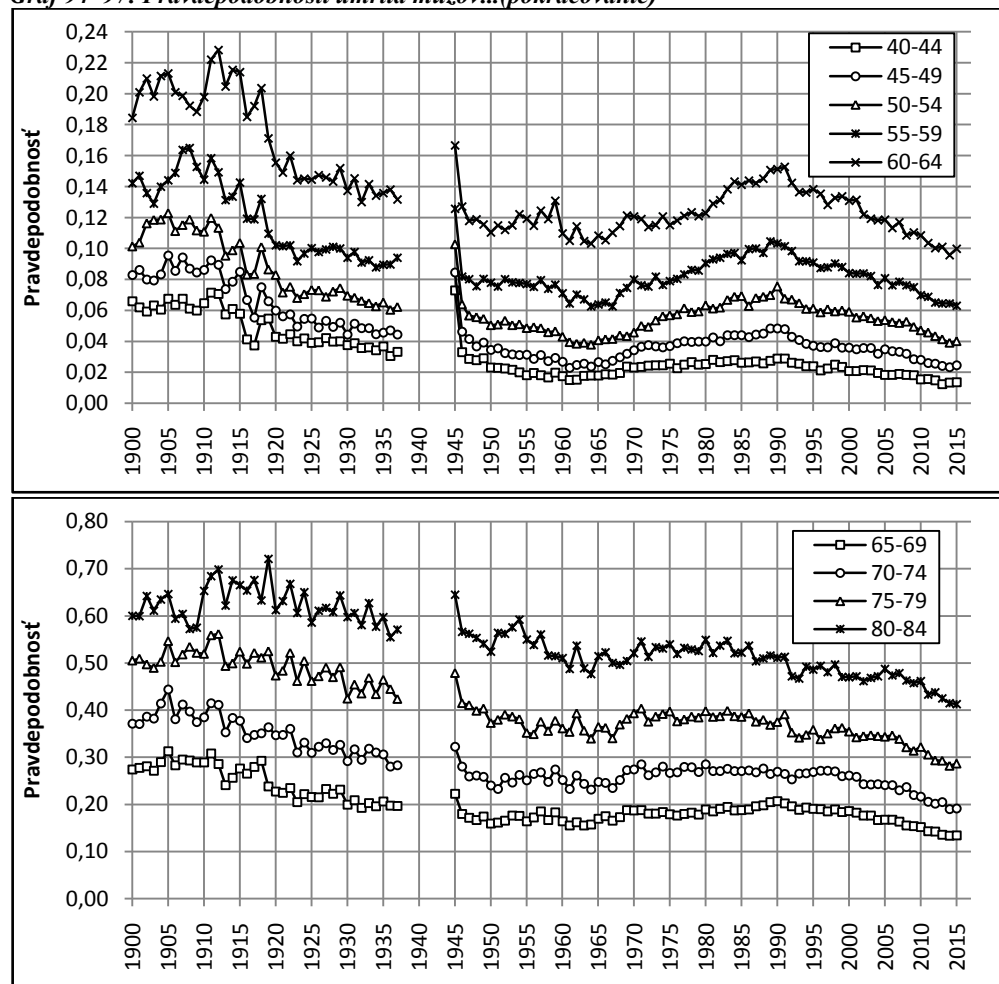

Jednorozmerná dekompozícia rozdielov stredných dĺžok života pri narodení medzi rokom 1950 a 1960 potvrdila, že u oboch pohlaví na Slovensku rozhodujúcu úlohu zohrávalo zlepšovanie úmrtnostných pomerov v detskom veku, a to najmä u najmenších detí (graf 102). Výrazný pokles dojčenskej úmrtnosti zvýšil hodnotu strednej dĺžky života pri narodení u mužov o 5,4 roku (takmer 70 % z nárastu)

⁶⁹⁷ Vypočítané z údajov publikovaných v Népmozgalma 1900–1918, v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

a u žien o 5 rokov (54 %). Z celkového predĺženia života mužov (o takmer 8 rokov) zlepšenie úmrtnostných pomerov do 35. roku života tvorilo viac ako 90 %. U žien to bolo približne 80 % (z viac ako 9 rokov).

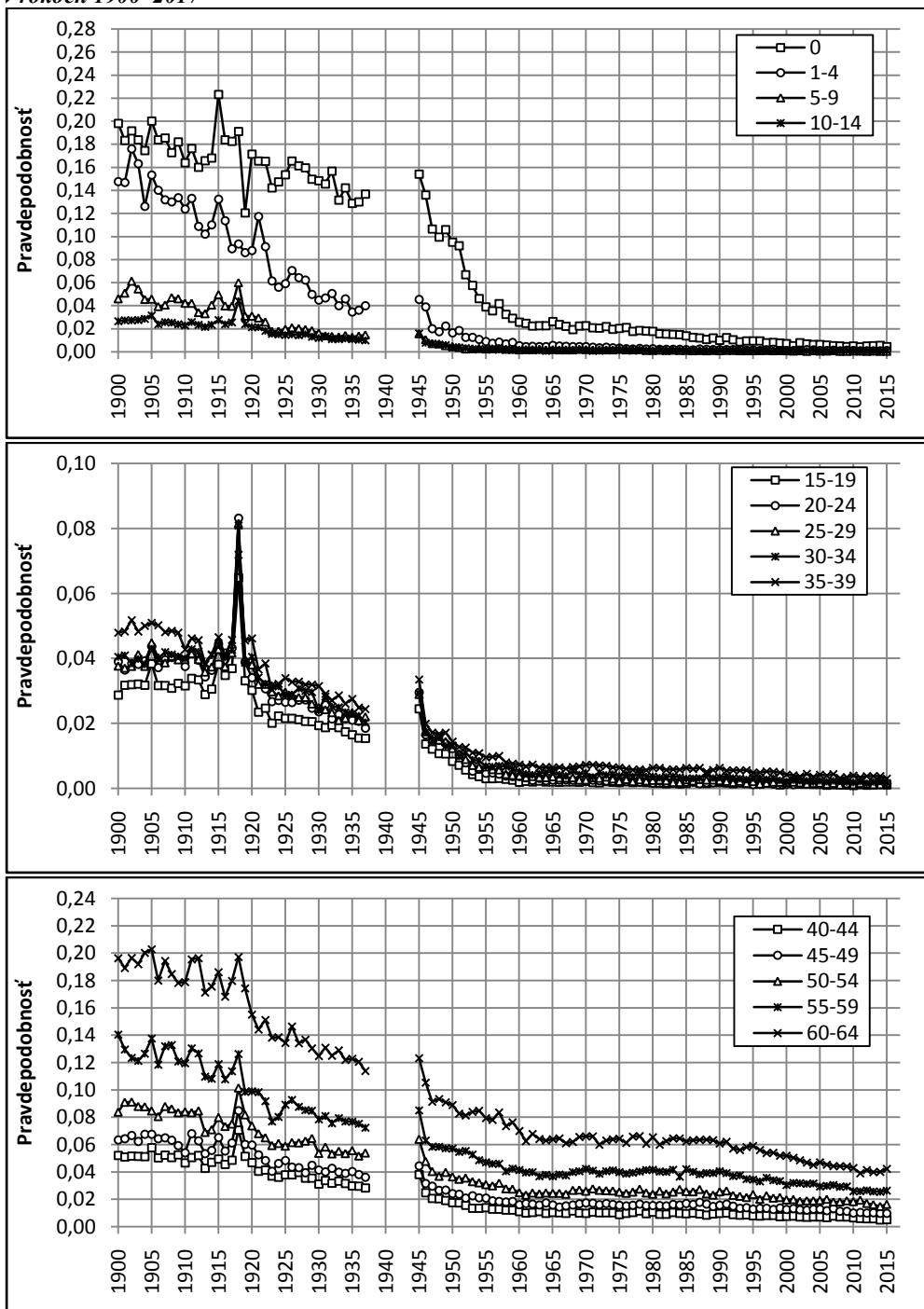
Graf 94–97: Pravdepodobnosť úmrtia mužov... (pokračovanie)

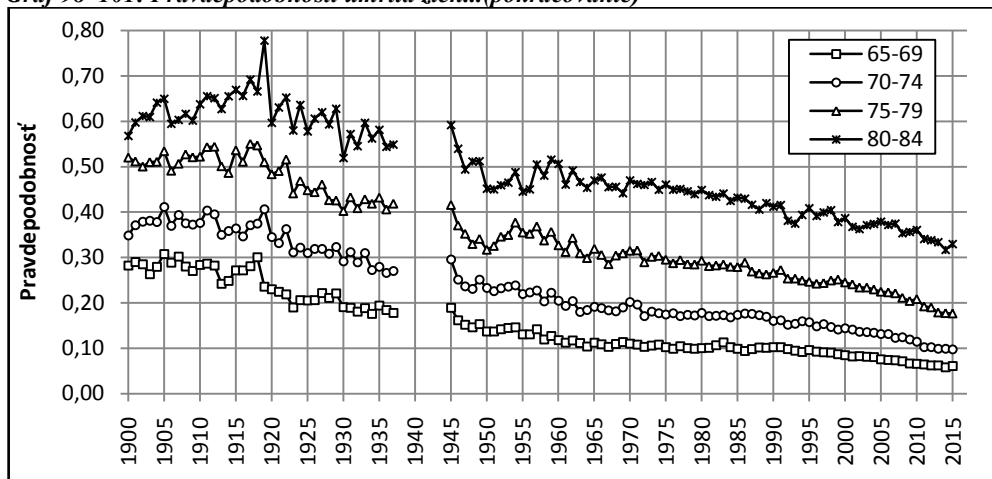
V ďalších desaťročiach síce dochádzalo k určitému znižovaniu úmrtnosti v detskej zložke, no dynamika ako aj samotné prírastky boli veľmi nízke. Navyše u mužov vidíme, že sa situácia začala zhoršovať vo veku nad 35 rokov, pričom hlavnú úlohu zohrával predovšetkým nepriaznivý trend vo veku 50–64 rokov.

V ženskej časti populácie Slovenska síce nedošlo v sledovaných dekádach k celkovému poklesu hodnôt strednej dĺžky života pri narodení, no úroveň jej nárastu a tiež príspevky v produktívnom a najmä poproduktívnom veku boli veľmi nízke. Hlavnou príčinou stagnácie úmrtnostných pomerov od konca 60. do konca 80. rokov bola v podstate len málo sa meniaci intenzita úmrtnosti vo veku nad 35 rokov a len minimálny priestor na zlepšovanie v detskom veku (graf 103).

Graf 98–101: Pravdepodobnosti úmrtia žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách v rokoch 1900–2017⁶⁹⁸

⁶⁹⁸Tamže.

Graf 98–101: Pravdepodobnosti úmrtia žien...(pokračovanie)

Oficiálne zastavenie poklesu úmrtnosti bolo vysvetľované generačným zaťažením zdravotného stavu obyvateľstva, následkami vojnového stavu, alebo znížením účinnosti antibiotík.⁶⁹⁹ Okrem toho panovala predstava, že zadarmo poskytovaná zdravotná starostlivosť je na dobrej úrovni a že sociálne problémy, vrátane podmienosti zdravotného stavu, sa budú postupne zmierňovať až zaniknú.⁷⁰⁰ Opak sa však ukázal pravdou. Na zdravotný stav obyvateľstva a úroveň jeho úmrtnosti negatívne vplývala aj stagnácia zdravotníckej starostlivosti, postupné zastarávanie technického vybavenia, jeho nedostatočná kapacita a len minimálna možnosť importu nových liečiv, techniky a zavádzania inovatívnych liečebných postupov. Súčasne s tým dochádzalo k zhoršovaniu životného prostredia. Rástol podiel osôb pracujúcich v rizikových zamestnaniach a spolu s nadmerným konzumom lacných štátom dotovaných potravín (tzv. politika plných žalúdkov a vznik špecifickej konzumnej spoločnosti), alkoholizmom a rastúcou prevalenciou fajčenia tabakových výrobkov dochádzalo medzigeneračne k akumulácii negatívnych faktorov zdravotného stavu.⁷⁰¹

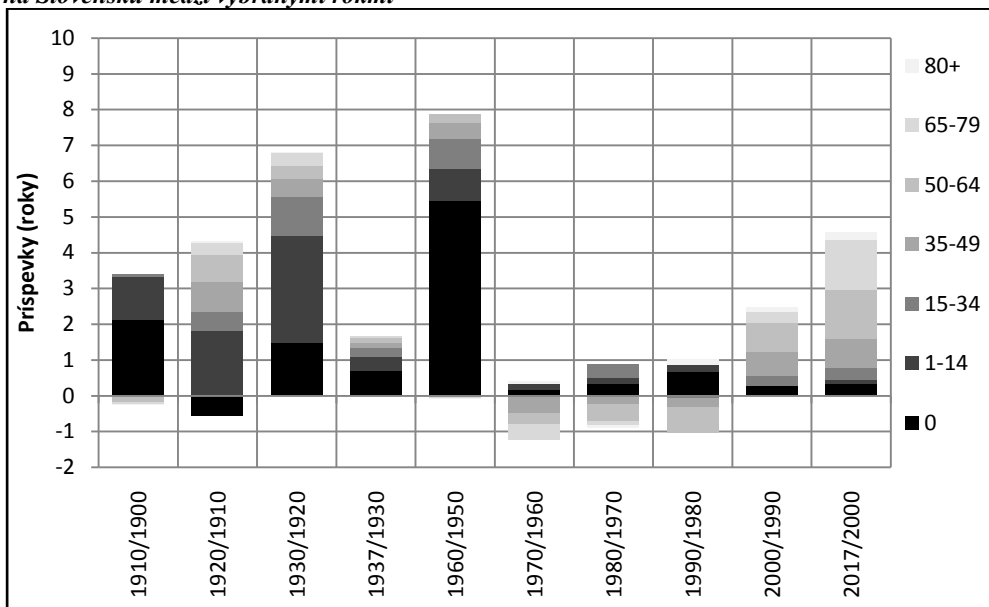
Začiatok 90. rokov minulého storočia priniesol novú vývojovú etapu v úmrtnostných pomeroch na Slovensku. Jej hlavným znakom je viac menej kontinuálne znižovanie celkovej intenzity úmrtnosti a predlžovanie života. Počty zomretých sa viac menej stabilizovali na úrovni 51–54 tis. ročne, čo znamená, že na 1000 obyvateľov pripadá približne 9,5–10,0 zomretých. Dojčenská úmrtnosť klesla stabilne pod hranicu 10 ‰.

⁶⁹⁹KUČERA, Milan. Populace..., c. d., s. 129.

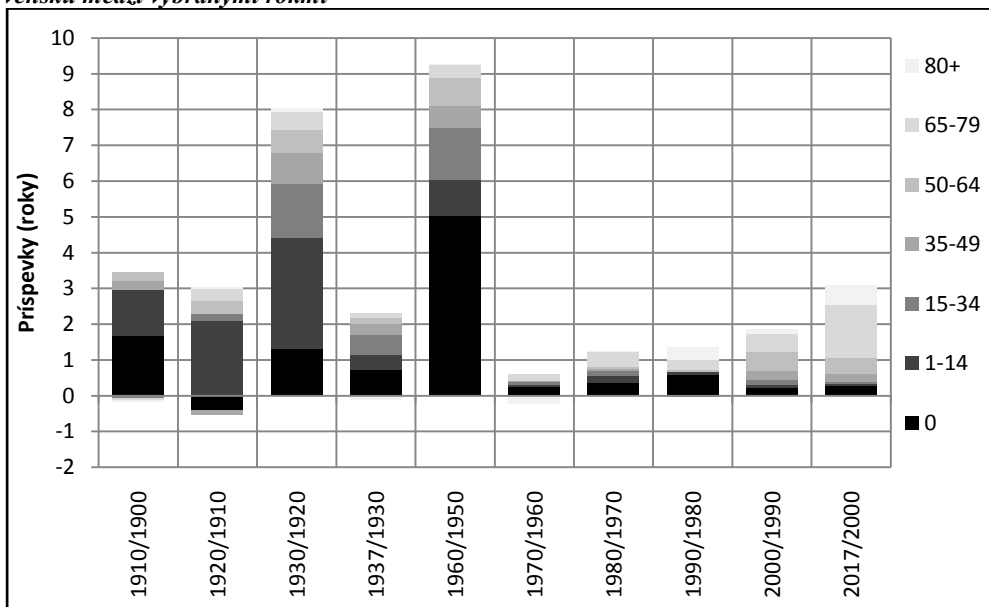
⁷⁰⁰Tamže.

⁷⁰¹Tamže.

Graf 102: Príspevky vekových skupín k zmene strednej dĺžky života mužov pri narodení na Slovensku medzi vybranými rokmi⁷⁰²

Graf 103: Príspevky vekových skupín k zmene strednej dĺžky života žien pri narodení na Slovensku medzi vybranými rokmi⁷⁰³

⁷⁰²Vypočítané z údajov publikovaných v Népmozgalma 1900, 1910, v Pohyboch obyvateľstva 1920, 1930, 1937, 1950, 1960, 1970, 1980, 1990a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁷⁰³Tamže.

Podľa posledných dostupných údajov z roku 2017 z 1000 živonarodených detí do jedného roku života zomrelo niečo viac ako 5 detí. Stredná dĺžka života pri narodení mužov medzi rokmi 1990 a 2017 vzrástla o necelých 7 rokov z menej ako 67 na takmer 74 rokov. V rovnakom období sa predĺžil život žien o 5 rokov, a to z necelých 76 na viac ako 80,7 roku. K dynamizácii zvyšovania hodnôt strednej dĺžky života došlo aj vo veku 65 rokov, a to predovšetkým v mužskej časti populácie. Podľa posledných údajov z roku 2017 zostáva v priemere ešte prežiť práve 65-ročnému mužovi 15,3 roku a v prípade žien tento ukazovateľ už prekračuje hranicu 19 rokov.

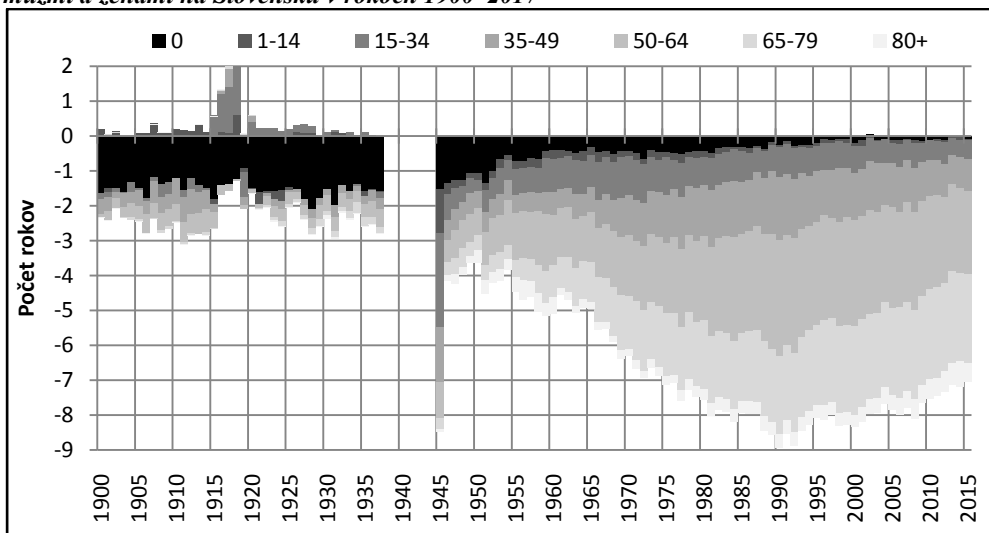
Rýchlejšie zlepšovanie úmrtnostných pomerov na strane mužov znamená, že celkový rozdiel v strednej dĺžke života pri narodení medzi pohlaviami sa postupne zmenšuje. Ešte na začiatku 90. rokov pritom dosahoval svoju historicky maximálnu úroveň, keď práve narodené dievčatá mali na Slovensku šancu prežiť o takmer 9 rokov dlhší život. V roku 2017 sa rozdiel v stredných dĺžkach života pri narodení znížil na necelých 6,9 rokov. Nasledujúci graf 104 umožňuje identifikovať hlavné príčiny dlhodobu nižšej strednej dĺžky života pri narodení u mužov na Slovensku. V podstate až do 50. rokov minulého storočia (s výnimkou niektorých špecifických období ako 1. svetová vojna, či rok 1945) kľúčovú úlohu v zaostávaní mužov zohrávala vyššia dojčenská úmrtnosť. Celkový rozdiel sa však pohyboval len v rozpätí 2–3 rokov. V povojnových rokoch sa na prehlbujúcej mužskej nadúmrtnosti v čoraz väčšej miere podieľali staršie produktívne a poproduktívne vekové skupiny (50–64 rokov a tiež 65–79 rokov). Spoločne sa na začiatku 90. rokov podieľali na viac ako 60 % z uvedeného rozdielu hodnôt strednej dĺžky života pri narodení. V priebehu posledného štvrtstoročia sa ich pozícia ešte zvýraznila a v súčasnosti už tvoria viac ako 70 % z rozdielu.

Podľa niektorých autorov ⁷⁰⁴ za zlepšovaním úmrtnostných pomerov a zdravotného stavu obyvateľstva po roku 1989 môže niekoľko navzájom spolupôsobiacich faktorov. Predovšetkým je to skvalitnenie zdravotnej starostlivosti, ktoré bolo umožnené jednak rastúcim objemom financií smerujúcich do zdravotníctva, ďalej otvorením trhu a možnosťou výmeny skúseností, prístupom k najnovším zdravotníckym technikám, metódam, liečebným postupom a tiež dostupnosťou širokej škály najmodernejších liečiv a prístrojovej techniky. Veľkým pozitívom je aj zvýšenie mobility a technického zabezpečenia regionálnej záchrannej služby. V úzkom prepojení s rastúcou kvalitou poskytovanej starostlivosti je aj nárast výkonov zdravotníckych služieb. Z pohľadu prevencie majú nezastupiteľné miesto cieľené skrí-

⁷⁰⁴ Pozri napr. BURCIN, Boris – KUČERA, Tomáš. Úmrtnosť. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1990–2002*, Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 2008, s. 57–67; BURCIN, Boris – MÉSZÁROS, Ján. Vývoj odvrátiteľnej úmrtnosti na Slovensku. *Slovenská štatistika a demografia* 2008, 2–3, s. 24–39.

ningy zamerané na rizikové skupiny a tiež široko mediálne prezentovaná potreba zdravého životného štýlu, individuálnej starostlivosti o svoje zdravie. S tým úzko súvisí aj rastúca životná úroveň a pestrá ponuka kvalitných potravín. Určitú úlohu zohráva aj zlepšovanie životného a pracovného prostredia (pokles emisií výfukových plynov, zmena neekologických pracovných postupov v hospodárstve, zmena štruktúry hospodárstva zameraného viac na služby a pod.).

Graf 104: Príspevky vekových skupín k rozdielu hodnôt strednej dĺžky života pri narodení medzi mužmi a ženami na Slovensku v rokoch 1900–2017⁷⁰⁵

Je zrejmé, že kým približne do polovice 60. rokov 20. storočia hlavným faktorom predlžovania hodnôt strednej dĺžky života pri narodení v európskom priestore bolo predovšetkým zlepšovanie úmrtnostných pomerov najmenších detí a znižovanie úmrtnosti na infekčné ochorenia, v nasledujúcich desaťročiach sme svedkami preva- hy príspevkov k rastu strednej dĺžky života skôr vo vyššom veku.⁷⁰⁶ Príčiny súčasného zaostávania Slovenska v úmrtnosti za demograficky najvyspelejšími európskymi krajinami môžeme plasticky vyjadriť prostredníctvom príspevkov k rozdielu dĺžky života podľa veku a pohlavia medzi Slovenskom a Švédskom.⁷⁰⁷ V prvej dekáde po skončení druhej svetovej vojny to u mužov i žien boli predovšetkým horšie úmrtnostné pomery najmenších detí. Tie oproti Švédsku znižovali hod-

⁷⁰⁵ Vypočítané z údajov publikovaných v Népmozgalma 1900–1918, v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁷⁰⁶ OEPPEN, Jim– VAUPEL, James, W. Broken limits to life expectancy. In: *Science*, 2002, 296, s. 1029–1031.

⁷⁰⁷ Švédsko predstavuje krajinu s dlhodobou najvyššími hodnotami strednej dĺžky života pri narodení u oboch pohlaví. Okrem toho dostupnosť potrebných vstupných údajov umožňuje dekompozičnú techniku bez väčších problémov aplikovať od roku 1900 až do súčasnosti.

notu strednej dĺžky života pri narodení o viac ako 6 rokov, čo predstavovalo 50–60 % z celkového rozdielu. Viackrát spomínané znižovanie dojčenskej úmrtnosti výraznou mierou prispelo k redukcii zaostávania Slovenska, ktoré v absolútnom vyjadrení v prvej polovici 60. rokov už na strane mužov predstavovalo len približne 3 roky a u žien dokonca len 2 roky. V ďalšom období však odlišné vývojové trendy v úmrtnostných pomeroch spôsobili opätovné prehlbovanie diferencií. V dôsledku toho na začiatku 90. rokov hodnota strednej dĺžky života mužov pri narodení bola na Slovensku o približne 8 a u žien o 5 rokov nižšia. Dramaticky sa však zmenila aj štruktúra príspevkov. Ukázalo sa, že hlavnou príčinou kratšieho života sa postupne stáva predovšetkým zaostávanie v strednom a poproduktívnom veku. U mužov vo veku 50–79 rokov sa koncentrovalo približne 60 % z celkového rozdielu a u žien dokonca takmer dve tretiny. Navyše v ženskej časti populácie dôležitým faktorom sa stával tiež vývoj u najstarších osôb (80 a viac rokov). V posledných dvoch desaťročiach môžeme identifikovať určité zmiernenie celkového zaostávania Slovenska na jednej strane a na druhej ďalšie posilňovanie vplyvu rozdielnych úmrtnostných pomerov vo vyššom veku. V mužskej zložke už príspevky vo veku nad 50 rokov tvoria viac ako 70 % z rozdielu. U žien sa predovšetkým zvýraznila pozícia osôb vo veku nad 80 rokov. V tomto veku je vďaka vyššej úmrtnosti na Slovensku skracovaná stredná dĺžka o takmer jeden rok (26 % z rozdielu), pričom najviac prispieva vekový interval 65–79 rokov (35 %).

Hlavným hnacím prvkom pozitívneho vývoja v úmrtnostných pomeroch v západnom bloku bolo najmä znižovanie úmrtnosti na kardiovaskulárne ochorenie, niektoré formy onkologických ochorení a tiež posuny v prevencii ochorení spojených s niektorými behaviorálnymi faktormi, ako je napríklad fajčenie, konzumácia alkoholu a pod. V neposlednom rade to bolo aj zvyšovanie bezpečnosti na cestách a s tým spojený pokles úmrtnosti na dopravné nehody.⁷⁰⁸ Tieto zmeny však už úplne nezapadali do teoretického konceptu Omranovej epidemiologickej tranzície,⁷⁰⁹ a preto na jeho prácu nadviazali ďalší autori⁷¹⁰, ktorí sa snažili tieto trendy teoreticky uchopiť. Medzi najčastejšie uvádzané patrí koncept kardiovaskulárnej tranzície (revolúcie) ktorý identifikuje hlavné tendencie vo vývoji príčin smrti v poslednom polstoročí, a to s dôrazom na štrukturálne zmeny v spojitosti s kardiovaskulárnymi ochoreniami. Hlavným aspektom kardiovaskulárnej revolúcie je predovšetkým pokles úmrtnosti na srdcovocievne ochorenia, ktorej začiatok v severozápadnej Európe je možné datovať do konca 60. rokov.⁷¹¹

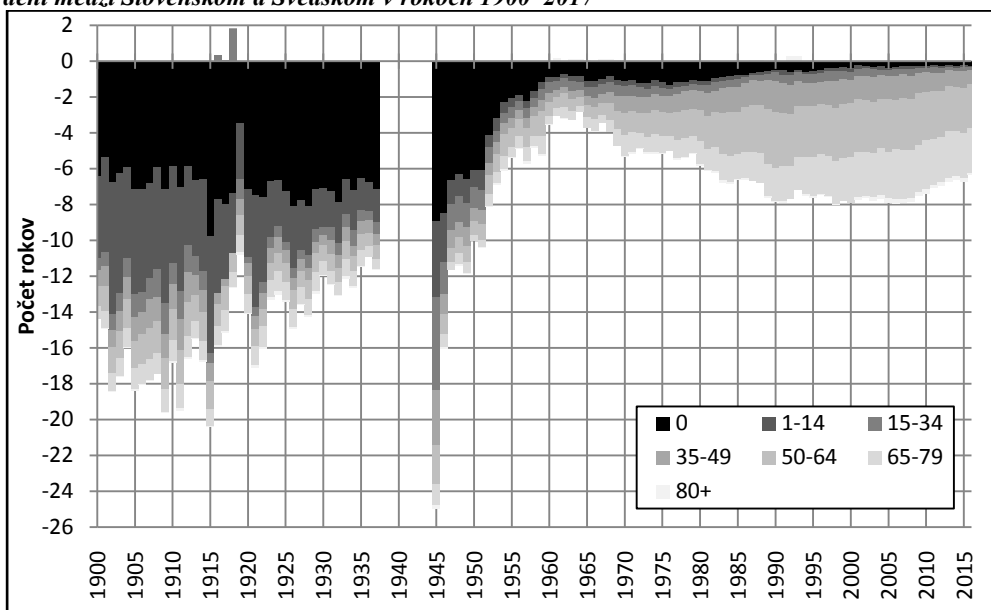
⁷⁰⁸MESLÉ, France – VALLIN, Jean. Mortality in Europe..., c. d.

⁷⁰⁹OMRAN, Abdel, Rahim. The Epidemiologic Transition..., c. d.

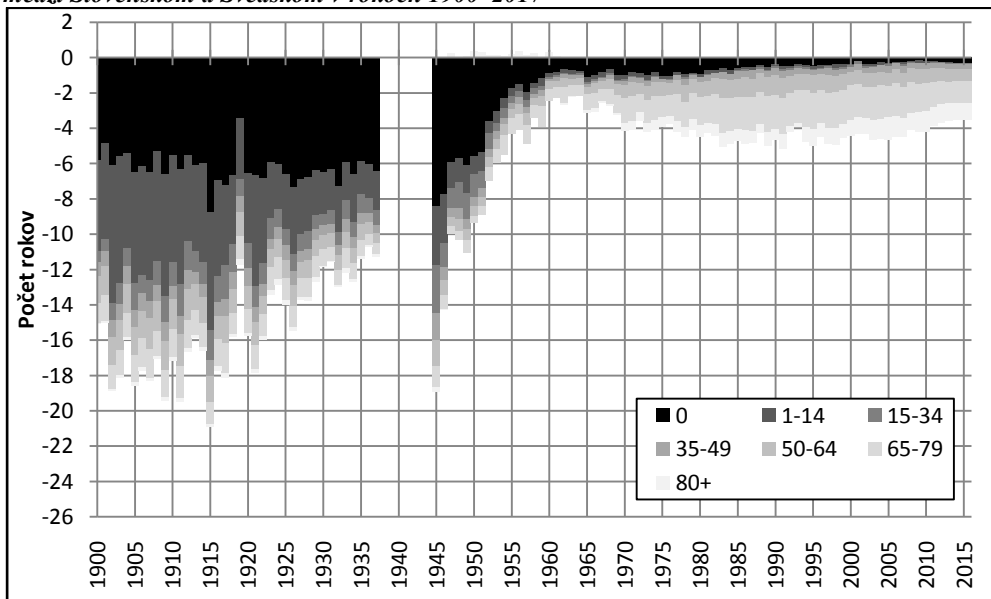
⁷¹⁰Napr. OLSHANSKY, J.S., AULT, A.B. The Fourth Stage of the Epidemiologic Transition: The Age of Delayed Degenerative Diseases. In: *The Milbank Quarterly*, 1986, 64, 3, s. 355–391; MESLÉ, France – VALLIN, Jean. 2000. Transition sanitaire: Tendances at perspectives. In: *Médecine / science* 16, 11, s. 1161–1171.

⁷¹¹MESLÉ, France – VALLIN, Jean. Transition sanitaire..., c. d.

Graf 105: Príspevky vekových skupín k rozdielom hodnôt strednej dĺžky života mužov pri narodení medzi Slovenskom a Švédskom v rokoch 1900–2017⁷¹²

Graf 106: Príspevky vekových skupín k rozdielom hodnôt strednej dĺžky života žien pri narodení medzi Slovenskom a Švédskom v rokoch 1900–2017⁷¹³

⁷¹²Pre Slovensko vypočítané z údajov publikovaných v Népmozgalma 1900–1918, v Pohyboch obyvateľstva 1919–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, pre Švédsko dostupné z The Human Mortality Database, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁷¹³Tamže.

Súčasne sa mení aj štruktúra hlavných kardiovaskulárnych ochorení ako príčin smrti. Od reumatických a iných ochorení srdcového svalu, cez kardiovaskulárne ochorenia súvisiace s vysokým krvným tlakom až po aterosklerotické ochorenia.⁷¹⁴ Väčšina krajín bývalého východného bloku sa nachádza práve v poslednom spomínanom štádiu. Demograficky najvyspelejšie krajiny sveta majú síce podobnú štruktúru úmrtí na kardiovaskulárne ochorenia, ale celková intenzita je vo všeobecnosti nižšia a súčasne prevenciou a zlepšenou diagnostikou a úspešnejšou liečbou ischemických ochorení srdca a mŕtvice sa im podarilo oddialiť chorobnosť a tiež úmrtnosť do vyššieho veku.⁷¹⁵

Dlhodobé zmeny v úmrtnosti podľa príčin smrti na Slovensku po druhej svetovej vojne je možné u oboch pohlaví sledovať prostredníctvom grafov 107 a 108. Ak budeme abstrahovať od špecifického roku 1945, keď v mužskej zložke hlavnou skupinou boli vonkajšie príčiny (vzhľadom na koniec druhej svetovej vojny), tak hlavným faktorom celkovej úmrtnosti boli kardiovaskulárne ochorenia. Intenzita úmrtnosti na túto skupinu príčin smrti sa navyše u mužov pomerne výrazne zvyšovala a maximum dosiahla v 80. a na začiatku 90. rokov. U žien došlo v 50. rokoch k nárastu, no v ďalšom období jej úroveň bola až do druhej polovice 80. rokov viac menej stabilná. Ak odhliadneme od jednotlivých revízií MKCH,⁷¹⁶ rozdielov v diagnostike a jej možnostiach, ako aj miere pitvanosti zomretých, je zistený vývoj najmä od druhej polovice 60. rokov skutočne výsledkom zhoršujúcej sa situácie úmrtnostných pomerov na Slovensku práve na ochorenia obehovej sústavy. Ide o kľúčový faktor celkového zaostávania z pohľadu úmrtnosti za demograficky najvyspelejšími štátmi Európy.⁷¹⁷ Intenzita úmrtnosti na ochorenia obehovej sústavy sa začala na Slovensku znižovať až v 90. rokoch, pričom tento trend pokračuje až do súčasnosti. Aj napriek tomu však Slovensko naďalej výrazne zaostáva za väčšinou krajín bývalého západného bloku,⁷¹⁸ ktorých začiatok kardiovaskulárnej revolúcie je možné nájsť už o takmer tri desaťročia skôr. Dlhodobo nepriaznivý bol aj vývoj onkologických ochorení u mužov. Až v druhej polovici 90. rokov môžeme identifikovať nástup klesajúceho trendu. Aj preto je postavenie Slovenska v prípade ná-

⁷¹⁴YUSUF, S., REDDY, S., ÔUNPUU a kol. Global Burden of Cardiovascular Diseases: Part I: General Considerations, the Epidemiologic Transition, Risk Factors, and Impact of Urbanization. *Circulation*. 2001, 104, s. 2746–2753.

⁷¹⁵Tamže.

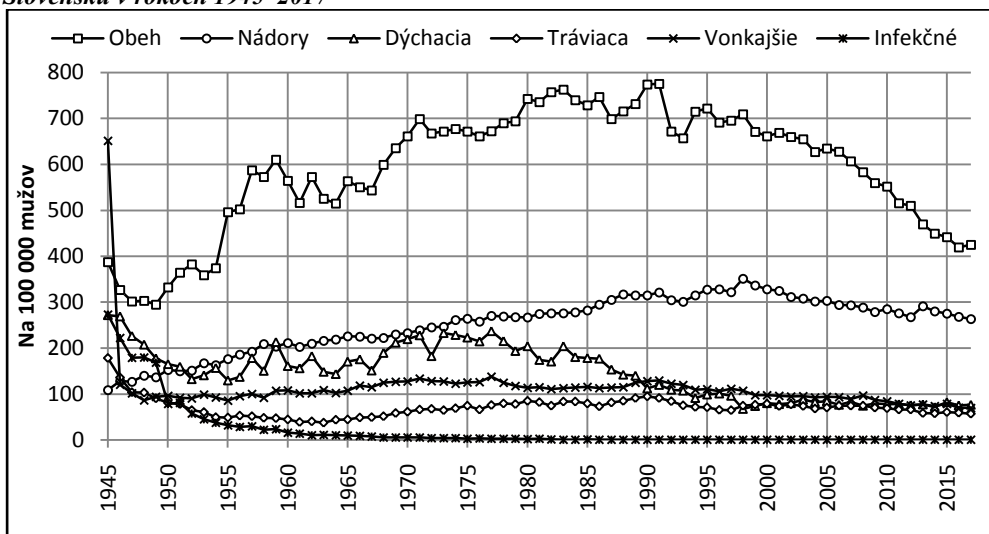
⁷¹⁶Po druhej svetovej vojne medzinárodná klasifikácia chorôb (MKCH) prešla celkovo piatimi revíziami. V rokoch 1949–1957 platila 6. revízia, v rokoch 1958–1967 sa aplikovala 7. revízia, v období 1968–1978 to bola 8. revízia, pre roky 1979–1993 bola využívaná 9. revízia a napokon doposiaľ posledná 10. revízia sa na Slovensku aplikuje od roku 1994.

⁷¹⁷Detailne: ŠPROCHA, Branislav – ŠÍDLO, Luděk – BURCIN, Boris. Úroveň úmrtnosti na Slovensku a v Česku v európskom pohľade. In: *Geografický časopis*, 2015, 67, 1, 25–43; BLEHA, Branislav – ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060*. Bratislava: INFOSTAT, 2013.

⁷¹⁸Tamže.

dorových ochorení mužov v európskom priestore pomerne nepriaznivé.⁷¹⁹ V ženskej časti populácie k výraznejším zmenám v intenzite úmrtnosti na túto skupinu príčin smrti nezaznamenávame. Z medzinárodného hľadiska nie je pozícia žien Slovenska tak nepriaznivá a približuje sa európskemu priemeru.⁷²⁰

Graf 107: Štandardizovaná hrubá miera úmrtnosti mužov na vybrané skupiny príčin smrti na Slovensku v rokoch 1945–2017⁷²¹

Dominantné postavenie kardiovaskulárnych a onkologických ochorení spolu s ďalšími zmenami v epidemiologickej situácii spôsobili, že intenzitou sa ostatné skupiny príčin smrti už od seba príliš neodlišujú. V prvom desaťročí po druhej svetovej vojne bol na Slovensku dovŕšený pokles úmrtnosti na infekčné a epidemiologické ochorenia. Ich intenzita sa už v 60. rokoch stabilizovala na veľmi nízkej úrovni a v súčasnosti prispievajú zanedbateľnou mierou k celkovej úmrtnosti. Približne až do polovice 80. rokov zostávala pomerne nepriaznivá situácia v prípade ochorení dýchacej sústavy. V ďalšom vývoji však identifikujeme jej pokles, no aj napriek tomu zostáva treťou najdôležitejšou skupinou príčin smrti na Slovensku. Špecifický vývojový trend zaznamenali aj ochorenia tráviacej sústavy a vonkajšie príčiny. Kým u žien ich intenzita pomerne prudko klesla už v druhej polovici 40. a na začiatku 50. rokov a potom zostala na stabilnej úrovni viac menej až do súčasnosti, u mužov môžeme identifikovať po prvotnom poklese aj fázu zhoršenia, a to v 70. a 80. rokoch. Tú v posledných dvoch desaťročiach vystriedal mierny pokles.

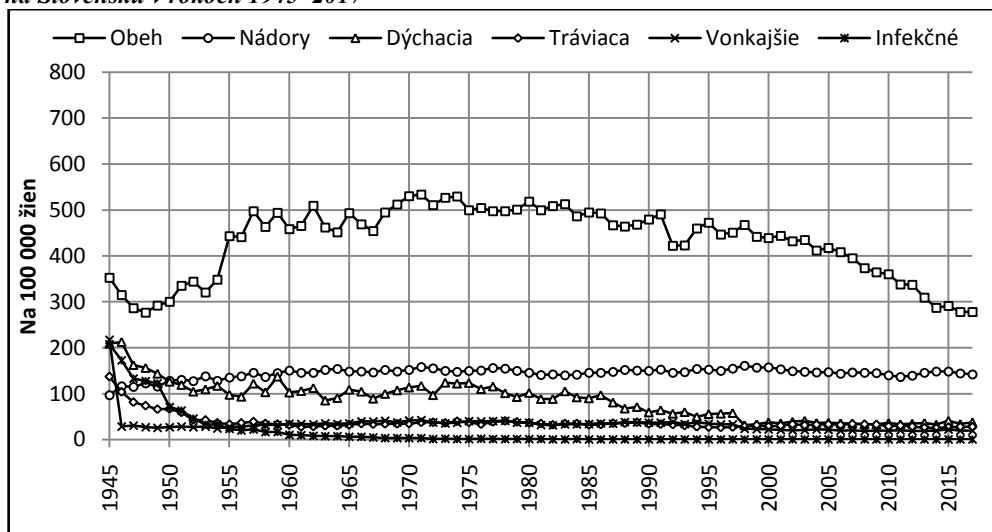
⁷¹⁹Tamže.

⁷²⁰Tamže.

⁷²¹Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1945–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

Celkovo je však úmrtnosť na tieto dve skupiny príčin smrti spomedzi sledovaných najnižšia, no zároveň v nich nachádzame aj najväčšie rozdiely medzi pohlaviami.

Graf 108: Štandardizovaná hrubá miera úmrtnosti žien na vybrané skupiny príčin smrti na Slovensku v rokoch 1945–2017⁷²²

⁷²²Tamže.

9. Migrácia

Migrácia predstavuje jeden zo základných mechanických pohybov obyvateľstva v rámci širšieho komplexu rôznych foriem priestorovej mobility osôb. Z hľadiska modernej demografickej štatistiky na Slovensku je od 1. mája 1949, kedy došlo k zavedeniu štatistického zisťovania sledujúceho prihlásenie sa na trvalý pobyt, spojená s týmto administratívnym úkonom. Preto oficiálna štatistika vnútornej i zahraničnej migrácie predstavuje každý pohyb cez hranice územnej jednotky, pri ktorom dochádza k zmene trvalého pobytu osoby.⁷²³ Samotná migrácia je jedným z najvýznamnejších faktorov ovplyvňujúcich ekonomické, sociálne a demografické štruktúry. Je dôležitým komponentom urbanizácie, územnej koncentrácie obyvateľstva. Súčasne patrí k sprievodným procesom časti profesionálnych a sociálnych triednych zmien a svojou štrukturálnou selektívnosťou ovplyvňuje demografickú reprodukciu populácií jednotlivých územných jednotiek.⁷²⁴ Proces migrácie tak predstavuje jeden z najdôležitejších faktorov populačného vývoja nielen na národnej, ale predovšetkým regionálnej úrovni.

9.1 Zahraničná migrácia

9.1.1 Zahraničná migrácia do vzniku Československa

Zvyšujúce sa populačné prírastky v druhej polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia v kombinácii so značnou závislosťou obyvateľstva Slovenska na primárnom sektore a nerovnomernom rozdelení pôdneho fondu prispievali k agrárnej preľudnenosti, rastu nezamestnanosti a zhoršovaniu životných podmienok. Hospodárske zaostávanie za západnou Európou a s ním spojená pomalá reštrukturalizácia nedokázala v dostatočnej miere vytvárať potrebné množstvo pracovných miest, a to ani v mestskom prostredí preto sťahovanie do urbánneho priestoru nebolo riešením vzniknutej situácie. Jedným z hlavných aktívnych životných stratégií sa stal odchod za prácou mimo územie Slovenska. Práve zahraničná (a najmä pracovná) migrácia

⁷²³JURČOVÁ, Danuša. *Slovník základných demografických pojmov*. Bratislava: INFOSTAT, 2002. http://www.infostat.sk/vdc/sk/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=19

⁷²⁴PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘIKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie...*, c. d., s. 485.

dlho predstavovala jeden z hlavných fenoménov populačného vývoja v slovenskej histórii.

Prvé väčšie migračné prúdy do zahraničia sú spojené s druhou polovicou 19. storočia, pričom hlavným cieľom sa stali zámorské krajiny (najmä USA, neskôr Kanada). S odstupom času migračné prúdy smerujú vo väčšej miere aj do oblastí Južnej Ameriky, Južnej Afriky, či Austrálie.

Podľa dostupných údajov z 80. a začiatku 90. rokov 19. storočia sa z územia Slovenska z 1000 obyvateľov v priemere vysťahovali niečo viac ako 4 osoby. Na základe údajov z rokov 1899–1913 sa dá povedať, že Slovensko opustilo v tomto období približne 440 tis. osôb.

Z priestorového hľadiska najmenšie úbytky mali najmä úrodnejšie oblasti na juhu (Novohrad, Ostrihom, Hont), kým severné a východné župy (Šariš, Spiš, Uh, Zemplín) vykazovali pomerne značné straty. V ich prípade sa hrubá miera emigrácie pohybovala aj nad úrovňou 300 ‰. Len o niečo nižšia (140–180 ‰) bola v Oravskej, Liptovskej a Turčianskej župe. Migračne ziskovými boli v podstate len najväčšie mestá (Bratislava, Košice, Komárno). Vo všeobecnosti tiež platilo, že migračná mobilita obyvateľstva Slovenska bola o niečo vyššia ako mobilita v celej populácii Uhorska. Aj keď odchod do zahraničia mal byť v mnohých prípadoch len dočasným riešením, odhaduje sa, že až dve tretiny vysťahovaných napokon zostali žiť v novej krajine.

Veľmi dôležitým aspektom zahraničnej emigrácie bola výrazná prevaha mužov a mladých ľudí. V rokoch 1899–1913 pripadalo na 1000 vysťahovaných mužov len niečo viac ako 540 žien. Z hľadiska veku sme svedkami výraznej koncentrácie do mladších vekových štruktúr. Približne tretina z vysťahovaných mala 20–29 rokov. Druhou najpočetnejšou skupinou boli osoby do 20 rokov.

Rozdiely medzi počtom sčítaných osôb v uhorských cenzoch a bilanciou obyvateľstva prirodzenými prírastkami nám umožňujú si urobiť aspoň hrubú predstavu o celkovom objeme migračných strát Slovenska. Od 70. rokov až do konca 19. storočia, by sa záporná hodnota migračného salda mala každú dekádu pohybovať približne na úrovni 122–126 tis. osôb. V poslednom intercenzálnom období (1900–1910) sa rozdiel medzi bilanciou a cenzom zvýšil až na takmer 217 tis. osôb. Podľa tohto prístupu je možné odhadnúť, že od začiatku roka 1870 do konca roka 1910 by Slovensko zahraničnou migráciou mohlo stratiť približne 590 tis. osôb.

9.1.2 Zahraničná migrácia v medzivojnovom období

V prvých rokoch po vzniku samostatného Československa sa mladá republika stala cieľom početnej vlny repatriantov. Odhaduje sa, že by mohlo ísť až o 200 tis. osôb, pričom na Slovensku zostalo žiť približne 50 tis. z nich. V nasledujúcich rokoch sa však situácia rýchlo otočila a Slovensko bolo opäť migračne stratové. Okrem odchodu značného počtu maďarských úradníkov k tomu prispievalo aj nie príliš

úspešné riešenie pozemkovej reformy.⁷²⁵ K zhoršovaniu životnej úrovne prispelo tiež zvyšovanie nezamestnanosti, demobilizácia vojska, rozpad Uhorska a tým výrazné narušenie obchodných vzťahov s tradičnými odbytiskami, slabá konkurencieschopnosť s vyspelejším českým hospodárstvom a ďalšie aspekty.⁷²⁶ Východiskom zo situácie, keď značná časť obyvateľstva Slovenska nedokázala nájsť uplatnenie nielen na lokálnom, ale ani na československom trhu práce bol odchod za prácou. Už na jar 1920 zaregistrovali centrálné úrady v Prahe zvýšený počet žiadostí o vysťahovalecké pasy.⁷²⁷ Situácia sa však v porovnaní s predvojnovým obdobím značne zmenila, keďže v roku 1921 USA prijali nový prisťahovalecký zákon. Jeho základnou filozofiou sa stalo, že počet prisťahovaných akéhokoľvek etnika bol obmedzený na 3 % počtu osôb príslušnej národnosti sčítaných v roku 1910. Uvedená kvóta sa navyše od roku 1924 ešte znížila, a tým sa disproporcie medzi počtom žiadateľov o pas do USA a reálnym počtom prijímaných imigrantov ešte viac prehĺbili. Ďalším brzdiacim faktorom zámorskej migrácie boli pomerne veľké sumy, ktoré bolo potrebné získať na vycestovanie. Napríklad v prípade USA išlo o približne 7 800 Kč a do Kanady asi 6 800 Kč.⁷²⁸ Okrem toho v prípade Kanady platilo ešte prisťahovalecké nariadenie (*Money-in pocket law*), ktoré určovalo, že každý imigrant musí mať pri sebe určitú finančnú hotovosť na zabezpečenie najnutnejších potrieb.⁷²⁹ Aj preto postupne rástol záujem aj o niektoré európske krajiny. V 20. rokoch išlo najmä o Francúzsko, Rakúsko a Nemecko. V 30. rokoch sa pridáva Juhoslávia.⁷³⁰

Celkový počet emigrantov zo Slovenska sa v medzivojnovom období znížil, no Slovensko aj napriek tomu naďalej patrilo k pomerne výrazne migračne stratovým krajinám.⁷³¹ Predpokladaný počet emigrantov za roky 1922–1938 by sa mohol pohybovať na úrovni takmer 170 tis. osôb. Naopak na Slovensko sa v tomto období prisťahovalo približne 50 tis. osôb a celková migračná strata by tak predstavovala približne 120 tis. osôb. Štatistika zahraničného sťahovania zavedená v Československu v roku 1922 však podľa Boháča⁷³² nebola úplná, a preto dané údaje je potrebné brať s určitou rezervou.

⁷²⁵Bližšie pozri TIŠLIAR, Pavol. Formy organizovania vysťahovalectva zo Slovenska po vzniku Československej republiky. In: M. Šmigel, O. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2015, s. 56–71.

⁷²⁶Tamže.

⁷²⁷Tamže.

⁷²⁸Pozri napr. JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálno-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia. In: *Historický časopis*, 1987, 35, 3, 381–399.

⁷²⁹Tamže.

⁷³⁰TIŠLIAR, Pavol. Formy organizovania..., c. d.

⁷³¹Tamže.

⁷³²BOHÁČ, Antonín. Rodiště obyvatelstva a bilance vnitřního stěhování: Analytická část. In: *Československá statistika* zv. 37. Praha: SÚS, 1927, s. 1*–32*.

Druhý zdroj údajov o zahraničnej migrácii sa opiera o štatistiku vystaňovaleckých pasov a o počet osôb prevzatých k preprave do zámoria. Podľa dostupných údajov zo Slovenska v rokoch 1920–1937 požiadalo o pas do cudziny celkovo takmer 212 tis. osôb. Z pohľadu cieľa emigrácie prevažovalo zámorie, kam chcelo vycestovať niečo viac ako 139 tis. osôb. Zvyšok potenciálnych emigrantov plánoval zostať v európskom priestore.⁷³³ V súvislosti s vydávanými cestovnými pasmi je však potrebné upozorniť na to, že tie skôr signalizujú na úmysel vystaňovať sa. Bližšie k reálnemu počtu vystaňovaných je štatistika osôb prevzatých na prepravu do zámoria. Ide však len o emigrantov zo Slovenska, ktorí opustili Európu. Za obdobie rokov 1920–1937 išlo celkovo o takmer 113 tis. osôb, čo by znamenalo, že zo 100 vydaných vystaňovaleckých pasov do zámoria reálne odišlo približne 81 osôb.⁷³⁴ Samotná analýza žiadateľov o vystaňovalecký pas ukázala, že dve tretiny z nich plánovali vycestovať do zámoria. Prevládal názor, že ide o dočasné opustenie republiky, pričom hlavnou príčinou bolo hľadanie si obživy. Hlavnou skupinou žiadateľov boli muži, robotníci, najčastejšie v reprodukčnom veku, závislí od primárneho sektora.⁷³⁵ Okrem zahraničnej migrácie je treba povedať, že Slovensko strácalo obyvateľstvo aj sťahovaním najmä do západných krajín Československa. Tieto pohyby však nie je možné štatisticky podchytiť, keďže boli súčasťou vnútornej migrácie, ktorá sa začala zisťovať až po druhej svetovej vojne.

Okrem trvalej alebo trvalejšej emigrácie bola tradičnou formou aktívnej stratégie riešenia nezamestnanosti vo viacerých oblastiach Slovenska sezónna migrácia. Primárne sa to týkalo najmä severných a severovýchodných regiónov. Keďže vnútorný pracovný trh mal chronicky problémy generovať dostatok platených pracovných príležitostí aj počas sezónnych prác, čoraz častejšie ľudia zo Slovenska odchádzali dočasne za prácou aj do okolitých krajín alebo aj ďalej do západnej Európy.⁷³⁶ K rastúcemu objemu osôb odchádzajúcich na sezónne práce prispievalo aj zavedenie a sprísňovanie kvót na vystaňovanie do USA, nenaplnené očakávania spojené s pozemkovou reformou a v neposlednom rade aj aktívne pôsobenie československých orgánov pri uzatváraní dohôd a zmlúv s európskymi krajinami o sezónnych prácach. Okrem európskych krajín však značná časť sezónnych migrácii nachádzala svoj cieľ aj v rámci Československa. Na základe údajov sprostredkovateľní práce vieme odhadovať, že v rokoch 1923–1933 využilo ich služby približne 281 tis. osôb v rámci Slovenska a ďalších 270 tis. našlo dočasné zamestnanie v Česku.⁷³⁷

⁷³³ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia..., c. d., s. 112.

⁷³⁴ Tamže, s. 114.

⁷³⁵ Tamže, s. 115.

⁷³⁶ TIŠLIAR, Pavol. Migračná politika na Slovensku v kontexte populačnej politiky v medzivojnovom období. In: M. Šmigel' – P. Tišliar (eds.). *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 48.

⁷³⁷ Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia..., c. d., s. 124–126.

Migračná politika štátu v medzivojnovom období bola do značnej miery proti-
chodná.⁷³⁸ Na jednej strane tu bola deklarovaná snaha oživiť populačný vývoj, za-
bezpečiť starostlivosť o deti, zlepšovať sociálne postavenie rodín a pod., no na dru-
hej sa kompetentné orgány snažili napomáhať a uľahčovať odchod z krajiny tisícom
ľuďom, a to aj napriek tomu, že väčšinu z nich tvorili osoby v produktívnom
a v reprodukčnom veku.

9.1.3 Nútené odsuny a deportácie

Veľmi špecifické formy priestorového pohybu obyvateľstva v histórii Slovenska
predstavovali nútené odsuny, deportácie, transporty, výmeny obyvateľstva, ktoré
väčšinou prebiehali bez slobodného rozhodnutia dotknutých, boli cielené na určité
etnické alebo náboženské skupiny a stávali sa dôsledkom diskriminácie, xenofóbie
a perzekúcií.⁷³⁹

Zlomovým obdobím pre Slovensko a najmä pre jeho niekoľko storočí formovanú
etnickú štruktúru bola druhá svetová vojna a situácia na jej sklonku a v prvých po-
vojnových rokoch. Pri určitom nadnesení môžeme povedať, že židovská a nemecká
menšina na Slovensku v podstate v priebehu veľmi krátkeho časového úseku presta-
la existovať. Slovensko pritom vstupovalo do samostatného Československa
so značne národnostne heterogénnou populáciou. Podľa výsledkov medzivojnových
sčítaní ľudu približne každá tretia osoba uviedla, že je inej ako československej ná-
rodnosti.

Po prvej svetovej vojne došlo k vyst'ahovaniu väčšieho počtu osôb hlásiacich sa
k maďarskej národnosti. Išlo predovšetkým o uhorských štátnych úradníkov
a cirkevných hodnostárov, ktorí odmietli zložiť sľub vernosti Československej re-
publike. Odhadom sa predpokladá, že táto špecifická migračná vlna zasiahla
v povojnovom období približne 70 tis. osôb. Maďarské medzivojnové štatistiky
dokonca uvádzajú takmer 107 tis. osôb.⁷⁴⁰ Opačný efekt mal vznik Československa
na počet a podiel osôb českej národnosti. V roku 1921 ich bolo na území Slovenska
takmer 72 tis. Išlo predovšetkým o nových štátnych úradníkov zaplňajúcich uvoľne-
né a novovytvárané miesta v štátnej správe. Zvyšovanie počtu Čechov na Slovensku
pokračovalo v štátnej službe, školstve, na železničiach aj v 20. rokoch a podľa vý-
sledkov sčítania ľudu z roku 1930 sa k českej národnosti prihlásilo už takmer 121
tis. osôb.

⁷³⁸KOUBEK, Jozef. Populační politika v právních předpisech Československé republiky v letech 1918–1938. *Demografie*, 1980, 22, 2, s. 126–136.

⁷³⁹ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica. Resettlement and Extermination of the Population - Fixed Part of Human History. In: Z. Zudová-Lešková et al. *Resettlement and Extermination of the Populations. A Syndrome of Modern History*. Praha: Historický ústav AV, 2015, s. 11–22.

⁷⁴⁰TIŠLIAR, Pavol. Formy organizovania..., c. d., s. 57; JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálno-ekonomické..., c. d., s. 382.

V prípade etnických Nemcov je do pozornosti nutné dať predovšetkým nútenú evakuáciu pred postupujúcim frontom na konci vojny. Celkové počty evakuovaných sa podľa rôznych zdrojov pohybujú od 70 do 120 tis. osôb.⁷⁴¹ Podľa súpisov z roku 1946 zostalo na Slovensku žiť približne 57–63 tis. osôb nemeckej národnosti⁷⁴², no značná časť z nich (viac ako 32 tis.) bola následne v roku 1946 nútené z územia Československa vysídlená. V údajoch Povereníctva vnútra zo začiatku roka 1949 sa na Slovensku nachádzalo takmer 24 tis. osôb nemeckého pôvodu a v zoznamoch Štátnej bezpečnosti to bolo k marcu 1949 približne 27,3 tis. osôb. V sčítaní ľudu 1950 sa k nemeckej národnosti prihlásilo len necelých 5,2 tis. osôb.

Ešte tragickejšie sa obdobie druhej svetovej vojny podpísalo na príslušníkoch židovského a čiastočne aj cigánskeho (rómskeho) etnika. Na začiatku 30. rokov sa k židovskej národnosti prihlásilo niečo viac ako 65 tis. osôb, no izraelitské vierovyznanie uviedlo dokonca takmer 134 tis. osôb. Taxatívne vymedzenie osôb židovského pôvodu a nútené prihlásenie k židovskej národnosti spôsobili, že v sčítaní ľudu z roku 1940 na zmenšenom území Slovenskej republiky počet osôb židovskej národnosti prekročil údaj z roku 1930 o takmer 10 tis. Tragický osud židovského etnika v nasledujúcich rokoch vyústil do jeho takmer úplnej fyzickej likvidácie. V prvej fáze transportov od marca 1942 do októbra 1942 boli odvečnené približne dve tretiny z celkového počtu Židov na Slovensku (takmer 58 tis. osôb). Do konca vojny z nich prežilo len niekoľko stoviek. V druhej fáze transportov realizovaných už nemeckou stranou bolo odvečnených ďalších 13,5 tis. osôb, z ktorých približne 10 tis. sa už nikdy nevrátilo.⁷⁴³ Približný počet Židov, ktorí tak zahynuli do konca druhej svetovej vojny, by mohol predstavovať približne 67 tis. osôb. V povojnových rokoch značná časť z preživších Židov zo Slovenska emigrovala najmä do novovzniknutého Izraela. Odhadom mohlo na začiatku 50. rokov na Slovensku zostať približne 15 tis. Židov, no k izraelitskému vierovyznaniu sa v sčítaní 1950 prihlásilo len necelých 7,5 tis. osôb.

Snahy o budovanie Československa ako národného štátu bez väčšieho vplyvu etnických neslovanských menšín viedli v povojnovom období tiež k snahe výrazne znížiť zastúpenie maďarského etnika prostredníctvom presídľovacej akcie medzi Československom a Maďarskom. Výmena bola založená na medzištátnej zmluve z 27. februára 1946, ktorá určovala, že z územia Československa do Maďarska má

⁷⁴¹Pozri napr. LUŽA, Radomír. *The Transfer of the Sudeten Germans. A Study of Czech – German Relations 1933–1962*. New York, 1964; KOVÁČ, Dušan. Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska. In: M. Barnovský (ed.) *Oddiktatúry k diktatúre*. Bratislava: Veda, 1995, s. 15–18; GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, Soňa – OLEJNÍK, Milan. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. ACTA CARPATHO-GERMANICA XII. Spoločenskovedný ústav SAV, Slovenské národné múzeum, Múzeum kultúry karpatských Nemcov. Bratislava, 2004.

⁷⁴²GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, Soňa – OLEJNÍK, Milan. *Karpatskí Nemci na Slovensku...*, c. d.

⁷⁴³NIŽNANSKÝ, Eduard. Majorita a židovská minorita v období holokaustu. Poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu. In: Š. Šutaj (ed.) *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: UNIVERSUM, 2005, s. 184.

byť presťahovaný taký počet obyvateľov, ktorý sa bude rovnať počtu osôb slovenskej a českej národnosti prihlásených na presun z Maďarska do Československa.⁷⁴⁴ Výsledkom tejto akcie bolo presídlenie takmer 90 tis. osôb z Československa do Maďarska, pričom asi tretina napokon prebehla mimo uvedenej dohody o výmene obyvateľstva. Opačným smerom sa do Československa dostalo niečo viac ako 73 tis. osôb, pričom asi 12 tis. mimo rámec výmeny obyvateľstva.⁷⁴⁵

V rámci československo-sovietskej výmeny obyvateľstva v súvislosti s odstúpením Podkarpatskej Rusi a repatriáciou volynských Čechov, v prospech ZSSR optovalo a v roku 1947 sa na územie západnej Ukrajiny presídlilo niečo viac ako 12 tis. Rusínov a Ukrajincov. Okrem toho zo severovýchodného Slovenska v dôsledku nepriaznivých hospodárskych a životných pomerov odchádzali početné skupiny Rusínov najprv do južných oblastí Slovenska na uvoľnené majetky po vysídlených Maďaroch a od roku 1948 v rámci organizovaného náboru pracovných síl do priemyselných aglomerácií sa sťahovali aj do českých krajín.⁷⁴⁶

Do skupiny nútených odchodov môžeme zahrnúť aj osud osôb českej národnosti. Kým podľa sčítania ľudu 1930 žilo na území Slovenska takmer 121 tis. osôb českej národnosti, dramatické spoločenské a politické zmeny ku koncu 30. rokov prispeli k ich značnému poklesu. Podľa výsledkov mimoriadneho súpisu z roku 1938 žilo na oklieštenom území Slovenska už len necelých 77,5 tis. Čechov a vznik Slovenského štátu a najmä nepriaznivý postoj voči osobám z českých krajín znamenal ďalšie dramatické zníženie. Postupne na Slovensku ostali len osoby, ktoré sa tu priženili a mali manžela / manželku so slovenským občianstvom. Odhady počtu Čechov na Slovensku ku koncu vojny hovoria, že by tu mohlo byť približne 30–35 tis. osôb.⁷⁴⁷ V povojnovom období už Slovensko nepotrebovalo také vysoké počty úradníkov, učiteľov, lekárov ako po vzniku samostatného Československa v roku 1918, a preto aj počet Čechov sa stabilizoval na úrovni približne 40 tis.⁷⁴⁸

9.1.4 Zahraničná migrácia po druhej svetovej vojne

Po uchopení moci komunistami sa Slovensko stalo na dlhé desaťročia v podstate migračne uzavretou krajinou. K vysťahovaniu československý občan potreboval

744Bližšie pozri ŠUTAJ, Štefan. Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky. In: Z. Sáposová – Š. Štutaj (eds.) *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Univerzum, 2010, s. 7–17.

745Tamže.

746Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal. Pohyb etník, etnické hranice, etnický priestor na Slovensku v 1. polovici 20. storočia. In: M. Šmigel, O. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2015, s. 10–42.

747Bližšie k tejto problematike napr. BYSTRICKÝ, Valerián. Vysťahovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938–1939. *Historický časopis* 1997, 45, 4, s. 597–611.

748Pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal. Pohyb etník, etnické hranice..., c. d.

špeciálne povolenie, pričom prevažná časť takýchto žiadostí bola zamietnutá.⁷⁴⁹ Celkový objem zahraničnej migrácie preto predstavoval pomerne nevýznamný prvok populačného vývoja. Určitý nárast počtu zahraničných migrantov môžeme vidieť na konci 40. rokov práve v súvislosti so zmenou politického režimu a v druhej polovici 60. rokov v čase jeho uvoľňovania.⁷⁵⁰ Podľa oficiálnych údajov bolo Slovensko až na niektoré výnimky zahraničnou migráciou ziskovou krajinou.⁷⁵¹ Celkové počty evidovaných prisťahovaných, ako aj vystáňovaných sa však pohybovali dlhodobo na veľmi nízkej úrovni, a preto aj samotné migračné saldo bolo veľmi nízke. Navyše v 80. rokoch došlo k zmene a Slovensko začalo zahraničnou migráciou obyvateľstvo mierne strácať. Išlo však o zanedbateľné počty, keďže v rokoch to bolo celkovo 1629 osôb. Na veľmi nízky vplyv oficiálnej zahraničnej migrácie po druhej svetovej vojne na populačný vývoj Slovenska poukazujú aj nasledujúce údaje. Medzi rokmi 1950–1989 sa zo zahraničia prisťahovalo približne 26,7 tis. osôb a do zahraničia sa vystáňovalo oficiálne necelých 21,5 tis. osôb. Znamená to, že za takmer štyri desaťročia Slovensko oficiálne získalo zahraničnou migráciou len niečo viac ako 5 tis. osôb.

Oveľa dôležitejší vplyv na populačný vývoj mala ilegálna migrácia. K jej intenzifikácii dochádzalo po roku 1948 a 1968. Udalosti z februára 1948 a augusta 1968 výraznou mierou ovplyvnili aj zahraničnú migráciu. Ako uvádza Kučera,⁷⁵² spoľahlivé údaje o rozsahu týchto ilegálnych emigrácií najmä pre obdobie 1948–1971 absentujú⁷⁵³, a preto sme odkázaní na odhady. Československo by podľa nich v rokoch 1948–1968 malo stratiť nelegálnou zahraničnou migráciou približne 255 tis. osôb, pričom 60 tis. už v roku 1948. V ďalšom období rokov 1968–1989 malo odísť alebo zostať v zahraničí ďalších 245 tis. osôb, pričom v rokoch 1968 a 1969 to bolo niečo viac ako 100 tis. Celkovo by tak Československo počas minulého politického režimu stratilo zahraničnou emigráciou (legálnou i nelegálnou) 565 tis. osôb.⁷⁵⁴ Keďže sa odhaduje, že tri štvrtiny pripadali na osoby z českých krajín, objem migrantov utekajúcich zo Slovenska by predstavoval približne 125 tis. osôb.

Pád železnej opony, zmena politického režimu, rozdelenie Československa predstavujú základné faktory vonkajšej i vnútornej migrácie Slovenska na konci 80. a na začiatku 90. rokov 20. storočia.⁷⁵⁵ V ďalšom období zahraničnú migráciu ovplyvnilo prijatie Slovenska do EÚ, postupné zmierňovanie a odstraňovanie reštriktívnych

⁷⁴⁹KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 145.

⁷⁵⁰KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 145; VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj na Slovensku v rokoch 1945–2000...*, c. d., s. 24.

⁷⁵¹Na začiatku 50. rokov sa evidencia zahraničnej migrácie týkala len československých štátnych príslušníkov. Od polovice roku 1954 boli do evidencie zahrnutí aj cudzinci.

⁷⁵²KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 145.

⁷⁵³Od roku 1972 bola vedená pomerne spoľahlivá overovaná evidencia nelegálnej migrácie (KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 145).

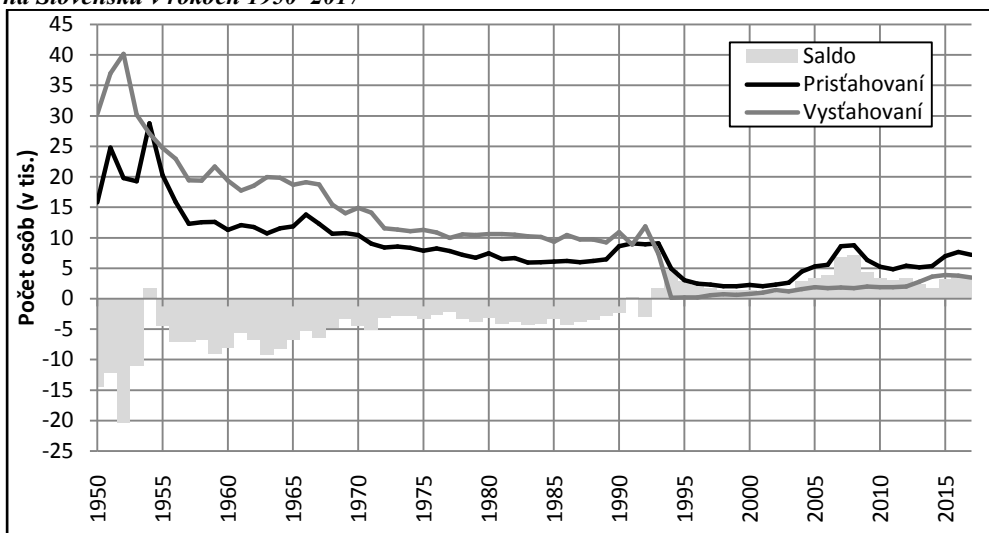
⁷⁵⁴KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 145.

⁷⁵⁵VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006*. Bratislava: INFOSTAT, 2007.

opatrení štátov EÚ15 voči novoprijatým štátom a prijatie Slovenska do Schengenského priestoru od konca roka 2007. Okrem toho počet migrantov ovplyvnilo aj prijatie Rumunska a Bulharska do EÚ na začiatku roku 2007.⁷⁵⁶

Na zmene migračnej situácie sa tiež výraznou mierou podpísala nedávna hospodárska kríza, ktorá posilnila vnútorné toky medzi jednotlivými krajinami EÚ a taktiež prispela k prehĺbeniu tokov z juhu na sever a z východu na západ.⁷⁵⁷ Súčasná migračná situácia v európskom priestore je vzhľadom na situáciu v severnej Afrike a na Blízkom Východe veľmi zložitá.

Graf 109: Počet prisťahovaných, vystáňovaných osôb z/do zahraničia a migračné saldo na Slovensku v rokoch 1950–2017⁷⁵⁸

Na začiatku 90. rokov zmena politickej a spoločenskej situácie spolu s rozdelením spoločného štátu prispeli ku značnému oživeniu migračných tokov. Slovensko v 80. rokoch bolo migračne stratové, no v rokoch 1990–1994 sa situácia obrátila a sťahovaním zo zahraničia (bez Česka) sa stáva migračne ziskovou krajinou. Počty prisťahovaných osôb (bez Česka) sa pohybovali do polovice 90. rokov na úrovni 1,5–2,0 tis. Zo Slovenska sa naopak vystáňovalo podľa oficiálnych údajov 0,7–1,0 tis. osôb. Predpokladá sa, že po zmene politického režimu a vzniku samostatného Slovenska išlo väčšinou o návratovú migráciu, pričom u niektorých emig-

⁷⁵⁶JURČOVÁ, Danuša. Migrácia. In: B. Vaňo (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, 2009, s. 51–62.

⁷⁵⁷JURČOVÁ, Danuša. Migrácia. In: B. Šprocha – B. Vaňo (eds.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014*. Bratislava: INFOSTAT, 2015, s. 57–67.

⁷⁵⁸Zostavené z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1950–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

rantov je možné predpokladať ako hlavný dôvod reštitúciu majetku.⁷⁵⁹ Migrácia s Českom vedená už ako zahraničná mala postupne klesajúci trend. Slovensko od roku 1994 sa tak podľa oficiálnych zaznamenaných štatistík stalo migračne ziskovým nielen s ostatnými zahraničnými krajinami, ale aj s Českom. Na druhej strane je potrebné upozorniť, že v uvedených údajoch sú zahrnuté len tie prípady, keď osoba zmení trvalé bydlisko. Platí, že kým počet prisťahovaných na územie Slovenska je pomerne presný, v prípade vysťahovania do zahraničia existujú vážne obavy o podhodnotenie reálneho stavu. To sa napokon prejavuje v každom sčítaní obyvateľov, keď demografická bilancia vykazuje o niekoľko desiatok tisíc osôb viac ako prináša census.

Celkový objem zahraničnej migrácie, ako aj úroveň migračného salda mali v 90. rokoch postupne klesajúci trend. Následne došlo k stabilizácii na veľmi nízkej úrovni. Kým do roku 1993 sa v súvislosti s dramatickými zmenami presťahovalo ročne 16,5–20,0 tis. osôb, v druhej polovici 90. rokov sa zahraničného sťahovania (vrátane s Českom) zúčastňovalo menej ako 3,0 tis. osôb ročne. Na začiatku 21. storočia síce došlo k miernemu nárastu na 3,7 tis., no až po prijatí Slovenska do EÚ vidíme dramatický nárast. Najväčšie ročné objemy zahraničného sťahovania Slovensko zažíva v rokoch 2007 a 2008, teda po prijatí Rumunska a Bulharska do EÚ a tesne pred nástupom medzinárodnej hospodárskej krízy. Išlo o viac ako 10 tis. osôb, pričom v týchto rokoch Slovensko dosiahlo predovšetkým najvyššie prírastky zahraničnou migráciou (8,6–8,7 tis. osôb). Zhoršenie hospodárskej situácie, neistota, zvyšovanie nezamestnanosti a ďalšie nepriaznivé javy spojené s hospodárskou krízou prispeli k redukcii objemov zahraničnej migrácie, čo sa prejavilo aj na klesajúcich počtoch prisťahovaných a celkových populačných ziskoch. Určité dno tohto klesajúceho trendu nachádzame v roku 2011, keď sa na Slovensko prisťahovalo menej ako 5 tis. osôb, objem zahraničnej migrácie predstavoval len necelých 6,7 tis. osôb a zisk z nej činil ani nie 3 tis. osôb. V ďalších rokoch identifikujeme určité oživenie zahraničnej migrácie, keď celkový objem sa pohybuje na úrovni 10,5–11,5 tis. osôb a migračné saldo dosahuje takmer 4 tis. osôb. Súčasne je tiež potrebné pripomenúť, že tento stav je podmienený aj zmenou metodiky vykazovania detí narodených v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku. Tie sú v prípade prvého prihlásenia spracovávané ako prisťahované osoby, kým do roku 2011 (vrátane) boli vykazované ako narodené deti.

Slovensko sa z krajiny, kde ešte v polovici 90. rokov zahraničné sťahovanie bolo veľmi mierne, počet cudzincov s povolením na pobyt minimálny, počty nelegálnych migrantov, žiadateľov o azyl či pracovných migrantov zanedbateľné, obchodovanie s ľuďmi či repatriácia imigrantov v podstate neznáma, potreba integrácie cudzincov

⁷⁵⁹VÁŇO, Boris a kol. *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2004*. Bratislava: INFOSTAT, 2005, s. 53.

neartikulovaná a migračná politika len symbolická zmenilo na štát, v ktorom sa viaceré migračné komponenty pomerne rapídne dynamizovali.⁷⁶⁰ Potvrďuje to v podstate aj vývoj po roku 2008, keď zahraničná migrácia veľmi rýchlo reagovala na zmenené podmienky, čo prinieslo výraznú redukciu jej vplyvu na celkový populačný vývoj.

Dôležitou zložkou zahraničnej migrácie sa stávajú cudzinci, teda osoby, ktoré nie sú štátnymi občanmi Slovenska (podľa zákona č. 48/2002 Z.z. o pobyte cudzincov). Údaje o cudzincoch s povolením na pobyt na Slovensku eviduje a publikuje Úrad hraničnej a cudzineckej polície Prezídia Policajného zboru (ďalej ÚHCP). Vzhľadom na nižšie prezentované informácie môžeme súhlasiť s Divinským⁷⁶¹, že cudzinci s povolením na pobyt sú na Slovensku dlhodobo zo všetkých skupín zahraničných migrantov najpočetnejší a najdôležitejší. Potvrďuje to aj ich vývojová trajektória. Po vzniku samostatného Slovenska až do začiatku nového milénia sme svedkami postupného nárastu počtu cudzincov s povoleným pobytom z približne 11 tis. na 29 tis. osôb. Na 1000 obyvateľov tak pripadalo niečo viac ako 5 cudzincov.

V nasledujúcom období však počty udelených povolení na pobyt výrazne stúpili, a tým pomerne prudko rástli aj počty samotných cudzincov a ich zastúpenie v populácii Slovenska. Uvedený trend v podstate kontinuálne pokračuje až do súčasnosti. Podľa posledných dostupných údajov ÚHCP z 30.6.2018 bolo na Slovensku celkovo platných pobytov pre cudzincov viac ako 109 tis., čo znamená, že na 1000 obyvateľov pripadalo približne 20 cudzincov.

9.1.5 Sťahovanie medzi Slovenskom a Českom

Najdôležitejšou časťou migrácie cez hranice Slovenska patrilo dlhodobo sťahovanie s Českom. V podstate až do roku 1993 pritom išlo o vnútorné sťahovanie v rámci Československa. Výrazne ovplyvňovalo nielen početnosť a vekovo-pohlavnú štruktúru obyvateľstva oboch krajín, ale značnou mierou podmieňovalo aj na samotný socio-ekonomický vývoj.

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že Slovensko s výnimkou roku 1954 bolo z tohto vzťahu migračne stratové. Intenzívne migračné prúdy prinieslo už povojnové obdobie v súvislosti s osídľovaním českého pohraničia. Celkový počet presťahovaných však môžeme len odhadovať, keďže údaje o vnútornom sťahovaní na báze zmeny trvalého pobytu sú dostupné až od roku 1950. Podľa súpisu z roku 1947 sa do prihraničných oblastí Česka od 1.5.1945 do 22.5.1947 presťahovalo viac ako 110 tis. osôb zo Slovenska.⁷⁶² Najväčšia časť z nich smerovala do západných

⁷⁶⁰Blížšie pozri napr. DIVINSKÝ, Boris. *Zahraničná migrácia v Slovenskej republike. Vývojové trendy od roku 2000*. Bratislava: Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku n.o., 2007.

⁷⁶¹Tamže.

⁷⁶²VÁŇO, Boris (ed.). *Obyvateľstvo Slovenska 1945–2000...*, c. d., s. 6.

a severozápadných Čiech a naopak najmenšie toky boli orientované na pohraničnú oblasť južnej Moravy a Čiech.

Najväčšie objemy migrantov sa spájajú z prvou polovicou 50. rokov, keď trvalé bydlisko zmenilo viac ako 270 tis. osôb. Slovensko pritom stratilo takmer 58 tis. obyvateľov. V druhej polovici 50. rokov už migračné objemy medzi Českom a Slovenskom klesli a postupne sa stabilizoval na úrovni približne 28–31 tis. ročne (obdobie rokov 1957–1967). Aj napriek tomu migračné straty Slovenska boli stále pomerne vysoké, keďže migračné saldo sa pohybovalo približne na úrovni -6 až -9 tis. osôb ročne.

Od roku 1968 dochádza k ďalšiemu znižovaniu migračného obratu a v prvej polovici 70. rokov zmenilo trvalé bydlisko medzi Českom a Slovensko ročne už menej ako 20 tis. osôb. Klesajúci trend pokračoval aj v 80. rokoch a na ich konci sa medzi obomi krajinami sťahovalo približne 15 tis. osôb. Z pohľadu migračného salda sa od začiatku 70. rokov až do konca 80. rokov úroveň migračných strát s Českom dostala na hranicu -3 až -4 tis. osôb.

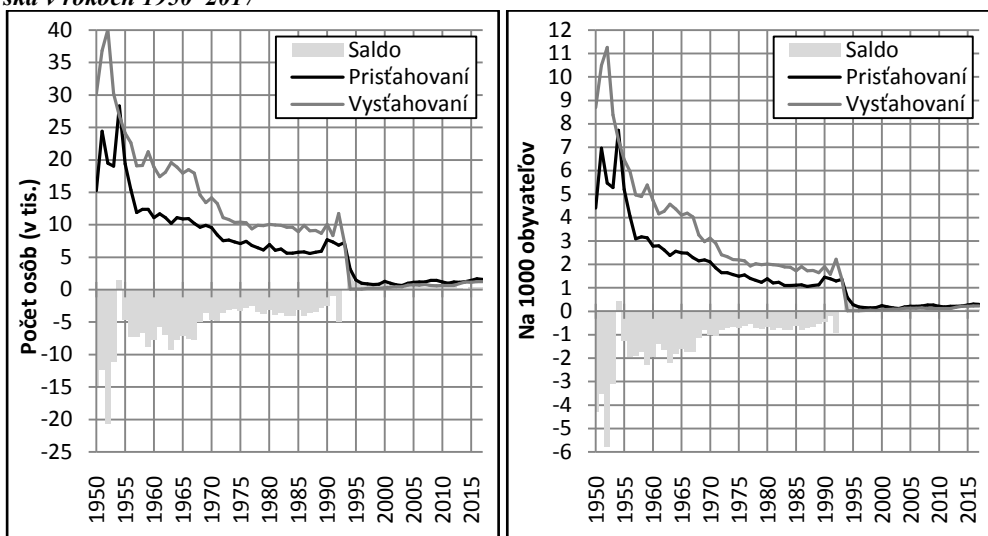
Vysoké počty vysťahovaných osôb zo Slovenska v 50.–60. rokoch boli podmienené predovšetkým ekonomicky. S procesom tvorby veľkého počtu pracovných miest v rámci dynamicky prebiehajúcej industrializácie bol emigrácia do Česka postupne prirodzene obmedzovaná.⁷⁶³ Navyše po federalizácii republiky a najmä v 80. rokoch začali slovenské plánovacie orgány tejto migrácii dokonca aktívne brániť.⁷⁶⁴ Celkovú populačnú stratu, ktorú Slovensko migráciou s Českom medzi rokmi 1950–1992 utrpelo, je možné na základe údajov vnútorného sťahovania určiť na približne 240 tis. osôb. Celkovo však v tomto období zmenilo trvalé bydlisko medzi obomi krajinami až takmer 1,12 mil. osôb.

Na začiatku 90. rokov došlo k určitému oživeniu migračných tokov medzi Českom a Slovenskom. Zmenená situácia so vznikom dvoch samostatných štátov a s tým súvisiaca premena vnútornej migrácie na zahraničnú výraznou mierou ovplyvnili celkový objem, ako aj migračné saldo. Podľa oficiálnych údajov sa Slovensko stalo od roku 1994 migračne ziskové. Už v polovici 90. rokov je však zrejmé, že zložka vysťahovaných s najväčšou pravdepodobnosťou nereflektuje skutočnosť. Je zrejmé, že nie všetky osoby emigrujúce zo Slovenska sa odhlasujú z trvalého pobytu. Napríklad v rokoch 1994–2000⁷⁶⁵ sa podľa údajov ŠÚ SR vysťahovalo do Česka 1273 osôb, no ČSÚ evidoval viac ako 23,4 tis. prisťahovaných zo Slovenska.

⁷⁶³KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 144.

⁷⁶⁴Tamže.

⁷⁶⁵Do roku 2000 Česká republika pracovala rovnako ako Slovensko na báze trvalého pobytu. Od roku 2001 však do počtu prisťahovaných zahŕňa aj cudzincov s prechodným pobytom s dlhodobými vízami nad 90 dní.

Graf 110 a 111: Počet prisťahovaných a vystáňovaných z/do Česka a migračné saldo Slovenska v rokoch 1950–2017⁷⁶⁶

Po odznení efektu rozdelenia republiky došlo veľmi rýchlo k poklesu počtu prisťahovaných osôb. Ten vrcholil v rokoch 2002 a 2003, keď z Česka na Slovensko emigrovalo len 749 resp. 650 osôb. Nasledovalo mierne zvýšenie s vrcholom v predkrízových rokoch 2008 a 2009 na približne 1,4 tis. prisťahovaných. Ďalší vývoj podobne ako v prípade zahraničnej migrácie ovplyvnila nepriaznivá hospodárska situácia a počty emigrantov na Slovensko klesli pod hranicu 1 tis. osôb. V posledných rokoch sme opätovne svedkami mierneho oživenia a počet prisťahovaných z Česka dosahuje hranicu takmer 1,6 tis. osôb. Na druhej strane po roku 2012 sa zvýšil aj počet registrovaných vystáňovaných do Česka, a to na hranicu 1,1–1,2 tis. osôb ročne. Výsledné migračné saldo tak dosahuje len 300–400 osôb.

9.2 Vnútna migrácia

9.2.1 Vnútna migrácia v medzivojnovom období

Vnútnú migráciu je možné sledovať na základe hlásenia o zmene trvalého pobytu až od roku 1950. V medzivojnovom období však na tieto účely je možné využiť výsledky sčítaní ľudu 1921 a 1930. Ich integrálnou súčasťou boli aj informácie o rodisku sčítanej osoby. Vzhľadom na charakter získaných údajov je potrebné povedať, že uvedený metodický prístup neumožnil analyzovať charakter migračných

⁷⁶⁶ Zostavené z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1950–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

tokov vo svojej dynamickej podobe, ale poskytuje výsledný obraz platný k rozhodujúcemu okamihu sčítania. Navyše ako upozornil Boháč⁷⁶⁷, údaje o rodisku nemusia podávať úplne presný obraz, a to najmä v spojitosti s deťmi narodených v rôznych liečebných ústavoch, sanatóriách a pôrodniciach, ktoré často bývali vzdialené od stáleho bydliska ich rodičov a tiež ich budúceho bydliska.

Pri analýze takto koncipovaných údajov môžeme pracovať s dvomi základnými prístupmi. Prvým je, že vychádzame z obce pobytu a zisťujeme aká časť prítomných osôb v čase cenzu sa tu aj narodila. Ide o zisťovanie podielu tzv. rodákov. Druhý koncept sa zakladá na pohľade smerom od rodnej obce. Snažíme sa vyjadriť, kde v rámci Československa boli prítomné osoby, ktoré sa tu narodili.

Ako ukázali základné výsledky, Slovensko v medzivojnovom období patrilo jednoznačne k priestorom s najvyšším podielom rodákov. Váha osôb, ktoré k rozhodujúcemu okamihu cenzu boli prítomné v mieste svojho rodiska sa podľa sčítania 1921 pohybovala na viac ako 73 % a podľa údajov zo sčítania 1930 mierne nad hranicou 70 %. Na relatívne nízku úroveň vnútorného sťahovania v rámci územia Slovenska poukazuje aj podiel osôb, ktoré sa v čase sčítania nachádzali v inej ako rodnej obci, ale v rámci toho istého (rodného) okresu. V oboch medzivojnových sčítaniach sa ich váha pohybovala na úrovni 12 %. Len o niečo vyšší bol podiel osôb, ktoré sa z rodného okresu presťahovali do iného okresu v rámci Slovenska. V roku 1921 to bolo približne 13 % a v roku 1930 takmer 15 %.

Jednoznačne najnižší podiel dosahovalo vnútorné sťahovanie na veľké vzdialenosti, čiže migrácia do inej krajiny medzivojnového Československa. Podľa údajov zo sčítaniu 1921 len necelých 41 tis. (1,5 %) osôb narodených na Slovensku bolo sčítaných v inej krajine Československa. V druhom sčítaní z roku 1930 ich váha mierne vzrástla na niečo viac ako 89 tis. (2,8 %). Na druhej strane v roku 1921 viac ako 240 tis. (8 %) a v roku 1930 dokonca viac ako 266 tis. (8 %) osôb bolo v čase sčítania na území Slovenska, ale narodili sa v inej krajine Československa.

Údaje z medzivojnových cenzov tiež potvrdili, že s rastúcou veľkosťou obce sa podiel rodákov znižoval. V sčítaní ľudu z roku 1921 sa v obciach do 10 tis. obyvateľov podiel rodákov pohyboval na úrovni 72 %. Vo veľkostnej skupine obcí s viac ako 10 a menej ako 20 tis. ľuďmi malo už prevahu prisťahované obyvateľstvo (približne 42 % rodákov) a v najväčších obciach s viac ako 50 tis. osobami váha rodákov klesla na niečo viac ako tretinu (37,5 %). Na druhej strane však platilo, že osoby, ktoré sa narodili v najväčších mestách mali tendenciu v nich aj zostať, kým naopak v menších obciach oveľa častejšie dochádzalo k ich odchodu. Vo veľkostnej skupine obcí s viac ako 50 tis. a menej ako 100 tis. obyvateľmi platilo, že až 84 % tu narodených osôb bolo v čase sčítania tu prítomných, kým v obciach do 10 tis. obyvateľov to bolo menej ako tri štvrtiny.

⁷⁶⁷BOHÁČ, Antonín. Rodiště obyvatelstva..., c. d., s. 45* a.n.

Zaujímavý je aj pohľad na rozdiel medzi počtom osôb narodených na Slovensku a nachádzajúcich sa v inej krajine Československa a počtom osôb, ktoré sa narodili inde v rámci medzivojnovnej ČSR, no sčítané boli na území Slovenska. V cenze 1921 tento rozdiel predstavoval niečo viac ako 60 tis. osôb a v roku 1930 približne 54 tis. osôb v prospech Slovenska. Použitím tejto optiky sa potom Slovensko javí ako migračne ziskové.

Špecifickým prvkom vnútorného sťahovania v medzivojnovom období boli kolonizačné akcie týkajúce sa najmä Žitného ostrova a ďalších južných častí Slovenska. Podmienené boli pozemkovou reformou v rokoch 1919 a 1920, pričom samotný proces dosiahol najväčší rozmach v rokoch 1923–1926.⁷⁶⁸ Celkovo vnútorná kolonizácia predstavovala 61 osídľovacích skupín a znamenala vznik 13 samostatných obcí (napr. Miloslavov, Šrobárová, Hviezdoslavov, Mudroňovo a pod.). Prednosť pri prideliť pozemkov mali drobní roľníci, pomocní pracovníci na statkoch, ktorí stratili pozemkovou reformou prácu, reemigranti, legionári a optanti z Oravy a Spiša, ktorí v súvislosti so zmenami hraníc Poľska a Československa prišli o svoju pôdu.⁷⁶⁹

9.2.2 Vnútorná migrácia po druhej svetovej vojne

Migračná mobilita predstavuje zložitý mnohostranne podmienený proces interakcií komplexu sociálnych, ekonomických, demografických, ekologických podmienok a aktívne sa správajúcich subjektov.⁷⁷⁰ Najmä na regionálnej úrovni rastie význam migrácie ako procesu najviac ovplyvňujúceho miestny rozvoj a mechanizmy formujúce geografickú organizáciu miestnej spoločnosti.⁷⁷¹

V podstate až do roku 1949 nemáme žiadny spoľahlivý nástroj, pomocou ktorého by bolo možné každoročne analyzovať objem, charakter a smery tokov migrácie v rámci územia Slovenska. Od mája 1949 však bol zavedený systém prihlásení na trvalý pobyt, ktorý sa stal základom pre sledovanie vnútorného pohybu najprv československých štátnych príslušníkov a od roku 1954 aj cudzincov.

Podľa dostupných údajov najviac osôb menilo miesto svojho bydliska v prvej polovici 50. a tiež v 70. a 80. rokoch minulého storočia. Ročne sa v týchto obdobiach presťahovalo viac ako 100 tis. osôb.⁷⁷² Z 1000 obyvateľov zmenilo trvalý pobyt

⁷⁶⁸ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal. Pohyb etník, etnické hranice..., c. d., s. 27.

⁷⁶⁹ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia...*, c. d.

⁷⁷⁰Pozri napr. ČERMÁK, Zdeněk. Transformační procesy a migrační vývoj v České republice. In.: M. Hampl a kol. *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 1996, s. 179–197; ČERMÁK, Zdeněk. Vývoj migrační mobility v devadesátých letech v České republice. In: M. Hampl a kol. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 2001, s. 87–98.

⁷⁷¹ČERMÁK, Zdeněk. Transformační procesy..., c. d.

⁷⁷²VAŇO, Boris (ed.) *Obyvatelstvo Slovenska 1945–2000...*, c. d., s. 25.

20–25 osôb, pričom na začiatku 50. rokov to bolo dokonca 30–40 osôb (graf 112). Nízke objemy (65–80 tis. osôb) vnútorných migrantov registrujeme od druhej polovice 50. do začiatku 70. rokov. Po následnom náraste v 70. rokoch však už približne od polovice 80. rokov dochádza k postupnému poklesu objemu a tiež intenzity vnútornej migrácie.⁷⁷³ Výšku objemu sťahovania v 90. rokoch ovplyvnili aj dezintegračné procesy obcí, ktoré pôsobili v smere zvyšovania podielu sťahovania z obce do obce v rámci okresu a v roku 1996 tiež zmeny v územnom a správnom členení, ktoré naopak posilnili medziokresnú a medzikrajskú migráciu.⁷⁷⁴ Znižovanie objemu vnútornej migrácie vyvrcholilo na začiatku nového milénia, keď sa v rámci Slovenska presťahovalo len približne 77–80 tis. ľudí (14–15 ‰). Následne sa intenzita vnútornej migrácie stabilizovala a len v niektorých rokoch došlo k prekročeniu hranice 90 tis. osôb resp. 16 ‰ (pozri graf 112).

Vývoj vnútornej migračnej mobility bol do určitej miery hierarchicky diferencovaný. V 50. rokoch malo prevahu sťahovanie na väčšie vzdialenosti (najmä medzi krajinami) ako výsledok povojnovej industrializácie. V ďalšom období však dochádzalo k utlmovaniu interregionálnej migrácie a k nárastu významu sťahovania na kratšie vzdialenosti. Tento proces výrazne ovplyvnili niektoré nariadenia politických orgánov. Projekt urbanizácie Slovenska, ktorý sa do praxe začal zavádzať od polovice 70. rokov, prispel k vzniku hierarchickej štruktúry osídlenia. Centrálné riadenie nasmerovalo migračné prúdy do vybraných strediskových obcí a centier obvodného významu (najčastejšie okresných miest). Hlavné impulzy umožňujúce ovplyvňovať migračné toky spočívali v lokalizácii hromadnej bytovej výstavby a nových pracovných príležitostiach do vybraných miest. Dá sa povedať, že práca a byty išli za ľuďmi a nie opačne.⁷⁷⁵

Sociálne nivelizačná plánovacia koncepcia spolu s účinným mechanizmom centrálného rozmiestňovania bytovej výstavby viedli k potlačeniu regionálne selektívnej funkcie migrácie, čo sa prejavilo postupným znižovaním migračnej mobility a tiež uzatváraním migračných procesov do relatívne malých územných celkov, najmä okresov.⁷⁷⁶

Práve toto uzatváranie vnútorného sťahovania na jednotky nižšieho rádu predstavovalo najväčšiu deformáciu migračných procesov súvisiacich s pôsobením minulého politického režimu.⁷⁷⁷ Na druhej strane viaceré obce, ktoré nemali podľa ústred-

⁷⁷³Bližšie pozri napr. PODOLÁK, Peter. Vnútorná migrácia na Slovensku. In: J. Mládek a kol. *Demografická analýza Slovenska*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2006, s. 73–77; VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 1999*. Bratislava: INFOSTAT, 2000.

⁷⁷⁴VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2004*. Bratislava: INFOSTAT, 2005.

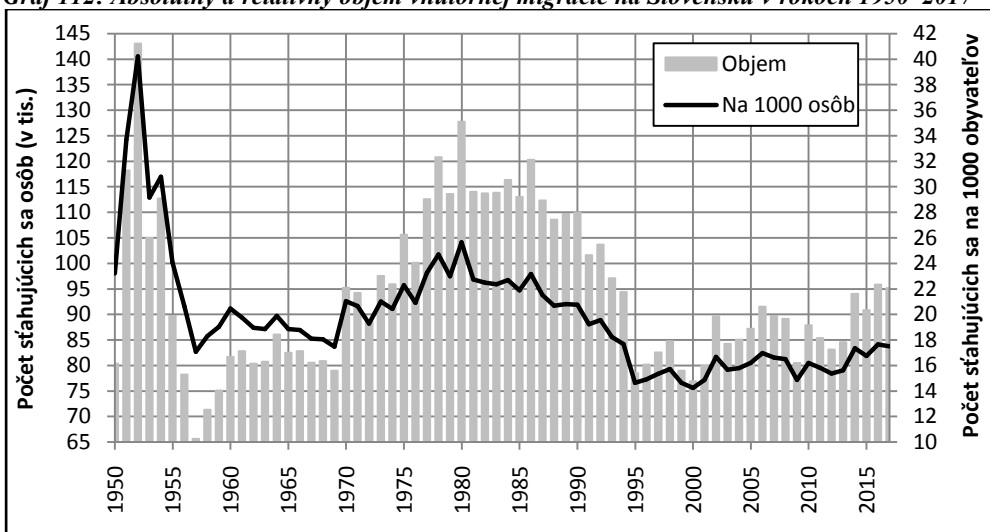
⁷⁷⁵KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 143.

⁷⁷⁶HAMPL, Martin – KÜHN, Karel. Migratory trends in former Czechoslovakia. In: *Acta Universitatis Carolinae Geographica* 1993, 27, s. 53–71.

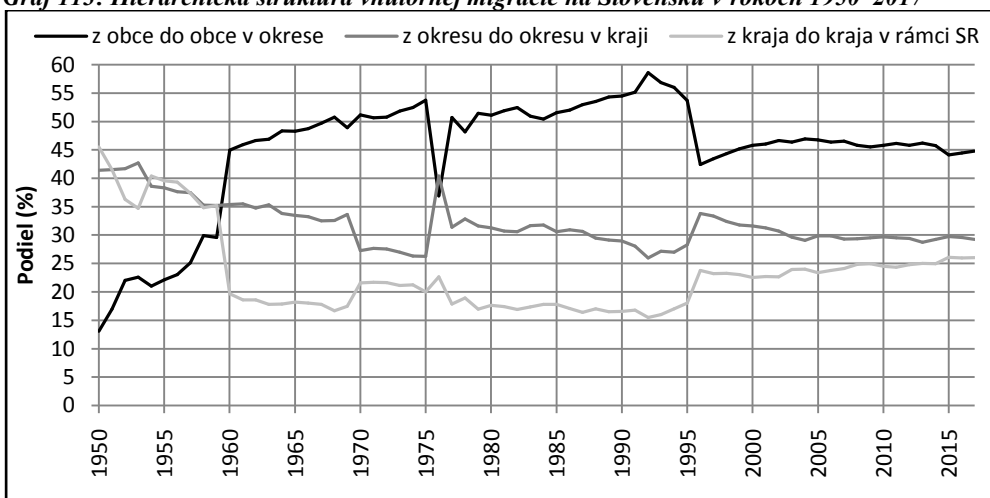
⁷⁷⁷ČERMÁK, Zdeněk. Transformační procesy..., c. d.

ných orgánov perspektívu ďalšieho rozvoja, mali zostať „na dožitie“. K tomu prispieval aj striktný zákaz individuálnej bytovej výstavby v ich katastrálnom území.⁷⁷⁸

Graf 112: Absolútny a relatívny objem vnútornej migrácie na Slovensku v rokoch 1950–2017⁷⁷⁹

Graf 113: Hierarchická štruktúra vnútornej migrácie na Slovensku v rokoch 1950–2017⁷⁸⁰

Najintenzívnejším koncentračným charakterom sa vnútorná migrácia vyznačovala od polovice 70. až do polovice 80. rokov. Podolák⁷⁸¹ toto obdobie považuje za vrchol extenzívnej urbanizácie Slovenska. V absolútnom i relatívnom vyjadrení

⁷⁷⁸KUČERA, Milan. Populace..., c. d., s. 142.

⁷⁷⁹Zostavené z údajov publikovaných v Pohyboch obyvateľstva 1950–1991 a z primárnych údajov ŠÚSR 1992–2017, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁷⁸⁰Tamže.

⁷⁸¹PODOLÁK, Peter. Vnútorná migrácia..., c. d., s. 74.

dochádzalo k rastu mestského obyvateľstva na úkor vidieckeho prostredia, ako výsledok potreby fyzickej koncentrácie pracovných síl v hospodárskych centrách. To mu nasvedčovali aj smery hlavných migračných tokov. Išlo predovšetkým o oblasti západného a južného Slovenska, pričom populačne silné regióny na severe a východe predstavovali hlavné zdrojové oblasti pracovných síl. Selektivita migrácie zlepšovala vekovú štruktúru imigračných regiónov pričom vidiecke obce postupne starli.

Koncentračný charakter vnútornej migrácie sa stratil po roku 1989. Vnútna migrácia v tomto období prechádza od kvantitatívnych foriem vyjadrených v podobe statickej koncentrácie obyvateľstva ku kvalitatívnym formám so zložitou štruktúrovanými vzťahmi medzi urbanizovanými oblasťami a ich zázemím.⁷⁸² Medzi nimi si dominantné postavenie vytvára najmä proces suburbanizácie. Jeho hlavným prejavom je predovšetkým územné rozširovanie urbánneho priestoru vo všetkých jeho podobách, pričom v počiatočných štádiách ide najmä o proces decentralizácie obytnej funkcie s postupným oddeľovaním miesta bydliska a pracoviska.⁷⁸³ Podobné trendy sledujeme na Slovensku najmä v posledných desiatich–pätnástich rokoch. Dekoncentračné tendencie vnútornej migrácie sú sprevádzané predovšetkým nárastom atraktivity malých obcí, prímestského bývania v zázemí veľkých a stredne veľkých miest. Súčasne s tým sa postupne prehĺbila dominancia sťahovania na krátke vzdialenosti (z obce do obce v rámci okresu). Tento typ vnútornej migrácie v súčasnosti tvorí už približne 45 % z celkového objemu (graf 113). V súvislosti s celkovou premenou charakteru vnútornej migrácie a jej postupnej intenzifikácie sa výrazne zmenil tiež cieľ migračných tokov. Ešte na začiatku 90. rokov boli migračne stratové obce do 5000 obyvateľov, pričom najväčšie úbytky zaznamenávali najmenšie veľkostné skupiny (do 2000 obyvateľov). Naopak ziskové boli predovšetkým stredne veľké obce, mestá s 20–50 tis. obyvateľmi, ďalej mestá 10–20 tis. obyvateľmi a tiež Bratislava a Košice, ktoré podľa Jurčovej⁷⁸⁴ patrili najmä vďaka migračným prírastkom medzi najrýchlejšie rastúce mestá v strednej Európe. V opačnej situácii sa nachádzali ich zázemia, ktoré dlhodobo predstavovali zdrojové oblasti a tým vykazovali migračné straty.⁷⁸⁵ Celkovo sa počas minulého politického režimu vyformovalo niekoľko stabilne migračne ziskových regiónov. Okrem Bratislavy a Košíc k nim patrili najmä okresy stredného Slovenska: Martin, Banská Bystrica,

⁷⁸²DOSTÁL, Pavel – HAMPL, Martin. Development of an urban system: general conception and specific features in the Czech republic. In: M. Barlow, P. Dostál and M. Hampl (eds.) *Territory, Society and Administration. The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec*. University of Amsterdam: Institut voor Sociale Geografie, 1994, s. 191–224.

⁷⁸³Pozri napr. ČERMÁK, Zdeněk. Transformační procesy..., c. d.

⁷⁸⁴Blížšie JURČOVÁ, Danuša. *Migračné toky v Slovenskej republike*. Bratislava: INFOSTAT, 2010.

⁷⁸⁵ATLAS obyvateľstva Slovenska. Bratislava: Univerzita Komenského, Prírodovedecká fakulta, 2006, s. 68.

Zvolen a v 80. rokoch aj Veľký Krtíš a okres Považská Bystrica.⁷⁸⁶ V posledných dvoch desaťročiach však došlo k výraznej transformácii tohto modelu. Relatívne stabilná a silne polarizovaná priestorová štruktúra interregionálnych migrácií sa uvoľnila a postupne decentralizovala. Extrémne hodnoty migračných sald v imigračných aj emigračných regiónoch sa zredukovali a priestorové rozloženie čistej migrácie sa stalo rovnomernejšie⁷⁸⁷, no na nižšej okresnej úrovni však ešte nedošlo k úplnej stabilizácii nového migračného modelu.⁷⁸⁸

Ukazuje sa, že vnútorná migrácia v slovenskom prostredí dokázala pomerne promptne reagovať na zmenu vonkajších podmienok (najmä ekonomicko-sociálnych faktorov). Z hľadiska vnútornej migrácie však nová spoločenská a hospodárska situácia v 90. rokoch pôsobila skôr v smere priestorovej stabilizácie obyvateľstva, a to aj napriek všeobecne predpokladaným trendom, že zväčšovanie regionálnych rozdielov bude viesť k zvýšeniu migračnej mobility. Príčiny tohto stavu sa niektorí autori⁷⁸⁹ snažili nájsť v niekoľkých navzájom sa podmieňujúcich sa faktoroch. Predovšetkým sa ukazuje, že do popredia sa dostávajú iné formy priestorovej mobility, ktoré nie sú spojené so zmenou bydliska. Ako ďalší dôvod sa javí inercia priestorových vzorcov správania, ktorá môže oneskorovať a modifikovať reakcie potenciálnych migrantov na meniace sa podmienky. Rozhodujúcu úlohu v 90. rokoch však s najväčšou pravdepodobnosťou zohrávala bytová otázka a s ňou spojená neexistencia reálne fungujúceho trhu s bytmi, cenová nedostupnosť bytov najmä v hospodárskych centrách a tiež výrazný prepád bytovej výstavby. Práve narastanie intenzity vnútornej migrácie, ktorého sme svedkami najmä v poslednej dekáde, je s najväčšou pravdepodobnosťou spojené s rozvojom bytovej výstavby a možnosťami získania finančných prostriedkov na bývanie (rôzne formy hypoték), čiastočne sa zlepšujúcej dostupnosti bytov a formovaním trhových podmienok v oblasti vlastníctva a predaja bytov. Aj vďaka týmto čiastkovým zmenám sa podľa Podoláka⁷⁹⁰ javí vnútorná migrácia ako jeden z najmenej stabilizovaných a vyprofilovaných demografických procesov.

⁷⁸⁶Tamže.

⁷⁸⁷PODOLÁK, Peter. Vnútorná migrácia..., c. d., s. 74.

⁷⁸⁸BEZÁK, Anton. Interregionálne migrácie na Slovensku v rokoch 1981–1998. In: *Sociológia*, 2002, 34, 4, s. 327–334.

⁷⁸⁹Napr. ČERMÁK, Zdeněk. Transformační procesy..., c. d.; PODOLÁK, Peter. Vnútorná migrácia na Slovensku..., c. d., s. 75.

⁷⁹⁰Bližšie k problematike pozri: PODOLÁK, Peter. Vnútorná migrácia na Slovensku..., c. d., s. 76.

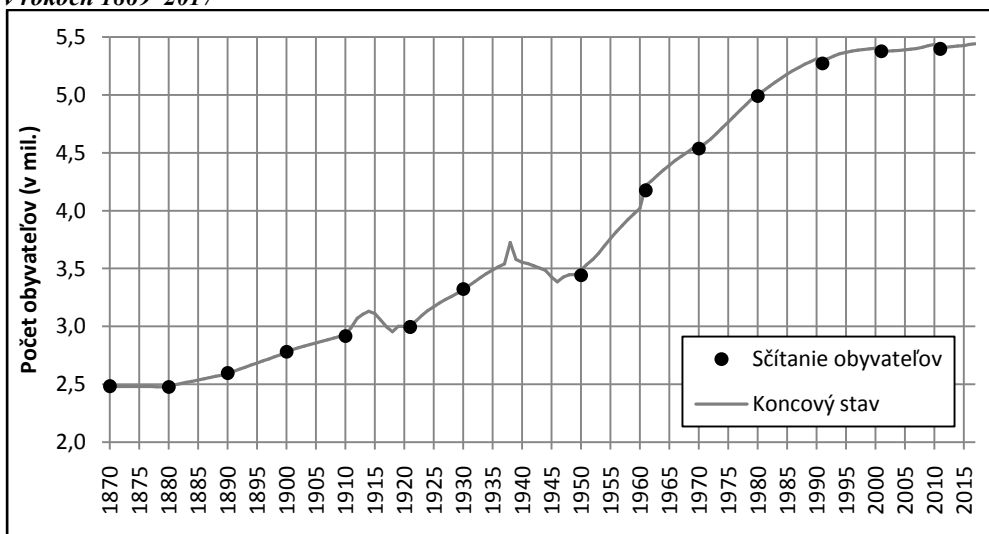
10. Počet obyvateľov a populačné prírastky

Slovensko až do vzniku samostatného Československa bolo integrálnou súčasťou Uhorska bez jednotného územia. Preto oficiálne publikované údaje uhorskou štatistikou ho nikdy neprezentovali a ani reprezentovať nemohli. Ani práca s údajmi za vtedajšie župy, či okresy neumožňuje plnú kompatibilitu, keďže tieto administratívne celky v mnohých prípadoch zasahovali aj do Maďarska, dnešnej Ukrajiny a čiastočne aj Poľska. Na to, aby sme mohli konštruovať demografické údaje o populácii žijúcej na území dnešného Slovenska bola potrebná historická rekonštrukcia. Tú v najpresnejšej podobe umožňujú len informácie zverejnené na obecnej úrovni. Rovnaký prístup bol použitý aj pri konštrukcii údajov o počte obyvateľov k rozhodujúcim okamihom sčítaní ľudu 1869–1910. Aj keď populačné súpisy sa realizovali na území dnešného Slovenska aj v predchádzajúcom období, do kategórie moderných cenzov je možné zaradiť až sčítanie z roku 1869. Podľa jeho výsledkov bolo na Slovensku prítomných takmer 2,5 mil. osôb (presne 2 481 811 osôb). Veľmi vysoká pôrodnosť (viac ako 40 ‰) však nedokázala kompenzovať populačné straty spôsobované vysokou úmrtnosťou a emigráciou, preto v sčítaní 1880 počet obyvateľov Slovenska mierne klesol na 2 477 521 osôb. Predpokladaný objem vyst'ahovaných osôb a celkové migračné straty sa neznižovali ani v ďalších intercenzálnych obdobiach, no aj napriek tomu už postupne dochádzalo k miernemu rastu počtu obyvateľov. Sčítanie ľudu v roku 1890 našlo na území Slovenska celkovo 2 595 180 osôb, čo bolo o takmer 118 tis. osôb viac ako v predchádzajúcom cenzu. Hlavným faktorom tohto prírastku bol pokles počtu zomretých. Kým v 70. rokoch 19. storočia zomrelo na Slovensku celkovo takmer 981 tis. ľudí a narodilo sa približne 1,1 mil., v 80. rokoch sa počet zomretých znížil na približne 877 tis. pri približne rovnakom počte narodených detí ako v predchádzajúcej dekáde. V podobnom trende pokračoval populačný vývoj aj v 90. rokoch 19. storočia. Celkový počet prítomných obyvateľov v roku 1900 na Slovensku dosiahol hodnotu 2 782 925 osôb. Znamenalo to, že oproti cenzu 1890 opäť došlo k nárastu a to približne o 188 tis. osôb. Ten opätovne v podstate zabezpečovalo len pokračujúce postupné zlepšovanie úmrtnostných pomerov odzrkadľujúce sa aj na znižovaní počtu zomretých o približne 71 tis. osôb za dekádu, keďže počty narodených, ako aj odhadovaná úroveň migračného salda zostávali na podobnej úrovni ako v 80. rokoch. V poslednom intercenzálnom období pred začiatkom prvej svetovej vojny sa počet obyvateľov Slovenska zvýšil o takmer 134 tis., čo znamenalo, že v roku 1910 bolo sčítaných celkovo 2 916 657 osôb. Určité zníženie dynamiky populačných prírastkov bolo podmienené predovšetkým zvý-

šením migračných strát o takmer 100 tis. osôb a tiež nastupujúcim poklesom počtu narodených o približne 22 tis. oproti 90. rokom 19. storočia. V prvej dekáde 20. storočia sa tak na populačnom vývoji začal už mierne podpisovať aj pokles pôrodnosti a plodnosti, čo nedokázalo vyrovnať ani určité ďalšie zlepšenie úmrtnostných pomerov a s tým súvisiaci pokles počtu zomretých. Na pretrvávajúci vysoký význam emigračných strát na populačný vývoj Slovenska poukazuje aj informácia o úrovni znižovania prirodzených prírastkov. Kým v 70. rokoch 19. storočia v podstate emigráciou Slovensko stratilo celý prirodzený prírastok, v 80. rokoch to bolo približne 50 %, v 90. rokoch 40 % a v prvej dekáde 20. storočia niečo viac ako 60 %.

Ďalšie spomalenie prírastkov priniesli negatívne dopady prvej svetovej vojny, a preto v roku 1921 na území Slovenska boli sčítané len necelé 3 mil. osôb (2 993 859). Nízke objemy celkových prírastkov a s nimi súvisiaca nízka dynamika populačného vývoja znamenali, že za polstoročie počet obyvateľov Slovenska vzrástol len o niečo viac ako 512 tis. osôb. V relatívnom vyjadrení to znamenalo nárast o približne 20 %, pričom medzi jednotlivými sčítaniami sa index rastu v priemere pohyboval na hranici 3–7 % (s výnimkou 70. rokov).

Graf 114: Vývoj počtu obyvateľov Slovenska podľa výsledkov sčítaní a demografickej bilancie v rokoch 1869–2017⁷⁹¹

Po prvej svetovej vojne došlo k dočasnému oživeniu pôrodnosti a plodnosti pri dynamizácii znižovania úmrtnosti a pomerne dôležitom obmedzení zahraničnej migrácie. Tieto faktory sa následne prejavili v rýchlejšom raste počtu obyvateľov Slovenska, keď v sčítaní ľudu 1930 už bolo prítomných viac ako 3,3 mil. osôb.

⁷⁹¹ Zostavené z údajov publikovaných v *Demografická príručka...*, c.d., s. 45 a DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018]

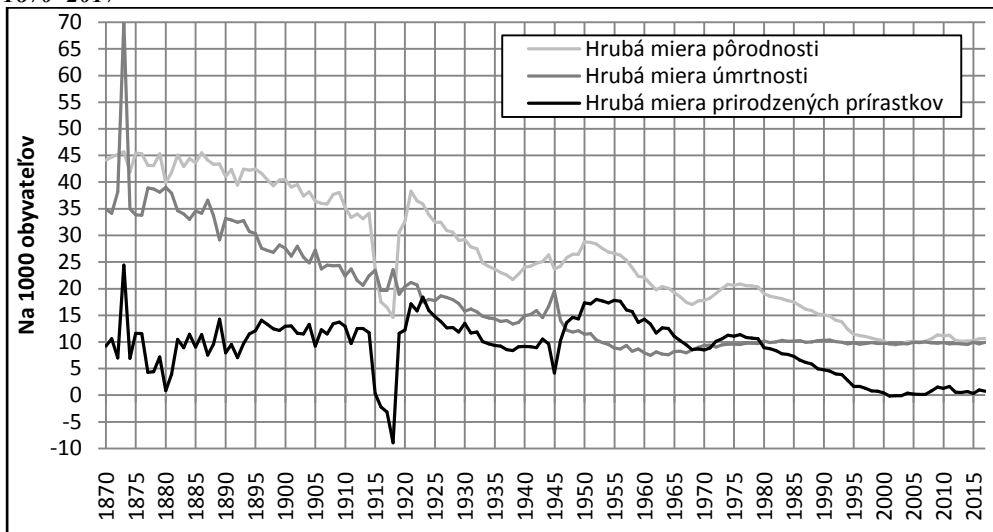
V 20. rokoch tak celkovo pribudlo niečo viac ako 300 tis. osôb. Keďže prirodzený prírastok dosiahol približne 463 tis. osôb, je zrejmé, že migráciou Slovensko stále strácalo pomerne veľký počet obyvateľov (približne 163 tis. osôb). Aj napriek tomu však index rastu dosiahol dovtedy najvyššiu zaznamenanú hodnotu 11 %.

Kým posledná štvrtina 19. a začiatok 20. storočia sa niesli v duchu postupného zvyšovania hrubej miery prirodzeného prírastku najmä v dôsledku zlepšovania úmrtnostných pomerov a znižovania počtu zomretých, po odznení dopadov prvej svetovej vojny a povojnovej kompenzačnej fázy sme svedkami jej pomerne výrazného poklesu. Okrem pokračujúceho znižovania úmrtnosti k tomu prispieval už aj značný pokles pôrodnosti. V druhej polovici 30. rokov sa hrubá miera prirodzených prírastkov dostáva pod hranicu 10 ‰. Na tejto úrovni s výnimkou krátkodobého oživenia v prvej polovici 40. rokov zotrvala až do skončenia 2. svetovej vojny. Hodnoty hrubej miery celkového prírastku vzhľadom na odhadované záporné migračné saldá dosahovali dlhodobo o niečo nižšiu úroveň (približne 5 ‰ a v medzivojnovom období menej ako 10 ‰). Veľké populačné straty počas druhej svetovej vojny a tesne po jej skončení spôsobili, že celkový počet obyvateľov Slovenska (3 442 317 osôb) v roku 1950 bol len o približne 118 tis. osôb vyšší ako v roku 1930. Index rastu medzi sčítaniami 1930 a 1950 dosiahol len úroveň približne 3,6 %. Značnú časť z nich navyše pokrývali vysoké prirodzené prírastky z druhej polovice 40. rokov. Tie sa následne ešte mierne zvyšovali aj v 50. rokoch. Na druhej strane situácia v procese migrácie sa postupne stabilizovala a aj keď Slovensko sa v podstate až do konca 80. rokov stalo migračne stratovým ani zďaleka to neboli také objemy ako v 40. rokoch a na začiatku 50. rokov. Kombinácia týchto dvoch faktorov prispela ku skutočnosti, že práve obdobie medzi sčítaním 1950 a 1961 sa vyznačuje najvyšším indexom rastu počtu obyvateľov v histórii Slovenska (21,3 %). Celkový prírastok predstavoval takmer 732 tis. osôb, preto v roku 1961 malo na Slovensku trvalý pobyt už takmer 4,2 mil. osôb. Aj v ďalšom období dochádzalo k zvyšovaniu počtu obyvateľov, aj keď prirodzené prírastky, ako aj hrubá miera prirodzených a celkových prírastkov klesali. Určitú výnimku z tohto inak stabilného trendu prinieslo oživenie reprodukcie v 70. rokoch (graf 8.2). Vzhľadom na veľmi nízke záporné migračné saldo a s tým súvisiacu hrubú mieru, celkové prírastky a aj hodnota hrubej miery celkových prírastkov bola závislá od vývoja rozdielu medzi počtom narodených detí a zomretých. V sčítaní ľudu 1991 Slovensko prvýkrát v histórii prekračuje hranicu 5 mil. obyvateľov (5,27 mil. osôb). Za 30 rokov sa tak počet osôb s trvalým pobytom na Slovensku zvýšil o približne 1,1 mil. Dynamika rastu sa však pomerne výrazne zmiernila a v 80. rokoch už predstavovala len necelých 6 %.

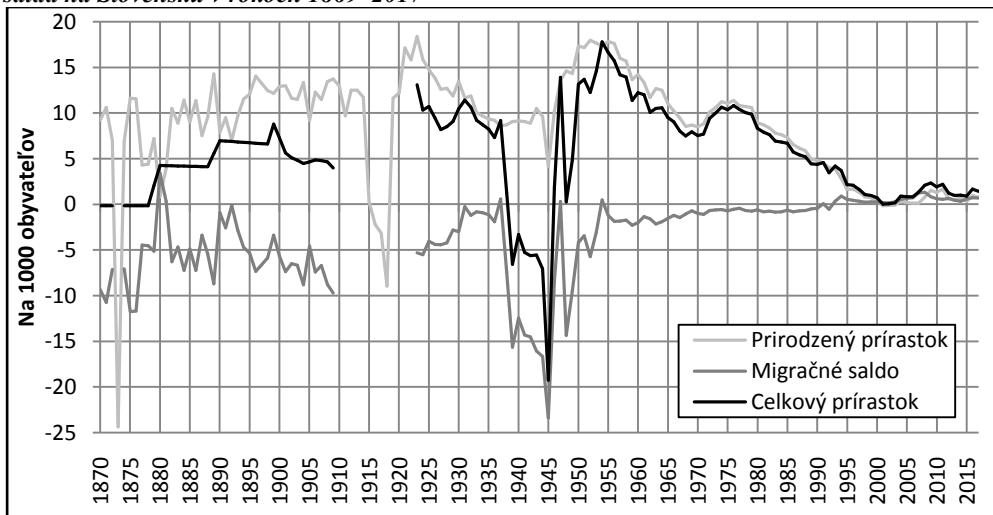
Výrazný pokles pôrodnosti aj napriek miernym prírastkom migráciou a znižovaniu úmrtnosti spôsobil, že v 90. rokoch celkové prírastky, ako aj ich hrubá miera pomerne rapídne klesajú až na dno, ktoré dosiahnu na začiatku 21. storočia. V rokoch 2001–2003 dokonca na Slovensku viac ľudí zomrelo ako sa narodilo, a preto hrubá miera prirodzeného prírastku dosiahla záporné hodnoty. V ďalšom

vývoji síce došlo k určitému oživeniu pôrodnosti a tým aj úrovne prirodzených prírastkov, no naďalej tieto zotrúvajú spoločne s celkovými prírastkami na veľmi nízkych hodnotách, keďže aj zahraničná migrácia s výnimkou rokov 2007 a 2008 je pre populačný vývoj v podstate nevýznamná.

Graf 115: Hrubá miera pôrodnosti, úmrtnosti a prirodzených prírastkov na Slovensku v rokoch 1870–2017⁷⁹²

Graf 117: Vývoj hrubej miery prirodzených a celkových prírastkov a hrubej miery migračného salda na Slovensku v rokoch 1869–2017⁷⁹³

Pozn.: údaj o hrubej miere migračného salda bol do roku 1950 odhadnutý na základe medzירוčnej bilančnej metódy, pričom boli vynechané roky od sčítania 1910 do sčítania 1921

⁷⁹²Tamže.

⁷⁹³Tamže.

Na druhej strane treba tiež poznamenať, že v rokoch 2001–2008 hrubá miera migračného salda prevyšovala hodnoty hrubej miery prirodzených prírastkov a práve vďaka migrácii v rokoch 2001–2003 Slovensko zostalo krajinou s populačným rastom.

Slovensko je síce naďalej krajinou s oficiálne rastúcou populáciou, no hrubá miera celkového prírastku dosahuje dlhodobo len 1–2 % ročne. Index rastu počtu obyvateľov medzi sčítaním 2001 a 1991 klesol na necelé 2 % a v poslednom intercenzálnom období dokonca dosiahol len 0,3 %. Vďaka takto nízkym prírastkom počet obyvateľov Slovenska vzrástol za dve desaťročia len na necelých 5,4 mil., teda o niečo viac ako 122 tis. osôb. Podľa posledného dostupného údaju z polovice roku 2018 malo Slovensko 5 445 087 osôb.

11. Štruktúra obyvateľstva podľa pohlavia a veku

Vek a pohlavie predstavujú z demografického hľadiska dve základné populačné štruktúry. Sú výsledkom a obrazom predchádzajúceho dlhého populačného vývoja, no súčasne predstavujú dôležitý faktor formujúci budúce smerovanie demografickej reprodukcie. Vzťah medzi pohlavno-vekovou štruktúrou a reprodukciou je tak obojstranný a úzko prepojený. Bez jej hlbšej analýzy je preto hodnotenie stavu a vývoja demografickej reprodukcie nekomplexné. Skúmanie zloženie obyvateľstva podľa veku a pohlavia prináša špecifický a nezastupiteľný demografický rozmer, ktorého informačná hodnota sa uplatňuje aj v ďalších oblastiach riadenia ľudskej spoločnosti. Z tohto pohľadu majú preto vek a pohlavie primárnu pozíciu pri analýze demografického vývoja obyvateľstva Slovenska a jeho populačných štruktúr.

11.1 Štruktúra podľa pohlavia

Zastúpenie mužov a žien v populácii je vo všeobecnosti podmienené tromi základnými faktormi. V prípade dostatočne početne veľkého súboru narodených vzniká od najmladšieho veku prevaha chlapcov nad dievčatami. Tento jav je výrazom biologickej zákonitosti, pričom pomer medzi pohlaviami sa v krajinách so spoľahlivou demografickou štatistikou pohybuje na úrovni 1040–1070.⁷⁹⁴ Druhým faktorom je diferenčná úmrtnosť. Pravdepodobnosť prežitia je rozdielna nielen z pohľadu veku, ale aj z pohľadu pohlavia. V demograficky vyspelých populáciách platí, že vo všetkých vekových skupinách majú vyššie šance na prežitie ženy. V určitých špecifických situáciách (napr. vojnový konflikt) sa môže tento jav ešte zvýrazniť. Ženská nadúmrtnosť naopak býva pozorovaná len v niektorých vybraných vekových skupinách (napr. detský a reprodukčný vek) a jej prítomnosť je spájaná s menej vyspelými krajinami alebo populáciami s celkovo vyššou úmrtnosťou. Napríklad v medzivojnovom období sa v populácii Slovenska ženská nadúmrtnosť nachádzala predovšetkým v reprodukčnom veku (25–39 rokov) a v staršom predproduktívnom veku (10–14 rokov).⁷⁹⁵ Zlepšovanie zdravotníckej starostlivosti o ženy v čase tehotenstva, pôrodu a po pôrode, ústup infekčných ochorení spolu so zvyšovaním život-

⁷⁹⁴PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie...*, c. d., s. 110.

⁷⁹⁵ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti...*, c. d., s. 103.

nej úrovne prispeli k postupnému predlžovaniu života a poklesu ženskej nadúmrtnosti, ktorá na konci medzivojnového obdobia existovala už len vo veku 10–14 rokov.⁷⁹⁶ V dôsledku týchto zmien postupne dochádzalo k prehlbovaniu mužskej nadúmrtnosti, ktorá vrcholila na konci 80. rokov, kedy rozdiely v stredných dĺžkach života pri narodení medzi mužmi a ženami dosahovali najvyššie hodnoty (pozri kapitola 8).

Tretím faktorom priamo ovplyvňujúcim vzájomný pomer medzi pohlaviami je migrácia. Ide o značne vekovo a pohlavne selektívny proces, pričom samotný efekt na pohlavnú štruktúru vždy závisí od typu migrácie a celkového objemu migračných ziskov alebo strát. Ak ide o ekonomickú migráciu skôr sú účastníkmi cezhraničných presunov muži, a to najmä v mladšom produktívnom veku (20–50 rokov). Ak dochádza ku kompletizácii rodín (napr. v druhej fáze migračných vln), môžeme byť svedkami vyššieho zastúpenia mladých žien. Vyrovnanú pohlavnú štruktúru migrantov nachádzame často v prípade sťahovania celých rodín.

V súvislosti so zastúpením oboch pohlaví v celej populácii je potrebné ešte upozorniť aj na aspekt vekovej štruktúry. V prípade vekovo mladej populácie platí, že pomerne malá prevaha mužov vznikajúca z biologických dôvodov od narodenia v mladších vekových skupinách sa na celej populácii prejaví v absolútnom vyjadrení ďaleko výraznejšie ako pomerne veľká prevaha žien vo vyššom veku, kde však málopočetné generácie nemajú taký vplyv na celkové zastúpenie ženskej zložky. Naopak v populáciách so staršou vekovou štruktúrou je váha vekových skupín s prevahou žien ďaleko významnejšia, čo sa následne prejavuje aj v hodnotách celkového indexu femininity. Ten v demograficky vyspelých populáciách vo všeobecnosti poukazuje na celkovú prevahu žien.

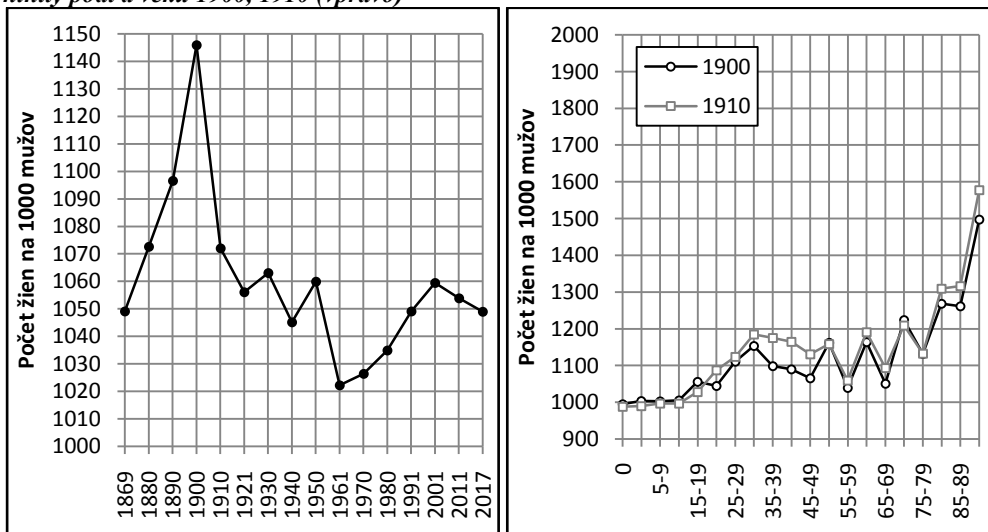
Ako je zrejmé z grafu 117, v druhej polovici 19. storočia sme svedkami pomerne výrazného prepadu zastúpenia mužov, ktorý vyvrcholil na začiatku 20. storočia. Práve emigrácia mužov bola s najväčšou pravdepodobnosťou príčinou nárastu indexu femininity populácie Slovenska, ktorá na konci 19. a začiatku 20. storočia dosahovala najvyššie hodnoty (graf 117). Prudký pokles medzi sčítaniami 1900 a 1910 podľa oficiálnych publikovaných údajov za Slovensko nevieme vysvetliť. V prípade, že pracujeme s pôvodnými údajmi publikovanými uhorskou štatistikou za jednotlivé župy, zistíme, že v populácii 13 žúp zasahujúcich s viac ako 70 % svojej rozlohy na územie dnešného Slovenska, index femininity nedosahoval v roku 1900 až tak vysoké hodnoty (len približne 1080 žien na 1000 mužov) a do roku 1910 tak dynamika poklesu bola ďaleko menšia.

Vplyv zahraničnej migrácie mužskej zložky na úroveň indexov femininity na začiatku 20. storočia potvrdzuje aj pomer pohlaví v jednotlivých vekových skupinách. Približne od veku 20–24 rokov až do konca reprodukčného obdobia môžeme vidieť

⁷⁹⁶Tamže, s. 102–103.

pomerne významnú prevahu žien, ktorá sa navyše medzi sčítaniami 1900 a 1910 ešte posilnila. Zaujímavosťou oboch cenzov je atypický priebeh hodnôt indexu femininity v poreprodukčnom veku. Ten súvisí s akumuláciou žien vo vekoch končiacich na číslicu 0, teda bol výsledkom pohlavne selektívneho zaokrúhľovania veku. V dôsledku toho v príslušných vekových skupinách bola zvýraznená prevaha žien, kým v nasledujúcich index femininity pomerne prudko klesol (pozri graf 117). V spojitosti s úrovňou indexu femininity je tiež zaujímavá jej relatívne nízka úroveň v starších vekoch v porovnaní so súčasnými hodnotami. Hlavnú príčinu je potrebné hľadať predovšetkým v úrovni diferenčnej úmrtnosti. Aj na začiatku 20. storočia síce platilo, že o niečo vyššiu pravdepodobnosť prežitia nájdeme u žien, celkový rozdiel v úmrtnostných pomeroch medzi oboma pohlaviami však nebol až tak veľký ako napríklad na konci 80. rokov.

Graf 117 a 118: Vývoj indexu femininity na Slovensku v rokoch 1869–2017 (vľavo) a index femininity podľa veku 1900, 1910 (vpravo)⁷⁹⁷

Po prvej svetovej vojne index femininity mierne klesol na hodnotu 1056 žien na 1000 mužov. Do určitej miery k tomu mohlo prispieť oživenie pôrodnosti v rámci povojnovej kompenzačnej fázy, ako aj dislokácia väčšieho počtu vojenských posádok.⁷⁹⁸ Priebeh indexu podľa veku prezentuje graf 119. V najmladších vekových skupinách na rozdiel od predvojnových uhorských cenzov existovala mierna prevaha mužov. Pravdepodobne častejšia deklarácia plnoletosti mužov vo veku 21 rokov prispela k vzniku miernej prevahy žien už na začiatku reprodukčného veku (14–19

⁷⁹⁷Vypočítané z údajov publikovaných v *Demografická príručka...*, c. d., s. 54, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁷⁹⁸Súvisí to jednak s nedávno skončenou prvou svetovou vojnou, ale predovšetkým s vytyčovaním hraníc na juhu Slovenska a vojnovým konfliktom s Maďarskou republikou rad v roku 1919.

rokov) a naopak prevahy mužov vo veku 20–24 rokov. Definitívne index femininity prekročil hranicu 1000 žien od veku 23 rokov. Keďže v medzivojnovom období ešte nachádzame vo veku 25–39 rokov miernu ženskú nadúmrtnosť a zahraničná migrácia bola počas vojnového konfliktu a v prvých povojnových rokoch značne obmedzená, hlavným faktorom pomerne významnej prevahy žien vo veku 25–44 rokov boli priame vojnové straty počas 1. svetovej vojny. Ich vplyv je možné identifikovať aj v príslušných starších kohortách pri sčítaní 1930. Oproti predvojnovým uhorským sčítaniam sa mierne zväčšili rozdiely v zastúpení pohlaví v staršom veku. Platí to najmä pre druhé československé sčítanie. Tento jav bol predovšetkým výsledkom určitého zlepšovania úmrtnostných pomerov, ku ktorému dochádzalo o niečo dynamickejšie práve u žien.

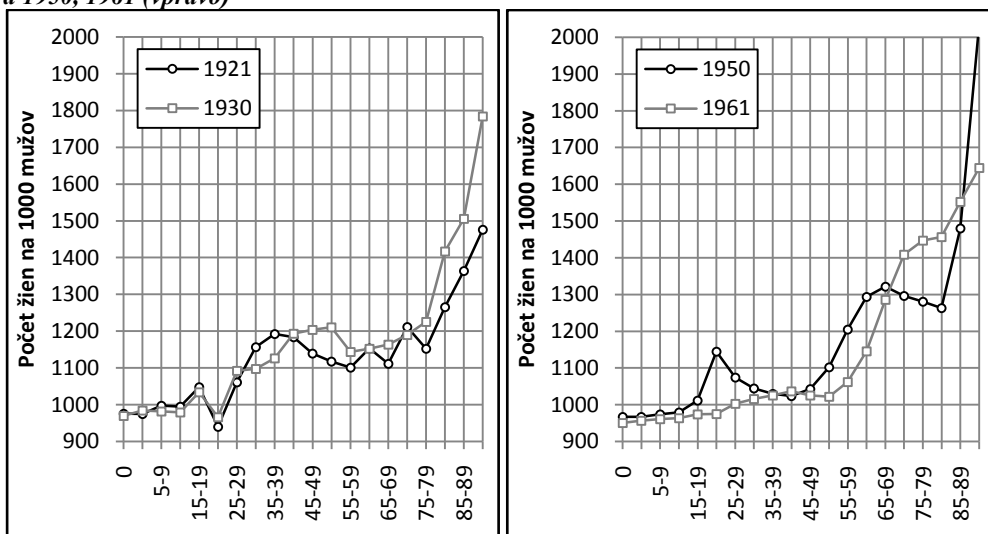
Po zmene hraníc v roku 1938 súpis obyvateľstva poukázala na ďalší pokles dominancie ženskej časti populácie, keďže index femininity dosiahol úroveň 1047 žien na 1000 mužov. O niečo vyššiu hodnotu (1059 žien) prinieslo riadne plánované a vykonané sčítanie ľudu na Slovensku v roku 1940. Hodnota celkového indexu femininity sa na hranici približne 1060 žien na 1000 mužov udržala aj v sčítaní z roku 1950. V druhom povojnovom cenze však došlo k pomerne výraznému poklesu až na úroveň 1022 žien. Ten bol pravdepodobne podmienený zmenou klasifikácie obyvateľstva zisťovaného pri sčítaniach, keď v roku 1950 išlo ešte o prítomné a v roku 1961 už o trvalo bývajúcce. Okrem toho značný význam mohlo zohrať aj zlepšovanie úmrtnostných pomerov od konca druhej svetovej vojny (pozri kapitolu 8) a vymieranie kohort zasiahnutých prvou svetovou vojnou s prevahou žien. Vďaka tomu vyššie hodnoty (1100 a viac) index femininity dosahuje až vo veku 60 a viac rokov. Pri porovnaní priebehu indexov femininity podľa veku v sčítaniach 1950 a 1961 je zaujímavý v prvom menovanom aj prudký nárast indexu vo veku 20–24 rokov. Príčinu je potrebné hľadať v odlišne definovanom spôsobe zberu údajov za prítomné obyvateľstvo. Vojenské osoby, študenti a pracujúci v Česku tak boli sčítaní na jeho území, kým v populácii Slovenska absentovali. V roku 1961 však tieto osoby boli sčítané podľa miesta bydliska a nie miesta sčítania. Potvrdzovala by to aj analýza vekovo-pohlavnej štruktúry Česka, ktorá poukázala na prevahu mužov.

Ďalší intercenzálny vývoj sa niesol v posilňovaní prevahy žien v populácii Slovenska. V roku 1970 na 1000 mužov pripadalo 1027 žien, v roku 1980 približne 1034 a v poslednom československom sčítaní z roku 1991 to bolo 1049 žien.

Podľa výsledkov sčítania 1970 stabilná prevaha žien vznikla vo veku 25–29 rokov, kým o desať rokov neskôr to bolo až vo veku 35–39 rokov. Jednou z hlavných príčin bola pretrvávajúca povojnová emigrácia (najmä mužov) do českých krajín a tiež masovejšia zahraničná emigrácia v spojitosti s udalosťami roku 1968. Okrem toho určitú úlohu mohli zohrať aj úmrtnostné pomery, keďže práve v týchto vekových skupinách došlo k postupnému zhoršovaniu úmrtnosti mužov a tým k prehlbovaniu mužskej nadúmrtnosti. Tento trend pokračoval aj v ďalších rokoch, a preto

naďalej dochádzalo k posilňovaniu prevahy žien najmä vo veku nad 50 rokov. S tým súvisia aj spomínané zmeny vzniku samotnej prevahy žien v populácii Slovenska.

Graf 119 a 120: Index femininity podľa veku na Slovensku v rokoch 1921, 1930 (vľavo) a 1950, 1961 (vpravo)⁷⁹⁹

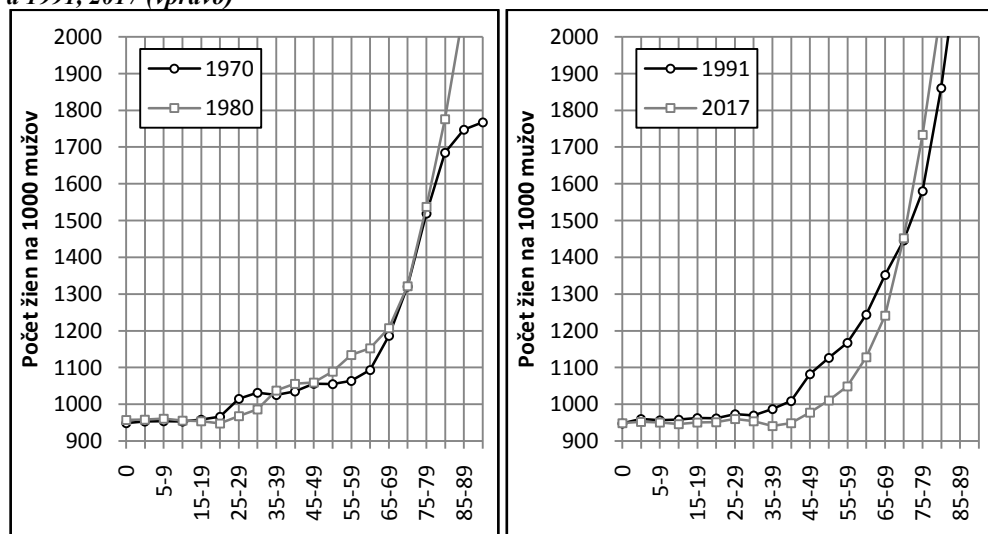

Na začiatku 60. a 70. rokov to bolo od vekovej skupiny 25–29 rokov, podľa výsledkov sčítania 1980 vo veku 35–39 rokov a v roku 1991 vo veku 40–44 rokov. Uvedený jav sledujeme aj v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach. Na začiatku nového milénia miernu prevahu žien nachádzame od veku 45–49 rokov a v poslednom sčítaní obyvateľov z roku 2011 dokonca až od veku 50–54 rokov. S uvedeným trendom súvisí aj mierny pokles hodnôt indexu femininity medzi sčítaniami 2001 a 2011. Ten môžeme dávať do súvislosti s tým, že stále početnejší kontingent vekových skupín (v podstate až do konca reprodukčného obdobia) sa vyznačuje miernou prevahou mužov. Okrem toho je potrebné spomenúť aj samotnú početnosť a váhu týchto vekových skupín na celkovom počte obyvateľov. Platí, že ak prevaha žien vzniká v mladšom veku, keď tieto majú aj väčší podiel na celej populácii, potom môže index femininity dosahovať vyššie hodnoty. V spojitosti najmä s vývojom v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach je potrebné upozorniť na hlavný vnútorný mechanizmus týchto zmien. Kým do konca 80. rokov sa nadúmrtnosť mužov prehlbovala, čoho výsledkom bolo pomerne výrazné zaostávanie v pravdepodobnostiach prežitia za ženskou populáciou, po roku 1989 môžeme identifikovať opačný jav. Zlepšovanie úmrtnostných pomerov prebieha v populácii mužov rýchlejšie (pozri 8) a týka sa predovšetkým osôb v reprodukčnom a v mladšom

⁷⁹⁹Vypočítané z údajov zo sčítaní ľudu 1921, 1930, 1950 a 1961, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

poreprodukčného veku. Preto aj v týchto vekových skupinách môžeme vidieť, že index femininity neprekračuje hranicu 1000 žien, resp. nedostáva sa nad túto úroveň nejako výrazne. Keďže pohlavná štruktúra starších vekových skupín sa ešte formovala v období nepriaznivého vývoja úmrtnostných pomerov, ktoré predovšetkým zasiahli mužskú zložku, prevaha žien v ich prípade vznikala už v mladšom veku a s postupným prechodom do starších vekových skupín sa ešte viac prehĺbila. Aj preto napríklad vo veku 70–74 rokov podľa posledného sčítania pripadá na jedného muža viac ako 1,5 ženy, kým na začiatku 70. a 80. rokov to bolo približne len niečo viac ako 1,3 ženy. Predchádzajúci populačný vývoj a najmä nezanedbateľné rozdiely v intenzitách úmrtnosti mužov a žien prispeli ku značnej feminizácii staroby na Slovensku. Výraznejšie to zatiaľ nezmenil ani priaznivý vývoj úmrtnostných pomerov v poslednom štvrtstoročí.

Graf 121 a 122: Index femininity podľa veku na Slovensku v rokoch 1970, 1980 (vľavo) a 1991, 2017 (vpravo)⁸⁰⁰

11.2 Štruktúra podľa veku

Zloženie obyvateľstva podľa veku je v určitom okamihu komplexným obrazom predchádzajúceho populačného vývoja a jeho vonkajších či vnútorných podmienok. Viac ako sto rokov pôsobenia pôrodnosti, úmrtnosti a migračných pohybov sa priamo premieta do charakteru vekovej štruktúry a súčasne tým vytvára jednu

⁸⁰⁰Vypočítané z údajov zo sčítaní ľudu 1970, 1980, 1991 a DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018] bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

zo základných podmienok budúceho populačného vývoja. Štruktúra podľa veku je tak nositeľom a výsledkom demografickej histórie každej populácie. Najmä v posledných desaťročiach sme na Slovensku svedkami pomerne dynamicky prebiehajúcich zmien. Súčasne je však zrejmé, že zatiaľ stále stojíme len na prahu tých najdôležitejších transformačných posunov, ktoré výraznou mierou zasiahnu všetky sféry fungovania našej spoločnosti.

Veková štruktúra Slovenska prechádza významnými zmenami už viac ako sto rokov. Práve na konci 19. a začiatku 20. storočia sa postupne v jej charaktere začala prejavovať kvalitatívno-quantitatívna premena reprodukčného správania známa pod komplexným označením demografická revolúcia (demografický prechod). K jej hlavným znakom patril posun od extenzívnej formy reprodukcie s vysokou intenzitou plodnosti a úmrtnosti k intenzívnej. Postupné predlžovanie života, redukcia dojčenskej a detskej úmrtnosti v kombinácii s poklesom realizovanej plodnosti významnou mierou ovplyvňovali starnutie populácie Slovenska.

Samotný priebeh transformácie vekovej štruktúry populácie Slovenska je možné v zjednodušenej podobe prezentovať prostredníctvom troch generalizovaných štádií vývoja vekovej štruktúry.

Pred začiatkom zmien v charaktere plodnosti a úmrtnosti v rámci demografickej revolúcie, sa populácia Slovenska vyznačovala veľmi mladou progresívnou vekovou štruktúrou. Vysoká plodnosť v kombinácii s vysokým počtom a podielom žien v reprodukčnom veku prispievala každoročne ku vzniku početných generácií. Tie však boli už od narodenia redukované nepriaznivými úmrtnostnými pomermi v dojčenskom a detskom veku, ktoré v tomto štádiu boli jedným z dominantných faktorov formovania vekovej štruktúry. Dospelosti sa preto dožívala len časť z narodených a detská zložka tak prevažovala nad poreprodukčnou. Podľa Sundbärgovej klasifikácie hovoríme, že takéto populácie majú progresívny typ vekovej štruktúry. Keďže s každým starším vekom početnosť generácií klesala, dvojitý obrátený histogram nadobúdala tvar pyramídy (trojuholníka).

Presadenie sa zmien reprodukčného správania počas demografickej revolúcie so sebou prinieslo jednak pokles plodnosti a tým zmenšovanie početnosti nových generácií, ako aj zníženie úmrtnosti a postupné predlžovanie života. Na vekovej pyramíde sa to prejavilo zužovaním jej základne ako dôsledok zníženia pôrodnosti a rozširovaním jej stredných partií vďaka zvýšeniu šancí, že sa produktívneho veku muži a ženy dožijú. Proces starnutia v tejto fáze prebieha predovšetkým prostredníctvom poklesu počtu narodených detí. Dochádza k vyrovnávaniu detskej a poreprodukčnej zložky a populácia sa v zmysle Sundbärgovej klasifikácie postupne dostáva do stacionárneho typu. Plodnosť sa dostáva na takú úroveň, keď kohorty opúšťajúce reprodukčný vek sú novými len nahrádzané. Početný stav (ak budeme abstrahovať od migrácie) takejto populácie zostáva z dlhodobého hľadiska stabilný.

Posledné štádium je spojené s obdobím po završení demografickej revolúcie, keď plodnosť zotrváva na relatívne nízkej úrovni a dochádza postupne k ďalšiemu zlep-

šovaniu úmrtnostných pomerov. Práve kontinuálne predlžovanie života má za následok zvyšovanie počtu i podielu osôb vo vyššom a vysokom veku, čo rozširuje hornú časť vekovej pyramídy. Proces starnutia sa odohráva predovšetkým v poreprodukčnom veku. Podiel detskej zložky sa znižuje, nedokáže už nahrádzať kohorty odchádzajúce z reprodukčného veku a z hľadiska dlhodobého populačného vývoja (opäť za predpokladu migračne uzavretej populácie) sme svedkami úbytku počtu obyvateľov. V zmysle Sundbärgovej klasifikácie hovoríme v takomto prípade o regresívnom type vekovej štruktúry.

Na začiatku 20. storočia veková pyramída populácie Slovenska jednoznačne vykazovala všetky známky progresívneho typu. Široká základňa ako výsledok vysokej plodnosti, veľmi rýchlo sa s každým nasledujúcim rokom znižujúca početnosť starších kohort vytvárali typický trojuholníkový tvar. Ten však bol narušený dvomi javmi. Prvý zreteľný sa týka atypických výstupkov – vysokého počtu mužov a najmä žien v niektorých vekových kohortách. Pri detailnejšom pohľade je zrejmé, že ide o vekové skupiny končiace číslom 0 alebo 5. Ide o dôsledok zaokrúhľovania veku pri sčítaní, keď osoby nevedeli svoj presný vek (rok narodenia) a uvádzali častejšie „okružle“ hodnoty. Ich vplyv na charakter vekovej štruktúry sa v ďalších sčítaniach znižoval a v povojnových cenzoach už tieto anomálie nenachádzame.

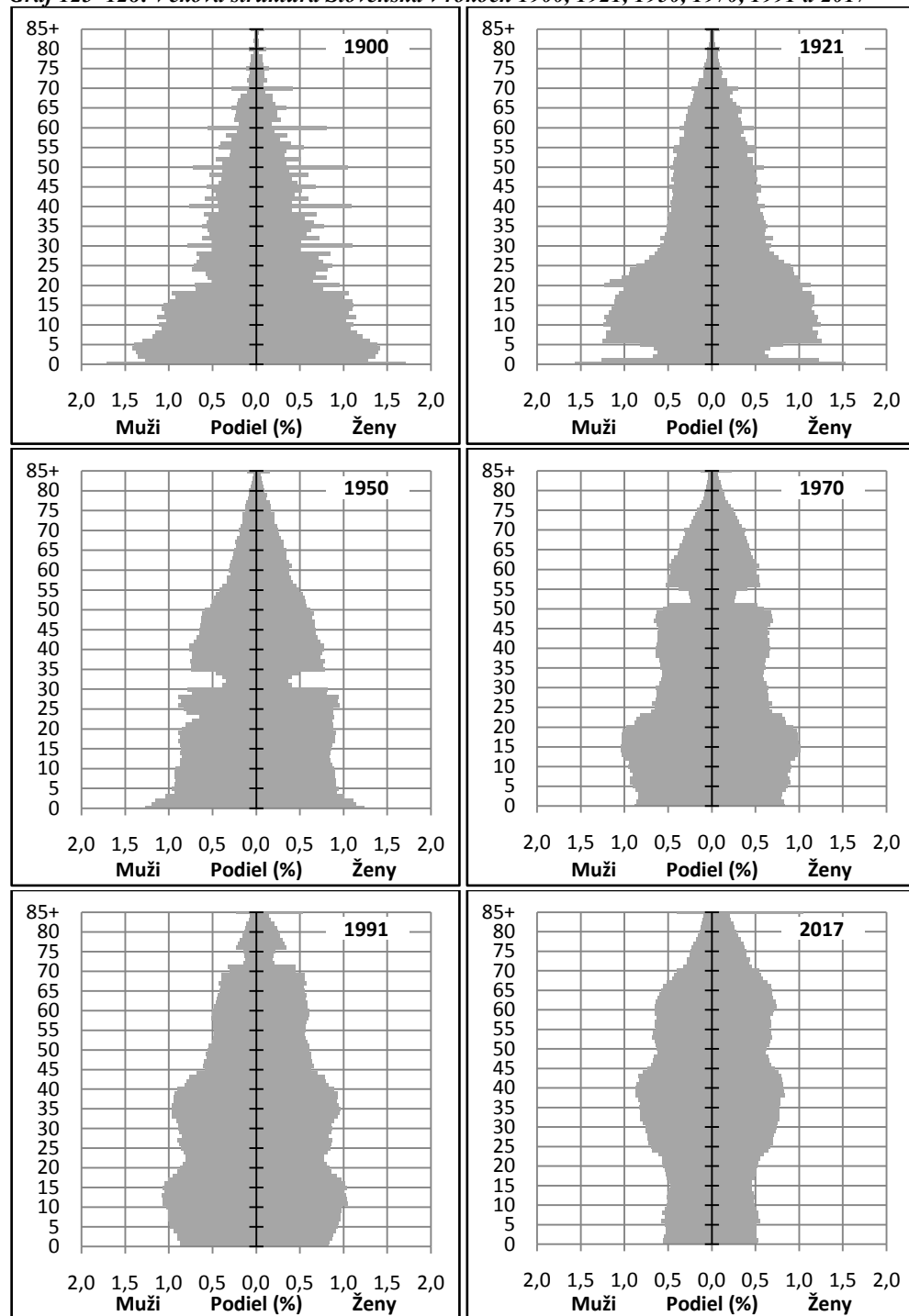
Veľmi mladú vekovú štruktúru Slovenska v roku 1900 potvrdzujú aj hodnoty jednotlivých indikátorov. Podiel detskej zložky prekračoval hranicu 37 %, pričom osoby vo veku 50 a viac rokov sa na celej populácii Slovenska podieľali len niečo viac ako 16 %. Priemerný vek dosahoval úroveň približne 26,6 roku a polovica osôb na Slovensku bola mladšia ako 22 rokov. Na 100 detí do 15 rokov pripadalo len približne 12,5 seniora. Vďaka vysokému počtu a podielu detí bola produktívna zložka najviac zaťažená detskou zložkou práve na začiatku 20. storočia (na 100 osôb v produktívnom veku pripadalo 65 detí) a naopak najnižšie zaťaženie hrozilo zo strany seniorov (na 100 osôb len 8 seniorov). Podľa posledného uhorského sčítania z roku 1910 sa situácia výraznejšie nezmenila. Mierne klesol podiel osôb v reprodukčnom veku ako dôsledok vrcholiacej zahraničnej emigrácie. Prejavilo sa to aj na vekovej pyramíde dynamickejším prepacom početnosti osôb (najmä mužov) približne vo veku 20–35 rokov.

Až po prvej svetovej vojne došlo k radikálnejším zmenám v charaktere vekovej štruktúry. Tie boli v prvom československom sčítaní predovšetkým odrazom predchádzajúceho vojnového konfliktu. Ten na vekovú štruktúru Slovenska pôsobil hneď niekoľkými spôsobmi. Prvý predstavoval dramatický pokles početnosti detí vo veku 2–5 rokov, teda práve kohort narodených počas nepriaznivých vojnových rokov. Mechanizmus vzniku tohto zárezu predstavoval klasický prípad demografickej krízy. Ako prvá na nepriaznivé pomery reagovala sobášnosť. Jej prepád sa následne odzrkadlil s určitým odstupom aj na dynamickom poklese pôrodnosti. Vzájomné spolupôsobenie vnútorných i vonkajších faktorov reprodukcie sa prejavilo dočasnou deštrukciou tvaru vekovej pyramídy. Druhým faktorom bola zvýšená

úmrtnosť, a to nielen v dôsledku priamych vojnových strát, ale aj zhoršením životnej úrovne civilného obyvateľstva. Na sklonku a po skončení vojnového konfliktu je k tomu potrebné pripočítať aj epidémiu španielskej chrípky. Od roku 1919 sme postupne svedkami nástupu povojnovej kompenzačnej fázy, ktorá sa vyznačovala realizáciou vysokého počtu uzavretých sobášov a následne aj nárastom pôrodnosti pri dočasnom zlepšení úmrtnosti. Išlo však len o dočasné oživenie. V nasledujúcich rokoch pokračoval klesajúci trend plodnosti a znižovania úmrtnosti, ako hlavných znakov presadzovania sa komplexnej premeny reprodukčného správania. Práve medzivojnové obdobie sa v prípade Slovenska z tohto pohľadu ukázalo byť kľúčovým. Podiel detskej zložky sa v roku 1921 prvýkrát dostal pod hranicu 35 % a ďalej mierne klesal. V druhom československom sčítaní v roku 1930 tak vo veku do 15 rokov bolo na Slovensku prítomných len približne 32 % osôb. Keďže zmeny v úmrtnostných pomeroch sa týkali predovšetkým dojčenského a detského veku, podiel poreprodukčnej zložky sa zvyšoval stále len veľmi pomaly. V roku 1921 a 1930 tvorili preto osoby vo veku 50 a viac rokov len niečo viac ako 17 %. Na úkor detí do 15 rokov sa tak mierne zvýšilo zastúpenie mužov a žien v reprodukčnom veku. Ich podiel v oboch medzivojnových cenzoch prekročil hranicu 50 %. Priemerný vek populácie Slovenska sa vďaka týmto zmenám zvýšil na približne 28 rokov. Pomerne dynamicky rástla hodnota vekového mediánu, ktorý v roku 1930 už prekročil hranicu 24 rokov. Na 100 detí pripadalo podľa výsledkov druhého československého sčítania necelých 19 seniorov. Index závislosti mladého obyvateľstva pokračoval hranicu 50 osôb, kým index závislosti starého obyvateľstva ešte stále nedosahoval ani hodnotu 10 seniorov. Výraznejšie však narástol počet a podiel obyvateľov starších ako 65 rokov (nárast o 25 % a zvýšenie podielu na hodnotu 6 %).

Veková štruktúra Slovenska zo sčítania 1940 nie je úplne kompatibilná s predchádzajúcimi ani nasledujúcimi sčítaniami, keďže zobrazuje len tú časť populácie, ktorá zostala na oklieštenom území Slovenskej republiky (1939–1945). Aj napriek tomu je zrejmé, že vyššie nastavené trendy pokračovali. Mierne sa zvyšoval podiel reprodukčnej zložky (viac ako 52 %) na úkor detí do 15 rokov (30,7 %) pri súčasnej stagnácii podielu osôb vo veku 50 a viac rokov (17 %). Priemerný vek prekročil hranicu 29 rokov a vekový medián sa dostal takmer na úroveň 26,5 roka. Index starnutia dosahoval hodnotu takmer 21 osôb.

Po druhej svetovej vojne proces transformácie vekovej štruktúry populácie Slovenska pokračoval. Naďalej sledujeme pokles detskej zložky najmä ako výsledok kontinuálneho znižovania plodnosti. V roku 1950 už v tomto veku na Slovensku bolo prítomných len niečo menej ako 29 % osôb.

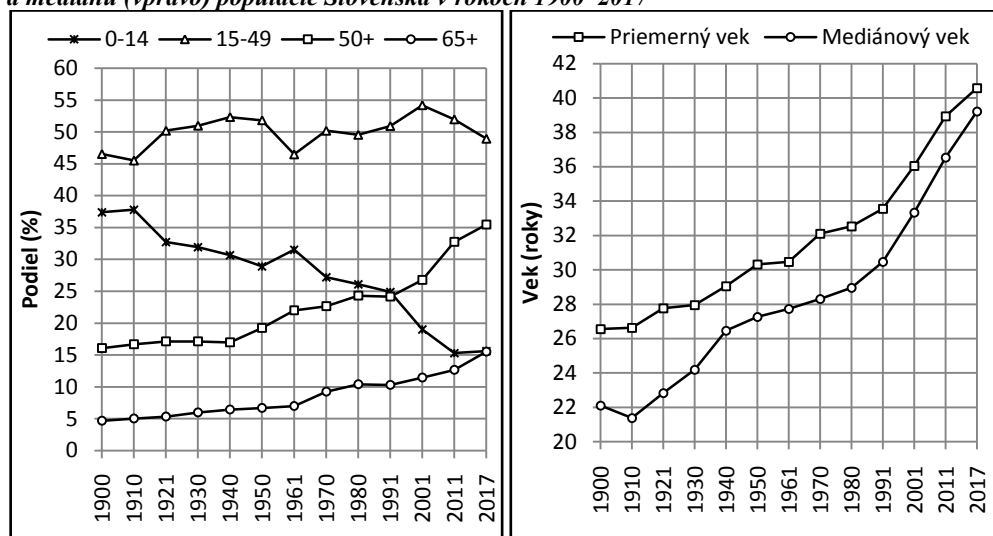
Graf 123–128: Veková štruktúra Slovenska v rokoch 1900, 1921, 1950, 1970, 1991 a 2017⁸⁰¹

⁸⁰¹ Zostavené z údajov zo sčítaní ľudu 1900, 1921, 1950, 1970, 1991 a DATAcube
<http://datacube.statistics.sk/> [20.10.2018] bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

Určitú výnimku priniesol koniec 40. a prvá polovica 50. rokov (pozri kapitolu 6), keď došlo k povojnovému oživeniu plodnosti výsledkom čoho sa narodili početné generácie detí. Prejavilo sa to na dočasnom zvýšení podielu detskej zložky nad 31 % v sčítaní ľudu 1961. Bolo to poslednýkrát, čo zastúpenie detí do 15 rokov malo intercenzálnu rastúci trend.

V sčítaní 1970 už tvorili len niečo viac ako 27 %. V 70. rokoch síce došlo k ďalšiemu oživeniu pôrodnosti a plodnosti, ale tento jav bol len dočasný a pomerne krátkodobý takže dokázal len zmierniť dynamiku poklesu. Preto v sčítaní z roku 1980 podiel detí do 15 rokov predstavoval približne 26 % a v roku 1991 klesol pod hranicu 25 %. Od začiatku 90. rokov dochádza k dramatickým zmenám v demografickej reprodukcií populácie Slovenska. Jedným z jej hlavných znakov bolo veľmi dynamické zníženie intenzity plodnosti a jej stabilizácia na nízkej úrovni. Na druhej strane do reprodukčného veku sa postupne dostávali početné generácie žien narodené v 70. rokoch, a preto na začiatku nového milénia Slovensko malo v reprodukčnom veku historicky najpočetnejší kontingent žien. Ani to však nezabránilo k výraznému poklesu počtu narodených detí na historické minimum. Pretrvávajúce nízkeho počtu narodených detí sa následne prejavilo aj na znižovaní zastúpenia osôb do 15 rokov. V sčítaní 2001 už podiel detskej zložky nepredstavoval ani pätinu z celej populácie Slovenska a podľa posledného sčítania z roku 2011 to bolo dokonca len niečo viac ako 15 %. Na približne rovnakej úrovni sa zastúpenie detí do 15 rokov udržiava aj podľa posledných dostupných údajov z konca roku 2017 (31.12.).

So zlepšovaním úmrtnostných pomerov (najmä do polovice 60. rokov) predovšetkým v dojčenskom a detskom veku sa zvyšovala šanca, že kohorty narodených detí sa dostanú do reprodukčného a produktívneho veku bez výraznejšieho poklesu početnosti. Potvrdzujú to aj údaje z prierezových úmrtnostných tabuliek. Okrem úmrtnosti pre populačný vývoj a vekovú štruktúru Slovenska v reprodukčnom a produktívnom veku bola dôležitá aj migrácia. Oficiálne čísla o zahraničnej migrácii sú pomerne nízke, navyše Slovensko z nich vychádza ako migračne zisková krajina. Rozdiely medzi intercenzálnou bilanciou a počtom sčítaných obyvateľov v nasledujúcom sčítaní však dlhodobo hovorili o opaku. Navyše Slovensko stabilne strácalo svoju populáciu migráciou do českých krajín (pozri kapitolu 9). Ďalším dôležitým momentom formujúcim charakter zloženia obyvateľstva boli posuny početných a málopočetných kohort naprieč vekovou pyramídou. Išlo predovšetkým o populačne slabé ročníky z obdobia prvej svetovej vojny a početné kohorty z konca 40. a začiatku 50. rokov, ako aj osoby narodené v 70. rokoch. Okrem toho nesmieme zabúdať, že zastúpenie jednotlivých vekových skupín sa odvíja aj od zmien v ostatných častiach vekovej pyramídy. Napríklad vďaka poklesu detskej zložky sa mohlo zvýrazniť postavenie reprodukčnej alebo poreprodukčnej časti populácie.

Graf 129 a 130: Vývoj podielu vybraných vekových skupín(vľavo) a priemerného veku a mediánu (vpravo) populácie Slovenska v rokoch 1900–2017⁸⁰²

Podiel osôb vo veku 15–49 rokov sa dlhodobo udržiaval na úrovni 49–51 %. Až v sčítaní 2001 najmä vďaka výraznému poklesu zastúpenia detí prekročil hranicu 54 %. V poslednom intercenzálnom období opätovne vidíme zníženie tesne pod hranicu 52 %. Tento jav je výsledkom presunu početných kohort z 50. rokov do poreprodukčného obdobia, pričom ich nahrádzanie je realizované menej početnými generáciami z 80. a prvej polovice 90. rokov minulého storočia. Keďže obmena početnejších populačných ročníkov v reprodukčnom veku menej početným sa ďalej prehľbuje, v súčasnosti osoby vo veku 15–49 rokov nepredstavujú v populácii Slovenska ani polovicu (menej ako 49 %).

Úmrtnostné pomery sa po odznení povojnového priaznivého obdobia síce začali výraznejšie zlepšovať až od začiatku 90. rokov, no váha osôb v poreprodukčnom veku sa na celej populácii Slovenska aj napriek tomu takmer pravidelne zvyšovala už od sčítania 1940. Dovtedy na osoby vo veku 50 a viac rokov pripadalo len približne 16–17 %. Na začiatku 60. rokov však už podiel poreprodukčnej zložky prekročil hranicu 20 % a podľa výsledkov sčítaní 1980 a 1991 mierne presahoval úroveň 24 %. Práve v tomto období identifikujeme úplné vyrovnanie váhy detskej a poreprodukčnej zložky v populácii Slovenska. Od začiatku 90. rokov kombinácia znižovania úmrtnosti v produktívnom veku (pozri kapitolu 8) spolu so štrukturálnym efektom posunu početných kohort zo 40. a 50. rokov prispeli k dynamizácii nárastu podielu poreprodukčnej časti populácie. Na začiatku nového milénia už takmer 27 %

⁸⁰²Vypočítané z údajov zo sčítaní ľudu 1900, 1910, 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991, sčítania obyvateľov 2001, 2011 a DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018] bližšie pozri kapitolu 2, výpočty autorov.

osôb malo 50 a viac rokov a podľa sčítania 2011 to bola dokonca takmer jedna tretina. Rastový trend sa však udržiava aj v posledných rokoch a v súčasnosti poreprodukčná zložka tvorí v populácii Slovenska takmer 35,5 %. Vyššie spomínaný pokles detskej zložky v prospech poreprodukčnej tiež spôsobil, že na Slovensku už jednoznačne prevažujú osoby vo veku 50 a viac rokov. Tento jav sa navyše vzhľadom na očakávaný presun početných kohort zo 70. rokov do poreprodukčného veku bude v najbližších rokoch naďalej prehĺbovať.

Postupné starnutie populácie Slovenska sa prejavilo aj na vývoji hodnôt syntetických ukazovateľov vekovej štruktúry. Medzi sčítaniami 1950–2011 sa úroveň priemerného veku zvýšila z niečo viac ako 30 rokov na takmer 39 rokov. Podľa posledných dostupných údajov z konca roku 2017 (31.12.) už priemerný vek populácie Slovenska dokonca výrazne prekročil hranicu 40 rokov (40,6 roku). Rovnako aj vekový medián poukazuje na postupné starnutie. Kým na začiatku 50. rokov polovica populácie Slovenska bola mladšia ako 27,3 roku, v sčítaní 2011 vekový medián dosiahol hodnotu 36,5 roka a posledný dostupný údaj hovorí už o úrovni niečo viac ako 39,3 roku.

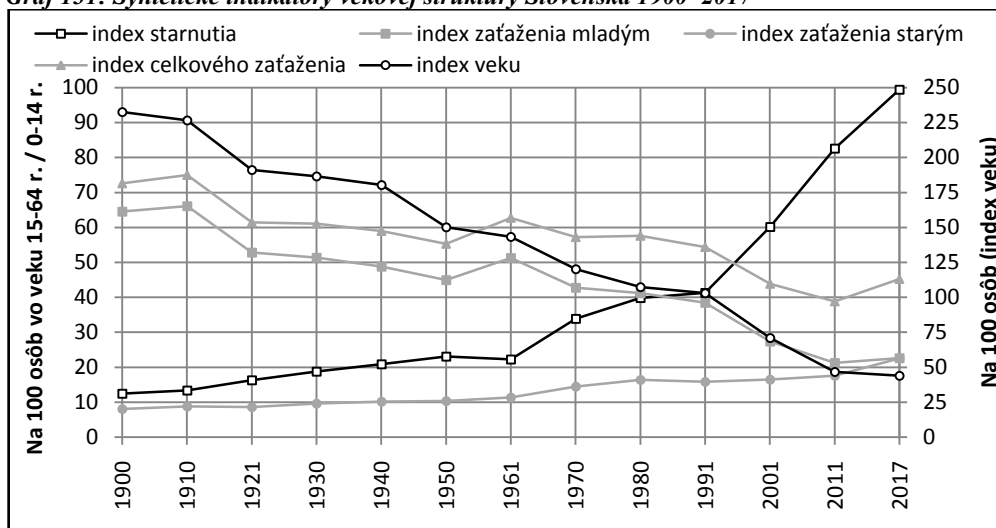
Najmä v posledných dvoch desaťročiach sa proces starnutia dynamizuje. Potvrďuje to aj vývoj indexu starnutia. Ten sa medzi rokmi 1950–1980 zvýšil z niečo viac ako 23 osôb na necelých 40 osôb. Podľa sčítania 2011 však na 100 detí už pripadalo takmer 83 seniorov, pričom údaj získaný z koncového stavu roku 2017 (99,4 osôb) už poukazuje na takmer vyrovnaný pomer medzi seniorskou a detskou zložkou.

Index závislosti mladého obyvateľstva sa v dôsledku dlhodobého poklesu plodnosti znižuje. Určitou výnimkou boli len 50. roky, keď medzi sčítaním 1950 a 1961 vďaka povojnovej kompenzačnej fáze došlo k miernemu zvýšeniu jeho hodnôt nad hranicu 51 detí. Od tohto momentu sme svedkami kontinuálneho poklesu zrýchleného najmä od začiatku 90. rokov. Aj preto v súčasnosti na 100 osôb v produktívnom veku už pripadá len necelých 23 detí. Opačnú tendenciu môžeme vidieť v prípade indexu závislosti starého obyvateľstva. Vzhľadom na vyššie popísaný povojnový rast podielu seniorov je tento trend logickým dôsledkom. Určitou výnimkou bolo len dočasné zníženie v roku 1991, keď seniorskú zložku ovplyvňovali málo početné generácie narodené počas 1. svetovej vojny. Kým podľa sčítania 1950 na 100 osôb v produktívnom veku pripadalo len niečo viac ako 10 osôb vo veku 65 a viac rokov, v poslednom sčítaní z roku 2011 to už bolo takmer 18 seniorov. Údaj z konca roku 2017 hovorí, že zaťaženie produktívnej zložky seniormi naďalej rastie a dosiahlo už úroveň 22,5 osoby.

Keďže na celkovom ekonomickom zaťažení produktívnej zložky sa podpisuje vývoj všetkých troch skupín (predproduktívna, produktívna, poproduktívna), jeho priebeh nemal jednoznačný trend. Od začiatku 20. storočia až do 50. rokov sme svedkami poklesu indexu celkového zaťaženia (z približne 75 osôb na 55 osôb). Tento trend bol výsledkom kontinuálneho znižovania detskej zložky a jeho zaťaže-

nia. Na začiatku 60. rokov sa však zaťaženie detskou zložkou zvýšilo a aj preto hodnota celkového zaťaženia mierne vzrástla. V nasledujúcich rokoch dochádzalo síce ku klesaniu indexu zaťaženia mladým obyvateľstvom, no súčasne sa zvyšoval zaťaženie starým, preto sa celkový index menil minimálne a pohyboval sa viac menej stabilne na úrovni niečo viac ako 57 osôb. Od začiatku 90. rokov počet i podiel detí do 15 rokov začal dramaticky klesať a zvyšovanie váhy seniorov ani zďaleka neprebíhalo tak dynamicky, hodnota indexu celkového ekonomického zaťaženia produktívneho obyvateľstva klesala. Podľa údajov zo sčítania 1991 ešte dosahovala hodnotu 54 osôb, no v roku 2011 to už nebolo ani 39 osôb. Vývoj v posledných rokoch priniesol nielen mierne oživenie pôrodnosti a plodnosti, ale do seniorskej populácie sa postupne dostávajú početné generácie osôb narodené v 40. a 50. rokoch pri súčasnom poklese produktívnej zložky, čo spoločne prispieva k nárastu jej celkového zaťaženia. Na 100 osôb v produktívnom veku tak pripadá približne 45 osôb v neproduktívnom veku.

Graf 131: Syntetické indikátory vekovej štruktúry Slovenska 1900–2017⁸⁰³

11.2.1 Prospektívny pohľad na proces demografického starnutia

Proces populačného starnutia sa stáva jedným z najvýznamnejších spoločenských transformačných javov 21. storočia s dopadmi do takmer všetkých sektorov spoločnosti.⁸⁰⁴ Z tohto dôvodu je často aj odbornou verejnosťou vnímaný ako fenomén, či

⁸⁰³Tamže.

⁸⁰⁴*World Population Ageing*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs Population Division. United Nations: New York, 2015.

kľúčová otázka nového milénia.⁸⁰⁵ Populačné starnutie predstavuje bezprecedentný proces, ktorý nemá v histórii ľudstva obdobu.⁸⁰⁶ Stalo sa dôležitou sociálnou, ekonomickou, zdravotníckou a dokonca aj kultúrnou témou v dôsledku rozsahu svojich dopadov a svojej takmer univerzálnej prítomnosti.⁸⁰⁷ Kým záujem o proces populačného starnutia najmä v posledných rokoch dramaticky vzrástol, v kontraste s tým prístupy ako aj analytické nástroje používané na jeho analýzu sa v podstate nijak výraznejšie nezmenili. V podstate všetky použité indikátory vekovej štruktúry použité v predchádzajúcej časti tejto kapitoly sú založené na klasickom prístupe využívajúcom chronologický (retrospektívny) pohľad na vek. Dá sa povedať, že tieto konceptualizujú a využívajú fixnú podobu veku, ktorá je inertná voči zmenám v čase, v priestore a medzi populáciami. Takýto prístup v podstate očakáva, že dnešní seniori vyčleňovaní vekom 65 a viac rokov sú rovnakí, ako napríklad tí na začiatku 20. storočia. V spojitosti s procesom starnutia je preto potrebné si uvedomiť, že každá osoba, každá populácia má nielen chronologický (retrospektívny) vek v podobe počtu rokov od narodenia po daný okamih, ale aj tzv. prospektívny vek.⁸⁰⁸ Ten predstavuje počet rokov, ktoré osobe, resp. skupine osôb zostáva podľa úmrtnostných podmienok prežiť. Retrospektívny a prospektívny prístup umožňujú analyzovať obe dimenzie veku a procesu populačného starnutia. V spoločnej kombinácii vytvárajú priestor na oveľa hlbšie a komplexnejšie skúmanie tohto fenoménu.⁸⁰⁹

S pokrokom v medicíne, zdravotníctve, zmenami v epidemiologickej situácii, zvyšovania povedomia zodpovednosti o vlastné zdravie súvisí aj predlžovanie života a zmena počtu rokov, ktoré má (môže) osoba na Slovensku v určitom veku ešte prežiť. Napríklad na začiatku 20. storočia by sa pri zachovaní intenzity úmrtnosti len približne štvrtina mužov mohla dožiť 65. roku života. Po druhej svetovej vojne by to bola necelá polovica, no podľa posledných údajov z roku 2017 sú to už viac ako tri štvrtiny mužov. Súčasný 65-ročný muž má pred sebou približne rovnaký počet rokov života (15,2 roku) ako 60-ročný muž žijúci na Slovensku po druhej svetovej vojne alebo 55-ročný muž zo začiatku 20. storočia. Predlžovanie života a tiež života seniorov prispieva k významným zmenám nielen v kvantite, ale aj kvalitatívnej

⁸⁰⁵Bližšie napr. GAVRILOV, Leonid.A. – HEUVELINE, Patrick. Aging of Population. In: P. Demeny – G. McNicoll (eds.) *The Encyclopedia of Population*. New York, Macmillan Reference USA, 2003, 1, s. 32–37; LUTZ, Wolfgang – SANDERSON, Warren – SCHERBOV, Sergei. The coming acceleration of global population ageing. In: *Nature*, 2008, 451, 7179, s. 716 – 719.

⁸⁰⁶*World Population Ageing*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs Population Division. United Nations: New York, 2001.

⁸⁰⁷LUTZ, Wolfgang – SANDERSON, Warren – SCHERBOV, Sergei. The coming acceleration..., c. d., s. 716.

⁸⁰⁸Bližšie k tejto problematike pozri napr. SANDERSON, Warren – SCHERBOV, Sergei. A New Perspective on Population Aging. In: *Demographic Research*, 2007, 16, s. 27–58; SANDERSON, Warren – SCHERBOV, Sergei. Rethinking Age and Aging. In: *Population Bulletin*, 2008, 63, s., 3–16.

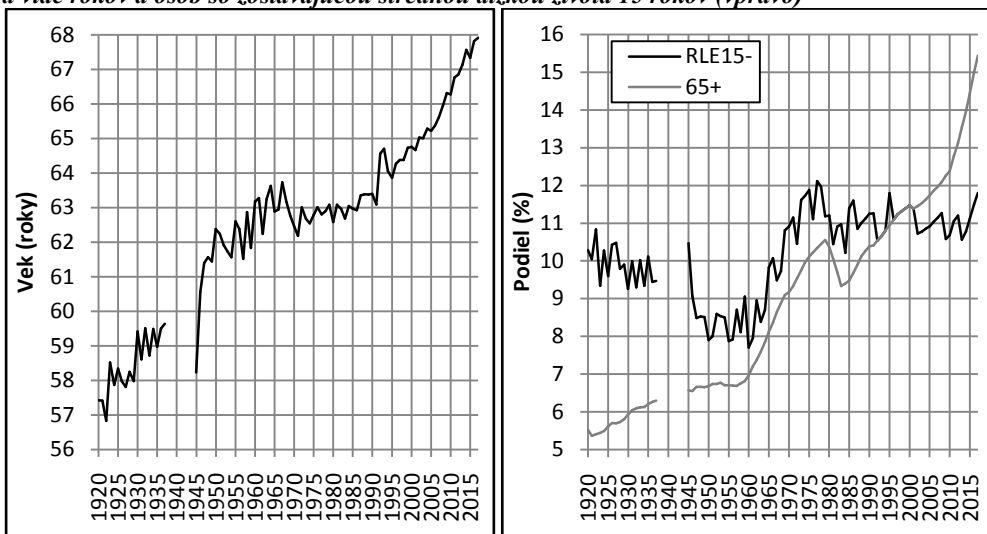
⁸⁰⁹Tamže.

stránke tejto populácie (napr. z pohľadu vzdelania, morbidity, záujmov, preferencií, kognitívnych schopností a pod.). Hlavným prínosom prospektívneho pohľadu na starnutie je práve zohľadnenie tejto skutočnosti prostredníctvom rešpektovania zmien v úmrtnostných pomeroch, čo však fixná hranica staroby (napr. na 65 rokov) neumožňuje. Preto ako alternatívna hranica staroby sa v prospektívnom prístupe aplikuje úroveň 15 rokov zostávajúcej strednej dĺžky života.

Hodnoty konštantného prospektívneho veku v podstate kopírovali vývoj úmrtnostných pomerov na Slovensku a až do prvej polovice 60. rokov rástli. Kým po prvej svetovej vojne 15 rokov života pred sebou mali osoby vo veku 57 rokov, o ďalšie štyri dekády neskôr to už bolo približne vo veku 63 rokov. V nasledujúcich približne troch desaťročiach sa však hodnoty konštantného prospektívneho veku takmer nezmenili. Príčinu je potrebné hľadať predovšetkým v stagnácii úmrtnostných pomerov. Od začiatku 90. rokov však opätovne dochádza k dynamickému rastu. Proces predlžovania života sa dotýka pritom nielen najmladších osôb, ale aj seniorov. Vek kedy zostáva osobe ešte 15 rokov života sa tak opäť začal posúvať. Na začiatku nového milénia dosiahol hodnotu 65 rokov. Dovtedy teda na Slovensku platilo, že hodnota konštantného prospektívneho veku vnímaná ako alternatívna hranica staroby bola nižšia ako konvenčná hranica vymedzovaná chronologickým vekom 65 rokov. Vďaka pokračujúcemu zlepšovaniu úmrtnostných pomerov sa však rastúci trend prehĺbuje a v roku 2017 už konštantný prospektívny vek dosiahol takmer 68 rokov. Znamená to, že dnešní seniori (vymedzení konštantným prospektívnym vekom) sú na tom tak isto z pohľadu úmrtnostných pomerov ako osoby o takmer 10 rokov mladšie žijúce na Slovensku po skončení prvej svetovej vojny.

Vývoj podielu seniorov vymedzených chronologickým vekom 65 rokov sme analyzovali v predchádzajúcej časti tejto kapitoly. Preto sa len obmedzíme na skonštatovanie, že od začiatku 20. rokov dochádza len k pozvoľnému nárastu, ktorý sa urýchlil až po druhej svetovej vojne a najmä v posledných rokoch (graf 133). Vďaka tomu ich zastúpenie z pôvodných necelých 6 % dnes už prekračuje hranicu 15 % s prognózou ďalšieho dynamického rastu. Ak sa však pozrieme na prospektívny podiel seniorov, zistíme, že vďaka nepriaznivým úmrtnostným pomerom ich zastúpenie bolo na Slovensku dlhodobo vyššie ako ukazoval klasický indikátor. Zlepšením úmrtnostných pomerov a zvýšením počtu osôb vo vekových skupinách dosahujúcich strednú dĺžku života nižšiu ako 15 rokov sa po druhej svetovej vojne aj podiel takto vymedzenej seniorskej zložky zvyšoval. V polovici 70. rokov dosahuje maximum na úrovni 12 %, no následne identifikujeme mierny pokles a viac menej stagnáciu až do súčasnosti. Tým sa jeho vývoj značne odlišuje od vývoja klasického indikátora. Znižovanie úmrtnostných pomerov a predlžovanie života v príslušných seniorských vekoch vymedzených konštantným prospektívnym vekom tak poukazuje na ďaleko nižšiu dynamiku a úroveň demografického starnutia, ako je tomu prostredníctvom na chronologickom veku založených indikátoroch.

Graf 132 a 133: Vývoj konštantného prospektívneho veku (vľavo) a podielu osôb vo veku 65 a viac rokov a osôb so zostávajúcou strednou dĺžkou života 15 rokov (vpravo)⁸¹⁰

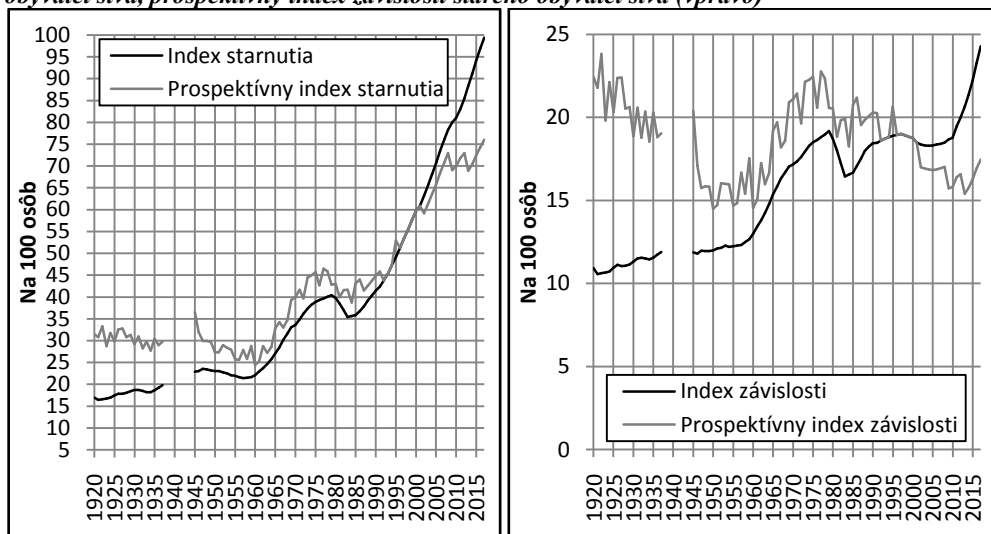
Pomer medzi seniorskou a detskou zložkou poukazuje na pomerne dynamické starnutie populácie Slovenka najmä od začiatku 90. rokov. Kým v 20. rokoch na 100 detí pripadalo ani nie 20 seniorov vo veku 65 a viac rokov, v súčasnosti je ich pomer v podstate vyrovnaný. Ak však seniorskú populáciu vymedzíme konštantným prospektívnym vekom, zistíme, že úroveň demografického starnutia bola dlhodobo o niečo vyššia ako pri použití konvenčného indikátora indexu starnutia. Vzhľadom na nepriaznivé úmrtnostné pomery strednou dĺžkou života vyčlenená populácia mala väčšiu početnosť, keďže konštantný prospektívny vek sa nachádzal výrazne pod hranicou 65 rokov. Až v poslednom období vidíme, že priaznivé úmrtnostné pomery predĺžili život, zvýšili hranicu na vymedzenie seniorskej populácie nad úroveň 65 rokov a vďaka tomu prospektívny index starnutia už dosahuje výrazne nižšie hodnoty ako je tomu v prípade klasického chronologického indexu (graf 134). Podľa posledných dostupných údajov by tak na 100 detí pripadalo približne 70 seniorov so strednou dĺžkou života 15 a menej rokov.

Ako sme ukázali vyššie, zaťaženie produktívnej zložky obyvateľstva Slovenska seniorskou sa v podstate až do súčasnosti menilo len v obmedzenom rozsahu. Na začiatku 20. rokov na 100 osôb vo veku 20–64 rokov pripadalo menej ako 11 osôb starších 65 rokov. Až na začiatku druhej dekády 21. storočia sledovaný index zaťaženia presiahol hranicu 20 osôb. V posledných rokoch však zaťaženie seniormi pomerne rýchlo rastie a dosahuje už hodnotu 24 osôb. Ak sa na index pozrieme prospektívnou optikou, opätovne získame veľmi podobný obraz ako v predchádzajúcich

⁸¹⁰ Vypočítané z údajov publikovaných v publikácii *Vekové složení...*, c. d. a DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018], bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

případoch. V podstate až do 90. rokov prospektívny index závislosti dosahoval vyššie hodnoty ako jeho chronologická forma, pričom aj samotný vývoj vykazoval viaceré odlišnosti (pozri graf 135).

Graf 134 a 135: Index starnutia, prospektívny index starnutia (vľavo) a index závislosti starého obyvateľstva, prospektívny index závislosti starého obyvateľstva (vpravo)⁸¹¹

V posledných rokoch však zlepšovanie úmrtnostných pomerov prispelo k tomu, že prospektívny index zaťaženia nielenže dosahuje nižšie hodnoty ako chronologický, ale dokonca jeho úroveň klesá. Prvým faktorom tohto javu je nižšia dynamika zvyšovania počtu seniorov vymedzených prospektívnym prístupom. Druhým je, že aplikácia konštantného prospektívneho veku v podmienkach predlžovania života prispieva k zvyšovaniu (resp. v posledných rokoch stagnácii) počtu osôb v produktívnom veku, kým naopak pri chronologickom prístupe početnosť produktívnej zložky klesá už od roku 2010.

Prospektívne indikátory na Slovensku mali v porovnaní s konvenčnými tak často výrazne odlišnú úroveň a v mnohých prípadoch sa vyznačovali aj odlišnou dynamikou vývoja, či dokonca inými vývojovými trendmi. Je zrejmé, že prospektívne ukazovatele dopĺňajú analýzu populačného starnutia, poukazujú na jeho novú dimenziu reflektujú viaceré biologické a behaviorálne aspekty. Pri rýchlom raste strednej dĺžky života prospektívne indikátory indikujú pomalšiu dynamiku a aj úroveň starnutia.

⁸¹¹Tamže.

12. Štruktúra obyvateľstva podľa rodinného stavu

Zloženie obyvateľstva podľa rodinného stavu predstavuje k určitému okamihu odraz predchádzajúceho dlhodobého populačného vývoja. K rozhodujúcim faktorom, ktoré sa spolupodieľajú na formovaní tejto populačnej štruktúry patrí predovšetkým intenzita a časovanie sobášnosti, rozvodovosti a úmrtnosti. Okrem toho dôležitými sú tiež niektoré externé nedemografické javy ako socioekonomické podmienky, kultúrne a hodnotové tradície, postoje a normy viažuce sa k niektorým aspektom rodinného života (napr. postoj ku skorým sobášom, rozvodom manželstva, k opakovaným sobášom rozvedených, ovdovených alebo ku kohabitáciám).⁸¹² Vzťah medzi demografickými procesmi a zložením obyvateľstva podľa rodinného stavu je však obojstranný. Na Slovensku môžeme dlhodobo pozorovať značné rozdiely v reprodukčnom správaní osôb v závislosti od ich rodinného stavu, a preto je analýza tohto druhu veľmi dôležitou pre pochopenie komplexného vývoja a zmien demografickej reprodukcie. Pri samotnej analýze rodinného stavu v kontexte dlhšieho časového obdobia je však potrebné tiež brať do úvahy rozdiely vo vekovej štruktúre a existujúce diferenciacie medzi pohlaviami v hlavných demografických procesoch formujúcich zloženie populácie rodinný stav.

12.1 Vývoj zloženia obyvateľstva podľa rodinného stavu

Základnou črtou štruktúry obyvateľstva Slovenska podľa rodinného stavu u osôb starších 15 rokov od konca 19. storočia do súčasnosti bola prevaha ženatých mužov a vydatých žien. Druhú najpočetnejšiu skupinu predstavovali osoby, ktoré ešte ani raz do manželstva nevstúpili. Spoločne príslušnosť ku slobodným, ženatým a vydatým v sčítaní deklarovalo 80–90 %. Ak sa však pozrieme bližšie, zistíme, že v čase postupne predsa len dochádzalo k určitým zmenám. U žien a ešte častejšie u mužov bol podiel rozvedených dlhodobo zanedbateľný. Nad hranicu 1 % sa dostala táto skupina až na začiatku 70. rokov. V posledných dvoch intercenzálnych obdobiach sme však svedkami pomerne výrazného nárastu ich zastúpenia. V ženskej časti populácie vo veku 16 a viac rokov už podľa sčítania 2011 tvorili takmer 10 %

⁸¹²FIALOVÁ, Ludmila. Obyvatelstvo podle věku a rodinného stavu v Československu po roce 1945. In: *Demografie*, 33, 2, s. 114 – 120.

a u mužov prekročili hranicu 8 %. Výsledok intercenzálnnej bilancie ku koncu roka 2017 dokonca hovorí, že zastúpenie rozvedených už u mužov starších 16 rokov dosahuje takmer 10 % a u žien tvorí približne 11,4 %. Rozvedené osoby sú tak už o niečo častejšími v populácii Slovenska ako ovdovené. Platí to však najmä u mužov (10 % rozvedení, necelé 3 % ovdovení), kým u žien majú miernu prevahu ovdovené osoby (11 % rozvedené, 13 % ovdovené). Príčinou tohto stavu pritom nie je len dlhodobý rast intenzity rozvodovosti vrcholiaci práve v 90. rokoch a prvej dekade nového milénia, ale aj pomerne výrazný pokles sobášnosti rozvedených osôb, zlepšovanie úmrtnosti a rodové rozdiely v týchto procesoch.

Ovdovené osoby dlhodobo predstavovali na Slovensku približne desatinu z celej populácie vo veku 16 a viac rokov. O niečo vyššiu váhu (10,0–11,5 %) mali pred druhou svetovou vojnou, kým v povojnovom období sa ich zastúpenie stabilne udržiavalo pod hranicu 10 %. Podľa posledných údajov z konca roku 2017 podiel ovdovených dosahoval úroveň 8 %. Vzhľadom na dlhodobú existenciu mužskej nadúmrtnosti, ktorá sa ešte v 60.–80. rokoch prehlbila, sú častejšie ovdovenými ženy. Okrem diferenčnej úmrtnosti dôležitú úlohu zohrávajú aj vyššie šance na ďalší sobáš u ovdovených mužov. Z dlhodobého hľadiska maximálny podiel ovdovených nachádzame na Slovensku v roku 1921. Platí to predovšetkým u žien (takmer 18 %), keďže hlavným faktorom tohto stavu bola zvýšená úmrtnosť ženatých mužov počas prvej svetovej vojny. V ďalšom období dochádzalo u mužov k poklesu (prípadne stagnácii) ovdovených osôb, aby v posledných dvoch sčítaniach z rokov 2001 a 2011, ako aj podľa posledného dostupného údaja z roku 2017 tieto osoby nepredstavovali ani 3 % z mužskej populácie staršej 16 rokov. Situácia u žien bola o niečo komplikovanejšia. Najprv sme do roku 1970 svedkami poklesu zastúpenia ovdovených až pod hranicu 14 %. V ďalšom vývoji však identifikujeme nárast spojený najmä so zhoršovaním úmrtnostných pomerov mužov a prehľbovaním mužskej nadúmrtnosti. Preto na začiatku 90. rokov podiel ovdovených žien v populácii Slovenska už prelomil 15% hranicu a dosiahol tak úroveň pozorovanú naposledy pred druhou svetovou vojnou. Rýchlejšie znižovanie úmrtnosti u mužov po roku 1989 prispelo k poklesu ovdovených žien, a to až na úroveň 13 % (31.12.2017).

Vývoj podielu osôb žijúcich v manželstve a slobodných osôb na Slovensku je vzájomne úzko previazaný. Pri určitom zovšeobecnení môžeme povedať, že pri poklese zastúpenia slobodných sa zvyšoval podiel ženatých a vydatých a naopak.

V medzivojnovom období sa podiel slobodných v populácii 16-ročných a starších osôb postupne zvyšoval u oboch pohlaví až na úroveň takmer 30 % (tab. 2). Platilo pritom, že o niečo častejšie boli slobodnými muži (32–35 %) ako ženy (23–25 %). Podmieňovala to jednak nižšia sobášnosť slobodných mužov, ako aj mierne rastúci priemerný vek mužov pri prvom sobáši. Po druhej svetovej vojne sme svedkami určitého poklesu priemerného veku pri prvom sobáši, jeho následnej stabilizácie na nízkej úrovni v kombinácii s vysokou intenzitou sobášnosti slobodných.

Výsledkom bol pokles podielu slobodných osôb až na 21 % v roku 1961 (25 % muži, necelých 18 % ženy, tab. 2). Keďže v 60. rokoch sa intenzita sobášnosti znížila a do veku najvyššej sobášnosti prešli početné kohorty osôb narodené v 40. rokoch, podiel slobodných mierne vzrástol. Prijatie komplexu pronatalitných a prarodinných opatrení na konci 60. a na začiatku 70. rokov dokázalo na určitý čas oživiť sobášnosť, a preto v nasledujúcich dvoch intercenzálnych obdobiach podiel slobodných opäť mierne klesol. Podľa posledného československého sčítania na začiatku 90. rokov bola slobodná len asi pätina populácie vo veku 16 a viac rokov (bližšie tab. 2).

Tab. 2: Obyvateľstvo Slovenska vo veku 16 a viac rokov podľa pohlavia a rodinného stavu, sčítanie obyvateľov 1900–2011 (v %)⁸¹³

Rodinný stav	1900	1910	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011
<i>Muži</i>											
slobodní	32,4	33,5	35,1	34,5	28,2	25,1	27,0	26,0	25,7	32,1	35,6
ženatí	63,3	62,0	59,9	60,6	67,2	70,9	68,6	68,6	67,8	58,9	50,6
rozvedení	0,1	0,1	0,2	0,3	0,5	0,7	1,0	2,0	3,2	4,7	8,4
ovdovení	4,2	4,4	4,8	4,5	4,1	3,3	3,3	3,3	3,2	2,9	2,8
<i>Ženy</i>											
slobodné	23,6	23,8	24,8	25,4	21,5	17,6	19,7	18,1	17,3	22,9	26,6
vydaté	60,7	60,4	57,3	58,4	62,8	67,4	65,1	64,5	62,7	54,6	47,7
rozvedené	0,1	0,2	0,3	0,5	0,8	1,1	1,5	2,8	4,3	6,2	9,8
ovdovené	15,7	15,6	17,6	15,7	14,9	13,8	13,6	14,5	15,6	14,9	13,9
<i>Spolu</i>											
slobodní/é	27,7	28,3	29,7	29,7	24,7	21,2	23,3	21,9	21,3	27,3	30,9
ženatí/vydaté	61,9	61,2	58,5	59,5	64,9	69,1	66,8	66,5	65,2	56,7	49,1
rozvedení/é	0,1	0,1	0,3	0,4	0,6	0,9	1,3	2,4	3,8	5,5	9,2
ovdovení/é	10,2	10,4	11,5	10,4	9,8	8,7	8,6	9,1	9,6	9,1	8,6

Vývoj sobášnosti ako aj podiel ženatých a vydatých osôb však naznačovali, že dovtedy platný model sobášneho správania začína dostávať trhliny a navonok síce stabilný režim sa začínal vnútorne meniť. Dramatický prepád sobášnosti slobodných, odkladanie manželských štartov do vyššieho veku spolu s prechodom početných kohort zo 70. rokov reprodukčným vekom prispeli k dynamickému nárastu počtu a podielu slobodných osôb. Na začiatku nového milénia ich podiel prekročoval hranicu 27 % a podľa sčítania obyvateľov z roku 2011 už predstavovali takmer 31 %. Bilancovaný údaj pre koniec roka 2017 ukazuje, že slobodná je takmer tretina populácie Slovenska vo veku 16 a viac rokov. Keďže sa mierne prehĺbili aj rozdiely v intenzite prvosobášnosti medzi pohlaviami, sledujeme aj o niečo väčšie rozdiely

⁸¹³Zostavené z údajov sčítania ľudu 1900, 1910, 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

v zastúpení slobodných mužov a slobodných žien. U mužov slobodní predstavujú takmer 38 % a u žien 28 %.

Formovanie skupiny ženatých mužov a vydatých žien ovplyvňuje viacero faktorov. Rozhodujúcim je dlhodobé časovanie a intenzita sobášnosti slobodných. V historickej perspektíve sa k nemu postupne pridávala intenzita rozvodovosti, úroveň úmrtnosti osôb žijúcich v manželstve, ďalej pravdepodobnosť na opakovaný vstup do manželstva. Z pohľadu početnosti a zastúpenia ženatých a vydatých určitú úlohu zohráva aj charakter vekovej štruktúry populácie, a to najmä z hľadiska prechodov viac či menej početných populačných kohort vekom najvyššej sobášnosti a samotný vývoj zastúpenia ostatných skupín rodinného stavu. Nesmieme tiež zabúdať na niektoré nedemografické faktory, ktoré ovplyvňovali ochotu ľudí vstupovať do manželstva, zotrvať v ňom, opakovane do neho vstupovať alebo žiť v iných ako manželských zväzkoch (či zostávať trvalo bez partnera).

Podiel osôb žijúcich v manželstve sa na začiatku 20. storočia pohyboval mierne nad hranicou 61 % s určitou klesajúcou tendenciou. Tá vrcholila v prvom povojnovom sčítaní, keď nepriaznivé okolnosti vojnových rokov zasiahli najmä proces sobášnosti, no výraznou mierou prispeli aj k ukončeniu veľkého množstva manželstiev v dôsledku úmrtia jedného z manželov (najčastejšie mužov). Podiel ženatých a vydatých tak v oboch medzivojnových sčítaniach klesol pod hranicu 60 %. Po druhej svetovej vojne bola situácia opačná, keďže zastúpenie mužov a žien v manželstve sa zvýšilo až na takmer 65 %. Prispela k tomu nielen povojnová kompenzačná fáza, ale aj oživenie sobášnosti počas existencie Slovenskej republiky (s výnimkou posledných mesiacov vojny). Na vysokej úrovni zostala sobášnosť aj v 50. rokoch. V tomto období dochádzalo aj k značnému zlepšovaniu úmrtnostných pomerov, kým naopak intenzita rozvodovosti zostávala ešte stále veľmi nízka. Kombinácia týchto faktorov znamenala ďalšie posilnenie podielu ženatých a vydatých osôb v populácii Slovenska. V roku 1961 tak predstavovali viac ako 69 % všetkých osôb vo veku 16 a viac rokov. Ďalší vývoj však priniesol v podstate kontinuálny pokles trvajúci až do súčasnosti. V 70. a 80. rokoch boli hlavnými príčinami rastúca rozvodovosť manželstiev, ako aj prehlbujúce sa rozdiely v úmrtnosti mužov a žien. Od konca 70. rokov sa k tomu navyše pripájalo aj znižovanie sobášnosti slobodných. Na začiatku 90. rokov sa tak podiel ženatých a vydatých dostal na hranicu 65 %. Prepád sobášnosti v kombinácii s dynamicky rastúcou rozvodovosťou a presunmi početnými kohort zo 70. rokov prispeli k urýchleniu tohto trendu. Priaznivý efekt na pretrvávajúce manželské zväzky malo len zlepšovanie úmrtnostných pomerov a znižovanie mužskej nadúmrtnosti. Dlhodobé pretrvávajúce týchto mechanizmov prinieslo pokles podielu osôb žijúcich v manželstve až pod hranicu 49 % (rok 2017).

12.1.1 Slobodné obyvateľstvo

Typickou črtou sobášneho správania populácie Slovenska v podstate až do konca 80. rokov bola vysoká intenzita, keď do manželstva aspoň raz vstupovala väčšina mužov a žien. Okrem toho sa muži a najmä ženy vyznačovali nízkym priemerným vekom pri prvom sobáši. Až od začiatku 90. rokov dochádza k výraznejšej premene tohto modelu. K jeho hlavným znakom patrí odkladanie vstupov do manželstva, ako aj pokles celkovej intenzity sobášnosti slobodných. Každá z týchto charakteristických črt sa významnou mierou podieľala na formovaní zastúpenia slobodných mužov a žien v jednotlivých vekových skupinách.

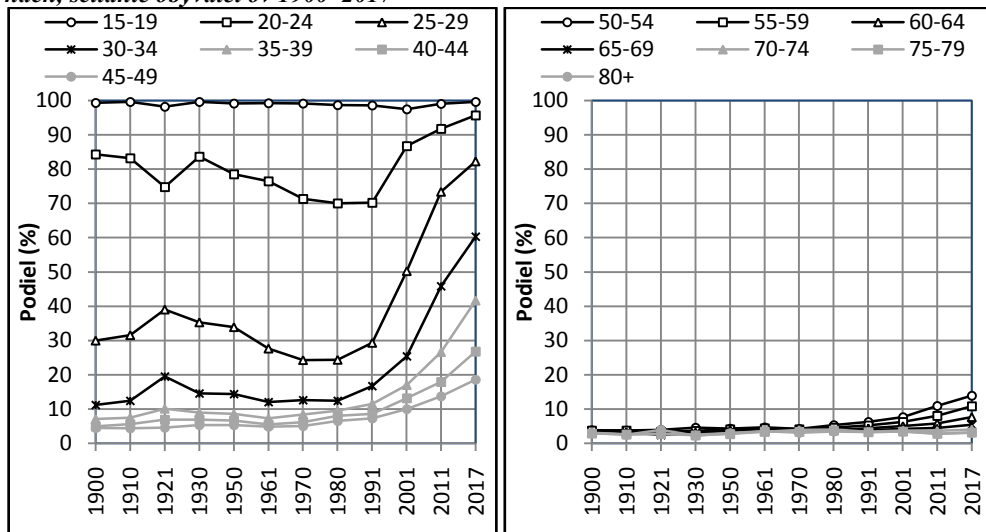
Vo veku do 20 rokov aj napriek skorému začiatku manželských dráh sa podiel slobodných mužov stabilne pohyboval nad hranicou 97 %. Podľa posledných dostupných údajov z konca roka 2017 skúsenosť so životom v manželstve vo veku 19 rokov malo len niečo viac ako 1 % mužov. Aj z tohto je zrejmé, že na Slovensku len veľmi malá časť mužov uzatvárala manželstvo pred dovŕšením 20. roku života. Podmieňovalo to niekoľko faktorov. Išlo jednak o dlhšie obdobie vzdelávania a prípravy na povolanie ako u žien. V prípade mladších osôb ako 18 rokov existuje pri vstupe do manželstva dlhodobá nutnosť získať súhlas rodiča alebo zákonného zástupcu. Do druhej polovice 40. rokov bola navyše plnoletosť legislatívne ukotvená až dovŕšením 21. roku života. Ďalším aspektom bola branná povinnosť, ktorá tiež oddŕaľovala manželský debut. Okrem toho ani u žien sobáše -nášťročných nezohrávali výraznejšiu úlohu, a preto vzhľadom na vekové rozdiely snúbencov nemohol sa takýto typ sobášnej stratégie presadiť vo väčšej miere ani u mužov.

U žien až do začiatku 60. rokov tvorili slobodné osoby vo veku do 20 rokov približne 90 %. V nasledujúcom období sa ich podiel mierne zvýšil a na úrovni približne 93 % vydržal až do sčítania 1991. V poslednom štvrtstoročí však došlo k ďalšiemu odmietaniu takto skorých manželských štartov, a preto vo veku 19 rokov je podľa posledných dostupných údajov stále slobodných viac ako 97 % žien.

Z historického hľadiska, podiel slobodných mužov a najmä žien po dovŕšení 20. roku života pomerne rýchlo klesal. Okrem samotnej intenzity sobášnosti sa na predmetnom vývoji odzrkadľovali aj zmeny v pomere slobodných mužov a žien vo veku typickom pre vstup do manželstva, vyššie uvedené legislatívne posuny vo veku plnoletosti, dĺžka brannej povinnosti, ako aj obmedzenia spojené s niektorými profesiami (najmä v štátnej a verejnej správe). Aj preto podiel mužov, ktorí zostávali vo veku 20–24 rokov ešte slobodnými bol v podstate až do začiatku 50. rokov na a nad hranicou 80 %. Výnimkou je prvé povojnové sčítanie v roku 1921, kde slobodní muži predstavovali len približne tri štvrtiny z danej vekovej skupiny. Príčinou bola špecifická situácia, ktorá vznikla v povojnovom období, keď došlo nielen k realizácii odložených a zadržaných sobášov, ale aj k určitej anticipácii manželských štartov. Výraznou mierou k tomu prispel aj nepomer medzi počtom slobod-

ných mužov a žien, čo sa napokon odzrkadlilo aj na vyššej intenzite sobášnosti mužov v prvých povojnových rokoch.

Graf 136 a 137: Vývoj podielu slobodných mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017⁸¹⁴

Po druhej svetovej vojne došlo v špecifických spoločenských podmienkach minulého politického režimu k upevneniu modelu skorej sobášnosti. Zníženie priemerneho veku, ale najmä spodného vekového decilu a kvartilu sa týkalo predovšetkým mužskej časti populácie a prispelo k postupnému poklesu podielu slobodných mužov vo veku 20–24 rokov až na približne 70 %. Na tejto úrovni sa ich zastúpenie stabilizovalo v troch po sebe idúcich sčítaniach ľudu 1970–1991. Prevratné zmeny sobášneho správania presadzujúce sa na Slovensku od začiatku 90. rokov, ktorých jedným z hlavných znakov je odkladanie manželských štartov, sa naopak podpísali pod rastúci podiel slobodných mužov vo veku do 25 rokov. Keďže proces odkladania vstupu do manželstva prebiehal pomerne dynamicky, v sčítaní obyvateľov z roku 2011 už v tomto veku zostalo slobodných takmer 92 % mužov a v súčasnosti sa ich podiel dostal dokonca na hranicu 96 %.

S oveľa nižšou dynamikou sa vo veku 20–24 rokov menilo zastúpenie slobodných žien. Na začiatku 20. storočia v tomto veku ešte do manželstva nevstúpilo približne 40 % žien. Po prvej svetovej vojne nižšia sobášnosť žien súvisiaca s nedostatkom sobášaschopných mladých mužov podmienila nárast podielu slobodných žien v tomto veku na viac ako 47 % v roku 1921 a takmer 51 % v roku 1930.

⁸¹⁴Zostavené z údajov sčítania ľudu 1900, 1910, 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018], bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

Obdobie po druhej svetovej vojne naopak prinieslo priaznivý vývoj sobášnosti a nadväzovalo tak na jej oživenie ešte z obdobia Slovenskej republiky. Došlo tiež k prehĺbeniu modelu skorých manželských štartov, čo sa vzájomne prejavilo na vývoji podielu slobodných žien vo veku 20–24 rokov. V podstate až do konca minulého politického režimu zostávalo v sledovanej vekovej skupine bez skúsenosti so životom v manželstve stabilne len približne 39–44 % žien. Určitou výnimkou bol rok 1961, keď vďaka spomínanému pozitívnemu povojnovému obdobiu podiel slobodných žien v tomto veku klesol až na hranicu 34 %. Posledné dve intercenzálné obdobia sú v znamení rastúceho zastúpenia slobodných žien v dôsledku odkladania manželských štartov do vyššieho veku, ako aj určitého odmietania manželských zväzkov. Podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011 sa aspoň raz do veku 20–24 rokov vydalo už len 14 % žien, pričom podľa bilancovaných údajov ku koncu roka 2017 to bola dokonca len desatina osôb v tejto vekovej skupine.

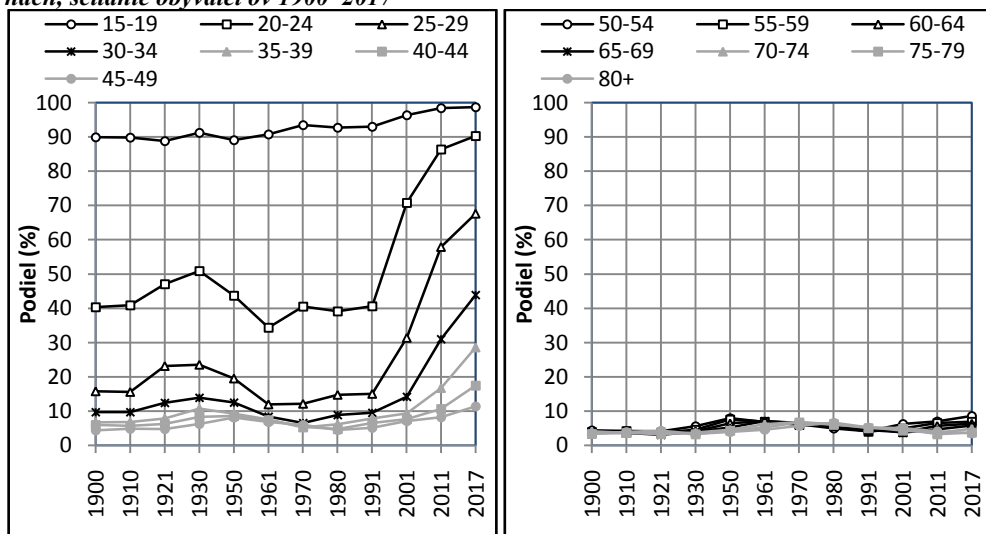
Pre obe pohlavia veková skupina 25–29 rokov predstavovala dlhodobu už vek, keď väčšina osôb už vstúpila do manželstva. Podiel slobodných mužov sa v tomto veku až do začiatku 50. rokov udržiaval na úrovni 30–35 %. Len v povojnovom cenze z roku 1921 po predchádzajúcom nepriaznivom období to bolo približne 39 %. Po druhej svetovej vojne ich zastúpenie postupne kleslo až k hranici 24 % (1970 a 1980), keďže sa znižoval nielen vek maximálnej úrovne sobášnosti slobodných, ale aj celkové časovanie tohto procesu vykazovalo všetky známky mladnutia. Do určitej miery k tomu prispelo aj prijatie pronatalitných a prorodinných opatrení na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov. V nasledujúcom období však dochádza k určitému znižovaniu intenzity sobášnosti slobodných mužov. Súčasne sme tiež svedkami mierneho odkladania manželských štartov do vyššieho veku. Vďaka toľto vývoju na začiatku 90. rokov v tomto veku zostalo slobodných približne 29 % mužov. Hlavné zmeny sobášneho správania však prinieslo až obdobie po roku 1989. V sčítaní 2001 viac ako polovica a v cenze 2011 dokonca takmer tri štvrtiny mužov zostali vo veku 25–29 rokov bez osobnej skúsenosti so životom v manželstve. Podľa posledných dostupných údajov z konca roka 2017 podiel slobodných osôb v tomto veku už presahuje hranicu 82 %.

Vo vyššom veku už mali prevahu muži, ktorí aspoň raz v manželstve žili. Vo veku 30–34 rokov zostávala slobodná len približne desatina až pätina mužov. V sčítaní 2011 to bolo už takmer 46 % a podľa posledných údajov majú už aj v tomto veku prevahu slobodní, keď predstavujú viac ako 60 % osôb.

Smerom ku koncu reprodukčného obdobia sa prevaha aspoň raz ženatých mužov prehĺbuje. Aj v ich prípade však môžem po roku 1989 identifikovať jasný nárast zastúpenia slobodných. Tak napríklad vo veku 35–39 rokov zostávalo dlhodobo menej ako 10 % mužov slobodných (1900–1980 s výnimkou cenzy 1921). V súčasnosti však ich podiel dosahuje takmer 42 % a ešte aj vo veku 40–44 rokov je to stále viac ako štvrtina z vekovej skupiny.

U žien sú hlavné trendy podobné, no odvíjajú sa na nižšej úrovni podielu slobodných osôb. Vo veku 25–29 rokov len v medzivojnovom období prekročilo ich zastúpenie hranicu jednej pätiny, pričom dlhodobo sa pohybovalo v úzkom rozpätí 12–16 %. V roku 2001 to však už bolo viac ako 31 %, v roku 2011 približne 58 % a posledné údaje hovoria dokonca o viac ako dvoch tretinách. V druhej polovici reprodukčného obdobia zostávalo slobodných veľmi malé percento žien. Len vo veku 30–34 rokov, a to dokonca iba v sčítaniach 1921–1950⁸¹⁵ ich podiel mierne prekročil hranicu 10 %. Posledné údaje však ukazujú, že vo veku 30–34 rokov bolo slobodných ešte stále takmer 44 % žien a vo veku 35–39 rokov takmer 29 %. Na konci reprodukčného veku sa podiel trvalo slobodných osôb dlhodobo pohyboval u mužov na úrovni 5–8 % a u žien 4–14 %. Údaj z konca roku 2017 poukazuje na nárast váhy slobodných mužov vo veku 45–49 rokov na takmer 19 %, no tiež na stále pomerne priaznivý podiel slobodných žien tesne nad hranicou 11 %. Vzhľadom na vek týchto osôb je zrejmé, že ide o generácie, ktoré stáli ešte na začiatku transformácie sobášneho správania a väčšina z nich predsa len aspoň raz do manželstva vstúpila.

Graf 138 a 139: Vývoj podielu slobodných žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017⁸¹⁶

V prípade mladších generácií však môžeme očakávať ďalšie prehĺbovanie zastúpenia trvalo slobodných, ktorí by mohli predstavovať v kohortách ukončujúcich svoju reprodukciu v najbližších rokoch približne jednu štvrtinu u mužov a niečo viac

⁸¹⁵V sčítaní ľudu z roku 1930 to bolo aj vo veku 35–39 rokov.

⁸¹⁶Zostavené z údajov sčítania ľudu 1900, 1910, 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018], bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

ako 15 % u žien. Podobne nárast môžeme vzhľadom na prebiehajúci vývoj očakávať aj v poreprodukčnom veku, kde dlhodobo zostávalo slobodných len veľmi malé percento mužov a žien (graf 136 a 139).

12.1.2 Ženatí a vydaté osoby

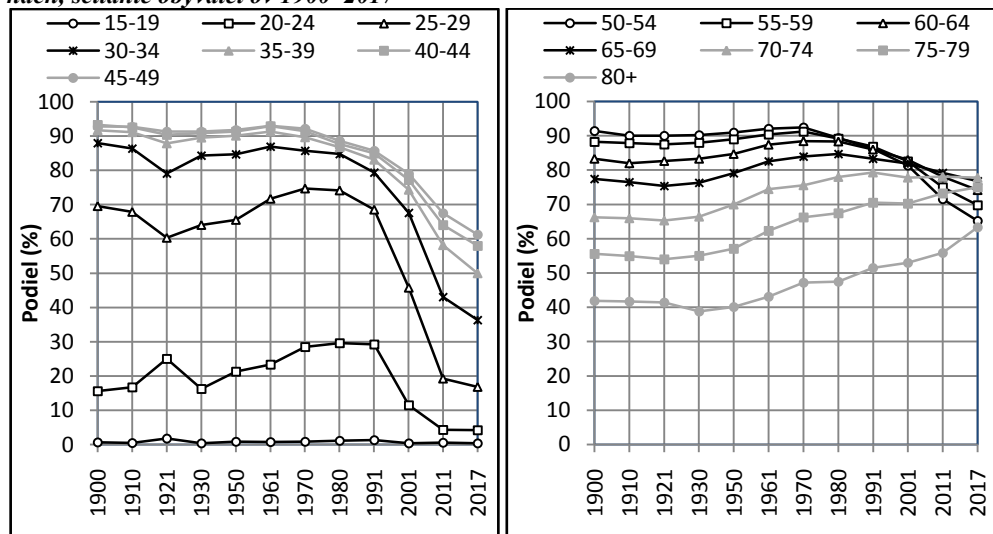
Počet a podiel osôb žijúcich v manželstve úzko súvisí s predchádzajúcim vývojom sobášnosti. V reprodukčnom veku ide predovšetkým o to s akou intenzitou a časovaním vstupujú do manželstva slobodní muži a ženy. Vo vyššom veku hrá dôležitú úlohu zase opakovaná sobášnosť rozvedených a ovdovených. Okrem samotného vzniku manželského zväzku je významným vnútorným faktorom tiež ich stabilita. Dlho pritom kľúčovým bola úroveň úmrtnosti a rozdiely v úmrtnostných pomeroch medzi mužmi a ženami. Až s rastúcou intenzitou rozvodovosti sa do popredia postupne začal dostávať proces legislatívneho zániku manželských zväzkov. V produktívnom veku je rozvodovosť už v súčasnosti dominantným faktorom určujúcim stabilitu manželstva, pričom s predlžovaním života a znižovaním mužskej nadúmrtnosti sa hlavný efekt ovdovenia posúva stále do vyššieho veku.

V súvislosti s pretrváváním modelu skorej sobášnosti sa podiel ženatých mužov vo veku 30–34 rokov až do začiatku 90. rokov pohyboval v rozmedzí 80–89 %. Takmer rovnakú úroveň môžeme v tomto veku vidieť aj v ženskej časti populácie. Výrazný pokles sobášnosti v prvej polovici reprodukčného veku, ku ktorému došlo po roku 1989, prispel k dynamickému zníženiu zastúpenia ženatých a vydatých osôb. Podľa sčítania obyvateľov z roku 2011 žilo v manželstve vo veku 30–34 rokov len približne 43 % mužov a necelých 56 % žien. Údaje z konca roku 2017 dokonca hovoria, že to v mužskej časti populácie už je len niečo viac ako 36 % osôb a v ženskej približne polovica.

Dlhodobý vývoj zastúpenia ženatých a vydatých v druhej polovici reprodukčného veku bol značne pohlavne diferencovaný. U mužov identifikujeme posilňovanie váhy ženatých osôb. V podstate až do sčítania 1970 tieto osoby tvorili vo veku 45–49 rokov viac ako 90 %. Nasledoval pokles, ktorý v súčasnosti znamená, že na konci reprodukčného veku v manželstve už nežijú ani dve tretiny mužov. V ženskej časti populácie podiel vydatých s výnimkou posledných dvoch sčítaní dosahoval maximálnu úroveň už vo veku 30–39 rokov. Ako ukázali staršie sčítania, hlavnou príčinou bol pomerne vysoký podiel ovdovených žien už vo veku 40–49 rokov, a to najmä v medzivojnovom období (pozri graf 146). Práve v cenzo 1921 a 1930 sa v mladšom veku odzrkadľovali nepriaznivé dopady 1. svetovej vojny. Horšie úmrtnostné pomery mužov a s tým spojené vyššie riziko ovdovenia žien zotrvalo v tomto veku aj po druhej svetovej vojne. Keďže posledný svetový vojnový konflikt tak výrazne nezasiahol do skladby obyvateľstva podľa rodinného stavu, váha ovdovených sa znížila. Okrem toho k tomu prispela aj relatívne vysoká intenzita opakovanej sobášnosti a tiež postupné zvyšovanie vplyvu rozvodovosti a podielu rozvede-

ných žien (pozri graf 150). Nesmieme tiež zabudnúť na skutočnosť, že ovdovení a rozvedení muži mali vždy vyššie šance vstúpiť do ďalšieho manželstva, a to predovšetkým v produktívnom veku. Aj preto si ženatí muži svoju prevahu udržiavali takmer vo všetkých vekových skupinách. Ovdovenie sa tak v ďaleko vyššej miere dotýka žien, a preto len malá časť mužov aj vo vyššom veku žije mimo manželský zväzok. Zlepšujúce sa úmrtnostné pomery a najmä zníženie mužskej nadúmrtosti po roku 1989 prispeli k nárastu podielu ženatých mužov aj v najvyššom veku (75 a viac rokov). Opačná situácia približne od začiatku 70. rokov vznikala vo veku 50–64 rokov. Podiel ženatých mužov tu mal klesajúcu tendenciu v dôsledku rastúcej rozvodovosti. Navyše výraznou mierou sa k tomuto javu pridáva aj pokles sobášnosti rozvedených osôb. Znamená to, že muži vo veku 40–49 rokov sú nielenže vystavení vyššiemu riziku rozvodu, ale aj ich následné šance na opakovaný vstup do manželstva sa pomerne významne znížili.

Graf 140 a 141: Vývoj podielu ženatých mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017⁸¹⁷

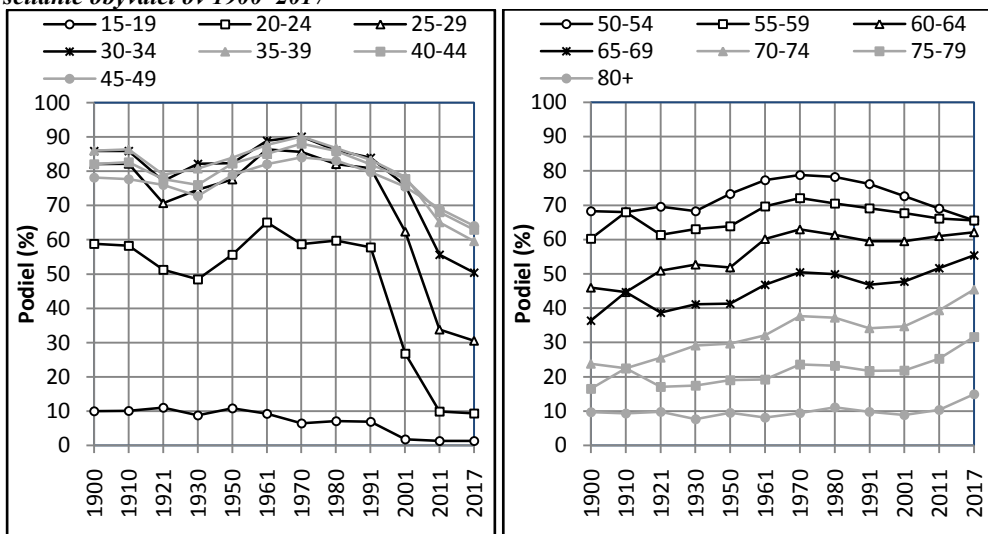

Pretrvávajúca nižšia intenzita opakovanej sobášnosti, nižší vek pri rozvode a ovdovení v porovnaní s mužmi, ako aj celkovo nižšia úmrtnosť žien stoja v poreprodukčnom veku za nižším zastúpením vydatých a skorším vznikom prevahy osôb žijúcich mimo manželský zväzok. S výnimkou posledného sčítania mali vo veku 65 a viac rokov už vždy prevahu nevydaté osoby 50 %. V súčasnosti táto prevaha vzniká až nad 70. rokom života, no s každou staršou vekovou skupinou sa

⁸¹⁷Zostavené z údajov sčítania ľudu 1900, 1910, 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018], bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

prehlbuje. Z pohľadu vývojových trendov je zrejmé, že v mladšom seniorskom veku sme postupne svedkami určitého zvyšovania váhy žien žijúcich v manželstve. Podľa posledných dostupných údajov to dokonca platí aj pre najstarší vek 80 a viac rokov, kde podiel vydatých vzrástol od posledného sčítania už na 15 %.

Graf 142 a 143: Vývoj podielu vydatých žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017⁸¹⁸

12.1.3 Ovdovené osoby

Špecifické postavenie pri výskume štruktúry obyvateľstva podľa rodinného stavu má ovdovené obyvateľstvo. Do veľkej miery odráža vekovú štruktúru a odlišné úmrtnostné pomery medzi pohlaviami, spoločenské postavenie, možnosti a snahu zmeniť tento rodinný stav. Opakovaný vstup do manželstva u ovdovených pritom súvisí s vekom ovdovenia, pohlavím a tiež ekonomickými faktormi, ktoré by ovdoveného mohli vo väčšej či menšej miere nútiť tento stav zmeniť.

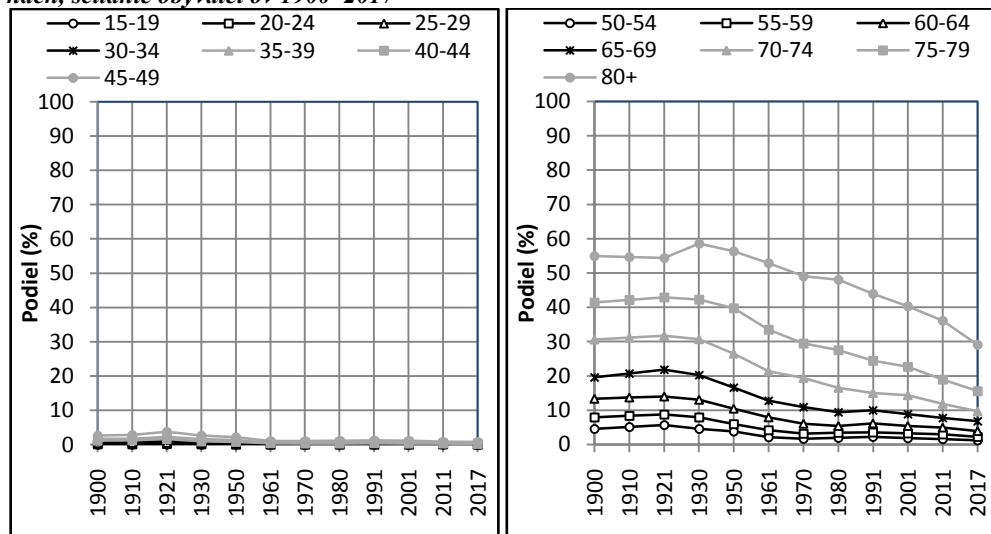
Dlhodobé pretrvávanie mužskej nadúmrtnosti, ktorá sa ešte po druhej svetovej vojne prehlbila, spolu s častejším uzatváraním druhých a ďalších manželstiev prispievali k situácii, keď ovdovení muž bol v reprodukčnom veku na Slovensku skôr raritou resp. výsledkom len dočasnej nepriaznivej situácie zachytenej v čase sčítania. Podobne ani vo vyššom veku ich zastúpenie nebolo nijak významné. Až na sklonku produktívneho veku (60–64 rokov) v sčítaniach 1900–1950 podiel ovdovených mužov mierne presahoval hranicu 10 %. V ďalších cenzoach sa však už na túto úroveň ani raz nedostal a v súvislosti s dlhodobo lepšími a postupne sa navyše ešte zlepšu-

⁸¹⁸Zostavené z údajov sčítania ľudu 1900, 1910, 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018], bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

júcimi úmrtnostnými pomermi žien klesal až na úroveň 4 %. V podstate až vo veku 70 a viac rokov ovdovení muži tvorili približne desatinu v danej vekovej skupine. Najvyššiu váhu majú ovdovení logicky v najstarších vekových skupinách (80 a viac rokov). Až do sčítania 1961 v tomto veku mali nadpolovičnú väčšinu. Smerom do súčasnosti podiel ovdovených mužov klesal až pod hranicu 30 %. Aj z týchto údajov je zrejmé, že ak sa muž dožije tak vysokého veku najčastejšie ešte žije v manželstve.

Úplne odlišnú situáciu nachádzame u žien. Nižšie riziko úmrtia, nižšia šanca na opakovaný vstup do manželstva v porovnaní s mužmi sú hlavnými faktormi výrazne vyššieho zastúpenia ovdovených osôb. V medzivojnovom období (pozri rok 1921 a 1930, graf 146) sa pod tento stav podpísal aj predchádzajúci vojnový konflikt. Preto podiel ovdovených žien už v druhej polovici reprodukčného veku prekračoval bežne hranicu 10 % a na jeho konci v roku 1930 sa dokonca priblížil k hranici 20 %.

Graf 144 a 145: Vývoj podielu ovdovených mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017⁸¹⁹

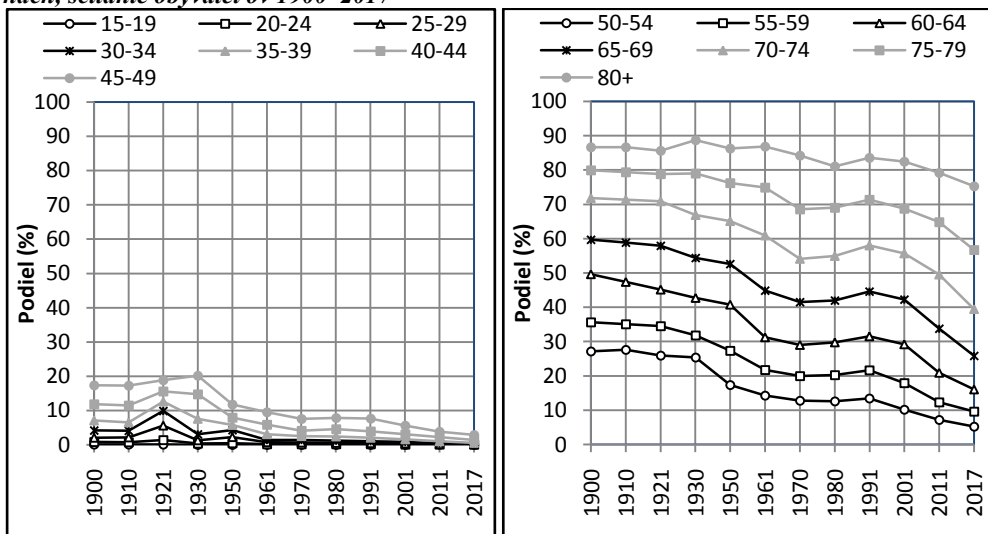

Je zrejmé, že nie všetkým mladým vdovám sa v priebehu 20. rokov podarilo opätovne vstúpiť do manželstva, a preto ich podiel dosahoval tak vysoké hodnoty už v mladom veku. Po druhej svetovej vojne vidíme, že podiel ovdovených žien v reprodukčnom veku výrazne klesá pod hranicu 10 %. Podľa posledných údajov z roku 2017 ani v jednej vekovej skupine reprodukčného obdobia podiel ovdovených neprekračoval hranicu 3 %. Ovdovené ženy sa tak na Slovensku v tomto veku

⁸¹⁹Zostavené z údajov sčítania ľudu 1900, 1910, 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018], bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

stali ojedinelým javom, čo je v ostrom kontraste oproti situácii z prvej polovice 20. storočia. Z pohľadu faktorov, ktoré túto skutočnosť podmienili je potrebné hovoriť predovšetkým o veľmi nízkej pravdepodobnosti samotného odovodenia vo veku do 50 rokov.

Graf 146 a 147: Vývoj podielu odovodených žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017⁸²⁰

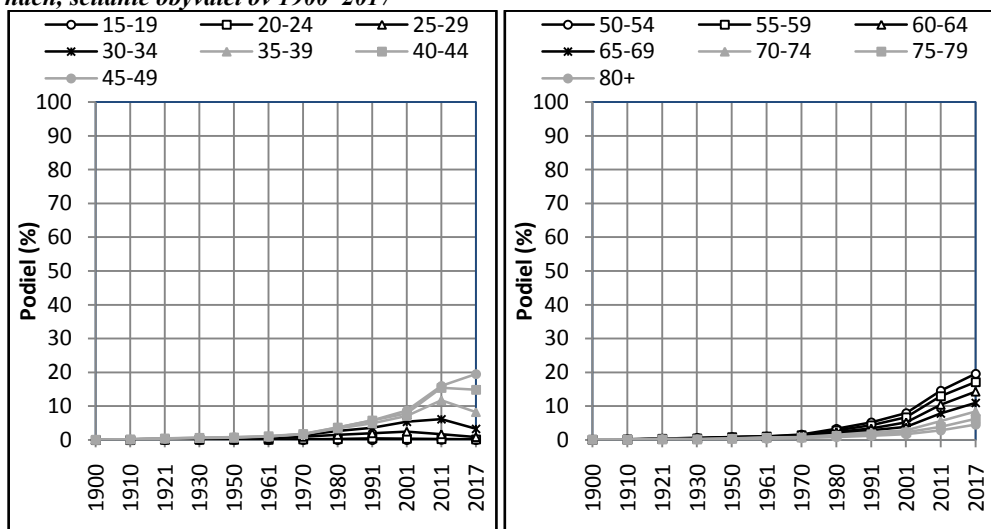
12.1.4 Rozvedené osoby

Rozvod manželstva je na Slovensku možný v podstate už od konca 19. storočia. Dlhو však bol tento legislatívny spôsob zániku manželského zväzku využívaný len zriedkavo. Okrem toho, ak aj došlo k rozvodu, jedna zo strán (častejšie muž) veľmi rýchlo vstupovala do nového manželstva (pozri kapitolu 3). Preto počet i podiel rozvedených na Slovensku bol dlhodobo veľmi nízky. U mužov hranicu 1 % v niektorých vekových skupinách (35–59 rokov) začal prekračovať až v sčítaní ľudu 1961. Vzhľadom na nižšie šance rozvedených žien vstúpiť do nového manželstva, ako aj nižší priemerný vek pri rozvode, bola hranica 1 % prekonaná už v prvom povojnovom sčítaní 1950, a to vo veku 40–59 rokov. S každým ďalším sčítaním sa zastúpenie rozvedených osôb zvyšovalo a súčasne dochádzalo k posunu maximálnej úrovne k mladším vekom. Súvisí to najmä s pretrvávaním a po druhej svetovej vojne aj upevnením modelu skorých sobášov. Opačný efekt na podiel rozvedených mali vyššie šance a kratšia doba uplynulá od rozvodu po vstup do ďalšieho manželstva u mladých rozvedených. V sčítaní 1991, ktoré posledné reflektuje charakter rodin-

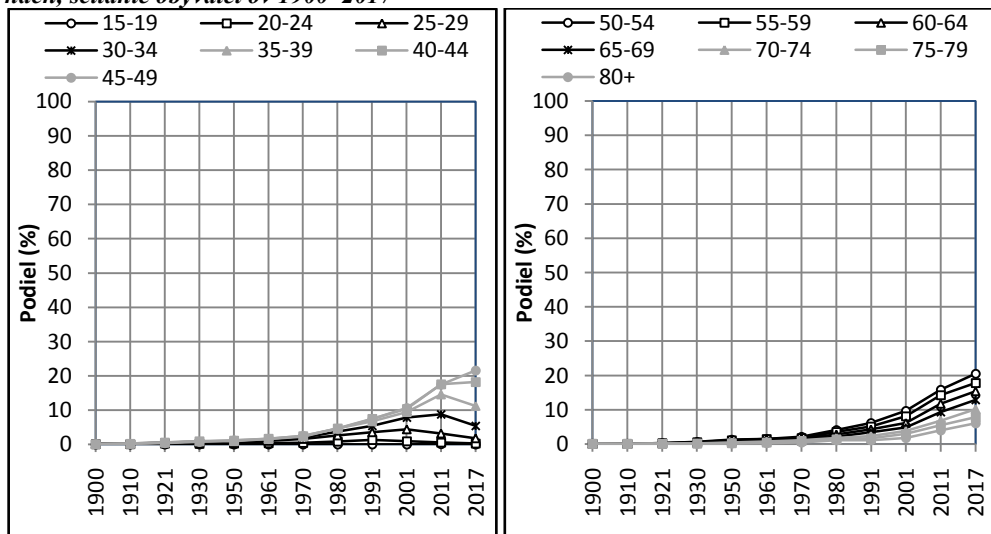
⁸²⁰Zostavené z údajov sčítania ľudu 1900, 1910, 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018], bližšie pozri kapitolu 2, výpočty autorov.

ného správania Slovenska do začiatku transformačných zmien, podiel rozvedených mužov dosahoval maximálnu úroveň (viac ako 5 %) vo veku 40–54 rokov (pozri graf 148 a 149).

Graf 148 a 149: Vývoj podielu rozvedených mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017⁸²¹

Graf 150 a 151: Vývoj podielu rozvedených žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017⁸²²

⁸²¹ Zostavené z údajov sčítania ľudu 1900, 1910, 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, DATAcube <<http://datacube.statistics.sk/>> [20.10.2018], bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁸²² Tamže.

V ženskej časti populácie to bolo vo veku 40–49, keď rozvedené osoby tvorili niečo viac ako 7 % (pozri graf 150 a 151). Pomerne dynamický nárast rozvodovosti spolu s poklesom opakovanej sobášnosti prispievali od začiatku 90. rokov k nárastu zastúpenia rozvedených v populácii Slovenska. Podľa posledných dostupných údajov z roku 2017 jednu pätinu a u žien sa pohyboval nad úrovňou 21 %.

Výrazný nárast podielu rozvedených nachádzame však aj v mladších a starších vekových skupinách. Príčinou je pretrvávajúce pomerne vysokej úrovne intenzity rozvodovosti a spomínaný pokles šancí rozvedených na ďalšie manželstvo. Negatívne môže tiež pôsobiť aj samotné posúvanie vstupu do manželstva, čo sa spolu s predlžovaním doby od sobáša po rozvod manželského zväzku podpisuje na vyššom veku rozvedených osôb. Ten pôsobí potom negatívne na šance, že sa rozvedené osoby opätovne oženia alebo vydajú.

13. Najvyššie dosiahnuté vzdelanie

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie obyvateľstva Slovenska prešlo po druhej svetovej vojne a najmä po roku 1989 veľmi dynamickými kvantitatívno-kvalitatívnymi zmenami. Celospoločenská transformácia, zmeny v hospodárstve, presadzovanie znalostnej ekonomiky vytvárajú veľký tlak na kvalitatívnu stránku ľudského kapitálu, čo sa odzrkadľuje aj v medzigeneračnej zmene pohľadu na vzdelanie a jeho hodnotu. Práve vzdelanie sa stáva jedným z najdôležitejších ekonomických faktorov so širokým poľom pôsobnosti. Jedným z hlavných znakov medzigeneračnej transformácie vzdelanostných dráh na Slovensku je preto príklon k vyšším stupňom vzdelania.

Výsledky sčítaní obyvateľov, ktoré predstavujú jediný zdroj informácií o štruktúre celej populácie Slovenska podľa veku, pohlavia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania, poukazujú na pomerne významné disproporcie vo váhe jednotlivých vzdelanostných skupín. Tie sú jednak dôsledkom postupne sa meniacich vzdelanostných systémov, zmien vo vzdelávaní a postoja jednotlivých generácií k samotnému vzdelaniu. Okrem toho dôležitú úlohu zohrávali aj niektoré ďalšie vonkajšie faktory, ako napríklad centrálné riadenie hospodárstva počas minulého politického režimu, ktorému sa nevyhlo ani školstvo a vzdelávanie, s tým súvisiaca a postupne sa prehlbujúca preferencia určitých typov vzdelaní, medzigeneračná transmisia vzdelanostných zámerov a v neposlednom rade tiež dostupnosť, kvalita a celkové možnosti jedinca v procese získavania určitého stupňa vzdelania. Problematika vzdelávania a formovania vzdelanostnej štruktúry tak predstavuje mnohodomenzionálny a komplexný objekt výskumu.

13.1 Gramotnosť obyvateľstva

Integrálnou súčasťou uhorských cenzov od roku 1880, ako aj dvoch medzivojnových československých sčítaní bola otázka zisťujúca znalosť čítania a písania. V „slovenských“ župách sa podiel úplne gramotných osôb starších 6 rokov zvyšoval len veľmi pomaly. Podľa sčítania z roku 1880 vedelo čítať a písať len necelých 45 % osôb starších 6 rokov. V roku 1890 to bolo necelých 56 %, na prelome milénia 64 %

a v roku 1910 približne 72 %.⁸²³ V českých krajinách problém negramotnosti v podstate neexistoval už v predvojnovom období. Na Slovensku a najmä v Podkarpatskej Rusi bola situácia stále pomerne nepriaznivá. Preto sa znalosť čítania a písania stala tiež súčasťou medzivojnových cenzov. Prostredníctvom týchto informácií sa príslušné orgány snažili pripraviť reformu vzdelávania, ktorej hlavným cieľom bolo úplne odstrániť negramotnosť. Podľa údajov zo sčítania 1921 negramotní na Slovensku predstavovali približne 18 %. O niečo častejšie analfabetizmom trpeli ženy, pričom najhoršia situácia bola v regiónoch severného a najmä východného Slovenska, kde dominovali predovšetkým prihraničné okresy s viac ako 50 % osôb bez znalosti čítania a písania. Naopak najvyššiu mieru gramotnosti nachádzame v okresoch západného Slovenska.⁸²⁴

Snaha o zvyšovanie gramotnosti sa prejavila už na výsledkoch sčítania ľudu 1930. Podiel analfabetov sa za necelých 10 rokov znížil o viac ako polovicu z pôvodných 15 % na niečo viac ako 7 %. Zníženie negramotnosti sa prejavilo aj na regionálnej úrovni, no vzorec rozdielov zostal v podstate zachovaný. Najhoršia situácia tak naďalej panovala na severe a najmä severovýchode krajiny, kde v niektorých okresoch (Stropkov, Snina, Medzilaborce, Vyšný Svidník) podiel analfabetov tvoril viac ako štvrtinu populácie osôb starších 10 rokov.⁸²⁵ Medzivojnové sčítania tiež upozornili na existenciu rozdielov v úrovni gramotnosti medzi mestskými a vidieckymi obcami, či jednotlivými národnostnými skupinami. Vo všeobecnosti pritom platilo, že s výnimkou niektorých východoslovenských miest bola v mestskom prostredí situácia výrazne lepšia ako na vidieku. Takmer úplnú gramotnosť nachádzame u osôb hlásiacich sa k židovskej národnosti (98 %). Lepšie na tom ako osoby československej národnosti boli z pohľadu znalosti čítania a písania aj príslušníci nemeckej a maďarskej národnosti. Naopak najväčšie zastúpenie analfabetov nachádzame u osôb cigánskej národnosti (len 27 % vedelo čítať a písať) a so značným odstupom u príslušníkov ruskej a maloruskej národnosti (približne 68 % vedelo čítať a písať).⁸²⁶

⁸²³Údaje prebraté zo SPRČS II. s. 38* a 80*

⁸²⁴Bližšie pozri napr. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach...*, c. d., s. 135 a 136; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Znalosť čítania a písania obyvateľstva Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1921 a 1930. *Slovenská štatistika a demografia*, 2012, 22, 4, s. 67–84.

⁸²⁵Zo sčítania ľudu 1930 boli na regionálnej úrovni publikované už údaje len pre obyvateľstvo staršie 10 rokov.

⁸²⁶ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach...*, c. d., s. 135 a 136.

13.2 Vzdelanostná štruktúra v rokoch 1950–2011

Zisťovanie gramotnosti neumožňovalo hodnotiť skutočnú úroveň dosiahnutého vzdelania. Odkazovalo len na niektoré znalosti, ktoré však respondent mohol v skutočnosti nadobudnúť mimo vzdelávacích inštitúcií. Odstránenie negramotnosti ako hlavný cieľ medzivojnového Československa sa na Slovensku podarilo naplniť. Preto znalosť čítania a písania stratila v kontexte zisťovania vzdelanostnej úrovne obyvateľstva svoju vypovedaciu hodnotu. V prvom sčítaní po druhej svetovej vojne ho preto nahradila deklaratórna otázka zisťujúca najvyššie dosiahnuté školské vzdelanie obyvateľstva staršieho 15 rokov. Výsledky sčítania ľudu z roku 1950 tak umožňujú v hrubých rysoch analyzovať vzdelanie obyvateľstva Slovenska nadobúdané približne do polovice 30. rokov 20. storočia.

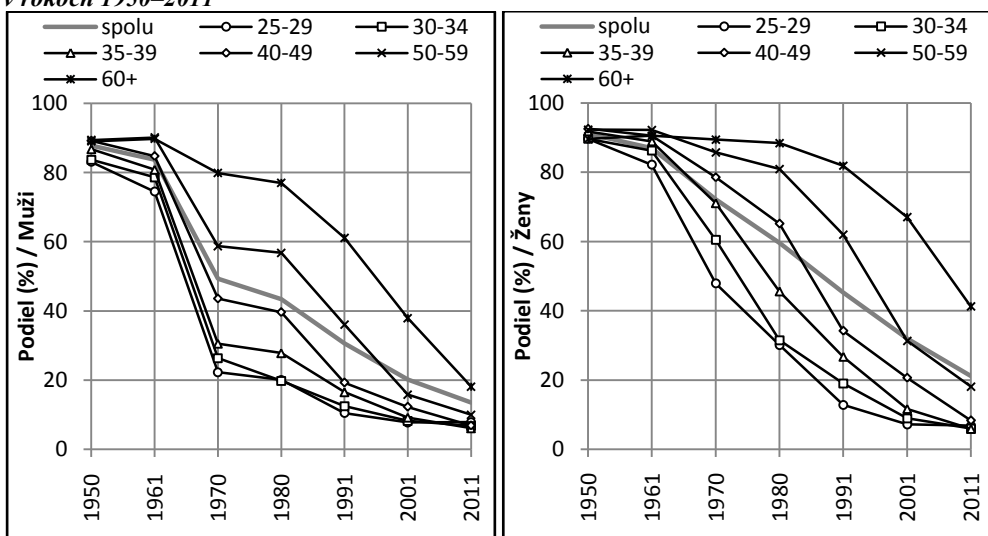
Ako je zrejmé z nasledujúcich údajov, po druhej svetovej vojne sa populácia Slovenska vyznačovala veľmi nízkou úrovňou dosiahnutého vzdelania. Dominantnú pozíciu mali osoby so základným vzdelaním. Len približne 7 % žien a 11 % mužov starších 15 rokov malo vyššie vzdelanie. Bez vzdelania zostalo už len približne 40 tis. osôb. O niečo častejšie išlo o ženy (24 tis.). Vysokoškolské vzdelanie uviedlo v sčítaní len necelých 13,5 tis. osôb (z takmer 2,5 mil. starších 15 rokov), pričom v prípade žien išlo približne o 1,7 tis. osôb (z 1,3 mil. žien).

Ani nasledujúce 50. roky nepriniesli nijaké dramatické kvalitatívne zlepšenie. V sčítaní 1961 sa podiel osôb so základným vzdelaním mierne znížil, no naďalej ho dosahovalo viac ako osem z desiatich obyvateľov starších 15 rokov. Medzi osobami s vyšším ako základným vzdelaním mali prevahu muži a ženy so stredoškolským vzdelaním s maturitou. Mierne vzrástol aj podiel osôb s vysokoškolským vzdelaním. Naďalej však išlo o marginálnu vzdelanostnú skupinu. Najviac sa tieto kvalitatívne zlepšenia vzdelanostnej úrovne dotkli logicky najmladších osôb s ukončenými vzdelanostnými dráhami.

Údaje zo sčítania 1970 naznačujú, že situácia sa už výrazne zmenila. Predovšetkým je zrejmy značný pokles podielu osôb so základným vzdelaním, ktoré v populácii starších 15 rokov predstavovali 61 %. Vo väčšej miere sa tieto zmeny dotkli mužov, keďže už viac ako polovica z nich mala vyššie ako základné vzdelanie. V ženskej populácii mali naďalej prevahu osoby so základným vzdelaním (72 %). Uvedený intercenálny vývoj a tiež rozdiely medzi pohlaviami mali niekoľko vysvetlení. Predovšetkým je potrebné upozorniť na zmenu klasifikácie vzdelanostných stupňov, ku ktorej prišlo zaradením učňovských škôl do systému stredných škôl (zákon č. 186/1960 Zb.). Dovtedy boli absolventi učňoviek klasifikovaní ako osoby s najvyšším dosiahnutým základným vzdelaním. K nárastu podielu osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity prispel aj samotný rozvoj učňovských škôl, učňovských odborov a ich zvyšujúca sa spoločenská hodnota spočiatku najmä u osôb mužského pohlavia. Výsledkom tak bol nielen nárast počtu študentov, ale aj

absolventov jednotlivých učňovských odborov. Už na začiatku 70. rokov tak mali v mužskej časti populácie u osôb s vyšším ako základným vzdelaním prevahu absolventi škôl poskytujúcich stredoškolské vzdelanie bez maturity. U žien k tak dynamickému nárastu tejto vzdelanostnej skupiny nedošlo. Naďalej, ak pokračovali vo vzdelávaní po ukončení základnej školy, o niečo častejšie skôr preferovali úplné stredoškolské vzdelanie. Smerom k mladším vekovým skupinám sa však čoraz zreteľnejšie vytváral odlišný vzdelanostný model mužov a žien. Kým v mužskej populácii môžeme jednoznačne identifikovať preferenciu stredoškolského vzdelania bez maturity (viac ako 45 % osôb vo veku 25–34 rokov), u žien mali hlavné slovo absolventky stredných škôl s maturitou (viac ako 25 % vo veku 25–29 rokov).

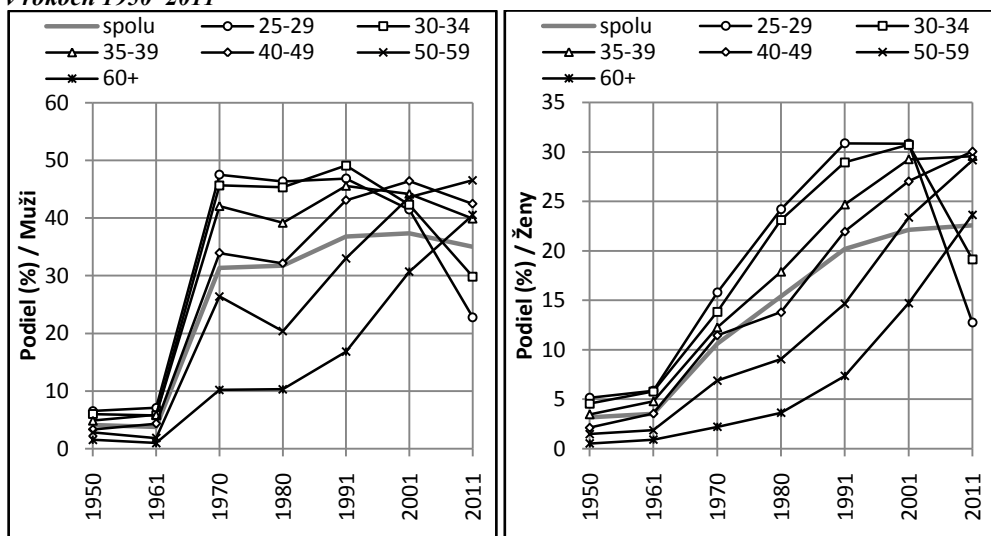
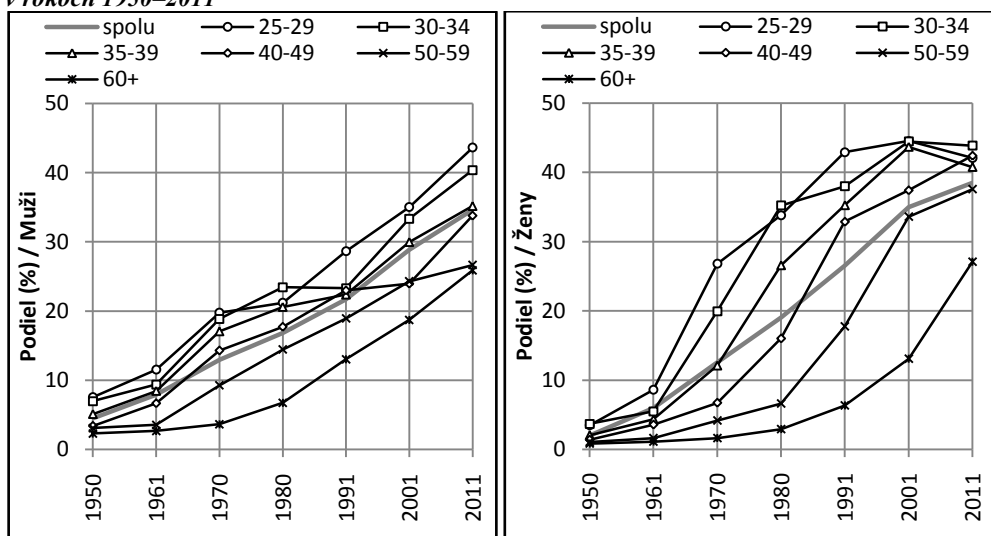
Graf 152 a 153: Podiel mužov a žien bez vzdelania a so základným vzdelaním na Slovensku v rokoch 1950–2011⁸²⁷

Jedným z dôležitých faktorov zvyšovania vzdelanostnej úrovne populácie Slovenska sa postupne stali aj rôzne formy externého vzdelávania. Večerné a diaľkové kurzy popri (a po) zamestnaní sa tešili veľkej obľube na konci 50. a v prvej polovici 60. rokov. Ich snahou bolo zvýšiť dosiahnuté vzdelanie u tej skupiny pracujúcich, ktorí vzdelávacím systémom prešli v minulosti, a ktorých vzdelanostný profil nevyhovoval praktickým potrebám. Postupne sa vytvorila až paradoxná situácia, keď popri klasickej dennej forme dovedy s monopolným postavením vznikol veľmi silný prvok externého vzdelávania vďaka, ktorému sa zvýšila vzdelanostná úroveň veľkej časti obyvateľstva⁸²⁸.

⁸²⁷Zostavené z údajov sčítania ľudu 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁸²⁸Napríklad v prvej polovici 60. rokov a v polovici 70. rokov študovalo strednú školu v externej forme ročne viac ako 30 tis. osôb.

Graf 154 a 155: Podiel mužov a žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity na Slovensku v rokoch 1950–2011⁸²⁹**Graf 156 a 157: Podiel mužov a žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou na Slovensku v rokoch 1950–2011**⁸³⁰

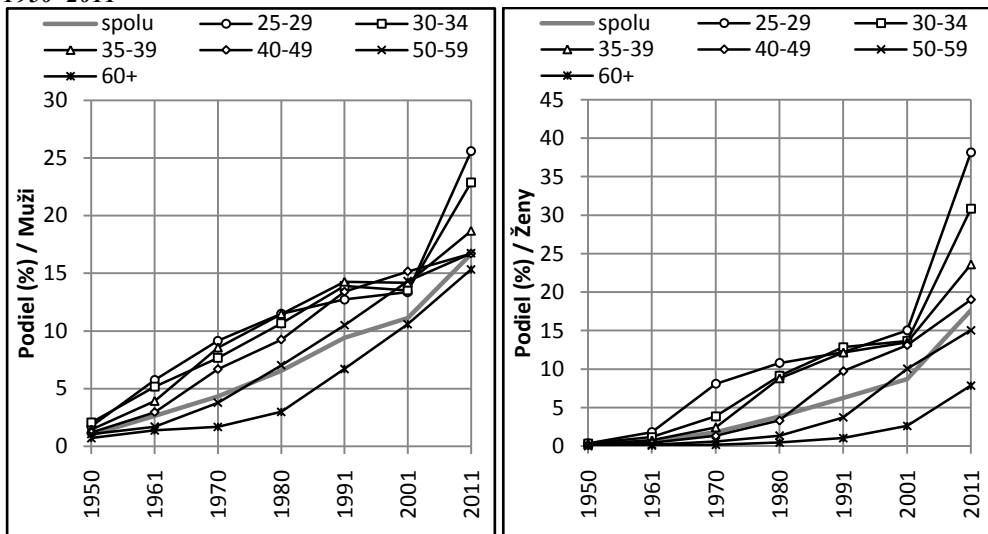
Externé formy vzdelávania však neboli doménou len stredných škôl. V 60. a v polovici 70. rokov predstavovali dôležitý spôsob ako nadobudnúť aj vysokoškolské vzdelanie. Od druhej polovice 70. rokov však záujem o rôzne formy diaľkového

⁸²⁹Zostavené z údajov sčítania ľudu 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁸³⁰Tamže.

štúdia opadával. Podľa ⁸³¹ hlavný faktor predstavovala postupná strata motivácie k dodatočnému štúdiu ako dôsledok poklesu reálnej hodnoty vzdelania a vzdelávania v spoločnosti.

Graf 158 a 159: Podiel mužov a žien s vysokoškolským vzdelaním na Slovensku v rokoch 1950–2011⁸³²

Výsledky ďalších dvoch sčítaní potvrdili nastavený trend vo vývoji vzdelanostnej štruktúry Slovenska. Pokles podielu osôb len so základným vzdelaním ďalej pokračoval. Okrem efektu čoraz častejšieho získavania stredoškolského vzdelania u mladších osôb tu veľký význam zohrávalo aj vymieranie starších generácií s veľmi nízkym vzdelaním. V roku 1980 tak v populácii Slovenska zostávala so základným vzdelaním už len niečo viac ako polovica osôb vo veku 16 a viac rokov (60 % u žien, 43 % u mužov). Do roku 1991 ich podiel klesol pod hranicu 40 % (45 % ženy, 30 % muži). Bez vzdelania v rokoch 1980 a 1991 sčítania zistili len niečo viac ako 27 tis. osôb, čo nebolo ani jedno percento (0,7 %). Na druhej strane sa posilnila váha osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity (23 % v roku 1980, 28 % v roku 1991) a absolventov stredoškolských programov končiacich maturitnou skúškou (18 % v roku 1980, 24 % v roku 1991). Nadalej pritom platilo, že častejšie stredoškolské nematuritné odbory vyhľadávali muži (v roku 1991 predstavovali 37 %). V ženskej časti populácie aj napriek určitému nárastu zastúpenia osôb stredoškolským vzdelaním bez maturity (v roku 1991 tvorili viac ako 20 %) zostával častejším vzdelanostný model ukončený maturitou (takmer 27 % žien). K rýchlejšiemu nárastu počtu

⁸³¹Bližšie pozri KUCHÁŘ, Pavel – MACHONIN, Pavel. Změny vzdělanostní a kvalifikační struktury. In: M. Tuček a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: SLON, 2003, s. 75.

⁸³²Tamže

i podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním v 80. rokoch prispela možnosť získať maturitu aj na učňovských školách.

Aj keď počet i podiel osôb s vysokoškolským vzdelaním mal po druhej svetovej vojne mierne rastúci trend,⁸³³ naďalej predstavovali absolventi vysokých škôl málopočetnú skupinu. Situácia sa výraznejšie nezmenila ani v 80. rokoch, keď sa počet absolventov takmer zdvojnásobil (z 99 tis. na 190 tis. osôb). Podľa výsledkov sčítania ľudu 1991 tak vysokú školu malo necelých len 8 % osôb starších 16 rokov.

13.2.1 Niektoré faktory vzdelanostnej štruktúry v rokoch 1950–1991

Extenzívna industrializácia spolu so zameraním hospodárstva na ťažký priemysel priniesli v 50. a 60. rokoch značný dopyt po kvalifikovanej pracovnej sile. Vzdelanostný profil populácie Slovenska i väčšiny absolventov ho však dokázali naplňať len čiastočne. Práve do tohto obdobia spadá dynamický rozmach učňovského vzdelávania. Hlavným poslaním týchto škôl bolo pripravovať absolventov priamo na výkon robotníckych povolání. Učňovské školy predstavovali špecifické zariadenia vznikajúce pri štátnych podnikoch, v ktorých prevádzke priamo pôsobili žiaci v učňovskom pomere. Až zaradením týchto škôl do stredoškolského vzdelávacieho stupňa sa z učňov stali žiaci štátneho vzdelávacieho systému. Potreba kvalifikovaných robotníkov viedla ku značnej preferencii tohto typu vzdelávania, k čomu postupne prispela aj hustá sieť učňovských škôl rôzneho odborného zamerania. V kombinácii so značnou platovou nivelizáciou, mzdovou i nemzdovou preferenciou robotníckej práce a tiež ideologickým tlakom sa v spoločnosti (alebo aspoň v jej väčšej časti) vytvorila predstava o výhodnosti výkonu robotníckych povolání. Navyše výchovným pôsobením rodičov sa táto predstava udržiavala naprieč generáciami.⁸³⁴

Dôležitou črtou prvých fáz industrializácie Slovenska a centrálne riadeného hospodárstva bol presun veľkého počtu zamestnancov z odvetví ľahkého priemyslu a najmä služieb do odvetví ťažkého priemyslu, baníctva, hutníctva a pod. Neefektívne využívanie existujúcich pracovných síl, neschopnosť zvyšovať pracovný výkon aj v dôsledku nedostatočného využitia modernej techniky spolu s naviazaním značného počtu mužov v armáde a bezpečnostných zložkách spôsobili situáciu, keď sa masové zapojenie žien do pracovného procesu stalo nutnosťou. K tomu prispela aj spomínaná platová nivelizácia a pomalý rast plátov. Ženy a najmä ženy s malými deťmi boli tak v dôsledku sociálnej situácie svojej rodiny v podstate donútené odísť z domácnosti a zapojiť sa do pracovnej činnosti. S výnimkou niektorých preferovaných skupín (napr. baníci) nebolo možné nahradiť chýbajúcu aj keď nižšiu mzdu

⁸³³Medzi rokmi 1950 a 1980 sa počet osôb s vysokoškolským vzdelaním zvýšil z necelých 13,5 tis. na viac ako 190 tis. Tým sa zvýšilo ich zastúpenie v populácii Slovenska z 0,5 % na 5,2 %.

⁸³⁴Bližšie pozri KUCHAR, Pavel - MACHONIN, Pavel. Změny vzdělanostní..., c. d., s. 72.

žien v rodinnom rozpočte.⁸³⁵ Výsledkom masového nástupu žien do pracovného procesu sa postupne niektoré typické mužské pracovné pozície feminizovali. Išlo práve o ľahký priemysel (napr. obuvníctvo, výroba odevov a obuvi, potravinársky priemysel) a tiež viaceré odvetvia služieb (obchod, peňažníctvo, zdravotníctvo, školstvo). Príčiny je potrebné hľadať aj v skutočnosti, že tieto hospodárske odvetvia sa vyznačovali vo všeobecnosti nižším platovým ohodnotením.⁸³⁶ Paradoxne na výkon týchto povolání bolo potrebné dosiahnuť vyššie vzdelanie. Práve táto skutočnosť sa následne prejavila v tom, že ženy viac inklinovali k stredoškolskému vzdelaniu s maturitou.

Hlavnou snahou školskej výchovy bolo pokrývať potreby hospodárstva na kvalifikovanú pracovnú silu. Centrálna plánovaná ekonomika sa neorientovala len na výrobný proces, ale určovala pomocou kvót (smerných čísel) aj počty študentov, absolventov na jednotlivých typoch škôl a ich zaradovanie do pracovného procesu. Existovala pritom značná obava z „nadprodukcie“ absolventov všeobecných a vysokých škôl. To sa odzrkadľovalo aj na dlhodobu stagnujúcu počtu takýchto škôl⁸³⁷. Ako uvádza Tuček⁸³⁸, tento spôsob riadenia mohol byť funkčný a dosahovať plánované výsledky len vo svojich počiatkoch, postupne sa však stal jednou z hlavných príčin stagnácie spoločnosti. Nemožnosť slobodnej voľby vzdelanostnej a ani profesijnej dráhy vytvárala u mladých ľudí pocit bezstarostnosti, závislosti a nesamostatnosti. O spôsobe vzdelávania a kvalifikácie detí po dokončení základnej školy dlho rozhodovali skôr riaditelia škôl na základe prijímaných politických a triednych faktorov. V praxi to znamenalo, že v prípade populačne slabých ročníkov museli byť najprv naplnené kvóty odborov vychovávajúcich absolventov zaradovaných priamo do pracovného procesu a najmä robotníckych povolání.⁸³⁹ Prednosť teda dostávali najmä učňovské školy.

Platová nivelizácia spolu s preferenciou robotníckych povolání znamenali, že výška mzdy nebola počas obdobia minulého režimu dôležitým faktorom pre rast vzdelanostnej úrovne. Niektoré analýzy⁸⁴⁰ dokonca poukázali na skutočnosť, že pre absolventov vysokých škôl znamenala ich dlhšia príprava na povolanie značnú finančnú stratu oproti rovesníkom, ktorí po základnej alebo učňovskej škole nastúpili priamo do práce. Vysokoškolsky vzdelaný človek sa svojou kumulovanou mzdou

⁸³⁵KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 64.

⁸³⁶Tamže.

⁸³⁷Od začiatku 60. rokov do konca 80. rokov na Slovensku existovalo stabilne 127 až 130 stredných všeobecnovzdelávacích škôl (gymnazií). Po druhej svetovej vojne fungovali na Slovensku len 3 vysoké školy. V prvej polovici 50. rokov ich bolo už 12 a od roku 1969 až do roku 1991 sa ich počet stabilizoval na 13.

⁸³⁸TUČEK, Milan. a kol. *Dynamika české...*, c. d.

⁸³⁹KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 66.

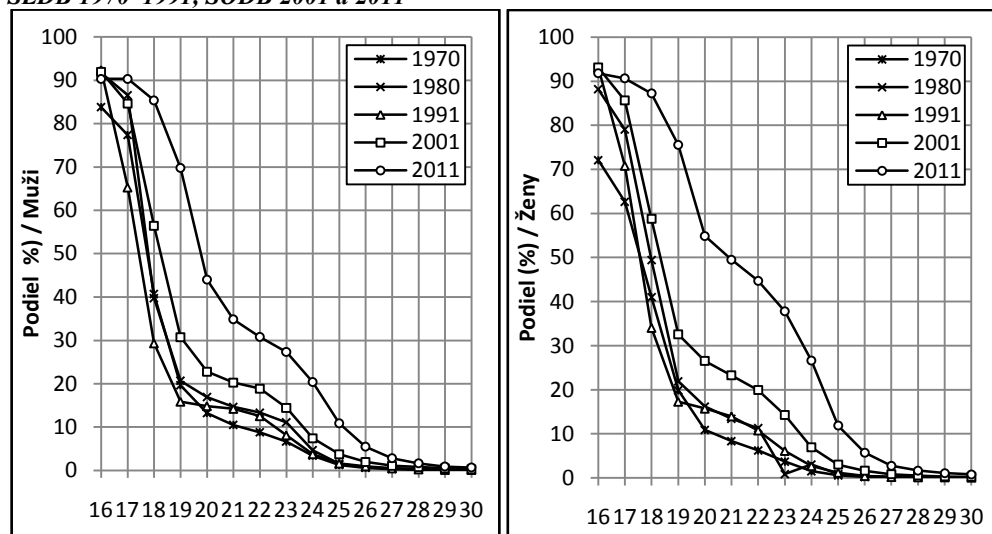
⁸⁴⁰Pozri napr. KALINOVÁ, Lenka. *Sociální vývoj Československa 1969–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998; LONDÁKOVÁ Pochybné rovnostářstvo. Ženy za socializmu. In: *Histórická revue*, 2004, 9–10, s. 33–36.

vyrovnal osobe so základným vzdelaním až vo veku 30–34 rokova stredoškólákovi dokonca až po 40. roku života.⁸⁴¹ Mzdová nivelizácia a s ňou súvisiaca značná ekonomická nevýhodnosť vyššieho vzdelania spôsobili eróziu hodnoty vzdelania a kritické oslabenie vzťahu medzi reálnou kompetenciou a formálnym vzdelaním. Došlo k významnému oslabeniu osobnej iniciatívy a pracovnej aktivity.⁸⁴²

13.2.2 Faktory transformácie vzdelanostnej štruktúry po roku 1989

Jedným z hlavných faktorov ovplyvňujúcich dynamické zmeny vo vzdelanostnej štruktúre na Slovensku v posledných približne dvoch desaťročiach je prudký nárast mier účasti na vzdelávaní. Podiel osôb, ktoré v sčítaniach uviedli, že sú študentmi intercenzálné prudko rástol. Vidíme to najmä v poslednom intercenzálnom období a predovšetkým u žien (graf 161). Najväčšie zmeny nastali vo veku 18 a 19 rokov, kde sa oproti roku 1991 zvýšila miera účasti na vzdelávaní u oboch pohlaví o viac ako 50 p.b.

Graf 160 a 161: Miera účasti na vzdelávaní mužov a žien vo veku 16–30 rokov na Slovensku, SEDB 1970–1991, SODB 2001 a 2011⁸⁴³

Okrem častejšej preferencie úplného stredoškolského vzdelania to podmienilo aj predĺženie povinnej školskej dochádzky. Vo veku 20–23 rokov sa miera účasti žien na vzdelávaní zvýšila o 30–40 p.b. a približne o 20–30 p. b. u mužov. Vďaka týmto zmenám tak vo veku 20 rokov podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011 študovalo

⁸⁴¹Tamže.

⁸⁴²DŽAMBAZOVIČ, Roman. *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2007, s. 29.

⁸⁴³Zostavené z údajov sčítania ľudu 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

približne 44 % mužov a 55 % žien. Vo veku 21 rokov je to asi tretina mužov a polovica žien a vo veku 22 rokov takmer 31 % mužov a necelých 45 % žien.

Predpoklady pre naplnenie prvej fázy transformácie vzdelanostnej štruktúry Slovenska nachádzame predovšetkým v zmenách charakteru stredoškolského vzdelávania. Po roku 1989 prešla sieť učňovských škôl a vôbec vzdelávania na nich značnými zmenami. Transformácia spoločnosti spolu s privatizáciou, zánikom a rozpadom štátnych podnikov priniesla zrušenie vzájomných kooperačných väzieb. Výsledkom bolo vyčlenenie odborných učilíšť a stredných odborných učilíšť z pod patronátu podnikov. Žiaci neboli ďalej pripravovaní pre konkrétnu spoločnosť. Menilo sa aj odborné zameranie jednotlivých učilíšť. Nedostatok finančných prostriedkov, sťažené podmienky pre odbornú praktickú prípravu, obmedzené zavádzanie nových technológií, zastarané a nedostatočné vybavenie spolu s odlivom študentov na stredné odborné školy a gymnáziá a celková zmena pohľadu spoločnosti na robotnícke profesie, priniesli do učňovského vzdelávania hlbokú krízu. Od začiatku 90. rokov tak môžeme pozorovať značný úbytok počtu učňov ako aj absolventov učňovských škôl. K tomuto odlivu prispeli aj určité zmeny v štruktúre stredných škôl, keď po roku 2002 vznikali združené stredné školy, na ktorých sa počet študentov postupne viac ako zdvojnásobil. Počet stredných všeobecnovzdelávacích škôl bol až do roku 1989 v podstate stabilný. Existovala obava z nadmerného rozmachu tohto typu škôl, keďže vychovávala značnú časť osôb hlásiacich sa na vysoké školy a nie priamo do pracovného procesu. Až rozpad centrálneho riadenia a transformácia hospodárstva umožnili prudký nárast počtu gymnázií a s tým súvisiacich ďalších výkonových ukazovateľov. Prispela k tomu aj skutočnosť, že okrem štátnych gymnázií bolo umožnené vzniknúť cirkevným, či súkromným vzdelávacím inštitúciám a opätovne sa do vzdelávacej sústavy vrátili tzv. osemročné gymnáziá.

Stredné odborné školy predstavovali na konci 80. a v 90. rokoch po učňovských školách druhú najdôležitejšiu sieť stredoškolských vzdelávacích inštitúcií. Najmä druhá polovica 90. rokov priniesla nárast počtu a zastúpenia študentov. V druhej polovici 90. rokov a na začiatku nového milénia tu študovala viac ako tretina všetkých stredoškolákov. V ďalších rokoch sa vďaka vzniku združených stredných škôl počet i podiel žiakov znižoval. Podľa posledného údajá pred reformou⁸⁴⁴ zo školského roku 2007/2008 tvorili žiaci na tomto type stredných škôl približne štvrtinu zo všetkých stredoškolákov. Podľa posledných dostupných údajov je zrejmé, že v súčasnosti spojená skupina stredných odborných škôl výrazne dominuje v oblasti stredoškolského vzdelávania, keďže vzdeláva približne dve tretiny všetkých stredoškolákov. Zvyšných necelých 32 % pripadá na gymnáziá.

⁸⁴⁴Od školského roku 2008/2009 boli stredné odborné učilišťa, učilišťa a združené stredné školy zákonom 245/2008 Z. z. premenované na stredné odborné školy a v štatistikách sa ďalej udávajú súhrnne ako SOŠ.

Nárast počtu a podielu mladých osôb s úplným stredoškolským vzdelaním priniesol súčasne aj zväčšovanie kontingentu potenciálnych uchádzačov o vysokoškolské vzdelanie. Na rastúci dopyt a tým aj tlak postupne reagovala aj sieť vysokých škôl a počet jej inštitúcií sa pomerne dramaticky zvyšoval. Kým v rokoch 1969–1991 na Slovensku stabilne fungovalo 13 vysokých škôl, v nasledujúcom období do roku 2013 bolo založených ďalších 23 nových škôl poskytujúcich terciárne vzdelanie. V súčasnosti na Slovensku registrujeme 34 vysokých škôl (20 verejných, 11 súkromných a 3 štátne).⁸⁴⁵ Podobne dramaticky sa zvýšil aj počet fakúlt z pôvodných 52 (rok 1991) na 132 (rok 2014). Podľa posledného údaju za školský rok 2016/2017 počet fakúlt mierne klesol na 128.

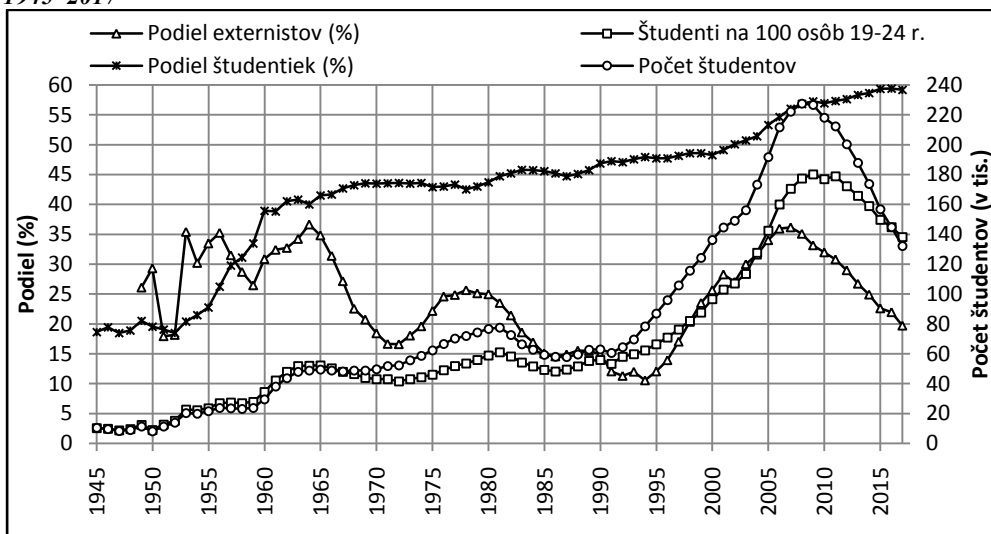
Nemenej dôležitým faktorom pre nárast vzdelanostnej štruktúry a najmä zastúpenia osôb s vysokoškolským vzdelaním bolo rozšírenie možností získať terciárne vzdelanie v externej forme štúdia. Podiel externých študentov sa z minima 11–12 % v prvej polovici 90. rokov zvýšil až na takmer 38 % v rokoch 2006 a 2007. V nasledujúcich rokoch záujem o externé vzdelávanie klesal a podiel osôb študujúcich v externej forme sa podľa posledných dostupných údajov zo školského roku 2016/2017 dostal na hranicu 20 %.

S nárastom možností získania vysokoškolského vzdelania, spolu so zmenou pohľadu na vzdelanie, a predovšetkým na jeho úroveň, v kombinácii s tlakom z prostredia trhu práce, kde jedným z dôležitých aspektov pre úspech je kvalita ľudského kapitálu, je logickým vyústením nárast počtu študentov a absolventov vysokých. Kým na začiatku 90. rokov na všetkých stupňoch a formách terciárneho vzdelávania študovalo 60–65 tis. osôb, v rokoch 2007–2009 ich počet prekročil hranicu 220 tis. Počet absolventov sa zvýšil z pôvodných 9–10 tis. na viac ako 70 tis. (roky 2009–2011). Vývoj v ďalších rokoch však priniesol postupný pokles. V tomto kontexte je potrebné si uvedniť, že okrem dopytu po vysokoškolskom vzdelaní a možnej ponuky jej uspokojenia sú počty študentov a absolventov silne závislé aj od samotného potenciálneho počtu uchádzačov o tento typ vzdelania. Ten sa úzko odvíja od veľkosti príslušných populačných ročníkov a najmä početnosti exponovanej populácie, ktorá spĺňa požiadavky na štúdium na vysokej škole. Nemenej dôležitým faktorom sa v prípade štúdia na Slovensku stáva aj konkurencia získavania terciárneho vzdelania v zahraničí. V spojitosti s početne klesajúcimi kohortami osôb s úplným stredoškolským vzdelaním vo veku najčastejšieho vstupu na vysokú školu sa znižovali aj počty prihlásených, študentov a absolventov. Podľa posledných dostupných údajov zo školského roku 2016/2017 študovalo na vysokých školách na Slovensku vo všetkých stupňoch a formách štúdia len niečo viac ako

⁸⁴⁵ Údaj pochádza z databáz Centra vedecko-technických informácií SR. Je platný pre školský rok 2016/2017, pričom do počtu vysokých škôl nie sú zahrnuté také, ktoré poskytujú len externé formy vzdelávania. Dostupné na: <http://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/casove-rady.html?page_id=9724> [28.09.2018].

132 tis. osôb (bez cudzincov), pričom počet absolventov z predchádzajúceho roka nedosahuje už ani úroveň 47 tis. osôb.

Graf 162: Niektoré charakteristiky terciárneho vzdelávania na Slovensku v rokoch 1945–2017⁸⁴⁶

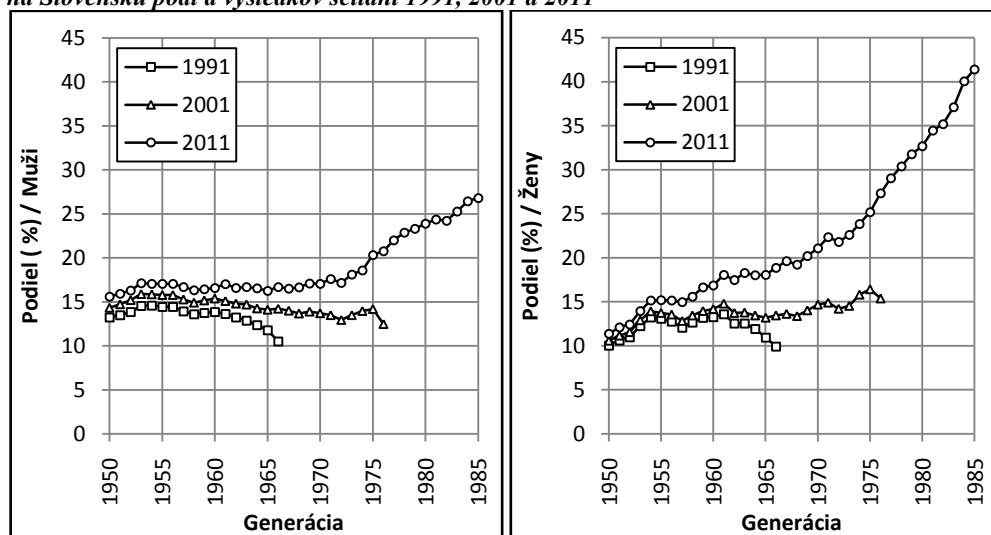
Pre formovanie vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska je dôležitý tiež aspekt pohlavnej štruktúry študentov a absolventov terciárneho stupňa vzdelávania. Dlhodobu patrilo Slovensko ku krajinám, kde vysokoškolské vzdelanie bolo skôr doménou mužov. Minulý režim tieto rozdiely síce zmiernil, ale aj napriek tomu platilo, že o niečo častejšie študenti a absolventi vysokých škôl boli mužského pohlavia. Na konci 80. rokov študentky predstavovali približne 45 % a absolventky necelých 46 %. Situácia sa však v priebehu 90. rokov pomerne radikálne zmenila. Medzi absolventami získali miernu prevahu už v roku 1993 a medzi študentami k tomu došlo v roku 1998. Navyše rozdiely medzi pohlaviami v prospech žien sa ďalej prehĺbovali. Najvýraznejšiu prevahu ženy medzi študentami vysokých škôl dosiahli v rokoch 2007 a 2008, keď predstavovali viac ako 60 %. U absolventov to bolo o niečo neskôr (2008–2010), keď takmer dve tretiny boli ženy. Posledné údaje síce poukazujú na určité zmiernenie rodových disproporcií, no aj napriek tomu naďalej platí, že niečo viac ako 59 % osôb študujúcich na vysokej škole sú ženy a necelých 63 % pripadá na absolventky.⁸⁴⁷

⁸⁴⁶Zostavené z údajov publikovaných v Historická statistická ročenka..., c. d. a databázy CVTI SR Dostupné na: <http://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/casove-rady.html?page_id=9724> [28.09.2018].

⁸⁴⁷Predmetné rozdiely sa ešte viac zvýraznia, ak sa zameriame na externú formu vzdelávania (ženy tvoria viac ako 64 % študentov a približne 67 % absolventov). Na druhej strane v prípade postgraduálneho štúdia veľmi miernu prevahu medzi študentmi i absolventmi majú naďalej muži.

Dopady vyššie spomínaného fenoménu externého vzdelávania na charakter vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska je možné analyzovať na výsledkoch sčítaní 1991, 2001 a 2011. Z nich je zrejmé, že ku kvalitatívnej transformácii nedošlo len v mladších generáciách, ale svoje vzdelanostné dráhy otvorili muži a najmä ženy vo veku, v ktorom by sme už predpokladali, že boli uzavreté. Hlavná časť tejto dodatočnej kvalitatívnej transformácie sa pritom odohrala v poslednom intercenzálnom období. Išlo predovšetkým o osoby narodené od polovice 60. až do polovice 70. rokov, teda o ľudí, ktorí v čase sčítania 2001 mali už približne 25–35 rokov.

Graf 163 a 164: Muži a ženy narodené v rokoch 1950–1986 s vysokoškolským vzdelaním na Slovensku podľa výsledkov sčítaní 1991, 2001 a 2011⁸⁴⁸

Dramatické zmeny na trhu práce, potreba v niektorých typoch zamestnaní získať vysokoškolské vzdelanie pre kariérny a mzdový rast spolu s niektorými legislatívnymi úpravami podnietili viaceré osoby (a najmä ženy) s už uzavretými vzdelanostnými dráhami prehodnotiť toto rozhodnutie. Dodatočne tak došlo predovšetkým v poslednom desaťročí ku kvalitatívnemu zvýšeniu ich vzdelanostného profilu a ľudského kapitálu. K tomu významnou mierou prispelo aj značné rozšírenie ponuky zo strany vysokých škôl, keďže práve v tomto období sledujeme pomerne dynamický rozmach foriem externého typu vzdelávania.

Začlenenie Slovenska do EÚ a vstup do Schengenského priestoru spolu s rozširovaním ponúk rôznych krátko, či dlhodobých stáží a študijných pobytov na zahraničných univerzitách prispievajú ku skutočnosti, že z pohľadu kvalitatívnej

⁸⁴⁸ Zostavené z údajov sčítania ľudu 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

transformácie vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska čoraz významnejšiu úlohu zohráva štúdium v zahraničí. Podľa údajov OECD podiel študentov zo Slovenska zapísaných na niektorú vysokú školu v zahraničí už dosahuje hranicu 17 % z celkového počtu študentov. Hlavným cieľom sa pritom od roku 2005 stala Česká republika, v ktorej podľa posledných dostupných údajov študuje viac ako 70 % osôb zo Slovenska študujúcich v zahraničí. Počet osôb so slovenskou štátnou príslušnosťou vo všetkých formách štúdia na všetkých stupňoch terciárneho vzdelávania sa v Česku dostal od roku 2001 z pôvodných niečo viac ako 5 tis. na viac ako 24 tis. (roky 2010–2012). V poslednom období však aj tu sledujeme mierny pokles na úroveň necelých 21,5 tis. Na základe údajov OECD a UNESCO by tak v zahraničí malo celkovo študovať 28–30 tis. osôb zo Slovenska. Z uvedeného prehľadu je zrejmé, že globalizácia terciárneho vzdelania, prípadne absolvovanie časti vysokoškolského štúdia v zahraničí sa stáva integrálnou súčasťou transformácie ľudského kapitálu aj v slovenských podmienkach. Na jednej strane môžeme hovoriť o pozitívnom trende, no ten môže v sebe niesť aj riziko dočasnej prípadne trvalej emigrácie mladých osôb s vyšším vzdelaním a ekonomickým potenciálom. Spomenuté riziko navyše zvyšuje aj skutočnosť, že cieľové krajiny študentov terciárneho stupňa v prevažnej miere predstavujú priamy susedia Slovenska, a teda vzdialenosť medzi rodiskom a pracoviskom je priaznivá. Navyše sú to krajiny nášho kultúrneho regiónu, ktoré historicky absorbujú na svojich pracovných trhoch značnú časť osôb zo Slovenska. Z tohto pohľadu rastúca preferencia zahraničia ako miesta získavania terciárneho vzdelania pre študentov zo Slovenska môže potenciálne predstavovať dôležitý faktor úniku mozgov.

14. Ekonomická a odvetvová štruktúra

14.1 Ekonomická štruktúra

V podstate až do polovice 20. storočia bol dôležitým znakom ekonomickej štruktúry obyvateľstva Slovenska pomerne vysoký podiel ekonomicky činných osôb, ďalej značný podiel pomáhajúcich rodinných príslušníkov a nezanedbateľné zastúpenie domáceho služobníctva.⁸⁴⁹ Podľa údajov zo sčítania 1921 z niečo viac ako 3 mil. osôb bolo v povolani činných viac ako 35 % (1052 tis. osôb), pričom ďalších takmer 8 % (227 tis.) tvorili pomáhajúci členovia rodiny. Domáce služobníctvo predstavovalo približne 1,4 % osôb (41,5 tis.) z celkového prítomného obyvateľstva. Bez povolania zostávalo niečo viac ako 56 % osôb (1 681 tis. osôb). Výraznejšie zmeny v ekonomickej štruktúre neprinieslo ani druhé československé sčítanie v roku 1930. V povolani činné osoby predstavovali približne 34 % populácie, niečo viac ako 10 % pripadalo na pomáhajúcich členov rodiny a 1,4 % tvorilo služobníctvo. Rodinní príslušníci bez povolania tak tvorili stále približne 54 %. Ak budeme za ekonomicky aktívnu zložku považovať osoby v povolani činné, pomáhajúcich rodinných príslušníkov a špecifickú podskupinu domáceho služobníctva, potom v roku 1921 pripadalo na 100 ekonomicky aktívnych osôb 127 a v roku 1930 približne 118 neaktívnych osôb. Po druhej svetovej vojne sa podľa výsledkov sčítania ľudu 1950 zaťaženie ekonomicky aktívnej zložky neproduktívnou časťou populácie Slovenska dostalo už pod hranicu 100 osôb.

V medzivojnovom období tak približne 44 % (sčítanie 1921) resp. 46 % (sčítanie 1930) mužov a žien môžeme zaradiť do kategórie ekonomicky aktívnych. Po druhej svetovej vojne v roku 1950 sa ich podiel k hranici 51 %.⁸⁵⁰ Ide o veľmi zaujímavý údaj, keď si uvedomíme akú veľkú časť v tomto období z celej populácie Slovenska predstavovala detská zložka, nehovoriac o existencii pomerne značných rozdielov v ekonomickej aktivite mužov a žien. Kým u mužov zhruba dve tretiny osôb boli ekonomicky aktívne, u žien ich podiel v roku 1930 nedosiahol ani hranicu 29 %. Okrem mladej vekovej štruktúry tak práve veľmi nízke zapojenie žien na trhu práce predstavovalo jeden z hlavných dôvodov zaostávania Slovenska v celkovej ekono-

⁸⁴⁹Bližšie SRB, Vladimír. *Obyvateľstvo Slovenska 1918-1938*. Bratislava: INFOSTAT, 2002.

⁸⁵⁰Ide o hodnotu porovnateľnú s úrovňou, ktorú Slovensko stabilne dosahuje od sčítania ľudu 1980.

mickej aktivite.⁸⁵¹ Porovnanie výsledkov sčítaní 1921 a 1930 naznačuje, že situácia sa v tomto smere začala meniť, no až v prvom povojnovom sčítaní v roku 1950 podiel ekonomicky aktívnych žien prekročil hranicu 40 % (viac ako 42 %). Zaujímavosťou je, že v tomto období už miera ekonomického zapojenia žien na Slovensku pomerne výrazne prevyšovala napríklad podiel ekonomicky aktívnych v Česku (necelých 33 %). Vysvetlenie je spojené s ekonomickou štruktúrou Slovenska a najmä vysokým podielom súkromného hospodárenia. Kým v mužskej zložke, ktorá znamenala mierny pokles,⁸⁵² prešiel veľký počet osôb z poľnohospodárstva do priemyslu, ženy zväčša stále zostávali v primárnom sektore a ich bývalý status pomáhajúceho rodinného príslušníka sa menil na samostatne zárobkovú osobu.⁸⁵³

Sčítanie ľudu 1961 opustilo do značnej miery predchádzajúcu klasifikáciu ekonomickej aktivity obyvateľstva a najmä vďaka zrušeniu kategórie pomáhajúcich rodinných príslušníkov došlo k určitému poklesu úrovne ekonomickej aktivity obyvateľstva Slovenska. Okrem toho k tomu výraznou mierou prispela aj socializácia slovenskej dediny a s tým súvisiace zrušenie drobných súkromných podnikov, živností a pod.⁸⁵⁴ Nesmieme tiež zabudnúť na zväčšujúci sa okruh osôb čerpajúcich výhody sociálneho zabezpečenia a znižujúcu sa hranicu pre odchod pracujúcich z aktívnej činnosti.⁸⁵⁵ V roku 1961 tak na 100 obyvateľov Slovenska pripadalo len približne 42,5 ekonomicky aktívnych osôb. Masívna industrializácia a s ňou spojený vznik nových pracovných príležitostí však v ďalšom období prispeli k rastu ekonomickej aktivity. Podľa údajov zo sčítania ľudu 1970 podiel ekonomicky aktívnych prekročil hranicu 44 %. Najdynamickejšie sa však ich váha zvýšila v nasledujúcom intercenzálnom období, keď v roku 1980 už na 100 obyvateľov pripadalo takmer 50 ekonomicky aktívnych. V roku 2001 prekročila hranicu 51 % a nad ňou sa udržala aj v poslednom sčítaní z roku 2011.⁸⁵⁶ Charakteristickým znakom a jedným z najdôležitejších dôvodov tak významného zvýšenia podielu ekonomicky aktívnych osôb v populácii Slovenska po druhej svetovej vojne, bol pomerne dynamický rast ekonomickej aktivity žien. Tempo rastu bolo na Slovensku v 60. rokoch trikrát rýchlejšie ako v Česku, pričom z celkového prírastku počtu ekonomicky aktívnych tvori-

⁸⁵¹Podľa údajov zo sčítania ľudu 1930 podiel ekonomicky aktívnych mužov z celej mužskej populácie Česka predstavoval približne 71 %, pričom ekonomicky aktívne ženy tvorili 34 %.

⁸⁵²Podiel ekonomicky aktívnych mužov klesol medzi sčítaniami 1930 a 1950 z približne 65 % na necelých 60 %.

⁸⁵³VEREŠÍK, Ján. Ekonomická aktivita obyvateľstva a príslušnosť k hospodárskym odvetviám. In: Kol. autorov: *Slovensko, Ľud, I. časť*. Bratislava: Obzor, 1974, s. 412–413.

⁸⁵⁴Tamže.

⁸⁵⁵FAJFR, František – JUREČEK, Zdeněk – ULLMAN, Otta. *Sčítání lidu, domů a bytů : podklad pro zkoumání životní úrovně obyvatelstva*. Praha : Státní úřad statistický : Statistické a evidenční vydavatelství tiskopisů, 1960.

⁸⁵⁶V roku 2011 na 100 osôb s trvalým pobytom na Slovensku pripadalo necelých 49 ekonomicky aktívnych mužov a žien. V prípade, že od počtu obyvateľov odčítame osoby bez udania ekonomickej aktivity, podiel sa zvýši na takmer 52,2 %.

li viac ako 90 %.⁸⁵⁷ Svedčia o tom aj nasledujúce údaje. Kým v roku 1961 len približne 30 zo 100 žien bolo klasifikovaných ako ekonomicky aktívne, v roku 1991 to už bolo takmer 45 osôb a v sčítaní 2001 dokonca 48 %. V poslednom intercenzálnom období došlo síce k miernemu poklesu⁸⁵⁸, ale aj napriek tomu sa podiel ekonomicky aktívnych žien stále pohybuje nad hranicou 45 %. Slovensko sa tak po druhej svetovej vojne spolu s ďalšími krajinami bývalého východného bloku zaradilo medzi populácie s vysokou mierou ekonomickej participácie žien na trhu práce. Pre porovnanie dodávame, že v krajinách západného bloku sa miera ekonomickej aktivity žien v 60. a na začiatku 70. rokov pohybovala v širokom rozpätí 16–40 %.⁸⁵⁹

Vysoká participácie slovenských žien na pracovnom trhu bola podporovaná oficiálnou politikou štátu a prezentovaná ako výsledok sebarealizácie žien v zamestnaní, potrieb ekonomickej nezávislosti alebo využitia ich kvalifikácie vo výrobnom procese a umožnená vďaka podmienkam, ktoré boli socialistickou spoločnosťou vytvárané pre ženy s deťmi.⁸⁶⁰ Milan Kučera⁸⁶¹ však hlavné príčiny tak vysokej miery ekonomickej participácie žien nachádza v celkovo extenzívnom využívaní disponibilných pracovných síl, neschopnosti zvyšovať efektivitu práce a predovšetkým v ekonomickej nutnosti prinášať do rodiny druhý príjem. Mzdová nivelizácia a pomalý rast miezd nútili ženy byť zamestnané, odchádzať skoro od malých detí, aby nedošlo k výraznému zhoršeniu životnej úrovne rodiny. Platilo, že aj keby si muži zvýšili svoju kvalifikáciu, alebo efektivitu práce ani zďaleka by to nedokázalo nahradiť ekonomický prínos druhého príjmu, a to aj v prípade nekvalifikovanej ženy.⁸⁶² Okrem toho dynamická industrializácia spoločne s určitým mzdovým znevýhodnením nevýrobných odvetví spôsobili masívny odlev mužskej pracovnej sily, ktorú bolo možné nahradiť len aktivizáciou ženskej zložky.

Podiel ekonomicky aktívneho obyvateľstva v sebe odráža nielen samotnú mieru ekonomickej aktivity, ale aj charakter a zmeny vo vekovej štruktúre. Vyjadruje tak úroveň zapojenia mužov a žien na trhu práce, ale tiež ich zaťaženie neproduktívnou zložkou. Keďže vývojové zmeny sú podmienené nielen posunmi v samotnej ekonomickej aktivite, ale aj zmenami vo vekovej štruktúre, je pre hlbšiu analýzu úrovne ekonomickej aktivity dôležité pracovať len s produktívnym vekom.⁸⁶³ Vývoj podielu ekonomicky aktívnych osôb na populácii Slovenska vo veku 15–64 znázorňuje graf 165. Je zrejmé, že hlavné vývojové znaky zostali aj pri tomto pohľade rovnaké.

⁸⁵⁷Bližšie pozri VEREŠÍK, Ján. *Ekonomická aktivita...*, c. d.

⁸⁵⁸Uvedený pokles nebol podmienený poklesom špecifických mier ekonomickej aktivity, ale je spôsobený predovšetkým zmenami vo vekovej štruktúre populácie Slovenska, a to najmä zvyšovaniu počtu a podielu seniorskej zložky.

⁸⁵⁹Pozri VEREŠÍK, Ján. *Ekonomická aktivita...*, c. d.

⁸⁶⁰*Historická statistická...*, c. d., s. 132.

⁸⁶¹KUČERA, Milan. *Populace...*, c. d., s. 64.

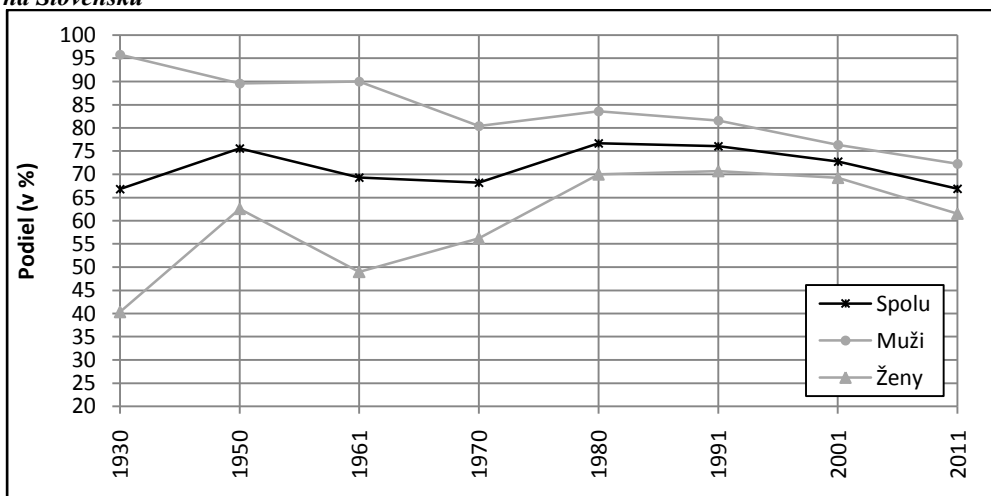
⁸⁶²Tamže.

⁸⁶³Keďže sa v práci zameriavame na dlhodobý vývoj ekonomickej aktivity, pracujeme s širokým vymedzením produktívneho veku intervalom 15–64 rokov.

V medzivojnovom období v mužskej populácii prevládala veľmi vysoká miera ekonomického zapojenia, keď ešte v roku 1930 viac ako 95 % osôb v produktívnom veku bolo ekonomicky aktívnych. V povojnovom období dochádza postupne k miernemu poklesu k hranici 90 % a po zmene klasifikácie a zrušení kategórie pomáhajúcich rodinných príslušníkov sa miera ekonomickej aktivity od roku 1970 pohybovala pomerne stabilne na úrovni 80–85 %. Celospoločenské zmeny po roku 1989 sa nesú v ďalšom poklese ekonomickej aktivity. Hlavnou príčinou je predovšetkým významné zníženie aktívnej participácie osôb na začiatku produktívneho veku.

Podiel ekonomicky aktívnych žien vo veku 15–64 rokov bol pred druhou svetovou vojnou veľmi nízky a len mierne prekračoval hranicu 40 % (sčítanie 1930). Na druhej strane sa však ekonomická participácia žien v medzivojnovom období zvyšovala. V roku 1950 už viac ako 6 z desiatich žien vo veku 15–64 rokov bolo ekonomicky aktívnych. Zrušenie kategórie pomáhajúcich rodinných príslušníkov, ktorá bola predovšetkým doménou žien, spôsobilo, že v roku 1961 podiel ekonomicky aktívnych klesol pod hranicu 50 %.

Graf 165: Podiel ekonomicky aktívnych osôb z celej populácie osôb vo veku 15–64 rokov na Slovensku⁸⁶⁴

Snahy o maximálne využitie pracovných síl, zmeny v štruktúre národného hospodárstva, industrializácia, uvoľnenie pozícií v nevýrobných sférach, zvyšovanie vzdelanostnej úrovne žien, zmeny v reprodukčnom správaní, potreba druhého príjmu v rodine, sprístupňovanie zariadení zamerané na starostlivosť o malé deti a niektoré ďalšie faktory vplývali na dlhodobý rast mier ekonomickej aktivity žien. Tá na za-

⁸⁶⁴Zostavené z údajov sčítania ľudu 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

čiatku 80. rokov dosiahla 70 %, na ktorej sa viac menej udržala až do sčítania obyvateľov v roku 2001. V poslednom sčítaní z roku 2011 sa začínajú prejavovať zmeny, a to najmä z pohľadu dĺžky štúdia a prípravy na povolanie, a preto podiel ekonomicky aktívnych žien v produktívnom veku mierne klesol na úroveň približne 61 %.

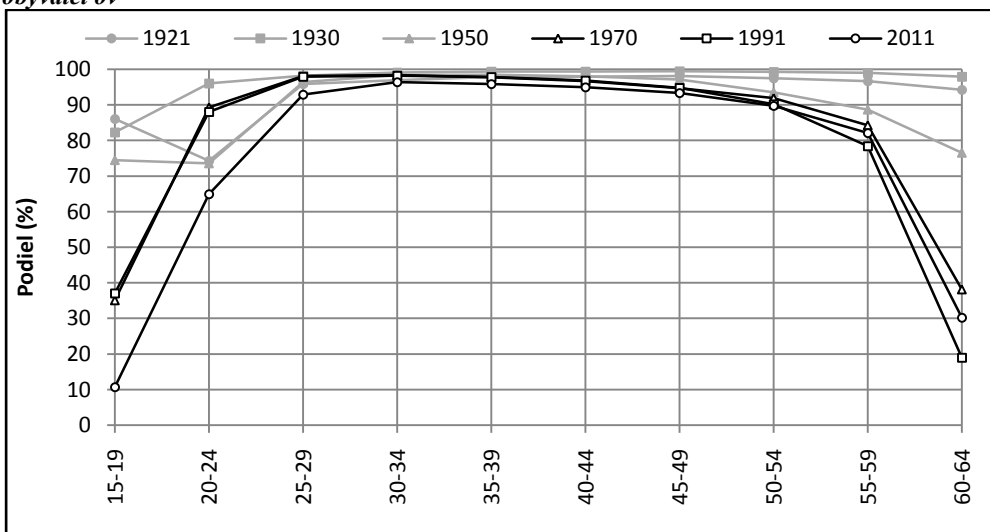
Miera ekonomickej aktivity úzko súvisí nielen s pohlavím, ale aj fázou životného cyklu osoby. Zmeny v časovaní a nastavení hlavných prechodov v životných dráhach prepojených s aktívnou participáciou osôb na trhu práce výrazne ovplyvňovali ekonomickú aktivitu v jednotlivých vekových skupinách. Okrem toho nesmieme zabudnúť ani na legislatívne opatrenia (napr. vek odchodu do starobného dôchodku), úroveň a dostupnosť sociálneho zabezpečenia, či možnosti zladenia práce a rodiny, charakter trhu práce, štruktúru hospodárstva, ako aj individuálne predispozície aktívne sa zapojiť do pracovného procesu. Navyše dôležitým faktorom je aj samotná veková štruktúra a predovšetkým prítomnosť vekových nerovností, ktoré môžu ovplyvňovať početnosť jednotlivých vekových skupín typických pre niektoré kategórie ekonomickej aktivity (napr. osoby do 25 rokov v spojitosti so vzdelávaním, prípravou na povolanie, vojenskou službou a pod.). Preto je potrebné sledovať tiež vnútornú štruktúru mier ekonomickej aktivity v kratších vekových skupinách ako je celý produktívny vek.

Pomerne vysoký podiel ekonomicky aktívnych osôb v medzivojnovnej populácii Slovenska aj napriek jeho veľmi mladej vekovej štruktúre a nízkom zapojení žien bol predovšetkým výsledkom vysokej participácie mužov na trhu práce. Platilo to nielen pre mladšie vekové skupiny, ale aj osoby vo veku nad 50 rokov. Dokonca aj v prípade najstarších mužov nad 65 rokov sme zistili, že dlho prevládali aktívne osoby. Napríklad podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1930 vo veku 65 a viac rokov ešte stále takmer 90 % mužov bolo činných v povolaní alebo patrilo do kategórie pomáhajúcich rodinných príslušníkov. Po druhej svetovej vojne s rozvojom sociálneho zabezpečenia, zmenami v dôchodkovom systéme dochádza u mužov vo veku nad 50 rokov k poklesu ekonomickej aktivity.

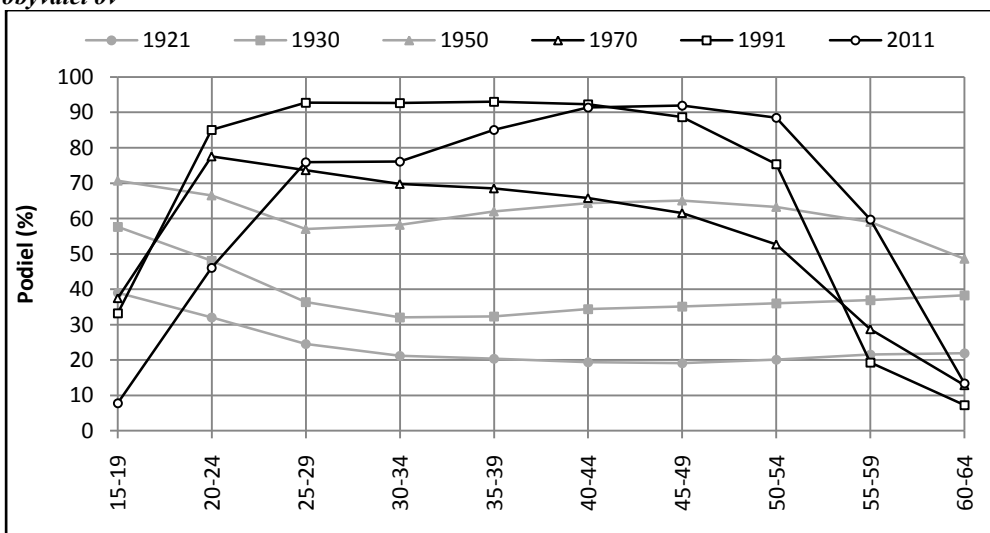
U žien je možné medzi jednotlivými sčítaniami vidieť postupné zvyšovanie mier ekonomickej aktivity vo všetkých vekových skupinách, ako aj zmeny v ich rozložení. Kým v medzivojnovných sčítaniach a čiastočne aj v cenze 1950 platilo, že najvyššiu mieru ekonomickej participácie dosahovali ženy v najmladších vekových skupinách, v ďalších cenzech sa maximum presunulo do veku 25–44 rokov. Kým najmladšie ženy (do 25 rokov) ešte veľmi často boli v pozícii pomáhajúcich rodinných príslušníkov, s pribúdajúcimi povinnosťami vo vlastnej domácnosti a bez väčších možností byť činné v nejakom povolaní sa väčšina z nich presunula do kategórie osôb bez vlastného povolania. Negatívne k tomu prispievala aj skutočnosť, že väčšina žien na Slovensku ešte v tomto období mala bežne viac ako tri deti. Práve časté tehotenstvá a starostlivosť o malé deti ich vylučovali z aktívnej participácie na trhu práce. Na konci reprodukčného veku a v poreprodukčnom veku už môžeme vidieť

určitý rast miery ekonomickej aktivity. Rozhodujúcou zložkou sa však aj v tomto prípade stala skupina pomáhajúcich rodinných príslušníkov.

Graf 166: Vekovo-špecifické miery ekonomickej aktivity mužov na Slovensku, vybrané sčítania obyvateľov⁸⁶⁵

Graf 167: Vekovo-špecifické miery ekonomickej aktivity žien na Slovensku, vybrané sčítania obyvateľov⁸⁶⁶

⁸⁶⁵Zostavené z údajov sčítania ľudu 1921, 1930, 1950, 1970, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁸⁶⁶Tamže.

Premena charakteru hospodárstva a sociálnej skladby obyvateľstva, keď došlo najmä k výraznému úbytku individuálne hospodáriacich roľníkov a ostatných súkromne hospodáriacich osôb (medzi sčítaniami 1950 a 1961 z takmer 40 % na necelých 7 %) stála v pozadí výrazných zmien v zastúpení ekonomicky aktívnych osôb. Okrem toho došlo tiež k zrušeniu kategórie pomáhajúcich členov rodiny, ktorá vzhľadom na predmetné zmeny v sociálnej štruktúre populácie Slovenska stratila svoje opodstatnenie.⁸⁶⁷ Keďže táto kategória sa týkala predovšetkým žien, v mužskej zložke k výraznejším zmenám nedošlo. V roku 1970 tak oproti prvému povojnovému sčítaniu došlo k nárastu ekonomickej aktivity vo veku 20–24 rokov a jej výraznému zníženiu v mladšom veku (do 20 rokov) a vo veku 60–64 rokov. U žien sa miera ekonomickej aktivity zvýšila vo veku 20–39 rokov, ale v mladšom a predovšetkým v staršom veku došlo k poklesu oproti situácii na začiatku 50. rokov. V nasledujúcich dvoch desaťročiach pokračovalo v ženskej časti populácie zvyšovanie mier ekonomickej aktivity, a to vo veku 20–54 rokov. Výsledky povojnového procesu aktivizácie žien Slovenska na trhu práce prezentujú údaje z posledného československého sčítania z roku 1991. Vo veku 25–44 rokov bolo viac ako deväť z desiatich žien už ekonomicky aktívnych. Vzhľadom na nastavenie hranice odchodu do dôchodku zohľadňujúcej počet narodených detí miera ekonomickej participácie vo veku nad 55 rokov veľmi prudko klesala, pričom vo veku 60–64 rokov bolo aktívnych už menej ako 10 % žien.

Posledné dve intercenálne obdobia priniesli v spojitosti s celospoločenskou, politickou a hospodárskou transformáciou nové vývojové dimenzie v ekonomickej štruktúre mužov a žien Slovenska. K jej hlavným aspektom patrí predovšetkým predlžovanie štúdia a prípravy na povolanie na začiatku produktívneho veku a so zmenami hranice odchodu do starobného dôchodku súvisiace zvyšovanie ekonomickej participácie vo veku nad 55 rokov u oboch pohlaví. Ako je zrejmé z porovnania grafov 166 a 167, tieto zmeny sa výraznejšie dotkli žien. Sme svedkami historicky jedinečnej prevahy študentiek na terciárnom stupni vzdelávania, čo spolu so zmenami reprodukčného správania a najmä procesom odkladania materských štartov a tým aj ďalších reprodukčných zámerov významnou mierou prispieva k poklesu ekonomickej aktivity vo veku do 35 rokov. Menej dynamicky prebieha tento posun v mužskej zložke.⁸⁶⁸ Vo veku nad 55 rokov je nárast ekonomickej aktivity spájaný predovšetkým s odkladaním veku odchodu do starobného dôchodku. Aj v tomto

⁸⁶⁷V roku 1961 mali prevahu robotníci (54 %), nasledovaní zamestnancami (23 %) a členmi JRD (necelých 13 %). Na individuálne hospodáriacich roľníkov pripadalo už len niečo viac ako 6 % (do roku 1980 ich podiel klesol pod 1 %) a ostatní súkromne hospodáriaci tvorili len 0,3 %. Bližšie pozri *Historická statistická ročenka...*, c. d.

⁸⁶⁸Odhliadnuc od nižšej participácie na vzdelávaní a najmä na terciárnom stupni, je ďalším dôvodom aj pretrvávajúca výrazná prevaha žien zostávajúcich na rodičovskej dovolenke. Podľa údajov z SODB 2011 tvorili muži na rodičovskej dovolenke vo veku 20–35 rokov len približne 0,2 %, kým u žien podiel týchto osôb predstavoval takmer 14 % z danej vekovej skupiny.

případe platí, že väčšie zmeny sa odohrali v ženskej časti populácie. Vzhľadom na proklamované zmeny dôchodkového systému a snahy čoraz väčšej časti obyvateľstva zostať ekonomicky aktívny aj po dovŕšení 62. roku života⁸⁶⁹ je možné očakávať, že aj v ďalších rokoch budeme svedkami zvyšovania aktivity mužov a žien v tomto veku.

14.2 Odvetvová štruktúra

Slovensko je možné z hľadiska odvetvovej štruktúry obyvateľstva až do polovice 20. storočia charakterizovať ako krajinu s dominantným zameraním na primárny sektor. Transformácia hospodárskej štruktúry a jej smerovanie k odvetviám sekundárneho a neskôr aj terciárneho sektora tak prebiehala v dominantnej miere až po druhej svetovej vojne. Prvé náznaky týchto zmien však môžeme identifikovať už skôr. Po spoločensko-politických otrasoch v polovici 19. storočia dovtedy v mnohých aspektoch ešte stredovekých vzťahov v Uhorsku sa postupne do čela politického diania dostáva podnikateľská vrstva. Okrem toho viaceré dovtedy konzervatívne zmýšľajúce šľachtické rody začali s väčšími investíciami do výrobnjej sféry, priemyslu a obchodu. Uvoľnením poddanských vzťahov, ktorých otázka sa riešila prakticky počas celej druhej polovice 19. storočia, sa postupne vytváral rezervoár voľných pracovných síl využiteľných pre novovznikajúci priemysel. V mnohých ohľadoch mali tieto, ale aj ďalšie majetkovo-právne, spoločenské a hospodárske zmeny⁸⁷⁰ priame dopady na život populácie.⁸⁷¹ Spomínali sme už v predchádzajúcich kapitolách, že obdobie 2. polovice 19. a začiatku 20. storočia bolo hlavne obdobím veľkých migračných pohybov, motivovaných hľadaním práce. Migračné pohyby boli zapríčinené najmä spomínanými zmenami, zrušením poddanských vzťahov, urbárskych poddaných. Zmeny sa týkali vlastníctva pôdy⁸⁷² a pozvoľného ukončenia robotových povinností.⁸⁷³ Netýkalo sa to však zmluvných roľníkov a želiarov, ktorí sa museli zo svojich povinností osobitne vykúpiť. Navyše

⁸⁶⁹Vek 62 rokov bol od 1. januára 2004 stanovený ako jednotná hranica odchodu do starobného dôchodku pre mužov narodených od roku 1946 a ženy od roku 1962 (u niektorých aj skôr podľa počtu detí). Tým sa vek odchodu do starobného dôchodku u mužov predĺžil o 2 roky a u žien o 5–9 rokov (hranica bola 53–57 rokov podľa počtu vychovaných detí). Ďalšie zvyšovanie veku odchodu do dôchodku je spojené s vývojom strednej dĺžky života.

⁸⁷⁰Problematiku vývoja primárneho sektora v spoločenských a sociálnych kontextoch v 2. pol. 19. storočia podrobne charakterizoval HOLEC, Roman. *Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava: VEDA, 1991.

⁸⁷¹TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku..., c. d.

⁸⁷²Týkalo sa to spočiatku necelých štvrtiny celkovej výmery pôdy v slovenských župách.

⁸⁷³PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodárske dejiny...*, c. d., s. 34.

nedôsledné procesy komasácie a segregácie⁸⁷⁴ prispievali k značným nerovnostiam v rozdelení pôdy. Okrem toho je nutné tiež doplniť, že pôda sa dedila a delila. To začalo nútiť vlastníkov malých poľnohospodárskych usadlostí pri extenzívnej forme hospodárenia vyhľadávať aj ďalšie zdroje obživy stále početných rodín. V dôsledku toho sa na Slovensku začala výraznejšie prehlbovať nielen agrárna preľudnenosť, keď drobená pôda nedokázala uživiť početnejšie rodiny a vyvolala sprvu dopyt po vedľajšej práci, neskôr priamo pracovnú migráciu, ale menila aj štruktúru obyvateľstva podľa ekonomickej aktivity.

Začiatok 20. storočia je možné v uhorských dejinách priemyslu a dopravy označiť ako významný medzník. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní sa urýchlíuje priemyselňovanie krajiny, budujú sa železnice, mení sa legislatíva. Rozvoj priemyslu podnecoval aj systém výhod a podpôr chrániaci uhorský trh (označovaná aj ako skleníková politika).⁸⁷⁵ Charakteristickou črtou uhorskej industrializácie bol tiež nevyvážený rozvoj jednotlivých priemyselných odvetví, ako aj rozvoj priemyslu samotného najmä vo vzťahu k ostatným odvetviám. Dá sa povedať, že primárny sektor výrazne zaostával a navyše bol zaťažovaný viacerými feudálnymi prežitkami. Ďalšou nepriaznivou črtou bola absencia rozvoja infraštruktúry. Hoci sa modernizačný proces v uhorskom hospodárstve za západnými krajinami Európy výrazne oneskoroval, Slovensko nebolo z hľadiska prieniku inovácií určite izolovaným územím.⁸⁷⁶

Vznikom Československej republiky došlo k spojeniu dvoch nerovnakých častí, ku ktorým neskôr ešte pribudla Podkarpatská Rus. Odlišnosť sa dotýkala aj hospodárskej sféry, v ktorej Slovensko jednoznačne ťahalo za kratší koniec. Slovenské hospodárstvo sa muselo transformovať na nové podmienky, prispôsobiť sa nielen zmene trhu, ale vyrovnat' aj s konkurenčne podstatne silnejším českým kapitálom. Proces transformácie slovenského hospodárstva tak bol v prvej pol. 20. storočia ovplyvnený viacerými hospodársko-politickými zmenami. V prvom rade išlo o spomenuté prispôsobenie slovenského hospodárstva novému vnútornému trhu a konkurencii silnejšej priemyselnej, ale i poľnohospodárskej výrobe zo západnej časti republiky. V medzivojnovom období k tomu pribudol aj pokus o pozemkovú reformu, neskôr veľká hospodárska kríza prekonaná prakticky až v druhej polovici 30. rokov, politicko-štátoprávne zmeny na konci 30. rokov spojené s územnými stratami južného Slovenska a vznikom Slovenskej republiky (1939–1945), vypuknutie 2. svetovej vojny a v jej závere povstanie a prechod frontu cez Slovensko. Okrem týchto vplyvov sem treba zaradiť dlhodobé problémy, hlavne uvedenú agrárnu pre-

⁸⁷⁴ HOLEC, Roman. *Poľnohospodárstvo na Slovensku...*, c. d., s. 36–38.

⁸⁷⁵ HALLON, Ľudovít. 1995. *Industrializácia Slovenska 1918–1938 (Rozvoj alebo úpadok?)*. Bratislava: Veda, 1995, s. 11.

⁸⁷⁶ DANGL, Vojtech – BYSTRICKÝ Valerián. *Chronológia dejín Slovenska a Slovákov od najstarších čias po súčasnosť. Dejiny v dátumoch, dátumy v dejinách*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2014, s. 414.

ľudnnosť vidieka, nezamestnanosť a z nich plynúce vysťahovalectvo, ktoré si aj po vzniku Československa stále zachovávalo pomerne veľkú intenzitu.

Obdobie po druhej svetovej vojne zohralo kľúčový význam v procese transformácie národného hospodárstva. V súvislosti s dynamicky prebiehajúcimi industrializačnými a urbanizačnými procesmi sa mení celková jeho štruktúra, pričom hlavným znakom sa stáva prechod primárneho sektora z pozície základného zdroja obživy na doplnkové.

Na začiatku 20. storočia osoby príslušné k primárnemu odvetviu národného hospodárstva na Slovensku tvorili viac ako dve tretiny z celkového počtu obyvateľov. Po prvej svetovej vojne ich zastúpenie kleslo k hranici 60 % a po druhej svetovej vojne v sčítaní 1950 to bolo necelých 42 %. Na druhej strane priemysel a výrobné remeslá spoločne s dopravou zvýšili svoju váhu z približne 16 % na viac ako 27 %. Obchod, peňažníctvo a poisťovníctvo sa dlhodobo pohybovali na úrovni pod 10 % a až po druhej svetovej vojne váha osôb prislúchajúcich k týmto odvetviám prekročila hranicu 12 %. Nasledujúce desaťročia však priniesli dramatickú zmenu. Podiel prislúchajúcich osôb k primárnemu sektoru prudko klesal na 27 % (sčítanie 1961), resp. 13 % (rok 1980). Na druhej strane sa významne zvýšil podiel osôb prislúchajúcich k priemyslu až na 29 % a stavebníctvu 11 %. Spoločne tak v priebehu dvoch intercenálnych období zvýšili svoje zastúpenie na viac ako 40 %. Vývoj v ostatných odvetviach je problematický, keďže ich špecifikácia prebiehala značným metodickým zmenám. K oblasti dopravy a spojov prislúchalo v sledovanom období približne 5–7 % obyvateľov Slovenska, s vyššou váhou po druhej svetovej vojne a následným miernym poklesom. Približne 5–6 % osôb prislúchalo dlhodobo do odvetvia obchodu, peňažníctva a poisťovníctva, resp. obchodu a iných činností výrobnnej sféry. S rozvojom sociálneho zabezpečenia a postupným starnutím populácie sa zvyšoval aj podiel osôb bez zárobkovej činnosti. V medzivojnovom období tvorili tieto osoby 6–7 %, no na začiatku 80. rokov to už bolo viac ako 16 %.

Z pohľadu ekonomicky činných osôb v jednotlivých odvetviach národného hospodárstva bol vývoj v podstate podobný. V prvej polovici 20. storočia na Slovensku stabilne prevládali osoby pracujúce v primárnom sektore. Ich podiel v medzivojnových sčítaniach 1921 a 1930 prekračoval hranicu 56 %. V priemysle pracovalo približne 16–17 % osôb. Tretím najdôležitejším sektorom zamestnávajúcim pracujúcich boli verejné služby spolu so slobodnými povolaniami, kde pracovalo 6–7 % ekonomicky činných osôb. V obchode a peňažníctve boli zamestnané 4–5 % a v doprave ďalšie 3–4 % osôb. Po druhej svetovej vojne došlo k miernemu poklesu primárneho sektora a nárastu priemyslu a najmä stavebníctva. Zvyšovala sa tiež váha štátnych a verejných povolaní. Industrializácia a rozvoj povojnovej priemyselnej výroby prispeli k rýchlemu odsunu značnej časti pracovných síl z poľnohospodárstva a služieb do sekundárneho sektora. Na začiatku 70. rokov už najvyšší podiel ekonomicky činných patrilo osobám pracujúcim v priemysle. Ďalšia viac ako desatina pracujúcich sa zamestnávala v stavebníctve, kým v primárnom

sektore zostala pracovať len asi pätina ekonomicky činných. Posilňovanie priemyslu a stavebníctva pri súčasnom poklese váhy primárneho sektoru pokračovalo aj v 70. rokoch. Posledné československé sčítanie z roku 1991 zachytilo hospodársku a spoločenskú situáciu Slovenska ešte na prahu dramatických zmien. Z pohľadu odvetví ekonomickej činnosti mal priemysel stále prevahu, keď tu pracovala viac ako tretina ekonomicky činných osôb. Na stavebníctvo pripadalo približne 9 %. Primárny sektor zamestnával necelých 14 % pracujúcich. Ďalších 14 % pripadalo na sociálne činnosti, 9 % na obchod a niečo viac ako 6 % na dopravu a spoje. Komplexná hospodárska transformácia, privatizácia, prechod na trhovú ekonomiku, vstup zahraničného kapitálu, zmeny v politickej situácii, vstup Slovenska do EÚ a ďalšie faktory výraznou mierou prispeli k ďalšej premene obrazu pracujúcich podľa odvetví národného hospodárstva. Podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011 v poľnohospodárstve, lesníctve a rybolove pracovali už len približne 4 % zamestnancov. V priemyselnej výrobe a ťažobnom priemysle nachádzala prácu už ani nie štvrtina pracujúcich. Stavebníctvo uviedlo v cenze asi 7 % zamestnancov. Sčítanie 2011 tiež zistilo podobné podiely (6–8 %) zamestnancov pracujúcich napr. v doprave a skladovaní, veľko- a maloobchode, ubytovacích a stravovacích službách, verejnej správe a obrane, vzdelávaní, či v sektore zdravotníctva a sociálnej pomoci. Postupne sa tiež zvyšuje počet a podiel zamestnancov v informačnej a komunikačnej oblasti (viac ako 2 %). Z uvedených údajov je zrejmé, že odvetvová štruktúra sa nielen posunula mimo primárny a sekundárny sektor, ale došlo aj k jej značnej diverzifikácii.

15. Domácnosti a rodiny

Každá populácia nie je len jednoduchým súborom jednotlivcov, ale vo svojej podstate ide o pomerne zložitý systém väčších či menších sociálnych kolektív, ktoré sa navzájom ovplyvňujú, dopĺňajú a majú rozdielnu štruktúru, veľkosť, sociálnu funkciu, stupeň organizovanosti a dĺžku trvania.⁸⁷⁷ Okrem početne veľkých kolektív, ktorých identifikačným kritériom býva deklarácia spoločnej národnosti, etnika, materinského jazyka, náboženstva a pod., je možné v každej populácii identifikovať aj početne malé až veľmi malé kolektivity, ktoré sú vyčleňované na základe spoločného bývania, hospodárenia a príbuzenských väzieb. Ich existencia je pritom prirodzeným odrazom spôsobu života väčšiny ľudí, ktorých snahou je takéto spoločenstvo vytvárať a prežiť v nich určitú časť zo svojho života. Súčasne je potrebné si uvedomiť, že nie sú dôležitými len pre svojich členov, ale majú nezastupiteľné miesto aj pri formovaní spoločnosti. Je to priestor, ktorý plní veľké množstvo nenahradiateľných a z mnohých ohľadov životne dôležitých funkcií. Okrem demografickej reprodukcie môžeme spomenúť socializáciu jednotlivca, jeho ochranu, ekonomickú a emocionálnu podporu, či medzigeneračný prenos, a tým uchovávanie kultúrnych noriem a hodnotových vzorcov.

Nenahradiateľným zdrojom údajov o týchto kolektívach sú výsledky sčítaní obyvateľov. Ide predovšetkým o tzv. cenзовé domácnosti, ktorých koncept sa prvýkrát použil v sčítaní 1961.⁸⁷⁸ Predstavujúce najmenšiu ďalej nedeliteľnú sociálnu kolektivitú.⁸⁷⁹ Základ pri ich zostavovaní predstavujú príbuzenské väzby (v priamom príbuzenskom vzťahu), ktoré sú deklarované jednotlivými členmi.⁸⁸⁰ V rámci cenзовých domácností rozlišujeme dva základné typy: rodinné a nerodinné domácnosti.

Samotné rodinné domácnosti je možné rozdeliť do dvoch hlavných podskupín. Ide o úplné rodinné domácnosti tvorené manželským párom alebo deklarovaným spoložitím druhu s družkou. Druhou podskupinou sú neúplné rodinné domácnosti,

⁸⁷⁷KUČERA, Milan – KALIBOVÁ, Květa. Typologie domácnosti a rodin. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 91.

⁸⁷⁸Primárnou snahou konceptu cenзовých domácností bolo identifikovať reálne potreby bytov pre plánovanie bytovej výstavby. Pozri napríklad VESELÁ, Anna. Cenзовé domácnosti a odhad potreby bytov. In: *Demografie* 1980, 22, 3, s. 238–242.

⁸⁷⁹Ich zavedenie do praxe umožnil prechod od prítomného obyvateľstva k bývajúcemu (s trvalým pobytom), pričom od censu 1961 sa okrem osôb sčítavajú aj domy a byty, ktoré sú vzájomne prepojené.

⁸⁸⁰Bližšie pozri PILINSKÁ, Viera a kol. *Demografická charakteristika rodiny*. Bratislava: INFOSTAT, 2005, s. 7.

ktoré vytvára rodič s dieťaťom (deťmi), ak netvorí vlastnú cenзовú domácnosť. Pre ďalšie potreby sa rodinné domácnosti ďalej rozdeľujú na domácnosti s a bez závislých detí. V súčasnosti (od cenzu 1991) sa za závislé deti považujú všetky deti bez vlastného príjmu až do veku 26 rokov.⁸⁸¹

Faktické manželstvá sú konštruované na základe deklarácie vzťahu druh, družka. Rovnako aj kohabitácie sú podľa prítomnosti závislých detí následne rozdelené na s alebo bez závislých detí. Druhom resp. družkou pritom môže byť osoba bez ohľadu na jej rodinný stav (teda aj ženatý muž alebo vydatá žena žijúca s inou osobou a deklarujúca príslušný vzťah). O neúplných rodinách v užšom vymedzení môžeme hovoriť len v prípade, ak sú v nich prítomné deti. Neúplné rodinné domácnosti bez detí svojou povahou sú skôr bližšie k viacčlenným nerodinným domácnostiam.

15.1 Domácnosti a rodiny v medzivojnovom období

Aj keď koncept cenзовých domácností vznikol až po druhej svetovej vojne, niektoré informácie o rodinách, domácnostiach a bytových stranách nám poskytli aj sčítania ľudu medzivojnového Československa. V súvislosti s tým je tiež potrebné povedať, že uhorské sčítania pracovali len s najširšou bytovou stranou, ktorú definovali ako súbor jednotlivcov bývajúcich v jednom byte alebo dome.

V prvom povojnovom československom sčítaní v roku 1921 finančná náročnosť, nedávny vznik štatistického úradu a najmä naliehavá potreba údajov o veku, pohlaví, rodinnom stave, povolání a postavení v povolání pre potreby sociálneho poistenia neumožňovali ďalšie obsahové rozšírenie o najmenšie sociálne kolektivity. Preto zisťované a publikované boli len niektoré informácie o bytových stranách a domácnostiach.

Sčítací hárok mal vyplňať majiteľ bytu. V prípade, že to nemohol urobiť ani jeden z členov jeho rodiny, vykonal súpis sčítací komisár. Zapísané mali byť všetky osoby, ktoré strávili v jeho byte polnoc z 15. na 16. február 1921 bez rozdielu, či v ňom bývali trvalo, boli ubytovaní prechodne alebo prespali len náhodou. Rovnako mali byť zapísané aj osoby dočasne neprítomné, ktoré v byte bývajú, ale v rozhodujúci okamih súpisu museli byť z rôznych dôvodov mimo. Súpis prítomných osôb na sčítací hárok mal svoje presné poradie. Ako prvý sa uviedol majiteľ bytu. Za ním nasledovala jeho manželka (prípadne manžel) alebo iná družka (druh), ďalej deti (zoradené podľa veku), ostatní príbuzní a zošvagrení. Ďalej nasledovali chovanci, stravníci, hostia, služobníctvo všetkých druhov a ostatné osoby, ktoré boli k majiteľovi bytu v námezdnom pomere alebo v učení a bývali v jeho byte a ako

⁸⁸¹V prvom sčítaní v roku 1961 bola veková hranica stanovená na 14 rokov a v cenзоch 1970 a 1980 to bolo 15 rokov.

poslední sa uvádzali nocľahári a podnájomníci. Osoby, ktoré bývali v podnájme mal sčítací komisár oddeliť hrubou vodorovnou čiarou. V ďalšej časti sčítacieho hárka sa presne uvádzal príbuzenský alebo iný vzťah prítomnej osoby k majiteľovi bytu. V prípade, že sčítací komisár zistil, že v byte býva viac domácností vyplňal sa pomer k prednostovi domácnosti, a to buď majiteľa bytu alebo prednostu domácnosti v podnájme. V prípade majiteľa bytu sa jeho status uviedol pri mene a podobne sa označil aj prednosta domácnosti v podnájme.

Za bytové strany sa publikovali informácie o počte, priestorovom rozmiestnení, a štruktúre s prihliadnutím na celkový počet prítomných osôb v bytovej strane, ich pomer k majiteľovi bytu (napr. manžel, manželka, deti, druh, družka, príbuzní, podnájomníci, služobníctvo, nocľahári a pod.). Za domácnosti sa publikoval oveľa menší rozsah údajov. Okrem počtov a priestorového rozmiestnenia, môžeme sledovať aj informácie o počte detí a domáceho služobníctva. Všetky vyššie uvedené údaje sa kombinovali s pohlavím, národnosťou, povoláním a postavením v povolaní prednostu bytovej strany a domácnosti.

V druhom československom sčítaní ľudu z roku 1930 sa najmenšie sociálne skupiny sledovali z troch uhľov pohľadu. Prvým boli bytové strany, ktoré pre účely sčítania boli definované ako skupina osôb, ktoré v čase sčítania boli prítomní v tom istom príbytku. Autori sčítania si uvedomovali, že v spoločnom byte môžu žiť členovia niekoľkých domácností, rodín alebo častí rodín prípadne jednotlivci. Možná veľká variabilita takýchto situácií primäla opustiť koncept bytovej strany a pre analýzu rodinných pomerov ho nahradiť domácnosťou a rodinou. Za domácnosť bola v sčítaní ľudu z roku 1930 považovaná taká skupina ľudí, ktorá spolu nielen bývala, ale aj hospodárila. Kým prvý znak bol pomerne jednoducho overiteľný, druhé kritérium sa opieralo o spoločné vyhlásenie bývajúcich. Úloha sčítacieho komisára spočívala v tom, aby pri spoločnom bývaní viacerých domácností zabezpečil ich zreteľné rozlíšenie. V praxi to znamenalo do sčítacieho hárka zapísať najprv príslušníkov domácností majiteľa bytu a potom príslušníkov ďalších domácností, pričom každá samostatná domácnosť a jej členovia mali byť oddelení vodorovnou čiarou.

Pod pojmom rodina bol v sčítaní ľudu v roku 1930 chápaný zväzok spolu bývajúcich manželov, druha a družky alebo jedného či oboch rodičov s deťmi. Keďže sčítanie ľudu sa viazalo k rozhodujúcemu okamihu a týkalo sa len prítomných osôb, nebolo možné sem zahrnúť celú škálu rodinných príbuzných, ktorí dlhodobo žili mimo rodinu. Okrem toho nebolo možné získať ani informácie za tzv. rozptýlené rodiny. Takýmto príkladom mohla byť situácia, ak v bezdetnom páre každý býval osve, prípadne ak z manželského páru žil už len jeden z rodičov a býval mimo bytu svojich detí.

Cenzus z roku 1930 priniesol dôležité informácie o počte, štruktúre a veľkosti dvoch základných typov rodín:

1. Manželská i nemanželská rodina prednostu domácnosti a tiež rodín prednostu vedľajšej domácnosti (bývajúcej u príbuzných alebo v podnájme).

2. Manželská rodina detí prednostov domácností, ktoré s ním bývajú v jednom byte.

Rozsahom a obsahom publikovaných údajov o rodinách a domácnostiach patrilo sčítanie ľudu z roku 1930 ku svetovým unikátom. Popri obvyklých údajoch o počte prednostov domácností, o počte ich manželiek (družiek, druhov), detí, ich príbuzných a ostatných členov sa rozlišovali domácnosti podľa toho, či sa skladali len z jednej rodiny alebo viacerých, prípadne skupín osôb mimo rodinný zväzok alebo osamotení jednotlivci. Rodiny sa ďalej delili podľa toho, z ktorých rodinných členov sa skladali, pričom všetky údaje boli navyše kombinované s rodinným stavom, pohlavím, povoláním a sociálnou príslušnosťou. Systém zberu bol navyše konštruovaný tak, aby bolo možné získať informácie nielen o prítomnom, ale aj o bývajúcom obyvateľstve. To sa práve stalo základom pre konštrukciu domácností a rodín. V rámci každej domácnosti sčítanie zachytávalo aj také osoby, ktoré tu bývali, ale v čase sčítania neboli z rôznych dôvodov prítomné. V prvom československom sčítaní boli takéto situácie riešené tak, že za prednostu domácnosti bola zvolená nasledujúca dospelá osoba (napr. manželka).

Sčítanie v roku 1921 odhalilo, že na Slovensku sa nachádza viac ako 635 tis. bytových strán s takmer 637 tis. domácnosťami. Na 1000 domácností tak pripadali ani nie 3, ktoré žili v jednom byte spoločne s inou domácnosťou. O necelých desať rokov neskôr počet súkromných domácností vzrástol nad hranicu 745 tis. Tie obývali celkovo niečo viac ako 729 tis. bytových strán. Tým sa síce zväčšil počet spoločne bývajúcich domácností, no naďalej výrazne prevažovali také, ktoré súčasne tvorili aj jednu bytovú stranu.

Kým prvé sčítanie odhalilo, že na Slovensku žije osamote necelých 35 tis. osôb, na začiatku 30. rokov to už bolo takmer 45,5 tis. Domácnosti jednotlivcov predstavovali 5,5 % (rok 1921) resp. viac ako 6 % (rok 1930) z celkového počtu domácností. Podľa druhého sčítania až 65 % domácností jednotlivcov na Slovensku bolo tvorených ženami. Najčastejšie išlo pritom o ovdovené osoby (46 %) a v menšej miere o slobodné (13 %). Z pohľadu viacčlenných domácností platilo, že najčastejšie bola domácnosť na Slovensku tvorená len príslušníkmi jednej rodiny a len v malej miere išlo o domácnosť príslušníkov jednej rodiny a ďalších osôb (väčšinou príbuzných). Z celkového počtu viac ako 745 tis. súkromných domácností bolo takmer 90 % (670,6 tis.) domácností rodinných. Druhou najpočetnejšou skupinou boli jednočlenné domácnosti (viac ako 6 %) a len 29,1 tis. (3,9 %) domácností bolo takých, kde okrem príslušníkov rodiny patrili do tej istej domácnosti aj ďalšie osoby.

Najväčšie zastúpenie mali rodinné domácnosti, ku ktorým na Slovensku patrilo deväť z desiatich sčítaných súkromných domácností. Celkovo bolo v roku 1930 zistených 775 544 rodín. Z toho rodiny prednostu domácnosti predstavovali 670,5 tis. a niečo viac ako 99 tis. boli rodiny detí prednostu domácnosti. Len 5,6 tis. rodín boli rodiny rodičov prednostu domácnosti.

Z pohľadu štruktúry rodinných domácností prevažovali klasické nukleárne rodiny manželov s deťmi, ktoré na Slovensku tvorili viac ako 58 % všetkých domácnos-

tí. Druhým najčastejším prípadom boli rodinné domácnosti tvorené jedným z rodičov a deťmi (viac ako 17 %) a až potom to boli domácnosti bezdetného manželského páru (viac ako 13 %). Väčšinou rodinné domácnosti (87 %) žili bez ďalšej príbuzenskej rodiny. V prípade, že k tomu došlo, najčastejším prípadom bolo súžitie rodiny prednostu domácnosti s rodinou (rodinami) jeho detí. Veľmi zriedkavými boli situácie, keď v domácnosti prednostu žila aj rodina jeho rodičov alebo rodina rodičov a jeho detí.

Tab. 3: Štruktúra súkromných domácností podľa výsledkov sčítania ľudu 1930⁸⁸²

Zo 100 súkromných domácností bolo domácností			Podiel (%)
jednotlivcov			6,1
o niekoľkých osobách mimo rodiny prednostu domácnosti			3,9
rodinných	celkom		90,0
	v nich sa rodina prednostu domácnosti skladala z:	manželského páru	13,4
		manželov s deťmi	58,3
		jednotlivca s deťmi	17,1
		druha s družkou	0,4
		druha, družky a detí	0,8
bez príbuzenských rodín			87,1
s príbuzenskými rodinami	spolu		12,9
	detí		12,2
	rodičov		0,7
	detí a rodičov		0,0

Veľkosť domácnosti úzko súvisela predovšetkým s počtom detí. Základným vývojovým znakom bol pritom pokles priemerného počtu detí pripadajúcich na jednu domácnosť. Aj napriek tomu však aj v druhom československom sčítaní ľudu žili v jednej súkromnej domácnosti v priemere dve deti. Najčastejším typom boli domácnosti s dvomi alebo troma deťmi, za ktorými nasledovali domácnosti s jedným dieťaťom. Bezdetné domácnosti netvorili ani jednu pätinu.

Tab. 4: Štruktúra súkromných domácností (v %) s dvomi a viac osobami podľa počtu detí (vlastných i nevlastných) jej prednostu, sčítanie ľudu 1921 a 1930⁸⁸³

Ukazovateľ	Sčítanie	
	1921	1930
Priemerný počet detí na 1 domácnosť	2,15	2,00
Domácnosti bez detí (v %)	18,7	18,9
Domácnosti s 1 dieťaťom (v %)	25,1	27,0
Domácnosti s 2–3 deťmi (v %)	35,1	36,6
Domácnosti so 4+ deťmi (v %)	21,2	17,6

⁸⁸²Zostavené z údajov sčítania ľudu 1930, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁸⁸³Zostavené z údajov sčítania ľudu 1921 a 1930, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

15.2 Domácnosti a rodiny po druhej svetovej vojne

Od zavedenia konceptu cenзовých domácností medzi obsahové prvky sčítaní v roku 1961 sa ich počet neustále zvyšoval. Výnimku predstavovalo len posledné sčítanie resp. intercenzálne obdobie, kedy počet zistených cenзовých domácností mierne klesol. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1961 bola celá populácia Slovenska formovaná do približne 1183,3 tis. cenзовých domácností. V roku 1970 census odhalil takmer 1344,7 tis. domácností a v roku 1980 ich bolo už 1660,5 tis. Práve 70. roky predstavujú obdobie najdynamickejšieho rastu počtu cenзовých domácností. Príčinu je potrebné hľadať predovšetkým v priaznivom vývoji reprodukčného a rodinného správania podmieneného oživením pôrodnosti a sobášnosti v súvislosti po roku 1968. Keďže išlo o pomerne krátkodobý jav, v 80. rokoch už počty cenзовých domácností nerástli ani zďaleka tak dynamicky. V sčítaní ľudu 1991 bolo zistených 1832,5 tis. domácností, čo znamenalo, že úroveň intercenzálnych prírastkov len mierne prekročila hranicu 10 %. Len o niečo rýchlejšie sa zvyšovali počty domácností v 90. rokoch, a preto v roku 2001 sčítanie odhalilo približne 2 071,7 tis. týchto sociálnych kolektív. V poslednej dekáde došlo prvýkrát k miernemu úbytku (-0,5 %), keď v roku 2011 bolo identifikovaných necelých 2 062 tis. domácností. Okrem zmien v počte cenзовých domácností sme v sledovanom období svedkami aj pomerne výrazných posunov v ich štruktúre.

Vo všeobecnosti na Slovensku dlhodobo dominujú úplné rodinné domácnosti. V posledných dvoch intercenzálnych obdobiach však došlo k poklesu ich počtu, ako aj zastúpenia medzi cenзовými domácnosťami. Kým na začiatku 60. rokov sčítanie ľudu zistilo niečo viac ako 960 tis. úplných rodinných domácností a tie predstavovali viac ako 81 % všetkých cenзовých domácností, o tridsať rokov neskôr bolo sčítaných takmer 1 234,5 tis. úplných rodín, ale tie predstavovali už len niečo viac ako dve tretiny všetkých cenзовých domácností. Transformácia reprodukčného správania v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach znižovanie podielu a počtu úplných rodín urýchlilo. Podľa výsledkov sčítania obyvateľov z roku 2011 na Slovensku do tejto kategórie patrilo len necelých 1 080 tis. domácností, ktoré predstavovali už len niečo viac ako polovicu zo všetkých cenзовých domácností.

Na neúplné rodinné domácnosti až do začiatku 80. rokov pripadalo len niečo viac ako 8 %. Ich početnosť sa však kontinuálne zvyšovala z necelých 100 tis. až na viac ako 136 tis. v roku 1980. Najdynamickejší rast je však spájaný až s obdobím od 80. rokov do súčasnosti. Okrem výrazných rozdielov v úmrtnosti medzi pohlaviami (aj keď od 90. rokov zmenšujúcimi sa) k tomuto trendu prispelo zvýšenie intenzity rozvodovosti a súčasne pokles pravdepodobnosti, že rozvedená alebo ovdovená osoba opakovane vstúpi do manželstva. Na začiatku 90. rokov počet neúplných rodinných domácností prekročil hranicu 190 tis., v roku 2001 to už bolo viac ako 246 tis. a podľa posledného sčítania obyvateľov z roku 2011 ide dokonca o 331,5 tis. kolek-

tivít. Už v roku 1991 tak neúplné rodiny tvorili viac ako desatinu cenзовých domácností, aby v súčasnosti mali viac ako 16% podiel.

Jednoznačne najvýraznejšie sa zmenilo zastúpenie domácností jednotlivcov. Na začiatku sledovaného obdobia v roku 1961 ich počet nedosahoval ani úroveň 110 tis. Zastúpenie (9 %) tak bolo len o niečo vyššie ako v prípade neúplných rodín. Už na začiatku 80. rokov však išlo o viac ako 328 tis. domácností, čo znamenalo, že takmer každá piata cenзовая domácnosť na Slovensku bola tvorená jednotlivcom. Ešte rýchlejšie však rástol ich počet a podiel v 90. rokoch, keď z necelých 400 tis. a takmer 22 % už o desať rokov neskôr prekročili hranicu 622 tis. a tvorili približne 30 % všetkých cenзовých domácností na Slovensku. V poslednej dekáde síce došlo k miernemu poklesu na necelých 608 tis., ale keďže klesal aj celkový počet cenзовých domácností, ich zastúpenie zostalo tesne pod hranicou 30 %. Príčin tak dynamického nárastu je niekoľko a spoločne vytvárajú viacnásobne sa podmieňujúci mechanizmus. V spojitosti s vekom a fázou životného cyklu môžeme hovoriť o dvoch veľkých podskupinách domácností jednotlivcov. Prvú predstavujú mladé, slobodné osoby, ktoré bývajú alebo aspoň hospodária samostatne bez partnera. Môže ísť napríklad o singles, slobodnú osobu, ktorá má partnera, ale s ním nežije, slobodnú osobu dočasne bez partnera, ale nebrániacu sa programovo vzťahom a pod. Druhou veľkou skupinou sú osoby, ktoré už majú skúsenosti so životom v manželstve (rozvedení a ovdovení), ale z rôznych dôvodov zostávajú žiť sami. Okrem toho je potrebné tiež upozorniť, že pre formovanie domácnosti jednotlivca nie je primárnou podmienkou život osamote bez ďalších bývajúcich osôb, ale skutočnosť, že osoba sama hospodári. Typickým príkladom takejto stratégie sú podnájomníci, ktorí automaticky, ak nevytvárajú rodinné jadro a sú bez príbuzenských väzieb, predstavujú domácnosti jednotlivcov. Vznik a pretrvávanie takýchto domácností je podmienené jednak ochotou a možnosťami osôb žiť osamote (prípadne v nájomnom vzťahu), ako aj predchádzajúcou manželskou históriou. V druhom prípade je potom rozhodujúcim faktorom intenzita rozpadov manželských zväzkov rozvodom alebo ovdovením. S tým úzko súvisí aj intenzita, s akou tieto osoby vstupujú do ďalšieho manželstva prípadne partnerského zväzku (kohabitácie) a či v predchádzajúcom manželstve (kohabitácii) boli prítomné deti, a ak áno, s kým zostali žiť. Vo všeobecnosti na Slovensku platí, že pri rozvode manželstva s deťmi sú tieto zverené do starostlivosti matky a rozvedený otec vytvára samostatnú domácnosť jednotlivca. Vzhľadom na horšie úmrtnostné pomery mužov naopak častejšie vznikajú domácnosti jednotlivcov žien. Dynamický rast počtu domácností jednotlivcov podmienilo pretrvávanie výraznej mužskej nadúmrtnosti, nárast intenzity rozvodovosti a jej stabilizácia na pomerne vysokej úrovni, v posledných desaťročiach pokles šanci na opakovaný vstup do manželstva a v prípade mladších osôb preferencia života osamote alebo ekonomická nemožnosť vlastniť nehnuteľnosť

a s tým spojená voľba podnájomného vzťahu. Okrem toho niektorí autori⁸⁸⁴ tiež poukazujú na vplyv zvyšovania životnej úrovne dôchodcov, zlepšovanie bytovej situácie, ako aj pragmatickú snahu ovdovených osôb poberať vdovské dôchodky. V neposlednom rade vývoj počtu a podielu domácností jednotlivcov podmieňuje aj samotná veková štruktúra obyvateľstva a predovšetkým proces starnutia, keďže veľmi dôležitou skupinou osôb, pre ktoré je typické vytváranie domácností jednotlivcov, sú starší muži a najmä ženy. Tieto domácnosti sú však pre proces plodnosti v prevažnej miere nepodstatné.

Kľúčovým pre vývoj úplných rodinných domácností je v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach zníženie počtu a tým aj zastúpenia úplných rodín s deťmi. Do začiatku 90. rokov však ich počty rástli z 563,5 tis. (rok 1961) na viac ako 762 tis. (rok 1991). Súčasne je však potrebné povedať, že dynamika prírastkov sa postupne znižovala. Dramatická premena reprodukčného a rodinného správania v posledných dvoch desaťročiach výraznou mierou prispela k spomínanému poklesu ich početnosti. Preto v sčítaní obyvateľov 2011 už išlo len o niečo viac ako 503 tis. domácností, teda menej ako štvrtinu zo všetkých cenзовých domácností. Ešte na začiatku 70. rokov pritom predstavovali viac ako polovicu.

V prípade úplných rodín bez detí sme okrem poklesu medzi sčítaniami 1961 a 1970 svedkami kontinuálneho zvyšovania ich početnosti až do posledného cenzu 2011. Z necelých 397 tis. sa ich počet postupne zvýšil až na takmer 577 tis. V relatívnom vyjadrení však aj v tomto prípade došlo k miernemu poklesu z viac ako jednej tretiny (1961) na približne 28 % (2011).

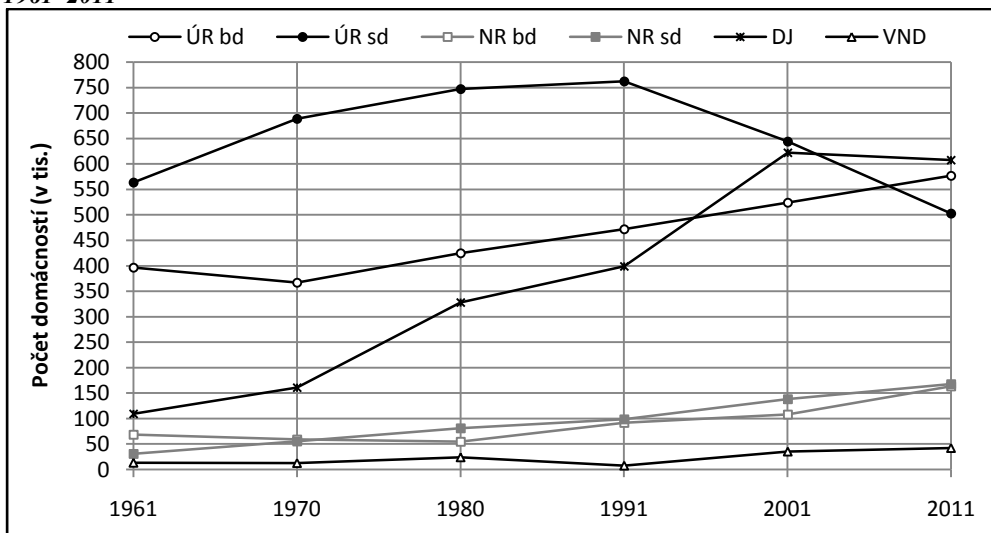
Príčiny pretrvávajúceho zvyšovania počtu úplných rodín bez detí je možné najmä od začiatku 90. rokov vidieť v niekoľkých rovinách. V prípade mladých manželstiev (a tiež pravdepodobne aj kohabituujúcich párov) je to tendencia odkladať rodičovský štart a tým narodenie dieťaťa. Tým sa predlžuje obdobie, ktoré prežijú ako bezdetní. Na konci reprodukčného veku, ako aj v poreprodukčnom veku je to predovšetkým zlepšovanie úmrtnostných pomerov a najmä znižovanie mužskej nadúmrtnosti, čo predlžuje samotnú existenciu manželstiev. Naopak nepriaznivo v kontexte početného vývoja úplných rodín bez detí pôsobí nárast rozvodovosti a jej zotrvanie na pomerne vysokej úrovni, pričom práve manželstvá, v ktorých už nežijú závislé deti, sú vystavené vyššiemu riziku rozvodu ako manželstvá s maloletými deťmi.

Diskontinuita vývojových trendov medzi úplnými rodinami bez závislých detí a so závislými deťmi spôsobila, že v roku 2011 prvýkrát v histórii na Slovensku mal miernu prevahu (53 % z úplných rodín) prvý typ domácností. V období (začiatok 70. rokov) najpriaznivejšieho vývoja úplných rodín s deťmi pritom platilo, že tieto predstavovali až takmer dve tretiny z úplných rodinných domácností.

⁸⁸⁴Pozri napr. KOCOURKOVÁ, Jiřina. Domácnosti jednotlivců. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 123.

Neúplné rodiny s deťmi početne rástli vo všetkých intercenzálnych obdobiach. V roku 1961 išlo len o niečo viac ako 31 tis. domácností, no v poslednom sčítaní už ich bolo takmer 168 tis. Z celkového počtu cenзовých domácností na ne pripadá niečo viac ako 8 %. Skupina neúplných rodín bez detí najprv zaznamenala určitý pokles z 68,6 tis. na niečo viac ako 55,2 tis. (rok 1980), no ďalší vývoj priniesol postupné zvyšovanie.

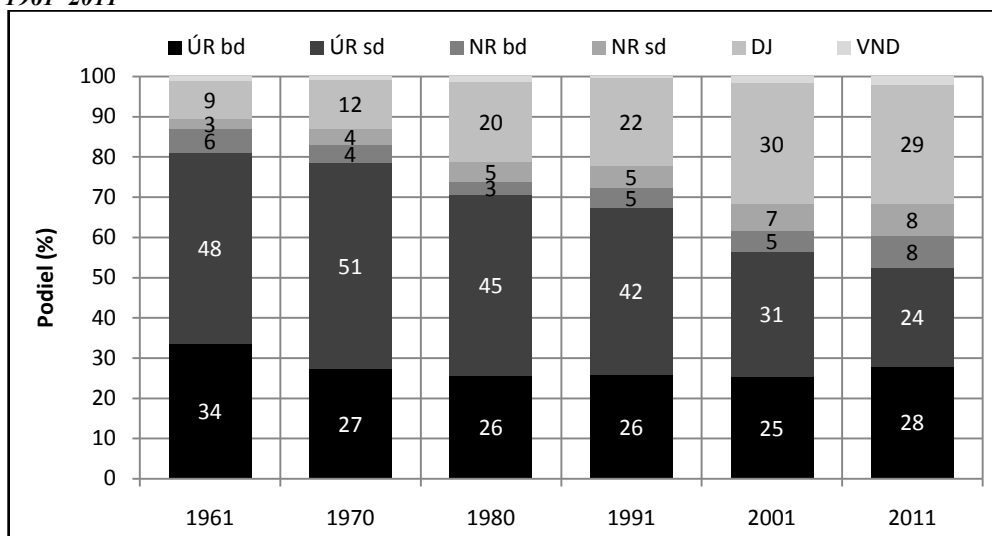
Graf 168: Vývoj počtu jednotlivých typov cenзовých domácností na Slovensku v rokoch 1961–2011⁸⁸⁵

Pozn.: ÚR bd - úplné rodiny bez detí; ÚR sd - úplné rodiny s deťmi; NR bd - neúplné rodiny bez detí; NR sd - neúplné rodiny s deťmi; DJ - domácnosti jednotlivcov; VND - viacčlenné nerodinné domácnosti

V roku 2011 už na Slovensku bolo identifikovaných takmer 164 tis. neúplných domácností bez detí, ktoré tak predstavujú približne 8 % z celkového počtu cenзовých domácností. Kým v prvej podskupine je určujúcim vývojovým faktorom rastúca rozvodovosť a v menšej miere aj horšie úmrtnostné pomery ženatých mužov, v prípade druhej podskupiny je to nepriamo predchádzajúci vývoj neúplných rodín s deťmi v kombinácii s predlžujúcou sa dobou spolužitia s jedným zo svojich rodičov. Okrem toho na pretrvávajúce oboch podskupín tiež pôsobí pokles šancí na opakovanie vstupu do manželstva u ovdovených a najmä rozvedených osôb.

⁸⁸⁵Zostavené z údajov sčítania ľudu 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

Graf 169: Vývoj zastúpenia jednotlivých typov cenзовých domácností na Slovensku v rokoch 1961–2011⁸⁸⁶

Pozn.: ÚR bd - úplné rodiny bez detí; ÚR sd - úplné rodiny s deťmi; NR bd - neúplné rodiny bez detí; NR sd - neúplné rodiny s deťmi; DJ - domácnosti jednotlivcov; VND - viacčlenné nerodinné domácnosti

15.2.1 Intenzita vytvárania cenзовých domácností

Úplné a neúplné rodinné domácnosti predstavujú dlhodobu na Slovensku hlavný priestor, v ktorom žije väčšina jeho populácie. Dá sa povedať, že s výnimkou veľmi špecifických prípadov v rodinnej domácnosti prežije aspoň časť svojho života v podstate každý jednotlivec. Ak sa pozrieme na prierezové informácie, ktoré nám poskytli sčítania obyvateľov, k rozhodujúcemu okamihu cenzu vytváralo alebo bolo súčasťou tohto typu domácnosti 86–96 % osôb s trvalým pobytom na Slovensku. Z pohľadu vývojových zmien je však zrejmé, že najmä vďaka zvýšeniu počtu a podielu domácností jednotlivcov podiel osôb žijúcich v rodinných domácnostiach mierne klesol. Kým v roku 1970 v nich žilo približne 96 % obyvateľov Slovenska a na začiatku 90. rokov stále viac ako deväť z desiatich osôb, podľa sčítania 2011 to už bolo len necelých 86 % obyvateľov. Okrem toho sa čiastočne zmenil aj charakter rodinných domácností. Na začiatku 70. rokov takmer 89 % obyvateľov žilo v úplných rodinách, pričom viac ako 60 % tvorili úplné rodiny so závislými deťmi. V neúplných rodinách sčítanie odhalilo len približne 7 % obyvateľov Slovenska. V súlade so zvyšovaním podielu neúplných rodín rástla aj ich váha na celkovej populácii na úkor úplných rodín, a to najmä v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach. Podľa posledného sčítania obyvateľov z roku 2011 tak v úplných rodinách

⁸⁸⁶Tamže.

žilo už menej ako 70 % obyvateľov (necelých 39 % úplné s deťmi), no v neúplných rodinách už takmer 17 %.

Typ cenzonej domácnosti úzko súvisí s vekom prednostu, a tým aj fázou jeho životného a rodinného cyklu. Rodinné domácnosti bez detí sa formujú častejšie na začiatku manželského, resp. partnerského spolužitia, keď sa páru ešte nenarodili deti a predovšetkým v poreprodukčnom veku, keď orientačnú rodinu deti opustili alebo už nespĺňajú podmienky na zaradenie do kategórie závislých detí (finančne nezávislá osoba vo veku 26 a viac rokov). Samotná intenzita vytvárania tohto typu domácností je predovšetkým podmienená predchádzajúcim vývojom sobášnosti a rozvodovosti, vo vyššom veku aj úmrtnosti a rozdielmi v úmrtnostných pomeroch medzi pohlaviami, ako aj plodnosťou. Z pohľadu fertillného správania pritom určujúcim je nielen to, s akým odstupom od sobáša sa narodilo prvé dieťa, ale aj koľko detí a v akých medzipôrodných intervaloch. To následne vo vyššom veku (pri predpokladanej vysokej šanci dožiť sa produktívneho veku) ovplyvňuje zotrvávanie manželského (alebo kohabitujúceho) páru v predmetnej kategórii úplných rodín s deťmi. Ako sme spomenuli vyššie, hlavnou fázou vzniku tohto typu domácností je obdobie, keď rodinu opustia deti alebo sa presunú do skupiny nezávislých. Vzhľadom na časovanie materských debutov je zrejmé, že táto situácia nastáva čoraz neskôr, a to až po ukončení reprodukčného obdobia. So zlepšovaním úmrtnostných pomerov a znižovaním mužskej nadúmrtnosti sa navyše predlžuje aj obdobie spoločného súžitia manželov (partnerov). Preto rodinné domácnosti bez detí výraznejšie proces reprodukcie neovplyvňujú. Rušivým faktorom zostáva pomerne vysoká intenzita rozvodovosti, ktorá svoje sekundárne maximum dosahuje práve v poreprodukčnom období, keď orientačnú rodinu už opustili deti a tá prestala spĺňať svoju socializačnú funkciu. Keďže tieto základné formovacie faktory sa výraznejšie v čase nezmenili (s výnimkou ich určitého rozloženia s vekom prednostu), môžeme na začiatku 70. rokov i v roku 2011 vidieť približne rovnaký priebeh vekovo-špecifických mier vytvárania úplných rodín bez detí. Maximum pritom v súvislosti s predchádzajúcimi zisteniami nachádzame až v poreprodukčnom veku, čo signalizuje aj pomerne prudký nárast intenzít približne od 40. roku života.

Navyše v poslednom sčítaní vidíme aj v mladšom veku mierny pokles intenzity vytvárania tohto typu domácností. Súvisí to jednak so zmenami v rodinnom správaní, a to poklesom sobášnosti slobodných a nárastom rozvodovosti. Úplné rodiny sa tak nielenže menej často formujú, ale sú vystavené vyššiemu riziku rozpadu v dôsledku rozvodu.

So spomínanými zmenami v rodinnom správaní úzko súvisia aj posuny v intenzite formovania tohto typu domácností v prvej polovici reprodukčného veku. Až do sčítania 1991 (vrátane) vo veku 20–24 rokov nachádzame určité dočasné zvýšenie intenzity vytvárania úplných rodín bez detí ako výsledok skorých manželských štartov. Následne vo veku 25–29 a najmä 30–34 rokov identifikujeme minimum, ktoré je spojené s realizáciou reprodukčných zámerov. V súvislosti s tým je potrebné

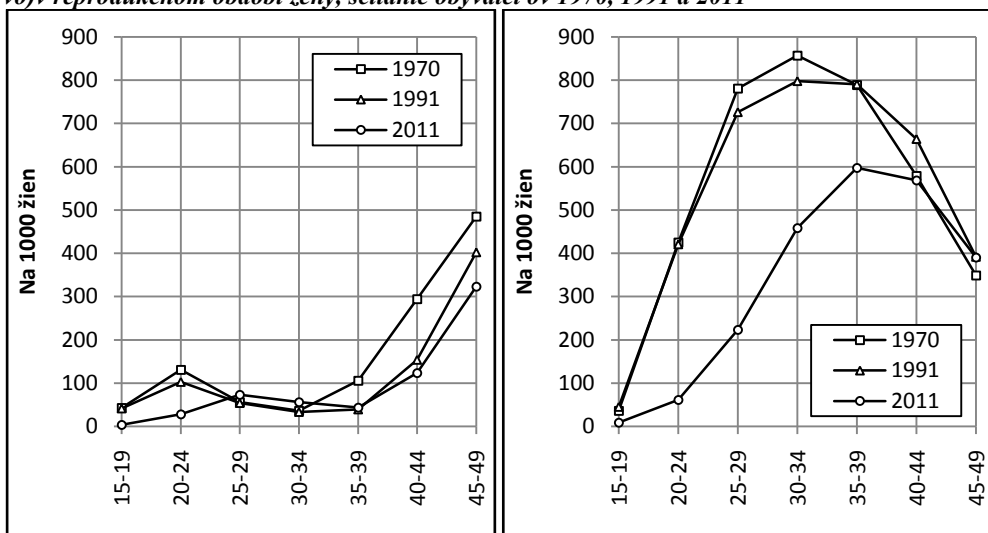
povedať, že drvivá väčšina pôrodov sa až do začiatku 90. rokov minulého storočia odohrávala v manželstve, skoro po sobáší, pričom krátkemu obdobiu života mlado-manželov bez narodenia dieťaťa prispieval aj vysoký podiel predmanželských koncepcií. Nízka bezdetnosť v kombinácii s koncentráciou plodnosti do úzkeho vekového intervalu (väčšinou do 30. roku života) urýchlňovali transformáciu bezdetných úplných rodín na rodiny so závislými deťmi. Aj preto vo veku 30–34 rokov nachádzame minimálnu úroveň formovania úplných rodín bez závislých detí. V poslednom sčítaní 2011 však už zreteľne môžeme vidieť dopady zmien rodinného správania. Pokles v mladšom veku a určitý posun do veku okolo 25–34 rokov ako dôsledok odkladania manželských štartov spolu so zmenou časovania minimálnej úrovne intenzity vytvárania tohto typu domácností do veku 35–39 rokov. Okrem spomínaných zmien v sobášnosti k tomu prispievajú aj zmeny v časovaní plodnosti, a to nielen celkový proces odkladania materských štartov, ale aj materských štartov v rámci manželských zväzkov.

Úzke prepojenie oboch typov úplných rodín v rámci jednotlivých fáz životného cyklu sa odzrkadľuje aj na priebehu vekovo-špecifických mier formovania úplných rodín so závislými deťmi. Maximum intenzity ich vytvárania nachádzame práve vo veku, keď intenzita, s akou sa formovali úplné rodiny bez detí, dosahovala svoju minimálnu úroveň. Je to dôsledok načasovania materských štartov v manželskom zväzku alebo kohabitácii. Preto na vznik úplnej rodiny s deťmi nepriamo vplýva predchádzajúci vývoj sobášnosti a jej časovanie, ako aj formovanie a preferencia neformálnych faktických manželstiev, no rozhodujúcu úlohu zohráva intenzita a časovanie plodnosti, a to najmä rodenie prvých detí. Opačne pôsobí vývoj rizík rozvodu resp. ukončenia kohabitácie rozchodom, ako aj úmrtím jedného z manželov či partnerov. Okrem toho prechod medzi jednotlivými typmi rodinných domácností prináša aj odchod závislých detí z rodiny, ako aj ich posun do kategórie nezávislých osôb. Vzhľadom na tieto skutočnosti je zrejmé, že najvyššia intenzita vytvárania úplných rodín s deťmi je spojená s reprodukčným vekom a najmä obdobím okolo maximálnej intenzity plodnosti. V súvislosti s tým je možné spájať aj zmeny v charaktere formovania tohto typu domácností. Okrem poklesu samotnej intenzity je z grafu⁶⁰ zrejmý aj posun maximálnej úrovne do vyššieho veku. Na začiatku 70. rokov maximálnu intenzitu vytvárania úplných rodín s deťmi nachádzame vo veku 30–34 rokov. Podľa sčítania ľudu 1991 sa k tejto vekovej skupine pripojila aj skupina 35–39-ročných.⁸⁸⁷ Samotný priebeh vekovo-špecifických mier formovania úplných rodín s deťmi sa však výraznejšie nezmenil. Typickou črtou bol prudký nárast

⁸⁸⁷ Keďže nedošlo k žiadnym výraznejším zmenám v časovaní plodnosti ani zmene okolností, ktoré by ovplyvňovali pravdepodobnosti existencie tohto typu domácností, hlavným faktorom rozšírenia vekového spektra s maximálnou intenzitou vytvárania úplných rodín s deťmi bude zmena klasifikácie závislého dieťaťa. Kým v rokoch 1961, 1970 a 1980 išlo o deti vo veku do 14 resp. 15 rokov, od sčítania 1991 je používaný súčasný systém, kde za závislé dieťa je považovaná finančne závislá osoba vo veku do 26 rokov.

až do veku 30–34 rokov nasledovaný v podstate rovnako prudkým poklesom. Je to opäť výsledok časovania a rozloženia mier sobášnosti a plodnosti ako dvoch hlavných určujúcich faktorov. Určitým rozdielom medzi rokmi 1970 a 1991 bola o niečo nižšia intenzita vo veku 25–34 rokov a naopak mierne vyššia vo veku 40 a viac rokov. Kým druhý jav je podľa nášho názoru predovšetkým dôsledkom zmeny klasifikácie závislých detí, čo v konečnom dôsledku znamenalo dlhšiu prítomnosť detí spadajúcich do kategórie závislých osôb, pokles sa dá vysvetliť jednak určitým znížením plodnosti, ale predovšetkým rastúcou rozvodovosťou.

Graf 170 a 171: Intenzita vytvárania úplných rodín bez detí (vľavo) a s deťmi (vpravo) v reprodukčnom období ženy, sčítanie obyvateľov 1970, 1991 a 2011⁸⁸⁸

V posledných dvoch desaťročiach sa priebeh, ako aj samotná intenzita vytvárania úplných rodín s deťmi výrazne zmenili. Predovšetkým došlo k výraznému prepadu mier vo veku do 40 rokov ako kombinácie poklesu sobášnosti, plodnosti, odkladania manželských a materských štartov a tiež vysokej intenzity rozvodovosti práve vo veku 30–40 rokov. So zmenou časovania prvých sobášov a prvých pôrodov tiež súvisí posun maximálnych hodnôt mier vzniku týchto domácností do veku 35–39 rokov. Súčasne sme svedkami mierneho nárastu na sklonku reprodukčného veku. Ten je tiež podmienený uvedenými transformáciami v časovaní jednotlivých rodinných a reprodukčných tranzícií, no ich efekt sa výraznejšie prejaví až s mladšími generáciami, ktoré sú hlavnými nositeľkami týchto transformácií.

Do kategórie úplných rodín sú svojou povahou zaradované aj kohabitácie (faktické manželstvá). Hlavným identifikačným znakom pri ich vymedzovaní je slobod-

⁸⁸⁸Zostavené z údajov sčítania ľudu 1970, 1991 a sčítania obyvateľov 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

ná deklarácia vzťahu druh/družka k osobe na čele cenzonej domácnosti. Ide teda o dvojicu vzájomne nezosobášených⁸⁸⁹ osôb rôzneho pohlavia, ktorá spoločne býva, hospodári a v sčítaní tento svoj zväzok uviedla. Až do posledného sčítania 2011 jednou z dôležitých podmienok bola tiež rovnaká administratívna príslušnosť (trvalé bydlisko) k bytu, v ktorom dvojica žila. Tým sa značná časť kohabitácii strácala. Sčítanie v roku 2011 pri konštrukcii cenzonej domácnosti upustilo od konceptu trvalého bydliska a jednotlivé domácnosti (a teda aj faktické manželstvá) boli identifikované na základe príbuzenských vzťahov bez ohľadu na administratívne bydlisko jej členov. Aj napriek tomu je však potrebné poznamenať, že ani tento prístup neumožňuje komplexne a v plnej miere hodnotiť všetky formy tak heterogénneho fenoménu, akým sú kohabitácie, ale získané výsledky sa vzťahujú len k faktickým manželstvám identifikovaným na základe uvedených kritérií. Odlišnosti vo vnímaní podmienky trvalého bydliska tiež značne ovplyvňujú porovnateľnosť výsledkov jednotlivých cenzo, a preto sa budeme venovať len niektorým základným aspektom a viac sa zameriame na výsledky posledného sčítania.

Z pohľadu početnosti na území Slovenska bolo dlhodobo sčítaných len niekoľko desiatok tisíc párov, ktoré spĺňali definíciu faktického manželstva. V roku 1970 to bolo 12,3 tis., v roku 1980 približne 31,2 tis. dvojíc, vsčítaní 1991 menej ako 21 tis. a v cenze 2001 necelých 30,5 tis. párov. Sčítanie 2011 po zmene klasifikácie umožnilo získať informácie o viac ako 89 tis. faktických manželstvách.

Z hlavných skupín obyvateľstva na Slovensku, ktorá častejšie vytvárala faktické manželstvá, boli rozvedené osoby.⁸⁹⁰ Tieto postmaritálne kohabitácie mali svoju prevahu aj na začiatku 90. rokov, no už v sčítaní 2001 sa im svojím zastúpením vyrovnali kohabitácie so slobodnými osobami (prevažne tzv. predmanželské spolužitie). Tento vývoj bol v zmysle presadzovania neformálnych zväzkov u mladých osôb ako dočasná či trvalá náhrada manželstiev, s ktorým sa môžeme stretnúť v rámci ideí druhej demografickej tranzície. Sčítanie 2011 však tento trend mierne zvrátilo, keďže opätovne najčastejšie kohabitácie tvorili rozvedené osoby (46 % muži, 47 % ženy). Necelých 40 % pripadalo na slobodných (viac ako v roku 1991) a pomerne častými sa stali aj kohabitácie ešte ženatých mužov a vydatých žien. Naopak faktické manželstvá ovdovených sa stali marginálnou záležitosťou.⁸⁹¹ Zaujímavo sa vyvíjali aj zmeny v štruktúre kohabitujuúcich podľa veku. Podľa výsledkov sčítania obyvateľov z roku 1970 išlo skôr o mladé ženy vo veku 20–24 rokov a mladých mužov

⁸⁸⁹Špecifickým prípadom sú kohabitácie ženatých a vydatých žien, ale za iných partnerov, a teda nie vzájomne.

⁸⁹⁰Pozri napríklad BARTOŇOVÁ, Dagmar. Faktická manželstvá v letech 1970 a 1980. In: *Demografie*, 1984, 26, 3, s. 266–269; PILINSKÁ, Viera a kol. *Demografická charakteristika rodiny...*, c. d., s. 26–31; MLÁDEK, Jozef – ŠIROČKOVÁ, Jana. Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spolužitia obyvateľstva Slovenska. In: *Sociológia*, 2004, 36, 5, s. 423–454.

⁸⁹¹Blížšie pozri ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja rodín...*, c. d., s. 52–53.

vo veku 20–29 rokov. Ďalšou početnejšou skupinou boli osoby v druhej polovici a u žien najmä na sklonku reprodukčného veku. Na začiatku 80. rokov sa maximum mierne posunulo do veku 25–34 rokov a v sčítaní 1991 u oboch pohlaví už bolo vo veku 30–39 rokov. Súviselo to s postupnou prevahou rozvedených osôb medzi kohabitantmi. Keďže aj census 2011 potvrdil pretrvávajúcu miernu prevahu rozvedených mužov a žien medzi osobami deklarujúcimi život vo faktickom manželstve, naďalej hlavnou skupinou zostali osoby vo veku 30–39 rokov. Je zrejmé, že tento stav je do značnej miery podmienený vysokou rozvodovosťou a nízkou opakovanou sobášnosťou, ako aj vyššou ochotou osôb vytvárať radšej faktické manželstvá ako vstupovať do nových legitímnych manželských zväzkov. Posledné sčítanie tiež poukázalo na skutočnosť, že v mladšom veku (do 35 rokov) postupne získali medzi kohabitujuúcimi prevahu slobodné osoby.

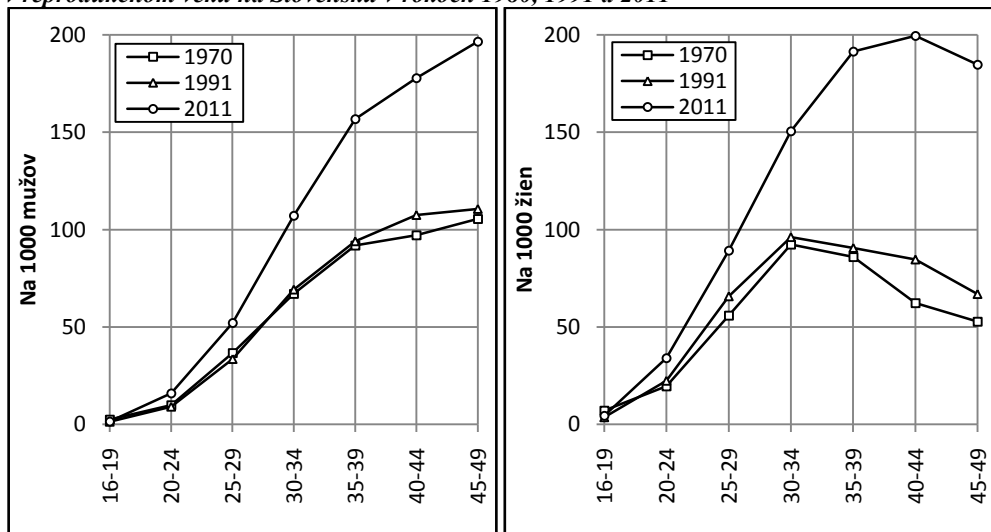
Keďže faktické manželstvá sú doménou predovšetkým neženatých mužov a nevydatých žien, intenzitu ich vzniku môžeme vyjadriť ako počet kohabitácií pripadajúcich na 1000 osôb nežijúcich v manželstve príslušného veku a pohlavia. Z grafov 63 a 64 je už na prvý pohľad zrejmé, že od začiatku 90. rokov došlo k pomerne významnému nárastu šancí, že muž alebo žena v reprodukčnom veku bude žiť v kohabitácii. Maximálna intenzita vytvárania faktických manželstiev sa u oboch pohlaví formuje až v druhej polovici reprodukčného obdobia, čo tiež súvisí s charakterom osôb, ktoré ich v prevažnej vyhladávali. Podľa údajov zo sčítania 2011 vo veku 30–49 rokov už viac ako 15 % nevydatých žien deklarovalo život vo faktickom manželstve. V sčítaní 1991 takúto úroveň nedosiahla žiadna veková skupina, pričom maximum necelých 10 % nachádzame vo veku 30–34 rokov. Oproti starším sčítaniam sa tak nielenže výrazne zvýšila intenzita formovania kohabitácií u oboch pohlaví, ale došlo aj k jej posunu do konca reprodukčného obdobia, čo tiež úzko súvisí so zmenami časovania jednotlivých prechodov k materstvu a rodičovstvu.

Dôležitými zmenami tiež prešla vnútorná štruktúra kohabitácií z pohľadu prítomnosti detí. Podiel bezdetných kohabitácií sa v cenze 2011 znížil na necelú tretinu, pričom jedno dieťa malo približne 30 % a dve štvrtina faktických manželstiev. Vzhľadom na vyšší vek formovania tohto typu zväzkov nie je prekvapivým, že až v polovici z nich nie sú závislé deti a ich priemerný počet sa znížil pod hranicu 1 dieťaťa na zväzok. Prítomnosť závislých detí žijúcich vo faktických manželstvách však úzko súvisí s vekom a rodinným stavom druhu a družky. Bezdetné kohabitácie sčítanie 2011 odhalilo v prvej polovici a na konci reprodukčného veku. Naopak najčastejšie kohabitácie so závislými deťmi identifikujeme vo veľmi mladom veku (do 20 rokov)⁸⁹² a potom vo veku 30–40 rokov. Je zrejmé, že neformálne zväzky na

⁸⁹²Ide o veľmi špecifický typ reprodukčného správania príznačný skôr pre prostredie segregovaných rómskych osád, kde značná časť ešte -náštročných dievčat rodi svoje prvé deti mimo manželský zvä-

Slovensku čoraz častejšie vytvárajú nielen priestor spoločného súžitia dvoch osôb, ale sú tiež priestorom na realizáciu reprodukčných zámerov.

Graf 172 a 173: Intenzita vzniku faktických manželstiev mužov (vľavo) a žien (vpravo) v reprodukčnom veku na Slovensku v rokoch 1980, 1991 a 2011⁸⁹³

Neúplné rodiny vznikajú spolužitím jedného rodiča so svojím dieťaťom, ktoré však nie je súčasťou inej hospodáriacej, resp. cenzonej domácnosti v byte. Vo svojej podstate môžeme hovoriť o akomsi medzistupni medzi úplnou rodinnou domácnosťou a domácnosťami jednotlivcov.⁸⁹⁴ Formovanie tohto typu domácnosti je podmienené absenciou jedného z rodičov, pričom veľký význam v tomto smere zohráva aj samotný dôvod vzniku tejto situácie. Rozvodom manželstva vznikajú neúplné rodiny skôr v mladšom veku, keďže maximálne riziko rozvodu je spájané s druhou polovicou reprodukčného veku. V súvislosti s rozvodovou praxou na Slovensku, keď maloleté dieťa (deti) sú najčastejšie zverené do starostlivosti matky, vznikajú v prevažnej miere neúplné rodiny na čele so ženou. Podobne aj ovdovenie ako druhý hlavný faktor formovania neúplných rodín sa častejšie spája so ženou na čele takejto cenzonej domácnosti. Príčinou je predovšetkým pretrvávajúce značné rozdiely v úmrtnostných pomeroch v neprospech mužskej zložky populácie Slovenska. Keďže však v reprodukčnom veku sú šance na úmrtie aj u mužov pomerne nízke, ovdovením neúplné rodiny vznikajú skôr v poreprodukčnom veku. Dôležitou podmien-

zok, no vo viac či menej funkčnej kohabitácii. Bližšie k tejto problematike pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav. *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva* c. d..

⁸⁹³Zostavené z údajov sčítania ľudu 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁸⁹⁴KUČERA, Milan. Neúplné rodinné domácnosti s deťmi. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 104.

kou je vzhľadom na vek detí potom spoločné hospodárenie s pozostalým rodičom a skutočnosť, že ešte sami v byte nevytvárajú inú cenзовú domácnosť. Okrem ochoty spoločne bývať a hospodáriť je rozhodujúcim pre rozvedených i ovdovených prednostov domácností aj intenzita, s akou vstupujú do ďalších manželských alebo partnerských zväzkov. Ako sme ukázali vyššie, práve rozvedené osoby na Slovensku sú pomerne často súčasťou kohabitácií. Na druhej strane analýza sobášnosti rozvedených a ovdovených osôb (a najmä žien) ukazuje, že v poslednom štvrtstoročí sa aj v ich prípade výrazne znížili šance na opakovaný vstup do manželstva.

Narodenie dieťaťa (prvého poradia) znamená v prípade úplných rodín ich presun z kategórie bez detí do skupiny s deťmi. Samo o sebe však nie je formujúcim činiteľom rodinnej domácnosti. Výnimkou sú prípady, keď sa dieťa narodí osamelej matke. Ukazuje sa, že najčastejšie ide o mladé slobodné ženy. Otázkou zostáva, či skutočne žena s dieťaťom žije bez stabilného partnera, alebo je to len dôsledok odlišného trvalého pobytu biologických rodičov v čase sčítania. Druhý bod v poslednom sčítaní prestal byť aktuálnym, keďže pri konštrukcii cenзовých domácností sa pracovalo na báze prítomného obyvateľstva v danej bytovej domácnosti s prihliadnutím na vyznačené príbuzenské vzťahy.⁸⁹⁵

Posledným veľmi špecifickým prípadom, ako môže vzniknúť neúplná rodinná domácnosť, je oddelené bývanie ženatého muža a vydatej ženy s jedným alebo viacerými deťmi. V podstate tak môžeme byť svedkami vzniku jednej neúplnej rodinnej domácnosti a domácnosti jednotlivca alebo v ešte zriedkavejších prípadoch dvoch neúplných rodinných domácností⁸⁹⁶. V minulosti bol tento spôsob vzniku neúplnej rodiny predovšetkým dôsledkom zlej bytovej situácie, keďže nedostatok bytov často nútil najmä mladé rodiny dočasne v niektorých prípadoch žiť oddelene.⁸⁹⁷ V súčasných podmienkach môžeme skôr hovoriť o prípadoch vlastníctva viacerých nehnuteľností, pričom každý z manželov má nielen trvalý pobyt v inej, ale v nej aj reálne býva. Ešte častejšie však môže ísť o prípady tzv. „mŕtvych“ manželských zväzkov, keď osoby ešte *de iure* zostávajú byť manželmi, ale v skutočnosti už spolu nežijú. Oddelené bývanie v takýchto prípadoch môže signalizovať rozvrat manželského zväzku a je obrazom predrozvodového fyzického opustenia nefunkčného manželstva.⁸⁹⁸

⁸⁹⁵V špecifických prípadoch však ani to nemuselo zaručiť, že sčítanie umožnilo odhaliť, či žena je osamelou matkou alebo žije so svojím partnerom. V situácii, keď partner bol dlhodobo mimo bytovú domácnosť alebo nesprávne definoval príbuzenský vzťah, resp. nebol deklarovaný vzťah druhá s družkou, mohlo dôjsť k určitej nepresnosti. Nepredpokladáme, že by však tieto prípady mohli výraznejšie skresliť získané informácie, a preto uvedené výsledky považujeme za pomerne presný odhad skutočnosti z pohľadu predmetnej problematiky.

⁸⁹⁶Ak každý s rodičov žije s aspoň jedným zo svojich detí.

⁸⁹⁷BARTONOVÁ, Dagmar. Rodiny a domácnosti. In: *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Univerzita Karlova, 2007, s. 69.

⁸⁹⁸Tamže.

Kľúčovým faktorom vzniku neúplných rodín sa najmä v posledných dvoch–troch desaťročiach ukazuje byť proces rozvodovosti. Jednoznačne je možné povedať, že legitimizácia rozvodu a rozvedených osôb významnou mierou prispeli k heterogenizácii foriem cenзовých domácností, a to už v reprodukčnom veku. Úplná rodina sa po rozvode štiepi podľa prítomnosti detí na dve domácnosti jednotlivcov alebo jednu domácnosť jednotlivca a jednu neúplnú rodinnú domácnosť.⁸⁹⁹

Hlbšia analýza rodinného stavu na čele neúplných rodín ukázala, že postupne medzi sčítaniami došlo k poklesu zastúpenia ovdovených mužov a najmä žien. Dá sa predpokladať, že je to výsledok zlepšenia úmrtnostných pomerov najmä na strane mužov v reprodukčnom a v strednom produktívnom veku. Na druhej strane sa zvýšilo zastúpenie a počet neúplných rodín na čele so slobodnou osobou a tiež osobou žijúcou v manželskom zväzku. Kým prvý prípad je z nášho pohľadu do určitej miery očakávaný jav spojený predovšetkým s nemanželskou plodnosťou, tak dynamický nárast neúplných rodín s vydatou ženou alebo ženatým mužom je ťažšie interpretovateľný. Domnievame sa, že bytová situácia mladých rodín nie je tak dramatická ako v minulosti, aby muselo dochádzať častejšie k prípadom oddeleného bývania, navyše v súčasnosti je rezidenčná samostatnosť vôbec jedným zo základných predpokladov vzniku manželského alebo partnerského zväzku (kohabitácie). Vysvetlenie sa tak podľa nás skrýva vo zvyšujúcom sa počte nefunkčných manželstiev, manželstiev v predrozvodovej fáze, ako aj v častejších situáciách, keď manželia majú odlišné trvalé bydlisko v dôsledku vlastníctva viacerých nehnuteľností.

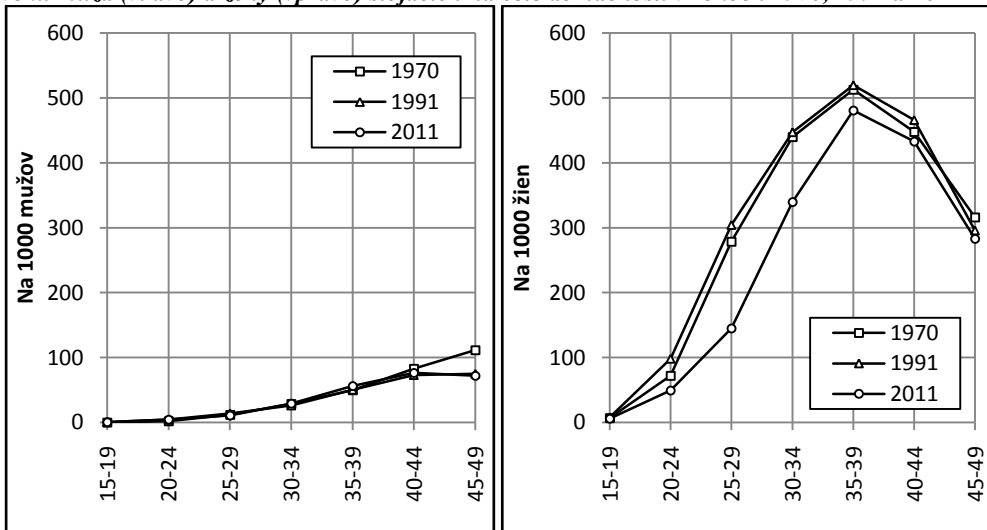
Zmeny v rozvodovosti, a to nielen z pohľadu zvýšenia jej intenzity, ale aj posunu do vyššieho veku či oddialenia maximálnej úrovne od vstupu do manželstva podmienili aj formovanie neúplných rodín. Predovšetkým sme svedkami zvýšenia intenzity vzniku neúplných rodín bez závislých detí vo veku nad 50 rokov.⁹⁰⁰ Uvedený trend je tiež dôsledkom častejšieho a predovšetkým dlhšieho zotrvávania detí v domácnosti jedného z rozvedených rodičov bez toho, aby tieto vytvárali samostatnú cenзовú domácnosť. Kým poreprodukčné obdobie je z pohľadu neúplných rodín spojené s typom bez závislých detí, reprodukčný vek a najmä interval 30–44 rokov je dlhodobo spätý s maximálnou intenzitou formovania neúplných rodín s deťmi. Postupne sme síce svedkami mierneho poklesu intenzity vzniku týchto domácností ako dôsledku znižovania plodnosti a počtu detí v rodinách, ale naďalej zostáva jej úroveň pomerne vysoká. Podľa výsledkov sčítania obyvateľov z roku 2011 vo vyššie spomínaných vekových skupinách na 1000 nevydatých žien pripadalo viac ako 350 žien stojacich na čele neúplnej rodiny. Okrem toho grafy 174 a 175 jednoznačne

⁸⁹⁹Veľmi ojedinelým prípadom je vznik dvoch neúplných rodín, ak s každým z rozvedených manželov zostalo aspoň jedno dieťa. Častejšie sú takéto situácie, ak v rozvedenom manželstve sa nachádzali deti aj z predchádzajúcich vzťahov.

⁹⁰⁰Pozri ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. Prognóza vývoja rodín a domácností..., c. d., s. 59.

potvrdzujú výrazne častejšie vytváranie neúplných rodín s deťmi u žien ako u mužov.

Graf 174 a 175: Intenzita vytvárania neúplných rodín s deťmi na Slovensku v reprodukčnom veku muža (vľavo) a ženy (vpravo) stojacich na čele domácnosti v rokoch 1970, 1991 a 2011⁹⁰¹

Medzi nerodinnými domácnosťami hlavnú úlohu zohrávajú domácnosti jednotlivcov. Platí to aj z pohľadu ich samotnej váhy medzi domácnosťami, ako aj z pohľadu podielu osôb v nich žijúcich. Výsledky sčítaní 1961–2001 tiež odhalili, že dlhodobo predstavovali najrýchlejšie rastúci typ cenзовých domácností. Ako sme uviedli vyššie, v posledných dvoch cenзоch predstavovali približne 30 % zo všetkých cenзовých domácností, pričom v nich žilo už takmer 12 % všetkých obyvateľov Slovenska.

O značnej dynamike hovorí aj skutočnosť, že ešte na začiatku 70. rokov pritom domácnosti jednotlivcov tvorili menej ako 4 %. Prispievali k tomu jednak rastúce príjmy osamelých osôb, rast výšky starobných dôchodkov a tiež zvýšená intenzita bytovej výstavby v 70. a 80. rokoch.⁹⁰² V 90. rokoch rastúci počet domácností jednotlivcov bol spojený so zvyšovaním rozvodovosti a častejším osamelým životom mladých slobodných osôb (podnájomníci, singles a pod.). Dôležitým sa ukázal byť aj pokles pravdepodobností, že rozvedená a ovdovená osoba opakovane vstúpi do ďalšieho manželstva. V poslednom intercenzálnom období sa rast domácností jednotlivcov zastavil a ich počet zostáva na približne rovnakej úrovni ako v roku 2001.

⁹⁰¹Zostavené z údajov sčítania ľudu 1970, 1991 a sčítania obyvateľov 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

⁹⁰²BARTOŇOVÁ, Dagmar. Vývoj cenзовých domácností v České republice v poslední třetině 20. století. In: *Demografie*, 2005, 47, 1, s.2; PILINSKÁ, Viera a kol. Demografická charakteristika rodiny na Slovensku..., c. d., s. 8.

V mladšom veku je tento typ domácností skôr doménou slobodných osôb, ktoré samostatne bývajú a hospodária, alebo žijú v podnájme. Potvrdili to aj výsledky posledného sčítania obyvateľov. Prevalu slobodných osôb medzi domácnosťami jednotlivcov nachádzame u mužov ešte vo veku 35 rokov a u žien do 40. roku života. Rozvedení najvyššie zastúpenie dosahujú v poslednej dekáde reprodukčného obdobia a v staršom produktívnom veku. Vo vyššom veku (o niečo skôr a častejšie u žien) sú domácnosti jednotlivcov tvorené predovšetkým ovdovenými osobami.⁹⁰³ Aj v tomto prípade je dôležitým faktorom existencia značných rozdielov v úmrtnosti medzi mužskou a ženskou časťou populácie Slovenska. Svedčí o tom aj skutočnosť, že na začiatku 90. rokov takmer dve tretiny domácností jednotlivcov tvorili ženy. V posledných dvoch intercenzálnych obdobiach sa situácia čiastočne zlepšila aj vďaka rýchlejšiemu zlepšovaniu úmrtnostných pomerov u mužov. Podľa posledného sčítania obyvateľov z roku 2011 tak ženy tvorili približne šesť z desiatich domácností jednotlivcov.

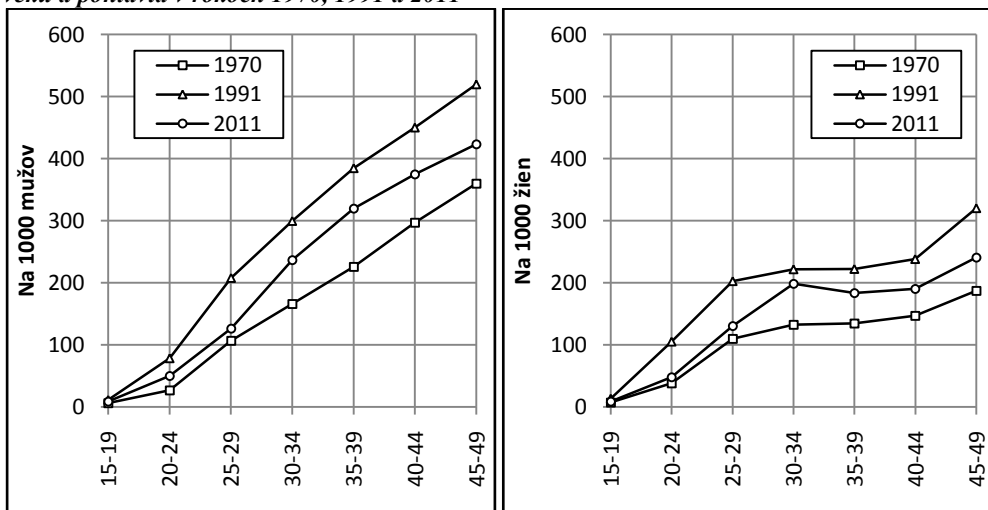
Transformácia reprodukčného správania v poslednom štvrtstoročí, a to najmä v prípade rozvodovosti a úmrtnosti prispela k určitým zmenám vo formovaní domácností jednotlivcov. Predovšetkým sme svedkami poklesu podielu ovdovených a naopak nárastu váhy rozvedených a slobodných osôb na celkovom počte cenзовých domácností jednotlivcov. Zmeny v rodinnom stave sa odzrkadľujú aj na vekovej štruktúre. U mužov došlo k zvýšeniu podielu domácností jednotlivcov vo veku 30–49 rokov ako dôsledok vysokej rozvodovosti a čiastočne osamelého bývania resp. hospodárenia. V ženskej časti populácie v reprodukčnom veku sa zvýraznilo zastúpenie mladších osôb (25–35 rokov). Tieto zmeny sú podmienené nielen posunmi v samotnej intenzite vytvárania cenзовých domácností jednotlivcov, ale sa na nich podpisuje aj predchádzajúci populačný vývoj, a to najmä v podobe prechodu rôzno-početných generácií naprieč vekovou štruktúrou.

Intenzita tvorby cenзовých domácností jednotlivcov má u oboch pohlaví odlišný priebeh. Súvisí to predovšetkým so spôsobom ako vznikajú. Kým v mladšom veku je šanca u mužov i žien približne rovnaká, približne od 30. roku života v ženskej populácii stagnuje, no u mužov identifikujeme naďalej kontinuálny rast. Tento jav je výsledkom rozvodu manželstiev s deťmi, keď u mužov sa najčastejšie vytvárajú domácnosti jednotlivcov, no u žien sa formujú neúplné rodinné domácnosti. K ďalšiemu nárastu intenzity vzniku cenзовých domácností jednotlivcov na strane žien dochádza až od 40. roku života. Okrem rodových rozdielov v priebehu formovania domácností grafy 176 a 177 poukazujú aj na určité zmeny, ktoré nastali medzi sčítaniami 1970, 1991 a 2011. S výnimkou najstarších vekových skupín došlo najprv k výraznému nárastu intenzity vzniku domácností jednotlivcov u oboch pohlaví.

⁹⁰³Bližšie k tejto problematike pozri ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. Prognóza vývoja rodín a domácností..., c. d., s. 61–64.

V posledných dvoch intercenzálnych obdobiach sme síce svedkami určitého poklesu, no aj napriek tomu zostáva intenzita, s akou sa tieto domácnosti formujú vo všetkých vekových skupinách, naďalej vyššia, ako tomu bolo v roku 1970.

Graf 176 a 177: Intenzita vytvárania cenзовých domácností jednotlivcov na Slovensku podľa veku a pohlavia v rokoch 1970, 1991 a 2011⁹⁰⁴

15.2.2 Deti v rodinných domácnostiach

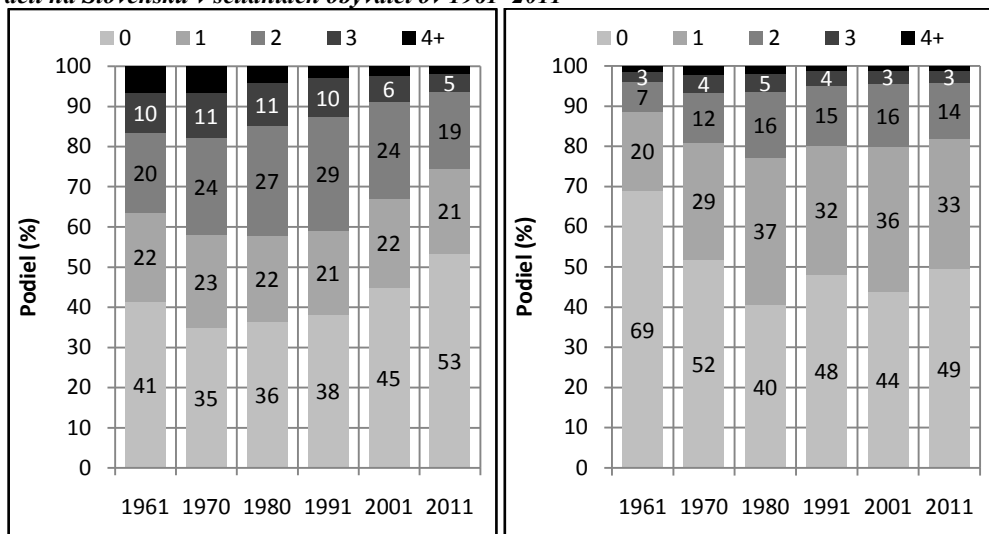
Pokles realizovanej plodnosti, postupný príklon k dvojdetnej rodine, zvyšovanie rozvodovosti, nepriaznivé úmrtnostné pomery a najmä značný rozdiel v úmrtnostných pomeroch mužov a žien v kombinácii s ďalšími demografickými i nedemografickými faktormi (napr. snaha o vstup do ďalšieho manželstva, príklon k individualizmu a samostatného bývania a hospodárenia, ochota a možnosť osamostatnenia sa od orientačnej rodiny, ekonomická, bytová, partnerská situácia mladých a pod.) výraznou mierou vplývali nielen na štruktúru cenзовých domácností, ale aj na ich veľkosť z pohľadu počtu členov.

Jedným z hlavných vývojových znakov bol výrazný nárast počtu a podielu domácností jednotlivcov (z približne 9 na približne 30 %). Dlhodobu na Slovensku pritom najčastejšie mali cenзовé domácnosti dvoch členov a nasledovali domácnosti so štyrmi členmi. Od sčítania 2001 sú však najpočetnejšími domácnosti len s jedným členom. Druhým dôležitým faktorom priamo vplývajúcim na veľkosť cenзовých domácností bol pokles počtu a zastúpenia viacčlenných domácností. Kým na začiatku 60. rokov domácnosti s 5 a viac členmi tvorili takmer štvrtinu, v posledných dvoch sčítaniach 2001 a 2011 to bolo už len približne 9 %. Mierne kleslo aj zastúpe-

⁹⁰⁴Vypočítané z údajov sčítania ľudu 1970, 1991 a sčítania obyvateľov 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

nie štvorčlenných domácností z 23 % v roku 1991 na necelých 18 % v roku 2011. Keďže hlavnú úlohu zohrávajú úplné rodiny s deťmi, je zrejmé, že v nových spoločenských podmienkach dvojdetný model rodiny na Slovensku už nenachádza tak široké uplatnenie. Špecifickým vývojom prešli trojčlenné rodiny. Aj v ich prípade platí, že najčastejšie ide o úplné rodinné domácnosti. Od sčítania 1961 môžeme vidieť pokles ich zastúpenia z viac ako 21 % na necelých 18 % v roku 2001. V poslednom intercenzálnom období však dochádza k pomerne výraznému nárastu až na takmer pätinu všetkých cenзовých domácností. Dlhodobu najstabilnejšie zastúpenie vykazujú dvojčlenné domácnosti. Medzi sčítaniami 1961 a 2011 sa ich podiel pohyboval na úrovni 23–24 %. V dôsledku týchto štrukturálnych zmien došlo k poklesu priemernej veľkosti cenзовой domácnosti, a to takmer o jedného člena. Medzi sčítaniami 1961 a 2011 sa tak priemerný počet osôb pripadajúcich na jednu cenзовú domácnosť znížil z takmer 3,5 na 2,6 osôb.

Graf 178 a 179: Štruktúra úplných (vľavo) a neúplných (vpravo) rodín podľa počtu závislých detí na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 1961–2011⁹⁰⁵

Uvedený vývoj do značnej miery kopíruje hlavné trendy vo vývoji plodnosti žien podľa parity, keďže práve počet detí predstavuje jeden z hlavných faktorov ovplyvňujúcich veľkosť rodinných domácností. Pozorovaný odklon od dvojdetného modelu a predpokladaný nárast podielu bezdetných žien a žien len s jedným dieťaťom prispievajú k celkovému zmenšovaniu domácností. Okrem toho je potrebné tiež počítať, že v určitých životných fázach môžu byť v cenзовой domácnosti prítomné aj

⁹⁰⁵Vypočítané z údajov sčítania ľudu 1961, 1970, 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, bližšie pozri kapitola 2, výpočty autorov.

d'alšie príbuzné spolubývajúce a hospodáriace osoby, prípadne svoju úlohu môže zohrávať aj dlhšie zotrvávanie nezávislých detí v orientačnej rodine.

Dlhodobu najväčšiu domácnosť nachádzame v prípade úplných rodín so závislými deťmi. Aj keď priemerný počet ich členov mierne klesol, naďalej v nich žijú viac ako štyri osoby (4,1 člena). Podobne sa mierne zmenšili neúplné rodinné domácnosti so závislými deťmi. Podľa posledného sčítania z roku 2011 majú necelých 2,8 člena. Na druhej strane priemerná veľkosť rodinných domácností bez detí vzrástla u úplných i neúplných rodín. Hlavnú úlohu v tomto prípade zohráva pravdepodobne dlhšie zotrvávanie a spoločné hospodárenie nezávislých detí so svojimi rodičmi resp. s jedným zo svojich rodičov. Nepriamo na to poukazuje aj rastúci priemerný počet detí nachádzajúcich sa v týchto typoch domácností. Kým napríklad v roku 1991 pripadalo priemerne na jednu úplnú rodinu bez závislých detí 0,41 dieťaťa a v roku 2011 to už bolo takmer 0,75. Podobne sa v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach zvýšil aj priemerný počet nezávislých detí v neúplných rodinách, a to z približne 1 dieťaťa na takmer 1,4 dieťaťa. Tento trend potvrdila aj hlbšia analýza skladby rodinných domácností podľa vzťahov k jej prednostovi.⁹⁰⁶ Podľa výsledkov posledných troch sčítaní obyvateľov sa podiel mužov vo veku 30 rokov, ktorí ešte stále zostávajú žiť v domácnosti svojich rodičov (rodiča) a nevytvorili vlastnú cenзовú domácnosť, zvýšil z necelých 17 % nad 40 %. O niečo menej dynamický rast identifikujeme u žien, kde v rovnakom veku na začiatku 90. rokov žilo v cenзovej domácnosti svojich rodičov len necelých 7 % osôb, no podľa údajov sčítania 2011 to už bola viac ako štvrtina žien. Je zrejmé, že oddiaľovanie rezidenčnej samostatnosti a predlžovanie súžitia v domácnosti rodičov prispieva k významnej zmene štruktúry rodinných domácností a tým aj intenzity a časovania realizovanej plodnosti.

⁹⁰⁶Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. Prognóza vývoja rodín a domácností..., c. d. s. 44–45.

16. Národnostná štruktúra

16.1 Špecifiká zisťovania etnicity na území Slovenska

Etnickú štruktúru na území Slovenska možno podrobnejšie sledovať od sčítania ľudu 1880. V tomto sčítaní bola prvýkrát zaznamenaná materinská reč každej sčítanej osoby a tento atribút sa stal do konca prvej svetovej vojny základom zisťovania etnicity obyvateľstva Uhorska. Etnická štruktúra sa však prakticky ihneď spolitizovala. Tento negatívny jav pretrvával aj po rozpade Rakúsko-Uhorska a pohľad na zisťovanie etnicity, na jej preukazovanie, priebeh zberu údajov, predsčítacie agitácie a napokon štatistické vyhodnocovanie, ostalo s politickou nálepkou aj počas 20. storočia. Pôvod tohto prístupu nachádzame už v 19. storočí a súviselo to s tým, ako sa vyvinula situácia v Uhorsku v oblasti kultúrnej politiky po vzniku dualizmu.

Po Rakúsko-Uhorskom vyrovnaní v roku 1867 sa vo východnej časti do popredia dostávala z jazykového a etnického hľadiska myšlienka jednotného uhorského (veľkomaďarského) národa. Maďarčina ako štátny úradný jazyk a prijatý národnostný zákon z roku 1868 v podstate inomáďarské etniká a kultúru potláčali.⁹⁰⁷ Tento postoj našiel veľmi rýchlo oporu aj v štatistickej službe, keď sa počiatočné zisťovanie materinskej reči postupne kompromitovalo zmenou významu (definície) tejto charakteristiky obyvateľstva. Od jazyka, ktorou sa rozprávalo doma, a ktorý dieťa „získalo od matky“, sa materinská reč na začiatku 20. storočia v uhorských sčítaniach metodikách zadefinovala na reč, ktorú sa osoba mohla naučiť aj v škole.⁹⁰⁸

Snahou maďarskej politickej špičky bolo preukázať v krajine väčšinu, čo sa im aj týmto spôsobom napokon štatisticky podarilo, najmä keď sa maďarský jazyk dostával do škôl ako vyučovací jazyk. Maďarizácia si tak našla cestu aj k štatistike a sčítaniam ľudu, čo v prípadne etnickej štruktúry vyvoláva dodnes nedôveru, resp. úplné odmietanie získaných údajov z tohto obdobia, predovšetkým v historiografiách nástupníckych nemaďarských krajín.⁹⁰⁹

Kompromitácia jazyka, kritizovaná už v čase realizácie uhorských sčítaní, mala prakticky za následok zmenu atribútu etnicity z jazyka na národnosť, a to už tesne

⁹⁰⁷Problematike sa venuje rozsiahla pozornosť v slovenskej historiografii, prehľadne heslovito napr. *Lexikón slovenských dejín*. D. Škvana – J. Bartl – V. Čičaj et al. (eds.). Bratislava : SPN, 1997.

⁹⁰⁸MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918–1928 (ďalej MPS), škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

⁹⁰⁹Napr. HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In: *Historický časopis*, 2010, 58, 2, s. 291–312.

po vzniku Československej republiky. Pravda, nebola to jediná príčina, no po roku 1918 na území Slovenska tento spôsob nekorektného zneužívania jazyka výraznejšie rezonoval a viedol napokon už v roku 1919 k jeho úplnému odmietnutiu, ako základu zistenia etnicity v tzv. mimoriadnom Šrobárovom popise ľudu.⁹¹⁰

Československá republika vznikla ako jeden z nástupníckych štátov po skončení prvej svetovej vojny, zložený z území oboch častí bývalej Rakúsko-Uhorskej monarchie. Tie si priniesli so sebou mnohé špecifiká a rozdielnosti, ktoré sa dotýkali viacerých oblastí života spoločnosti. Išlo predovšetkým o rozdielnu legislatívu,⁹¹¹ ale aj odlišné smerovanie populačného vývoja.⁹¹² V niektorých ohľadoch bola rozdielna aj metodika štatistickej služby. Iná bola aj etnická skladba obyvateľstva a rozdielne skúsenosti s etnickou štatistikou. Hoci sa jedným z argumentov k rozpadu rakúsko-uhorskej monarchie stala jej mnohonárodnostná povaha a myšlienka samourčovacieho práva pre „neslobodné“ národy, vznikom Československej republiky sa vytvoril štát, ktorý v sebe zahŕňal veľmi početné menšinové skupiny. Problematický bol vo vzťahu k menšinám aj početný stav štáttvorných národov v Československu, ktorý sa veľmi skoro začal „zakrývať“ vznikom umelého československého národa s českou a slovenskou jazykovou vetvou. To viedlo napokon k mnohým politickým treniciam, ktoré vyvrcholili na konci medzivojnového obdobia rozpadom republiky.

Vývoj etnickej štruktúry a jej zmeny boli do značnej miery podmienené aj politickým vývojom v krajine. Ten zasiahol aj novo sa formujúcu štatistickú službu. Súčasne je potrebné zdôrazniť, že štátna štatistika sa v Československu nedostala do područia politických špičiek natoľko, ako tomu bolo v prípade uhorskej štatistiky. Ciele však v oboch prípadoch boli, možno aj trochu paradoxne, podobné. V Uhorsku bola snaha preukázať nadpolovičnú väčšinu maďarsky hovoriaceho obyvateľstva, kým v Československu preukázať opodstatnenie vzniku štátu väčšinovým, štáttvorným československým národom. Etnická štruktúra patrila k najvýznamnejším zisťovaným znakom v sčítaniach nielen v medzivojnovom období, ale aj v cenzu 1940 a rovnako aj v povojnovom sčítaní ľudu z roku 1950. Spolitizovanie etnicity obyvateľstva bez ohľadu na to, či jej základom bol jazyk, národnosť, alebo iný atribút, tak sprevádzalo kvalitu získaných výsledkov od počiatkov jej zisťovania.

⁹¹⁰MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918–1928 (ďalej MPS), škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

⁹¹¹TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9 a n.

⁹¹²Podrobnejšie pozri napr. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Transformácia plodnosti...*, c. d.

16.1.1 Národnosť alebo materinská reč?

Začleňovanie Slovenska do samostatného Československa nebolo jednorazovou a len administratívnou záležitosťou. Nezaobišlo sa bez vojenskej asistencie a medzinárodnej pomoci. Rozpad starej monarchie a predovšetkým Uhorska niesla maďarská politická špička ako národnú tragédiu. Výsledok vojnového konfliktu mal byť spečatený mierovými rokovaniami v Paríži, ktoré sa pripravovali na jar 1919 a mali zabezpečiť medzinárodné garancie novému usporiadaniu v Európe. Práve v súvislosti s prípravami na túto mierovú konferenciu vznikla v slovenskom politickom prostredí iniciatíva získať údaje o národnostnej skladbe obyvateľstva, ktoré by boli využiteľné, ako jeden z podkladov pri presadzovaní záujmov Československej republiky na medzinárodnom fóre.⁹¹³ Myšlienka uskutočniť predbežné sčítanie na Slovensku si ihneď získala sympatie a Vavro Šrobár ako splnomocnený minister československej vlády na Slovensku bol poverený jej organizovaním.⁹¹⁴

Prvú etapu prípravy sčítania obyvateľstva Slovenska sa snažil metodicky usmerňovať Josef Mráz, ešte pracovník českej štatistickej kancelárie poverený pomôcť svojimi skúsenosťami prípravnému výboru sčítania v Žiline.⁹¹⁵ Prípravné porady prebiehali od polovice januára 1919 a najväčšiu pozornosť venovali otázke národnostnej štatistiky.⁹¹⁶ Rokovalo sa o jej charaktere, východiskách a objektivizácii. Diskusia sa zamerala najmä na dva možné spôsoby zisťovania. Prvým bola materinská reč, ktorá sa zapisovala aj v predchádzajúcich uhorských cenzoch od roku 1880 a výsledkom by takto bola znalosť jazykovej skladby obyvateľstva, porovnateľná aj do minulosti. Návrh súpisného (sčítacieho) hárku, ktorý zaslal ešte koncom decembra 1918 V. Šrobár na posúdenie ministerskej rade do Prahy obsahoval práve tento štruktúrny znak.⁹¹⁷ Na žilinských poradách, kde boli prerokované základné metódy mimoriadneho sčítania sa prípravný výbor napokon rozhodol nepokračovať v zisťovaní materinského jazyka. Argumentovalo sa hlavne tým, že inštrukcia pre sčítacích komisárov z posledného uhorského sčítania z roku 1910 charakterizovala materinský jazyk nielen ako reč, ku ktorej sa osoba prizná ako ku svojej, resp. kto-

⁹¹³Vavro Šrobár, ktorý bol menovaný do funkcie Ministra Československej republiky s plnou mocou pre správu Slovenska si už 7. decembra 1918 do svojho osobného zápisníka napísal, že na Slovensku sa bude organizovať popis ľudu. MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), Osobný fond Vavro Šrobár, 1900–1948 (ďalej OFVŠ), škat. č. 2, inv. č. 47; NAČR, f. Ministerstvo vnútra – stará registratura, 1918–1938 (ďalej f. MV-SR), škat. č. 249, sign. č. 1436/1919.

⁹¹⁴Podrobne sme sčítanie ľudu z roku 1919 analyzovali najmä v práci TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919 : príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : Statis, 2007.

⁹¹⁵NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 3891/1919. Predseda vlády Karel Kramář žiadal štatistickú kanceláriu o odborníka 2. januára 1919. Poverený bol napokon J. Mráz Ministerstvom vnútra ČSR, NAČR, f. MV-SR, škat. č. 249, sign. č. 1436/1919 a sign. č. 1818/1919.

⁹¹⁶SNA, f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918–1928 (ďalej f. MPS), škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; NAČR, f. MV-SR, škat. 249, sign. č. 1436/1919.

⁹¹⁷SNA, f. OFVŠ, škat. č. 2, inv. č. 47; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919.

rou najradšej hovorí v domácom prostredí, ale definovala materinskú reč aj tak, že dieťa môže mať odlišnú reč od matky, ak si ju osvojilo napríklad v škole.⁹¹⁸ Toto bolo pre pripravovaný census úplne neprijateľné. Skonštatovalo sa, že práve takéto zisťovanie materinského jazyka sa stalo základom štatistického zvýšenia počtu príslušníkov maďarského etnika na území Slovenska, keďže maďarský jazyk bol v tomto období nielen úradným, ale aj vyučovacím jazykom vo väčšine škôl. Konštatovala sa zároveň bezcennosť výsledkov sčítania z roku 1910, keďže neodrážalo skutočnú štruktúru podľa jazyka. Zmyslom Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919 bolo pripraviť pre československú mierovú delegáciu materiál, ktorý by mapoval aktuálnu situáciu na Slovensku. Základom etnickej charakteristiky sa tak stala národnosť. K národnosti sa mohol každý priamo prihlásiť na základe vlastného presvedčenia, teda na základe slobodnej vôle, a to rovnakým spôsobom, ako bolo zapisované už v uhorských cenzoх náboženské vyznanie.⁹¹⁹

Inštrukcia pre sčítacích komisárov z roku 1919 národnosť definovali ako národno-politické presvedčenie duševne zdravých jednotlivcov, starších ako 14 rokov podľa kmeňovej príslušnosti k určitému národnému celku alebo národu.⁹²⁰ Keďže na Slovensku žila početnejšia skupina obyvateľstva židovského náboženstva, bola nastolená i otázka, či umožniť aj týmto osobám prihlásiť sa k samostatnej židovskej národnosti. Napokon bol prijatý záver, že nikomu nemožno brániť, aby sa k takejto národnosti prihlásil, ak je to jeho vnútorné presvedčenie.⁹²¹ V inštrukcii k sčítaniu sa napriek tomu o židovskej národnosti priamo nehovorilo.⁹²² Pripravný výbor sa totiž uzniesol, že židovskú národnosť v inštrukciách odporúčať nebude, iba ak by sa táto národnosť uviedla ako súčasť skupiny „*iná národnosť*“. Tým mala byť ponechaná voľnosť slobodne sa prihlásiť, buď k židovskej národnosti so zápisom do stĺpca „*iná národnosť*“, alebo k niektorej z priamo definovaných, ktoré boli charakterizované ako „*zvláštne národnosti*“.⁹²³ Medzi „*zvláštne národnosti*“ boli zaradené len tie najpočetnejšie, Slovák–Čech, v jednom spoločnom stĺpci (označované ale osobitne), Nemec, Maďar a Rusín.⁹²⁴ Široká skupina „*iná národnosť*“ bola charakterizovaná

⁹¹⁸SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919; NAČR, MV-SR, škat. 249, sign. č. 1436/1919.

⁹¹⁹SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

⁹²⁰MVSR – Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava (ďalej ŠA Košice, p. Rožňava), f. Obvodný notársky úrad v Stratenej, 1895–1945 (ďalej f. Obv. NÚ Stratená), škat. administratívne 1918–1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež MVSR – Štátny archív v Bratislave, f. Slúžnovský úrad v Trnave, 1856–1922 (ďalej f. SU Trnava), škat. č. 11, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919.

⁹²¹SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

⁹²²ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, škat. administratívne 1918–1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13–14; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, škat. č. 11, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

⁹²³SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

⁹²⁴ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, škat. administratívne 1918–1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, škat. č. 11, sign. č. 6855/1921

ako každá *iná/d'alšia národnosť*, okrem štyroch konkrétne uvádzaných. V sčítacom hárku bolo potrebné k inej národnosti slovom alebo skratkou vypísať, o ktorú konkrétnu národnosť išlo.

Problém židovskej národnosti je potrebné zrejme vnímať aj z pohľadu určitej kontinuity predchádzajúcich sčítaní. Zadefinované, teda tzv. zvláštne národnosti, boli prakticky kompatibilné s predchádzajúcimi materinskými jazykmi, ktoré sa v uhorskej štatistike vykazovali, hoci jazyk a národnosť nie sú totožné charakteristiky, čo si plne uvedomovali aj v roku 1919. Židovský jazyk však nebol priamym atribútom, keďže židovské obyvateľstvo používalo na Slovensku nemecký, maďarský, ale aj slovenský jazyk, a práve tento aspekt možno považovať ako jeden z hlavných dôvodov opatrnosti, prečo ho nespomína inštrukcia z roku 1919, a prečo napokon neboli výsledky Šrobárovho popisu za túto národnosť ani osobitne vykazované.

Charakteristika národnosti podľa inštrukcie pre sčítacích komisárov z roku 1919 vykazovala viacero nejasností. Problematicky pôsobí určenie národnosti pri deťoch. Tie spadali do kategórie osôb do 14 rokov, keď sa národnosť určovala podľa národnosti rodičov, prípadne ňou mala byť tá, ku ktorej by sa „*pravdepodobne*“ (!) rodičia prihlásili, ak by boli nažive.⁹²⁵ Pochopiteľne, pri takto nevhodne definovaných pravidlách vznikajú mnohé otázky, no najmä spochybnenie kvality zistených a zapísaných údajov. Inštrukcia neriešila situáciu, keď obaja rodičia mali rozdielnu národnosť. Podľa dochovaných sčítacích hárkov možno poukázať na častejší výskyt určenia národnosti detí podľa otca, teda hlavy rodiny, no vyskytlo sa aj určenie podľa matky.⁹²⁶ Ďalšia nejasnosť sa dotýkala choromyseľných a slabomyseľných osôb, ktorým inštrukcia odporučila *určiť* národnosť podľa reči, ktorou tieto osoby rozprávali.⁹²⁷ Názor opatrovníka postihnutej osoby sa pritom do úvahy nebral.

Napriek snahe organizátorov sa nepodarilo sčítaciu akciu uskutočniť už v zamýšľanom marcovom termíne roku 1919. Súviselo to nielen s politickou situáciou na Slovensku, ktorá viedla k vyhláseniu Slovenskej republiky rád, ale aj s pochybeniami a podcenením prípravnej a metodickéj fázy sčítania.⁹²⁸ Termín zbe-

adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919; NAČR, MV-SR, škat. 249, sign. č. 1436/1919.

⁹²⁵ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, škat. administratívne 1918–1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, škat. č. 11, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919.

⁹²⁶MVSR – Štátny archív v Nitre, f. Nitrianska župa I., 1464–1922, Sčítanie ľudu z roku 1919, pozri napr. hárky za obec Babindol.

⁹²⁷ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, škat. administratívne 1918–1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, škat. č. 11, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.

⁹²⁸Zachovala sa podrobnejšia správa J. Mráza z 8. februára o prípravnom procese sčítania a snahe realizovať ho v skoršom termíne. NAČR, MV-SR, škat. 249, sign. č. 1436/1919; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

ru údajov sa musel posunúť a vzhľadom k nedostatku sčítacích komisárov, z ktorých časť pochádzala aj zo západnej časti republiky, sa údaje získavali miestami až takmer do konca roku 1919.⁹²⁹ To bol aj jeden z dôvodov, prečo napokon výsledky tohto sčítania neboli využité československou mierovou delegáciou v Paríži.

Výsledky národnostnej skladby obyvateľstva boli so značným oneskorením publikované prakticky až v roku 1921 v topografickom lexikóne sídel, ktorý vydal úrad Ministra s plnou mocou pre správu Slovenska.⁹³⁰ Publikované boli len 4 základné skupiny národností: československá, nemecká, maďarská a rusínska a všeobecná skupina iná národnosť. Väčšinu poslednej skupiny pritom tvorili práve osoby židovskej národnosti. Na túto skutočnosť poukázal už 14. októbra 1919 V. Šrobár, hoci ešte v tom čase neboli výsledky sčítania skompletizované.⁹³¹

Už od počiatku vzniku myšlienky organizovať predbežné sčítanie na Slovensku, prejavovala značný záujem o jeho prípravný proces, zber údajov, ale aj priamo o sčítacie hárky, formujúca sa československá štatistická služba. Štatistický úrad videl v Šrobárovom popise ľudu nielen výborný zdroj poznania vybraných charakteristík obyvateľstva, ale najmä dôležitý porovnávací materiál pre pripravované riadne sčítanie obyvateľstva, ktoré bolo sprvu plánované na koniec roku 1920. Dotýkalo sa to aj metodiky národnostnej skladby obyvateľstva. Z týchto dôvodov už od septembra 1919 urgoval štatistický úrad u Ministerstva vnútra ČSR a predsedníctva vlády, aby bola slovenská strana požiadaná o zaslanie potrebných údajov. Záujem bol predovšetkým o všetky tlačoviny a vzory sčítacích hárkov, záznamy, ktoré dokumentovali celý prípravný a realizačný proces sčítania.

Napriek žiadosti predsedníctva vlády už z 13. novembra 1919 úrad splnomocneného ministra pre správu Slovenska nereagoval. V Bratislave bolo totiž cieľom vypracovať aj úradný lexikón sídel, ktorý bol v tomto čase pre výkon správy na Slovensku nevyhnutný. Neexistoval totiž kvalitnejšie vypracovaný register úradných názvov obcí. Tie z čias Uhorska uvádzali pomad'arčené názvy sídel a práve myšlienka spojiť register úradných názvov s výsledkami sčítania z roku 1919 našla na úrade splnomocneného ministra veľkú odozvu.⁹³² Zvlášť pritom bolo, že už od začiatku roku 1919 jedno z oddelení spomenutého úradu zostavovalo lexikón sídel Slovenska, ktorý bol publikovaný v roku 1920 a je známy podľa mena svojho zostavovateľa ako *Bezděkov menoslov sídel*.⁹³³

⁹²⁹MRÁZ, Josef. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. In: *Československý statistický věstník*. ročník II, sešit 1.–2., prosinec 1920 a ročník II. únor 1921, sešit 3., s. 123. Najviac sa zber údajov zdržal v Užskej župe, o čom informoval V. Šrobár aj predsedníctvo vlády na konci roku 1919. NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 20664/1919.

⁹³⁰Lexikón síce vyšiel až v roku 1921, bol antdatovaný k roku 1920. *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava : Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920.

⁹³¹NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 20664/1919.

⁹³²Podrobnejšie sme túto problematiku riešili v práci: TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2015, 1, s. 51–62.

⁹³³BEZDĚK, Bohuslav. *Menoslov obcí na Slovensku*. Bratislava : vlastným nákladom, 1920.

16.1.2 Národnostná štatistika v sčítaniach medzivojnového obdobia

Sčítanie z roku 1921, ktoré bolo sprvu chystané už na koniec roku 1920, bolo omnoho podrobnejšie ako mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919.⁹³⁴ Išlo o riadne dlhodobu plánované sčítanie nadväzujúce na spomínaný 10 ročný cyklus Rakúsko-Uhorských cenzov. Bola to celorepubliková akcia, ktorú po metodickej stránke riadil štatistický úrad, podopretý riadnou legislatívou. Legislatívne bol síce sprvu prijatý 5-ročný cyklus následných sčítaní v Československu, no táto perióda napokon z finančných dôvodov nebola dodržaná.⁹³⁵ Hlavou tohto podujatia bol známy štatistik a demograf Antonín Boháč,⁹³⁶ ktorý zároveň ako prvý hodnotil celú sčítaciu akciu a jej výsledky.⁹³⁷

Národnostná štatistika pri sčítaní ľudu z 15. februára 1921 vychádzala z definície, že národnosť je treba rozumieť ako kmeňovú príslušnosť, ktorej vonkajším znakom je spravidla materinská reč.⁹³⁸ Výnimku z tejto definície predstavovalo židovské obyvateľstvo, ktoré nebolo viazané na jazyk, ale ani na náboženskú obec, či iný znak, ktorý by mohol objektivizovať zistený údaj. Metodika odmietala zamieňať príslušnosť kmeňovú s príslušnosťou k určitému územiu. Spomenutá definícia národnosti bola výsledkom hlasovania Štátnej štatistickej rady. Schválená bola len o jeden hlas, v pomere 8 ku 7, a stala sa zdrojom napätia predovšetkým v západnej časti Československa, kde žila početne silná nemecká menšina.⁹³⁹

Pôvodne existovali dva návrhy. Prvý, ktorý obhajoval predovšetkým štatistický úrad, sa snažil preniesť váhu národnostnej štatistiky na materinský jazyk a objektivizovať výsledky etnickej skladby. K najväčším zástancom tohto spôsobu zisťovania patril už spomenutý Antonín Boháč, ale rovnako aj Jan Auerhan, právnik, pôsobiaci na čele štatistického úradu.⁹⁴⁰ Druhým smerom sa niesla idea národnosti, slobodnej vôle opýtaného a priame určenie jeho národnosti, ktorú opýtaný deklaruje. Práve tento smer napokon prevážil a napriek tomu, že definícia znela ako určitý kompromis oboch možností, materinský jazyk sa nestal priamo znakom určenia

⁹³⁴NAČR, f. MV-SR, škat. 246, sign. č. 8418/19.

⁹³⁵Z. č. 256/1920 Sb. z. a n. §2 a VI. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n., ktorým sa sčítanie ľudu v roku 1921 vykonalo. Ďalšie sčítanie sa uskutočnilo v roku 1930. Podrobnejšie sme sa týmto cenzom venovali v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1940*. Bratislava : INFOSAT, 2009, s. 12 a n.

⁹³⁶NAČR, f. SÚS, škat. č. 45, sign. č. P-3541-1.

⁹³⁷BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921 : Část analytická. In: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924, s. 32*–129*.

⁹³⁸NAČR, f. SÚS, škat. č. 45, sign. č. P-3541-1.

⁹³⁹NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 30806/1922. Návrh zisťovať priamo národnosť namiesto materinskej reči podal v štatistickej rade Vilihald Mildshuh, ktorého podporil Dobroslav Krejčí. Obaja pôsobili ako profesori na Karlovej univerzite. Podrobnejšie pozri: BOHÁČ Antonín. *Národnost a sčítání lidu*. Praha, 1930, s. 3 a n.

⁹⁴⁰NAČR, f. SÚS, škat. č. 45, sign. č. P-3541-1.

národnostnej príslušnosti tohto sčítania ľudu.⁹⁴¹ Alternatíva zisťovať oba znaky sa nerealizovala.⁹⁴² Zaujímavý bol postoj slovenských členov podvýboru pre populačnú štatistiku, ktorí odporúčali štatistickej rade pri hlasovaní objektivizovať etnicitu zapisovaním materinského jazyka.⁹⁴³ Podľa dochovaných informácií slovenskí členovia hlasovali „zo špecificky slovenských národných a politických dôvodov“ za materinský jazyk a nie za národnosť. Možno sa len domnievať, že dôvodom mohli byť skúsenosti zo sčítania 1919, problém recesie, nestálosti deklarovanej národnosti a možné zneužitie výsledkov v politickej agitácii.

Problematika národnostnej štatistiky bola bezpochyby celosvetovým problémom, ktorý sa miestami riešil úplnou ignoranciou minorít, inde sa zase hľadali možnosti subjektívnych a objektívnych znakov, sporadicky obmieňaných počas jednotlivých sčítaní obyvateľstva. Už na prvom štatistickom kongrese v roku 1853 v Bruseli bola nastolená otázka riešenia národnostnej štatistiky, kde sa medzi fakultatívnymi znakmi odporučil aj jazyk, ktorým sa rozpráva. V roku 1872 bol na kongrese v Petrohrade tento problém prednesený opätovne, kde bolo napokon zadane vypracovanie troch posudkov k tejto problematike.⁹⁴⁴ Všetky pritom pochádzali z Rakúsko-Uhorska, z krajiny, v ktorej mali minority vysoké zastúpenie, a kde sa problematika menšinovej štatistiky musela riešiť ako jeden zo základných, ale aj zásadných problémov v štatistickej praxi. E. Glatter, z viedenského štatistického úradu vnímal národnosť z rasového pohľadu a odporúčal sledovať telesné a duševné vlastnosti. A. Ficker odporučil zisťovanie jazyka namiesto národnosti s odôvodnením, že neexistujú objektívne znaky pre zisťovanie národnosti. Napokon K. Keleti, uhorský štatistik, vnímal národnosť ako vedomie spolupatričnosti obyvateľstva k jednému spoločenstvu, ktorá stojí na základe spoločnej minulosti a tvorí jednu záujmovú spoločnosť. Aj K. Keleti však nepoznal nejaký vonkajší znak národnosti, preto ju ani neodporúčal zisťovať. Petrohradský štatistický kongres tak napokon len potvrdil závery bruselského a odporúčal ako základ sčítaní jazyk. Jazyk skutočne ostal vo väčšine krajín do konca 19. storočia základným predmetom sčítania štruktúrnych znakov a charakteristík obyvateľstva. V strednej a východnej Európe sa v praxi štatistické zisťovanie blížilo viac jazyku, ktorý sa používal v každodennom styku. Jazyk sa stal všeobecne, u nás okrem Rakúska, objektívnym znakom národnosti vo forme materinského jazyka. Vo väčšine krajín, kde sa materinský jazyk vnímal ako znak národnosti, vychádzal z jednoduchšej definície, pri ktorej bol charakterizovaný ako jazyk, ktorý sa osoba naučila od matky, v rodinnom prostredí. Výnimkou, ktorú sme už spomenuli vyššie, bolo Uhorsko, kde sa okrem

⁹⁴¹Tamže. Pozri správu J. Auerhana z roku 1928.

⁹⁴²Návrh podal A. Boháč vo výbore, no bol zamietnutý s odôvodnením, že by štatistika získala dva údaje, ktoré by sa od seba príliš nelíšili. BOHÁČ, Antonín. Národnost a sčítaní..., c. d., s. 4.

⁹⁴³NACR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 26588/1922.

⁹⁴⁴Tamže, Boháčov príspevok *Národnosť a jazyk pri sčítaní ľudu*.

spomenutého princípu umožňovalo uznať aj takú reč, ktorú si dieťa osvojilo v detských opatrovniach, či v škole a bola rozdielna od reči matky a rodinného prostredia. Dôvody, prečo získal materinský jazyk v Uhorsku takýto význam, sme už spomenuli.⁹⁴⁵

Rakúsko a Belgicko boli krajinami, kde sa jazyk vnímal ako najčastejšie používaný v styku s ľuďmi (dobovo: *obcovací jazyk*), teda jazyk prostredia, v ktorom človek žije. Materinský jazyk sa vnímal ako ľudská vlastnosť, kým *obcovacia reč* ako vlastnosť sociálnych skupín.⁹⁴⁶ Táto forma štatistiky potom v rakúskej časti monarchie slúžila ako základ národnostnej štatistiky.

Prečo vlastne nebola zisťovaná národnosť priamo? Problémom bola nejednoznačnosť a subjektivita možných odpovedí, ale zároveň aj možnosť recesií a zmien statusu u rovnakej osoby, ktorá sa raz prihlási k jednej a v ďalšom sčítaní sa zase mohla hlásiť k druhej národnosti. Prvým štátom, kde sa zisťovali oba znaky, jazyk a priamo národnosť bolo Bulharsko v roku 1900. A. Boháč však v tejto súvislosti podotkol, že národnosť sa v Bulharsku nechápala v národno-politickom slova zmysle, ale skôr v etnografickom chápaní. Rozdiely vo výsledkoch pritom boli minimálne. V medzivojnovom období sa oba znaky zisťovali aj v Rusku, Lotyšsku a Poľsku, kde sa dával dôraz národno-politický. Iba národnosť sa tak zisťovala len v Československu a Litve.

V Československu, keď sa pripravovalo sčítanie ľudu z roku 1921, vznikol v súvislosti s národnostnou štatistikou problém najmä v zmysle chýbajúceho výkladu termínov národ, národnosť, ale tiež v súvislosti s nevymedzením pojmu jazyk. Výklad k ústavnému zákonu z roku 1920 ponechával na slobodnej vôli prihlásenie sa k národnosti bez ohľadu na rasu, jazyk, či náboženstvo.⁹⁴⁷ Naproti tomu jazykový zákon, ktorým sa určovali práva používania menšinových jazykov v Československu stotožňoval jazyk z národnosťou, keď stanovoval 20% hranicu pre úradovanie v menšinovom jazyku.⁹⁴⁸ Pri tejto príležitosti A. Boháč poukázal aj na nález č. 109 Najvyššieho správneho súdu ČSR, ktorý 7. januára 1925 aj priamo uviedol, že jazykový zákon používa príslušnosť jazykovú a príslušnosť k národnosti ako synonymum.⁹⁴⁹

Už tesne po odhlasovaní národnosti ako základného zisťovaného atribútu v blízkom sa cenzu 1921 štatistickou radou, vznikla 8. októbra 1920 iniciatíva

⁹⁴⁵K tejto problematike bližšie pozri, napríklad prácu HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In: *Historický časopis*, 2010, 58, 2, s. 291–312.

⁹⁴⁶NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 26588/1922.

⁹⁴⁷Parlamentná tlač č. 2421, správa ústavného výboru k ústavnej listine Československej republiky, časť o ochrane menšín. Zasadnutie Národného zhromaždenia z roku 1920. Ústavný zákon bol schválený a publikovaný ako z. č. 121/1920 Sb. z. a n.

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=15152>>[5.4.2015]

⁹⁴⁸Z. č. 122/1920 Sb. z. a n., §2.

⁹⁴⁹NAČR, f. SÚS, škat. č. 45, sign. č. P-3541-1. Boháčov príspevok *Národnosť a jazyk pri sčítaní ľudu*.

niekoľkých členov výboru pre populačnú štatistiku, ktorí písomne protestovali proti neprijatiu prísnej jazykovej zásady.⁹⁵⁰ Dôvodilo sa jednak problémami pri využití zbieraných údajov o priamej voľbe národnosti v jazykovom zákone, na ktorý sa viazali určité práva a povinnosti verejnej správy, ale tiež skúsenosťami z predbežného sčítania na Slovensku z roku 1919, kde sa vplyvom agitácie mohla priama voľba národnosti zneužiť. S odôvodnením, že jazykový zákon vyžaduje znalosti o používanom jazyku v celej populácii krajiny, za veľký problém považovali aj existenciu židovskej národnosti. Hoci napokon z pohľadu jazykového zákona nebola problémom neznalosť priamo jazykovej štatistiky, správne bolo poukázané na nevhodne riešenú židovskú národnosť, ktorá sa vymykala aj samotnej definícii národnosti.

Niet pochyb o tom, že sa na tento problém dá nazerať aj skrz národnostnú politiku Československa. Možno takto skonštatovať, že umožnenie prihlásiť sa k židovskej národnosti bol jedným, treba však zdôrazniť, z legálnych možností československej štatistiky ako znížiť podiely dvoch najpočetnejších minorít v republike, keďže sa židovské obyvateľstvo v predchádzajúcich cenzoch hlásilo poväčšine k nemeckému a maďarskému jazyku. Na druhej strane však je možné tento problém aj obrátiť a jednoducho skonštatovať, že v cenzoch starej monarchie bola časť Nemcov a Maďarov Židmi, čo nie je problém štatisticky vyčíslieť, keďže máme k dispozícii dáta o počte osôb izraelitského náboženstva.

Problémom prvého medzivojnového sčítania Československej republiky z roku 1921 bola predovšetkým zjavná neschopnosť jasne si dohodnúť pravidlá. Definícia, ktorá znela ako kompromis spomínaných návrhov, smerovala skôr k tomu, že národnosť sa viaže na materinskú reč. Poukazoval na to napokon aj sčítací hárok, kde sa v stĺpci venovanom národnostnej príslušnosti uvádzalo „*národnosť (materinský jazyk)*“. Na druhej strane však spomínané hlasovanie štatistickej rady, ale v praxi najmä inštrukcia pre sčítacích komisárov a vládne nariadenie o vykonaní sčítania z roku 1920 uvádzali viacero pravidiel, ktoré jasne dokazovali opačné, teda subjektívne zisťovanie. Pri vyplňaní sčítacích hárkov bol prednosta domácnosti povinný zapísať národnosť osôb, ktoré neboli členmi jeho rodiny, a ktorú *sami vyhlásili za svoju*. Rovnako prednosta domácnosti uvádzal sčítaciemu komisárovi národnosť nedospelých a nespôsobilých osôb. Dospelé osoby mali *nahlásiť sami svoju národnosť*. Pokiaľ niekto uviedol dve, či viac národností, mal ho sčítací komisár *riadne poučiť*, a pokiaľ „*nie je odpoveď ani po tomto poučení uspokojivá, určí sčítací komisár národnosť takýchto osôb podľa ich materského jazyka*“.⁹⁵¹ Vágne sformulované pravidlo dávalo priestor na mnohé interpretácie. Tých, ktorí patrili k domácnosti, napríklad služobníctvo, nočľazníci a pod., sa mal sčítací komisár „*opýtať na národ-*

⁹⁵⁰NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 26588/1922.

⁹⁵¹§20 vl. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n.

nosť priamo“. Sčítací komisár mohol podľa vládneho nariadenia o sčítaní *zmeniť údaj o národnosti* opýtanej osoby, ak išlo o „*zrejmu nesprávnosť*“, ktorú však právna norma vôbec nešpecifikovala. V takom prípade ale mal zmenu vykonať so súhlasom dotknutej osoby, ktorá ju musela potvrdiť svojim podpisom. Ak sčítanec nesúhlasil, rozhodnutie bolo na príslušnom okresnom úrade.⁹⁵² Jazyk sa tak staval zjavne skôr len do pozície sekundárneho znaku, ak niekto nevedel, či si nebol istý, alebo udal viac národností. V inštrukcii pre sčítacích komisárov zase pravidlá uviedli, že pri každej viac ako 14 ročnej osobe je nutné zapísať tú národnosť, ku ktorej sa *ona sama slobodne prihlási*.⁹⁵³ Z uvedeného je zrejmé, že výsledky odrážali národnosť a národnostnú štruktúru, nie jazykovú skladbu obyvateľstva. Priamo to napokon uviedol a skonštatoval aj A. Boháč pri analýze výsledkov sčítania 1921.⁹⁵⁴

Po určitom poučení sa z problematickej definície národnosti a vlne kritiky, ktorá sa valila najmä z nemeckého prostredia v západnej časti Československa,⁹⁵⁵ ale aj zo strany predstaviteľov štatistického úradu, sa v roku 1930 v prípravnom procese rovnako musel venovať pomerne široký priestor otázke charakteru národnostnej štatistiky.⁹⁵⁶ Debata sa viedla už od jesene 1929, keď zasadal podvýbor Štátnej štatistickej rady.⁹⁵⁷ Ten zamietol návrh sčítať výlučne materinskú reč, za ktorý hlasovali len 4 členovia (Auerhan, Boháč, Rauchberg a Schönbaum).⁹⁵⁸ Názorová rozdielnosť členov podvýboru napokon viedla k vytvoreniu užšieho *redakčného kruhu*, ktorý mal za úlohu vypracovať prvú definíciu zisťovania národnosti (materinského jazyka). Redakčný kruh ju zadefinoval nasledovne: „*Národnosť sa zapisuje u každého prítomného obyvateľa (československej i cudzej štátnej príslušnosti) podľa materinského jazyka. Len jedna národnosť (materinská reč) môže byť zapísaná. Materinskou rečou sa rozumie jazyk, ktorým sčítaná osoba hovorí od detstva. Židovská národnosť (materinská reč) sa teda zapisuje, ak je materinským jazykom sčítanej osoby hebrejčina alebo tzv. žargon.*“⁹⁵⁹ *Národnosť (materinská reč) detí, ktoré ešte nerozprávajú, a osôb, ktoré pre telesný alebo duševný stav rozprávať nemôžu, sa určuje podľa národnosti (materinskej reči) rodičov, v sporných prípadoch podľa národnosti matky. Národnosť (materinskú reč) možno zapisovať podľa slobodného*

⁹⁵²Tamže.

⁹⁵³§8 *Návod, jak vyplniti jednotlivé sloupce archu*. In: *Československá statistika*, sv. 9. (ďalej ČSS sv. 9). Praha : SÚS, 1924, s. 13*; NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1.

⁹⁵⁴BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice..., c. d., s. 59*. „*Podle mateřského jazyka byla určena národnost toliko těch osob, které sa přiznávali k dvěma národnostem nebo nedovedli určití svoji národnost.*“

⁹⁵⁵Známe sú najmä početnejšie výmeny názorov – diskusie medzi A. Boháčom a E. Rádlom, kde sa stretli dve koncepcie objektívneho a subjektívneho konceptu zisťovania národnostnej skladby.

⁹⁵⁶Výsledky sčítania ľudu z 1. decembra 1930 boli publikované v edícii *Československá statistika*, zväzky 98, 104, 107, 113, 116, 126, 146, 151 a 153.

⁹⁵⁷BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém sčítání. In: *Statistický obzor*, roč. XII. Praha : SÚS, 1931, s. 17.

⁹⁵⁸NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1, správa *Sčítání lidí a národnost*.

⁹⁵⁹Žargon ako dialekt nemčiny.

*a pravdivého údaju sčítanej osoby; u detí do 14 rokov a u osôb duševne chorých rozhoduje údaj rodičov, resp. ich zákonných zástupcov. Nikto, ani sčítací komisár, nesmie pritom činiť akýkoľvek nátlak.*⁹⁶⁰ Je zrejmé, že snahou bolo objektivizovať národnosť jazykom ako výlučného znaku, a to aj v prípade židovského obyvateľstva. Nemá význam špekulovať o tom, že najjednoduchšie a najčistejšie by bolo, keby sa sa rovno uviedlo a zadefinovalo, že cieľom nového sčítania je jednoducho jazyková charakteristika obyvateľstva a vynechal by sa úplne termín národnosť, ktorý má iný charakter, prípadne sa mohlo pracovať s oboma atribútmi a mať k dispozícii obe štatistiky. O spomenutom návrhu definície redakčného kruhu sa rokovalo 29. novembra 1929. Skončilo to opätovne určitým kompromisom, ktorým bola znova nie úplne jednoznačná definícia. V podvýbore sa totiž ozvali hlasy, ktoré upozorňovali na to, že navrhovanou definíciou vlastne sčítanie ľudu bude zisťovať materinský jazyk, teda nie národnosť a národnostnú štatistiku. Treba skonštatovať, že nebolo veľmi šťastné už v predchádzajúcom sčítaní označiť zisťovaný znak v sčítacom hárku vo forme: *národnosť (materinský jazyk)*. V roku 1930 to ostalo nezmenené, hoci sa definícia menila a smerovala k jasnému stotožňovaniu oboch atribútov. Nemennosť označenia rubriky v sčítacom hárku 1930 bola pritom obhajovaná kontinuitou zisťovať národnosť, a to na základe materinskej reči.⁹⁶¹

Kompromis, ku ktorému v podvýbore napokon došlo znamenal úplné vynechanie definície materinskej reči a zovšeobecnenie možnosti zapísať si židovskú národnosť. Podstatná ostala hlavne charakteristika o tom, že národnosť sa uvádza podľa materinskej reči. O tomto návrhu potom rokoval výbor pre populačnú štatistiku, ktorý ho začiatkom januára 1930 aj prijal bez zmien, hoci sa v diskusii objavilo niekoľko námietok. Tou najväčšou a najvážnejšou bola práve pripomienka, že bola vynechaná definícia materinského jazyka. Podnet k tomu dala po hlasovaní výboru bratislavská obchodná a priemyselná komora. A. Boháč pripisoval autorstvo I. Karvašovi.⁹⁶² V podaní sa dôvodilo, že výklad pojmu materinskej reči je pre Slovensko dôležitý, keďže uhorská definícia mala rozdielne chápanie a vznikla, aby sa čím viac maďarov mohlo prihlásiť k Maďarom. Navrhli ju v podstate definovať tak ako znel pôvodný návrh redakčného kruhu, teda reč, ktorú sa naučí človek doma v mladosti.

Nové podnety spôsobili, že sa opätovne z výboru presunula táto problematika na podvýbor a ešte raz sa otvorila. Vznikol nový redakčný kruh, ktorý odporučil zisťovať len materinský jazyk, no v podvýbore sa opäť podávali rôzne ďalšie, aj protichodné návrhy. Napokon bola prijatá definícia, podľa ktorej sa národnosť zapisuje u každého prítomného obyvateľstva podľa jazyka, ktorému sa sčítaná osoba

⁹⁶⁰NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1; BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém..., c. d., s. 18.

⁹⁶¹BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém..., c. d., s. 17.

⁹⁶²Tamže, s. 19.

najlepšie naučila a ktorým najčastejšie rozpráva, opätovne, *to jest spravidla jazyk materinský*.⁹⁶³

Vo vládnom návrhu, ktorý pripravilo Ministerstvo vnútra 20. mája 1930 bola definícia pozmenená a priblížila sa k predchádzajúcej definícii z cenzu 1921. *„Národnosťou sa rozumie kmeňová príslušnosť, ktorej hlavným vonkajším znakom je materinský jazyk. Inú národnosť, než tú, pre ktorú svedčí materinský jazyk možno zapísať len vtedy, ak sčítaná osoba nehovorí materinským jazykom ani vo svojej rodine ani v domácnosti a úplne ovláda reč onej národnosti. Židia však vždy môžu priznať národnosť židovskú.*“⁹⁶⁴ Napokon bola oficiálne prijatá obmena návrhu predloženého ministerstvom vnútra: *„Národnosť sa zapisuje spravidla podľa materinského jazyka. Inú národnosť, než tú, pre ktorú svedčí materinský jazyk, možno zapísať vtedy, ak sčítaná osoba nehovorí materinským jazykom ani vo svojej rodine ani v domácnosti a úplne ovláda reč onej národnosti. Židia však môžu vždy priznať národnosť židovskú.*“⁹⁶⁵ Ostala pritom zásada, že v prípade neznalosti národnosti, či nahlásenia dvoch sa zapisuje národnosť podľa materinskej reči.⁹⁶⁶ Židovská národnosť tak opätovne nebola objektivizovaná, navyše bola daná možnosť zapísať inú národnosť, než pre ktorú svedčí materinský jazyk, pokiaľ sčítaná osoba nerozpráva v bežnom každodennom živote a v rodinnom kruhu materinským jazykom a ovláda dobre reč tej národnosti. Podľa výkladu J. Auerhana sa takto dala možnosť prihlásiť osobám, ktoré sú asimilované k národnosti, ktorej reč si dokonale osvojili. Tieto osoby sa pritom mohli prihlásiť aj k svojmu materinskému jazyku, pričom ale prekážkou podľa neho nebolo, ak dotyčná osoba neovládala svoj materinský jazyk dokonale.⁹⁶⁷

Kde možno hľadať dôvody, prečo sa opätovne kombinovala národnosť a jazyk, keď ide o odlišné charakteristiky? Z uvedeného je zrejmé, že štatistický úrad a jeho vrcholový predstavitelia videli len jeden správny spôsob zistenia charakteristiky, ktorým bol jazyk. Napriek tomu štatistický výbor trval na spojení národnosti a jazyka, hoci nie jednohlasne. Dôvodov bolo niekoľko. Okrem spomenutej kontinuity porovnania štatistických údajov, problém členovia výboru vnímali aj ako vec prestíže, aby nevznikol dojem, že výsledky cenzu 1921 neboli správne a nepostupovalo sa pri prvom sčítaní v Československu korektne. Ďalším dôvodom bol vecný dôvod, keď Najvyšší správny súd vyhlásil totožnosť národnostnej a jazykovej menšiny pri svojom vyjadrení k jazykovému zákonu z roku 1920.⁹⁶⁸ Nemožno rovnako zabudnúť aj na židovské obyvateľstvo, ktoré štatisticky vznikom

⁹⁶³Tamže, s. 20; NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1.

⁹⁶⁴Tamže.

⁹⁶⁵§21 vl. nar. č. 86/1930 Sb. z. a n.

⁹⁶⁶Tamže.

⁹⁶⁷NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1. Správa J. Auerhana: *Sčítání lidu roku 1930. „Nedostatečné ovládání jazyka mateřského není naprosto na závadu přihlášce k národnosti mateřského jazyka.“*

⁹⁶⁸NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1, Správa *Sčítání lidí a národnost.*

židovskej národnosti znižovala podiely najpočetnejších národností v Československu.

Nemožno pochybovať o tom, že definícia národnosti v roku 1930 stála na pevnejších základoch, keď jazyk nebol len vedľajším znakom, ktorý sa použil, ak sčítanec nevedel označiť svoju národnosť. Na druhej strane, materinský jazyk sa v cenzu 1930 nestal v štatistickej praxi všeobecne platným kritériom. Židovské obyvateľstvo (židovská národnosť) a za určitých okolností možnosť prihlásiť sa k inej národnosti, ktorá vôbec nekorešpondovala s jazykom, ktorý sa dotýčná osoba naučila v domácom prostredí v mladosti, poukazuje na existenciu viacerých výnimiek, ktoré azda aj zbytočne vyvolávali a dodnes vyvolávajú určité otázky nad národnostnou skladbou medzivojnového Československa.

16.1.3 Opätovný príklon k jazyku

Druhým mimoriadnym sčítaním obyvateľstva na Slovensku sa počas medzivojnového obdobia stalo krajiniské sčítanie z roku 1938. Cieľom tohto sčítania bolo zistiť tzv. *národnostný kataster*, teda rozloženie jednotlivých národností na území Slovenska. Keďže sčítanie 1938 sledovalo konkrétne ciele, zodpovedali mu aj zisťované údaje (s jasným dôrazom na národnosť „podľa jazyka“ a štátnu príslušnosť), ale aj jeho celkový priebeh.⁹⁶⁹ Nezvyčajné bolo najmä utajovanie celej organizačnej prípravy sčítania prakticky do samotného zberu dát v teréne. Snahou pritom bolo obmedziť predovšetkým politické (národnostné) kampane, ktoré k cenzom na našom území už tradične od konca 19. storočia patrili. Na jednej strane možno tento počín označiť ako snahu o určité „zobjektívnenie získaných údajov“, na druhej strane však absentovala úplne informačná kampaň, ktorá by dopredu pripravila obyvateľstvo na sčítaciu akciu. Zber údajov mal navyše trvať len jeden deň, 31. decembra 1938, a v tento deň aj mali byť vyvesené informatívne vyhlášky pre obyvateľstvo.⁹⁷⁰

Podrobné výsledky krajiniského sčítania neboli z politických dôvodov publikované.⁹⁷¹ Úzka špecializácia krajiniského súpisu z roku 1938, jeho politické pozadie a dosah, ale tiež absencia mnohých štandardne zisťovaných údajov cyklicky sa opakujúcimi riadnymi sčítaniami napokon viedla už v roku 1939 k jednoznačnému rozhodnutiu vykonať nové sčítanie ľudu.⁹⁷²

⁹⁶⁹ TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919–1940. In: *Bylye Gody*, 2014, 2, 32, s. 266–271.

⁹⁷⁰ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Rejdová, škat. č. 11, sign. č. 1727/38; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Roštári, 1922–1945 (ďalej f. NÚ Roštár), sign. č. 1500/38 adm., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad vo Veľkej Polome, 1865–1945, sign. č. 161/38 prez., neusporiadaný fond.

⁹⁷¹ Vzhľadom k torzu sčítacích hárkov, ktoré sa nachádzajú v pobočkách štátnych archívov pri archívnych fondoch okresných úradov, dnes možno skonštatovať, že podrobné výsledky tohto sčítania už kompletne poznať zrejme nebudeme.

⁹⁷² ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Lubeníku, 1914–1944 (ďalej f. NÚ Lubeník), bez sign., neusporiadaný fond. Obežník Ministerstva vnútra Slovenskej krajiny č. 2388/IV/7-1939 z 25.

Sčítanie ľudu z roku 1940 zisťovalo jazykovú skladbu obyvateľstva. Základnou charakteristikou etnicity sa totiž stala materinská reč, ktorá mohla byť od národnosti rozdielna iba v tom prípade, ak sčítaná osoba rozprávala v bežnej komunikácii iným jazykom. Teda národnosť a jazyk boli myslené ako synonymum. Odlišné kritériá určenia národnosti boli určené pre dve, už vyššie spomínané perzekvované skupiny obyvateľstva. Vládné nariadenie o sčítaní ľudu z roku 1940 totiž osobitne vyčleňovalo Židov a Cigánov (Rómov). Ako sme už spomenuli, Židia sa mohli hlásiť len k židovskej národnosti a Rómovia len k cigánskej.⁹⁷³ Hoci ešte tesne pred začatím zberu údajov Štátny štatistický úrad v Bratislave vyhlásil neplatnosť povinného hlásenia sa rómskeho obyvateľstva k cigánskej národnosti, povinnosť pre židovské obyvateľstvo ostalo.⁹⁷⁴

V prípade sčítania 1940 však došlo k viacerým problémom pri zbere údajov o etnickej skladbe. Hoci mal priebeh zberu údajov pokojnú atmosféru, vyskytlo sa niekoľko prípadov sťažností, ktoré prerástli aj hranice Slovenskej republiky (1939–1945). Išlo predovšetkým o niekoľko prípadov hlásenia sa k nemeckej národnosti bez znalosti nemeckého jazyka, ktoré sa na Slovensku vyhodnotili ako nesprávne zapísaná národnosť. Avšak na zásah Ministerstva zahraničných vecí SR, u ktorého intervenovalo nemecké vyslanectvo, bola týmto osobám nemecká národnosť priznaná, aj keď išlo o porušenie metodiky sčítania.⁹⁷⁵

Záverom tejto časti možno skonštatovať, že do vzniku Československa na Slovensku etnickú štatistiku objektivizoval materinský jazyk, po roku 1918 jeho rolu prevzala buď úplne, alebo do značnej miery subjektívna národnosť. Pre uhorské cenzy bolo príznačné, že odporúčanie medzinárodných štatistických kongresov (Brusel, Petrohrad) objektivizovať národnostnú skladbu obyvateľstva jazykom od roku 1880 prijali, no veľmi skoro v prípravných procesoch a metodických inštrukciách menili jeho definíciu a podstatu v súlade s politickými záujmami majorit-

februára 1939. V tom čase ešte na základe československého zákona o sčítaní ľudu č. 47/1927 Sb. z. a n., pochopiteľne, bolo to v tomto čase ešte myslené ako sčítanie v Československej republike, ktoré by sa opakovalo aj na Slovensku. *Do konca roka má byť prvé sčítanie ľudu*. Slovenská pravda, 5. október 1940, s. 3.

⁹⁷³ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, škat. č. 65, sign. č. D/1732/1944; Za Cigána (Róma) sa považoval „...iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci.“ Definícia „pojmu Žid“ vychádzala z vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach z 18. apríla 1939.

⁹⁷⁴Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie : Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. Slovenská pravda, 15. december 1940, s. 3: „...Pojem Cigána určený vo vyhláske Ministerstva vnútra zo dňa 18. júna 1940 č. 18635-Ic/1940, citovanej na 21. strane Inštrukcie podľa obežníka tunajšieho úradu č. 1230/I-40 zo dňa 30. novembra 1940 pre sčítanie ľudu neplatí...“

⁹⁷⁵SNA, f. MVSR, škat. č. 1882, sign. č. 13406/1941. List ministerstva zahraničných vecí ministerstvu vnútra z 27. marca 1941. Podrobnejšie sme sa týmto problémom zaoberali v práci: TIŠLIAR, Pavol. Odrasť národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939–1945) v štatistickej praxi. In: *Populačné štúdie Slovenska 4*. P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2014, s. 45 a n.

ného národa. Šrobárovo sčítanie z roku 1919 v podstate priamo zareagovalo na tieto metodologické prešľapy úplným odmietnutím pokračovania v uhorskej národnostnej štatistike, odmietnutím kompromitovaného materinského jazyka a použilo subjektívnu národnosť ako národnopolitické presvedčenie jedinca. Prakticky rovnako pokračovalo sčítanie z roku 1921, ktoré zdôrazňovalo národnosť a jazyk v sčítacej praxi slúžil skôr len ako pomôcka pri určení národnosti. Hoci sa v roku 1930 jasnejšie zdôraznil význam jazyka ako určujúceho objektívneho znaku národnosti, existencia židovskej národnosti, ktorá nebola podmienená žiadnym objektívnym znakom a za určitých podmienok aj možnosť obídienia materinského jazyka a prihlásenia sa k inej národnosti poukázali na slabé miesta cenzu 1930.

V nasledujúcom období sa znova začal do popredia dostávať jazyk ako určujúci znak, hoci aj zo sčítania 1940 máme k dispozícii viacero dochovaných podnetov, ktoré jasne poukazujú na porušenie tejto zásady. Dotýkali sa predovšetkým intervencií nemeckého vyslanectva v prípade obyvateľstva, ktoré sa hlásilo k nemeckému jazyku, hoci priamo neovládalo nemecký jazyk.⁹⁷⁶ Známy je, ale aj prípad Jána Prognera a medzevských Nemcov, ktorí sa z politických dôvodov hromadne prihlásili k maďarskej národnosti, napriek tomu, že ich materinským jazykom a jazykom, ktorým bežne komunikovala ich komunita (tzv. Mantáci) bola nemčina.⁹⁷⁷

Sčítanie z roku 1950 je zaujímavé tým, že zachytilo národnostnú skladbu v povojnovom období. Počas vojny došlo na Slovensku k deportácii židovského obyvateľstva a po skončení vojny k odsunu nemeckého obyvateľstva a výmene maďarského z územia Slovenska. Zisťovala sa subjektívne deklarovaná národnosť.⁹⁷⁸

16.2 Vývoj národnostnej štruktúry a jej priestorové rozmiestnenie

16.2.1 Národnostná štruktúra do polovice 20. storočia

Etnické hranice Slovenska sú výsledkom dlhodobého sídelného vývoja a vzájomného ovplyvňovania jednotlivých etník. Pre obdobie do roku 1880 nemáme možnosť konkretizovať podiely jednotlivých jazykových skupín, keďže máme k dispozícii výlučne údaje o prevládajúcom jazyku. Ten zachytáva iba jednu, hoci najpočetnejšiu skupinu obyvateľstva a umožňuje vyznačiť aspoň jazykové hranice.

⁹⁷⁶Touto problematikou sme podrobnejšie zaoberali v práci TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: *Studies in the Population of Slovakia II*. P. Tišliar – S. Čéplö (eds.). Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 97–119.

⁹⁷⁷Podrobnejšie pozri: TIŠLIAR, Pavol. Odrasť národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939–1945)...., c. d., s. 46–47.

⁹⁷⁸BENŽA, Mojmir et al. Národnostný atlas...., c. d., s. 9.

Pre nasledujúce obdobie sme zostavili tabuľku 5. Obsahuje prehľad etnickej štruktúry obyvateľstva podľa dvoch zisťovaných znakov, jazyk a národnosť zo sčítaní ľudu od roku 1880 do roku 2011. Z uvedených údajov je možné pozorovať 4 etapy vývoja. Jedným z medzníkov sa stal práve vznik Československa, ďalším územné zmeny na Slovensku po jesenných udalostiach v roku 1938. Tretie obdobie je vymedzené rokom 1948 a posledné štvrté rokom 1989.

V prvej etape, ktorú ohraničujú uhorské cenzy 1880–1910 sa zvyšoval počet osôb s maďarským materinským jazykom, a to najmä na úkor slovenského jazykového prostredia. Nešlo len o prirodzený vývoj asimilácie slovenského obyvateľstva, ktorý prebiehal v zmiešanom jazykovom prostredí, ale vplyv mali aj politické tlaky (napr. práca maďarských krajinských spolkov na Slovensku, národnostný a školský zákon a pod.) v podobe cielenej maďarizácie.⁹⁷⁹ Spomenúť však treba aj migračné pohyby, najmä smerom zo slovenského jazykového prostredia. Predpokladá sa, že v rokoch 1871–1914 sa z celého územia Slovenska vysťahovalo približne 650 tisíc osôb.⁹⁸⁰ Výraznejší úbytok podielu zaznamenalo najmä nemecky hovoriace obyvateľstvo, a to takmer o tretinu. Išlo hlavne o vplyv slovenského a maďarského jazykového prostredia. Početnejšie skupiny nemeckého obyvateľstva sa udržali len v kompaktnějších jazykových celkoch. Rusínske obyvateľstvo dosahovalo v tomto období trojpercentné zastúpenie.

Druhá etapa vývoja etnickej skladby prebiehala počas medzivojnového obdobia. Tu sa pozvoľna zvyšoval podiel slovenského, resp. oficiálne československého obyvateľstva a znižoval podiel Maďarov. V poslednom uhorskom sčítaní ľudu z roku 1910 sa k maďarskej materčine prihlásilo na území Slovenska viac ako 896 tis. osôb, no v roku 1921 uviedlo maďarskú národnosť už len necelých 635 tis. osôb.⁹⁸¹ V pomere medzi slovenským a maďarským obyvateľstvom tak prakticky došlo k priblíženiu sa stavu z roku 1880.

Už v roku 1919 výsledky preukázali zvýšenie počtu osôb československej národnosti, a to aj vo väčších správnych centrách, ktoré pri poslednom sčítaní v Uhorsku vykazovali vysoké podiely osôb s maďarským materinským jazykom.⁹⁸² V prípade niektorých miest (napr. Nitra) došlo dokonca k celkovej zmene etnickej štruktúry obyvateľstva, keď sa absolútna či relatívna väčšina maďarského obyvateľstva zmenila na menšinu.

⁹⁷⁹KACÍREK, Ľuboš. Modernizácia Uhorska v 19. storočí a slovenské národné hnutie. In: *Idey a vývoj slovenského národovotvorného myslenia*. M. Martinkovič (ed.). Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2011, s. 295 a n.

⁹⁸⁰SVETONĚ, Ján. Slovenské vysťahovalectvo v období uhorského kapitalizmu. In: *Vývoj obyvateľstva Slovenska: výber z diela k nedožitým 65. narodeninám J. Svetoňa*. Bratislava: EPOCHA, 1970, s. 191. Náčrtom migračného pohybu v súvislosti s celkovou reprodukciou obyvateľstva Slovenska sme sa zaoberali v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia...*, c. d., s. 112 a n.

⁹⁸¹Tamže.

⁹⁸²TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie..., c. d., s. 88 a n.

Tab. 5: Vývoj štruktúry obyvateľstva Slovenska podľa materinskej reči / národnosti v rokoch 1880–2011⁹⁸³

Rok	Počet obyv.	Materinská reč / národnosť								
		slovenská	česká	maďar.	nemec.	ruská, ukrajin.	rusín.	židov.	rómska	iná a neud.
Počet osôb (abs.)										
1880	2455928	1498808	*	549059	225059	*	78941	*	*	104061
1890	2587485	1600676	*	642484	232788	*	84787	*	*	26750
1900	2792569	1700842	*	759173	214302	*	84906	*	*	33346
1910	2926824	1686712	7566	896271	196958	*	97051	*	*	42266
1919	2923214	1954446	*	689565	143466	*	81332	*	*	54405
1921	3000870	1952368	72635	650597	145844	88970 ¹	*	73628	7967	8861
1930	3329793	2251358	121696	592337	154821	95359 ²	*	72678	31188	10356
1938 ⁴	2656426	2260894	77488	57897	128347	*	69106	28763	26265	7666
1940 ⁴	2567555	2214475	3024	46689	129552	61762 ³	*	74438	37098	517
1950	3442317	2982524	40365	354532	5179	48231	*	*	*	11486
1961	4174046	3560216	45721	518782	6259	35435	*	*	*	7633
1970	4537290	3878904	47402	552006	4760	42238	*	*	*	11980
1980	4991168	4317008	57197	559490	2918	39260	*	*	*	15295
1991	5274335	4519328	59326	567296	5414	14670	17197	134	75802	15168
2001	5379455	4614854	47136	520528	5405	12404	24201	218	89920	64789
2011	5397036	4352775	33668	458467	4690	9427	33482	631	105738	398158
Podiel (%)										
1880	100	61	*	22	9	*	3	*	*	4
1890	100	62	*	25	9	*	3	*	*	1
1900	100	61	*	27	8	*	3	*	*	1
1910	100	58	0	31	7	*	3	*	*	1
1919	100	67	*	24	5	*	3	*	*	2
1921	100	65	2	22	5	3	*	2	0	0
1930	100	68	4	18	5	3	*	2	1	0
1938	100	85	3	2	5	*	3	1	1	0
1940	100	86	0	2	5	*	2	3	1	0
1950	100	87	1	10	0	1	*	*	*	0
1961	100	85	1	12	0	1	*	*	*	0
1970	100	85	1	12	0	1	*	*	*	0
1980	100	86	1	11	0	1	*	*	*	0
1991	100	86	1	11	0	0	0	0	1	0
2001	100	86	1	10	0	0	0	0	2	1
2011	100	81	1	8	0	0	1	0	2	7

* nedostupný údaj

¹ veľkoruská, ukrajinská a karpatoruská národnosť² ruská a maloruská národnosť³ ukrajinská národnosť⁴ údaj za územie v roku sčítania

⁹⁸³ Soznam miest 1919..., c. d., s. 170 (odrátané obce, ktoré patrili Podkarpatskej Rusi); Népszámlálás 1880, ref. 133; A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat I. kötet. (ďalej Népszámlálás 1900) Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1902; *A Magyar korona országainak helységnévtára*. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1892; A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat I. kötet. (Népszámlálás 1910) Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1912; ČSS zv. 98, c. d., s. 46*; Územie a obyvateľstvo..., c. d., s. 10–11; SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.; BENŽA, M. et al. Národnostný atlas..., c. d., s. 25.

V prípade niektorých sídiel mala značný vplyv na charakteristiku miestneho obyvateľstva aj dislokácia vojenských posádok a vojenských ústavov, v ktorých prevládali osoby československej národnosti, a ktoré do istej miery zmenili nielen početný stav obyvateľstva, ale aj etnickú a náboženskú skladbu. Rovnako pri absolútnej prevahe mužov v posádkach dochádzalo k zmenám v štruktúre podľa pohlavia a veku.

Spomenuté zmeny v počte maďarského obyvateľstva v prevažnej miere spôsobili tri príčiny:

1) Po vzniku Československej republiky sa vystaľoval väčší počet Maďarov, najmä úradníkov s rodinami, do Maďarska. Spôsobilo to prijatie zákona o mimoriadnych prechodných ustanoveniach na Slovensku. Ten prikazoval štátnym a samosprávnym úradníkom i cirkevným hodnostárom zložiť sľub vernosti Československej republike a zaviedol slovenské (československé) úradovanie.⁹⁸⁴ Vzhľadom k neexistencii presných štatistik, týkajúcich sa migračných pohybov, nepriamo možno odchod týchto osôb preukázať znížením počtu osôb reformovaného viero- vyznania (úbytok oproti roku 1910 takmer o 13 tis. kalvínov), ku ktorým sa hlásilo najmä maďarsky hovoriace obyvateľstvo.⁹⁸⁵

2.) Významná bola aj možnosť prihlásiť sa k židovskej národnosti. Pomerne veľký počet osôb, hlásiacich sa k príslušníkom izraelitského náboženstva, ktorí v roku 1910 uvádzal ako materinskú reč maďarčinu, sa k nej už po vzniku Československa neprihlásilo. Ani v tomto prípade však nie je možné tieto osoby spoľahlivejšie kvantifikovať. Porovnaním skupiny *iná národnosť* z roku 1919 a židovská národnosť v roku 1921 však išlo o približne 40 tis. skupinu osôb, o ktoré sa ďalej znížil počet osôb maďarskej národnosti a prihlásili sa k židovskej.⁹⁸⁶

3.) Posledným vplyvujúcim prvkom na výraznejšie znížené zastúpenie maďarského obyvateľstva na Slovensku spočíval po vzniku Československa „prinavrátení sa“ veľkého počtu osôb k pôvodnému slovenskému etniku. To bolo zrejme nielen z výsledkov cenzu 1919, ale aj v nasledujúcich medzivojnových sčítaniach. Niet pochýb o tom, že sa niektoré osoby, ktoré používali maďarský jazyk ako materinský, mohli prihlásiť aj k československej národnosti. Dôvody pritom mohli byť rôzne, hoci po konsolidácii vnútorných pomerov v Československu na začiatku 20. rokov už nemožno hľadať príčiny v strachu a neistote, ale ani v potlačovaní menšinovej kultúry, či zvýhodňovaní osôb československej národnosti v rôznych oblastiach života spoločnosti. Pokles obyvateľstva maďarskej národnosti pokračoval aj medzi rokmi 1921 a 1930. Jedným z dôvodov tohto stavu bolo štatistické spresňovanie domovskej príslušnosti obyvateľstva, na ktoré v roku 1921 československá štatistika

⁹⁸⁴Z. č. 64/1918 Sb. z. a n., § 2 a 3. Jazykovú otázku komplexne riešil neskôr zákon č. 122/1920 Sb. z. a n. Bližšie pozri tiež TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 14–15.

⁹⁸⁵BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921 : Část analytická. In: ČSS zv. 9, c. d., s. 75*.

⁹⁸⁶TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie...*, c. d., s. 88–89.

nedávala zvýšený dôraz. Zreteľne to môžeme vidieť v druhom československom sčítaní z roku 1930. Podiel osôb maďarskej národnosti vo výsledkoch tohto cenzu stúpol medzi cudzincami o takmer 69 %.⁹⁸⁷ Okrem toho sa v intercenzálnom období 1921–1930 značne zvýšil aj počet osôb židovskej a cigánskej (rómskej) národnosti, ktorí sa predtým hlásili k maďarskej národnosti. Pozdĺž južnej hranice Slovenska, v 23 okresoch, bolo pri sčítaní ľudu v roku 1921 napočítaných 26 640 osôb židovskej a 3 088 osôb cigánskej (rómskej) národnosti. V roku 1930 však už 37 210 židovskej a 18 363 osôb cigánskej (rómskej) národnosti. Ak vezmeme do úvahy tieto presuny, podiel osôb maďarskej národnosti sa znížil zhruba o 15,5 tis. osôb, teda takmer o 2 % z počtu v predchádzajúcom cenzu. Jaromír Korčák, ktorý hodnotil v polovici tridsiatych rokov sčítanie ľudu z roku 1930, pripisoval túto stagnáciu maďarskej národnosti postupnému zvýšeniu slovenského povedomia, ktoré na začiatku dvadsiatych rokov nebolo ešte vysoké.⁹⁸⁸ Výraznejšie sa v medzivojnovom období znižoval aj počet osôb nemeckej národnosti, keď využili mnohé osoby možnosť voľby židovskej národnosti. Podiel nemeckého obyvateľstva počas medzivojnového obdobia definitívne poklesol pod 5 %.

Rusínske obyvateľstvo, v medzivojnovom období aj vplyvom rastúcej ruskej emigrácie do Československa, bolo od roku 1921 začlenené do spoločnej skupiny ruského (veľkoruského, ukrajinského a karpatoruského) obyvateľstva a v roku 1930 ruského a maloruského, zaznamenalo oproti roku 1910 istý pokles. Ten bol všeobecne vysvetľovaný korigovaním stavu z posledného uhorského cenzu, kde pri určovaní materinskej reči bolo stotožňované gréckokatolícke náboženstvo a rusínskym etnikom. Toto stotožňovanie malo čiastočne pokračovanie aj v medzivojnovom období, reprezentované politickými špičkami rusínskeho obyvateľstva, ale aj zo strany gréckokatolíckej cirkvi.⁹⁸⁹ Cenzus z roku 1921 tak v podstate poopravil výsledky z roku 1910⁹⁹⁰ a tieto výsledky potvrdil aj cenzus v roku 1930.

Územné zmeny v rokoch 1938 a 1939 výraznejšie zamiešali národnostnú skladbu na Slovensku. Územnými stratami Slovenska v prospech Nemecka, Maďarska a Poľska sa plne odrazili na zmenách etnickej skladby. Na väčšine odstúpených území žili prevažne príslušníci menšín. Údaje získane z nasledujúcich sčítaní preto nie je možné priamo porovnať s predchádzajúcimi výsledkami. Najpočetnejšou menšinou sa takto v Slovenskej republike (1939–1945) stala nemecká menšina, nasledovaná židovskou a potom ruskou (rusínskou). Maďarské obyvateľstvo, ktoré počas medzivojnového obdobia tvorilo približne polmiliónovú menšinu ostali s 2 %

⁹⁸⁷KORČÁK, Jaromír. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930: část textová. In: ČSS zv. 98, c. d., s. 45*–46*.

⁹⁸⁸Tamže.

⁹⁸⁹Pozri napr. TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. Topography of the ruthenian population in Slovakia in the 18th century through the first half of the 20th century. In: *Bylye gody*, 2018, 49, 3, s. 1009–1018.

⁹⁹⁰KORČÁK, Jaromír. Sčítání lidu v republice Československé..., c. d., s. 76*.

podielom až na 4. mieste. Postavenie osôb maďarskej národnosti bolo navyše poznačené zásadou prísnej reciprocity, ktorá sa prejavovala podrobnejším sledovaním zaobchádzania obyvateľstva slovenskej národnosti v Maďarsku.⁹⁹¹

Majoritnú, dvojtretinovú väčšinu tvorila na území Slovenska po vzniku Československej republiky československá (slovenská) národnosť. Posledné uhorské sčítanie ľudu bolo z pohľadu slovenského etnika štatisticky mimoriadne nepriaznivé. Slováci tvorili na súčasnom území Slovenska menej ako 60 % prítomného obyvateľstva.⁹⁹² Prirodzený priestor s prevahou slovenského osídlenia predstavovali najmä severnejšie ležiace župy. Z južných malo slovenské obyvateľstvo prevahu len v Zemplínskej, Novohradskej a Hontianskej župe. Približne polovicu obyvateľstva tvorili Slováci v Abovsko-turnianskej a Gemerskej župe.⁹⁹³

Po vzniku Československa, ako sme spomenuli vyššie, časť úradníckeho aparátu, ktorá nezložila sľub vernosti Československej republike, emigrovala a so svojimi rodinami do Maďarska. V týchto správnych centrách sa uvoľnené úradnícke miesta začali obsadzovať osobami, ktoré sa zväčša hlásili k československej národnosti, hoci je potrebné zdôrazniť, že priamo národnosť nebola podmienkou na obsadenie úradníckych pracovných miest. Dôležitá a vyžadovaná však bola znalosť slovenského, prípadne českého jazyka k výkonu úradníckej služby. Sľub vernosti republike zaväzoval k lojalite, keďže práve po vzniku Československej republiky sa postupne väčšina úradníckych miest na Slovensku poštátnila. Predtým tradičné samosprávne orgány: slúžnovské úrady, funkcia notárov pôsobiacich v obciach a pod., bola vykonávaná v rámci samosprávy municipálnych orgánov a príslušného župného úradu. Poštátňenie úradníctva a zavedenie slovenského úradovania tak spôsobili viditeľné zmeny v etnicite správnych centier. Typickým príkladom bola Bratislava, ktorá sa stala po presune Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska s celým úradom v roku 1919 hlavným správnym centrom Slovenska. Trojjazyčná Bratislava, kde malo silné zastúpenie najmä nemecké a maďarské obyvateľstvo, sa postupne v medzivojnovom období značne poslovenčila až napokon obyvateľstvo československej národnosti v tomto období získalo v meste nadpolovičnú väčšinu.⁹⁹⁴

V intercenzálnom období podiel osôb československej národnosti pozvoľna rástol. Môžeme to vidieť aj na regionálnej úrovni. Došlo nielen k zvýrazneniu severozápadného a severného Slovenska, ale v tomto období bol vyšší podiel zaznamenaný

⁹⁹¹ Podrobne pozri TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939–1945. In: *Studies in the Population of Slovakia II.* P. Tišliar – S. Čéplö (eds). Kraków : Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2014, s. 121–146; HETÉNYI, Martin. *(Zjednotená) Maďarská strana...*, c. d.

⁹⁹² Népszámlálás 1910.

⁹⁹³ TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera...*, c. d., s. 74 a n.

⁹⁹⁴ Podrobnejšie pozri: TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. In: *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 2009, č. XXI., s. 53–70.

aj v niektorých južných regiónoch Slovenska. K zvýšeniu zastúpenia osôb československej národnosti došlo aj na východnom Slovensku, najmä v jeho strednej časti.

Počet českých obyvateľov na Slovensku po vzniku Československa pozvoľna rástol. V roku 1921 ich bolo na Slovensku prítomných približne 72 tisíc. Tieto osoby veľmi výrazným spôsobom napomohli k utváraní štátnej správy na Slovensku, ale rovnako aj na susednej Podkarpatskej Rusi. Významnou pomocou bola aj ich podpora pri budovaní slovenského školstva. Do roku 1930 sa ich počet na Slovensku zvýšil spolu s rodinnými príslušníkmi na takmer 121 tis.⁹⁹⁵ Zvyšovanie počtu obyvateľstva českej národnosti v štátnej službe, školstve, ale napokon i na železničiach a inde sa postupne stalo predmetom kritiky, najmä zo strany autonómneho krídla slovenskej politickej scény.⁹⁹⁶ Z pohľadu priestorového rozmiestnenia môžeme konštatovať, že osoby českej národnosti nevytvárali žiadne výraznejšie regionálne koncentrácie, ale boli rozptýlení po celom území Slovenska. Bol to výsledok najmä charakteru pracovnej migrácie a pracovných pozícií, ktoré zastávali.

Po územných zmenách na konci roku 1938, keď vlastné územie Slovenska tvoril stredný a severný pás z medzivojnového stavu, bola prevaha osôb slovenskej národnosti ešte výraznejšia. Spomínaný tlak na osoby pochádzajúce z českých krajín znamenal znižovanie počtu osôb českej národnosti. V roku 1938 bolo na Slovensku sčítaných skoro 77,5 tis. Čechov.⁹⁹⁷ Predpokladá sa, že v tomto roku bolo ešte zamestnaných (nielen vo verejnej správe) približne 38 tis. osôb českej národnosti.⁹⁹⁸ Nátlak slovenskej politickej špičky spôsobil prijatie vládneho nariadenia o odchode 9 tis. českých úradníkov zo slovenskej správy.⁹⁹⁹ Podľa tohto nariadenia malo dôjsť k výmene úradníkov za slovenských, pôsobiacich v západnej časti republiky.¹⁰⁰⁰ Po vyhlásení slovenského štátu došlo k prepúšťaniu úradníkov českej národnosti, ktorí nemali štátnu príslušnosť na Slovensku a boli chápaní ako cudzí príslušníci Protektorátu Čechy a Morava.¹⁰⁰¹

Výsledky sčítania z roku 1940 už zachytili len 3024 osôb českej národnosti na Slovensku so slovenským občianstvom.¹⁰⁰² Aj v tomto období išlo o rozptýlené rozmiestnenie. Postupne na Slovensku ostali len osoby, ktoré sa tu priženili a mali

⁹⁹⁵ČSS z v. 98, s. 47*; BOTÍK, Ján. *Etnická história Slovenska : K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava : Lúč, 2007, s. 171 a n.

⁹⁹⁶Pozri napr. ČULEN, Konštantín. *Česi a Slováci v štátnych službách ČSR*. Bratislava : Vedecký ústav pre zahraničných Slovákov, 1944.

⁹⁹⁷Územie a obyvateľstvo..., c. d., s. 8–11.

⁹⁹⁸JANAS, Karol. *Trenčianska župa (1940–1945) : K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín : TU A. Dubčeka, 2007, s. 98 a n.

⁹⁹⁹O vystahovávaní Čechov pozri napr. MEDVECKÝ, Matej. Spomienky sudkyne a odbojárky Dr. Zdenky Fenclovej. In: *Posledné a prvé slobodné (?) voľby, 1946, 1990*. Zost. M. Medvecký. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2006, s. 210–212. MEDVECKÝ, Matej. *Spravodajské eso slovenského štátu: kauza Imrich Sucký*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2007, s. 40–41.

¹⁰⁰⁰VI. nar. č. 382/1938 Sb. z. a n.

¹⁰⁰¹SNA, f. MV, škat. č. 33, sign. č. 968/1939 prez; sign. č. 992/1939 prez.

¹⁰⁰²TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster...*, c. d., s. 54.

manžela (manželku) so slovenským občianstvom. Tlak na túto skupinu obyvateľstva však narastal až napokon na konci druhej svetovej vojny ostalo na Slovensku zamestnaných len 542 osôb českej národnosti.¹⁰⁰³

Po skončení vojny a konsolidácii vnútorných pomerov sa neobnovila československá národnosť a nedošlo k návratu všetkých osôb zo západnej časti Československa, ktorí pred vojnou na Slovensku pôsobili. Na Slovensku žilo takmer 3 mil. Slovákov a k českej národnosti sa prihlásilo necelých 40,5 tis. obyvateľov (1,2 %).¹⁰⁰⁴

Obyvateľstvo maďarskej národnosti predstavovalo po vzniku Československej republiky najpočetnejšiu minoritu na Slovensku. Posledný uhorský census na území Slovenska zistil, že osoby s maďarským materinským jazykom predstavovali vyše 30 % z celkového počtu prítomných obyvateľov. Situácia sa však radikálne zmenila vznikom Československa. V roku 1919 tvorili 23,5 % z populácie Slovenska. Pokles o približne 7 %, ktorý preukázalo predbežné sčítanie obyvateľstva z roku 1919 a ktorý tkvel v migračných pohyboch, ale aj v celkovom spôsobe vykazovania etnicity na Slovensku, sa prejavil tiež na regionálnej úrovni. Pokles podielu osôb s maďarskou materčinou bol badateľný najmä vo väčších správnych centrách. Najväčšiu koncentráciu malo maďarské etnikum v južnej prihraničnej oblasti s Maďarskom.

Zníženie podielu Maďarov potvrdilo aj sčítanie ľudu z roku 1921 a 1930. Podľa oficiálnych výsledkov osoby maďarskej národnosti predstavovali spomedzi československých štátnych príslušníkov na Slovensku približne 21,5 %. Z regionálneho pohľadu sa historicky na území Slovenska vytvorili tri súvislé maďarské oblasti. Najväčšia začínala pod Bratislavou. Tvoril ju Žitný ostrov, ktorý bol takmer úplne maďarský. K tejto oblasti patrila aj značná časť Podunajskej nížiny. Maďarské osídlenie zasahovalo po Slovenské Ďarmoty na pravom brehu Ipľa. Druhá kompaktnjšia oblasť osídlená maďarským obyvateľstvom sa tiahla východne pozdĺž južných hraníc Slovenska od Slovenských Ďarmôt až po okres Košice-vidiek, kde existoval slovenský jazykový prielom. Viacerými slovenskými sídlami Košického, Ždaňského a Michalovského okresu bola napokon oddelená tretia maďarská oblasť, ktorá vyplňala celý juhovýchodný cíp Slovenska a pokračovala ďalej smerom na juhovýchodnú Podkarpatskú Rus.

Do roku 1930 poklesol celkovo podiel osôb maďarskej národnosti. Jedným z dôvodov zníženia kompaktnosti koncentrácie maďarského osídlenia na južnom Slovensku bola tzv. vnútorná kolonizácia.¹⁰⁰⁵ Tento proces bol jedným z výsledkov pozemkovej reformy, ktorá sa v Československu uskutočnila tesne po vzniku repub-

¹⁰⁰³JANAS, Karol. *Trenčianska župa...*, c. d., s. 98.

¹⁰⁰⁴BENŽA, Mojmír et al. *Národnostný atlas...*, c. d., s. 25.

¹⁰⁰⁵Proces a celkový priebeh vnútornej kolonizácie na Slovensku v medzivojnovom období podrobne spracoval vo svojej práci SIMON, Attila. *Telepesek és telepés falvak dél-Szlovákiában a két világháború között*. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2009.

liky. Začala sa na Slovensku v roku 1921 po prijatí zákonov o pozemkovej reforme: záborového (z r. 1919) a pridelového (z r. 1920) a svoj najväčší rozmach zaznamenala v rokoch 1923–1926. Najvýraznejšie sa prejavila na Žitnom ostrove a v južnom pohraničí Slovenska, ale aj na území Podkarpatskej Rusi. Celkovo vnútorná kolonizácia predstavovala 61 osídľovacích skupín, pričom 13 osád sa napokon aj osamostatnilo.¹⁰⁰⁶

Nielen kolonizačný proces narušal kompaktnosť maďarského národnostného priestoru na južnom Slovensku. Výraznejšie tu zasiahla aj dislokácia vojenských posádok. Kým v prípade kolonizácie bolo možné sledovať relatívne presne dopad celého procesu, prítomnosť vojsk nebolo možné podrobnejšie sledovať. Problémom bol predovšetkým nedostatok údajov o umiestnení vojakov a ich charakteristika. Základné dáta boli publikované len za vojenské posádky a ústavy v jednotlivých obciach z výsledkov sčítania obyvateľstva v roku 1921. V roku 1919 sa považovala znalosť o počte a rozmiestnení vojenských posádok za štátne tajomstvo,¹⁰⁰⁷ keďže Československá republika bola tesne po vojenskom konflikte so susednou Maďarskou republikou rád. Veľkú časť vojakov tvorili osoby s československou a nemeckou národnosťou. Grupovali sa najmä zo západnej časti Československa. Tým v niektorých mikroregiónoch výraznejšie stúpol podiel osôb československej a nemeckej národnosti. Týkalo sa to aj južných prihraničných oblastí Slovenska.

Po Viedenskej arbitráži z 2. novembra 1938, na základe ktorej sa značná časť južného Slovenska stala súčasťou Maďarska, pripadli Maďarsku spoločne s týmto územím aj jeho obyvatelia. Väčšinu tvorili práve osoby maďarskej národnosti. Na území územne podstatne zmenšeného Slovenska ostala oproti medzivojnovému obdobiu len približne desatina Maďarov. Koncentrovaní boli najmä v okresoch Nitra, Bratislava-vidiek a v okrese Zlaté Moravce.

Maďarské obyvateľstvo tak v pomerne krátkom 50 ročnom období prežilo viacero významných zmien vo svojom postavení. Do roku 1918 predstavovalo integrálnu súčasť majoritného národa. Po vzniku Československa boli osoby maďarskej národnosti najpočetnejšou menšinou a po odtrhnutí južného Slovenska sa stalo v poradí až 4. najpočetnejšou menšinou na Slovensku. Právne postavenie a rozvoj vlastnej kultúry bol pritom plne závislý na recipročných opatreniach, keďže sa súčasťou susedného Maďarska stala početná skupina osôb slovenskej národnosti.

Po ukončení vojny a obnovení republiky bola sprvu snaha odsunúť aj maďarské obyvateľstvo mimo československé územie. Princíp kolektívnej viny, ktorý bol uplatnený na nemeckú menšinu sa napokon maďarského obyvateľstva netýkal.

¹⁰⁰⁶VRABCOVÁ, Eva. Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v Československej pozemkovej reforme I. časť. In: *Slovenská archivistika*, 2002, 37, 1, s. 58 a n.; Záujem o osamostatnenie sa kolónií a vznik samostatných obcí malo najmä ministerstvo poľnohospodárstva. Pozri bližšie: SNA, f. Kolonizačný referát Štátneho pozemkového úradu v Bratislave, 1921–1938 (ďalej f. KRŠPÚ), škat. č. 9, sign. č. 2228/1925.

¹⁰⁰⁷SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Prez.

Na základe medzinárodných dohôd došlo k výmene obyvateľstva s Maďarskom. V rokoch 1945–1948 sa takto presídlilo z Československa do Maďarska 89 660 osôb maďarskej národnosti a opačne z Maďarska 95 421 osôb.¹⁰⁰⁸ Plán vnútornej migrácie, presťahovania časti maďarského obyvateľstva do českého pohraničia, ktoré bolo po odsune nemeckého obyvateľstva vyprázdnené sa dotklo vyše 41,5 tis. osôb maďarskej národnosti.¹⁰⁰⁹ Na Slovensku sa k maďarskej národnosti v roku 1950 prihlásilo približne 356, 5 tisíc obyvateľov (10,4 %).

Nemci sa po vzniku Československej republiky stali najpočetnejšou menšinou v novom štátnom útvere. S viac ako 3 miliónmi osôb tvorili skoro štvrtinu (23,5 %) obyvateľov Československa. Ich podiel však bol neporovnateľne vyšší v západnej časti republiky. Na Slovensku predstavovalo toto obyvateľstvo približne 4,5 % menšinu, pričom ich počet a relatívne zastúpenie stabilne klesali už od poslednej tretiny 19. storočia.

Na Slovensku sa nemecké etnikum usadilo už počas stredoveku.¹⁰¹⁰ Postupne sa ich osídlenie sformovalo do niekoľkých väčších kompaktných území, na ktorých malo nemecké obyvateľstvo značnú prevahu.¹⁰¹¹ Napriek silnému tlaku slovenského a maďarského jazykového prostredia si zachovalo nemecké obyvateľstvo svoj jazyk, kultúru a tradície až do vzniku Československa, a tiež počas medzivojnového obdobia.

Postupne sa vytvorili tri veľké nemecké jazykové ostrovy, ktoré pretrvali až do konca druhej svetovej vojny. Na západnom Slovensku sa vytvoril väčší ostrov v Bratislave a jej okolí. Nemecké osídlenie zasahovalo jednak do malokarpatskej oblasti, jednak do oblasti západného Žitného ostrova. Mesto Bratislava (bez dnešných mestských častí) patrilo dlhodobo k typickým nemeckým sídlam, no po vzniku Československa tu ich podiel výraznejšie klesal. Napríklad ešte v roku 1880, kedy sa prvýkrát zisťoval materinský jazyk, sa v Bratislave prihlásilo k nemeckej materinskej reči skoro 63,5 % obyvateľov,¹⁰¹² no postupne sa vo výsledkoch sčítaní 1938 a 1940 sa ich podiel pohyboval už len na úrovni približne 22 %.

Druhým výraznejším nemeckým jazykovým ostrovom bola Hornonitriansko-kremnická oblasť, na ktorú bol napojený dolný Turiec (oblasť bola označovaná aj

¹⁰⁰⁸ ŠUTAJ, Štefan. Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky. In: Z. Sáposová – Š. Šutaj (eds.) *Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Univerzum, 2010, s. 7–17.

¹⁰⁰⁹ ŠUTAJ, Štefan. *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov : Universum, 2005, s. 66.

¹⁰¹⁰ Pozri bližšie napr. RÁBIK, Vladimír. *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku : Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplinskej a Užskej*. Bratislava: Karpato-nemecký spolok na Slovensku, 2006.

¹⁰¹¹ TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy na Slovensku podľa výsledkov Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919. In: *Historica* 47. Zost. P. Tišliar. Bratislava : Univerzita Komenského Bratislava, 2008, s. 89–118.

¹⁰¹² Népszámlálás 1880, c. d., s. 218.

ako Hauerland) a tretím výrazným jazykovým ostrovom bol na východnom Slovensku Spiš.

Ukončenie vojny sa osôb nemeckej národnosti dotklo bezpochyby najvýraznejšie. Došlo k ich odsunu z Československa.¹⁰¹³ Podľa sčítania z roku 1950 sa k nemeckej národnosti na Slovensku prihlásilo už len 5 179 osôb.¹⁰¹⁴

Obyvateľstvo rusínskej, ruskej alebo maloruskej národnosti bolo koncentrované prevažne na území severovýchodného Slovenska. Terminologická nejednotnosť označovania tejto národnosti bola výsledkom dvoch osobitných koncepcií pri sčítaniach ľudu. Tento stav vychádzal z predchádzajúceho zisťovania rusínskej materinskej reči, ktorá bola zapisovaná počas uhorských cenzov od druhej polovice 19. storočia. Hlavným problémom v tomto období bolo časté stotožňovanie Rusínov a Rusov (maďarsky označované - *ruthén* a *orosz*), s čím sa môžeme stretnúť v uhorských oficiálnych úradných štatistikách.

Po vzniku Československa bola pre potreby mimoriadneho cenzu v roku 1919 v sčítacom hárku zadefinovaná aj rusínska národnosť. Netrvalo však dlho a došlo k ostrej kritike tohto konceptu.¹⁰¹⁵ Po revolúcii v Rusku sa na naše územie postupne dostala početnejšia ruská emigračná vlna, doplnená napríklad aj manželkami československých legionárov, ktorí pôsobili v Rusku. Silnejúce pozície ruskej emigrácie vytvorili aj predpoklad nového definovania rusínskej národnosti v Československu. A. Boháč v analytickej časti sčítania ľudu z roku 1921 uviedol, že v roku 1919, keď sa uskutočnil mimoriadny census, bola nesprávne prevzatá rusínska reč ako základ národnosti.¹⁰¹⁶ Sčítanie obyvateľstva v roku 1921 zadefinovalo novú ruskú národnosť, do ktorej boli zahrnutí Karpatorusi, Veľkorusi a Ukrajinci. Oficiálne ruská národnosť predstavovala „*Podkarpatskú vetvu Ruského národa*.“ V roku 1930 bola definovaná ruská a maloruská národnosť.¹⁰¹⁷ Rok 1938 však znamenal opäť návrat k rusínskej národnosti. V cene z roku 1940 bolo toto obyvateľstvo sprvu zastrešené termínom národnosť ruská a až následne po skončení sčítania opäť ako rusínska národnosť.¹⁰¹⁸

Na Slovensku mali Rusíni väčšinu len v niektorých severovýchodných regiónoch. Popri severovýchodnom cípe Slovenska sa výraznejšie rusínske, ruské prostredie nachádzalo aj v oblasti severného Spiša a v Šariši. Podiel osôb ruskej (rusínskej)

¹⁰¹³Existujú viaceré údaje v rozsahu 70–120 tis. pri odsunoch. Pozri bližšie ŠUTAJ, Štefan. *Výmena obyvateľstva...*, c. d., s. 10; tiež SCHVARC, Michal – HANULA, Matej. Evakuácia nemeckého obyvateľstva zo Slovenska (1944–1945) v kontexte migračných Pohybov etnických Nemcov v juhovýchodnej Európe koncom II. svetovej vojny. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 407.

¹⁰¹⁴BENŽA, Mojmir et al. *Národnostný atlas...*, c. d., 41.

¹⁰¹⁵PETROV, Alexej. K otázce slovensko-ruské etnografické hranice. In: *Česká revue* XVI./1923, č. 5–6, s. 115–119 a 234–243.

¹⁰¹⁶BOHÁČ, Antonín. *Sčítání lidu...*, c. d., s. 77*.

¹⁰¹⁷ČSS zv. 98, s. 46*.

¹⁰¹⁸SNA, f. MV, škat. č. 1885, sign. č. 5668/1941.

národnosti v medzivojnovom období vo všeobecnosti stagnoval. Tohto obyvateľstva sa však výraznejšie dotklo ukončenie vojenského konfliktu a obnova Československej republiky. Na základe československo-sovietskych dohôd z rokov 1945 a 1946 došlo k odstúpeniu Podkarpatskej Rusi, ktorá sa stala súčasťou Ukrajiny, teda Sovietskeho zväzu. V tejto súvislosti bolo umožnené ruskému, ukrajinskému a bieloruskému obyvateľstvu Československa optovať sovietske štátne občianstvo.¹⁰¹⁹ Celkovo sa tohto presídlenia zúčastnilo skoro 12,5 tis. československých obyvateľov.¹⁰²⁰ Drvivá väčšina, vyše 12 tis. osôb, pochádzala zo severovýchodného Slovenska, z presídleneckých rajónov Bardejov, Humenné, Medzilaborce a Prešov.¹⁰²¹ Aj z tohto dôvodu poklesol podiel osôb rusínskej, ruskej a ukrajinskej národnosti na Slovensku na 1,2 % (t.j. 48 231 osôb) podľa výsledkov sčítania 1950. Len pre predstavu, v roku 1930 sa k týmto národnostiam hlásilo ešte vyše 95 tis. osôb na Slovensku.¹⁰²²

Osoby židovskej národnosti neboli z celoslovenského pohľadu výraznejšie koncentrované do väčších národnostných ostrovov či kompaktnejších regiónov. Typické pre túto skupinu obyvateľstva boli skôr rozptýlenosť a koncentrácia lokálneho charakteru. Vo vyššom počte obývali najmä väčšie sídla a správne centrá, no početné skupiny žili aj na slovenskom vidieku. Výraznejšie to možno pozorovať najmä v oblasti východného Slovenska, pre ktoré bolo práve typické aj vidiecke osídlenie týmto obyvateľstvom. Židovská národnosť, ako sme už spomenuli, nebola viazaná prakticky na žiadny ďalší znak. Oporou pri sčítaní nebol ani materinský jazyk ani náboženské vyznanie. Napriek tomu väčšina osôb, ktorá sa hlásila v medzivojnovom období k židovskej národnosti, patrila konfesiónálne aj k izraelitskému vierovyznaniu. Neplatilo to však opačne. Iba približne polovica osôb izraelitského vierovyznania si zvolila židovskú národnosť. Toto je azda najdôležitejší moment, na ktorý je potrebné brať ohľad pri hodnotení vývoja židovskej národnosti na Slovensku. Z výsledkov mimoriadneho cenzu z roku 1919 nemáme možnosť číselne vyjadriť počty osôb židovskej národnosti v jednotlivých regiónoch. Umožňujú nám to až výsledky sčítania ľudu z roku 1921, ktoré osobitne vykazovali aj počty osôb židovskej národnosti. Vyšší podiel mali osoby židovskej národnosti na východnom Slovensku.

Po územných a politických zmenách, ku ktorým došlo v roku 1938, a vyhlásení slovenského štátu bolo židovské obyvateľstvo prenasledované a perzekvované. Osoby izraelitského vierovyznania, ale aj osoby, ktoré konvertovali zo židovskej viery

¹⁰¹⁹ŠMIGEL, Michal – KRÚŠKO, Štefan. *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945–1947)*. Bratislava : Goralina, 2011, s. 15.

¹⁰²⁰Tamže, s. 156.

¹⁰²¹ŠMIGEL, Michal. Presídlenie slovenských Rusínov do ZSSR (1947) v kontexte povojnovej československo-sovietskej výmeny obyvateľstva. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 506.

¹⁰²²BENŽA, Mojmir et al. *Národnostný atlas...*, c. d., s. 41.

na inú, mali postupne povinnosť hlásiť sa k židovskej národnosti.¹⁰²³ Z tohto dôvodu boli výsledky cenzov 1938 a 1940 úplne rozdielne. Kým v roku 1938 bolo na Slovensku prítomných ani nie 29 tis. Židov, v roku 1940 to bolo skoro 74,5 tis. osôb.¹⁰²⁴

V mestách bola ich koncentrácia vyššia ako na vidieku. Poukazujú na to výsledky jednotlivých cenzov. Napríklad v Košiciach predstavovali v roku 1921 asi desatinu, v Bratislave približne 4,5 % prítomného obyvateľstva. V roku 1930 sa tieto hodnoty iba mierne znížili, keď Košice zaznamenali necelých 9 % a Bratislava niečo cez 4% podiel osôb židovskej národnosti. V roku 1940 Bratislava mesto vykazovala skoro 11 % osôb židovskej národnosti. Košice v tomto období už tvorili súčasť susedného Maďarska.

Ako sme už spomenuli, počas existencie Slovenskej republiky (1939–1945) bola aj v súvislosti so zahraničnopolitickou orientáciou na Nemecko židovské obyvateľstvo perzekvované. Týkalo sa to prakticky všetkých oblastí života tohto obyvateľstva, z ktorého boli Židia postupne vylúčení. Vyvrcholením represálií v Slovenskej republike (1939–1945) bolo jednak prijatie rasového princípu a transporty židovského obyvateľstva mimo Slovensko. Výsledkom bolo výrazné zníženie počtu osôb židovskej národnosti, ktorí na Slovensku prežili a ostali. Podľa sčítania ľudu z roku 1950 sa k židovskej národnosti prihlásilo len 307 osôb.¹⁰²⁵

Ostatné menšiny už neboli príliš početné. Poliaci boli koncentrovaní najmä v severnej prihraničnej oblasti, kým osoby cigánskej národnosti sa v roku 1921 nachádzali najmä na východnom Slovensku. Je zvláštne, že sa v roku 1921 k cigánskej národnosti v celej Československej republike prihlásilo len 8 446 československých príslušníkov. Z nich najviac žilo rozptýlene na Slovensku. Pre zaujímavosť, v Čechách, na Morave a Sliezsku ich bolo narátaných iba 61. V prípade osôb cigánskej národnosti sa javil ako najzávažnejší problém „etnická prispôsobivosť“. Toto obyvateľstvo zväčša stotožňovalo svoju etnicitu s etnicitou majoritnej spoločnosti, pri ktorej žila. Tento problém bol známy už počas existencie Uhorska, keď sa v roku 1893 ho pokúsila uhorská vláda riešiť osobitne špecializovaným cenzom.¹⁰²⁶ V rámci neho sa sledovali aj sociálne a etnografické znaky.¹⁰²⁷ V polovici 19. storočia, na základe bachovských sčítaní bolo v Uhorsku, bolo zaregistrovaných 140–143 tis. Rómov. Z toho odhadom na území Slovenska žilo asi 11 tis. Podľa výsledkov cenzu 1930 ich počet na Slovensku stúpol už na vyše 31 tisíc. Vyššia koncentrácia osôb tejto národnosti sa potvrdila hlavne na východnom Slovensku, v župách Zem-

¹⁰²³ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, škat. č. 65, sign. č. D – 1732/44.

¹⁰²⁴TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster...*, c. d., s. 51.

¹⁰²⁵BENŽA, Mojmir et al. *Národnostný atlas...*, c. d., s.41.

¹⁰²⁶Podrobné výsledky boli publikované v *A Magyarországbán 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás Eredményei*. Budapest : Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1895.

¹⁰²⁷Túto problematiku podrobnejšie riešil slovenský sociológ Roman Džambazovič. DŽAMBAZOVIČ, Roman. Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia : Výsledky súpisu Rómov z roku 1893. In: *Sociológia* 2001, 33, s. 112–125.

plín, Šariš, Spiš a Gemer. Najviac boli koncentrovaní na juhozápade Gemera. Podľa nasledujúcich výsledkov sčítaní počet Rómov stúpal. Na územne zmenšenom území Slovenska sa v roku 1938 prihlásilo k cigánskej národnosti vyše 26 tis. osôb a v odlišných podmienkach v roku 1940 už takmer 37,5 tis. osôb. Vyššia koncentrácia sa zachovávala aj v tom čase na východnom Slovensku, no početnejšie skupiny Rómov žili aj na Záhori.¹⁰²⁸ V povojnovom období sa znova počet Rómov znižoval. Identifikácia s okolím a možnosť deklarovať národnosť sa premietla do výsledkov sčítania z roku 1950, keď sa prihlásilo k cigánskej národnosti len 3757 osôb.¹⁰²⁹

V minulosti patrilo k početnejšej minorite na Slovensku aj chorvátske obyvateľstvo, ktoré sa na Slovensko dostalo už v priebehu 16. storočia.¹⁰³⁰ Príslušníci chorvátskeho etnika sa usadili najmä na juhozápadnom Slovensku po oboch stranách Malých Karpát, kde vytvorili prakticky 3 významnejšie oblasti: malokarpatskú (napr. Šenkvice, okres Pezinok), záhorskú (napr. Záhorská Bystrica) a pridunajskú (napr. Rusovce). Ešte v roku 1910 tu nachádzame menší počet osôb s chorváckym materinským jazykom. Napríklad v Devínskej Novej Vsi (Bratislava) sa k chorvátčine prihlásilo 1164 osôb.¹⁰³¹ Na druhej strane je však treba povedať, že sa pomerne rýchlo prejavil asimilačný tlak jazykového prostredia, ktorému boli Chorváti vystavení. V roku 1921 sa už v Devínskej Novej Vsi (Bratislava) k chorvátskej národnosti neprihlásil nikto a obyvatelia obce sa v prevažnej miere hlásili k československej národnosti.

16.2.2 Národnostná štruktúra po druhej svetovej vojne

Prvý cenzus po druhej svetovej vojne v roku 1950 dostal charakter „národného sčítania“, pretože okrem prítomného obyvateľstva zahŕňal aj súpis poľnohospodárskych, priemyselných a živnostenských závodov. Oproti medzivojnovým cenzom došlo k značnej zmene pri zisťovaní národnosti: *„Národnosti se rozumí příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž sehlásí.“*¹⁰³² V návode na vyplňanie sčítacieho hárka sa následne uviedli ďalšie pokyny: *„Není přípustno zapsat i více než jednu národnost. Osoby dospělé*

¹⁰²⁸Podrobne sme sa týmto problémom zaoberali v práci TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*. 2011, 21, 4, s. 3–21.

¹⁰²⁹BENŽA, Mojmír et al. Národnostný atlas..., c. d., s. 41.

¹⁰³⁰Pozri bližšie: KUČEROVÁ, Kveta. *Chorváti a Srbi v strednej Európe : K etnickým, hospodárskym a sociálnym otázkam v 16. a 17. storočí*. Bratislava : Veda, 1976; MAREK, Miloš. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 2006.

¹⁰³¹Népszámlálás 1910, ref. 294, s. 150–151.

¹⁰³²*Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950*. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města. Praha: Státní úřad statistický, 1957, s. 24*.

a osoby nenáležící k rodině majitele bytu přiznají národnost samy, za nedospělé a nepříčetné učiní tak jejich zákonný zástupce.“¹⁰³³

Národnosť sa tak zisťovala prostredníctvom slobodného vlastného rozhodnutia sčítanej osoby. Tento prístup sa následne aplikoval aj pri ďalších povojnových sčítaniach ľudu.

V druhom povojnovom sčítaní ľudu z roku 1961 bola národnosť definovaná v podstate rovnako: „*jako příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný osoba vnitřně spjat a k němuž se hlásí.*“¹⁰³⁴ Od predchádzajúceho cenzu sa však líšilo tým, že bolo spracované na základe konceptu (trvalo) bývajúceho obyvateľstva.¹⁰³⁵

Pri sčítaniach 1970, 1980 a tiež 1991 bola definícia národnosti postavená ešte liberálnejšie. „*Národnostou sa rozumela příslušnost sčítanej osoby k národu alebo národnosti a bolo ponechané každému, aby sa slobodne vyjadril o svojej národnosti podľa vlastného presvedčenia.*“¹⁰³⁶

Veľmi dôležitým aspektom zisťovania národnostnej štruktúry po druhej svetovej vojne bolo aj neuznanie niektorých národností za oficiálne a tým štatisticky zisťované. Išlo o rusínsku národnosť, ktorej obyvateľstvo bolo v rámci ukrajinizácie označené ako ukrajinské a tiež osoby cigánskeho resp. rómskeho pôvodu. Ako hlavný dôvod sa uvádzalo, že Rómovia nespĺňajú kritéria definície národa, pretože nemajú svoje vlastné územie a hospodársky život.¹⁰³⁷ Navyše publikované výsledky boli len za českú, slovenskú, maďarskú, nemeckú, ukrajinskú, ruskú¹⁰³⁸ a poľskú a všetky ďalšie boli sumárne vykazované v skupine ostatných národností. K významnej zmene v tejto praxi došlo až pri sčítaní ľudu v roku 1991, keď sa medzi oficiálne národnosti opätovne zaradila aj rómska a rusínska a navyše sa významne rozšíril počet zisťovaných národností pri spracovaní sčítania.

Ako sme ukázali vyššie, Slovensko vstupovalo do samostatného Československa so značne národnostne heterogénnou populáciou. Historické udalosti, ktoré nasledovali od sklonku 30. až do konca 40. rokov priniesli jeden z najväčších zásahov do stáročia formovaného etnického obrazu Slovenska. Odchod českého obyvateľstva tesne pred a po rozpade republiky, transporty židovského a čiastočne aj cigánskeho obyvateľstva (najmä na južnom okupovanom území) do koncentračných táborov, dobrovoľný odchod a následne nútený odsun nemeckého obyvateľstva a tiež výme-

¹⁰³³Tamže, s. 27*.

¹⁰³⁴*Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961.* Díl I. Demografické charakteristiky obyvательства. Československá statistika, Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, 1965, s. 17*.

¹⁰³⁵Bližšie k tejto problematike pozri napr. *Sčítání lidu...1961*, c. d., s. 14*–16*.

¹⁰³⁶*Sčítanie ľudu, domov a bytov 1.11.1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti SSR.* Bratislava: Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad, 1982, s. V.

¹⁰³⁷KALIBOVÁ, Květa. Romové z pohledu statistiky a demografie. In: *Romové v České republice (1945–1998)*, Praha: Socioklub, 1999, s. 95.

¹⁰³⁸Až do roku 1970 bola ruská a ukrajinská národnosť publikované spoločne.

na osôb s Maďarskom a čiastočne aj so Zakarpatskom (býv. Podkarpatskou Rusou) predstavujú historicky jedny z najvýznamnejších faktorov formujúcich národnostnú štruktúru Slovenska v povojnovom období.

Kým podľa sčítania ľudu 1930 žilo na území Slovenska takmer 121,7 tis. osôb českej národnosti, dramatické spoločenské a politické zmeny ku koncu 30. rokov si vyžiadali značný početný pokles. Podľa výsledkov mimoriadneho súpisu z roku 1938 žilo na oklieštenom území Slovenska už len necelých 77,5 tis. Čechov a vznik Slovenského štátu a najmä nepriaznivý postoj voči osobám z českých krajín znamenal ďalšie dramatické zníženie ich počtu na niečo viac ako 3 tis. podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940. Odhad Českého statistického úradu k 1.7.1945 hovorí, že na území Slovenska by mohlo žiť už približne 35 tis. osôb českej národnosti.¹⁰³⁹

Obdobie druhej svetovej vojny sa z pohľadu národnostných skupín na Slovensku najtragickejšie podpísalo na príslušníkoch židovského a čiastočne aj cigánskeho (rómskeho) etnika. V medzivojnových sčítaniach ľudu sa k židovskej národnosti prihlásilo 70,5 tis. (rok 1921) resp. 65,4 tis. osôb (rok 1930), pričom izraelitské vierovyznanie uviedlo dokonca takmer 137 tis. osôb. Na oklieštenom území Slovenska v roku 1938 sa k židovskej národnosti prihlásilo ani nie 29 tis. osôb. Taxatívne vymedzenie osôb židovského pôvodu a nútené prihlásenie k židovskej národnosti spôsobili, že v sčítaní ľudu z roku 1940 počet osôb židovskej národnosti dosiahol na zmenšenom území približne rovnaký počet ako v prvom československom sčítaní (74,5 tis. osôb).¹⁰⁴⁰

Tragický osud židovského etnika počas druhej svetovej vojny znamenal takmer úplnú fyzickú likvidáciu jednej z historicky integrálnych súčastí etnicky rôznorodej mozaiky populácie Slovenska. V prvej fáze transportov od marca 1942 do októbra 1942 boli odvečnené približne dve tretiny z celkového počtu Židov na Slovensku (57,6 tis. osôb), pričom do konca vojny z nich prežilo len niekoľko stoviek. V druhej fáze transportov realizovaných už nemeckou stranou bolo odvečnených ďalších 13,5 tis. osôb, z ktorých sa asi 10 tis. už nikdy nevrátilo.¹⁰⁴¹ Počet Židov, ktorí tak zahynuli do konca druhej svetovej vojny, by predstavoval približne 67 tis. osôb. V prvom povojnovom cenzu z roku 1950 sa k židovskej národnosti na Slovensku prihlásilo

¹⁰³⁹ *Demografická příručka*. Praha: Český statistický úřad, 1996, s. 89. Vychádza s najväčšou pravdepodobnosťou z približnej rebilancie obyvateľstva podľa národnosti z výsledkov sčítania ľudu 1950.

¹⁰⁴⁰ Blížšie pozri TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011; TIŠLIAR, Pavol. Niekoľko poznámok k sčítaniu obyvateľstva na Slovensku v roku 1940. *Slovenská štatistika a demografia*, 2011, 21, 2 s. 3–15; TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: TIŠLIAR, Pavol, ČÉPLÖ, Slavomír. *Studies in the Population of Slovakia II*. Krakov: Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, s. 97–120; TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939–1945. In: TIŠLIAR, Pavol, ČÉPLÖ, Slavomír. *Studies in the Population of Slovakia II*. Krakov: Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, pp. 121–146.

¹⁰⁴¹ NIŽNANSKÝ, Eduard. Majorita a židovská minorita v období holokaustu. Poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu. In: ŠUTAJ, Štefan (ed.) *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: Universum, 2005, s. 184.

len 307 osôb a k izraelitskému vierovyznaniu necelých 7,5 tis.¹⁰⁴² V ďalších povojnových cenzoch sa už údaje zvlášť za túto etnickú skupinu nevykazovali, a preto ďalšou informáciou disponujeme až z roku 1991, kedy sa k židovskej národnosti na Slovensku prihlásilo celkovo 134 osôb. V posledných dvoch sčítaniach počet osôb židovskej národnosti dosahoval úroveň 218 resp. 630 osôb.

Počas medzivojnového obdobia využila možnosť prihlásiť sa k cigánskej národnosti len nepatrná časť obyvateľstva Slovenska. V roku 1921 to bolo približne 8,5 tis. a v roku 1930 niečo viac ako 31 tis. osôb. V roku 1938 žilo na Slovensku vyše 26 tis. osôb, ktorí sa prihlásili k cigánskej národnosti a pri špecifických podmienkach v roku 1940 to už bolo takmer 37,5 tisíc.¹⁰⁴³ Po druhej svetovej vojne nebola cigánska národnosť v riadnych sčítaniach ľudu uznaná za oficiálnu, a preto údaje o početnej veľkosti rómskej menšiny na Slovensku pochádzajú len zo špeciálnych štatistických súpisov (v roku 1947, v rokoch 1966–1968) a v rámci zisťovaní pri sčítaniach ľudu v rokoch 1970 a 1980. Prvá súpisová akcia Ministerstva vnútra s cieľom zachytiť počet Rómov ako zdroja potenciálnej voľnej pracovnej sily priniesla z územia Slovenska údaj o viac ako 84,4 tis. osôb.¹⁰⁴⁴ Podľa súpisov z druhej polovice 60. rokov, ktoré sa uskutočnili pod gesciou Federálneho štatistického úradu v spolupráci s Českým a Slovenským štatistickým úradom a Vládnym výborom pre otázky cigánskeho obyvateľstva, žilo na Slovensku približne 165 tis. Rómov.¹⁰⁴⁵ K veľmi podobným záverom došlo aj sčítanie osôb cigánskeho pôvodu uskutočnené v rámci sčítania ľudu 1970. Podľa neho malo žiť na Slovensku v tomto roku takmer 159,3 tis. Rómov. O desať rokov neskôr pri sčítaní ľudu 1980 bolo spísaných už takmer 200 tis. osôb (199 853 ľudí), ktorých považovali za Rómov. Na súpisy z konca 60. rokov nadviazali evidencie národných výborov, ktorých hlavnou úlohou bolo pripraviť podklady na vyplácanie sociálnych dávok. Nedostatkom tohto typu údajov však bolo, že zachytávala len tých Rómov, ktorí boli poberateľmi niektorej formy sociálnej pomoci. Národné výbory túto činnosť ukončili v roku 1989, kedy na Slovensku evidovali 253 943 Rómov. V poslednom československom sčítaní v roku 1991 bolo opätovne umožnené uviesť rómsku národnosť a zisťovaný bol aj rómsky materinský jazyk. Túto možnosť využilo len 75,8 tis. osôb v prípade národnosti, pričom rómsky materinský jazyk deklarovalo takmer 77,3 tis. ľudí. V prvom slovenskom sčítaní v roku 2001 sa k rómskej národnosti prihlásilo takmer 90 tis. osôb a v roku 2011 to bolo necelých 106 tis.

Výsledky z prvého povojnového sčítania ľudu uskutočneného k 1. marcu 1950 priniesli diametrálne odlišný etnický obraz, aký bolo možné vidieť na Slovensku

¹⁰⁴² *Sčítání lidu...1950*, c. d. s. 6.

¹⁰⁴³ Pozri napr. TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie..., c.d, s. 3–21.

¹⁰⁴⁴ JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers, 1993, s. 24.

¹⁰⁴⁵ SRB, Vladimír – VOMÁČKOVÁ, Olga: Cikáni v Československu v roce 1968. In: *Demografie*, 1969, 9, 3, s. 221.

ešte na sklonku 30. rokov minulého storočia. Osoby neslovenskej národnosti predstavovali už len niečo viac ako 13 %. Najpočetnejšou národnostnou menšinou sa opäť stala maďarská národnosť, ku ktorej sa prihlásilo viac ako 354,5 tis. osôb. Druhou najpočetnejšou bola spojená ukrajinská a ruská národnosť s viac ako 48,2 tis. príslušníkmi. O necelých osem tisíc osôb menej uviedlo českú národnosť (takmer 40,4 tis. osôb). K nemeckej národnosti sa prihlásilo len 5 179 obyvateľov. Vzhľadom na metodiku sčítania, keď prihlásenie k národnosti bolo subjektívnym procesom založeným na vlastnom presvedčení sčítanej osoby, je zrejmé, že v nepriateľsky naklonenom prostredí k osobám nemeckej a maďarskej národnosti boli takto získané počty osôb nedôveryhodné. Napríklad v prípade nemeckej menšiny sa v údajoch Povereníctva vnútra nachádzalo celkovo 23 861 osôb (začiatok roka 1949) a v zoznamoch Štátnej bezpečnosti to bolo dokonca 27 324 obyvateľov nemeckej národnosti (k marcu 1949).¹⁰⁴⁶

V nasledujúcom sčítaní ľudu v roku 1961 došlo predovšetkým v prípade maďarskej národnosti k určitej korekcii výsledkov. Počet ľudí hlásiacich sa k tomuto etniku presiahol opätovne polmilionovú hranicu (takmer 519 tis.) a jeho zastúpenie vzrástlo z 10,3 % na viac ako 12 %, na ktorej zotrvalo aj v ďalšom cenzu. Vzhľadom na nižšiu dynamiku reprodukcie aj napriek početnému rastu v budúcich rokoch reálne zastúpenie osôb maďarskej národnosti malo klesajúcu tendenciu. Podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 1991 žilo na území Slovenska celkovo viac ako 567 tis. osôb maďarskej národnosti, čo však predstavovalo už len necelých 11%. Klesajúci trend potvrdili aj posledné dve sčítania. V roku 2001 sa k maďarskej národnosti prihlásilo niečo viac ako 520 tis. osôb (9,7 %) a v poslednom sčítaní 2011 to bolo dokonca už len necelých 459 tis. (8,5 %).

Druhú najpočetnejšiu národnostnú skupinu v roku 1950 tvorili osoby ukrajinskej a ruskej národnosti. Pozostávali z viac ako 48 tis. príslušníkov a predstavovali približne 1,4 % z celej populácie Slovenska. V ďalšom období však proces ukrajinizácie najmä u osôb rusínskeho etnika spôsobil, že určitá časť z nich sa radšej hlásila k slovenskej národnosti. Aj preto v roku 1961 počet osôb ukrajinskej a ruskej národnosti v porovnaní s predchádzajúcim sčítaním klesol na úroveň 35,4 tis. osôb. Ešte raz po druhej svetovej vojne sa celkový počet osôb ukrajinskej a ruskej národnosti dostal cez 40 tis. hranicu, a to v sčítaní ľudu v roku 1970, kedy sa k tejto národnosti prihlásilo viac ako 42,2 tis. ľudí (0,9 % z populácie Slovenska). Bol to posledný intercenzálny zisk tejto národnostnej skupiny, keďže v nasledujúcich cenzoch sa počet jej príslušníkov len znižoval. V roku 1980 sa k ukrajinskej a ruskej národnosti prihlásilo len niečo viac ako 39,2 tis. osôb a v roku 1991 spojená ukrajinská, ruská a rusínska národnosť čítala dokonca len necelých 31,9 tis. príslušníkov (0,6 %

¹⁰⁴⁶GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, Soňa, OLEJNÍK, Milan. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. ACTA CARPATHO-GERMANICA XII. Spoločenskovedný ústav SAV, Slovenské národné múzeum, Múzeum kultúry karpatských Nemcov. Bratislava, 2004, s. 154.

z celej populácie Slovenska). Posledné československé sčítanie však už opätovne umožnilo hlásiť sa zvlášť k rusínskej národnosti, čo pokračovalo aj v posledných dvoch cenzoch. Počet osôb rusínskej národnosti sa od začiatku 90. rokov zvýšil z niečo viac ako 17 tis. na 24 tis. (rok 2001), resp. takmer 33,5 tis. (rok 2011). Na druhej strane osoby deklarujúce ruskú alebo ukrajinskú národnosť v tomto období zaznamenali pokles z takmer 14,7 tis. na niečo viac ako 9,4 tis. (pozri tab. 5).

Na úkor ukrajinskej a ruskej národnosti sa na druhé miesto z pohľadu početnosti dostala už na začiatku 60. rokov česká národnosť. Počet príslušníkov tejto skupiny presiahol úroveň 47 tis. a ďalej sa zvyšoval. V roku 1991 už žilo na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu niečo viac ako 59,3 tis. osôb hlásiacich sa k českej, moravskej alebo sliezskej národnosti. Aj v tomto prípade však platilo, že vyššia dynamika prírastkov na strane slovenskej národnosti znamenala, že celkové zastúpenie osôb českého etnika malo intercenžálne klesajúcu tendenciu a z pôvodných 1,2 % (v roku 1950) sa znížilo na 1,1 % v roku 1991. Vývoj v 90. Rokoch a v prvej dekáde nového milénia priniesol aj v prípade českej národnosti pokles počtu jej príslušníkov. Podľa posledného sčítania z roku 2011 sa k českej, moravskej alebo sliezskej národnosti prihlásilo necelých 33,7 tis. osôb, čo znamená, že táto národnostná skupina predstavuje len približne 0,6 % populácie Slovenska.

Ostatné národnostné skupiny svojou početnosťou a zastúpením na celkovej populácii Slovenska zastávali po druhej svetovej vojne len marginálnu pozíciu.¹⁰⁴⁷ Počet osôb nemeckej národnosti v druhom povojnovom sčítaní po upokojení napätej situácie vzrástol a dosiahol viac ako 6,2 tis., no ich váha klesla na úroveň 0,1 %. Navyše v ďalších sčítaniach ľudu sa k nemeckej národnosti zakaždým prihlásilo vždy menej a menej osôb, pričom vrcholom boli výsledky cenzu v roku 1980, keď početnosť tohto etnika poklesla pod hranicu 3 tis. osôb. Určité „znovuobrodienie“ priniesli údaje z roku 1991, kedy nemeckú národnosť deklarovalo celkovo viac ako 5,4 tis. osôb (0,1 %). Posledné dve sčítania však potvrdili ďalší pokles a v cenze v roku 2011 sa k nemeckej národnosti prihlásilo len necelých 4,7 tis. (0,1 %).

Skupina iných (ostatných) národnostných skupín a nezistených dlhodobo dosahovala približne okolo 10–15 tis. osôb. Výnimkou bolo sčítanie 1961, keď išlo len o niečo viac ako 6,6 tis. osôb a posledné dva cenzy z dôvodu výrazného zvýšenia počtu nezistených. Najmä v roku 2011 údaj o národnosti nevyplnilo takmer 382,5 tis. osôb (7,1 %).

V roku 1991 sa okrem národnosti opätovne zaradila do obsahu sčítania aj otázka na materinský jazyk. Tento znak bol zisťovaný aj v ďalších dvoch sčítaniach 2001 a 2011. Materinský jazyk bol pritom myslený jazyk, ktorým s obyvateľom prevažne hovorili rodičia v jeho detstve. Ak s obyvateľom hovorili rodičia rôznymi jazykmi,

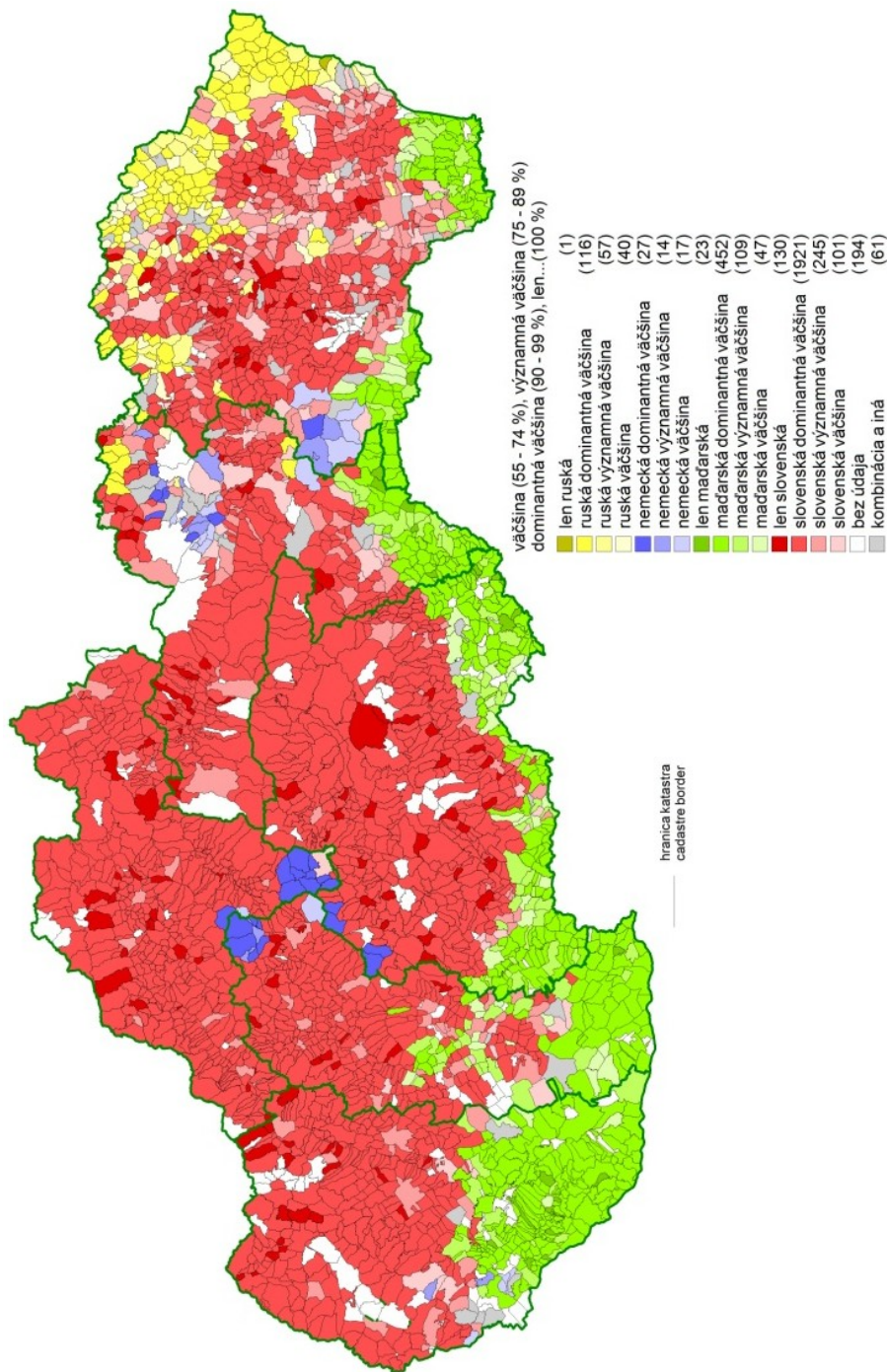
¹⁰⁴⁷Výnimkou je rómska národnosť, no keďže nebola v tomto období uznaná za samostatnú národnosť, museli sa jej príslušníci hlásiť k iným oficiálnym národnostiam (najčastejšie slovenská a maďarská).

zapísal sa ten jazyk, ktorým hovorila s dieťaťom matka, pričom vždy sa uvádzal len jeden podľa vlastného rozhodnutia sčítanej osoby. Materinský jazyk sa nemusel zhodovať s národnosťou. Základné výsledky o počte a štruktúre osôb podľa materinského jazyka v sčítaniach 1991–2011 prezentuje tab. 6. Ako je z nej zrejmé, len malá časť populácie Slovenska deklarovala iný ako slovenský materinský jazyk. Za zmienku stojí len približne desatina osôb s maďarčinou. Ostatné skupiny sa pohybovali v rozpätí 0–2 %. V poslednom sčítaní výsledky do značnej miery ovplyvnil vysoký počet a podiel osôb, ktoré na predmetnú otázku nereflektovali (pozri tab. 6).

Tab. 6: Štruktúra obyvateľov Slovenska podľa materinského jazyka, sčítanie obyvateľov 1991, 2001 a 2011

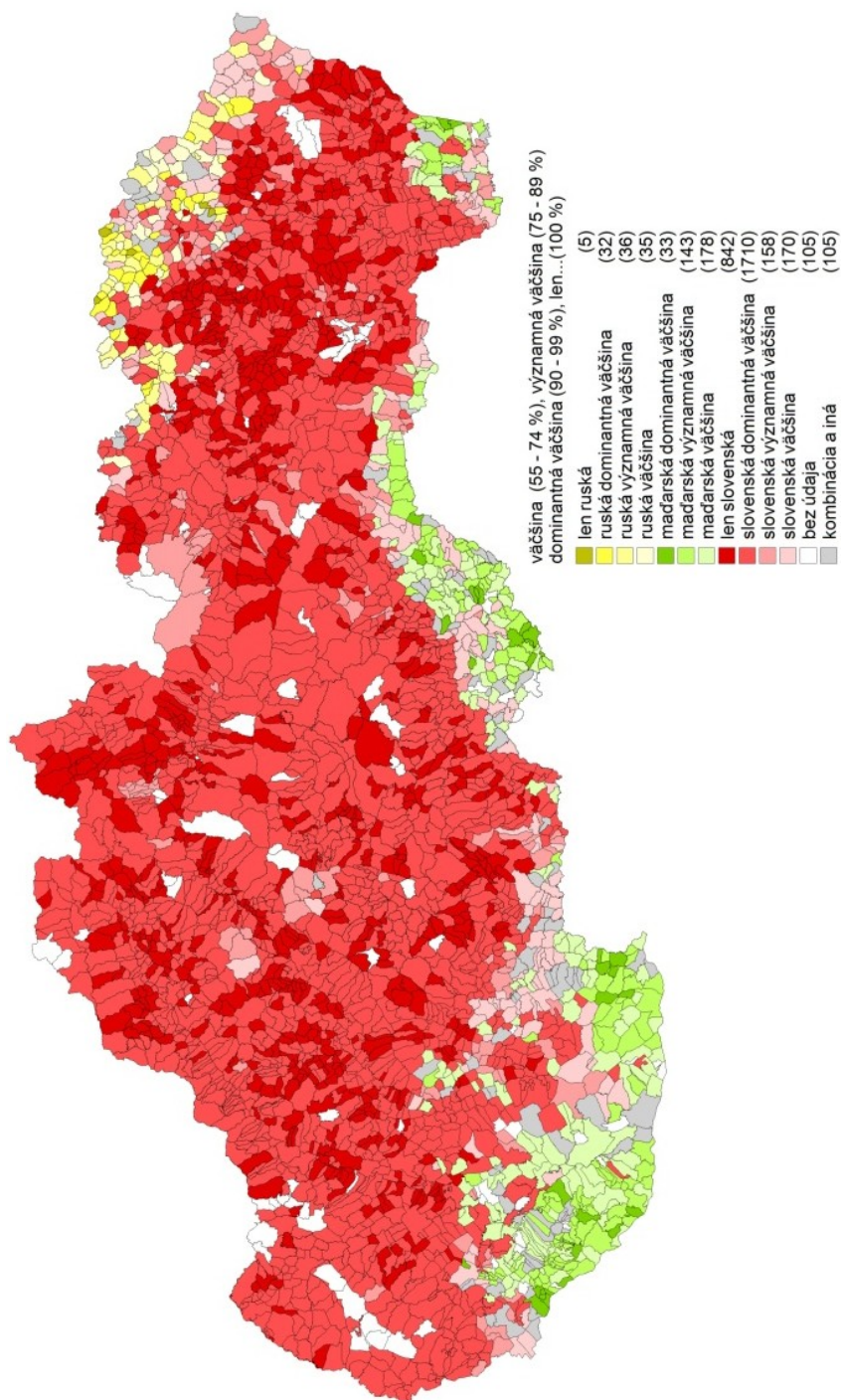
Materinský jazyk	Počet osôb			Podiel (%)		
	1991	2001	2011	1991	2001	2011
slovenský	4445303	4512217	4240453	84,3	83,9	78,6
český	56487	48201	35216	1,1	0,9	0,7
maďarský	608221	572929	508714	11,5	10,7	9,4
rómsky	77269	99448	122518	1,5	1,8	2,3
poľský	3420	2731	3119	0,1	0,1	0,1
nemecký	7738	6343	5186	0,1	0,1	0,1
rusínsky	49099	54907	55469	0,9	1,0	1,0
ukrajinský	9480	7879	5689	0,2	0,1	0,1
iný	4988	8744	15411	0,1	0,2	0,3
nezistený	12330	66056	405261	0,2	1,2	7,5
Spolu	5274335	5379455	5397036	100,0	100,0	100,0

Obr. 1: Národnostná štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 1921¹⁰⁴⁸

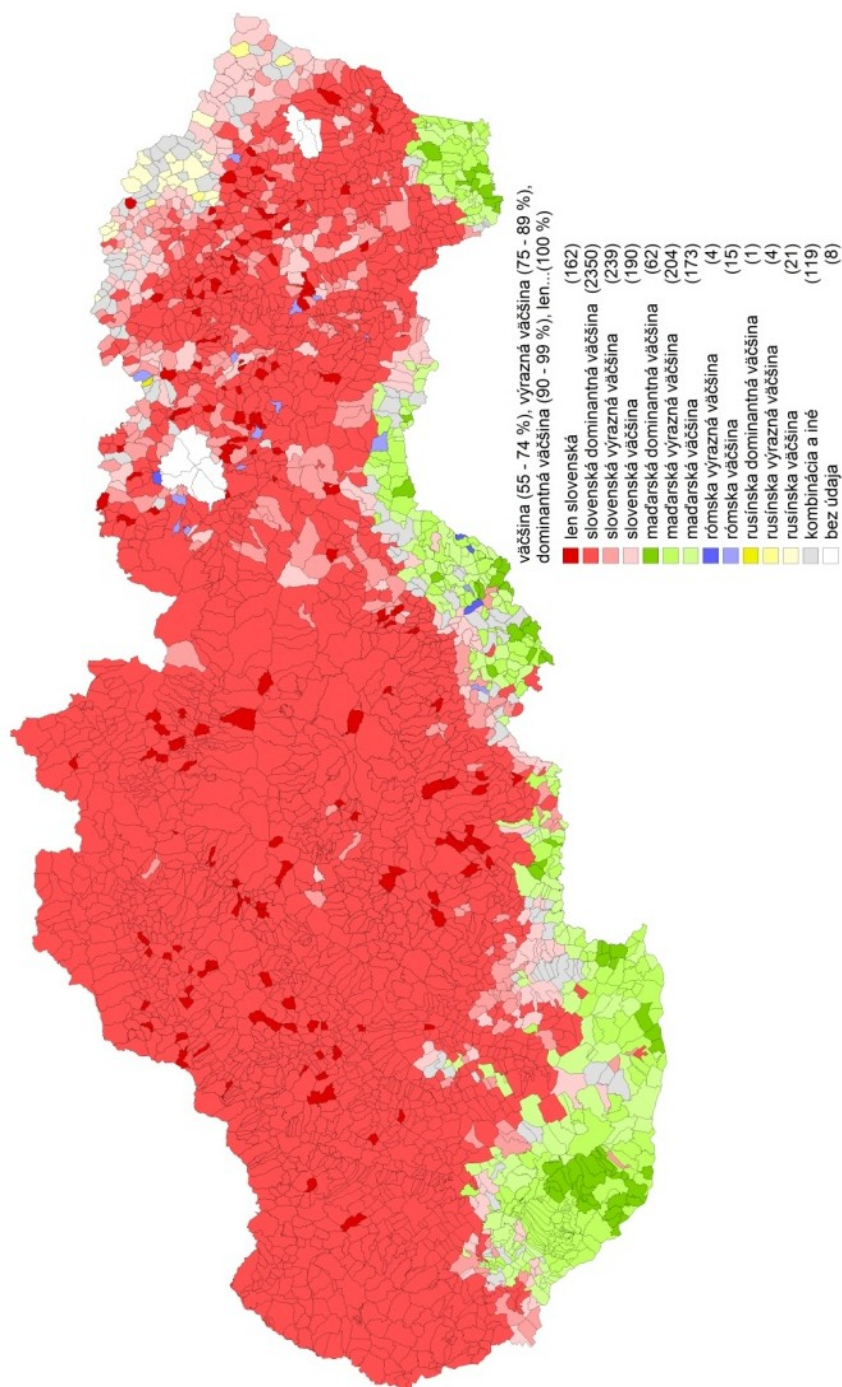

¹⁰⁴⁸Kol. Historický atlas obyvateľstva Slovenska..., c. d., s. 84.

Obr. 2: Národnostná štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 1950¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁹Tamže, s. 87.

Obr. 3: Národnostná štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 2011¹⁰⁵⁰¹⁰⁵⁰Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011, primárne údaje, ŠÚSR.

17. Náboženská štruktúra

Náboženská štruktúra obyvateľstva Slovenska je výsledkom dlhého historického vývoja, v ktorom sa premietali vplyvy viacerých navzájom pôsobiacich faktorov rôznej povahy a významu (napr. geografické, demografické, politické, spoločenské, legislatívne a pod.). Poloha Slovenska na križovatke medzi západnou a východnou Európou v rámci hlavných migračných trás prispela k postupnému formovaniu etnicky a následne aj nábožensky heterogénnej spoločnosti. V podstate až do 16. storočia mala dominantné postavenia rímskokatolícka cirkev, len vo východných a severovýchodných oblastiach sa malá časť obyvateľstva hlásila k pravoslávnej cirkvi. Okrem toho menšie konfesiónálne diaspóry vyváraťo židovské obyvateľstvo s judaizmom.¹⁰⁵¹ Z pohľadu historických faktorov nezastupiteľné miesto pri postupnej heterogenizácii náboženskej štruktúry zohrávalo reformačné a protireformačné hnutie. Kým nemecké a slovenské obyvateľstvo prijímalo skôr učenie Martina Lut-hera, z ktorého sa neskôr sformovalo evanjelické augsburské vyznanie, maďarské obyvateľstvo a časť slovenského obyvateľstva v oblasti stredného a južného Zem-plína a v Užskej stolici sa priklonila k myšlienkam Jána Kalvína, ktoré sa stali ústrednými pre novovznikajúce evanjelické helvétske vyznanie. Okrem toho pokračujúca migrácia na tzv. valašskom práve posilňovala pozície obyvateľstva pravo-slávnej cirkvi. Opačný vplyv na charakter náboženského obrazu územia dnešného Slovenska malo protireformačné hnutie, ktoré vyvrcholilo v druhej polovici 17. storočia. Jeho výsledkom bolo opätovné prinavrátenie dominantného postavenia rímskokatolíckej cirkvi. S procesom rekatolizácie je úzko spojený aj vznik gréckokatolíckej cirkvi, keď časť duchovných podpísala v roku 1646 Užhorodskú úniu s rímskokatolíckou cirkvou. V praxi to znamenalo, že značná časť pravoslávnych konvertovala na novú vieru uniatskej resp. gréckokatolíckej cirkvi. Veľmi dôležitým prvkom v obnove náboženskej slobody bolo zavedenie tzv. tolerančného patentu Jozefom II. (1781), ktorý garantoval výkon bohoslužieb, zriaďovanie zborov a výstavbu kostolov protestantským a pravoslávnym veriacim. O dva roky neskôr bol vydaný podobný patent pre židovské obyvateľstvo, ktoré v priebehu celého 18. storočia v postupných migračných vlnách osídľovalo najmä západné a východné časti dnešného Slovenska v čom najmä na východe pokračovalo aj v nasledujúcom

¹⁰⁵¹Bližšie pozri napr.: MATLOVIČ, R.: Geografia obyvateľstva Slovenska so zreteľom na rómsku minoritu. Prešov, 2005, s. 197; OČOVSKÝ, Š.: Vývoj religióznej štruktúry obyvateľstva na Slovensku. In: *Geografický časopis*, 1993, 45, 2–3, s. 165–167.

období. Najmä na prelome 19. a 20. storočia sa opätovne začala vzťahovať pravoslávna cirkev, ktorej pomohli aj pomery počas existencie 1. ČSR. Práve v medzivojnovom období sa najmä prílevom českého obyvateľstva postupne začal zvyšovať aj počet a zastúpenie osôb bez náboženského vyznania. Keďže medzi náboženským vyznaním a národnostnou štruktúrou bolo pomerne úzke prepojenie, tragické udalosti odohrávajúce sa počas druhej svetovej vojny a po jej skončení dramaticky zasiahli aj do konfesijného obrazu v spoločnosti Slovenska. Predovšetkým išlo o židovské obyvateľstvo a tým osoby izraelitského vierovyznania. Kým v roku 1930 sa k nemu prihlásilo takmer 137 tis. osôb v prvom povojnovom sčítaní to bolo len niečo viac ako 7 tis. Mierne klesol aj počet osôb evanjelického reformovaného vyznania a v niektorých oblastiach aj evanjelického augsburského vyznania ako dôsledok výmeny obyvateľstva s Maďarskom a v druhom prípade najmä v spojitosti s odsunom osôb nemeckého etnika.

Po uchopení moci komunistickou stranou sa jednou z priorít stalo odstránenie vplyvu a postupné obmedzovanie pôsobenia cirkví na spoločnosť v Československu. Všetky cirkvi a náboženské spoločnosti sa dostali pod prísnu kontrolu, boli usmerňované, nad ich činnosťou dohliadal celý systém kontrolných mechanizmov a orgánov, pričom vo všetkých podstatných otázkach rozhodovali vedúce orgány Komunistickej strany Československa. Navyše systém tzv. cirkevných zákonov z jesene roku 1949 zmenil právnu suverenitu na podriadenosť voči štátu.¹⁰⁵² Súčasne s tým došlo ku konfiškácii cirkevného majetku a cirkvi sa aj po hospodárskej stránke stala plne závislou na štáte. Všetky cirkevné školy boli zoštatnené a vyučovanie náboženstva bolo silne obmedzované. Súčasťou „križiackeho ťaženia“ proti cirkvám a náboženským spoločnostiam boli tiež vykonštruované procesy s ich čelnými predstaviteľmi, zrušenie mužských a ženských kláštorov, rehoľných domov v rámci akcie „K“ a „R“ pričom rehoľníkov a rehoľníčky bezpečnostné orgány a ľudové milície deportovali do vopred pripravených kláštorov. Asi najviac postihnutou bola v tomto období gréckokatolícka cirkev, ktorú v roku 1950 rozviazaním zmluvy s rímskokatolíckou cirkvou zrušili a jej príslušníci boli prinútení prestúpiť do pravoslávnej cirkvi.¹⁰⁵³

Z pohľadu dostupných údajov o náboženskom vyznaní po druhej svetovej vojne bolo sčítanie ľudu 1950 nadlho posledným, ktoré tento znak zisťovalo. V ďalšom

¹⁰⁵²Bližšie k tejto problematike pozri napr. PEŠEK, Ján. Štátnopolitické orgány dozoru nad cirkvami na Slovensku v rokoch 1948–1989. In: M. Fiamová – P. Jakubčín (eds.). *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, s. 510–527; MULÍK, Peter. Metódy a formy proticirkevnej politiky komunistických štátov strednej a juhovýchodnej Európy a ich zmeny v rokoch 1945–1989. In: M. Fiamová – P. Jakubčín (eds.). *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, s. 234–272.

¹⁰⁵³V roku 1968 síce došlo k čiastočnej obnove gréckokatolíckej cirkvi, no stratené pozície sa jej už do konca roku 1989 nepodarilo získať.

období podľa uznesenia vlády č. 1410 z roku 1954 nesmeli úrady požadovať informácie o náboženskom vyznaní osôb. Tento stav úzko súvisel s proklamovanou politikou obmedzovania vplyvu cirkvi na československú socialistickú spoločnosť a mal vyústiť v postupnú likvidáciu „religiozity“ jej obyvateľstva.¹⁰⁵⁴ Aj napriek tomu, že podľa vládneho nariadenia z roku 1954 nemali úradné orgány zisťovať náboženské vyznanie osôb, aktívna účasť na náboženskom živote jednotlivých cirkví pred rokom 1990¹⁰⁵⁵ často prinášala veľmi negatívne dopady. Ako uvádza Kučera, zisťovala sa nelegálnym spôsobom, bola zapisovaná do kádrových posudkov a ovplyvňovala životy jednotlivých osôb a aj členov ich rodín. Príkladom represíí voči veriacim bolo napríklad sťaženie postavenie v povolani, zákaz učiteľskej profesie, ťažší až zneвозмоný prístup na strednú a vysokú školu a pod.¹⁰⁵⁶ Po štyroch desaťročiach prenasledovania demokratizácia spoločnosti priniesla okrem iného aj opätovné slobodné zisťovanie údajov o náboženskom vyznaní v sčítaniach obyvateľov.

17.1 Náboženská štruktúra do polovice 20. storočia

Náboženské vyznanie obyvateľstva sa stalo trvalým predmetom sčítaní ľudu na našom území v 19. storočí, kedy sa zapisovalo v sčítacích hárkoch náboženstvo každého jednotlivca. Pre túto charakteristiku bolo štandardné priame zisťovanie. Sčítaná osoba deklarovala svoju príslušnosť k náboženstvu (náboženskej obci). V neskoršom období sa vyžadovalo aj dokladovanie, ak osoba uviedla, že je bez vyznania.¹⁰⁵⁷

Ako sme uviedli v úvode, do 16. storočia v Uhorsku dominovala rímskokatolícka cirkev, ku ktorej sa hlásila aj väčšina obyvateľov Slovenska. Na východnom Slovensku žili aj početnejší veriaci východného obradu, keď sa po cirkevnej schizme v 11. storočí rozdelila katolícka cirkev na západnú s centrom v Ríme a východnú v Konštantinopole (Istanbule). Východné katolícke obyvateľstvo (pravoslávie) posilňovala kolonizácia na tzv. valašskom práve, ktorá u nás prebiehala hlavne v 14.–16. storočí. Menšie konfesijné diaspóry vytváralo na Slovensku aj židovské obyvateľstvo s judaizmom.¹⁰⁵⁸

Po vystúpení Martina Luthera v roku 1517 vo Wittenbergu za reformu rímskokatolíckej cirkvi sa jeho myšlienky začali rýchlo šíriť nielen v Nemecku, ale aj

¹⁰⁵⁴KUČERA, Milan. Náboženské vyznaní v obsahu sčítaní ľudu 1991. In: *Demografie*, 1991, 33, 1, s. 61.

¹⁰⁵⁵Napríklad boli zisťované počty cirkevných krstov, sobášov, pohrebov a pod.

¹⁰⁵⁶KUČERA, Milan. Náboženské vyznaní..., c. d., s. 63.

¹⁰⁵⁷TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu...*, c. d., s. 58; podrobnejšie SNA, f. MPS, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

¹⁰⁵⁸MATLOVIČ, René. *Geografia obyvateľstva Slovenska so zreteľom na rómsku minoritu*. Prešov, 2005, s. 197; OČOVSKÝ, Štefan. Vývoj religioznej štruktúry obyvateľstva na Slovensku. In: *Geografický časopis*, 1993, 45, 2–3, s. 165–167.

v ďalších krajinách. Aj na Slovensku našla reformácia svojich priaznivcov už v polovici 16. storočia. Postupne sa vyformovala do dvoch prúdov, reformovanej (kalvínskej) a augsburského vyznania (luteránskej). Dôležitým momentom pre šírenie a celkový úspech reformácie bolo získanie priaznivcov reformácie z najvyšších vrstiev šľachtického obyvateľstva. Rozšíreniu myšlienok Lutherovej reformácie napomohlo aj početnejšie nemecké jazykové prostredie, usadené vo významnejších mestách Slovenska, ale aj na vidieku. Okrem nemeckého obyvateľstva boli Lutherove myšlienky populárne aj medzi slovensky hovoriacim obyvateľstvom. Maďarské obyvateľstvo a časť slovenského obyvateľstva hlavne v oblasti stredného a južného Zemplína a v Užskej stolici sa priklonila k myšlienkam Jána Kalvína, ktoré sa stali ústrednými pre novovznikajúce evanjelické reformované helvétske (kalvínske) vyznanie.

Rozširovaniu reformácie napomohli zároveň aj nové pomery v Uhorsku a v katolíckej cirkvi, keď po bitke pri Moháči s Osmanmi (1526) zahynul panovník a väčšina cirkevnej elity a vzápätí sa rozhoreli boje o uhorskú korunu. Tá sa síce napokon dostala do rúk habsburského rodu, no Habsburgovci nutne potrebovali podporu domácej šľachty. Hoci sa táto dynastia vyznačovala výraznou podporou rímskokatolíckej cirkvi, v Uhorsku, vzhľadom k pomerom a snahe udržať si domácu podporu, boli nútení k ústupkom v prospech reformačného hnutia. Vnútnú konsolidáciu pomerov v Uhorsku vojensky, ale aj diplomaticky narúšala Osmanská ríša, ktorá ohrozovala krajinu prakticky až do konca 17. storočia. Stávala sa príležitostným spojencom protihabsbursky naladených domácich šľachticov. Potom ako sa začala intenzívnejšia rekatolizácia (protireformácia), v Uhorsku prepukli aj nábožensky vedené boje, spájané s osobnými ambíciami niektorých skupín šľachticov a stali sa hnacím motorom stavovských povstaní.¹⁰⁵⁹

Protireformačné hnutie vyvrcholilo v druhej polovici 17. storočia. Jeho výsledkom bolo opätovné prinavrátenie dominantného postavenia rímskokatolíckej cirkvi v Uhorsku. S procesom rekatolizácie je úzko spojený aj vznik gréckokatolíckej cirkvi. V roku 1646 časť duchovných podpísala s rímskokatolíckou cirkvou Užhorodskú úniu. V praxi to znamenalo, že značná časť pravoslávnych konvertovala na novú vieru, gréckokatolícku cirkev.¹⁰⁶⁰

Upokojenie náboženských pomerov v krajine sa viaže prakticky až na 18. storočie. Satmársky mier z roku 1711 ukončil obdobie stavovských povstaní namierených proti Habsburgovcom, kde jedným z dôvodov nepokojov v krajine bola aj náboženská sloboda nekatolíkov, jej nedodržiavanie a radikálnejšie šírenie rekatolizácie.

¹⁰⁵⁹Tejto problematike a všeobecne dejinám Slovenska v 16.–18. storočí sa venuje v slovenskej historiografii množstvo prác. Súhrne a prehľadovo napr. MANNOVÁ, Elena et al. *Krátko dejiny Slovenska*. Bratislava : AEP, 2004.

¹⁰⁶⁰ŠPROCHA, Branislav–TIŠLIAR, Pavol. Demogeografický profil náboženského vyznania za posledných 100 rokov. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska* 3, 2014, s. 121.

Potvrdenie náboženskej slobody ako jeden z opakujúcich sa výsledkov stavovských povstaní napokon v poslednej štvrtine 18. storočia vyvrcholil vydaním Tolerančného patentu (1781) Jozefom II., ktorým bola umožnená aj nekatolíckym veriacim (evanjelikom luteránom, kalvínom, ortodoxným) sloboda vykonávať náboženské obrady.¹⁰⁶¹ Tento medzník, ktorým Jozef II. zrovnoprávnil ostatné vyznania, znamenal v ďalšom období slobodný rozvoj aj nekatolíckych náboženských obcí. Náboženská skladba obyvateľstva sa v Uhorsku prakticky v 18. storočí aj v súvislosti s dotvorením sídelnej siete ustálila. Každá cirkev sa v ďalšom období osobitne rozvíjala a k dramatickým zmenám v náboženských pomeroch obyvateľstva už nedochádzalo.

V porovnaní s vývojom etnickej štruktúry, ktorej zisťovanie sa po roku 1880 stalo predmetom politických tlakov, agitácií a zneužívania, náboženské pomery nevykazovali výrazné zmeny a možno konštatovať, že ustálená podoba náboženskej štruktúry na Slovensku pretrvala kontinuálne nielen počas celého 19. storočia, ale aj neskôr po vzniku Československa, počas celej 1. polovice 20. storočia.

Najvyšší podiel v populácii Slovenska vykazovalo rímskokatolícke obyvateľstvo, ktoré postupne zvyšovalo svoj podiel. Rímskokatolíckymi oblasťami bolo najmä severozápadné Slovensko a sever jeho strednej časti. Napríklad na Orave alebo Kysuciach bola táto konfesia zastúpená skoro 100% účasťou prítomného obyvateľstva. Početnejšie zastúpenie rímskokatolíckych veriacich vykazovala aj takmer celá stredná a dolná časť Považia.

Gréckokatolícke obyvateľstvo, ktoré sa často spájalo najmä s etnickou skupinou Rusínov,¹⁰⁶² dosahovalo približne 6 až 7 %. Toto obyvateľstvo sa koncentrovalo na východnom Slovensku, najmä v oblasti s prevládajúcim rusínskym osídlením. Treba však zdôrazniť, že stotožňovanie gréckokatolíckeho obyvateľstva výlučne s Rusínmi nie je správne. Neplatilo to ani v minulosti. Príkladom môže byť môžu byť oblasti stredného a južného Zemplína a západná časť niekdajšej Užskej župy, ktoré sa stali súčasťou Slovenska po vzniku Československej republiky. Neprevažovali tu už v tomto období osoby rusínskej národnosti, hoci koncentrácia gréckokatolíkov bola v týchto oblastiach vysoká.

¹⁰⁶¹ Lexikón slovenských dejín..., c. d., s. 314–315.

¹⁰⁶² Štatistická prax medzivojnového Československa však zaraďovala toto obyvateľstvo do širšej národnostnej skupiny. Sčítanie obyvateľstva v roku 1921 totiž zadefinovalo novú ruskú národnosť, do ktorej boli zahrnutí Karpatorusi, Veľkorusi a Ukrajinci. Oficiálne ruská národnosť predstavovala „Podkarpatskú vetvu Ruského národa.“ V roku 1930 bola definovaná ruská a maloruská národnosť. Pozri bližšie KORČÁK, Jaromír, ČSSR zv. 98, c. d., s. 46*.

Tab. 7: Náboženská štruktúra obyvateľstva Slovenska v rokoch 1869–1950 (uvedené len najpočetnejšie vierovyznania)¹⁰⁶³

Rok	Rímsko-katolíci	Grécko-katolíci	Evanjelici a.v.	Reformovaní	Izraeliti	Iné
1869*	1 593 804	180 991	407 266	129 333	135 474	1 152
1880	1 631 472	175 533	375 373	137 211	142 772	1 875
1890	1 723 662	183 569	381 106	139 256	139 870	775
1900	1 906 968	197 357	396 563	147 962	142 461	1 177
1910	2 033 448	198 723	394 753	157 225	140 415	2 260
1919	2 088 751	203 255	369 414	143 807	139 134	3 946
1921	2 128 205	193 735	382 428	144 549	135 918	16 035
1930	2 384 355	213 725	400 258	145 829	136 737	48 889
1938**	1 956 233	183 736	387 677	13 618	85 045	30 117
1940**	1 968 241	183 129	388 723	12 921	86 629	15 593
1950	2 623 198	225 495	443 240	111 702	7 472	31 210
v %						
1869*	65,1	7,4	16,6	5,3	5,5	0,0
1880	66,2	7,1	15,2	5,6	5,8	0,1
1890	67,1	7,1	14,8	5,4	5,4	0,0
1900	68,3	7,1	14,2	5,3	5,1	0,0
1910	69,5	6,8	13,5	5,4	4,8	0,1
1919	70,9	6,9	12,5	4,9	4,7	0,1
1921	70,9	6,5	12,8	4,8	4,5	0,5
1930	71,6	6,4	12,0	4,4	4,1	1,5
1938**	73,6	6,9	14,6	0,5	3,2	1,1
1940**	74,1	6,9	14,6	0,5	3,3	0,6
1950	76,2	6,6	12,9	3,2	0,2	0,9

*Bez údajov za Turniansku župu.

**Výsledky za rok 1938 a 1940 za územie autonómneho Slovenska a Slovenskej republiky (1939–1945) zmenšenej o rozsiahle časti najmä južného a východného Slovenska.

Najviac veriacich gréckokatolíckej cirkvi sa však koncentrovalo v regiónoch, kde dominovalo rusínske obyvateľstvo. Išlo najmä o severovýchodný cíp Slovenska, kde dosahoval podiel tohto náboženstva aj vyše 70 %. Gréckokatolícke obyvateľstvo si zachovávalo vyšší podiel aj v severných častiach Šariša a na Spiši. Približne pätinu prítomného obyvateľstva tvorili títo veriaci aj v juhovýchodných okresoch Slovenska (Kráľovský Chlmec a Veľké Kapušany), v Trebišovskom regióne skoro 40 %, hoci už v medzivojnovom období v týchto oblastiach žili len pozostatky Rusínov.

¹⁰⁶³Az 1869. évi népszámlálás..., c. d.; Népszámlálás 1880, s. 133; Népszámlálás 1900; Népszámlálás 1890; Népszámlálás 1910; ČSS zv. 98, s. 46*; Územie a obyvateľstvo..., c. d., s. 10–11; Soznam miest 1919..., s. 170; ČSS sv. 9, s. 84* a n.; ČSS sv. 98, s. 51* a n.; SNA, f. ŠPŠU, škat. č. 1, bez sign.; *Sčítání lidu 1950, obecní třídění. Přítomné obyvatelstvo podle poměru k povolání a úseků objektivního povolání, podle náboženského vyznání a přistěhování do obce*. Nepublikovaný rukopis, Bratislava : Štátní statistický úřad, 1950.

Medzi obyvateľstvom gréckokatolíckeho vierovyznania sa po vzniku Československa začalo postupne šíriť pravoslávne vyznanie. Napriek tomu, že nenadobudlo v medzivojnovom období výraznejší vplyv, predsa len „uberalo“ gréckokatolíckej cirkvi veriacich. Pravoslávie sa na Slovensko šírilo cez susednú Podkarpatskú Rus, a práve na východnom Slovensku sa aj najviac rozšírilo.¹⁰⁶⁴ K šíreniu pravoslavia na Slovensku, resp. v Československu prispela aj spomínaná ruská emigrácia, ktorá do Československa imigrovala po ruskej revolúcii. Do roku 1930 sa počet pravoslávnych zvýšil na vyše 9 tis. a v nasledujúcom období ďalej rástol na úkor gréckokatolíkov.¹⁰⁶⁵ V roku 1940 sa na územne zmenšenom Slovensku nachádzalo približne 7,5 tis. osôb hlásiacich sa k pravoslávnomu náboženstvu.¹⁰⁶⁶ Výsledky cenzu 1950 registrovali 7 986 pravoslávnych veriacich.¹⁰⁶⁷ Jadrom pravoslávnych sa postupne stali severovýchodné regióny Slovenska.¹⁰⁶⁸

Evanjelické a.v. vyznanie bolo druhou najpočetnejšou náboženskou skupinou na Slovensku. Od polovice 19. storočia však jej podiel mierne klesal z vyše 16 % na 12–13 % v medzivojnovom období. Koncentrovanejši boli na západnom Slovensku, oblasť Myjavy a Starej Turej, kde ich podiel dosahoval aj vyše 90 %. V senickom a novomestskom regióne tvorili niečo vyše tretiny. Tento výraznejší evanjelický ostrov, ktorý mal staršie historické korene sa udržal vo vysokých podieloch počas celej prvej polovice 20. storočia. Ďalšou výraznejšou oblasťou, v ktorej žil vyšší počet luteránov bol Liptov, hlavne stredný a východný, kde predstavovali viac ako polovicu prítomného obyvateľstva. K tejto výraznejšej evanjelickej oblasti patrila aj dolná Orava, Dolný Kubín a jeho širšie okolie, kde žila v medzivojnovom období tretina evanjelikov a. v. vyznania. Pritom horná Orava bola takmer čisto rímskokatolícka. Tradičnou evanjelickou oblasťou sa stal aj susedný Turiec, najmä jeho stredná a horná časť. Dolný Turiec, v ktorom sa výraznejšie koncentrovalo nemecké obyvateľstvo, bol zväčša rímskokatolícky. Vo Zvolenskej župe boli evanjelici zastúpení výraznejšie prakticky v západnej časti, východná bola rímskokatolícka. Výraznejšie zastúpenie mala evanjelická cirkev augsburského vyznania aj na Gemeri, najmä v okolí Ratkovej, Revúcej, kde toto obyvateľstvo dominovalo.¹⁰⁶⁹ Obdobne aj v susednom Novohrade a Honte.

Rovnako aj na Spiši, v nemeckom jazykovom prostredí žili početnejšie náboženské skupiny evanjelikov augsburského vyznania. Na severe išlo hlavne

¹⁰⁶⁴ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi I. Demografická reprodukcia*. Bratislava : INFOSTAT, 2009, s. 126 a n.

¹⁰⁶⁵KORČÁK, Jaromír, ČSS zv. 98, c. d., s. 51*.

¹⁰⁶⁶SNA, f. ŠPSÚ, škat. č. 1, bez sign.

¹⁰⁶⁷Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

¹⁰⁶⁸MAREK, Pavel. *Pravosláví v Československu v letech 1918–1942: Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku*. Brno : LMAREK, 2004, s. 231.

¹⁰⁶⁹Podrobne sme túto problematiku analyzovali v práci TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu (prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia)*. Brno: Tribun EU, 2009, s. 164 a n.

o podtatranské regióny, kde tvorili asi tretinu obyvateľstva. Asi päťtinové zastúpenie si udržiavali aj na juhu Spiša. Spiš predstavoval jednu z konfesionálne najpestrejších oblastí Slovenska, kde bolo okrem spomenutých evanjelikov výraznejšie zastúpené aj rímskokatolícke a gréckokatolícke obyvateľstvo. V povojnovom období sa početnejšie skupiny evanjelikov a. v. vyznania nachádzali aj na juhozápadnom Slovensku.

Reformované kalvínske obyvateľstvo sa rozvíjalo hlavne v maďarskom jazykovom prostredí. Predstavovali približne 4–5 % obyvateľstva Slovenska. Ich podiel mierne poklesol po vzniku Československa následkom odchodu časti maďarsky hovoriaceho obyvateľstva (najmä úradníci s rodinami). Títo veriaci sa zväčša koncentrovali v južnej prihraničnej oblasti s Maďarskom. Preto sa ich počet výraznejšie znížil po územných zmenách na konci 30. rokov 20. storočia, keď sa územie južného Slovenska stalo súčasťou Maďarska.

Na juhozápadnom Slovensku boli reformovaní koncentrovanejší v okolí Komárna, kde predstavovali asi štvrtinu obyvateľstva. Rovnako boli početní v južnom a juhovýchodnom Tekove. V tejto oblasti sa hlásilo k reformovanému obyvateľstvu viac ako tretina obyvateľov. Na Gemeri sa sústredili najmä v južnej časti, kde predstavovali približne tretinu obyvateľov. Gemerom začala druhá kompaktná oblasť, v ktorej bolo usadené reformované obyvateľstvo v početnejších náboženských obciach.¹⁰⁷⁰ Ďalej na východ pokračovalo osídlenie reformovaných cez severozápadný výbežok Turnianskej župy a pokračoval pod Košicami do juhovýchodného cípu Slovenska. Tu boli výraznejšie zastúpení najmä v oblasti Východoslovenskej nížiny, kde tvorili viac ako tretinu prítomného obyvateľstva.

Poslednou početnejšou náboženskou skupinou bolo izraelitské vyznanie, ku ktorému sa v tomto priestore hlásilo približne 135–140 tis. osôb (v priemere 4–5 %). Tento počet výrazne poklesol ako dôsledok jednak územných zmien v roku 1938, ale najmä násilnými deportáciami židovského obyvateľstva počas 2. svetovej vojny. Spomenuli sme už, že väčšina z nich zahynula v koncentračných táboroch mimo Slovenska a po ukončení vojny a obnove Československa na Slovensku žila už len nepatrná časť z pôvodného židovského obyvateľstva. Cenzus 1950 zachytil na Slovensku už len 7 472 izraelitov.¹⁰⁷¹ Početnejšie boli osoby izraelitského vierovyznania zastúpené hlavne v mestskom prostredí, kde sa organizovali aj početnejšie židovské náboženské obce. Typickejšie to bolo predovšetkým pre oblasti západného Slovenska. Na východnom Slovensku boli naopak rozptýlení na vidieku.

Podiel iných náboženstiev a osôb bez vyznania bol pomerne nízky. Pohyboval sa zväčša pod jedným percentom za celú skupinu. Zvyšoval sa mierne až v medzivojnovom období, keď sa na Slovensku registrovalo viacero osôb bez vyznania. V celej Československej republike bolo podľa oficiálnych výsledkov z roku

¹⁰⁷⁰ Tamže, s. 179.

¹⁰⁷¹ Sčítání lidu 1950, obecní třídění..., c. d.

1921 5,3 % obyvateľov bez vyznania a tento podiel sa v priebehu 20. rokov zvýšil na približne 5,8 %.¹⁰⁷² Na Slovensku išlo v roku 1921 o 6 818 osôb (0,23 %), rozptýlení zväčša po celom území Slovenska. V roku 1930 však počet osôb bez vyznania vzrástol na 17 148 osôb (0,51 %). Zvyšovanie tejto skupiny osôb súviselo najmä s migráciou českého obyvateľstva na Slovensko. V povojnovom období bolo napočítaných 9 676 osôb bez vyznania.

17.2 Náboženská štruktúra v sčítaniach obyvateľov 1991–2011

Sčítanie ľudu, domov a bytov v roku 1991 bolo prvým po viac ako 40 rokoch, v ktorom sa medzi obsahové prvky opätovne zaradil aj znak náboženského vyznania. Spolu s otázkou na národnosť sa stalo náboženské vyznanie ako staronový obsahový prvok jednou z najdiskutovanejších tém.¹⁰⁷³ Oproti sčítaniu ľudu z roku 1950, keď náboženské vyznanie bolo zapísané podľa toho, ku ktorej cirkvi alebo náboženskej spoločnosti sčítaná osoba náležala (bola v jej zväzku)¹⁰⁷⁴, sa spôsob zisťovania v roku 1991 výrazne zmenil. Zakladal sa na sebadeklarácii, keď sčítaná osoba mala sama uviesť, do ktorej náboženskej skupiny patrí, respektíve či je bez vyznania. Tento nový spôsob zisťovania vychádzal z konzultácií na vtedajšom Úrade vlády ČSFR a mal lepšie zodpovedať realite. Tá bola poznačená desaťročia trvajúcim tlakom na vystupovanie ľudí z cirkví a cirkevných spoločností, no aj napriek tomu mnohí sa naďalej (často tajne) zúčastňovali na ich živote alebo si aspoň uchovali vzťah k nim.¹⁰⁷⁵

O potrebe získania informácií o náboženskom vyznaní sa diskutovalo už v decembri 1989, pričom hlavným cieľom malo byť aspoň približné zistenie stupňa religiozity a počtu osôb hlásiacich sa k jednotlivým náboženským vyznaniam na základe deklaratórneho zistenia. Do úvahy pritom pripadalo nielen sčítanie ľudu 1991, ale odznievali aj hlasy, že by bolo dobré počkať až na ďalší census, prípadne aby táto problematika bola predmetom špeciálneho výberového zisťovania naplánovaného na začiatok 90. rokov.¹⁰⁷⁶ Súčasne s tým odznieval aj nesúhlas so zisťovaním tejto charakteristiky vôbec. Zdôvodňovanie sa opieralo o údajné porušovanie Listiny práv a slobôd, v inom prípade to malo znamenať neprípustný zásah do súkromia

¹⁰⁷²BOHÁČ, Antonín, ČSS sv. 9, c. d., s. 82–84*.

¹⁰⁷³MORÁVKOVÁ, Štěpánka. Zjišťování národnosti při sčítání lidu, domů a bytů. In: *Demografie*, 1999, 41, 4, s. 263.

¹⁰⁷⁴Cirkevná príslušnosť sa nesmela meniť len zápisom do sčítacieho hárku, keďže príslušnosť k cirkvi mala v tej dobe charakter určitého právneho vzťahu a vstup alebo vystúpenie z nej predstavovali určitý druh právneho aktu. Pozri napr. KUČERA, Milan. Náboženské vyznání v obsahu sčítání lidu 1991. In: *Demografie*, 1991, 33, 1, s. 62.

¹⁰⁷⁵KUČERA, Milan. Náboženské vyznání..., c. d., s. 62.

¹⁰⁷⁶Tamže, s. 60 a 61.

občanov alebo odznievali aj obavy z možného zneužitia získaných údajov.¹⁰⁷⁷ V súvislosti s tým sa vedenie štatistických úradov rozhodlo umožniť, aby odpoveď na túto otázku bolo možné vynechať.¹⁰⁷⁸ Obyvateľstvo však túto informáciu dostalo v rôznej podobe a aj sčítací komisári postupovali často rozdielne, preto medzi odpoveďami bez vyznania a nezistené nie je možné vidieť vzájomné prepojenie. Celkovo v sčítaní ľudu z roku 1991 boli výsledky za náboženské vyznanie kódované do 22 samostatných cirkví a náboženských spoločností. Navyše boli ešte vytvorené dve súhrnné skupiny, v ktorých sa nachádzali osoby hlásiace sa k „ostatným kresťanským cirkvám“ alebo „ostatným nekresťanským cirkvám a náboženským spoločnostiam“. Samostatnú skupinu vzhľadom na koncept sčítania vytvorili osoby bez vyznania a tiež nezistené, kde boli zaradené sčítané osoby, ktoré v otázke na náboženské vyznanie nič neuviedli.

V sčítaní obyvateľov z roku 2001 sa získané údaje kodovali celkovo do 25 konkrétnych cirkví a náboženských spoločností. Oproti predchádzajúcemu cenzu pribudla scientologická spoločnosť, hnutie zjednotenia, hinduizmus a budhizmus, pričom zvlášť sa nekodovala skupina osôb sliezkeho evanjelického augsburského vyznania. V poslednom sčítaní obyvateľov v roku 2011 bolo opätovne pri spracovaní výsledkov použitých 25 konkrétnych kódovaných cirkví a náboženských skupín. Medzi registrované cirkvi a náboženské spoločnosti v roku 2007 pribudlo Bahájske spoločenstvo na Slovensku. Na druhej strane sa nepoužili kódy resp. sa zvlášť nekodovali spoločnosti Jednota bratská a Náboženská spoločnosť československých unitárov. Oproti predchádzajúcim cenzom bola navyše vytvorená tretia súhrnná skupina „iné“.

Z pohľadu definícií sa jednotlivé cenzy od seba príliš neodlišovali. V roku 2001 sa pod náboženským vyznaním rozumela účasť obyvateľstva na náboženskom živote niektorej cirkvi alebo vzťah k nej. U detí do 15 rokov uviedli rodičia náboženské vyznanie podľa ich rozhodnutia. Oproti sčítaniu ľudu 1991 však priamo v hárku boli predtlačené možnosti výberu niektorých náboženských vyznaní a bez vyznania, pričom v prípade stotožnenia s inou cirkvou resp. náboženskou skupinou bolo umožnené slovne ju uviesť. Rovnaký postup bol zvolený aj v poslednom cenzu v roku 2011, keď priamo v pokynoch pre vyplňovanie sčítacieho hárka bolo uvedené, aby sčítaná osoba v prípade uvedenia kategórie iné slovne zapísala, o ktorú cirkev alebo náboženskú skupinu konkrétne ide.

Miera religiozity ako podiel osôb, ktoré deklarovali v sčítaniach ľudu náboženské vyznanie, dosahovala na Slovensku dlhodobo veľmi vysokú úroveň. Výsledky medzivojnových cenzoch a prvého sčítania po druhej svetovej vojne poukazujú na značnú historickú kontinuitu vysokej religiozity v spoločnosti Slovenska. Počet

¹⁰⁷⁷KUČERA, Milan. K interpretaci výsledků sčítání 1991 o náboženském vyznání. In: *Demografie*, 1994, 36, 3, s. 189.

¹⁰⁷⁸Tamže.

i podiel osôb, ktoré deklarovali, že sú bez vyznania¹⁰⁷⁹ dosahoval veľmi nízku úroveň. V roku 1921 to bolo necelých 7 tis. osôb (0,02 %)¹⁰⁸⁰ a v roku 1930 ich počet vzrástol na takmer 17 tis. (0,5 %)¹⁰⁸¹. Prípady bez zisteného náboženského vyznania sa pohybovali na úrovni niekoľkých stoviek osôb.¹⁰⁸² Miera religiozity tak značne prevyšovala hranicu 99 %. Situácia sa výraznejšie nezmenila ani po druhej svetovej vojne. Počet osôb bez vyznania v roku 1950 nedosahoval ani úroveň 10 tis., čo predstavovalo približne 0,3 % z prítomného obyvateľstva Slovenska. Náboženské vyznanie neuviedlo v tomto cenze niečo viac ako 2 tis. osôb (0,07 %), čo znamená, že miera religiozity dosahovala takmer 99,7 %.¹⁰⁸³

Na začiatku 90. rokov po viac ako štyroch desaťročiach existencie politického režimu, ktorý voči cirkvám a celkovo náboženskému životu ako takému zaujímal značne nepriateľsky postoj, sa až takmer 73 % (3 841 tis.) obyvateľov Slovenska slobodne prihlásilo k nejakej cirkvi alebo náboženskej spoločnosti. Na pretrvávajúcu pomerne vysokú úroveň religiozity poukazuje aj informácia o zastúpení osôb, ktoré deklarovali, že sú bez vyznania. Ich váha nedosahovala v roku 1991 ani 10 % (515 tis.). Zvyšných 17,4 % osôb (918 tis.) predstavovalo špecifickú skupinu nezistených.

Prvé sčítanie v rámci samostatnej Slovenskej republiky v roku 2001 prinieslo pomerne významné zvýšenie podielu osôb (84,1 %), ktoré deklarovali vzťah k niektorej cirkvi alebo náboženskej spoločnosti resp. účasť na ich náboženskom živote. Tento jav bol predovšetkým výsledkom značného poklesu zastúpenia obyvateľov (3 %, 161 tis. osôb), ktorí otázku na náboženské vyznanie nevyplnili. Počet i podiel osôb bez vyznania sa zvýšil len mierne z pôvodných necelých 10 % na 13 %. O to zaujímavejšie vyznievajú výsledky posledného sčítania obyvateľov z roku 2011, kde opätovne vidíme nárast počtu i zastúpenia osôb, ktoré otázku na náboženské vyznanie nevyplnili. Ich váha sa tak zvýšila na 10,6 %, kým podiel osôb bez vyznania dosiahol na Slovensku 13,4 %. Znamená to, že zastúpenie obyvateľov, ktorí uviedli, že sa zúčastňujú na náboženskom živote alebo majú vzťah s niektorou cirkvou alebo náboženskou spoločnosťou dosiahol približne 76 %.

Ak sa pozrieme detailnejšie na jednotlivé cirkvi a náboženské spoločnosti je hneď na prvý pohľad zrejmé, že dominantné postavenie si stabilne udržiava rímsko-

¹⁰⁷⁹ Osobami bez vyznania mohli byť len tie osoby, ktoré neboli členmi žiadnej cirkvi alebo náboženskej spoločnosti.

¹⁰⁸⁰ SČÍTANÍ LIDU v Republice Československé ze dne 15. února 1921. Díl I. Československá statistika, sv. 9, Praha: Státní úřad statistický, 1924, s. 84*.

¹⁰⁸¹ SČÍTANÍ LIDU v Republice československé ze dne 1. Prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. Československá statistika sv. 98, Praha: Státní úřad statistický, 1934, s. 51*.

¹⁰⁸² V roku 1921 to bolo 495 osôb a v roku 1930 celkovo 258 obyvateľov.

¹⁰⁸³ Vypočítané podľa údajov publikovaných v SČÍTANÍ LIDU a soupis domů a bytů v Republice Československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje, okresy a města. Československá statistika, sv. 3, Praha: Státní úřad statistický, 1957, s. 6.

katolícka cirkev. Z celkového počtu obyvateľov Slovenska sa k nej hlási viac ako 60 % populácie. Vzhľadom na vyššie uvedené zmeny vo vyplňaní otázky na náboženské vyznanie je logické, že najväčší počet i zastúpenie dosahovala táto cirkev v roku 2001, kedy viac ako 3 708 tis. osôb uviedlo, že sa zúčastňuje na jej náboženskom živote alebo má k nej vzťah. Z pohľadu zastúpenia na celej populácii Slovenska dosahovala takmer 69 %. Najmä vďaka nárastu počtu a podielu osôb, ktoré túto otázku v sčítaní 2011 nevyplnili sa počet ľudí deklarujúcich rímskokatolícku cirkev znížil na niečo viac ako 3 347 osôb, čo predstavuje približne 62 % z celej populácie Slovenska.

Druhou v poradí z pohľadu počtu osôb i zastúpenia je stabilne evanjelická cirkev augsburského vyznania. Počet obyvateľov na Slovensku, ktorí sa v cenzoch stotožňujú s touto cirkvou presahuje hranicu 300 tis. V roku 1991 to bolo viac ako 326 tis., v roku 2001 takmer 373 tis. a v poslednom cenze z roku 2011 niečo viac ako 316 tis. osôb. Jej váha medzi sčítaniami tak vzrástla z pôvodných 6,2 % na 6,9 % v roku 2001, aby v poslednom sčítaní klesla pod hranicu 6 %.

Tretie miesto stabilne dosahovala gréckokatolícka cirkev. Počet obyvateľov hlásiacich sa k nej prekročil v posledných dvoch sčítaniach hranicu 200 tis., kým na začiatku 90. rokov to bolo necelých 179 tis. osôb. Z pohľadu váhy sa zastúpenie tejto cirkvi pohybovalo v rozmedzí 3,4–4,1 %, pričom podľa posledného sčítania dosiahlo 3,8 %.

Štvrtou najväčšou bola reformovaná kresťanská cirkev, piate miesto obsadila pravoslávna cirkev a viac ako desaťtisíc osôb deklarujúcich vzťah alebo účasť na náboženskom živote stabilne získavala náboženská spoločnosť Jehovových svedkov. Detailne je možné vývoj početnosti a zastúpenia týchto a ďalších cirkví a náboženských spoločností vidieť v nasledujúcej tabuľke 8.

Okrem zvyšujúceho sa počtu nových kódovaných cirkví a náboženských spoločností je neklamným znakom zmien v náboženskom živote na Slovensku aj nárast samotného počtu osôb hlásiacich sa k iným ako k piatim najväčším cirkvám resp. náboženskej spoločnosti Jehovových svedkov. Kým v roku 1991 to bolo len niečo viac ako 21 tis. osôb, v roku 2001 približne 40 tis. (0,74 %) a v roku 2011 už takmer 65 tis. (1,2 %).

Na druhej strane je potrebné si uvedomiť, že samotné empirické údaje získané z výsledkov jednotlivých sčítaní neumožňujú hlbšie pochopenie vnútorného obsahu deklarácie vierovyznania. Nevieme z nich povedať nič o hĺbke a intenzite náboženského života a konceptu religiozity spoločnosti na Slovensku, keďže obsahovo môže ísť o pestrú mozaiku osôb, ktoré sa prihlásili k niektorej cirkvi alebo náboženskej spoločnosti. Nepochybne najväčšiu skupinu na Slovensku predstavujú ľudia, ktorí sa skutočne cítia byť späť so svojou cirkvou alebo náboženskou spoločnosťou a viac menej pravidelne alebo nepravidelne sa zúčastňujú na jej náboženskom živote.

Tab. 8: Náboženské vyznanie obyvateľstva Slovenska v rokoch 1991, 2001 a 2011¹⁰⁸⁴

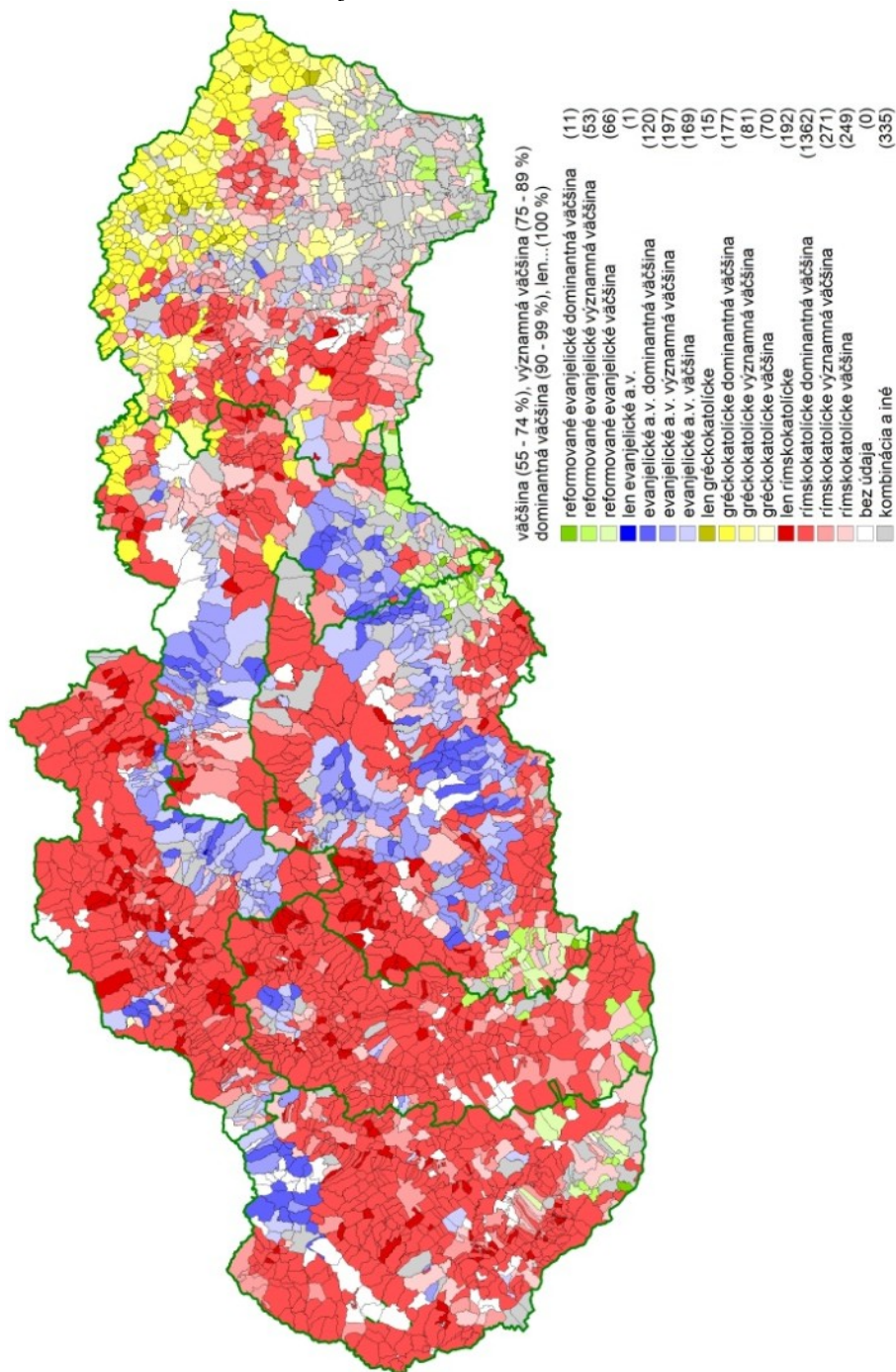
Náboženské vyznanie	SEDB 1991		SODB 2001		SODB 2011	
	Počet osôb	Podiel (v %)	Počet osôb	Podiel (v %)	Počet osôb	Podiel (v %)
Rímskokatolícka cirkev	3187383	60,4	3708120	68,9	3347277	62,0
Evanjelická cirkev augsburského vyznania	326397	6,2	372858	6,9	316250	5,9
Gréckokatolícka cirkev	178733	3,4	219831	4,1	206871	3,8
Reformovaná kresťanská cirkev	82545	1,6	109735	2,0	98797	1,8
Pravoslávna cirkev	34376	0,7	50363	0,9	49133	0,9
Náboženská spoločnosť Jehovovi svedkovia	10501	0,2	20630	0,4	17222	0,3
Evanjelická cirkev metodistická	4359	0,1	7347	0,1	10328	0,2
Kresťanské zbory	700	0,0	6519	0,1	7720	0,1
Apoštolská cirkev	1116	0,0	3905	0,1	5831	0,1
Bratská jednota baptistov	2465	0,0	3562	0,1	3486	0,1
Cirkev adventistov siedmeho dňa	1721	0,0	3429	0,1	2915	0,1
Cirkev bratská	1861	0,0	3217	0,1	3396	0,1
Ústredný zväz židovských náboženských obcí	912	0,0	2310	0,0	1999	0,0
Starokatolícka cirkev	882	0,0	1733	0,0	1687	0,0
Cirkev československá husitská	625	0,0	1696	0,0	1782	0,0
budhizmus			1663	0,0	2530	0,0
islam (moslimské)	180	0,0	1212	0,0	1934	0,0
hinduizmus			193	0,0	255	0,0
česko-bratské evanjelické	813	0,0	169	0,0	45	0,0
hnutie zjednotenia			73	0,0	63	0,0
Cirkev Ježiša Krista svätých neskorších dní	91	0,0	58	0,0	972	0,0
Náboženská spoločnosť čs. unitárov	13	0,0	43	0,0		
Novoapoštolská cirkev	188	0,0	22	0,0	166	0,0
scientologické			15	0,0	134	0,0
Jednota bratská	116	0,0	4	0,0		
sliezske evanjelické augsburského vyznania	127	0,0			7	0,0
Bahájske spoločenstvo					1065	0,0
ostatné a nepresne určené kresťanské cirkvi	3625	0,1	2030	0,0	2703	0,1
ostatné (nekresťanské) cirkvi a náboženské spoločnosti	1220	0,0	812	0,0	3728	0,1
iné					11941	0,2
bez vyznania	515551	9,8	697308	13,0	725362	13,4
nezistené	917835	17,4	160598	3,0	571437	10,6
Spolu	5274335	100,0	5379455	100,0	5397036	100,0

¹⁰⁸⁴ Zostavené z primárnych údajov ŠÚ SR: Sčítanie ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991, Sčítanie obyvateľov, domov a bytov k 25. máju 2011.

Druhú skupinu predstavujú osoby, ktoré v minulosti podstúpili úkon prijatia medzi členov cirkvi alebo náboženského spoločenstva (napr. formou krstu) prípadne aj ďalších sviatostí, no ich každodenný náboženský život nie je tak intenzívny ako v prípade prvej skupiny osôb. V poslednej tretej skupine sa nachádzajú osoby, ktoré neboli členmi jednotlivých cirkví alebo náboženských spoločností, ale vo svojej životnej filozofii sa stotožňujú s učením niektorých cirkevných skupín prípadne vo všeobecnosti prijímajú existenciu Boha, alebo ako uvádza Kučera ide o ľudí, ktorí v čase sčítania považovali za moderné sa prihlásiť k niektorému náboženskému vyznaniu pretože v predchádzajúcom období to nebolo možné.¹⁰⁸⁵

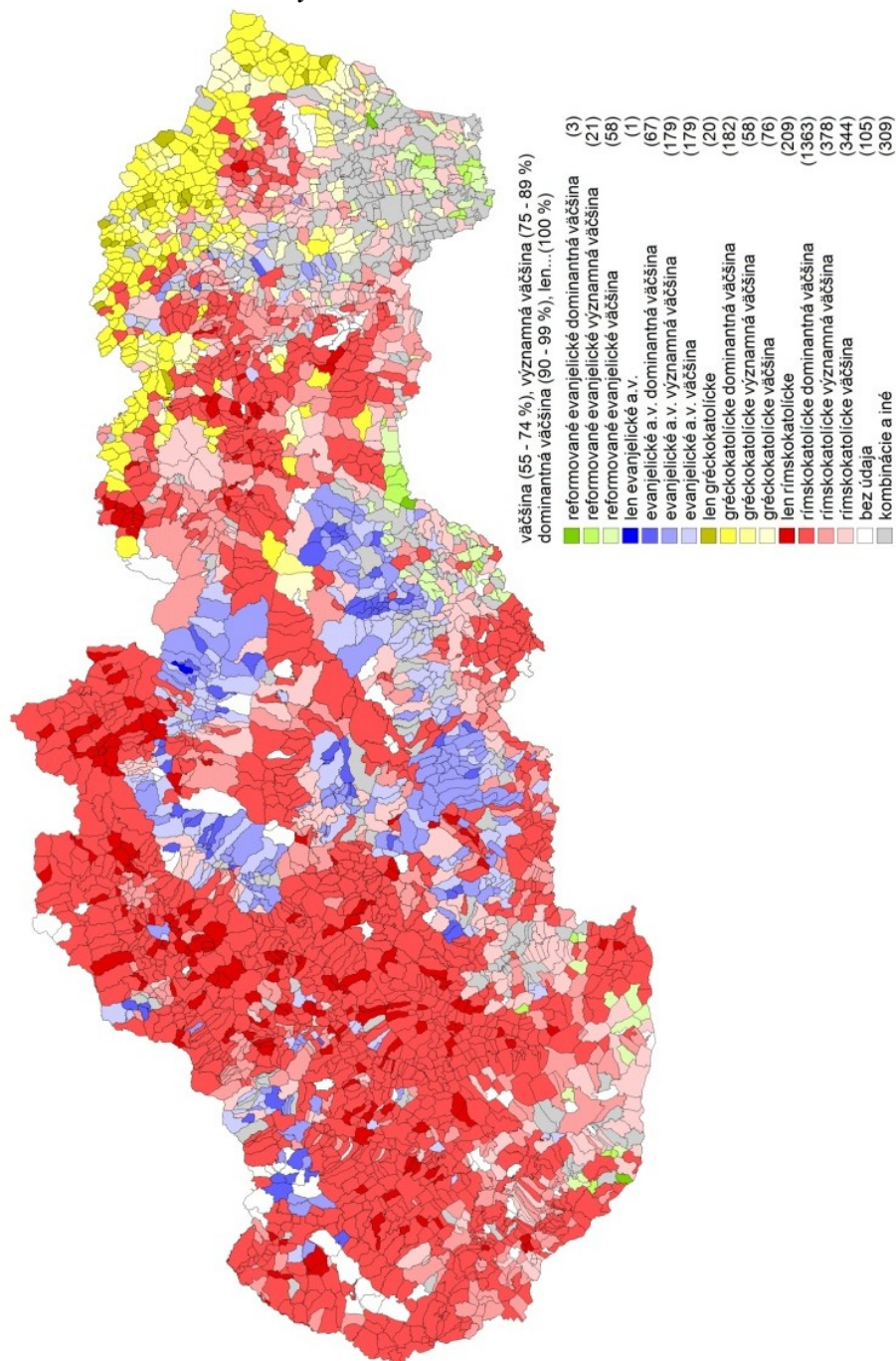
¹⁰⁸⁵KUČERA, Milan. K interpretaci... c. d., s. 190.

Obr. 4: Náboženská štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 1921¹⁰⁸⁶

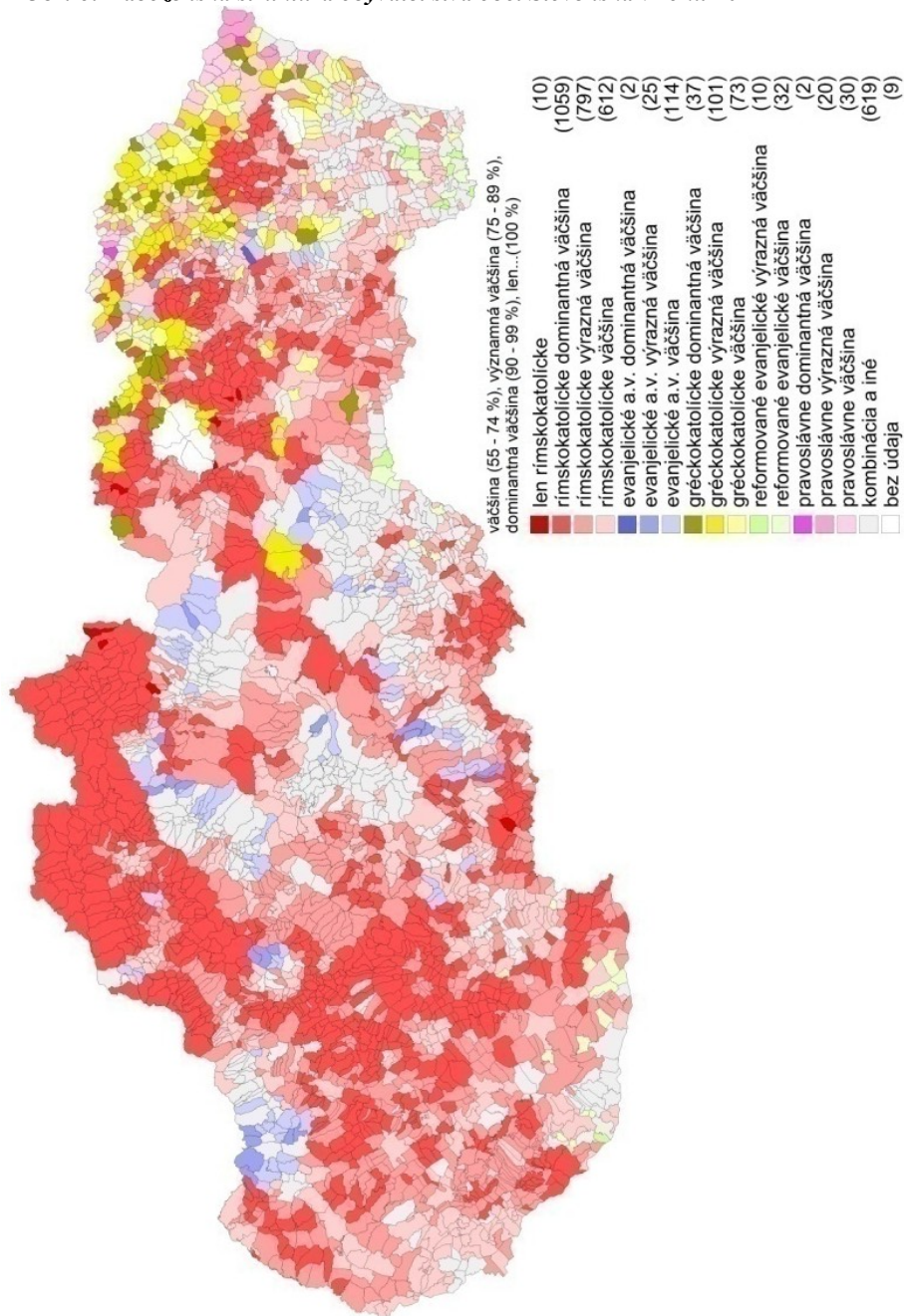
¹⁰⁸⁶Kol. Historický atlas obyvateľstva Slovenska ..., c. d., s. 159.

Obr. 5: Náboženská štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 1950¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁷Tamže, s. 161.

Obr. 6: Náboženská štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 2011¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁸ Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011, primárne údaje, ŠÚSR

Záver

Obyvateľstvo Slovenska prešlo od vzniku Československa do súčasnosti, teda v histórii za pomerne krátke obdobie, viacerými dôležitými zmenami, ktoré sa významnou mierou podpísali pod dynamiku jej populačného vývoja a štrukturálne charakteristiky. Navyše jednotlivé demografické procesy a populačné štruktúry v mnohých smeroch prešli za približne storočné sledované obdobie tak rozsiahlymi a rýchlymi transformáciami, že môžeme hovoriť o komplexnej kvantitatívno-kvalitatívnej premene. Tieto transformácie prebiehali s rôznou intenzitou, dynamikou, načasovaním, ako aj rozsahom dopadov a prepojením na externé faktory vývoja slovenskej spoločnosti. Ako sme ukázali v našej monografii, súčasný stav demografickej reprodukcie, populačných štruktúr je výsledkom multidimenzionálnych zmien, ktoré sú integrálnou súčasťou komplexných celospoločenských transformácií.

V širšej generálnej línii je podľa získaných poznatkov zrejmé, že obdobie prvej polovice 20. storočia na Slovensku do značnej miery nadväzovalo a prehlbovalo začaté kvantitatívno-kvalitatívne premeny reprodukcie v rámci demografickej revolúcie (tranzície). Aj napriek tomu však Slovensko vstupovalo do samostatného Československa s výrazne horšími úmrtnostnými pomermi, nepriaznivou dojčenskou a detskou úmrtnosťou s naopak ešte stále s pomerne vysokou plodnosťou, sobášnosťou a veľmi nízkou rozvodovosťou. Zahraničná migrácia v medzivojnovom období najmä v dôsledku sprísnenia migračných politík v zámorí zmenila nielen svoje cieľové oblasti, ale do určitej miery došlo aj k poklesu jej dynamiky. Z pohľadu populačných štruktúr je možné Slovensko vnímať ako krajinu s mladou populáciou s prevahou detskej zložky. Skoré a takmer univerzálne prechody do manželstva podmieňovali zloženie osôb podľa rodinného stavu v kontexte pomerne rýchleho vzniku prevahy mužov a žien žijúcich v manželskom zväzku. Nepriaznivé úmrtnostné pomery do značnej miery navyše umocnené prvou svetovou vojnou podmieňovali prítomnosť nezanedbateľnej skupiny rozvedených už v mladšom veku. Počet a podiel rozvedených bol v tomto období ešte zanedbateľný. Z pohľadu gramotnosti sa dá síce povedať, že situácia nebola až tak dramatická ako napríklad v Podkarpatskej Rusi, ale aj napriek tomu prvé medzivojnové československé sčítanie odhalilo početnú skupinu najmä starších osôb bez znalosti čítania a písania. Z ekonomického hľadiska obyvateľstvo Slovenska naďalej záviselo v prevažnej miere na primárnom sektore. Z pohľadu etnickej a náboženskej štruktúry historický vývoj priniesol vznik pomerne početných často priestorovo lokalizovaných etnic-

kých a náboženských skupín, ktoré tak prispievali k pluralite obyvateľstva Slovenska.

V priebehu nasledujúcich desaťročí sa tento demografický obraz Slovenska komplexne zmenil. Prvá svetová vojna a nasledujúce medzivojnové obdobie v mnohých smeroch urýchlili transformačné zmeny v procese úmrtnosti a plodnosti s dopadmi aj na vekovú štruktúru. Sme svedkami poklesu úmrtnosti, predlžovania života, zmeny epidemiologickej situácie, kde do popredia sa namiesto infekčných dostávajú postupne civilizačné ochorenia. Dôležitým faktorom zvyšovania hodnôt strednej dĺžky života sa stalo najmä znižovanie rizika úmrtia u najmenších detí. Z pohľadu plodnosti sme svedkami jej výrazného poklesu, ktorý bol predovšetkým výsledkom komplexnej premeny reprodukcie v súvislosti so snahou o vedomú reguláciu počtu narodených detí. Tieto transformačné zmeny sa postupne ukončovali na začiatku 60. rokov, keď sa do popredia začína dostávať formovanie nového demografického režimu, ktorý v mnohých aspektoch bol podmienený špecifickými spoločenskými a politickými podmienkami reálneho socializmu. Tie do značnej miery upevnili model skorej a takmer univerzálnej sobášnosti, nízkeho veku pri materských štartoch a nízkej bezdetnosti. Na druhej strane však došlo k určitej stagnácii v úmrtnostných pomeroch, zvyšovaniu rozvodovosti a čoraz častejšiemu využívaniu interrupcií ako nástroja na reguláciu veľkosti rodiny. Migrácia do zahraničia významnejšie s výnimkou nelegálnej zložky nevstupovala do populačného vývoja, pričom kľúčovým bolo najmä sťahovanie s Českom v tomto období vnímané ako vnútroštátne sťahovanie. K významným zmenám tiež došlo v oblasti populačných štruktúr. Ukončenie demografickej revolúcie a ďalšie znižovanie plodnosti prispeli k pokračujúcemu starnutiu. Naďalej však populácia Slovenska zostávala v európskom priestore mladou. Posilňovanie modelu skorej a takmer univerzálnej sobášnosti výrazne neovplyvnilo zastúpenie slobodných osôb. Na druhej strane však zlepšenie úmrtnostných pomerov prispelo k významnému zníženiu ovdovených v mladšom veku a k posunu ich prevahy do čoraz starších vekových skupín. Namiesto ovdovenia sa do popredia v čoraz väčšej miere dostáva riziko rozvodu, čím sa zvyšovalo aj zastúpenie rozvedených. Potreba kvalifikovanej pracovnej sily znamenala kvantitatívne, ale aj kvalitatívne zmeny vo vzdelanostnej štruktúre. Postupne sa presadil model, v ktorom dominovalo predovšetkým zastúpenie mužov s neúplným stredoškolským vzdelaním, úplným stredoškolským vzdelaním u žien pri súčasne klesajúcom podiele osôb len so základným vzdelaním pri viac menej stagnujúcom podiele osôb s vysokou školou. Dynamicky sa zmenila aj ekonomická aktivita, a to najmä na strane žien, kde sme svedkami historicky jedinečného zapájania do pracovného procesu. Nemenej dôležitým je aj transformácia odvetvovej štruktúry spojennej s intenzívnou industrializáciou. Obdobie druhej svetovej vojny a prvých povojnových rokov v podstate kompletne zmenili obraz Slovenska z hľadiska etnickej a čiastočne aj náboženskej štruktúry. Početná nemecká a židovská menšina historicky sa formujúca na našom území dlhé storočia,

v podstate v priebehu pár rokov prestali existovať, čo sa prejavilo aj na náboženskom zložení. Nasledujúce obdobie v podmienkach bývalého politického režimu tiež významnou mierou prispelo k celkovej sekularizácii obyvateľstva Slovenska.

Koniec 80. rokov a pád železnej opony urýchlili rozpad socialistického modelu reprodukcie a spolu s celospoločenskou transformáciou pripravili podmienky pre nástup ďalších veľmi dynamicky sa presadzujúcich zmien reprodukčného správania. Tie v podstate opätovne komplexne menia charakter reprodukčného správania. Ide pritom v mnohých smeroch v histórii Slovenska o jedinečné posuny, s ktorými slovenská spoločnosť nemá žiadne skúsenosti.

Hlavnými charakteristickými črtami sa stal prepád sobášnosti a jej dlhšia stabilizácia na veľmi nízkej úrovni. Tieto zmeny sú v úzkom prepojení s odkladaním a v určitej časti populácie pravdepodobne až vypustením prechodov k manželstvu zo životných dráh. Na druhej strane do manželstva vstupovalo nielen čoraz menej mladých ľudí, ale existujúce manželské zväzky sa stávali čoraz viac krehkejšie a v nebývalej miere sú ukončované rozvodom. V podstate obdobne na nové životné podmienky reagoval vývoj plodnosti. Slovensko sa z pohľadu prierezových indikátorov intenzity plodnosti dostalo v priebehu jednej dekády z pozície krajiny s jednou z najvyšších úrovní v plodnosti v európskom priestore do skupiny krajín s celosvetovo najnižšou plodnosťou. Ani oživenie v poslednej dekáde zatiaľ nedokázalo výraznejšie ovplyvniť túto skutočnosť a súčasná úroveň rodia detí tak významne zaostáva za situáciou na konci 80. rokov minulého storočia. Z generačného hľadiska je tak zrejmé, že ženy narodené na konci 60. rokov sú posledné, ktorým sa v priemere narodili dve a viac detí. Ukazuje sa, že dynamika a rozsah týchto zmien úzko súvisí s časovaním reprodukčných zámerov. Kým v podstate až do konca 80. rokov prevládal model veľmi skorého materského štartu a po druhej svetovej vojne sa ustálila aj pomerne skorá kompletizácia veľkosti rodiny (prevažne do 30. roku života), v poslednom štvrtstoročí sme svedkami kompletnej premeny tohto modelu. Zdá sa, že v nových spoločenských a hospodárskych podmienkach starý model nenašiel uplatnenie a bol medzigeneračne intenzívne opúšťaný a nahrádzaný modelom, ktorého hlavnou črtou je odkladanie rodičovských štartov a tým aj rodenia ďalších detí do vyššieho veku. Súčasne je však potrebné poznamenať, že dochádza k značnej pluralizácii nastavenia týchto prechodov. Výsledkom je tak nielen dramatický nárast priemerného veku pri prvom pôrode, ale aj komplexná premena charakteru kriviek plodnosti, príspevkov jednotlivých vekových skupín k celkovej plodnosti, kde sa do popredia v čoraz väčšej miere dostáva druhá polovica reprodukčného obdobia. Práve rozsah odkladania a následná rekuperácia predstavujú a budú predstavovať rozhodujúce elementy nielen celkovej intenzity plodnosti, ale aj štruktúr žien podľa počtu narodených detí. Zdá sa pritom, že narodenie prvého dieťaťa je ešte celkom úspešne dobíhané vo vyššom veku, no hlavným faktorom zotrvávania nízkej plodnosti je prepád úrovne rodenia druhých a ďalších detí. Ten sa prejavuje a prejaví aj na samotnom zložení žien podľa parity, keď s najväčšou prav-

depodobnosťou budeme svedkami opustenia dominantného dvojdetného modelu a dôjde k heterogenizácii, keď ženy na Slovensku častejšie sa stanú matkami len raz alebo zostanú trvalo bezdetné v porovnaní s generáciami narodenými do konca 60. rokov.

Obdobie po roku 1989 prinieslo aj značné zmeny v procesoch potratovosti a úmrtnosti. Predovšetkým sme svedkami dramatického poklesu počtu interrupcií a intenzity umelej potratovosti, ktorej úzke prepojenie na vývojové trendy plodnosti sa stráca. Súčasne dochádza postupne aj k zmene charakteru, keď interrupcie už nie sú využívané prednostne vydatými ženami s dvomi a viac deťmi, ako nástroj regulácie veľkosti svojej rodiny, ale najmä slobodnými, bezdetnými, mladšími ženami.

Stagnácia alebo dokonca zvyšovanie rizika úmrtia v produktívnom veku a v mladšom poproduktívnom veku v období od polovice 60. do konca 80. rokov prispelo k celkovému zaostávaniu Slovenska za demograficky vyspelou Európou. Od začiatku 90. rokov však opätovne identifikujeme naštartovanie procesu zlepšovania úmrtnostných pomerov a tým predlžovania života. Ide predovšetkým o výsledok ďalšieho znižovania úmrtnosti u najmenších detí, ale aj v produktívnom veku. O niečo rýchlejšie tento proces pritom prebieha u mužov, čo znamená aj pokles mužskej nadúmrtnosti. Na druhej strane podrobnejšia analýza úmrtnostných pomerov v kontexte európskeho priestoru stále poukazuje na značné zaostávanie Slovenska, ktoré je zapríčinené najmä pretrvávaním významných rozdielov v úmrtnosti v staršom produktívnom a najmä poproduktívnom veku. Z pohľadu príčin smrti je táto skutočnosť ovplyvnená najmä horšími úmrtnostnými pomermi na kardiovaskulárne a u mužov aj onkologické ochorenia.

Okrem prirodzeného pohybu do historického vývoja obyvateľstva na Slovensku výrazne zasahovali aj migračné pohyby vo svojej rôznej podobe. Obdobie reálneho socializmu sa vyznačovalo pomerne značnou migračnou uzavretosťou vzhľadom na veľmi obmedzené možnosti zahraničnej migrácie. O to intenzívnejšie migračné vzťahy vznikali s českými krajinami, ktoré boli dlhodobo sťahovaním so Slovenskom migračne ziskové. Situácia sa zmenila po páde železnej opony, prijatím Slovenska do Európskej únie a Schengenského priestoru. Slovensko sa na základe údajov o zmene trvalého pobytu stalo migračne ziskovou krajinou. Súčasne je však potrebné upozorniť, že zložka zahraničnej emigrácie je v tomto prípade podhodnotená a Slovensko pravdepodobne zahraničnou migráciou obyvateľstvo skôr stráca.

Zmeny v reprodukčnom správaní a procese migrácie sa prejavili do populačných prírastkov a tým aj rastu počtu obyvateľov. Slovensko dlhodobo vykazuje rast počtu obyvateľov, pričom najdynamickejší bol tento trend v prvých dekádach po druhej svetovej vojne. Až na začiatku 21. storočia sme svedkami prevahy zomretých nad narodenými. Hlavným faktorom celkových prírastkov sa tak stalo pozitívne migračné saldo. Úroveň oboch prvkov populačného vývoja je však pomerne nízka, a preto celkové populačné prírastky, a tým aj počet obyvateľov skôr stagnuje, resp. sa zvyšuje len veľmi mierne.

Transformácia rodinného a reprodukčného správania v kontexte celospoločenských zmien prebiehajúcich od začiatku 90. rokov prispeli aj k viacerým zmenám v štrukturálnych charakteristikách. Pokles plodnosti a počtu narodených detí prispeli k dynamizácii procesu populačného starnutia. V čoraz väčšej miere tieto posuny podmieňuje aj predlžovanie života v kombinácii s prechodom početných generácií z konca 40. a prvej polovice 50. rokov do seniorského veku, ako aj generácií zo 70. rokov naprieč produktívnym vekom. Dramatické zmeny v rodinnom správaní sa odzrkadlili jednak na predlžovaní obdobia, ktoré mladé generácie mužov a žien strávia bez skúsenosti so životom v manželstve a tým aj v početnosti slobodných v populácii Slovenska. Na druhej strane zvyšovanie rozvodovosti pri znižovaní šanci na opakovaný sobáš rozvedených prináša postupný nárast počtu a podielu týchto osôb najmä na konci reprodukčného a začiatku poreprodukčného veku.

Výraznými zmenami prešla aj vzdelanostná štruktúra. Predovšetkým sa opúšťa model s dominanciou neúplného stredoškolského vzdelania, ktoré je nahrádzané úplným stredoškolským pri súčasnom príklone čoraz väčšieho počtu a podielu mladých mužov a najmä žien k terciárnemu vzdelaniu. Aj preto v súčasnosti už takmer 30 % mužov a viac ako 40 % žien narodených po roku 1985 dosahuje vysokoškolské vzdelanie.

V pomerne tesnom vzťahu so vzdelaním je aj štruktúra obyvateľstva podľa ekonomickej aktivity či odvetvia národného hospodárstva. Predlžovanie vzdelávania, zmeny v načasovaní materských prechodov, ako aj problémy na trhu práce najmä v prípade mladých ľudí, absolventov prispievajú k zmene štruktúry osôb podľa ekonomickej aktivity. Rovnako aj zmeny v dôchodkovom systéme spolu s ochotou a snahou ľudí dlhšie aktívne participovať na trhu práce prispievajú k transformácii obrazu ekonomickej aktivity obyvateľstva Slovenska. Z pohľadu odvetvovej štruktúry je to predovšetkým snaha o odklon od sekundárneho sektoru k terciárnym a kvartérnym oblastiam.

Zmenám po roku 1989 sa nevyhla ani národnostná a náboženská štruktúra. Ich formovanie do určitej miery súvisí jednak s niektorými novými možnosťami deklarácie (napr. rómska, rusínska národnosť), ale aj od samotnej ochoty tejto deklarácie, povedomím, asimilačnými tendenciami a pod. Aj napriek tomu si však obyvateľstvo Slovenska stále zachováva niektoré črty multietnickej a multireligióznej spoločnosti.

Pramene a literatúra

Archívne pramene

Archiv národního muzea v Prahe:

- osobný fond Antonín Boháč

Národní archiv České republiky v Prahe:

- f. Ministerstvo vnitra I. – stará registratura, 1918–1953
- f. Předsednictvo ministerské rady, 1918–1945
- f. Státní úřad statistický, (1916) 1919–1946 (1950)
- f. Ustřední archiv Ministerstva vnitra 1949–1950

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave:

- f. Krajinský úrad v Bratislave, 1928 – 1940
- f. Expozitúra Ministerstva verejného zdravotníctva, 1919 – 1929
- f. Hospodársky úrad pre Slovensko, 1918–1928
- f. Slovenské oddelenie Ministerstva sociálnej starostlivosti v Bratislave, 1921–1928
- f. Inštruktor ministerstva sociálnej starostlivosti, 1920–1933
- f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918–1927
- f. Úrad predsedníctva vlády SR, 1939–1945
- f. Krajinské ústredie starostlivosti o mládež v Bratislave, 1935–1942
- f. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, 1939–1945
- osobný fond Emanuel Filo, (1925) 1935–1967 (1972)
- osobný fond Vavro Šrobár, 1900–1948
- osobný fond Fedor Houdek, 1848–1949
- f. Kolonizačný referát Štátneho pozemkového úradu v Bratislave, 1921–1938
- f. Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave, 1945–1951 (1952)
- f. Sčítanie ľudu z roku 1930
- f. Sčítanie ľudu z roku 1940

MVSR Štátny archív Nitra so sídlom v Ivanke pri Nitre:

- f. Župa Nitra I, 1919–1922
- f. Nitrianska župa I., 1464–1922, Sčítanie ľudu z roku 1919

MVSR – Štátny archív v Bytči, pobočka v Čadci:

- f. Okresný úrad v Kysuckom Novom Meste, (1913) 1923–1945 (1950)
- f. Okresný úrad v Čadci, 1923–1945

MVSR – Štátny archív v Levoči, pobočka v Poprade:

- f. Okresná starostlivosť o mládež v Poprade (1933) 1946–1954
- f. Okresná starostlivosť o mládež v Kežmarku, 1926–1949

MVSR–Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava:

- f. Okresná starostlivosť o mládež v Revúcej, 1934–1953
- f. Okresný úrad ochrany práce v Rožňave, 1932–1949
- f. Okresná starostlivosť o mládež v Dobšinej, 1938–1945 (1947)
- f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938–1945
- f. Obvodný notársky úrad v Stratenej, 1895–1945
- f. Obvodný notársky úrad v Lubeníku, 1914–1944

MVSR – Štátny archív v Bratislave, pobočka v Pezinku (Modre):

- f. Okresná verejná sprostredkovateľňa práce v Modre, 1934–1940

MVSR – Štátny archív v Bratislave:

- f. Služnovský úrad v Trnave, 1856–1922

Literatúra

ANDERSON, Barbara. A. Regional and Cultural Factors in the Decline of Marital Fertility in Europe. In: A. J. Coale – S.C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1986, s. 293–313.

ATLAS obyvateľstva Slovenska. Bratislava: Univerzita Komenského, Prírodovedecká fakulta, 2006.

BALÁŽ, Claude. Vyst'ahovalectvo z Československej republiky do Francúzska v medzivojnovom období v súdobých štatistikách. In: *Nadmerné ubúdanie obyvateľstva Slovenska v období r. 1700–1938*. Bratislava : Slovenská demografická a štatistická spoločnosť, 1987, s. 27–42.

BARTLOVÁ, Alena. Hospodárska kríza na Slovensku v rokoch 1929–1933. In: *Historický časopis* 1984, 32, 2, 1984, s. 219–241.

BARTOŇOVÁ, Dagmar. Faktická manželství v letech 1970 a 1980. In: *Demografie*, 1984, 26, 3, s. 266–269.

BARTOŇOVÁ, Dagmar. Vývoj cenzových domácností v České republice v poslední třetině 20. století. In: *Demografie*, 2005, 47, 1, s. 1–12.

BARTOŇOVÁ, Dagmar. Rodiny a domácnosti. In: *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Univerzita Karlova, 2007, s. 63–75.

- BAUCH, Vlastislav. *Sociálno-ekonomický vývoj slovenského poľnohospodárskeho obyvateľstva*. Bratislava : Ústav marxizmu – leninizmu, 1986.
- BENŽA, Mojmir – KUSEDOVÁ, Dagmar – MAJO, Juraj – TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný atlas Slovenska*. Bratislava : DAJAMA, 2015.
- BEZÁK, Anton. Interregionálne migrácie na Slovensku v rokoch 1981–1998. In: *Sociológia*, 2002, 34, 4, s. 327–334.
- BEZDĚK, Bohuslav. *Menoslov obcí na Slovensku*. Bratislava : vlastným nákladom, 1920.
- BIELIK, František. Slovenské vystaňovalstvo a jeho miesto v našich národných dejinách. In: *Vystaňovalstvo a život krajanov vo svete*. Martin 1982.
- BILLARI, Francesco, A. – KOHLER, Hans–Peter. Patterns of low and very low fertility in Europe. In: *Population Studies*. 2004, 58, 2, s. 161–178.
- BLAŽEK, Michal. *Ekonomická geografia ČSSR*. Bratislava: Osveta, 1964.
- BLÁHA, Arnošt I. *Dnešní krise rodinného života*. Brno : Vlastným nákladom, 1933.
- BLEHA, Branislav – ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060*. Bratislava: INFOSTAT, 2013.
- BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Niektoré teoretické a metodologické aspekty populačnej politiky a náčrt jej koncepcie pre Slovenskú republiku*. [22.9.2018] <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/cl49.pdf>>
- BOHÁČ, Antonín. Český problém populační a některé pozoruhodní jevy v naši měne přirozené. In: *Obzor národohospodářský*. Praha : J. Otto, 1914.
- BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921 : Část analytická. In: Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924, s. 32*–129*.
- BOHÁČ, Antonín. Rodiště obyvatelstva a bilance vnitřního stěhování: Analytická část. In: *Československá statistika* zv. 37. Praha: SÚS, 1927, s. 1*–32*.
- BOHÁČ, Antonín. Otázka populační a vystěhovalectví. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 23–30.
- BOHÁČ Antonín. *Národnost a sčítání lidu*. Praha, 1930.
- BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém sčítání. In: *Statistický obzor*, roč. XII. Praha : SÚS, 1931.
- BOHÁČ, Antonín. Obyvatelstvo v Československé republice. In: *Československá vlastivěda, řada II. – Národopis*. Praha : Sfinx, 1937, s. 1–96.
- BOLZ, Robert – SCHMID, Josef. Die Bevölkerungspolitik der Tschechoslowakei. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1980, 5, 1, s. 108 – 125.
- BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*. Bratislava : Osveta, 1989.
- BOTÍK, Ján. *Etnická história Slovenska : K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava : Lúč, 2007.

BOTIKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: M. Botiková – S. Švecová – K. Jakubíková (eds.). *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : VEDA, 1997, s. 148–160.

BRATISLAVSKÉ lekárske listy, r. XXIII., 1943, zošit 1.

BUDUJEME sociálny štát 1939–1944. Bratislava : Slovenská pracujúca pospolitosť, 1944, s. 11.

BURCIN, Boris – KUČERA, Tomáš. Úmrtnosť. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1990–2002*, Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 2008, s. 57–67.

BURCIN, Boris – MÉSZÁROS, Ján. Vývoj odvrátiteľnej úmrtnosti na Slovensku. In: *Slovenská štatistika a demografia* 2008, 2–3, s. 24–39.

BYSTRICKÝ, Valerián. Vystaňovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938–1939. In: *Historický časopis* 1997, 45, 4, s. 597–611.

CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina (1938 – 1944)*. Bratislava : SAP, 1996.

COALE, Ansley. J. Factors associated with the development of low fertility: an historic summary. In: *United Nations World Population Conference, Belgrade, 1965*, New York. s. 205–207.

COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: S. J. Behrmann – L. Corsa – R. Freedman *Fertility and Family Planning*, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press. 1969, s. 3–24.

COALE, Ansley. J. The demographic transition reconsidered. In: *IUSSP- Proceedings of the International Population Conference*. Liège, Belgium: Eds. Ordina, 1973.

COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe since the Eighteenth Century As a Chapter in Demographic History. In: A. J. Coale – S.C.Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1986.

COALE, Ansley, J. – TREADWAY, Ron. A Summary of the Changing of Overall Fertility, Marital Fertility, and the Proportion Married in the Provinces of Europe. In: A. J. Coale – S.C.Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1986.

COALE, Ansley J. – TRUSSELL, James T. Model fertility schedules: Variations in the age structures of childbearing in human populations. In: *Population Index* 1974, 40, 2, s. 185–258

ČULEN, Konštantín. *Česi a Slováci v štátnych službách ČSR*. Bratislava : Vedecký ústav pre zahraničných Slovákov, 1944.

ČESKOSLOVENSKÉ vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928.

ČERMÁK, Zdeněk. Transformační procesy a migrační vývoj v České republice. In: M. Hampl a kol. *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 1996, s. 179–197

- ČERMÁK, Zdeněk. Vývoj migrační mobility v devadesátých letech v České republice. In: M. Hampl a kol. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 2001, s. 87–98.
- ČULEN, Konštantín. *Česi a Slováci v štátnych službách ČSR*. Bratislava : Vedecký ústav pre zahraničných Slovákov, 1944.
- DANGL, Vojtech – BYSTRICKÝ Valerián. *Chronológia dejín Slovenska a Slovákov od najstarších čias po súčasnosť. Dejiny v dátumoch, dátumy v dejinách*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2014.
- DEJINY Slovenska*. Bratislava : AEP, 2000.
- DESET let Československé republiky*. III. Praha : Státní tiskárna v Praze, 1928.
- DIVINSKÝ, Boris. *Zahraničná migrácia v Slovenskej republike. Vývojové trendy od roku 2000*. Bratislava: Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku n.o., 2007.
- DO konca roka má byť prvé sčítanie ľudu*. Slovenská pravda, 5. október 1940, s. 3.
- DOSTÁL, Pavel – HAMPL, Martin. Development of an urban system: general conception and specific features in the Czech republic. In: M. Barlow, P. Dostál and M. Hampl (eds.) *Territory, Society and Administration. The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec*. University of Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, 1994, s. 191–224.
- DUPÂQUIER Jacques. De l'animal à l'homme. Le mecanisme autorégulateur des populations traditionnelles. In: *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1972, 2, s. 177–211.
- DVOŘÁK, Jozef – SRB, Vladimír – ALEŠ, Milan. Výzkum reprodukce (1981). In: *Demografie*, 1983, 25, 1, s. 19–33.
- DŽAMBAZOVIČ, Roman. Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia : Výsledky súpisu Rómov z roku 1893. In: *Sociológia* 2001, 33, s. 112–125.
- DŽAMBAZOVIČ, Roman. *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2007.
- FAJFR, František – JUREČEK, Zdeněk – ULLMAN, Otta. *Sčítání lidu, domů a bytů : podklad pro zkoumání životní úrovně obyvatelstva*. Praha : Státní úřad statistický : Statistické a evidenční vydavatelství tiskopisů, 1960.
- FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho. In: *Slovensko v Československu. (1918–1939)*. Zost. M. Zemko, V. Bystrický. Bratislava : Veda, 2004.
- FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období*. Bratislava : Veda, 1999.
- FALTUS, Jozef. *Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921–1923 v Československu*. Bratislava : SAV, 1966.

- FALTUS, Jozef. Zamestnanie obyvateľstva Slovenska a priemyselné závody na Slovensku podľa uhorského sčítania k 31. 12. 1910. In: *Slovenská archivistika*, 1987, 22, 2, s. 62–85.
- FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske dejiny*. Bratislava : VŠE, 1992.
- FIALOVÁ, Ludmila: Druhá fáza demografickej revolúcie ČSR a SSR. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 3–7.
- FIALOVÁ, Ludmila. Obyvateľstvo podľa veku a rodinného stavu v Československu po roce 1945. In: *Demografie* 1991, 33, 2, s. 114–120.
- FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, 1990, 44, 1, s. 89–106.
- FLINN, Michael, W. *The Demographic System, 1500–1820*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1981.
- FREJKA, Tomas. Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe. In: *Population and Development Review*, 1983, 9, 3, 494–520.
- FREJKA, Tomáš. Parity distribution and completed family size in Europe. Incipient decline of the two-child family model. In: *Demographic Research*, 2008, 19, 14, s. 47–72.
- FREJKA, Tomáš – SARDON, Jean Paul. Cohort birth order, parity progression ratio and parity distribution trends in developed countries. In: *Demographic Research*, 2007, 16, s. 315–374.
- FRETTS, R.C., SCHMITTDIEL, J., MCLEAN, F. H., USHER, R. H., GOLDMAN, M. B. Increased Maternal Age and the Risk of Fetal Death. In: *The New England Journal of Medicine*, 1995, 333, s. 953–957.
- FRIEDMAN, Debra – HECHTER, Michael – KANAZAWA, Satoshi. A theory of the value of children. In: *Demography*, 1994, 31, 3, s. 375–401.
- GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, Soňa – OLEJNÍK, Milan. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. ACTA CARPATHO-GERMANICA XII. Spoločenskovedný ústav SAV, Slovenské národné múzeum, Múzeum kultúry karpatských Nemcov. Bratislava, 2004
- GAVRILOV, Leonid. A. – HEUVELINE, Patrick. Aging of Population. In: P. Demeny – G. McNicoll (eds.) *The Encyclopedia of Population*. New York, Macmillan Reference USA, 2003, 1, s. 32–37.
- GERBERY, Daniel. Rodinná politika na Slovensku v komparatívnej perspektíve. *Slovenská štatistika a demografia*, 2006, 26, 3, s. 48–68.
- GOURBIN, C. Fetal Mortality. In: G. Caselli, J. Vallin, G. Wunsch (eds.) *Demography: Analysis and Synthesis*, Vol. I., 2006, s. 435–455.
- GRUNT, Juraj. Úmrtnostné tabuľky pre obyvateľstvo Slovenska v období 1900/01 a 1910/11. In: *Demografie* 1964, 6, s. 117–128.

- HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, s. 101–143.
- HALLON, Ľudovít. 1995. *Industrializácia Slovenska 1918–1938 (Rozvoj alebo úpadok?)*. Bratislava: Veda, 1995.
- HALLON, Ľudovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In: *Slovensko v Československu 1918–1939*. Zost. M. Zemko, V. Bystrický. Bratislava : Veda, 2004, s. 293–364.
- HALLON, Ľudovít. Sociálna politika štátu. In: J. Rogul'ová (ed.). *Slováci a druhá svetová vojna*. Bratislava : LIC, 2015, s. 143–166.
- HAMPL, Martin – KÜHNEL, Karel. Migratory trends in former Czechoslovakia. In: *Acta Universitatis Carolinae Geographica* 1993, 27, s. 53–71.
- HAMPLOVÁ, Dana. Stručné poznámky o ideových prístupoch k rodině v období socializmu. In: *Česko - francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. Praha: CEFRES.
- HENRY, Louis. Fondements théoriques des mesures de la fécondité naturelle. In: *Revue de l'Institut International de Statistique / Review of the International Statistical Institute*. 1953, 21, 3, s. 135–151.
- HENRY, Louis. Some Data on Natural Fertility. In: *Eugenics Quarterly*, 1961, 8, 2, s. 81–91
- HENRY, Louis. Mesure du temps mort en fecondite naturelle. In: *Population*, 1964, 19, s. 485–514
- HETÉNYI, Martin. *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939–1945*. Nitra : UKF, 2011.
- HETÉNYI, Martin. *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945*. Nitra : 2008.
- HOLEC, Roman. *Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava : VEDA, 1991.
- HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In: *Historický časopis*, 2010, 58, 2, s. 291–312.
- HORSKÁ, Pavla. Populační exploze po Evropsku. In: P. Horská – M. Kučera – E. Maur – M. Stloukal. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990, s. 333–378.
- HORSKÁ, Pavla. Nový demografický režim. In: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá Fronta, 1998, s. 193–226.
- HÖHN, Charlotte – SCHUBNEL, Hermann. Bevölkerungspolitische Massnahmen und ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1986, 12, 1, s. 3–50.
- HRNČIAROVÁ, Daniela – ŠKORVANKOVÁ, Eva. Ženy v období autonómneho Slovenska. In: *Historické štúdie*, Bratislava : Stimul, 2013, s. 261–298.
- HRNČIAROVÁ, Daniela. „Slovensko bez dorastu?“ od A. Churu a populačná politika na Slovensku na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia. In: P. Tišliar (ed.) *Po-*

- pulačné štúdie Slovenska* 6. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 7–32.
- HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej panej. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska* I. Krakov : SSP, 2013, s. 333–389.
- CHESNAIS, Jean–Claude. *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications*. Oxford : Oxford University Press, 1992.
- CHREŇOVÁ, Júlia. *Štruktúra ústredných orgánov na Slovensku v rokoch 1939–1945*. Bratislava : Archívna správa Ministerstva vnútra SSR, 1977.
- CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936.
- CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava : Roľnícka osвета, 1938.
- CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939.
- Iné je náboženstvo a iné je národnosť : Šarišania a Zemplínčania, nezabúdajte, že ste Slováci. In: *Slovenská pravda*, 7. december 1940, s. 2.
- JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálno-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia. In: *Historický časopis*, 1987, 35, 3, s. 381–399.
- JAKUBCOVÁ, Anna. Starostlivosť o matky a deti na Slovensku počas rokov 1938–1945. In: P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska* 4. Bratislava : MKD, 2014, s. 123–184.
- JANAS, Karol. Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941–1944. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938–1945 : Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov VII*. Bratislava : ÚPN, 2008, s. 329–341.
- JANAS, Karol. Perzekúcia rómskeho obyvateľstva v slovenskej historiografii (Súčasný stav a perspektívy) In: *Nepriznaný holokaust Rómov v rokoch 1939–1945*. Bratislava : Minorita, SNM, ÚE SAV, 2007, s. 15–20.
- JANAS, Karol. *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945)*. Bratislava : ÚPN, 2010.
- JANAS, Karol. *Trenčianska župa (1940–1945) : K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín : TU A. Dubčeka, 2007.
- JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory*. Trenčín : Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2008.
- JURČOVÁ, Danuša. *Krátky slovník základných demografických pojmov*. Bratislava: INFOSAT, 2002
- JURČOVÁ, Danuša. Migrácia. In: B. Vaňo. (ed.) *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSAT, 2009, s. 51–62.
- JURČOVÁ, Danuša. *Migračné toky v Slovenskej republike*. Bratislava: INFOSAT, 2010.

- JURČOVÁ, Danuša. Migrácia. In: B. Šprocha – B. Vaňo (eds.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014*. Bratislava: INFOSTAT, 2015, s. 57–67.
- JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers, 1993.
- KAČÍREK, Ľuboš. Modernizácia Uhorska v 19. storočí a slovenské národné hnutie. In: *Idey a vývoj slovenského národnotvorného myslenia*. M. Martinkovič (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2011, s. 246–338.
- KALIBOVÁ, Květa. Romové z pohľadu statistiky a demografie. In: *Romové v České republice (1945–1998)*, Praha: Socioklub, 1999.
- KALINOVÁ, Lenka. *Sociální vývoj Československa 1969–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998
- KAMENEC, Ivan. *Slovenský stát*. Praha : Anomal, 1992.
- KANPÍKOVÁ, Mária. *Populačná politika*. [22.9.2018]
<<https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Olostiak4/subor/Knapikova.p>>
- KIERNAN, Kathleen. E. Who remains childless? In: *Journal of Biosocial Science*, 1989, 21, 4, s. 387–398
- KOCOURKOVÁ, Jiřina. Domácnosti jednotlivců. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 119–125.
- KOHLER, Hans-Peter– BILLARI, Francesco C. – ORTEGA, José A. The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s. In: *Population and Development Review*, 2002, 28, 4, s. 641–680
- KORČÁK, Jaromír. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930: část textová. In: *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. Československá statistika sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : SÚS, 1934, s. 9*–55*.
- KORČÁK, Jaromír: Přirozená měna obyvatelstva za okupace. *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 3, s. 49–51.
- KORČÁK, Jaromír: Vzestup porodnosti za války. *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 5, s. 111–113.
- KORČÁK, Jaromír: Odhad počtu obyvatelstva na Slovensku. *Statistický zpravodaj*, , r. VIII., 1945, č. 6, 143–144.
- KORČÁK, Jaromír: Skryté oslabení československé populace. *Statistický zpravodaj*, r. IX., 1946, č. 1, s. 1–3.
- KOUBEK, Jozef. Populační politika v právních předpisech Československé republiky v letech 1918–1938. In: *Demografie*, 1980, 22, 2, s. 126–136.
- KOUBEK, Jozef. Populační politika Československé republiky v letech 1945–1980. *Demografie*, 1981, 23,1, s. 32–50.

- KOVAL, Peter. Otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc v čase formovania slovenskej štátnosti. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniaми*. Prešov : Universum, 2007, s. 112–126.
- KOVÁČ, Dušan. Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska. In: M. Barnovský (ed.) *Oddiktatúry k diktatúre*. Bratislava: Veda, 1995, s. 15–18.
- KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – I. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 23–33.
- KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – II. In: *Demografie*, 1987, 29, 2, s. 107–113.
- KŘÍŽ, Karel. *Perspektivy naší soudobé hospodářské krise*. Praha : Svaz národního osvobození, 1935.
- KUČERA, Milan. Náboženské vyznání v obsahu sčítání lidu 1991. In: *Demografie*, 1991, 33, 1, s. 60–63.
- KUČERA, Milan. Neúplné rodinné domácnosti s dětmi. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 104–110.
- KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994.
- KUČERA, Milan. Rodinná politika a její demografické důsledky v socialistickém Československu. In: *Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, Praha: CEFRES, 2001, s. 53–68.
- KUČERA, Milan. Propopulační politika je krok správním směrem. In: *Propopulační politika – ano či ne : Sborník textů*. Ekonomická, právo, politika č. 21/2002. Praha : CEP, 2002, s. 29–38.
- KUČERA, Milan – KALIBOVÁ, Květa. Typologie domácností a rodin. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 91–96.
- KUČERA, Milan – FIALOVÁ, Ludmila. *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Working Papers, WP 96:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1996.
- KUČEROVÁ, Květa. *Chorvátí a Srbi v střednej Európe : K etnickým, hospodárskym a sociálnym otázkam v 16. a 17. storočí*. Bratislava : Veda, 1976.
- KUCHÁŘ, Pavel – MACHONIN, Pavel. Změny vzdělanostní a kvalifikační struktury. In: M. Tuček a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: SLON, 2003, s. 69–89.
- KULHÁNEK, František. *Prehľad sociálnych, sociálne-zdravotných spolkov a zariadení na Slovensku*. Bratislava : Zemský zväz sociálnych a sociálno-zdravotných spolkov a zariadení na Slovensku, 1936.
- LA ROCHEBROCHARD, E., THONNEAU, P. Paternal age and maternal age are risk factors for miscarriage, results of a multicentre European study. In: *Human reproduction* 2002, 17, 6, s. 1649–1656.

- LACINA, Vlastislav. *Krize Československého zemědělství 1928–1934*. Praha : ČSAV, 1974.
- LACKO, Martin. *Slovenská republika 1939–1945*. Bratislava : Perfekt a ÚPN, 2008.
- LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. *Pramene práva na území Slovenska II (1790–1918)*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012.
- LESTHAEGHE, Ron – NEELS, Karl. From the First to the Second Demographic Transition – An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. In: *European Journal of Population*, 2002, 18, 4, s. 325–360.
- LESTHAEGHE, Ron – VANDERHOEFT, Camille. Ready, Willing, and Able: A Conceptualization of Transitions to New Behavioral Forms. In: J.B. Casterline (ed.) *Diffusion Processes and Fertility Transition: Selected Perspectives*. Washington: National Academies Press, 2001, s. 240–264.
- LERIDON, Henry – OUSTRY, Pascale – BAJOS, Nathalie. The growing medicalization of contraception in France. In: *Population & Societes*, 381, Paris: INED, 2002.
- LEXIKÓN slovenských dejín. D. Škvarna – J. Bartl – V. Čičaj et al. (eds.). Bratislava : SPN, 1997.
- LIVI-BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2003.
- LUTZ, Wolfgang – SANDERSON, Warren – SCHERBOV, Sergei. The coming acceleration of global population ageing. In: *Nature*, 2008, 451, 7179, s. 716–719.
- LUŽA, Radomír. *The Transfer of the Sudeten Germans. A Study of Czech – German Relations 1933–1962*. New York, 1964.
- MAREK, Miloš. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 2006.
- MAREK, Pavel. *Pravosláví v Československu v letech 1918–1942: Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku*. Brno : LMA-REK, 2004.
- MANNOVÁ, Elena et al. *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : AEP, 2004.
- MATLOVIČ, René. *Geografia obyvateľstva Slovenska so zreteľom na rómsku minoritu*. Prešov, 2005.
- MEDVECKÝ, Matej. Spomienky sudkyne a odbojárky Dr. Zdenky Fenclovej. In: *Posledné a prvé slobodné (?) voľby, 1946, 1990*. Zost. M. Medvecký. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2006, s. 210–212.
- MEDVECKÝ, Matej. *Spravodajské eso slovenského štátu: kauza Imrich Sucký*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2007, s. 40–41.
- MESLÉ, France – VALLIN, Jean. 2000. Transition sanitaire: Tendances at perspectives. In: *Médecine / science* 16, 11, s. 1161–1171.

- MESLÉ, France – VALLIN, Jean. Mortality in Europe: the divergence between east and west. In: *Population* 2002, 57, s. 157–197.
- MÉSZÁROS, Ján. *Atlas úmrtnosti Slovenska 1993–2007*. Bratislava : INFOSTAT, 2008.
- MIČKO, Peter. Slovenskí robotníci v Nemecku a Protektoráte. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. stololetí II*. Hradec Králové : Oftis, 2007, s. 134–142.
- MIČKO, Peter. *Hospodárska politika Slovenského štátu : Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938–1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku a FHV UMB v Banskej Bystrici, 2010.
- MICHAL, Gašpar. *Zdravotníctvo v sociálnej politike štátu*. Bratislava : Osveta, 1971.
- MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In: *Historická demografie* 38, Praha : Etnologický ústav AV ČR, 2014, 1, s. 57–76.
- MINTÁLOVÁ, Zora – TELGÁRSKY, Bohdan: Červený kríž na Slovensku v rokoch 1919 – 1938. Martin : Matica Slovenská, 2005.
- MLÁDEK, Jozef – ŠIROČKOVÁ, Jana. Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spoluzitia obyvateľstva Slovenska. In: *Sociológia*, 2004, 36, 5, s. 423–454.
- MORÁVKOVÁ, Štepanka. Zjišťování národnosti při sčítání lidu, domů a bytů. In: *Demografie*, 1999, 41, 4, s. 261–264.
- MRÁZ, Josef. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. In: *Československý statistický věstník*. ročník II, sešit 1. –2., prosinec 1920 a ročník II. únor 1921, sešit 3., s. 123.
- MULÍK, Peter. Metódy a formy proticirkevnej politiky komunistických štátov strednej a juhovýchodnej Európy a ich zmeny v rokoch 1945–1989. In: M. Fiamová – P. Jakubčin (eds.). *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, s. 234–272.
- MÚCSKA, Vincent. Vývoj manželského práva na území Slovenska : Od najstarších čias do konca 20. storočia. In: *Príručka ku genealogickému výskumu na Slovensku a v slovacikálnom zahraničí*. Martin : SGHS, 2004, s. 26–40.
- MÝTUS a realita hospodárske vyspелosti Československa medzi svetovými vojkami. Praha: Karolinum, 2000.
- NIŽŇANSKÝ, Emil. Majorita a židovská minorita v období holokaustu. Poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu. In: ŠUTAJ, Štefan (ed.) *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: UNIVERSUM, 2005.
- NYBO ANDERSEN A.M., WOHLFAHRT, J., CHRISTENS, P., OLSEN, J., MELBYE, M. Maternal age and fetal loss: population based register linkage study. In: *British Medical Journal*, 2000, 320, s. 1708–1712.

O priemysle Slovenska : Výročná správa Krajinskej skupiny pre Slovensko Ústredného zväzu čsl. priemyselníkov v Bratislave. 1924. Bratislava : Ústredný zväz čsl. priemyselníkov, 1924.

OČOVSKÝ, Štefan. Vývoj religióznej štruktúry obyvateľstva na Slovensku. In:

Geografický časopis, 1993, 45, 2–3, s. 165–167.

OEPPEL, J. – VAUPEL, J.W. Broken limits to life expectancy. In: *Science*, 2002, 296, s. 1029–1031.

OMRAN, Abdel Rahim. The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change. In: *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 1976, 49, 4, s. 509–538.

OLSHANSKY, J.S., AULT, A.B. The Fourth Stage of the Epidemiologic Transition: The Age of Delayed Degenerative Diseases. In: *The Milbank Quarterly*, 1986, 64, 3, s. 355–391.

PELC, H. 1929. *Zdravotní stav obyvatelstva Československé republiky v jejím prvním desetiletí*. Praha: Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy.

PEŠEK, Ján. Štátnopolitické orgány dozoru nad cirkvami na Slovensku v rokoch 1948–1989. In: M. Fiamová – P. Jakubčin (eds.). *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, s. 510–527.

PETROV, Alexej. K otázke slovensko-ruské etnografické hranice. In: *Česká revue* 1923, XVI, 5–6, s. 115–119 a 234–243.

PILINSKÁ, Viera a kol. *Demografická charakteristika rodiny*. Bratislava: INFOS-TAT, 2005.

PODOLÁK, Peter. Vnútoraná migrácia na Slovensku. In: J. Mládek a kol. *Demografická analýza Slovenska*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2006, s. 73–77.

POTANČOKOVÁ, Michaela. Potratovosť. In: B. Vaňo (ed.) *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, 2009, s. 33–40.

POTANČOKOVÁ, Michaela. *Plodnosť žien na Slovensku v období rokov 1950–2007 v generačnom pohľade*. Bratislava: INFOSTAT, 2008.

PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992 : 1. díl 1918–1945*. Brno : Doplněk, 2004.

PRŮCHA, Václav a kol. *Nástin hospodářských dějin v období kapitalismu a socialismu*. Praha : Svoboda, 1987.

RÁBIK, Vladimír. *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku : Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej*. Bratislava : Karpatonemecký spolok na Slovensku, 2006.

SANDERSON, Warren – SCHERBOV, Sergei. A New Perspective on Population Aging. In: *Demographic Research*, 2007, 16, s. 27–58.

SANDERSON, Warren – SCHERBOV, Sergei. Rethinking Age and Aging. In: *Population Bulletin*, 2008, 63, s. 3–16.

- SCHVARC, Michal. Pozícia Karmasinovej Deutsche Partei vo vnútropolitckej kríze na jar a v lete 1940. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Universum, 2007, s. 77–92.
- SCHVARC, Michal. Majorita – minorita. Vzťah Nemcov a Slovákov v rokoch 1939–1945 na príklade obce Handlová. In: P. Mičko a kol. *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938–1948*. Banská Bystrica : UMB, 2009, s. 65–90.
- SCHVARC, Michal – HANULA, Matej. Evakuácia nemeckého obyvateľstva zo Slovenska (1944–1945) v kontexte migračných Pohybov etnických Nemcov v juhovýchodnej Európe koncom II. svetovej vojny. In: M. Šmigel' – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 368–407.
- SIMON, Attila. *Telepesek és telepesek falvak dél-Szlovákiában a két világháború között*. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2009.
- Snem schválil zákon o sčítaní ľudu : Sčítanie ľudu bude každých 10 rokov – Prvé sa prevedie do konca roku 1940. In: *Slovenská pravda*, 10. október 1940, s. 2.
- SRB, Václav: Porodnosť v Československu a v cizině za války 1939–1945. *Statistický zpravodaj*, r. X., 1947, č. 2., 33–34.
- SRB, Vladimír. *Obyvateľstvo Slovenska 1918–1938*. Bratislava: INFOSTAT, 2002.
- SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. Potratovosť v Československu 1958–1962. In: *Demografie*, 1963, 5, 4, s. 289–307.
- SRB, Vladimír – VOMÁČKOVÁ, Olga: Cikáni v Československu v roce 1968. In: *Demografie*, 1969, 9, 3, s. 221.
- Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie : Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. In: *Slovenská pravda*, 15. december 1940, s.3.
- SVETOŇ, Ján: *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.
- SVETOŇ, Ján. Slovenské vyst'ahovalectvo v období uhorského kapitalizmu. In: *Vývoj obyvateľstva Slovenska: výber z diela k nedožitým 65. narodeninám J. Sveton'a*. Bratislava : Epoque, 1970.
- SVETOŇ, Ján – VÁVRA, Zdeněk. *Reprodukcia obyvateľstva v Československu po druhej svetovej vojne*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1965.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v Československu v prvej polovici 20.storočia. In: P. Tišliar – T. Šprochová – L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : MKD, 2015, s. 83–105.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : SSP, 2013, s. 167–332.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Stravovanie a zásobovanie obyvateľstva potravinami v období Slovenskej republiky (1939–1945). In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 6*. Bratislava : MKD, 2015, s. 63–167.

- ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan. *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945–1947)*. Bratislava : Goringa, 2011.
- ŠMIGEL, Michal. Presídlenie slovenských Rusínov do ZSSR (1947) v kontexte povojnovej československo-sovietskej výmeny obyvateľstva. In: M. Šmigel – P. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 471–513.
- ŠPROCHA, Branislav. *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava : PÚ SAV, INFOSTAT, 2014.
- ŠPROCHA, Branislav. Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku. In: I. Chorvát, Ivan – R. Džambazovič (eds.) *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava: STIMUL, 2015, s. 73–77.
- ŠPROCHA, Branislav – POTANČOKOVÁ, Michaela. Potratovosť vo vybraných rómskych komunitách na Slovensku. In: *Demografie* 50, 1, s. 32–41.
- ŠPROCHA, Branislav – ŠÍDLO, Luděk – BURCIN, Boris. Úroveň úmrtnosti na Slovensku a v Česku v európskom pohľade. In: *Geografický časopis*, 2015, 67, 1, s. 25–43.
- ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris (eds.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014*. Bratislava: INFOSTAT, 2015.
- ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030*. Bratislava : INFOSTAT, 2014.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava : STIMUL, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi I. Demografická reprodukcia*. Bratislava : INFOSTAT, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1940*. Bratislava : INFOSTAT, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demogeografický profil náboženského vyznania za posledných 100 rokov. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska* 3, 2014, s. 111–187.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Možnosti sledovania vnútornej migrácie na Slovensku vo výsledkoch medzivojnových sčítaní ľudu. In: Šmigel, M., Tišliar, P. (eds.). *Migračné procesy a Slovensko (1918–1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 145–169.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal. Pohyb etník, etnické hranice, etnický priestor na Slovensku v 1. polovici 20. storočia. In: Šmigel, O. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2015, s. 10–42.

- ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha : Česká demografická společnost, 2006.
- ŠUTAJ, Štefan. *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov : Universum, 2005.
- ŠUTAJ, Štefan. Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky. In: Z. Sápsová – Š. Šutaj (eds.) *Po-vojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Univerzum, 2010, s. 7–17.
- TAJTÁK, Ladislav. Slovenské vysťahovalectvo a migrácia v rokoch 1900–1914. In: *Historický časopis*, 1975, 23, 3.
- TILKOVŠZKY, Lóránt. Hospodárske a sociálne postavenie južného Slovenska za horthyovskej okupácie v rokoch 1938–1944. In: *Historický časopis*, 12, 1964, s. 335–336.
- TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919 : príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : Statis, 2007.
- TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy na Slovensku podľa výsledkov Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919. In: *Historica* 47. Zost. P. Tišliar. Bratislava : Univerzita Komenského Bratislava, 2008, s. 89–118.
- TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. In: *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 2009, č. XXI., s. 53–70.
- TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu (prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18.–1. pol. 20. storočia)*. Brno : Tribun EU, 2009.
- TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945–1951). In: *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945–1960)*. B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). Bratislava : INFOSTAT, 2009, s. 8–17.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011.
- TIŠLIAR, Pavol. Niekoľko poznámok k sčítaniu obyvateľstva na Slovensku v roku 1940. *Slovenská štatistika a demografia*, 2011, 21, 2 s. 3–15.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt ekonomickej aktivity obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období na základe výsledkov sčítaní ľudu. In: *Kapitoly z dejín hospodárskeho vývinu Slovenska v medzivojnovom období (1918–1939)*. D. Fukasová – I. Fialová (eds.). Bratislava : SNA, 2011, s. 33–60.
- TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*. 2011, 21, 4, s. 3–21.
- TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.

- TIŠLIAR, Pavol. Organizovanie vystáhovalectva v Československej republike na začiatku 20. rokov 20. storočia. In: *Mobilita a jej odraz v kultúre*. Michalovce : Zemplínske múzeum, 2013, s. 7–20.
- TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919–1940. In: *Bylye Gody*, 2014, 2, 32, s. 266–271.
- TIŠLIAR, Pavol. Beginnings of Organisation of Emigration in the Czechoslovak Republic. In: P. Tišliar – S. Čéplö (eds.). *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : TSP, 2014, s. 43–62.
- TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: P. Tišliar – S. Čéplö (eds.). *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 97–119.
- TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939–1945. In: *Studies in the Population of Slovakia II*. P. Tišliar – S. Čéplö (eds.). Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 121–146.
- TIŠLIAR, Pavol. Odraz národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939–1945) v štatistickej praxi. In: *Populačné štúdie Slovenska 4*. P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2014.
- TIŠLIAR, Pavol. Migračná politika na Slovensku v kontexte populačnej politiky v medzivojnovom období. In: M. Šmigel' - P. Tišliar (eds.). *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 44–55.
- TIŠLIAR, Pavol. Formy organizovania vystáhovalectva zo Slovenska po vzniku Československej republiky. In: M. Šmigel', O. Tišliar a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2015, s. 56–71.
- TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2015, 1, s. 51–62.
- TIŠLIAR, Pavol. K disproporciám a protichodnosti populačnej politiky v medzivojnovom Československu a jej prejavom na Slovensku. In: P. Tišliar – T. Šprochová – L. Vargová (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : MKD, 2015, s. 67–68.
- TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí (teoretické a metodologické východiská z pohľadu historickej demografie). In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 25, 2, s. 3–13.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. Topography of the ruthenian population in Slovakia in the 18th century through the first half of the 20th century. In: *Bylye gody*, 2018, 49, 3, s. 1009–1018.
- TUTTEROVÁ, Jiřina– RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Vývojové trendy rozvodovosti po roce 1950 v ČSR a SSR v kontextu legislativních změn. In: *Demografie*, 1989, 31, 3, s. 200–219.
- ULLRICH, Zdeněk. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930 : textová část. In: *Československá statistika*, sv. 146. Praha 1937.

- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj na Slovensku v rokoch 1945–2000*. Bratislava: INFOSTAT, 2001.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2004*. Bratislava: INFOSTAT, 2005.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006*. Bratislava: INFOSTAT, 2007.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, 2009.
- VAŇO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In B. Bleha (ed.) *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, 2009, s. 297–313.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT, 2012.
- VAŇO, Boris. *Populačná politika*. [online, 22.9.2018]
<<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/tajov/vano.pdf>>
- VAŇO, Boris – MÉSZÁROS, Ján. *Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom*. Bratislava : INFOSTAT, 2004.
- VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910. In: *Demografie*, 1983, 25, s. 202–207
- VEREŠ, Pavel. Vývoj kojenecké úmrtnosti na Slovensku v letech 1900–1912. In: *Historická demografie*, 1985, 9, s. 175–183.
- VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980. In: *Demografie*, 1986, 28, 2, s. 110–117.
- VEREŠÍK, Ján. Skladba obyvateľstva podľa pohlavia a veku. In kol. autorov: *Slovensko, Ľud, I. časť*. Bratislava: Obzor, 1974, s. 372–403.
- VEREŠÍK, Ján. Ekonomická aktivita obyvateľstva a príslušnosť k hospodárskym odvetviám. In kol. autorov: *Slovensko, Ľud, I. časť*. Bratislava: Obzor, 1974, s. 412–426.
- VESELÁ, Anna. Cenzové domácnosti a odhad potreby bytov. In: *Demografie* 1980, 22, 3, s. 238–242
- VOLKO, Viliam. K objektivizácii potreby a zdrojov bytového fondu. In: *Demografie*, 1980, 22, 3, s. 223–232.
- VRABCOVÁ, Eva. Kolonizácia južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi v Československej pozemkovej reforme I. časť. In: *Slovenská archivistika*, 2002, 37, 1, s. 57–67.
- WATZKOVÁ, Lenka. *Inštruktor ministerstva sociálnej starostlivosti, 1920–1933*. Inventár. Bratislava 1969.
- World Population Ageing*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs Population Division. United Nations: New York, 2001.
- World Population Ageing*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs Population Division. United Nations: New York, 2015.

- YUSUF, S., REDDY, S., ÔUNPUU a kol. Global Burden of Cardiovascular Diseases: Part I: General Considerations, the Epidemiologic Transition, Risk Factors, and Impact of Urbanization. *Circulation*. 2001, 104, s. 2746–2753.
- ZAVŘEL, Lev. Vystěhovalectví. In: *Českolovenské vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 5–22.
- ZEMAN, Kryštof– BEAUJOUAN, Éva– BRZOZOWSKA, Zuzana– SOBOTKA, Tomáš. Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. In: *Demographic Research*, 2018, 38, 25, s. 651–690.
- ZPRÁVA o činnosti Zemského ústredia a Okresných pečlivostí o mládež a Slovensku a krátky súhrn v reči maďarskej za rok 1937. Bratislava : Zemské ústredie pečlivosti o mládež na Slovensku, 1938.
- ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica. Resettlement and Extermination of the Population - Fixed Part of Human History. In: Z. Zudová-Lešková et al. *Resettlement and Extermination of the Populations. A Syndrome of Modern History*. Praha: Historický ústav AV, 2015, s. 11–22.

Zdroje údajov

- A Felvidék településeinek vallási adatai (1880–1941)* I. es II. kötet. Budapest : Központi statisztikai hivatal, 1999.
- A Magyar korona országában Az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei*. I. kötet. Budapest : Az országos magyar kir. statisztikai hivatal, 1882.
- A Magyar korona országában az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei*. II. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1882.
- A Magyar korona országainak helységnévtára*. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1892.
- A Magyar korona országainak 1900. Évi népszámlálása*. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1902.
- A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1912.
- A Magyar Koronaországainak 1897. Évi népmozgalma statisztikája*. Budapest, 1900.
- Az 1938. évi Felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás*. Budapest : M.K. központi statisztikai hivatal, 1939.

DATAcube, Štatistický úrad Slovenskej Republiky, <<http://datacube.statistics.sk/>> [12.6.2018].

DEMOGRAFICKÁ príručka. Praha: Svoboda, 1967.

DEMOGRAFICKÁ příručka. Praha: FSÚ, 1982.

DEMOGRAFICKÁ příručka. Praha: ČSÚ, 1996.

DEMOGRAPHIC Yearbook 1948. New York: United Nations, 1949.

HISTORICKÁ statistická ročenka ČSSR. FSÚ, Praha, Bratislava: Nakladatelství technické literatury SNTL a Alfa – vydavateľstvo technickej literatúry, 1985.

HUMAN Fertility Collection, <<https://www.fertilitydata.org/cgi-bin/index.php>> [15.8.2018].

LEXIKÓN obcí Slovenskej republiky. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1942.

NÉPMOZGALMA 1900, 1901 és 1902 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905.

NÉPMOZGALMA 1903, 1904 és 1905 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907.

NÉPMOZGALMA 1906, 1907 és 1908 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910.

NÉPMOZGALMA 1909, 1910, 1911 és 1912 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916.

NÉPMOZGALMA 1913–1918 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.

POHYB obyvateľstva v Československé republike v letech 1919–1920. In: *Československá statistikasv*. 53, řada XIV., sešit 1. Praha: Státní úřad statistický, 1929.

POHYB obyvateľstva v Československé republike v letech 1921–1922. In: *Československá statistikasv*. 59, řada XIV., sešit 2. Praha: Státní úřad statistický, 1929.

POHYB obyvateľstva v Československé republike v letech 1923–1924. In: *Československá statistikasv*. 63, řada XIV., sešit 3. Praha: Státní úřad statistický, 1930.

POHYB obyvateľstva v Československé republike v letech 1925–1927. In: *Československá statistikasv*. 77, řada XIV., sešit 4. Praha: Státní úřad statistický, 1932.

POHYB obyvateľstva v Československé republike v letech 1928–1930. In: *Československá statistikasv*. 121, řada XIV., sešit 5. Praha: Státní úřad statistický, 1936.

POHYB obyvateľstva v Československé republike v letech 1931–1933. In: *Československá statistikasv*. 145, řada XIV., sešit 6. Praha: Státní úřad statistický, 1938.

- POHYB obyvateľstva v bývalom Československu v letech 1934–1937. In: *Československá statistikasv.* 163, řada XIV., sešit 7. Praha : Státní úřad statistický, 1941.
- POHYB obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1948.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1959.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1949.* Praha : Státní úřad statistický, 1955.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1950.* Praha : Státní úřad statistický, 1955.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1951.* Praha : Státní úřad statistický, 1956.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1952.* Praha : Státní úřad statistický, 1957.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1953.* Praha : Státní úřad statistický, 1958.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1954.* Praha : Státní úřad statistický, 1958.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1955.* Praha : Státní úřad statistický, 1959.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1956.* Praha : Státní úřad statistický, 1959.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1957.* Praha : Státní úřad statistický, 1960.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1958.* Praha : Státní úřad statistický, 1961.
- POHYB obyvateľstva v Republice Československé v roce 1959.* Praha : Státní úřad statistický, 1961.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistické republice v roce 1960.* Praha : Ústřední úřad státní kontroly a statistiky, 1962.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistické republice v roce 1961.* Praha : Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, 1963.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistické republice v roce 1962.* Praha : Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, 1965.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistické republice v roce 1963.* Praha : Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, 1966.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistické republice v roce 1964.* Praha : Státní statistický úřad, 1967.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistické republice v roce 1965.* Praha : Státní statistický úřad, 1968.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistické republice v roce 1966.* Praha : Federální statistický úřad, 1970.

- POHYB obyvateľstva v Československé socialistickej republike v roce 1967.* Praha : Federální statistický úřad, 1971.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistickej republike v roce 1968.* Praha : Federální statistický úřad, 1972.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistickej republike v roce 1969.* Praha : Federální statistický úřad, 1973.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistickej republike v roce 1970.* Praha : Federální statistický úřad, 1973.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistickej republike v roce 1971.* Praha : Federální statistický úřad, 1974.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistickej republike v roce 1972.* Praha : Federální statistický úřad, 1975.
- POHYB obyvateľstva v Československé socialistickej republike v roce 1973.* Praha : Federální statistický úřad, 1976.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1974.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1977.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1975.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1978.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1976.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1979.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1977.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1979.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1978.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1980.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1979.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1980.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1980.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1981.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1981.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1982.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1982.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1983.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1983.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1984.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1984.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1985.
- POHYB obyvateľstva v Slovenskej socialistickej republike v roku 1985.* Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1986.
- POHYB obyvateľstva Československé socialistickej republiky v roce 1986. Část I.* Praha : Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský štatistický úrad 1988.

POHYB obyvateľstva Československej socialistickej republiky v roce 1987. Část I.
 Praha : Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad 1989.

POHYB obyvateľstva Československej socialistickej republiky v roce 1988. Část I.
 Praha : Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad 1989.

POHYB obyvateľstva v České a Slovenské federativní republice v roce 1989. Část I.
 Praha : Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad 1990.

POHYB obyvateľstva v České a Slovenské federativní republice v roce 1990. Část I.
 Praha : Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad 1991.

POHYB obyvateľstva v České a Slovenské federativní republice v roce 1991. Část I.
 Praha : Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad 1993.

POHYB obyvateľstva v Slovenskej republike v rokoch 1992–2017. Primárne údaje,
 Štatistický úrad Slovenskej Republiky.

SČÍTÁNÍ lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. Československá statistika zv. 9, řada VI, sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924.

SČÍTÁNÍ lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Československá statistika zv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : Státní úřad statistický, 1934.

SČÍTÁNÍ lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje a okresy a města. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 3. Praha: SÚS, 1957, 171 s.

SČÍTÁNÍ lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl II. Věkové složení a povolání obyvatelstva. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 26. Praha: SÚS, 1958, 315 s.

SČÍTÁNÍ lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl III. Plodnost žen. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 6. Praha: SÚS, 1957, 204 s.

SČÍTÁNÍ lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl IV. Hospodářský lexikon obcí. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 27. Praha: SÚS, 1957, 345 s.

SČÍTÁNÍ lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 35, Praha: ÚKLKS, 1965, 350 s.

SČÍTÁNÍ lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. březnu 1961. Díl II. Sociální, ekonomická a profesionální skladba obyvatelstva. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 36, Praha: ÚKLKS, 1965, 373 s.

SČÍTÁNÍ lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. březnu 1961. Díl III. Domy, byty, domácnosti a rodiny. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 37, Praha: ÚKLKS, 1965, 283 s.

- SČÍTÁNÍ lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Tabulky za SSR. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 51, Praha: FSÚ, SŠÚ 1974
- SČÍTÁNÍ lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Plodnost všech žen a žen vdaných podle věku ženy v době sčítání, manželské páry a faktická manželství podle věku obou manželů (druha a družky), vdané ženy podle počtu a stáří závislých dětí a podle věku a ekonomické aktivity ženy. In: *Československá statistika* sv. 116, Praha: FSÚ, SŠÚ, 1974.
- SČÍTANIE ľudu, domov a bytov z 1. novembra 1980*, primárna databáza, Štatistický úrad Slovenskej Republiky.
- SČÍTANIE ľudu, domov a bytov z 3. marca 1991*, primárna databáza, Štatistický úrad Slovenskej Republiky.
- SČÍTANIE obyvateľov, domov a bytov z 26. mája 2001*, primárna databáza, Štatistický úrad Slovenskej Republiky.
- SČÍTANIE obyvateľov, domov a bytov z 21. mája 2011*, primárna databáza, Štatistický úrad Slovenskej Republiky.
- SOUPISY obyvatelstva v Československu v letech 1946–1947. In *Československá statistika*, sv. 184, řada IV., seš.15. Praha : SÚS, 1951.
- SOZNAM miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava : Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920.
- SOZNAM obcí na Slovensku podľa administratívneho stavu k 1. júlu 1947*. Praha : SÚS, 1947.
- STATISTICAL Year-book of the League of Nations 1940–1941*. Geneva: League of Nations 1941.
- STATISTICAL Year-book of the League of Nations 1941–1942*. Geneva: League of Nations 1943.
- STATISTICAL Year-book of the League of Nations 1942–1944*. Geneva: League of Nations 1945.
- STATISTICKÁ příručka republiky Československé I*. Praha: SÚS, 1920.
- STATISTICKÁ příručka republiky Československé II*. Praha: SÚS, 1925.
- STATISTICKÁ příručka republiky Československé III*. Praha: SÚS, 1928.
- STATISTICKÁ příručka republiky Československé IV*. Praha: SÚS, 1932.
- STATISTICKÁ ročenka ČSR 1934*. Praha : SÚS, 1934.
- ŠTATISTICKÁ príručka Slovenska 1947*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad 1947.
- ŠTATISTICKÉ zprávy 1/1942*, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 2–9
- ŠTATISTICKÉ zprávy, 2–3/1942*, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 22–32
- ŠTATISTICKÉ zprávy, 4/1942*, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 58–72
- ŠTATISTICKÉ zprávy 7/1942*, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 102–103

ŠTATISTICKÉ zprávy 10/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 142–154

ŠTATISTICKÉ zprávy 11–12/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 158–180

ŠTATISTICKÉ zprávy 4, 3/1943, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 26–37

THE Human Fertility Database, <<https://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php>> [15.8.2018].

THE Human Mortality Database, <<https://www.mortality.org/>> [15.8.2018].

ÚZEMIE a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1939.

VĚKOVÉ složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979 (ČSSR, ČSR, SSR).

Česká statistika sv. 27. Praha: Český štatistický úrad, 1981.

ZPRÁVY Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946. Bratislava 1946.

Pramene práva

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 1918–1939

Slovenský zákonník, 1939–1945

Úradné noviny 1939–1919

Krajinský vestník, 1928–1938

Internet

Spoločná Česko-Slovenská Digitálna parlamentná knižnica:

<<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=15152>>

Zoznam grafov

Graf 1:	Úhrnná plodnosť vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1850–1935	101
Graf 2:	Vývojová trajektória indexu manželskej plodnosti, indexu podielu vydatých žien a indexu všeobecnej plodnosti v populácii Slovenska, roky 1880–2011	106
Graf 3 a 4:	Podiel slobodných mužov a žien na konci reprodukčného veku (vľavo) a priemerný vek pri sobáši (SMAM) (vpravo) na Slovensku v rokoch 1880–2017	112
Graf 5 a 6:	Podiel slobodných mužov (vľavo) a žien (vpravo) vo veku 50–54 rokov a priemerný vek pri prvom sobáši (SMAM) vo vybraných populáciách Európy na začiatku 20. storočia	112
Graf 7:	Vývoj počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti na Slovensku v rokoch 1900–2017	114
Graf 8:	Vývoj úhrnnej sobášnosti mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900–2017	116
Graf 9:	Vývoj priemerného veku pri sobáši mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900–2017	120
Graf 10:	Vývoj štruktúry sobášov podľa rodinného stavu snúbencov na Slovensku v rokoch 1900–2017	122
Graf 11:	Vývoj tabuľkovej prvosobášnosti mužov a žien na Slovensku v rokoch 1919–2017	124
Graf 12:	Vývoj pravdepodobností sobáša slobodných mužov medzi dvoma vybranými vekmi na Slovensku v rokoch 1919–2017	127
Graf 13:	Vývoj pravdepodobností sobáša slobodných žien medzi dvoma vybranými vekmi na Slovensku v rokoch 1919–2017	127
Graf 14:	Vývoj tabuľkového priemerného veku pri prvom sobáši mužov a žien na Slovensku v rokoch 1919–2017	128
Graf 15 a 16:	Pravdepodobnosti sobáša slobodných mužov a žien na Slovensku vo vybraných rokoch	129
Graf 17 a 18:	Vývoj tabuľkovej sobášnosti slobodných mužov (vľavo) a žien (vpravo) vo vybraných vekoch na Slovensku, 1919–2017	130
Graf 19 a 20:	Generačná tabuľková sobášnosť slobodných mužov a žien (vľavo) a generačný priemerný vek pri prvom sobáši (vpravo), generácie 1945–1977	133
Graf 21:	Tabuľkový podiel mužov, ktorí sa oženili do zvoleného veku, generácie 1945–1997	135
Graf 22:	Tabuľkový podiel žien, ktoré sa vydali do zvoleného veku, generácie 1945–1997	135
Graf 23:	Vývoj podielu sobášov rozvedených a ovdovených mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900–2017	137

Graf 24 a 25:	Čisté miery sobášnosti rozvedených mužov (vľavo) a žien (vpravo) na Slovensku vo vybraných rokoch	138
Graf 26:	Úhrnná sobášnosť rozvedených a ovdovených mužov a žien podľa doby uplynulej od skončenia predchádzajúceho manželstva	139
Graf 27 a 28:	Čisté miery sobášnosti ovdovených mužov (vľavo) a žien (vpravo) na Slovensku vo vybraných rokoch	140
Graf 29:	Priemerná doba od rozvodu / ovdovenia po vstup do ďalšieho manželstva mužov a žien na Slovensku	141
Graf 30:	Vývoj počtu rozvodov, indexu rozvodovosti a úhrnnej rozvodovosti manželstiev podľa doby uplynulej od sobáša na Slovensku v rokoch 1919–2017	143
Graf 31 a 32:	Čisté miery rozvodovosti mužov (vľavo) a žien (vpravo) Slovenska	146
Graf 33:	Priemerný vek pri rozvode muža a ženy a priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvode na Slovensku v rokoch 1919–2017	148
Graf 34:	Štruktúra rozvodov podľa dĺžky trvania manželstva pri rozvode na Slovensku v rokoch 1919–2017	149
Graf 35:	Miery rozvodovosti manželstiev podľa doby uplynulej od sobáša vo vybraných obdobiach na Slovensku	150
Graf 36 a 37:	Rozvodovosť manželstiev podľa rodinného stavu snúbencov pri sobáši (vľavo) a priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvode	152
Graf 38 a 39:	Rozvody podľa dĺžky trvania manželstva a počtu maloletých detí na Slovensku v rokoch 1992–1994 a 2015–2017	154
Graf 40 a 41:	Rozvodovosť podľa veku ženy a prítomnosti detí v rozvedenom manželstve na Slovensku vo vybraných obdobiach	154
Graf 42 a 43:	Príčiny rozvratu manželstva na strane muža a na strane ženy na Slovensku v rokoch 1970–2017	158
Graf 44:	Vývoj počtu narodených, hrubej miery pôrodnosti, úhrnnej plodnosti a počtu žien v reprodukčnom veku na Slovensku	160
Graf 45:	Miery plodnosti žien na Slovensku vo vybraných rokoch	166
Graf 46:	Vývoj mier plodnosti vo vybraných 5-ročných vekových skupinách na Slovensku v rokoch 1919–2017	167
Graf 47:	Vývoj príspevkov vybraných 5-ročných vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti na Slovensku v rokoch 1919–2017	168
Graf 48:	Vývoj plodnosti žien podľa poradia na Slovensku v rokoch 1925–2017	170
Graf 49:	Vývoj vybraných indikátorov časovania plodnosti na Slovensku	173
Graf 50:	Vývoj počtu a podielu detí narodených mimo manželstva a podielu predmanželských koncepcií na Slovensku	174
Graf 51:	Vývoj konečnej plodnosti a bezdetnosti na Slovensku v generáciách žien 1860–1974	177
Graf 52:	Podiel bezdetných žien Slovensku podľa veku (15–40 rokov) v sčítaniach 1950, 1970, 1991 a 2011	179

Graf 53:	Vývoj štruktúry žien podľa počtu detí na Slovensku, generácie 1860–1974	181
Graf 54:	Vývoj pravdepodobností zväčšenia rodiny na Slovensku v generáciách 1860–1974	184
Graf 55 a 56:	Príspevky zmien pravdepodobností zväčšenia rodiny k poklesu konečnej plodnosti medzi generáciami 1860–1864 a 1970–1974 na Slovensku v absolútnom (vľavo) a relatívnom (vpravo) vyjadrení	185
Graf 57:	Vývoj generačného priemerného veku pri pôrode podľa poradia na Slovensku, generácie 1935–1975	186
Graf 58 a 59:	Vekovo–špecifické pravdepodobnosti narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám (vľavo) a druhého dieťaťa ženám, ktoré sa už raz matkou stali (vpravo) na Slovensku	188
Graf 60–63:	Kumulatívne rozdiely vekovo–špecifických generačných mier plodnosti podľa poradia na Slovensku, referenčná generácia 1965	190
Graf 64 a 65:	Miera odkladania (vľavo) a index rekuperácie (vpravo) generačnej plodnosti podľa poradia narodeného dieťaťa na Slovensku	191
Graf 66:	Vývoj počtu potratov, intenzity potratovosti a plodnosti na Slovensku v rokoch 1958–2017	198
Graf 67:	Vekovo–špecifické miery indukovanej potratovosti vo vybraných vekových skupinách na Slovensku v rokoch 1958–2017	201
Graf 68–70:	Intenzita umelej potratovosti podľa veku a rodinného stavu žien na Slovensku v rokoch 1982–2017	202
Graf 71:	Celková intenzita indukovanej potratovosti podľa rodinného stavu žien na Slovensku v rokoch 1982–2017	203
Graf 72:	Ukazovatele časovania umelej potratovosti na Slovensku v rokoch 1958–2017	205
Graf 73:	Príspevky vybraných skupín žien (vek, rodinný stav, počet detí) k celkovému počtu interrupcií na Slovensku v rokoch 1971–2017	208
Graf 74 a 75:	Štruktúra interrupcií vydatých žien podľa poradia a pravdepodobnosť ďalšej interrupcie podľa počtu predchádzajúcich interrupcií na Slovensku v rokoch 1971–2017	210
Graf 76:	Vývoj mier spontánnej potratovosti na Slovensku vo vybraných vekových skupinách v rokoch 1958–2017	213
Graf 77:	Vývoj počtu a štruktúry ukončených tehotenstiev na Slovensku v rokoch 1958–2017	215
Graf 78:	Vývoj intenzity ukončených tehotenstiev a vplyvu plodnosti a potratovosti na jej úroveň na Slovensku v rokoch 1963–2017	216
Graf 79:	Vývoj vekovo–špecifických mier ukončených tehotenstiev na Slovensku v rokoch 1963–2017	217
Graf 80:	Vývoj vybraných ukazovateľov časovania ukončených tehotenstiev na Slovensku v rokoch 1963–2017	218
Graf 81–86:	Štruktúra ukončených tehotenstiev na Slovensku vo vybraných vekoch v rokoch 1963–2017	219

Graf 87:	Počet zomretých a hrubá miera úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1870–2017	222
Graf 88:	Štruktúra zomretých na Slovensku podľa veku v rokoch 1900–2017	226
Graf 89:	Vývoj dojčenskej úmrtnosti na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1900–2016	228
Graf 90:	Štandardizovaná hrubá miera úmrtnosti mužov na vybrané príčiny smrti na Slovensku v rokoch 1920–1937	231
Graf 91:	Štandardizovaná hrubá miera úmrtnosti žien na vybrané príčiny smrti na Slovensku v rokoch 1920–1937	231
Graf 92:	Vývoj strednej dĺžky života pri narodení mužov na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1900–2016	236
Graf 93:	Vývoj strednej dĺžky života pri narodení žien na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1900–2016	236
Graf 94–97:	Pravdepodobnosti úmrtia mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách v rokoch 1900–2017	237 238
Graf 98–101:	Pravdepodobnosti úmrtia žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách v rokoch 1900–2017	239 240
Graf 102:	Príspevky vekových skupín k zmene strednej dĺžky života mužov pri narodení na Slovensku medzi vybranými rokmi	241
Graf 103:	Príspevky vekových skupín k zmene strednej dĺžky života žien pri narodení na Slovensku medzi vybranými rokmi	241
Graf 104:	Príspevky vekových skupín k rozdielu hodnôt strednej dĺžky života pri narodení medzi mužmi a ženami na Slovensku v rokoch 1900–2017	243
Graf 105:	Príspevky vekových skupín k rozdielom hodnôt strednej dĺžky života mužov pri narodení medzi Slovenskom a Švédskom v rokoch 1900–2017	245
Graf 106:	Príspevky vekových skupín k rozdielom hodnôt strednej dĺžky života žien pri narodení medzi Slovenskom a Švédskom v rokoch 1900–2017	245
Graf 107:	Štandardizovaná hrubá miera úmrtnosti mužov na vybrané skupiny príčin smrti na Slovensku v rokoch 1945–2017	247
Graf 108:	Štandardizovaná hrubá miera úmrtnosti žien na vybrané skupiny príčin smrti na Slovensku v rokoch 1945–2017	248
Graf 109:	Počet prisťahovaných, vystáňovaných osôb z/do zahraničia a migračné saldo na Slovensku v rokoch 1950–2017	257
Graf 110 a 111:	Počet prisťahovaných a vystáňovaných z/do Česka a migračné saldo Slovenska v rokoch 1950–2017	261
Graf 112:	Absolútny a relatívny objem vnútornej migrácie na Slovensku v rokoch 1950–2017	265
Graf 113:	Hierarchická štruktúra vnútornej migrácie na Slovensku v rokoch 1950–2017	265
Graf 114:	Vývoj počtu obyvateľov Slovenska podľa výsledkov sčítaní a demografickej bilancie v rokoch 1869–2017	269
Graf 115:	Hrubá miera pôrodnosti, úmrtnosti a prirodzených prírastkov na Slovensku v rokoch 1870–2017	271

Graf 116:	Vývoj hrubej miery prirodzených a celkových prírastkov a hrubej miery migračného salda na Slovensku v rokoch 1869–2017	271
Graf 117 a 118:	Vývoj indexu feminity na Slovensku v rokoch 1869–2017 (vľavo) a index femininity podľa veku 1900, 1910 (vpravo)	275
Graf 119 a 120:	Index femininity podľa veku na Slovensku v rokoch 1921, 1930 (vľavo) a 1950, 1961 (vpravo)	277
Graf 121 a 122:	Index femininity podľa veku na Slovensku v rokoch 1970, 1980 (vľavo) a 1991, 2017 (vpravo)	278
Graf 123–128:	Veková štruktúra Slovenska v rokoch 1900, 1921, 1950, 1970, 1991 a 2017	282
Graf 129 a 130:	Vývoj podielu vybraných vekových skupín (vľavo) a priemerného veku a mediánu (vpravo) populácie Slovenska v rokoch 1900–2017	284
Graf 131:	Syntetické indikátory vekovej štruktúry Slovenska 1900–2017	286
Graf 132 a 133:	Vývoj konštantného prospektívneho veku (vľavo) a podielu osôb vo veku 65 a viac rokov a osôb so zostávajúcou strednou dĺžkou života 15 rokov (vpravo)	289
Graf 134 a 135:	Index starnutia, prospektívny index starnutia (vľavo) a index závislosti starého obyvateľstva, prospektívny index závislosti starého obyvateľstva (vpravo)	290
Graf 136 a 137:	Vývoj podielu slobodných mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017	296
Graf 138 a 139:	Vývoj podielu slobodných žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017	298
Graf 140 a 141:	Vývoj podielu ženatých mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017	300
Graf 142 a 143:	Vývoj podielu vydatých žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017	301
Graf 144 a 145:	Vývoj podielu ovdovených mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017	302
Graf 146 a 147:	Vývoj podielu ovdovených žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017	303
Graf 148 a 149:	Vývoj podielu rozvedených mužov na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017	304
Graf 150 a 151:	Vývoj podielu rozvedených žien na Slovensku vo vybraných vekových skupinách, sčítanie obyvateľov 1900–2017	305
Graf 152 a 153:	Podiel mužov a žien bez vzdelania a so základným vzdelaním na Slovensku v rokoch 1950–2011	309
Graf 154 a 155:	Podiel mužov a žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity na Slovensku v rokoch 1950–2011	310
Graf 156 a 157:	Podiel mužov a žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou na Slovensku v rokoch 1950–2011	310
Graf 158 a 159:	Podiel mužov a žien s vysokoškolským vzdelaním na Slovensku v rokoch 1950–2011	311
Graf 160 a 161:	Miera účasti na vzdelávaní mužov a žien vo veku 16–30 rokov na Slovensku, SLDB 1970–1991, SODB 2001 a 2011	314

Graf 162:	Niektoré charakteristiky terciárneho vzdelávania na Slovensku v rokoch 1945–2017	317
Graf 163 a 164:	Muži a ženy narodené v rokoch 1950–1986 s vysokoškolským vzdelaním na Slovensku podľa výsledkov sčítaní 1991, 2001 a 2011	318
Graf 165:	Podiel ekonomicky aktívnych osôb z celej populácie osôb vo veku 15–64 rokov na Slovensku	323
Graf 166:	Vekovo-špecifické miery ekonomickej aktivity mužov na Slovensku, vybrané sčítania obyvateľov	325
Graf 167:	Vekovo-špecifické miery ekonomickej aktivity žien na Slovensku, vybrané sčítania obyvateľov	325
Graf 168:	Vývoj počtu jednotlivých typov cenзовých domácností na Slovensku v rokoch 1961–2011	339
Graf 169:	Vývoj zastúpenia jednotlivých typov cenзовých domácností na Slovensku v rokoch 1961–2011	340
Graf 170 a 171:	Intenzita vytvárania úplných rodín bez detí (vľavo) a s deťmi (vpravo) v reprodukčnom období ženy, sčítanie obyvateľov 1970, 1991 a 2011	343
Graf 172 a 173:	Intenzita vzniku faktických manželstiev mužov (vľavo) a žien (vpravo) v reprodukčnom veku na Slovensku v rokoch 1980, 1991 a 2011	346
Graf 174 a 175:	Intenzita vytvárania neúplných rodín s deťmi na Slovensku v reprodukčnom veku muža (vľavo) a ženy (vpravo) stojacich na čele domácností v rokoch 1970, 1991 a 2011	349
Graf 176 a 177:	Intenzita vytvárania cenзовých domácností jednotlivcov na Slovensku podľa veku a pohlavia v rokoch 1970, 1991 a 2011	351
Graf 178 a 179:	Štruktúra úplných (vľavo) a neúplných (vpravo) rodín podľa počtu závislých detí na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 1961–2011	352

Zoznam tabuliek a obrázkov

Tab. 1:	Miera vedomého obmedzovania plodnosti na Slovensku vo vybraných rokoch	107
Tab. 2:	Obyvateľstvo Slovenska vo veku 16 a viac rokov podľa pohlavia a rodinného stavu, sčítanie obyvateľov 1900–2011 (v %)	293
Tab. 3:	Štruktúra súkromných domácností podľa výsledkov sčítania ľudu 1930	335
Tab. 4:	Štruktúra súkromných domácností (v %) s dvomi a viac osobami podľa počtu detí (vlastných i nevlastných) jej prednostu, sčítanie ľudu 1921 a 1930	335
Tab. 5:	Vývoj štruktúry obyvateľstva Slovenska podľa materinskej reči / národnosti v rokoch 1880–2011	371
Tab. 6:	Štruktúra obyvateľov Slovenska podľa materinského jazyka, sčítanie obyvateľov 1991, 2001 a 2011	388
Tab. 7:	Náboženská štruktúra obyvateľstva Slovenska v rokoch 1869–1950 (uvedené len najpočetnejšie vierovyznania)	397
Tab. 8:	Náboženské vyznanie obyvateľstva Slovenska v rokoch 1991, 2001 a 2011	404
Obr. 1:	Národnostná štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 1921	389
Obr. 2:	Národnostná štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 1950	390
Obr. 3:	Národnostná štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 2011	391
Obr. 4:	Náboženská štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 1921	406
Obr. 5:	Náboženská štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 1950	407
Obr. 6:	Náboženská štruktúra obyvateľstva obcí Slovenska v roku 2011	408

Branislav ŠPROCHA, Pavol TIŠLIAR

100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť

Vydavateľ: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, FiF UK v Bratislave

1. vydanie, Bratislava 2018

Rozsah: 445 s., 31 AH

Náklad: 150 ks

ISBN 978-80-89881-14-7